

शुद्धिपत्रं ।

अशुद्धं ।	शुद्धं ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
परामर्शो	परामर्शो	२ ..	२
निश्चयो	निश्चये	२१ ..	२
साध्यभाव	साध्याभाव	३१ ..	२
साध्यासामान्यीय	साध्यसामान्यीय	३१ ..	८
तददृत्तित्व	तद्ददृत्तित्व	४० ..	२
भेदेना	भेदेना	४८ ..	१०
घटाद्यभावत्वेव	घटाद्यभावस्यैव	५६ ..	२
करणेत्यन्ता	करणेत्यत्यन्ता	१०५ ..	१
रहस्य	रहस्ये	१२३ ..	३
योजनाभावे	योजनाभावे	१६२ ..	२०
सान	साधन	१६२ ..	२०
च	च-	१६७ ..	१
च कास्तीति	चकास्तीति	१७० ..	१४
तदा	तद्वा	१७३ ..	७
माभूत्	मा भूत्	१८८ ..	८
उपधी	उपाधी	१९६ ..	६
विद्यमान	विद्यमानः	१९९ ..	६
संसर्गाग्रहो	संसर्गाग्रहो	२०० ..	१२
प्राक्प्राकञ्जत्व	प्राकप्राकञ्जत्व	२०४ ..	११
ह्याशङ्कते,"	ह्याशङ्कते	२३१ ..	१

शुद्ध ।	शुद्ध ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
व्याशङ्कते चेति ..	व्याशङ्कते च," इति	२३२	३
व्याघातनिवृत्त्या	व्याघातनिवृत्त्या .	२३१	१६
प्रथिवी .	पृथिवी	२३७	१०
स्ततदुभाभ्या	स्तदुभाभ्या ..	२४०	१२
सत्त्वैर्ध ..	सत्त्वैर्ध ..	२५६	७
ततपुरुषीय .. .	ततपुरुषीय .	२५५	१६
घटकतयेव .	घटकतयेव ..	२६६	२१
सध्यत्वञ्च .	साध्यत्वञ्च .	२७८	१७
भगवन् .	भगवन्	२८६	१४
भावत्वञ्च	भावत्वेन	३३३	६
रहस्य ..	रहस्ये	३३५	१४
भिषारस्य ..	व्यभिषारस्य .	३५०	१३
पाधित्वा ..	उपाधित्वा	३५६	१६
न्येषा ..	न्येषा .	३५८	१
यदेत्यर्थक'	यदेत्यर्थक , ..	३६०	६
वच्चे	वच्चे— ..	३७१	१
शुण्ठाप्यत्वे .	शुण्ठाथाप्यत्वे ..	४०४	४
निरूपयितु . ..	निरूपय ..	४०८	१६
प्रमानानु ..	प्रमानु	४६३	६
व्याप्ति स्मरणा	व्याप्तिस्मरणा	४७२	१२
तदानी . ..	तदानी .	४७०	१
व्यसाधारण	व्यसाधारण .	४७६	१२
कथ ..	कथ	५१४	१८
वा नुमि	वानुमि	५२०	१७
केवलान्वधि ..	केवलान्वधि	५६२	४

अशुद्धं ।	शुद्धं ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
काशान्ता	काशात्यन्ता	५६३	१
प्रतित्वात्	प्रतियोगित्वात्	५०६	६
वक्रादि	वक्रादि	५८६	४
श्रीद्र	श्रीमद्र	६०३	३
प्रमाणक	प्रामाण्यक	६०३	११
परमान्व	परमाण्व	६०५	६
परमानु	परमाणु	६०५	१६
तद्भूत	उद्भूत	६०७	२०
परायु	परमायु	६०८	१२
विशेष्य	विशेष्य	६२६	५
व्यष्टता	व्याष्टता	६३७	६
नायत्या	नायत्या	६४७	१२
प्रमाणति	प्रमाणेति	६६०	१६
मुपपाद्य	मुपपाद्य	६७५	१२
मर्धापत्तिः	मर्धापत्तिः	६७७	१७

**तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे अनुमित्यादि-
बाधान्तभागस्य सूचीपत्रं ।**

विषय ।	पृष्ठ ।
अनुमित्यनुमानलक्षण .	२
अनुमानप्रामाण्य	२१
व्याप्तिपक्षक	३०
सिद्ध व्याप्तिव्याप्तिलक्षण .	४६
अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव .	५३
व्याप्तिपूर्वपक्ष	६६
व्याप्तिसिद्धान्तलक्षण	१००
सामान्याभावः	१२४
विशेषव्याप्ति	१३०
अतएव चतुष्टय	१६५
व्याप्तिग्रहोपायपूर्वपक्षः .	१७४
व्याप्तिग्रहोपायसिद्धान्त .	२१०
तर्कनिरूपण	२१६
व्याप्त्यनुगम	२४३
सामान्यलक्षणापूर्वपक्ष	२५३
सामान्यलक्षणासिद्धान्त	२८३
उपाधिवादपूर्वपक्ष	२६४
उपाधिवादसिद्धान्त	३३६
उपाधिविभाग	३७८

विषय ।	पृष्ठं ।
उपाधिदूषकतावीजपूर्वपक्ष	१८३
उपाधिदूषकतावीजसिद्धान्तः	१८३
उपाध्यासासनिरूपण	१८८
पक्षतापूर्वपक्ष	१०७
पक्षतासिद्धान्त	१३२
पक्षमर्शपूर्वपक्ष	१४२
परामर्शसिद्धान्त	१६३
केवलान्वय्यनुमानपूर्वपक्ष	५५२
केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्त	५७२
केवलव्यतिरेक्यनुमानपूर्वपक्ष	५८२
केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तः	६०४
सशयकरणकार्यापत्तिपूर्वपक्ष	६४५
सशयकरणकार्यापत्तिसिद्धान्त	६५६
अनुपपत्तिकरणकार्यापत्ति	६७३
अवयवविभागः	६८६
न्यायलक्षण	६९१
अवयवलक्षण	६९८
प्रतिक्षालक्षण	७०३
हेतुलक्षण	७२५
अन्वयिहेतुलक्षण	७३५
व्यतिरेकिहेतुलक्षण	७३७
उदाहरणसामान्यलक्षण	७४०
उदाहरणविशेषलक्षण	७४१
उपनयसामान्यविशेषलक्षणानि	७४६
निगमनलक्षण	७५३

विषय ।	पृष्ठं ।
हेत्वाभाससामान्यवक्ष्य	७६२
सथभिधारपूर्वपक्ष	७८०
सथभिधारसिद्धान्त	७९६
साधारणपूर्वपक्ष	७९६
साधारणसिद्धान्त	७९९
असाधारणपूर्वपक्षः	८२५
असाधारणसिद्धान्तः	८२६
अनुपसंहारिपूर्वपक्षः	८३२
अनुपसंहारिसिद्धान्तः	८३८
विरुद्धपूर्वपक्ष	८४२
विरुद्धसिद्धान्तः	८५५
सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्ष	८६५
सत्प्रतिपक्षसिद्धान्त	८७२
असिद्धिपूर्वपक्ष	८६७
असिद्धिसिद्धान्त	८९६
बाधपूर्वपक्ष	८३८
बाधसिद्धान्तः	८६०

ॐ नमः शिवाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानाख्यद्वितीयखण्डम् ।

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्यम् ।

न्यायाम्बुधिहतसेतुं हेतुं श्रीराममखिलमप्यत्तेः ।

तार्तं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारभादरान्नत्वा ॥

श्रीमता मथुरानाय-तर्कवागीशधीमता ।

विशदीकृत्य दर्शयन्ते द्वितीयमणिफक्त्रिकाः ॥

आन्वित्तिकीपण्डितमण्डलीपु

मन्ताण्डवैरध्ययनं विनापि ।

मदुक्तमेतत् परिचिन्त्य धीराः

निःशङ्कमध्यापनमातनुध्वम् ॥

यद्यपीदं वङ्गभिर्बङ्गपु वङ्गधा चर्चितं ज्ञायते च केचित् सामान्यतो हेत्वाभासान्तं, तथापि तन्नानास्यानविततमग्नेयाप्रकाशकं वङ्ग-

तच्च व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनु-
मितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परा-
मृष्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

तरकुतर्कसम्बलितमसाम्प्रदायिकज्ञातो व्यामोहाद्यैव केवल सर्वेषा
भवतीति सर्वार्यजिह्वतया सत्तर्कमामूलव्याख्याय वैश्रद्याय च
ममात्र पर निर्बन्ध । प्रत्यक्ष निरूपितमिदानीं अनुमान निरूप-
णीयमतः शिष्यावधानाय^(१) प्रतिजानीते^(२), 'प्रत्यक्षानन्तरमित्या-
दिना, अन्यथा^(३) अरण्यरुदित स्यादिति भावः^(४) । 'प्रत्यक्षानन्तर'
प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर, 'उपमानात् प्राक्' उपमाननिरूपणात् प्राक्,
'अनुमान निरूप्यते' इत्यन्वय, 'निरूप्यते' लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्या-
दिभिर्ज्ञायते, लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापा-
रविषयोऽनुमानमित्यर्थः । व्यापार शब्दप्रयोग एव, तद्विष-
यता व्यापारानुबन्धिन्वेव । प्रत्यक्षपन्थानुमानपन्थयोरेकवाक्यताप्रति-

(१) शिष्यशुश्रूषायै इत्यर्थः ।

(२) प्रतिज्ञा च अथवहितोत्तरकाणकतथ्यत्वप्रकारकबोधानुकूलव्या-
पार, तादृशव्यापारश्च प्रत्यक्षानन्तरमित्यादि निरूप्यते इत्यन्त वाक्य,
वचनमानसामोष्यविहितभटा निष्पन्नेन निरूप्यते इति वाक्येन प्रयोगाधि-
कारककालाथवहितोत्तरभाषीनत्वेन निरूपणबोधनात् ।

(३) निरूपणस्य प्रतिज्ञायुष्मकत्वाभावे ।

(४) अरण्यरोदन यथा निष्कल तथा तादृशनिरूपणं स्यात् ।

पक्षे प्रत्यक्षानुमानयोः सङ्गतित्वरूपेण सङ्गतिमपि दर्शयति, 'प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति अनुमानस्य प्रत्यक्षकार्यत्वादित्यर्थः । भवति हि व्याप्तिज्ञानात्मकमनुमानमिन्द्रियात्मकप्रत्यक्षफलमिति भावः । अत्र ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः, अन्वयज्ञास्य प्रत्यक्षानन्तर-
निरूपणे, तथाच प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यप्रत्यक्षानन्तरनिरूपणविषयोऽनुमानमित्यर्थः । एतेन सङ्गतित्वरूपेण सङ्गतिर्दर्शिता, अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वं हि सङ्गतित्वं, तथाचानन्तराभिधाने प्रत्यक्षकार्यत्वज्ञानजन्यजिज्ञासा-
प्रयोज्यत्वग्रहे प्रत्यक्षकार्यत्वेऽपि अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासा-
जनकज्ञानविषयत्वग्रहात् तुल्यवित्तिवेद्यत्वेन उत्तरकालं मानसबोध-
सम्भवात् । एकवाक्यत्वञ्च एकप्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वं, पूर्वग्रन्थार्थप्रतिपत्तिप्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमिति यावत् प्रयोजनन्तु परम्परया मुक्तिरेव । एकवाक्यताप्रतिपत्तौ च सङ्गतिप्रदर्शनं लिङ्गज्ञानविधया हेतुः, यत् यत्सङ्गतिमत्प्रतिपादक-
वाक्यं भवति तत्तत्प्रतिपादकग्रन्थेनैकवाक्यं भवति यथा सन्निकर्षादि-
ग्रन्थ एव प्रत्यक्षकार्यत्वैककार्यकारित्वादिसङ्गतिमत्प्रतिपादकवाक्यं भवति प्रत्यक्षप्रतिपादकग्रन्थेनैकवाक्यमपि भवतीति व्याप्तेः । न चैता-
दृशैकवाक्यताप्रतिपत्तिर्न प्रकृतोपयोगिनौति वाच्यम् । तत्प्रतिपत्तेः प्रत्यक्षग्रन्थप्रयोज्यफलेच्छ्रावतोऽनुमानग्रन्थप्रवृत्तावुपयोगित्वात् । नन्व-
नुमाने प्रत्यक्षोपजीवकत्ववच्चचुराद्यात्मके प्रत्यक्षेऽप्यनुमानोपजीवकत्व-
स्याविशिष्टतया अनुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः । भवति हि कार्यमात्रेऽदृष्टस्य हेतुतया चचुरादावप्यदृष्टं हेतुः तच्चादृष्टं

दीपदानादौ प्रवृत्त्या, तत्प्रवृत्तिय दीपदानादौ श्लेषमाधनताद्यनुमा-
नादित्यदृष्टद्वारा चतुरादिकमनुमानोपजीवकं। न चादृष्टादारकोप-
जीवकत्वमेव सद्गतिरिति वाच्यम्। श्लेषमाधनताभुमितिहेतुकप्र-
वृत्त्यादिक्रमेण घर्षणादिजनितायां मण्डचतुरादित्यक्तावदृष्टद्वारापि
परस्परयानुमानोपजीवकत्वमत्वात्। न च प्रवृत्त्यदारकं जन्यत्वहृषं वा^(१)
उपजीवकत्वमेव सद्गतिरिति वाच्यम्। मनसोऽनुमानत्वनये आत्म-
मनःसंयोगस्य निर्विकल्पादिद्वारा प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वेन प्रत्यक्ष-
प्रमाणरूपस्य साचान्ननोरूपानुमानजन्यत्वेन तादृशानुमानोपजी-
वकत्वस्यापि प्रत्यक्षे मत्वात्। एतेन यत्किञ्चित्प्रमितिविभाजको-
पाध्यवच्छिन्ननिरूपितफलोपधानात्मककरणत्वावच्छेदेन उपजीवकत्व-
मेव सद्गतिः तच्चानुमान एवास्ति न तु इन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे
मनः-श्रवणयोरजन्यत्वात् फलोपधानात्मकत्वविवक्षणादीश्वरीयथाभि-
ज्ञानस्यासदाद्यनुमितिस्वरूपयोग्यकरणत्वेऽपि^(२) अनुमाननिष्ठप्रत्य-
क्षोपजीवकत्वस्य न सद्गतित्वहानिरित्यपि प्रत्युक्तम्। मनसोऽनुमिति-
करणत्वनयेऽनुमितिकरणत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावात्
तादृशोपजीवकत्वस्यैव सद्गतित्वे शब्दे उपमानोपजीवकत्वस्याप्यसद्गति-
त्वापाताच्च व्यवहारादितोऽपि शक्तियहात् शाब्दधीकरणत्वावच्छेदे-
नोपमानोपजीवकत्वाभावादिति चेत्। न। प्रत्यक्षानुमानयोः परस्परं
उपजीवकत्वाविशेषेऽपि यत् यदुपजीवकं तत् तन्निरूपणानन्तरनिरूप्य-
मिति नियमाभावादेव अनुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपण-

(१) परस्परयोपजीवकत्वं न साक्षाज्जन्यत्वमपि तु प्रयोक्तव्यमेव।

(२) स्वरूपयोग्यत्वेपीति ख०।

प्रसङ्गविरहात् प्रत्यक्षानन्तरमेव अनुमानं निरूपितं, न त्वनुमानानन्तरं प्रत्यक्षमिति अत्र स्वतन्त्रेच्छस्येति न्यायेन^(१) इच्छाया-
एव वीजत्वादिति दिक् ।

अनुमानग्रन्थोपमानग्रन्थयोरेकवाक्यताप्रतिपत्तयेऽनुमानोपमान-
योरपि सङ्गतिमत्रैव दर्शयति, 'बहुवादीति । न चैतद्वद्वर्गनमनुमान-
निरूपणावसर एवोचितमिति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तु-
मशक्यत्वात् । न च तथाप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतलोत्कीर्त्तनात्
कथमुपमाने सङ्गतिलाभ इति वाच्यम् । 'बहुवादिसम्मतत्वादित्य-
स्योपमाने बहुवादिसम्मतानुमानोपजीवकत्वादित्यर्थात् । भवति च
गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमाने गवा-
दिपदशक्तियाहकानुमानोपजीवकत्वमिति भावः । अत्रापि ज्ञान-
जन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पञ्चमर्थः, अन्वयस्तस्य 'उपमानादित्यत्र उप-
मानपदार्थे उपमाननिरूपणे ।

दौधितिकतस्तु बहुवादिसम्मतलोत्कीर्त्तनेनावसरस्य सङ्गतित्वं
सूच्यते, तथा हि अनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्प-
वादिविप्रतिपत्तिकतया बहुतरदुःखाजनकप्रतिपत्तिकत्वाद्त्रैव प्रथमं
युत्पित्तोर्जिज्ञासा न तु उपमाने तस्याल्पवादिसम्मतत्वेन निरसनी-
यबहुवादिविप्रतिपत्तिकतया बहुतरदुःखानुबन्धिप्रतिपत्तिकत्वात्,
तथाच अनुमाने प्रथमं प्रतिबन्धकीभूतगियजिज्ञासोत्पत्तौ^(२) तच्चि-

(१) स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुशोभानर्हत्वमिति न्यायेनेत्यर्थः ।

(२) उपमाननिरूपणप्रतिबन्धकीभूतगियजिज्ञासोत्पत्तौ इत्यर्थः ।

रूपे च^(१) तन्निरुच्यैवावसरसङ्गत्या उपमाननिरूपणमिति भावः
इत्याहुः^(२) तन्नये ज्ञानप्रयोज्यप्राथमिकजिज्ञासाप्रयोज्यत्वमत्र पञ्च-
मर्थः, अन्वयश्चास्य उपमानान् प्राद्विरूपणे एवञ्च बङ्गवादिमन्म-
तत्वज्ञानप्रयोज्यप्राथमिकजिज्ञासाप्रयोज्योपमानप्राद्विरूपणविषयोऽ-
नुमानमित्यन्वय इति धेयम् ।

मिश्रास्तु 'प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिः 'निरूप्यत इत्यन्तपन्थोऽत्र
कस्यचित् कल्पितो न तु वास्तविकः पाठः । 'अथानुमानं निरू-
प्यते' इत्येव पाठोवास्तविकः, तावतैव सिद्ध-साध्यसमभिव्याहार-
बललाभस्य हेतु-हेतुमद्भावस्य प्रतिबन्धकौभूतजिज्ञासानिवर्तक-
सिद्धत्वकथनेनावसरस्य च सङ्गतित्वलाभसम्भवात्, अन्यथा शब्दखण्डे-
षुपमानोपजीवकत्वात् उपमानानन्तरं शब्दो निरूप्यते इत्यस्य वक्तव्य-
त्वापातादित्याहुः ।

अनुमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितिभिन्नत्वज्ञानं विना अनुमितिकरण-
त्वेन अनुमानस्य इतरभिन्नत्वज्ञानं न सम्भवति अनुमिति-प्रत्यक्ष-
योरभेदग्रहात् प्रत्यक्षादिप्रमितिकरणे व्यभिचारज्ञानापत्तेः, अतः
प्रथमतोऽनुमितेरितरभेदानुमापकमाह, 'तच्चेति, अतो नार्थान्तर-
रावकाशः ।

केचित्तु अनुमितिकरणत्वमनुमानलक्षणं करणीयं, तज्ज्ञा-
नञ्च नानुमितिज्ञानं विना सम्भवति तस्य तद्वटितमूर्च्छिकत्वा-

(१) अनुमाननिरूपणे इत्यर्थः, तन्निरुच्येने इति ख० ।

(२) इति वदन्तीति ख० ग० ।

दत्त प्रथमतोऽनुमितिं ज्ञापयति, 'तत्रेति, अतो नार्थान्तरावकाश-
इत्याहुः ।

'तत्र' कर्त्तव्ये लक्षणादिप्रकारकानुमाननिरूपणे, सप्तम्यर्था-
विशेषणता, अन्वयस्यास्यानुमिति रित्यनेन तथाच कर्त्तव्यलक्षणा-
दिप्रकारकानुमाननिरूपणविशेषणीभूता अनुमितिरीदृश ज्ञान-
मित्यन्वयः । 'व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टञ्च तत् पक्षधर्मताज्ञा-
नञ्चेति कर्मधारय समास, तथाच 'व्याप्तिविशिष्ट व्याप्तिप्रकारक,
यत् 'पक्षधर्मताज्ञान' हेतोः पक्षे सम्बन्धज्ञान, तच्चान्यज्ञानमनुमिति-
रित्यर्थः । भवति च पर्वतोवह्निमान् इत्याद्यनुमितिर्वह्निव्याप्यधूम-
वान् पर्वत इत्यादिव्याप्तिप्रकारक-पक्षनिष्ठहेतुसम्बन्धज्ञानजन्येति
लक्षणसम्बन्धः । अत्र धूमवान् पर्वत इत्यादिकेवलपक्षधर्मताज्ञानजन्ये
तदनुव्यवसाये धूमवत्पर्वतवान् देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ-
चातिव्याप्तिवारणाय 'व्याप्तिप्रकारकेति । न च पक्षविशेषकहेतुसम्बन्ध-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वविवक्षणेऽप्येतद्दोषवारणसम्भव इति वाच्यम् । असम्भ-
वापत्तेः अनुमितावपि तेन रूपेणाहेतुत्वात् । वह्निव्याप्यधूम इत्यादि-
केवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्ये वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञाने-
ऽतिव्याप्तिवारणाय 'पक्षधर्मतेति । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादि-
परामर्शजन्ये संस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमज्ञानपदः । ननु तथापि
वह्निव्याप्यधूमवन्महानससदृश पर्वतपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थ-
ज्ञानजन्यायामय पर्वतपदवाच्य इत्युपमितावतिव्याप्ति तच्चनकी-
भूतस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्याय वह्निव्याप्यधूमवन्महानससदृश इति
मादृश्यप्रत्यक्षस्य च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वात् । ईश्वरीय-

तादृशज्ञानमादाय घटादिशाब्दबोधादौ चातिव्याप्तिः । न च व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमत्र तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताप्रतियोगिकजन्यत्वमिति नोपमित्यादावतिव्याप्तिः । तत्र तादृशनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादिति वाच्यम् । असम्भवापत्तेः वल्लिव्याप्योधूमः आलोकवान् पर्वतः वल्लिव्याप्योधूमः धूमवान् पर्वत इत्यादि ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गादनुमितावपि तेन रूपेणाहेतुत्वात् । न च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं पक्षविशेष्यकसम्बन्धावगाहितांशे व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यत्वं, पक्षविशेष्यकसम्बन्धावगाहितांशे व्याप्तिप्रकारकत्वञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितपर्यवसन्नमिति नामम्भवं, वल्लिव्याप्योधूम आलोकवान् पर्वत इत्यादिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादनुमितौ तेन रूपेण हेतुत्वे बाधकभावादिति वाच्यं । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यानतिरेकितया वल्लिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गादनुमितौ तेन रूपेणाहेतुत्वादिति चेत् । न । हेतुरधिकरणे प्रकारः, अधिकरणं वृत्तित्वे, वृत्तित्वमभावे, अभावः प्रतियोगितायां, प्रतियोगित्वमवच्छेदके, अवच्छेदकमन्योन्याभावे, अन्योन्यभावश्च साध्यतावच्छेदके, तच्च साध्ये, साध्यमधिकरणे, अधिकरणं वृत्तित्वे, वृत्तित्वं हेतौ, हेतु पक्षे इत्याकारकविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताप्रतियोगिकजन्यताया विवक्षितत्वात् । अत एव प्रथमज्ञानपदमपि सार्थकं संग्रयान्यतादृशविलक्षणविषयताकत्वेन हेतुत्वप्रवेशे असम्भवापत्तेः इच्छादितोऽपि अनुमित्युत्पादप्रज्ञात्^(१) अनुमितावपि

(१) अनुमित्यनुत्पादादिति क०, ख० ।

तेन रूपेणाहेतुत्वात् । न चानुमितावगृहीताप्रामाण्यकतादृशनिश्च-
यत्वेनैव हेतुत्वात्सम्भव इति वाच्यम् । विशेषण-विशेष्यभावे विनि-
गमकाभावेनाप्रामाण्यग्रहाभावस्य पृथगेव हेतुतया कारणतावच्छेदके
तस्याप्रवेशात् तस्य प्रवेशेऽपि अधिकन्विति न्यायेन तादृशनिश्चयत्वस्य
कारणतावच्छेदकत्वानपायाच्च । अथ तथापि वङ्गिव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्
देश इत्यादिविशिष्ट-वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तादृशविशिष्ट-वैशिष्ट्यशब्दबोधे
चातिशयिः दण्डोरक्तो न वेति संग्रथे रक्तदण्डवानिति ज्ञानानुदयात्
तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-तत्तद्वि-
शेषणनिश्चयत्वेनैव कारणतया तत्रापि यथोक्तनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति
चेत् । न । अभावाविषयकत्वेन प्रतियोगित्वाविषयकत्वेन वा चरम-
ज्ञानविशेषणात् यथोक्तविशिष्ट-वैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेश्च^(१) व्याप्तिघटकतया
अभावादिविषयकत्वात् । न चैवं पक्षधर्मतापदवैयर्थ्यं तादृशविल-
क्षणव्याप्तिप्रकारताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता-
शाल्यभावाविषयकज्ञानत्वस्यैव सम्यक्त्वात् वङ्गिव्याप्यधूम इत्या-
दिकेवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्यस्य वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्या-
दिज्ञानस्य व्याप्तिघटकतया^(२) अभावादिविषयकत्वेनैव वारणा-
दिति वाच्यं । असम्भवापत्तेः अनुमितिं प्रत्यपि तेन रूपेणाहेतु-
त्वात् तादृशव्याप्तिप्रकारिताकनिश्चयत्वमपेक्ष्य लाघवेन ज्ञानत्वेन
मनस्त्वेन वानुमितिं प्रति करणत्वात् परामर्शहेतुतयेवातिप्रसङ्गभ-

(१) यथोक्तविशिष्ट वैशिष्ट्यबोधादेरिति ख० ।

(२) व्याप्तिज्ञानात्मकतयेति क० ।

ज्ञात् । अतएव स्थानुर्न वेति संग्रयोत्तरं जायमानेऽयं स्थानुरिति
 प्रत्यचे इदं न रजतमिति भ्रमोत्तरं जायमाने इदं रजतमि-
 त्यादिप्रत्यचे च स्नातम्ब्येण विशेषणज्ञानविधया वा स्थानुत्व-
 व्याप्यवक्रकोटरादिमान् रजतत्वव्याप्यचाकचम्यविशेषवाभित्यादिवि-
 शेषदर्शनस्य व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मतानिश्चयात्मकस्य जनकत्वेऽपि
 नातिव्याप्तिः विशेषदर्शनस्य विपरैतविषयविरोधित्वेन विशेषणज्ञा-
 नत्वेन वा हेतुतया एतादृशनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् तत्र व्याप्तेरुप-
 नीतभानसामग्रीत्वेन व्याप्तिघटकतया अभावादिविषयकत्वाच्च, न
 वा तन्मानयेत्यादौ तच्छब्देन व्याप्त्यादिविभिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते
 वल्लिव्याप्यधूमवत्पर्वतमानयेत्यादिशाब्दबोधे महावाक्यार्थज्ञानस्य
 पदार्थापस्थितिविधया अवान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्यतयोपनयार्थज्ञान-
 जन्ये न्यायार्थज्ञाने वातिव्याप्तिः पदार्थापस्थितेः कारणतावच्छेदके-
 ऽतिरिक्तस्य पदज्ञानजन्यत्वस्य प्रविष्टतया निश्चयत्वस्याप्रविष्टतया
 च तत्रापि तादृशनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् व्याप्तिघटकतया अभावा-
 दिविषयकत्वाच्च । नापि परामर्शानुव्यवसाये वल्लिव्याप्यधूमः धूमवान्
 पर्वतः वल्लिव्याप्यधूमः अलोकवान् पर्वत इत्यादिज्ञानानुव्यवसाये
 वा विषयविधया परामर्शस्य तादृशज्ञानस्य च हेतुत्वेऽप्यतिव्याप्तिः
 अनुव्यवसायं प्रति परामर्शादेर्विषयत्वेन तत्तद्भक्तित्वेन वा हेतुतया
 तत्रापि यथोक्तनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् व्याप्तिघटकतया अभावादि-
 विषयकत्वाच्च । एवमनुमितिवदापत्तावपि परामर्शस्य हेतुत्वेऽप्या-
 पत्तौ नातिव्याप्तिः तत्राप्राप्ताज्ञानास्कन्दितयथोक्तनिश्चयत्वेन
 हेतुतया कारणतावच्छेदकेऽतिरिक्तस्याप्राप्ताज्ञानास्कन्दितत्वस्य

प्रवेगात् व्याप्तेरुपनीतभानसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिघटकतया तस्याप्यभा-
 वादिविषयकत्वाच्च । न वा वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्ट-
 स्मरणे तादृशविशिष्टानुभवस्य हेतुत्वेऽपि अतिव्याप्तिः, तस्य व्याप्तिघट-
 कतया अभावादिविषयकत्वात् तत्र तादृशविलक्षणविषयताकज्ञानत्वेन
 ज्ञानत्वेन^(१) वा तादृशविशिष्टानुभवस्य हेतुतया तादृशविलक्षणविषय-
 ताकनिश्चयत्वेनाजनकत्वाच्च । न चैव तादृशसशयात् स्मृत्यापत्तिः, सस्का-
 राभावादेव ततः स्मरणानुत्पत्तेः सस्कार प्रति तादृशनिश्चयत्वेनैव
 हेतुत्वात् । न च विनिगमकाभावः, सशयस्यले सस्कारादिकल्पना-
 गौरवस्यैव विनिगमकत्वादिति द्रष्टव्यं^(२) न चाभावाद्यविषयकत्वेन
 चरमज्ञानविशेषणेऽभावादिविषयकानुमितौ अव्याप्तिः साध्य हेत्वा-
 देरननुगमात् एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिः व्यतिरेकानुमितौ
 चाव्याप्तिः तत्र यथोक्तविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादिति
 वाच्यम् । तादृशकार्यतावद्भावाद्यविषयकज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेत-
 धर्मसमवायित्वस्य विवक्षितत्वात्, इत्यञ्च पर्वतो वङ्गिमान् घट
 सत्त्वावानित्याद्यन्वयव्याप्तिज्ञानजन्याभावाद्यविषयकानुमितिव्यक्तिभा-
 दाद्यैवाभावादिविषयकानुमितौ अन्यसाध्यकानुमितौ व्यतिरेक-
 अनुमितौ च लक्षणसमन्वयः तद्वृत्तित्वाद्दृग्धर्मस्यानुमितित्वस्य सर्वत्र
 सत्त्वात् । अथ सत्ता-गुणत्व-ज्ञानत्वानुभवत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय

(१) स्मरण प्रति विलक्षणसस्कारस्य हेतुतयैवातिप्रसङ्गवारणं सम्भ-
 वतीति भावः ।

(२) सस्कार प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे सशयोत्तरं सस्कारापत्तिरिति भावः ।

प्रत्यक्षासमवेतेति, कालिकसम्बन्धेनानुमितित्वस्यापि प्रत्यक्षवृत्ति-
त्वादित्य्याप्तिवारणाय समवायित्वमिति । न चैव चरमज्ञानपदं व्यर्थं
परामर्शजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिघटकतया अभावादिविषयकत्वेनैव वार-
णादिति वाच्यम् । समवायेन तादृशकार्यतावदभावाविषयकज्ञान-
वृत्तितालाभाय तदुपादानादन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितया
कालिकसम्बन्धेन संस्कारत्व-घटत्वादेरप्यनुमितिवृत्तितया अतिव्या-
प्यापत्तेः । वस्तुतस्तु तादृशकार्यताश्रयज्ञानसमवेतं प्रत्यक्षासमवेतधर्म-
समवायित्वमेव वक्तव्यं न त्वभावाद्यविषयकत्वेन तज्ज्ञानं विशेषणीयम् ।
दण्डोरक्तौ न वेति सशयोत्तरमपि रक्तत्वं तदभाववद्दण्डवानिति
रक्तत्वाग्रे सशयाकारस्य रक्तत्व-तदभावविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकज्ञान-
स्थानुभवसिद्धतया साधवात् तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकतत्तदि-
शेषणज्ञानत्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति हेतुतया वक्रिव्याप्यधूमवत्-
पर्वतवान्देश इत्यादिविशिष्ट-वैशिष्ट्यशब्दबोधे अतिव्याप्तिविरहात्
तस्य कारणतावच्छेदके निश्चयत्वस्थाप्रवेशात् हेतुतावच्छेदकादिरूपेण
हेत्वादिभिन्नविषयकभ्रमरूपपरामर्शादप्यनुमित्युत्पत्त्या अनुमिते
कारणावच्छेदके हेत्वादेर्न प्रवेशः, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य कारणता-
वच्छेदके च हेत्वादेरवश्यं प्रवेशः हेतुतावच्छेदकादिरूपेण हेत्वा-
दिभिन्नविषयकनिश्चयात् हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वादिविषयक-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्तोरतरेनिश्चयत्वस्य तत्कारणतावच्छेदके प्रवे-
शेऽप्यतिव्याप्तिविरहाच्च अनुमितिं प्रति येन रूपेण परामर्शस्य
कारणता तदवच्छिन्नकारणताया एव लक्षणघटकत्वात्, आपत्तेश्च
कारणतावच्छेदकेऽप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रवेशादेव वार-

णात् प्रत्यक्षासमवेतेत्यनेनैव वारणाच्च, इत्यद्य परामर्शजन्यसंस्कार-
 वारणायैव चरमज्ञानपद । न चाभावाद्यविषयकत्वविशेषणानुपा-
 दाने यत्र विषयविशेषे नियमतोवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चय एवो-
 द्बोधकविधया हेतुः तादृशविषयविशेषे सृष्टित्वमादाय सृष्टिमात्रे
 ऽतिथ्याग्निः तत्र लाघवात् सामान्यतोवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चय-
 त्वेनैव उद्बोधकविधया हेतुत्वादिति वाच्य । चरमज्ञानपदस्यानु-
 भवपरत्वात् तथाच तादृशविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकार-
 णताप्रतियोगिककार्यताश्रयानुभवसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायि-
 त्वमिति लक्षण फलितमतो न कोऽपि दोष इति सम्प्रदायविदः ।
 तदसत् अनुमिति-परामर्शयोस्तत्तद्भक्तित्वेन हेतु-हेतुमद्भावनये अ-
 नुमितावपि^(१) तादृशनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादसम्भवापत्तेः^(२) ।

(१) हेतु-हेतुमद्भावादनुमितावपीति क० ।

(२) एतदनन्तर ख चिह्नितपुस्तके अधिक पाठो वर्तते यथा,
 हेतुभेदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमेवेन वानन्तकार्य कारणभावापत्त्या परा-
 मर्शानुमितिहेतुः, किन्तु यद्यल्लिङ्गकपरामर्शानन्तर तत्तत्पक्षक-
 तत्तत्साध्यकानुमितिरनुभवसिद्ध तत्तल्लिङ्गकपरामर्शाभावकूटविशिष्टात्म-
 त्वमेव तत्तत्पक्षक तत्तत्साध्यकानुमितौ समवायसम्बन्धेन प्रतिबन्धकं प्रति-
 बन्धकता च सामान्यतस्तल्लिङ्गकपरामर्शाभावकूटविशिष्टत्वेन न तु विशि-
 य्यात्मत्वादे प्रवेश गौरवात् तेन सत्तादिमादाय न विनिगमनाविरहः ।
 न च तथापि परामर्शाभावकूटाना परस्परं विशेषण विशेष्यभावे विनिग-
 मकाभावेन गुरुतरानन्तकार्य कारणभावापत्तेर्दुर्व्यारत्वादिति वाच्यं । परा-
 मर्शाभावाना परस्परं विशेष्यस्याभावदिशि विशेषणताघटिततया ध्यात्मत्वे

नव्यास्तु येन परापरार्थनाव्यवहितोत्तरमनुमितिरेव जनिता न
 त्वपमित्यादि तादृशपरामर्शविशेषपरं व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मता-
 ज्ञानपदमिति न काप्यतिव्याप्तिः । अन्यत्वञ्च एकात्मावच्छेदेनाव्यवहि-
 तोत्तरवर्तितम् । अन्यथा तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिरू-
 पितजन्यत्वप्रवेशे उक्तरीत्या असम्भवापत्तेः, जन्यतासामान्यनिवेशे
 ज्ञानत्वेन कार्यत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्धित्वेनेत्यादिरूपेण
 कार्य-कारणभावमादाय शब्दबोधादेरपि तादृशपरामर्शविशेष-
 जन्यत्वेनातिव्याप्यापत्तेः । न चैवं परामर्शान्तरजन्यानुमितावव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । तादृशज्ञानवृत्ति-प्रत्यक्षासमवेतधर्ममवायित्वस्य
 विवक्षितत्वात् समवायेन तद्वृत्तितालाभाय परमज्ञानपदं । न चैवं
 यां काश्चित् अनुमितिव्यक्तिमुपादाय तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेत-
 धर्ममवायित्वमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । तस्यापि लक्षणान्तर-
 त्वात्, प्रकृते च तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात् । इत्यञ्च व्याप्तिविशिष्टस्य
 व्याप्तिविशिष्टे वा पक्षधर्मता व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेति षष्ठी-सप्तमौ-
 सत्पुरुषार्थां व्याप्तिविशिष्टवृत्तिर्यां पक्षधर्मता तज्ज्ञानजन्यज्ञानमनु-
 मितिरित्यर्थोऽपि सम्भवति, धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्यानुव्यवसा-
 यादावतिथ्यापेक्षानपदस्य ज्ञानविशेषपरत्वेनैव वारणात् इदोवक्ति-

य समवायव्यतिरिक्तदा परामर्शाभावात्प्रत्ययो विशेष्यता-समवायोमयव्यति-
 तगामानाधिकरणस्य ततोऽपि लघुत्वादिति परस्परविशेष्य विशेष्यभावता-
 वापत्तान् परामर्शाभावकृतानो दृग्गणदात्मत्वात् सव विशेष्यत्वोपगमादिति
 अतन्मतेऽपि तादृशजन्यत्वस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वेऽसम्भवापत्ते इति ।

मान् इत्यादिभ्रमानुमितेर्वक्त्रिव्याप्यजलवान् पर्वतइत्यादिभ्रमजन्य-
 पर्वतोवक्त्रिमानित्यादिप्रमानुमितेश्च तादृशधर्मघटनयैव संग्रहात् ।
 एवं व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पचधर्मश्चेति व्याप्तिविशिष्टपचधर्मः तस्य
 भावः व्याप्तिविशिष्टपचधर्मतेति कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन व्याप्ति-
 विशिष्टत्वसमानाधिकरणपचधर्मतायाः ज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरि-
 त्यर्थोऽपि सम्भवति, भ्रमानुमित्यव्याप्यादेर्यथोक्तरूपेणैव वारणात् ।
 एवं व्याप्तिविशिष्टश्च पचधर्मश्च व्याप्तिविशिष्ट-पचधर्मो तयोर्भावः
 तथा तज्ज्ञानजन्यज्ञानमिति द्वन्द्वोत्तरतल्प्रत्ययेन व्याप्तिविशिष्टत्व-
 पचधर्मलोभयविषयकज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थोऽपि सम्भवति,
 धूमो वक्त्रिव्याप्यः आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानजन्ये धूमोवक्त्रिव्याप्यः
 धूमवान्पर्वत इति ज्ञानजन्ये चातिव्याप्तिः ज्ञानपदस्य ज्ञानविशेष-
 परत्वेनैव वारणादिति प्राङ्गः ।

केचित्तु व्याप्तिप्रकारकपचधर्मताज्ञानजन्यत्वमेव लक्षणं जन्यत्वञ्च
 परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकं ग्राह्यं, परामर्शत्वञ्च अनु-
 मितित्वावच्छिन्नकारणतावच्छेदकतया सिद्धोमानसत्वव्याप्यजातिवि-
 शेषः, सर्वत्र मानसपरामर्शादेवानुमितिरित्यभ्युपगमात् क्षणविलम्बस्य
 शपयनिर्णयत्वात् । एवञ्च न काप्यतिप्रसङ्गः अन्यत्र तादृशजातिवि-
 विशेषेणाहेतुत्वात् । इत्यञ्च तादृशधर्मघटनापि न कर्त्तव्या वक्त्रिव्या-
 प्यधूमवान्पर्वत इति निश्चयस्य परामर्शत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपि-
 तानुमितित्वावच्छिन्नजन्यताया अनुमितिमात्र एव सत्त्वात्, आपत्तेश्च
 कारणतावच्छेदके अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रवेशादेव
 वारणात् आपत्तीतरत्वेन वा धरमज्ञानं विशेषणीयमित्याहुः ।

‘तत्करणमिति तत्पद अनुमितित्वजातिविशेषविशिष्टपर तथा-
 चानुमिते करणमनुमानमित्यर्थ । ननु तत्करणमित्यत्र तच्छब्दस्या-
 नुमितित्वजातिविशेषविशिष्टपरत्वेऽनुमानमित्यत्र चानुपूर्वमाधातुना-
 ष्यनुमितित्वजातिविशेषविशिष्टस्य प्रत्यायनात् करणल्यूटा च करणप्र-
 त्यायनादनुमितिकरणमनुमितिकरणतावदित्यनुमितिकरणत्वविशि-
 ष्टेऽनुमितिकरणत्वविशिष्टस्याभेदसमर्पणान्वयो वाच्य तथाचोद्देश्यता-
 वच्छेदक विधेयतावच्छेदकयोरभेदाद् घटोघट इति वत् पुनरुक्ति ।
 न च अच्यय-निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्कर-
 णमित्यस्यानुमितिसम्बन्धभिन्नमनुमितिकरणमित्यर्थ , तच्छब्दस्यानु-
 मितित्वजातिविशेषविशिष्टसम्बन्धिपरत्वात् करणताया कार्यघटित-
 त्वेन करणपदस्यानुमितिकरणपरत्वात् अभिन्नत्वस्य च समगत्वात् अनु-
 मानमित्यत्र तु धात्वर्थस्यानुमिते न्युट प्रत्ययतया तदर्थेऽनुमितिक-
 रणे करणतामन्वयेनैवाश्रयादनुमितिमदनुमितिकरणमित्यर्थ , कर-
 णताया कार्यघटितत्वेन अनुमितिकरणस्य विशिष्टस्यैव न्युडर्थत्वात् ।
 तथाचानुमितिसम्बन्धिमदनुमितिकरण अनुमितिमदनुमितिकरणा-
 भिन्नमित्येवाश्रयबोधात् विधेयतावच्छेदकतापर्य्यंशुधिकरणधर्मवत्त्वस्य
 उद्देश्यवाचकपदादलाभेन घटोनीलघट नीलमधमां घटोनीलघट
 इत्यादाविव न पौनरुक्त्यमिति वाच्य । तथापि करणपद-न्युडादिप-
 दयो करणताघटकपदार्थेषु अधिकरण तदृत्तिलादिषु खण्डशक्तिनये
 पौनरुक्त्यस्य दुष्कारत्वात् शण्डशक्तिनये अनुमानमित्यत्र धात्वर्थस्यानु-
 मिते आश्रयतामन्वयेन न्युडर्थेऽधिकरणेऽश्रयवत् तत्करणमित्यत्रापि
 तत्पदार्थस्यानुमिते करणपदार्थेऽधिकरणे आश्रयत्वेनाश्रयादिति

चेत् । न । तत्पदार्थस्याव्ययपद-निपातपदाद्यतिरिक्तनामार्थतया ना-
 मार्थस्य भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्पदार्थस्यानुमितेराश्रयतासम्ब-
 न्धेन करणपदार्थेऽन्वयासम्भवात् । अन्यथा सकरणत्वं सकर्मकत्वमि-
 त्यादावपि तदीयकरणत्वादिप्रत्ययापत्तेः । न चैवं घटकरणं दण्ड-
 इत्यादौ खण्डशक्तिनये घटवद्बृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटि-
 तस्य^(१) घटकरत्वस्याप्रत्ययप्रसङ्गः करणपदादधिकरण-तद्बृत्तित्वादे-
 रूपस्थितत्वेऽपि घटस्य ततोऽनुपस्थितेरिति वाच्यम् । करणादिपदस्य
 खण्डशक्तिनयेऽपि कार्यवत्त्वरूपेण कार्यवदंशेऽप्यवश्यं शक्तेरुपगमात् ।
 अन्यथा केवलकरणादिपदात् तात्पर्यधीसत्त्वेऽपि विना कार्यवाच-
 कपदाध्याहारं घटादिकरणाप्रत्ययापत्तेः । कार्यवद्बृत्त्यभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकघटितकरणत्वे गौरवादधिकरणत्वेनाधिकरणा-
 प्रवेशादधिकरणंशे कार्यातिरिक्तस्याप्रकारतया कार्यवत्त्वरूपेणैव
 कार्याधिकरणे करणादिपदस्य शक्तेरावश्यकत्वाच्च । अन्यथा पदा-
 न्निर्विकल्पकोपस्थितेरनभ्युपगमेनाधिकरणस्य ततोऽनुपस्थितिप्रस-
 ङ्गात् । न च कार्यवाचकघटादिपदस्यैव कार्यवति लक्षणा करणा-
 दिपदस्य तु केवलवृत्तित्वादिष्वेव शक्तिः कार्यवतो निरूपकतासम्ब-
 न्धेन वृत्तित्वेऽन्वयाच्च विशिष्टलाभ इति वाच्यम् । तर्हि लाघवात्
 करणादिपदस्य केवलधर्मवत्येव शक्त्यापत्तेः इतरांशस्य कार्यवाचक-
 घटादिपदे लक्षण्यैव लाभसम्भवात् । एतेन खण्डशक्तिनये करणा-
 दिपदस्य नानात्वेऽपि तदर्थानां यथा भेदेन परस्परमन्वयोव्युत्पत्ति-

(१) घटवद्बृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटितस्येति क०, ग० ।

वैचित्र्यात् तथा करणादिपदमभिव्यादनपष्ठ्यादीतरविभक्तिग्रन्थ-
दादिपदार्थस्यापि करणपदार्थं भेदान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति
कस्यचित् प्रलपितमथपास्तम् । खण्डग्रन्थिनयेऽपि कार्यवदग्रे शक्ते-
रावग्यकले व्युत्पत्तिसङ्कोचे प्रमाणाभावात् तदादिपदस्य कार्यम-
न्वन्धिपरतया तादात्म्यसम्बन्धैवान्वयबोधसम्भवात् । न च खण्डग्रन्थि-
नये कार्यवदग्रे शक्तेरावग्यकले कार्यभेदेन शक्तिभेदस्याविशिष्टतया
विशिष्टशक्तिपक्षमपेक्ष्य खण्डग्रन्थिपक्षे किं लाघवमिति वाच्यं ।
वैशिष्ट्याग्रे शक्त्यकल्पनादेव तत्र लाघवसम्भवात् । इत्यञ्च खण्डग्र-
न्थिपक्षेऽपि प्रकृतेऽनुमितिसम्बन्धिमदनुमितिकरण अनुमितिमदनु-
मितिकरणाभिन्नमित्यन्वयबोधान्न पुनरुक्तिः ।

केचित्तु तत्पदं न स्वरूपतोऽनुमितिलजातिविशेषविशिष्टपरं
किन्तु व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतध-
र्मरूपेण तादृशधर्मसमवायिपरं, तथाच तादृशधर्मसमवायिकरण-
मनुमानमित्यर्थं, अतो न पुनरुक्तिग्रहापि । नन्वेव तादृशधर्म-
समवायिकरणत्वेन इतरभेदसाधने व्यर्थविशेषणत्वं तद्वटकस्य व्याप्ति-
ज्ञानत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवात् । न च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानत्व
न प्रविष्टमिति न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तथापि तादात्म्येन
व्याप्तिज्ञानत्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् । न च व्याप्तेरननुगमेन एकत-
रव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे अनुमितिकरणमात्रस्य पक्षत्वात् भागासि-
द्धिरतस्तादृशधर्मसमवायिकारणत्वं सर्वसाधारणं हेतुरिति वाच्यं ।
अधिकस्य भागासिद्धिवारकत्वेऽपि व्याप्तिग्रहानुपयुक्ततया वैयर्थ्या-

दिति चेत् । न । भिन्नधर्मिकतया धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यात्^(१)
करणत्वनिष्ठव्याप्तेर्याप्तिज्ञानत्वानवच्छेद्यत्वादित्याहुः ।

लक्षणमुक्त्वा स्वरूपमाह, 'तच्चेति अनुमानच्चेत्यर्थः, 'लिङ्गपरा-
मर्गः' व्याप्तिज्ञानं, परामर्गस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वात् ।

अन्ये तु नन्वेतावता अनुमितिकरणत्वमनुमानलक्षणमुक्तं भवति
तत् कथं स्यात् ज्ञायमानलिङ्गस्थानुमितिकरणत्वेन अनुमानेतरा-
प्रसिद्ध्या इतरभेदानुमापकत्वाभावात् इतरभेदानुमापकत्वस्यैव च
लक्षणपदार्थत्वादित्यत आह, 'तच्चेतीति प्राहुः' ।

'वक्ष्यत इति, परामृश्यमानलिङ्गस्थानुमितिकरणत्वे अतीता-
नागतलिङ्गादनुमितिर्न स्यादिति भावः ।

लक्षणं निरूपित^(२) इदानीं प्रामाण्यं निरूपयितुं प्रथमतया-
र्वाकमतमाशङ्कते, 'अथेति, । 'न प्रमाण' न प्रमितिकरणं, ननु
यदि चानुमानमनुमितिकरणं न प्रमाणमित्यर्थः तदाश्रयासिद्धिः
तन्मतेऽनुमितिकरणस्याप्रसिद्धेः, यद्यनुमानं धूमादि न प्रमाणमित्यर्थः
तदा सिद्धसाधनं व्याप्तिज्ञानस्यैव नैयायिकैः प्रमाणत्वोपगमादिति
चेत् । न । अनुमानमित्यस्य व्याप्तिज्ञानमित्यर्थात् । न च तथा-
याश्रयासिद्धिः तन्मते सर्वत्र व्यभिचारसशयसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चया-
नुत्पादादिति वाच्यं । तन्मते सशयात्मकस्य प्रसिद्धेः । न चांशतः
सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । न च

(१) तथाच व्यर्थविशेषणत्वघटवसामानाधिकरण्यविरहात् दोष इति
भावः ।

(२) लक्षणमुक्त्वामिति ख० ।

निर्विकल्पकद्वारा स्वप्रत्यक्षात्मकप्रमितिं प्रति करणत्वाद्वाच्य इति वाच्यं । निर्विकल्पकं प्रति करणत्वाभावात् विगिष्टज्ञानस्य तु तन्मते असदिषयकत्वेनाप्रमितित्वाच्च । अत्र च प्रमाजनकतावच्छेदकरूपगून्यत्वादिति हेतुरूपाः, तच्च तन्मते इन्द्रियत्वं अस्मान्मते व्याप्तिनिश्चयत्वादिकमपि । ननु अयं हेतुः स्वरूपासिद्धः तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वादित्यत आह, 'योग्योपाधीनामिति साध्यव्यापकतया गृहीतानामिन्धनादिलक्षणयोग्यधर्माणामित्यर्थः, 'योग्यानुपलब्ध्या' योग्यतासहितया अनुपलब्ध्या, 'अभावनिययेऽपीति प्रत्यक्षतोव्यभिचारितासम्बन्धेन इन्धनत्वादिरूपेण अभावस्य धूमादौ हेतौ निश्चयेऽपीत्यर्थः, तेनोपाधित्वस्य अतीन्द्रियत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षागम्यत्वेऽपि न क्षतिः । न च व्यभिचारित्वस्यातीन्द्रियघटिततया तत्सम्बन्धेन इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि कथं लौकिकप्रत्यक्षगम्य इति वाच्यम् । साध्याभाववद्विच्छिद्योग्यव्यक्तिवृत्तित्वरूपव्यभिचारिताविशेषसम्बन्धेन तदभावस्य प्रत्यक्षसम्भवादिति भावः । 'अयोग्योपाधिगङ्गयेति साध्यव्यापकतया गृहीतस्य मनोवाद्यादिलक्षणयोग्यधर्मस्य व्यभिचारितासम्बन्धेन धूमादौ हेतौ शङ्कयेत्यर्थः । यदा साध्यव्यापकरूपायोग्यधर्मप्रकारेण साध्यव्यापकीभूतधर्मस्य व्यभिचारितासामान्यसम्बन्धेन धूमादौ हेतौ शङ्कयेत्यर्थः, 'व्यभिचारसंग्रयादिति सर्वत्र हेतौ साध्यव्यभिचारसंग्रयादित्यर्थः, व्यभिचारसंग्रये च व्याप्तिनिश्चयस्यैवासम्भवात् कथं तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमिति भावः । ननु भूयः साध्य-साधनसहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया तद्यत्रास्ति तत्रैव व्यभिचारसंग्रयासम्बन्धेन व्याप्ति-

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानु-
पलब्धाभावनिश्चयोप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचार-
संशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च
लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वज्रादिव्यवहारश्च सम्भा-

निश्चयसम्भव इत्यत आह, 'शतश इति^(१) शतशः सहचरितत्वेन
ज्ञातयोर्द्वयोरपीत्यर्थः,^(२) तथाच भूयः सहचारज्ञानस्य व्यभिचार-
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धमिति भावः । नन्वेवं वज्रिसन्निकर्ष-
पर्वतविशेष्यकवज्रिप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामपि धूमदर्शनान-
न्तरं पर्वतोवज्रिमान् इत्यादिप्रयोगोऽनुभूयते स कथं स्यात् तादृ-
शशब्दप्रयोगं प्रति पर्वतविशेष्यक-वज्रिप्रकारकबुद्धेर्हेतुत्वादित्यत-
आह, 'लोक इति लोकानामित्यर्थः, 'धूमादौति, वज्रौन्द्रियस-
न्निकर्ष-पर्वतविशेष्यक-वज्रिप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामित्यादि,
'वज्रादिव्यवहारश्च' पर्वतोवज्रिमानित्यादिशब्दप्रयोगः ।

केचित्तु 'वज्रादिव्यवहारः' पर्वतविशेष्यक-वज्रिप्रकारकप्रवृत्ति-
रित्याहुः । तदसत् वज्रिप्रकारिका पर्वते प्रवृत्तिर्हि साध्यतया,
उद्देश्यतया वा, उपादानतया वा, नाद्यौ वज्रिमत्पर्वतस्य सिद्ध-

(१) शतशः सहचरितयोरिति ख० ।

(२) शतदनन्तरं क—चिह्नितपुस्तके चधिकः पाठो वर्तते यथा,
व्यभिचारोपलब्धेरिति यथा लौहलेखाव-पाथिवत्वयोर्द्वैरके इत्यर्थः इति ।

वनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्र-
त्यक्षं प्रमाणमिति, न, अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्य-
साधने दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य सन्दिग्ध-

त्वात्, नान्य उपादानगोचरलोकिकमात्रात्कारस्यैव प्रवृत्तिहेतु-
तया न्यायनयेऽथनुमित्यात्मकज्ञानात्तदसम्भवादिति मन्तव्य ।

‘सम्भावनेति, ‘सम्भावना’ पर्वन्ते वज्रमसर्गाद्यहोवज्जै पर्वन्तस्य
च ज्ञानम् । न च लाघवाद्भवहार प्रति विशिष्टधिय एव हेतुत्वं न
तु असर्गाद्यहादेर्गौरवादिति वाच्य । न हि वयमसर्गाद्यहादे-
र्व्यवहारकारणत्वं ब्रूम, किन्तु तदुपलक्षितवज्रादिज्ञानादीनामेव
कुर्व्वद्रूपत्वेन धर्मविशेषेण, अनन्तानुमितिकल्पनापेक्षया कुर्व्वद्रूपत्वक-
ल्पनाया एव लघुत्वादिति भाव । ननु धूमदर्शनानन्तरं वज्रादि
व्यवहारजनिका न सम्भावना तज्जनकीभूतज्ञानस्य वज्रिमति
वज्रिप्रकारकानुभवत्वेनानुभवादित्यत आह, ‘सवादेनेति, ‘सवादेन’
सवादादिव्यवहारजनकत्वादिरूपसाधारणधर्मदर्शनेन दोषेण च,
‘प्रामाण्य’ वज्रिमति वज्रिप्रकारानुभवत्वं, ‘अभिमान’ पुनरगृहीता-
सर्गात् ज्ञानद्वयमेकमेव ज्ञान वेत्यन्यदेतत् । उपमहरति, ‘इतीति,
‘इति’ अतो हेतो, ‘नाप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणमित्यर्थ’,
अनुमानाप्रामाण्ये तेन घटपद घटे शक्त अस्मिन् वृत्त्यन्तरे दृष्टैस्त्व
प्रयुज्यमानत्वादित्यादिना प्रकारेण शक्तिग्रहे एव शब्द प्रमाण
स्यादिति शब्दो न प्रमाण, शब्दस्याप्रामाण्ये तेनातिदेशवाक्यार्थज्ञान-
एव उपमान प्रमाण स्यादित्युपमानमपि न प्रमाणमिति भाव । न

विपर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् तयोश्च परकीययोर-
प्रत्यक्षत्वात् अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामा-

च प्रत्यक्षातिरिक्तस्याप्रामाण्ये कथमतीन्द्रियपदार्थसिद्धिरिति वाच्यं ।
तैरतीन्द्रियपदार्थानभ्युपगमादिति भावः । ननूपक्रमोपसंहारवि-
रोधः येन रूपेण प्रतिज्ञा क्रियते तेनैव रूपेण निगमनमपीति
सकलकथकसम्प्रदायसिद्धत्वात्, अत्र च अनुमानं न प्रमाणमित्य-
स्योपक्रमत्वात् नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्य चोपसंहारत्वादिति चेत्, अत्र
मिश्राः नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्युपक्रमः अनुमानं न प्रमाणमित्या-
दिकन्तु हेतुरिति प्राज्ञः ।

नव्यास्तु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यपि प्रतिज्ञान्तरं न तु अनुमानं
न प्रमाणमित्यस्योपसंहारः, तथाच यतोऽनुमानं न प्रमाणं अतः
प्रत्यक्षातिरिक्तं शब्दोपमानमपि न प्रमाणमित्यर्थं इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यपि नोपसंहारः अनुमानं न
प्रमाणमित्यपि नोपक्रमः उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिज्ञा-निगमनयोस्तै-
रनङ्गीकारात्, किन्तु स्वरूपकीर्तनमात्रमित्येव तत्त्वं ।

अथानुमानस्याप्रामाण्यं केन प्रकारेण साध्यते, किं प्रमाप्रयो-
जकतावच्छेदकरूपशून्यत्वलिङ्गकेनानुमानेन, किं वा अनुमानं न
प्रमाणमिति शब्देन, तत्राद्ये आह, 'अप्रमाणेति, 'अप्रमाणसाध-
र्म्येण' अप्रमाणत्वव्याप्येन प्रमाजनकतावच्छेदकरूपशून्यत्वेन^(१) 'दृष्ट-
माधर्म्यस्य' साधर्म्यदर्शनस्य अप्रमाणत्वव्याप्यदर्शनस्येति यावत् ।

(१) प्रमाजनकताप्रयोजकरूपशून्यत्वेनेति ख० ।

ख्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च । अपिचानुमानाप्रामाण्ये
प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्व-
तश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहो-
पायश्च वक्ष्यते ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानखण्डे अनुमितिनिरूपणं ।

अन्ये आह, 'एतदाक्यस्येति अनुमानं न प्रमाणमितिवाक्यस्येत्यर्थः,
'अर्थवत्त्वात्' प्रयोजनवत्त्वात् न तु स्वं प्रतीत्यर्थः, 'तयोः' मन्देह-
विपर्यययोः, अयमर्थः अनुमानं प्रमाणं न वेति संशयस्य अनुमानं
अप्रमाणमेवेति विपर्ययस्य वा निराससाधनताज्ञानादेतदाक्य-
प्रयोगे तव प्रवृत्तिः तच्च ज्ञान कथं स्यात् परकीयसंशय-विपर्य-
ययोरप्रत्यक्षत्वात् अतोऽनुमानं प्रमाणं अवश्योपेयमिति । 'प्रामा-
ण्याप्रामाण्ययोरिति प्रामाण्येऽप्रामाण्ये चेत्यर्थः, 'व्याघातात्' प्रत्यक्षा-
तिरिक्तस्य अप्रामाण्यव्याघातात्, अनुमानमप्रामाण्यमिति वाक्यस्य
प्रामाण्ये हि आयातं प्रत्यक्षातिरिक्तस्य शब्दस्य साक्षादेव प्रामाण्यं,
अप्रामाण्ये च अप्रामाण्यभ्रमजनकत्वमिति । अनुमानेऽप्रामाण्यस्य
भ्रम एव जननीयः, भ्रमत्वञ्च ज्ञानस्य विषयबाधाधीनमेवेत्यनु-
मानाप्रामाण्ये बाध एवेति भावः । ननु भ्रमजनकत्वलक्षणं अप्रा-
माण्यं शब्दस्य नोच्यते येन भ्रमत्वस्य विषयबाधाधीनतया प्रत्य-
क्षातिरिक्तस्यानुमानस्य प्रामाण्यस्वीकारापत्तिः, परन्तु प्रमाकर-
णत्व्यनिरेकलक्षणमित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'प्रत्यक्षस्यापि'

अथचस्यापि, 'अप्रमाणत्वापत्तेरिति प्रमात्वाभावापत्तेरित्यर्थ, प्रमाले प्रमाणाभावादिति भाव । कथं प्रमाणं नास्ति तदाह, 'प्रामाण्य-
स्यति प्रमात्वस्येत्यर्थ । ननु प्रत्यक्षप्रमात्वं स्वेनैव गृह्यते इति स्वय-
मेव स्वप्रमाले प्रमाणमतो न तत्रानुमानापेक्षेत्यत आह, 'स्वत इति,
'तत्सशयेति प्रमात्वसशयेत्यर्थ । अथ घट इत्यादिज्ञानानन्तर
द्वितीयक्षणे^(१) इदं ज्ञानं प्रमा न वेति सशयोजायते, भवन्मते तन्न
स्यात् स्वेनैव स्वप्रमात्वस्य निश्चितत्वादिति भाव । एतच्चापातत अथ
घट इत्यादिसविकल्पकज्ञानस्य हि द्वितीयक्षणे प्रमात्वसशयं तेन
च तत्रथेऽपि न स्वस्मिन् प्रामाण्यं गृह्यते तस्यासन्मात्रविषयत्वेन
प्रमात्वस्यैव तत्राभावात् किन्तु पारमार्थिकव्यक्तिमात्रविषयकनिर्व्वि-
कल्पकज्ञानमेव तन्मते प्रमा तेनैव स्वस्मिन् प्रामाण्यं स्वेन गृह्यते
तत्र द्वितीयक्षणे प्रामाण्यसशयोऽसिद्धः । किञ्च तन्मते सशयं प्रत्यपि
कुर्व्वद्रूपत्वेनैव निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् निश्चयसत्त्वेऽपि सशयोत्पत्तौ
विरोधाभावः । कुर्व्वद्रूपत्वस्य फलबलकल्पत्वेन यदुत्तरं सशयो
जायते तत्र तदभावात् । वस्तुतस्तु अनुमानस्याप्रामाण्ये निर्व्विकल्प-
कज्ञानस्यैवासद्विषयकत्वं स्वविषयकत्वं प्रामाण्यावगाहिलसिद्धिः कथं
स्यात् सद्विषयकत्वादिहेतुकानुमानेनैव असद्विषयकत्वस्य ज्ञान-
त्वहेतुकानुमानेनैव स्वविषयकत्वस्य स्वेतरागाद्यप्रामाण्यकत्वे सति
द्याद्यप्रामाण्यकत्वहेतुकानुमानेनैव प्रामाण्यावगाहिलस्य सिद्धे । न
च तदपि स्वेनैव गृह्यत इति वाच्यं । विषयानवस्थाभियां प्रामाण्य-

(१) सर्व्वत्र 'द्वितीयक्षण' इत्यत्र 'द्वितीयक्षणे' इति ख—चिह्नितपुस्तक
पाठः ।

तद्घटकपदार्थाद्यतिरिक्तधर्मस्य स्वतोयाह्यत्वानभ्युपगमात् । अपि च धूमदर्शनानन्तरं जायमाने वज्रादिव्यवहारजनके ज्ञाने अनुमितिवजातिविशेषस्यानुमिनोमीत्यबाधितानुव्यवसायसिद्धतया अपलापसम्भवः अनुमितिवरूपजातिविशेषस्य सिद्धत्वे तदवच्छिन्नं प्रति व्याप्तिज्ञानादेः करणत्वमप्यावश्यकं, अन्यथा तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमानुपपत्तेः । न चास्तु अनुमितिरूपोज्ञानविशेषः अस्तु च तत्र व्याप्तिज्ञानादेः करणत्वं तथापि तादृशज्ञानविशेषस्य सविकल्पकहूपलेनासन्नाचविषयकतया प्रमात्वाभावान्न तत्करणस्य प्रमाणत्वमिति वाच्यम् । सविकल्पकविज्ञानस्यासन्नाचविषयकत्वाभिद्धेः अनुमितिविषयीभूतानां पर्वतत्व-वज्रित्वादीनां सर्वेषां पारमार्थिकत्वादित्येव दूषणं सारं । ननु व्याप्तिनिययस्य स्वोत्पत्तावेव प्रामाण्यं सम्भवति सैव न सम्भवति उपायाभावादित्यत आह, 'व्याप्तिग्रहोपाय-येति' (१) ।

इति श्रीमथुरानायतर्कवागीश्वरिचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे अनुमितिनिरूपणरहस्यम् ।

अथ व्याप्तिवादः ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावद्व्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदृत्तित्वम् साध्य-

अथ व्याप्तिवाद्ग्रहस्य ।

अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते, 'नन्वित्यादिना, 'अनुमितिहेत्वित्यस्य अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः, 'व्याप्तिज्ञान इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः, तथाचानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयौभूता व्याप्तिः केत्यर्थः, अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे उपोद्घात एव सङ्गतिरिति सूचितं । उपपादकत्वञ्चात्र ज्ञापकत्वं ।

केचित्तु अनुमितिपदं अनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरं, तथाचानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ योहेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वरूपः, तद्वटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदग्रे विशेषणौभूता व्याप्तिः केत्यर्थः, घटकत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासात्^(१) तथाच प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्घात एव सङ्गतिरनेन सूचिता इत्याहुः ।

(१) अनुमितिहेतौ व्याप्तिज्ञानं अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानमिति सप्तमो-
त्पुरुषसमासादित्यर्थः ।

‘न तावदिति, ‘तावत्’ वाक्यालङ्कारे, ‘अथभिचरितत्वं’ अथ-
भिचरितत्वपदप्रतिपाद्यं, तत्र हेतुमाह, ‘तद्धीत्यादि, ‘हि’ यस्मात्,
‘तत्’ अथभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यं, ‘नेति, सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सन्-
ध्यते, तथाच व्याप्तिर्यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाय भिचरित-
त्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न अतोऽयमभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा
नेत्यर्थः पर्यवसित’, विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता च प्रसि-
द्धेवेति, अतः एतन्नन्दयोपादानं न निरर्थकम् । ‘साध्याभाव-
वदवृत्तित्वमिति, ‘वृत्तं’ वृत्ति’, भावे निष्ठाप्रत्ययात्, वृत्तस्या-
भाव’ ‘अवृत्त’ वृत्त्यभाव इति यावत्, साध्याभाववतोऽवृत्तं ‘साध्या-
भाववदवृत्तं’ साध्याभाववदवृत्त्यभाव इति यावत्, तद्यत्रास्ति साध्या-
भाववदवृत्तौ मत्वर्थोऽप्येन्द्रप्रत्ययात् तस्य भावः ‘साध्याभाववदवृत्तित्वं’
तथाच साध्याभाववदवृत्त्यभाववत्वमिति फलितमिति प्राञ्च, तदसत्
न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो वङ्गनीहियेदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यनुशा-
सनविरोधात् तत्र कर्मधारयपदस्य वङ्गनीहीतरसमासपरत्वात्^(१)

(१) अत्र कर्मधारयपदस्य समासमात्रपरत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वमि-
त्यत्र साध्याभाववत्पदस्य साधुत्वानुपपत्ति साध्यस्याभाव’ साध्याभाव इति
समासोत्तरमनुपप्रत्ययस्य अनुशासनविरोधत्वात् अतः वङ्गनीहीतरसमास-
परत्वमावश्यकं तथाच साध्य अभावो यस्य स साध्याभाव’ इति वङ्गनीह्यु-
त्तरं मनुपप्रत्यये नानुशासनविरोधः । वङ्गनीहियेदर्थप्रतिपत्तिकर इत्य-
नुशासौ अन्वयसंबन्धवङ्गनीकमित्यादिप्रयोगस्य साधुत्वानुपपत्ति अन्वयसर्पेति
पदस्य नियमसमासतया तदुत्तरं मनुपप्रत्यये अनुशासनविरोधः, अन्वय-
सर्पेति इति विग्रहस्य विग्रहस्यैवासाध्याभाववत्त्वबोधकत्वात्सम्भवेन
वङ्गनीहियेदर्थप्रतिपत्तिकरत्वाभावात् नास्तीति तादृशप्रयोगसाधुत्वम् ।

तच्चागुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दी-
धितिरहस्ये च स्फुटं, अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्त्व-
मासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च^(१) भूतलोपकुम्भ भूत-
लाघटमित्यादौ भूतलघटतिघटसमीप-तदत्यन्ताभावयोरप्रतीतेः ।
एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तौत्यव्ययीभावानन्तर साध्याभाववतोऽवृत्ति-
र्थत्रेति वङ्गव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तं वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः
अव्ययीभावसमासस्याव्ययतया तेन समं समासान्तरासम्भवाच्च ननु-
पाध्यादिरूपाय्यविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्वात्^(२) ।
वस्तुतस्तु साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्र इति त्रिपदव्यधिकरणवङ्ग-
व्रीह्युत्तरं त्वप्रत्ययः साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं पष्ठवर्थः,
अन्वयस्यास्य वृत्तौ, तथाच साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्त्यभाव-

(१) अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्त्वमासानिविष्टपदार्थान्तर-
स्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यत्र अन्तरपदमगर्थकमिति नाशङ्कनीयं उपकुम्भ-
मित्यादावपि तत्त्वमासानिविष्ट-समीपादिपदप्रतिपाद्यसामीप्याद्यर्थे अन-
न्वयप्रसङ्गात् अधिकस्य अन्तरपदस्य दाने तु तत्त्वमासनिविष्टपदाप्रति-
पाद्यार्थान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थकत्वसम्भवात् नानुपपत्तिगन्धोऽपि इति
ध्येयम् । तत्त्वमासानिविष्टपदार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्येव न चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

(२) ननु भूतलोपकुम्भं भूतलाघटमित्यादिप्रयोगदर्शनात् कथमेतादृश-
नियमोयुक्तिसह इति चेत्, न, ननुपाध्याद्यय्यविशेषाणां समस्यमानत्वेन
परिगणितत्वात् इत्यत्र व्यादिपदेन उपकुम्भादेरपि परिग्रहान्नासङ्कति-
रिति ।

भावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्व-
यिन्यभावात् ।

तेन गुणत्वान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्वाप्याप्य-
त्वादिसम्बन्धेन^(१) तादृशसाध्यभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्व-जात्यादेर्वृत्ता-
वपि नाप्याग्निः । जात्यत्यन्ताभाव-तद्वदन्योन्याभावयोरत्यन्ताभावो न
प्रतियोगि-प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः किञ्चित्तिरिक्तः तेन घट-
त्वात्यन्ताभाववान् घटान्योन्याभाववान् वा पटत्वात् इत्यादौ वि-
शेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणस्याप्रसिद्ध्या नाप्याग्निः ।
अत्यन्ताभावादेरत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वमये तु साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिमाध्यासामान्यी-
यप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम्^(२) ।

वृत्तित्वाभावाद्यंशे विशेषणीभूतस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यावृ-
त्तिदानं पश्चादेवोचितमिति श्रुत्क्रमेण व्यावृत्तिदाने न्यूनता स्यादिति चेत्,
न, प्रथमं वृत्तित्वसामान्याभावानुक्तौ साध्याभावांशे साध्यतावच्छेदकधर्म-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यावृत्तिदानं न सम्भवतीति श्रुत्क्रमेण व्यावृत्तिदानं ।

(१) अथाप्यत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धमादायाप्याग्निर्न सम्भवती-
त्यत आदिपदं आदिपदेन कालिकसम्बन्धपरिग्रहः, अन्यमात्रस्य कालो-
पाधिकत्वे मानाभावेन वञ्चिमान् धूमादित्यादौ नाप्याग्निसम्भावनेति प्रसिद्धो-
दाहरणं परित्यक्तं अतएव ज्ञानत्वहेतुं परित्यज्य जातेर्हेतुत्वमुक्तं तत्र
साध्याभाववति महाकाले जातेर्वर्त्तमानत्वादप्याग्निर्दुर्वारिवेति ध्येयम् ।

(२) ननु तथापि गुणत्वान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विष-
यित्वाप्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्व-जात्यादे-

वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणं, तादृशसम्बन्धस्य वक्तिमान् धूमा-
दित्यादिभावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेषणव, घटत्वाभाववान्
पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव, समवाय-विषयि-
त्वादिसम्बन्धेन^(१) प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदक-
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन यो-
ऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगितावच्छेद-
ककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे ज्ञानत्वादेर्दृष्टेरेत्या-
श्रिवारणाय सामान्यपदोपादानं, साध्यसामान्यीयत्वञ्च यावत्साध्य-
निरूपितत्वं स्वानिरूपकसाध्यकभिव्रत्वमिति यावत्^(१) । अथैकोक्ति-
मात्रतया गौरवस्यादोषत्वात् कारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थले

वक्तृमात्रत्वादयान्ति । न च साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणतावि-
शेषणं विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वाद्यन्ताभाववान् घटा-
न्योन्याभाववान् वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणतावि-
शेषसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धा अयान्तिरिति चेत् । न । साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्योदप्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादिति ख० ग० ।

(१) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यायप्रतियोगिताविवक्षणे स-
मवायसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकहेतौ अयान्तिवारणं सम्भवति अत विष-
यित्वसम्बन्धानुसरणमिति भावः ।

(२) अत्रानुगतस्तु साध्यतावच्छेदकसमागाधिकरणभेदप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्व भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं याद्य
मिति ।

अभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वं अभावसाध्यकस्यले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयं साध्यभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् । न च तथापि घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यत्रान्योन्याभावसाध्यकस्यले घटत्वादिरूपे साध्याभावे न साध्यप्रतियोगित्वं न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकः तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिस्तदवस्येति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य घटभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात् । न चान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटादिभेदात्यन्ताभावाभावो न घटादिभेदस्वरूपः किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्तइति वाच्यं । यथा हि घटत्वावच्छिन्नघटवन्तायहे घटात्यन्ताभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताभावाभावोघटस्वरूपः तथा घटभेदवन्तायहे घटभेदात्यन्ताभावाग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तत्सिद्धान्तः^(१) न युक्तिसहः । विनिगमकाभावेनापि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववद्घटभेदस्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । अत एव तादृ-

(१) घटान्योन्याभावात्यन्ताभावाभावस्य घटत्वात्यन्ताभावस्वरूपत्वस्य सिद्धान्त इत्यर्थः ।

शमिद्भान्तोनोपाधायसम्मतः, अत एव चाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः
 प्रतियोगितेत्याचार्याः, अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि
 घटभेदे तल्लक्षणव्याप्यापत्तेः अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 घटत्वात्यन्ताभावे तल्लक्षणस्यातिव्याप्यापत्तेः^(१) । न चैवं घटत्वता-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्ति-
 रिति वाच्यं । तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव
 तत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात् तद्वत्तावहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव
 व्यवहारात् । उपाध्यायैर्घटत्वतावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ता-
 भावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च । न चैवं साध्यसामान्यीय-
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यतां
 किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगि-
 ताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारक-
 प्रमाविशेष्यत्वाभावस्य^(२) विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेता-

(१) अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदके तल्लक्षणस्यातिव्याप्यापत्तेरेति
 ख० ग० । अयमपि पाठः समीचीनः यतः घटत्वात्यन्ताभावस्य घटभेदा-
 स्वरूपत्वे घटत्वं न घटभेदप्रतियोगित्वलक्षणस्य तदभावस्य घटभेदास्वरूप-
 त्वात्, घटत्वात्यन्ताभावस्य घटभेदस्वरूपत्वे तु घटत्वं घटभेदप्रतियोगित्व-
 लक्षणस्यैव तदत्यन्ताभावस्य घटभेदस्वरूपत्वादिति ।

(२) अथात्र साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन सा-
 ध्याभावाधिकरणत्वं, अथ वा प्रत्येकं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदको
 यो यः सम्बन्धस्तत्सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं इत्याशङ्क्याहयी तत्र
 द्वितीयाशङ्क्यायां प्रमाविशेष्यत्वाभावसाध्यकेऽप्याग्निर्न सम्भवति जन्यादा-

व्याप्यापत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य विशेषणताविशेषेण सम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्धवद् विशेषणताविशेषोऽपि साधीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववति आत्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः^(१) । प्रतियोगितावच्छेदकवत् प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभावः^(२) तेन तादात्मसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसम्ब-

मेव तादृशकालिक स्वरूपोभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वात् उक्तस्यले तु तादृशोभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या अत्रापि सम्भवति इत्युभयाव्याप्तिदानार्थं आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसाध्यकानुसरणं ।

(१) अत्र साध्याभाव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, एतज्ज्ञानमैव साध्यपदमिति भावः । तेन पूर्व्वक्षणादृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववृत्तिपूर्व्वक्षणादृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाभावरूपसाधीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभाववति हेतोरदृत्तित्वेऽपि पूर्व्वोक्तस्यले नाव्याप्तिः । न च कभिसंयोग्येतत्त्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वे निवेशयितव्ये कालिकसम्बन्धेन निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्धौवोक्तविशेषणदानेऽपि उक्तस्यले अथाप्तेरपरीक्षारेण तादृशस्यले अथाप्तिवारणाय तत्रवेशोऽनुचित इति वाच्यं । अन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभाव तस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्यतायाः आत्मत्वादिहेताव्याप्यापत्तेः, अन्योन्याभावरूपसाध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वप्रसिद्ध्या उक्तविशेषणदाने अत्राव्याप्तिपरीक्षारः सम्भवत्येवेति भावः ।

(२) अथैतत्कक्ष्ये घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्राव्याप्ति तादृशसमवायसम्बन्धेन घटस्वरूपसाध्याभावाधिकरण्ये कपाले हेतोरदृत्तेरिति चेत्, न,

सावच्छिन्नसाधाभाववृत्तिसाध्वीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः । इत्य-
 द्वात्यन्ताभाववन्निरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेष-
 षणीया अन्यथा घटान्योन्याभाववान् घटत्वत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः
 तादात्मसम्बन्धस्यापि साधाभाववृत्तिसाध्वीयप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वात्^(१) । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाधाभाववृत्तिसाध्य-
 सामान्यीयप्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव सा-
 ध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयं वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणं, एवञ्च
 घटान्योन्याभाववान् घटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः सा-
 ध्यप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः तादृशान्यतरस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । न च तथापि कपिसंयोगे तद्बृचत्वा-
 दित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्भूतावव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसा-
 ध्याभाववृत्तिसाध्याभावविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसम्बन्धसंसर्गकनिरवच्छिन्ना-
 धिकरणता तदाश्रयावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । गुण-कर्मान्य-
 त्तविशिष्टत्वभाववान् गुणत्वादित्यादौ सत्त्वात्मकसाध्याभावाधि-
 करणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभाववृत्तिसाध्याभावविशिष्टनिरूपिताधिकर-
 णत्वस्य गुणादिवृत्तित्वाच्चाव्याप्तिः । न चैवं कपिसंयोगाभावदान्

सावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्याभावविशिष्टनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रति-
 योगिताविशिष्टसाध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वपदं निरुक्त-
 प्रतियोगितापरं । न च निरुक्तप्रतियोगिताया अत्यन्ताभाववृत्तिसाध्याभाव-
 त्वनिवेशो ष्यर्थ इति वाच्यं । तद्विवक्षाया अथैव तात्पर्यात् ।

(१) तथाच तादात्म्येन घटत्वस्वरूपसाध्याभावाधिकरणत्वे घटत्वे हेतो-
 र्वृत्तित्वादव्याप्तिरिति भावः ।

सत्त्वात् इत्यादौ निरवच्छिन्नमाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्धाव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च तथापि संयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नमाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्धाव्याप्तिः अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये तस्य केवलान्वयनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमात् तच्चाग्रे स्फुटौ भविष्यति ।

ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वल्लिमद्-गगनादित्यादावतियाप्तिः वल्लभभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वाभावाच्चासद्हेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा धूमवान् वज्जेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात् । एवं द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः गुणे गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्ताभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेत् । न । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुधिकरणताप्रतियोगिक-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरुक्तमाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितनिरुक्तसम्बन्धसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृ-

चित्तत्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात्, वृत्तित्वञ्च न हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन विवक्षणीयं, अस्ति च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ता-
भावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छि-
न्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ,
समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणत्वाश्रयवृत्तित्वाभावस्य अधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव केव-
लान्वयित्वात् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादि-
वृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणतासम्बन्धेन
सत्तायां सत्तान्नातित्याग्निः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणा-
य प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणं । वस्तुतस्तु एतल्लक्षणकर्तृनये विशि-
ष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं न तु समवाय-
सम्बन्धेन, तथाच प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव, तदु-
पादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारणभावभेदापत्तेः । हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिते सतीत्यनेनापि विशेषणाद्वह्निमान्
गगनादित्यादौ नातित्याग्निः । ननु तथापि उभयत्वमुभयचैव पर्याप्तं
न तु एकचेति सिद्धान्तादरे^(१) घटत्ववान् घटत्व-तदभाववदुभय-
त्वादित्यादौ पर्याप्त्याप्यसम्बन्धेन हेतुत्वेऽतित्याग्निः घटत्वाभाववति
हेतुतावच्छेदकपर्याप्त्याप्यसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः घटो घट-पटोभय-

(१) प्रथोक्तमसती धर्मस्य उभयत्रापि सत्ताया अयोगात् “उभयत्व-
मुभयचैव पर्याप्तं न तु एकत्वं” इति सिद्धान्तस्य न सर्वज्ञगद्यम्मतत्वं व्यत-
सहं “इति सिद्धान्तादरे” इति ।

मितिवत् घटोघटत्व-तदभाववदुभयमित्यप्रतीतेरिति चेत् । न ।
तादृगमिद्भान्तादरे हेतुतावच्छेदकमन्वन्धेन माध्यममानाधिकरणत्वे
सतीत्यनेनैव विगेषणीयत्वादिति । अत एव निविगतां वा वृत्ति-
मत्त्वं माध्यममानाधिकरणत्वं वेति केवलाभ्ययिग्रन्थे दौधितिहृतः ।

केचित्तु निरुक्तमाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विगेषणतामन्व-
न्धेन यथोक्तमन्वन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाद्ययव्यक्त्य-
वर्त्तमानं हेतुतावच्छेदकमन्वन्धावच्छिन्नयद्गर्भावच्छिन्नाधिकरणत्वमा-
मान्यं तद्गर्भत्वत्वं विवक्षितं । धूमवान् वज्जेरित्यादौ पथ्यंतादिनिष्ठ-
वज्ज्यधिकरणताय्यक्तेर्धूमाभावाधिकरणवृत्तित्वेऽपि अयोगोक्तनिष्ठ-
वज्ज्यधिकरणताय्यक्तेरतथात्वात्प्रातिव्याप्तिरित्याहुः ।

अन्ये तु हेतुतावच्छेदकमन्वन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
स्वाधिकरणताय्यवृत्तियधिरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्तिनिरुक्त-
माध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितयथोक्तमन्वन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्व-
मिति विगेषण-विगेष्यभावव्याख्याने तात्पर्यं, स्वपदं हेतुपरं, इत्यस्य
कपिसंयोगाभाववान् मत्वात् कपिसंयोगिभिर्गुणत्वादित्यादावपि
नाव्याप्तिरित्याहुःरिति मद्भेषः ।

सूत्रान्तरमाह, 'माध्यवद्विधेति माध्यवद्विधो यः माध्याभाव-
वान् तदवृत्तित्वमित्यर्थः । कपिसंयोगी एतद्गृहत्वादित्याद्यव्याप्य-
वृत्तिमाध्यकाव्याप्तिवारणाय 'माध्यवद्विधेति माध्याभाववतो विगेष-
णमिति प्राश्नः । तदमत् 'माध्याभाववदित्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः माध्य-
वद्विधावृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात्^(१) ।

(१) माध्यवद्विधावृत्तित्वमित्यस्यैव व्याप्तित्वादिति क० ।

न्यास्तु साध्यवद्भिरे यः साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावः
 तद्वृत्तित्वमिति सप्रतीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्रत्ययः तथाच साध्य-
 वद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वृत्तित्वमित्यर्थः । एवञ्च साध्यवद्भि-
 न्नवृत्तौत्यनुक्तौ संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावध्याप्तिः संयोगाभाववति
 द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः, तदुपादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगा-
 भावो गुणादिवृत्तिः संयोगाभाव एव अधिकरणभेदेनाभावभेदात्
 तद्वृत्तित्वान्नाध्याप्तिः । न च तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्ये-
 वामु किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तस्वरूपे तस्या-
 प्रवेशेन वैयर्थ्याभावात्^(१) तस्यापि स्वरूपान्तरत्वात् । न च तत्रापि
 साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्तद्वृत्तित्वमेवामु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यं ।
 तादृग्द्रव्यत्वादिसद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत एव साध्यपद-
 मयत एव द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वात् भावरा-
 धिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

ननु तथापि घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभावात्^{गगनत्वा-}
 दित्यच घटानधिकरणभेदावच्छेदेन घटाकाशसंयोगे^{गगने}
 सत्त्वात् सद्भेदतयाध्याप्तिः साध्यवद्भिरे घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य
 घटाकाशसंयोगरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात् तत्र च हेतोर्हन्तेः । न च साध्य-
 वद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्यभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । साध्या-
 भावपदवैयर्थ्यापत्तेः । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवृत्तित्वस्यैव सम्य-

(१) असमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वस्यैव यथैविशे-
 षघटितत्वरूपत्वात् साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साध्यव-
 द्भिन्नवृत्तित्वत्वाघटितत्वेन नोक्तत्वात् यथैविशेषघटितमिति भावः ।

क्त्वादिति चेत् । न । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनैतल्लक्षण-
 करणात् तथाच अधिकरणभेदेनाभावभेदात् साध्यवद्भिन्ने घटे
 वर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति
 गगनेऽसत्त्वाद्ब्याप्तेरभावात् । न चैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यं
 अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्यवद्भिन्न-
 वृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वात् अधिकरणभेदेनाभावभेदादिति
 वाच्यं । यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व-प्रतियोगिव्यधिकरणत्व-
 लक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्तत्रैवाधिकरणभेदेन अभावभेदाभ्युपगमो न
 तु सर्वत्र, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वात्
 असम्भववारणाय साध्यपदोपादानात् ।

यद्वा घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभावाभावोऽतिरिक्तः घटा-
 काशसंयोग-घटत्वादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
 घटत्व-द्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तः घटत्व-द्रव्यत्वादीनामप्य-
 नुगतत्वात् तथाच द्रव्यत्वादिकमादायासम्भववारणायैव साध्यपदमिति
 प्राञ्जरित्यास्तां^(१) विस्तरः ।

(१) ननु घटत्व-घटाकाशतत्संयोगान्यतराभाववान् गगनत्वात् इत्यत्रा-
 थाप्रिदुर्ब्रैव घटत्व-घटाकाशतत्संयोगान्यनुगततया तत्र तादृशान्यतरा-
 भावाभावत्वकल्पने बाधकाभावात् क्लृप्ताना तथात्वकल्पनसम्भवे अतिरिक्त-
 तथात्वकल्पनानौचित्यात् इति चेत् । न । यदेति वाकारस्थानास्यासूचक-
 त्वात् । वस्तुतस्तु घटत्व-घटाकाशतत्संयोगान्यतराभावाभावस्य घटे व्या-
 प्यवृत्तित्वेन निरवच्छिन्नवृत्तिकतया घटे किञ्चिदवच्छेदेन तादृशान्यतरा-
 भावो नास्तीति प्रतीतेरप्रामाणिकत्वं परन्तु तादृशान्यतराभावाभावस्य

‘साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावेति हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिका-
न्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावश्च प्रतियो-
ग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन साध्यवतोऽयामज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासम्भवः^(१) । नन्वेवमपि
नानाधिकरणकसाध्यके वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणी-
भूततत्त्ववृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तेरव्या-
प्तिर्दुर्बारा, प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कान्योन्याभावविवक्षणे तु पक्षमेव सह पौनरुक्त्यमिति चेत् । न ।
वक्ष्यमाणकेवलान्वयव्याप्तिवदस्याप्यत्र दोषत्वात् । न च तथापि

तादृशान्यतरस्वरूपत्वे तादृशान्यतरान्तर्गतघटाकाशतत्त्वयोगस्य अवच्छिन्न-
वृत्तिकतया तत्प्रतीतेः प्रामाणिकत्वापत्तेः । अतिरिक्तत्वपक्षे घटे तादृ-
शाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतीतेर्न प्रामाणि-
कत्वम् । घटाकाशसयोगाभावत्वेन साध्यत्वे तादृशसाध्यस्य केवलान्वयि-
तया भेदस्य व्याप्यवृत्तितया तद्वद्भिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वेनाप्याप्तेरशक्यपरोक्षर-
त्वादतोऽन्यतराभाव साधीकृत इति ध्येयम् ।

(१) अथात्र सप्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणदाने अन्योन्यपदं व्यर्थं साध-
वत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य सप्रतियोग्यवृत्तित्वात् इति चेत् । न । धर्म्मि-
भेदस्य धर्म्मान्यन्ताभावानतिरिक्तत्वेन सप्रतियोग्यवृत्तिसाध्यवत्प्रतियोगि-
काभावाप्रसिद्धे अन्योन्यपदनिवेशे च अन्योन्याभावत्वनिरूपकप्रतियोगि-
ताश्रयावृत्तित्वत्वात् नाभावाप्रसिद्धिरिति । वस्तुतस्तु अन्योन्याभावत्वस्य
अखण्डोपाधितया अन्योन्याभावत्वनिवेशे व्यभावत्वापेक्षया गौरवान्वका-
शादिति ध्येयम् ।

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैव एतल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाण-
केवलान्वय्यव्याप्तिरत्रामङ्गता केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणी-
भूततत्तद्भक्तिलावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं ।
अत्रापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदिति हेतोर्वृत्तेरेवा-
व्याप्तेर्दुर्ध्वारत्वात् ।

यदा साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र
साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः अत्र तु तादृ-
शान्योन्याभावाधिकरणत्वेनेत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् ।
अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति न कोऽपि
दोष इति दिक् ।

‘सकलेति’ साकल्यं साध्याभाववतोविशेषणं तथाच यावन्ति
साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतौ व्याप्तिरि-
त्यर्थः । धूमाद्यभाववज्जलहृदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्ब्रह्मादावति-
व्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतोविशेषण, साध्याभावविशेषणत्वे
तत्तद्ब्रह्मादवृत्तित्वादिरूपेण यो ब्रह्माद्यभावस्तस्यापि सकलमध्ये
प्रवेशात् तावदधिकरणाप्रसिद्ध्या असम्भवापत्तेः^(१) । न च द्रव्यं

(१) सकलस्य साध्याभावविशेषणत्वे तत्तद्ब्रह्मादवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या मधुरानाद्येनासम्भवो दत्तः । जगदीशेन तत्राव्या-
प्तिर्दत्ता अत्रायमाशयः स्वप्रतियोगिसत्तायहविरोधिताघटकसम्बन्धेन सा-
ध्याभाववत्त्वनिवेशो मधुरानाद्याभिप्रेतः तथाच तत्तद्ब्रह्मादवृत्तित्वाद्यव-

सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्त्वादेर्विशिष्टाभावादि-
 सत्त्वादितिव्याप्तिरिति वाच्य । तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतु-
 तावच्छेदकत्वस्येह विवक्षितत्वात् । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या तेन द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्त्वादे-
 सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्ति । साध्याभावस्य
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताको बोध्य, अन्यथा पर्वतादावपि वज्रादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वेन
 समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवज्रादिसामान्याभावसत्त्वेन च यावदन्त-
 र्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् धूमस्यासम्भव स्यात् । न
 च कपिसयोगी एतदृचत्वात् इत्यादौ एतदृचस्यापि तादृशसाध्या-
 भावत्वत्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतदृचत्व-
 स्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिदन्वच्छिन्नाया साध्याभावाधि-

च्छिन्नाभावस्य सप्रतियोगिसत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्याभा-
 वाधिकरणाप्रसिद्धत्वादसम्भवसङ्कति, साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्ब-
 न्धेन साध्याभाववत्त्वनिवेशो जगदीशामिषेत तथाच कालिकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावसाध्यक स्यात्त्वादिति कश्चाद्यसम्बन्ध-
 साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटककालिकसम्बन्धेन साध्याभावकूटस्य काले
 प्रसिद्धत्वात् जगदीशेनात्यातिर्दृष्टा । ननु गगनत्वाभाववान् पटत्वादित्यथ
 कश्चाद्यमगनात् कश्चमसम्भवः गगनत्वाभावाभावकूटाधिकरणत्वस्य गगने
 प्रसिद्धत्वादिति चेत् । न । घटभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य गगनत्वोभयत्वा-
 वच्छिन्नाभावमादाय तदोपतादवस्थात् तदभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धे-
 रिति ।

करणताया इह विवक्षितत्वात्, इत्यञ्च किञ्चिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वान्तत्र च हेतोरप्यभाव-सत्त्वान्नायाग्निः । न च कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ साध्या-भावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याग्निरिति वाच्यं । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव एतद्दोषस्य वक्ष्यमाण-त्वात् । न च पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति जलादौ यावत्येव कपिसंयोगाभावसत्त्वादित्याग्निरिति वाच्यं । तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, इत्यञ्च पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ यावदन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्ति-मानभावो न कपिसंयोगाभावः किन्तु घटत्वाद्यभाव एव तत्प्रतियो-गित्वस्य हेतावसत्त्वान्नाग्निरिति वाच्यः । न चैवमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्ति-तानियमनये द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवद्भिन्नत्वादित्यादेरपि सद्हेतुतया तत्राग्निरिति वाच्यः । संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य संयोगरूपस्य निरवच्छिन्नवृत्तेर-प्रसिद्धेरिति वाच्यं । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेऽन्योन्या-भावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिरन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्ते-रिति संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्यापि निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् । वस्तुतस्तु सकलपदमत्राग्रेष्वपरं न त्वनेकपरं एतद्घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्ये-कव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्ध्याग्न्याप्यापत्तेः, तथाच किञ्चिदनवच्छिन्नाया निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताया व्याप-कौभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-तत्प्रतियोगिताव-च्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वं लक्षणार्थः । न च सत्त्वादिसामान्याभा-

वस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तमाध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वात्
 द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्वान् निर्बन्धित्वादि-
 त्यादावतिव्याप्तिः निर्बन्धिताभावानां वन्धित्यक्तीनां सर्वासामेव चाल-
 नीन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वादिति वाच्यं । तादृशाभावाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-यद्गुर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्गुर्मावत्वस्य
 विवक्षितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकत्वं न तु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वं तदिति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वं वा, प्रकृते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरणस्य
 निरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रवेगे प्रयोजनविरहात् तेन पृथिवी कपि-
 संयोगादित्यादौ भातिव्याप्तिः कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापक-
 तावच्छेदकत्वविरहादित्येव परमार्थः ।

‘माध्यवदन्येति’ अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ माध्यव-
 दन्यवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तादृग्वृत्तित्वाभावस्य तादृग्वृत्तित्व-
 सामान्याभावो बोध्यः तेन धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ धूमवदन्यजल-
 द्वादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्व जललोभयाभावस्य च हेतौ
 बन्धेऽपि भातिव्याप्तिः । माध्यवदन्यत्वस्य अन्योन्याभावत्वमिच्छित-
 माध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन वन्धितान् धूमादि-
 त्यादौ तत्तद्वन्निष्ठमदन्यस्मिन्धूमादेष्टंतावपि भातिव्याप्तिः, न वा वन्धि-
 गन्धार्थस्य प्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्या-

इति श्रीमद्भङ्गेभोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानखण्डे व्याप्तिवादे व्याप्तिपञ्चकं ।

गभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेऽपि चाभावा-
दित्यर्थं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् कपिसयोगा-
भाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध-
त्वाच्च इति भावः । तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वञ्च
तद्ग्राह्यानावसर एव प्रपञ्चितम् । एतच्चोपलक्षणं द्वितीये कपि-
सयोगी एतद्गृह्यत्वादित्यादावव्याप्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदे मा-
नाभावेन कपिसयोगवद्भिन्नवृत्तिकपिसयोगाभावोऽपि द्रव्यवृत्ति
कपिसयोगाभाव एव तद्गृह्यत्वादेतद्गृह्यत्वस्य । न च साध्यवद्भिन्न-
वृत्तिलविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तिलवक्तव्य एवञ्च वृत्तस्य विशिष्टाधि-
करणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः ।
साध्यवद्भिन्नवृत्तिलविशिष्टवद्वृत्तिलस्यैव सम्यक्त्वात् । सद्भेदतौ हेत्वधि-
करणे विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेवासम्भवाभावात् । तृतीये साध्य-
वत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावमात्रस्य घटकत्वे चालनौन्यायेनान्योन्या-

अथ सिंह-व्याघ्रोक्तव्याप्तिलक्षणरहस्यम् ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-
वैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा, तदुभयमपि साध्यान-

अथ सिंह-व्याघ्रोक्तव्याप्तिलक्षणरहस्यं ।

‘नापीति, अत्र ‘साध्यासामानाधिकरण्य’ न साध्याधिकरणवृ-
त्तित्वाभावः, इत्थं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः इत्यत्राधिकरण-
वृत्तित्वाभावानधिकरणत्वात् सत्तायाः । नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वञ्च
द्वितीयेन पौनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वं
तदनधिकरणत्वं तद्वद्भिन्नत्वं अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात्,
तथाच साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं हेतावय्यभिचारित्वमिति
फलितं, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्हेतावय्याग्निवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः,
अव्याप्यवृत्तेरधिकरणता तु नाव्याप्यवृत्तिः^(१), साध्याधिकरणत्वञ्च
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं
अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव
साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभाववत्सामान्यादिवृत्तिभिन्नत्वाज्जाते-
रित्यतिव्याप्तिः स्यात् । स्याच्च समवायेन वह्न्यादौ साध्ये संयोगेन

(१) व्याप्यवृत्तिरिति ख० ।

धिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानाधि-
करणाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ।

धूमादिहेतावतिव्याप्तिः^(१) वज्रधिकरणत्वाभाववज्जलहृदाद्येव तद-
वृत्तित्वात् धूमादेः । इत्यञ्च साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-
वज्रधिकरणत्वाभाववत् पर्वताद्यपि धूमस्य तदवृत्तित्वात्तदतिव्याप्तिः ।
वृत्तित्वात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन तादृशवज्रधिकरणत्वा-
भाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः । न चैवं
सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणत्वाभाववति सामा-
न्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वमिति विवक्षितत्वात्, साध्याधिकरणत्वाभावसमानाधिकरणेत्युक्तौ
धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलहृदादौ वज्रि-
मदन्योन्याभावसत्तादतिव्याप्तिरिति व्यापकत्वानुधावनं । अन्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नञ्च याद्यं अन्यथा वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रधि-
करणत्वाभाववति धूमावयवे धूमवदन्योन्याभावासत्तादव्याप्तिः स्यात्,
स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्व-पटत्वादितत्त्वज्ञातिमतोऽन्योन्या-
भावस्य द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनातिव्याप्तिः । अथाप्यवृत्ति-

(१) वज्रिमान् धूमादित्यादौ च समवायेन वज्रोः साध्यत्वे संयोगेन धूमा-
दिहेतावतिव्याप्तिरिति उ० ।

मतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी संयोगादित्यादाव-
व्याप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः ।

‘साध्यवैयधिकरण्येति, ‘साध्यवैयधिकरण्यं’ साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं,
साध्यवद्वृत्तित्वपरत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, अव्याप्य-
वृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्भेदौ
नाव्याप्तिः, अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांगस्य प्रवेशान्न साध्य-
वदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यं, अखण्डाभावघटकतया
चाधिकरणत्वांगस्य न वैयर्थ्यम् । साध्यवद्भिन्नत्वञ्च साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
कभेदवत्त्वं बोध्यं तेन वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन
वक्त्रिमतोभिन्ने यत्किञ्चित्साध्यवद्भिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेऽपि
न चतिः तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः, अन्यथा पूर्ववत् साध्यवद्भिन्न-
वृत्तित्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया जातिमान्
द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः^(१) शेषं पूर्ववत् । लक्षणद्वयमेकदैव
दूषयति, ‘तदुभयमपीति, ‘साधानधिकरणानधिकरणत्वं’ साधा-
नधिकरणानधिकरणत्वनियतं साधानधिकरणवृत्तित्वव्याप्यमिति
यावत्, ‘तच्च’ व्यापकीभूतं साधानधिकरणवृत्तित्वञ्च, ‘तत्र’
केवलान्वयिसाध्यके, ‘असिद्धमित्यन्वयः साधानधिकरणत्वस्य साधा-
धिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य तत्राप्रसिद्धेः, ‘यत्-
किञ्चिदिति यदि साधानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किन्तु

(१) सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्रसिद्ध्यापत्तेरिति ख० ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानखण्डे सिंह-व्याघ्रोक्तव्याप्तिलक्षणम् ।

साध्याधिकरणप्रतियोगिकभेदमात्रं तदा वञ्चिमान् धूमादितदव्य-
यत्किञ्चिद्व्यज्ञानधिकरणे पर्वतादौ वर्त्तमाने धूमेऽप्यसिद्धमित्युच्यते ।
अपर्यकचकारात् केवलान्वयिसमुच्चयः, तथाच व्यापकाभाप्तिः सा-
ध्यायीभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्रासिद्धमिति भावः । 'एतत्साध्या-
नधिकरणानधिकरणत्वमिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते यथोक्तं न चैवम् ।
द्वयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति श्रेयः^(१) ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानखण्डे व्याप्तिवादे सिंह-व्याघ्रोक्तव्याप्तिलक्षणरहस्यम् ।

(१) भट्टाचार्यानुयायिनस्तु 'तदुभयमपि' तदुभयलक्षणवाक्यमपि, 'सा-
ध्याधिकरणानधिकरणत्वं' साध्याधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकं, सा-
ध्याधिकरणत्वसामान्याभावदृष्टित्वाभाव साध्यवत्सामान्यभिन्नदृष्टित्वाभावा-
न्यतरबोधजनकमिति यावत्, 'तच्च' तादृशान्यतराभाववत्त्वञ्च, 'तत्र' केव-
लान्वयिसाध्यत्वे, 'असिद्धमित्यन्वयः, साध्याधिकरणत्वसामान्याभावाप्रसि-
द्धत्वादिति भावः । ननु तदुभयवाक्यं न यथोक्तान्यतराभावबोधजनकं,
अपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभावदृष्टित्वसामान्याभाव-साध्य-
वत्यतियोगिकभेददृष्टित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव साध्याधिक-
रणत्वप्रतियोगिकाभाव—साध्यवत्यतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिनि नाप्र-
सिद्धाविव्यक्त आह, 'यत्किञ्चिदिति, श्रेयं पूर्ववदिति प्राञ्ज । इति खचि-
त्रितपुस्तके अधिः पाठः ।

अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः ।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वा-
भावेऽद्य एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । नचैवं घट एव व्य-
भिचारः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-

अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरहस्यं ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववादिनोऽन्यथाख्यात्य-
स्वीकारिणः सोन्दडस्य मतमादाय 'साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्व-
मिति प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिमुद्धरति, 'अथेति, 'समवा-
यितयेति समवायित्वादिरूपेण वाच्यत्वावृत्तिधर्मेणेत्यर्थः । आदि-
पदात् समवेतत्व-घटत्व-घटत्वादेर्वाच्यत्वावृत्तिधर्ममात्रस्य परिग्रहः,
'घट एव प्रसिद्ध इति एवकारोऽप्येवं घटेऽपि प्रसिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा
तादृशाभावस्य पदार्थमात्रे प्रसिद्धत्वादेवधारणासङ्गतेः । ननु प्रति-
योगिना सममभावस्य विरोधादाच्यत्ववति घटे कथं तदभाव इत्यत-
आह, 'व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येति स्वाधिकरणावृत्तिधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, स्वपदं प्रतियोगितापरं, 'केवला-
न्वयित्वात्' सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिमत्यप्रतियोगिमिति च सत्त्वादिति
यावत्, अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनेव समं

ववदृत्तित्वं हि व्यभिचारः, न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो-
घटे, इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकर-
ण्याभावोव्याप्तिः । तथाचाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च
धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभाव-

विरोधो न तु प्रतियोगिमात्रेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगी च न क्वचिदप्यस्ति अप्रसिद्धत्वात् सर्वत्रैव तदवच्छिन्ना-
भाव । न च वाच्यत्वमीश्वरेच्छा तत्र च गुणत्वेच्छात्वादि समवायित्व-
भगवदात्मसमवेतत्वयो सत्त्वेन समवायित्व समवेतत्व वा कुतोवाच्य-
त्वनिष्ठप्रतियोगिताव्यधिकरणमिति वाच्य । वाच्यत्व न ईश्वरेच्छा-
मात्र किन्तु तद्विषयत्वमित्यभ्युपगमादिति भाव । 'समवायित-
येत्यस्य घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्यन्ये । यद्यपि समवायि-
त्वादिना व्यधिकरणधर्मेण वाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धावपि तत्तत्साध्या-
भाव-विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादायासम्भववारणाय साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तादृ-
शाभावस्य च वाच्यत्वादि साध्यकेऽप्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धत्वादिर्दुर्बारेव । न च
साध्यप्रतियोगिताकाभावमात्र लक्षणघटकमिति भ्रमादियमाशङ्केति
वाच्य । तथा सति विशिष्टाभावोभयाभावादिरूप समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव प्रसिद्धिसम्भवेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावपर्यन्तानुधावनवैफल्यात् । न च वैशिष्ट्य व्यासञ्च-
वृत्तिधरानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमात्र लक्षणघटकमिति
धमेण इयमाशङ्केति वाच्य । दण्डावच्छिन्नपुरुषाभावस्यैव सम-

धीहेतुत्वात् अन्यथा निर्व्विकल्पादपि घटोनास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभावइत्यर्थः ।

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे व्याप्तिवादे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः ॥

वायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यापि विशिष्टाभावत्वात् समवाय-समवायित्वयोर्विशिष्टस्यावच्छेदकीभूतधर्मघटकत्वात् । तथापि साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकसाध्याभावो न विवक्षणीयः किन्तु, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्यक्तिभिन्नलोभयाभाववदभावमात्रं विवक्षणीयं, तावतैव तत्तत्साध्यव्यक्त्यभाव-विशिष्टाभावादेर्नारणसम्भवात् तादृशोभयाभाववत्त्वस्य तत्र विरहात् । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्व-गुणसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावश्च तादृशाभावः सुलभः, कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिसाध्यके तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तथा । न च केवलान्वयिनि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव प्रसिद्ध्युपपादने साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-

काभाव एव विवक्ष्यतां किं तादृशोभयाभाववद्भावविवक्षणेन वि-
 लान्वयिनि च स्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वेन घटाद्यभावत्वेव तादृशस्य
 प्रसिद्धतादिति वाच्यम् । प्रमेयसाध्यके व्यधिकरणधर्माविति क्त्वा-
 भावमादायापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रसिद्धासम्भवात्, न हि प्रमेयत्वं कस्यचि-
 द्वाधिकरणधर्मः, प्रमेयत्वेन घटाभावादिहूपसमानाधिकरणधर्माविति
 क्त्वाभावे च मानाभावादिति पूर्वपक्षिणां निगूढाभिप्रेक्षितः, शेष-
 मनुपदं वक्ष्यामः । 'न चैवमिति, 'एवं' स्वयधिकरणधर्माविति क्त्वा-
 प्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे, 'व्यभिचार इति ज्ञेयत्वस्य वक्तव्य-
 चारित्वमित्यर्थः, वाच्यत्वेन व्यधिकरणधर्मेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
 ज्ञेयत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यधिकरणे घटे ज्ञेयत्वस्य कृतेरिति भावः ।
 न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्तादृशाभाव-
 वदृत्तित्वमेव व्यभिचारः अन्यथा संयोगसाध्यकमद्वैतावतिव्याप्तिरिति^(१)
 कथमित्यमाशङ्केति वाच्यम् । व्याप्यदृत्तित्यां साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणात्
 तदाश्रयदृत्तित्वं व्यभिचार इत्यभिप्रायेणाशङ्कनात्, व्याप्यदृत्तित्वन्तु
 निरवच्छिन्नत्वं । 'साध्यतेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यता-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववदृत्तित्वमित्यर्थः, वाच्य-
 त्वेन व्यधिकरणधर्मेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नज्ञेयत्वाद्यभावस्य साध्य-

(१) व्यभिचारित्वबन्धव्यस्यतिव्याप्तिरित्यर्थः सद्देवोयं व्यभिचारित्ववत्तया-
 बन्धवदिति भावः ।

तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि न साध्याभाव इति भावः ।
 'तादृशः' साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकः । 'तर्हीति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यता-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववदृत्तित्वस्य व्यभिचारत्वे
 इत्यर्थः, 'तादृशसाध्याभावेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववदृत्तित्वाभाव एव व्या-
 प्तिर्न तु निरुक्तोभयाभाववदभाववदृत्तित्वरूपेत्यर्थः, अव्यभिचरित-
 त्वपदार्थस्यैव व्याप्तित्वात् अव्यभिचरितत्वपदार्थस्य च व्यभिचरितत्वस्या-
 भावोऽव्यभिचरितत्वमिति व्युत्पत्त्या व्यभिचारसामान्याभावरूपत्वा-
 दिति भावः । 'अप्रसिद्धिरिति, वाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवा-
 च्यत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु अव्यभिचरितत्वपदं न यौ-
 गिकं किन्तु निरुक्तोभयाभाववान् योऽभावस्तददृत्तित्वरूपे प्राथ-
 मिकलक्षणवाक्यार्थे पारिभाषिकमखण्डपदमेव, अथ एतस्याव्यभिच-
 रितत्वपदार्थचे असम्भव एव वज्जिमान् धूमादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि-
 त्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवज्जि-वाच्यत्वाद्यभाव-
 वति पर्वत-घटादौ धूम-ज्ञेयत्वादेर्वृत्तेः । न च तद्वदृत्तित्वस्या-
 पि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-विशिष्टाभावोभयाभावादिमादायैव
 सर्वत्र लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । तथा सति धूमवान् वज्जे-
 रित्यादावपि तादृशोभयाभाववदभाववदृत्तित्वस्य व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभाव-विशिष्टाभावोभयाभावादेः^(१) वज्जादौ सत्त्वा-

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव तत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-विशिष्टा-
 भावोभयाभावादेरिति ख० ।

शुभिचारिभावेऽतिव्याप्तेरिति चेत् । न । तददवृत्तित्वपदेन तद्विष-
 तत्सजातीयव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षणात्, इत्यञ्च वक्त्रि-
 भान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवज्ज्ञाद्यभाववति पर्व-
 तादौ तत्सजातीयस्य धूमादेर्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वा-
 न्नासम्भवः, धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ च तादृशोभयाभाववदभा-
 वोव्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणव्यक्तवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कतत्तदधिकरणव्यक्तवृत्त्यभावः तदधिकरणे तत्तदधिकरणव्यक्तौ
 तत्तत्सजातीयस्य वज्ज्ञादेरभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । साजात्यञ्च न
 यथाकथञ्चिद्रूपेण व्यावर्त्तकत्वाभावात्, नापि स्वसमानाधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकल-स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकलान्तररूपेण अभावभेदेन प्रतियोगिताया भिन्नत्वात्
 साध्याभावनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकलादेर्हल-
 भावावृत्तित्वादसम्भवापत्तेः, किन्तु स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकान्यतमल-स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूट-
 वत्त्वान्यतरूपेण^(१), स्वपदद्वयं प्रतियोगितापरं, धूमवान् वक्त्रे-
 रित्यादौ व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणव्यक्तवृत्तिसामान्याभा-
 वाधिकरणे तत्तदधिकरणव्यक्तावपि तत्तत्सजातीयस्य वज्ज्ञादेर्विशिष्य-
 व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 च सत्त्वादतिव्याप्तितादवश्यमतो व्याप्यवृत्तित्वमभावविशेषणं, व्याप्य-

(१) 'स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वं' स्वव्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोटोयोऽभावस्तत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकभेदकूटवत्त्वमित्यर्थः ।

वृत्तित्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-
 करणत्व व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तिभिन्नलोभयाभाववत्त्वं तेन
 न तद्दोषतादवस्थः । द्रव्यसयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुके द्रव्यमात्र-
 समवेताभाव-गुण-कर्माद्यवृत्त्यभावादेरन्ततः सर्वत्र विशेषणताविशेषेण
 साध्यप्रकारकप्रभाविशेष्यत्व-साधनान्यतराभावादेश्च तादृशस्य सुल-
 भत्वान्नाव्याप्तिः । इदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ घटत्वेन पटाभाव-पट-
 त्वेन घटाभावादिमादाय प्रमेयमात्रस्यैव तादृशाभावप्रतियोगित्वान्ना-
 व्याप्तिः । न च विशिष्टाभावादिवारणाय तद्विनिष्ठतत्त्वजातीयभाव-
 निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकहेतुता-
 वच्छेदकवत्त्वमेव विवक्ष्यता किं यथोक्तव्याप्यवृत्तित्वेनाभावविशेषणेन
 इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादिकेवलान्वयिहेतुके च ज्ञेयत्वत्वादिना घटाद्य-
 भावमादायैव लक्षणसम्भवादिति वाच्यं । पृथिवीसयोगादित्याद्यव्या-
 प्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिण्यतिय्याप्ते इदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादृ-
 शाभावाप्रसिद्धेश्च । एव द्रव्यसत्त्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकतत्तद-
 धिकरणवृत्तिषामान्याभावस्यापि सजातीयोऽभाव सत्तात्वादिना
 सत्ताद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्य सत्तादौ सत्तादतिव्याप्तिताद-
 वस्थः अतस्तद्वन्निष्ठेति । न च तथापि धूमवान् वज्जेरित्यादौ तादृ-
 शोभयाभाववदभावो धूमत्वादिना धूमाद्यभाव एव तदति जलहृदादौ
 तत्त्वजातीयस्य वज्जभावस्य सत्तादेव तादृशाभावो द्रव्यत्वत्वादिना
 धूमाद्यभाव तदति यावत्त्वेव तत्त्वजातीयस्य वज्जादेर्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावस्य सत्ताच्चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यावत्त्वेन प्रथमा-
 भावविशेषणान्, तथाच तत्तदयोगोलकादिरूपव्यभिचारस्यलावृत्त्य-

भावोऽपि तादृशोभयाभाववत्तथा यावदन्तर्गतस्तत्तदधिकरणे तत्त-
 दयोगोलकादौ तत्तन्मजातीयस्य वज्रादेरभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिः,
 इत्यञ्च यावन्तस्तादृशोभयाभाववन्तोऽभावाः प्रत्येकं तत्तद्भूतानां
 मजातीयस्य समानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगित्वम-
 व्यभिचारित्वमिति समुदितार्थनिष्कर्ष इति न कोऽपि दोषः इत्य-
 खरसा दाह, 'प्रतियोग्यवृत्तियेति तदवृत्तिधर्मा न तन्निष्ठप्रतियो-
 गिताया श्वच्छेदक इत्यर्थः, तथाच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकाभावस्यैवाप्रसिद्धत्वाद्ययोक्तमव्यभिचारित्वमप्रसिद्धमिति
 भावः ।

षड्जवस्तु केवलान्वयिनि साध्यस्याभाव एवाप्रसिद्ध इत्यव्याप्ति-
 रभिहितेति भ्रमेण तत्र यथाकथञ्चिद्रूपेण साध्याभावस्य प्रसिद्धिं
 दर्शयति, 'अथेति, 'समवायितयेति समवायित्वादिरूपेण वाच्य-
 तावृत्तिधर्मणेत्यर्थः । आदिपदात्मवेतल-घटत्व-पटत्वादेर्वाच्यत्वा-
 वृत्तिधर्ममात्रस्य परिग्रहः । इदमुपलक्षणं वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्ति-
 धर्मावच्छिन्नवाच्यताभावोऽपि द्रष्टव्यः । भ्रमं निराकृत्य दूषयति,
 'तर्होति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववदृत्तित्वं
 यदि व्यभिचारस्तदेत्यर्थः, 'तादृशसाध्याभावेति साध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववदृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकता-
 दृशवृत्तित्वाभाव एव व्याप्तिः न तु साध्याभाववदृत्तित्वप्रतियोगिता-
 काभावमात्रमित्यर्थः साध्याभाववदृत्तित्वमात्रस्य व्यभिचारत्वे सद्भेदा-
 वतित्याप्तिरतः साध्याभाववदृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य व्याप्ति-
 नेऽपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्यापत्तेस्तौल्यसाध्याभाववदृत्तित्वसामा-

न्याभावस्य व्याप्तित्वे चासम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य वैशिष्ट्य-
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य च साध्याभावस्याधिकरणे हेतोर्दृत्तेरिति
भावः । किञ्च वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादायैव
केवलान्वयिनि साध्याभावप्रसिद्धिसम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभावमादाय प्रसिद्धाभिधानमत्यन्तमसङ्गतमेव तस्यैवाप्रसिद्ध-
त्वादित्यभिप्रायेण दूषणान्तरमाह, 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति, सर्वमन्यतू-
र्ध्ववदित्याहुः ।

तदवृत्तिधर्मस्य तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावे हेतु-
माह, 'तद्विशिष्टेति 'असिद्धेरित्यन्तमेकोग्रन्थः, 'तद्विशिष्टज्ञानस्य' प्र-
तियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, 'अभावधीहेतुत्वात्'
अभावलौकिकप्रत्यचहेतुत्वात्, 'गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धे-
रिति योजना, तव नयेऽपि शशीयत्वे गोवृत्तिशृङ्गाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रत्ययासिद्धेरित्यर्थः^(१), शृङ्गे शशीयत्वस्य बाधितत्वेन शशी-
यत्वप्रकारकशृङ्गज्ञानासम्भवादन्वया अन्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः ।
ननु अभावलौकिकप्रत्यचं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियो-
गिज्ञानत्वेन न हेतुत्वं किन्तु प्रतियोगितावच्छेदक-प्रतियोगिनोज्ञान-
विरहदृश्यां नेत्याकारकाभावप्रत्यचवारणाय प्रतियोगितावच्छेदक-
प्रतियोग्युभयविषयकज्ञानत्वेनेव हेतुत्वं लाघवात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति
शशीयत्व शृङ्गयोरपि खण्डग्रः समूहालम्बनज्ञानसम्भवात् । न च
तथापि शृङ्गे शशीयत्वस्य बाधादेव शशशृङ्गं नास्तीति प्रत्यचस्य

(१) गोवृत्तिशृङ्गाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रत्ययासिद्धेरित्यर्थं इति
ख०, ग० ।

शृङ्गे शशीयत्वप्रकारकस्य असम्भव इति वाच्यम् । बाधान्तादृश-
 प्रत्यक्षासम्भवेऽपि शशीयत्वेन शृङ्गं नास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे स्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावे स्वातन्त्र्येण शशीयत्वप्रकारत्वे बाध-
 काभावात् तत्र शृङ्गे शशीयत्वस्याप्रकारत्वात् । न च तादृशप्रत्यया-
 भ्युपगमे “अभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्थ्यादां नातिगते”
 इति सिद्धान्तव्याघातः, ‘अभावप्रत्ययः’ अभावलौकिकसाक्षात्कारः,
 ‘विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थ्यादां’ अभावे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियो-
 गिनः प्रतियोगिताख्यवैशिष्ट्यविषयितां, ‘नातिगते’ न जहाति, इति
 तदर्थादिति वाच्यम् । तत्र ‘विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थ्यादामित्यस्य प्रति-
 योगितायां यत्किञ्चिद्भ्रमविशिष्टस्य वैशिष्ट्यविषयितामित्यर्थादित्यत-
 आह, ‘अन्यथेति यदि प्रतियोगितावच्छेदक-प्रतियोगिनोऽज्ञानमेवा-
 भावप्रत्यक्षहेतुर्न तु तत्रकारकप्रतियोगिज्ञानं तदेत्यर्थः, ‘निर्विकल्प-
 कादपीति घट-घटत्वयोर्निर्विकल्पकमात्रानन्तरमपीत्यर्थः, मात्रपदा-
 द्भ्रमन्तरप्रकारकज्ञानव्यवच्छेदः, ‘घटोनास्तीतीति विशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुतया विशिष्टवैशिष्ट्य-
 बोधात्मकस्य घटोनास्तीति प्रत्यक्षस्य तदानौमसम्भवेऽपि केवलविशिष्टे
 विशेषणमिति न्यायेन घटोनास्तीति प्रत्यक्षस्थापनेरित्यर्थः, न हि
 “अभावप्रत्ययोऽस्तीति सिद्धान्तचतिभिया सामग्री कार्यं नाङ्गीयेत्,
 प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे तदभावादेव तदानौ न
 तादृशं प्रत्यक्षं तत्सत्त्वस्थले तु विशिष्टवैशिष्ट्यधीसामग्रीमत्वादर्धममाज-
 सिद्धमेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकत्वं । न चैतदतिप्रसङ्गवारणाय प्रति-
 योगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्य साधवात् किं प्रति-

योगिविशेष्यकत्वप्रवेशेन, तादृशञ्च ज्ञानं प्रकृतेऽपि सम्भवति शशी-
यत्वप्रकारेण लोमादेरेव ज्ञानसत्त्वात् पूर्वपक्षिणः अन्यथाख्या-
त्यनभ्युपगमेन रजतत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाद्रजताभावप्रत्यक्षापादनस्या-
सम्भवादिति वाच्यम् । तथापि शशीयत्वेन शृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षा-
सम्भवात् अभावसाक्षात्कारोहि प्रतियोगिनि तद्गुर्ध्वविशिष्टमवगाह-
मान एव तद्गुर्ध्वस्य अवच्छेदकत्वमवगाहते नान्यथेति नियमात्,
अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन शृङ्गे शशीयत्ववैशिष्ट्यावगाहनस्य च अस-
म्भवादिति भावः । इदमापाततः न्यायनये शृङ्गे शशीयत्वस्य बाधि-
तत्वेऽपि बाधाप्रतिबन्धानदशायां शृङ्गे शशीयत्वप्रकारकज्ञानस्य
भ्रमरूपस्यैव सम्भवेन शशशृङ्गं नास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे बाधकाभावात् ।
बाधप्रतिबन्धानदशायामपि शशीयत्वांगे निर्धर्मितावच्छेदकादेकच
द्वयमिति न्यायेन शशीयत्व-शृङ्गत्वोभयप्रकारकज्ञानाच्छशीयत्वांगे
निर्धर्मितावच्छेदकस्य एकच द्वयमिति न्यायेन शशीयत्व-शृङ्गत्वोभय-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य शशशृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षस्य सम्भवाच्च ।
न हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिप्रमात्वेन हेतुत्वं, गौर-
वात् किन्तु तादृशनिश्चयत्वेन । एतेन शृङ्गे न शशीयत्वमिति
बाधनिश्चये सत्यपि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरनुभवसिद्धतया शशी-
यत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे शशीयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन शशीयत्वेन रूपेण शृङ्गं नात्र प्रकारः
किन्तु शशे गोवृत्तिशृङ्गाभावः गोवृत्तिशृङ्गे शशीयत्वाभावो वा तद्वि-
षयः । न च बाधप्रतिबन्धानदशायां तथाविषयत्वेऽपि तदप्रति-
बन्धानदशायां शशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकशृङ्गाभाव एव य-

थोक्तप्रकारेण विषय इति वाच्यम् । प्रतीतेः समानाकारकलेऽपि
 पुरुषावस्थावैचित्र्येण विषयवैचित्त्यस्य काप्यदर्शनात् । न च तथापि
 प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणभावप्रत्यक्षं
 प्रति हेतुत्वानङ्गोक्तार्थं नव्यानां नये शृङ्गे न शशीयत्वमिति बाध-
 प्रतिबन्धानदशायामपि शशीयत्वेन शृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षमभवत्
 तदेव अधिकरणधर्मोवच्छिन्नाभावे मानं तत्र स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वसम्बन्धेन शशीयत्वस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन शृङ्गत्वविशिष्टस्य
 चाभावे प्रकारतया बाधबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । अभाव-
 लौकिकषाब्दात्कारोहि तद्गुर्मविशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽभावे प्रतियो-
 गिताख्यवैशिष्ट्यमवगाहमान एव तद्गुर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमव-
 गाहते न तु तदनवगाह्य इति नियमेन तादृशप्रतीतेरसम्भवात्
 अन्यथा घटत्वेन कम्पुषीवादिभाषास्तीत्यपि प्रत्यक्षं स्यात् । न चेष्टा-
 पत्तिः, घटोनास्ति घटेनेन घटोनास्तीत्यादिप्रत्यक्षस्यैव सर्वसिद्धत्वा-
 दिति कश्चित् प्रलपितमप्यपास्तं । शृङ्गे न शशीयत्वमिति बाध-
 प्रतिबन्धानदशायामपि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेः एकत्र द्वयमिति
 न्यायेन शशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकशृङ्गाभावविषयकत्वसम्भवात् ।
 घटत्वेन कम्पुषीवादिमात्रास्तीत्यादिप्रत्यक्षाभावस्य विवादप्रसक्तया
 अयोक्तियमस्यापि विवादप्रसक्तत्वाच्च । वस्तुतस्तु गति शश-
 शृङ्गं नास्ति शशीयत्वेन शृङ्गं नास्तीत्यादिप्रतीतौ मानाभाव
 एव, प्रमाणमत्वेऽपि शशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावे
 शृङ्गस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन शृङ्गाभावे शशीयत्वस्य
 च भ्रमण्य अतिरिक्तव्यधिकरणधर्मोवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा-

भ्युपगमे तत् प्रत्यक्षं प्रत्यनन्ततत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक-
प्रतियोगिज्ञानस्य प्राचान्नये हेतुत्वकल्पने अतिरिक्ताभाव तत्प्रति-
योगित्व-तदवच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवात् । न च तादृशप्रतीतीनां
तत्तदंगे प्रमालमपि सर्वानुभवसिद्धमिति वाच्यं । अप्रसिद्धेः,
अन्यथा शूक्तौ रजतत्वज्ञानेऽपि प्रमालानुभवस्य सुवचतया शूक्तेरपि
रजतत्वापत्तेः इत्येव तत्त्वं ।

प्राञ्चस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्याहार्यारोपः
संसर्गाभावबुद्धौ कारणं अन्यथा हृदादौ संयोगादियत्किञ्चित्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवह्न्यादिसामान्याभावग्रहदशायां समवाय-स्वरूपादिसम्ब-
न्धान्तरावच्छिन्नतदभावानां सर्वेषामेव नियतं गहापत्तेः । आरोपस्य
हेतुत्वे तु तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपविलम्बादेव विलम्बसम्भवात्,
एवञ्च गवि शृङ्गस्थाबाधितत्वेनारोपाभावात् शशीयत्वेन शृङ्गाभाव-
प्रत्ययस्तत्र कथं स्यात् येन तत्प्रमाणं भवेदित्याहुः । तदस्मत् आरोपस्य
हेतुत्वे मानाभावात् । न हि हृदे वज्जिमारोप्यैव वज्जिर्नास्तीत्यनु-
भवः, हृदादौ संयोगादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन वह्न्यादिसामान्याभाव-
ग्रहदशायान्नियतं समवाय-स्वरूपादिसम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य
सत्यसंसर्गाद्ये दृष्टत्वात् सर्वत्रैव वज्जिर्नास्तीत्येवाकारात् समवायेन
वज्जिर्नास्तीत्याद्याकारस्य च समवायत्वादिना समवायाद्युपस्थिति-
विलम्बेनैव विलम्बसम्भवात् । अन्यथा प्रतियोग्यारोपो नाभावधीमात्रे
हेतुरभावधमे व्यभिचारात् । नापि तत्प्रमायां, पाकरक्तघटे श्यामा-
भावप्रत्ययात् तत्र च श्यामारोपासम्भवात् भ्रम-प्रमासाधारणाहार्य-
ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वे च प्रकृतेऽपि सम्भवात् गौरवाच्च । किञ्च

प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वे हि गुणादौ गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्त्वद्य-
भावप्रत्ययो न स्यात् तद्यप्रतियोगिनः सत्त्वादेरारोपाभावात् किन्तु
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोग्यभाववति प्रति-
योगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानं प्रतियोग्यारोपः स एव
कारणं तच्च प्रकृतेऽपि अक्षतमेव शश्रीयत्वावच्छिन्नशृङ्गाभाववति
गवि शश्रीयत्वप्रकारकशृङ्गप्रतीतिः सम्भवात् । अपि चेवमपि
गवि शशृङ्गं नास्तीतिप्रत्ययो मास्तु अथे शशृङ्गं नास्तीति
प्रतीति न कोपि विरोधः । तत्र शृङ्गारोपस्यापि सम्भवात् अस्मैव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे प्रमाणत्वस्य सुवचत्वादिति कृतं पक्ष-
वितेन ।

ननु व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमे शशृ-
ङ्गं नास्तीत्यादौ कौटुशान्वयबोधः । शश्रीयत्व-शृङ्गत्वोभय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्थाप्रसिद्धतया तेन सम्बन्धेन अभावे
शश्रीयत्वावच्छिन्नशृङ्गप्रकारकान्वयबोधस्य शश्रीयत्वांगे धर्मात्मकस्था-
सम्भवात् । न च प्रतियोगितामात्रसम्बन्धेनाभावे शश्रीयत्वावच्छिन्न-
शृङ्गस्थान्वयः तादृशव्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति
वार्थं । नञाद्यर्थेऽभावेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेनैव प्रतियोगिनोऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादित्यत आह, 'शश्रीति, 'इति
चेति इत्यस्य चेत्यर्थः, गवि शशृङ्गं नास्तीत्यादौ च गोवृत्तिशृङ्गं
शश्रीयत्वाभाववत् शश्रीयत्वं गोवृत्तिशृङ्गवृत्तित्वाभाववदिति वार्थः^(१) ।

(१) शशृङ्गं गोवृत्तित्वाभाववदित्याद्यन्वयबोध इति ख० ।

इदमापाततः शशशृङ्गं नास्तीत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं शशः शृङ्ग-
वान् शृङ्गाभावो न शशवृत्तिरित्यादिभ्रमानुदयापत्तेः । एतेन शृङ्गं
शशीयत्वाभाववत् इत्यपि नार्थः, तादृशवाक्यश्रवणानन्तरं शृङ्गं
शशीयमितिभ्रमानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु नञाद्यर्थेऽभावे प्रतियोगिनो-
ऽन्वये श्रन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकलं विशिष्टधर्मः संसर्ग-
इति न व्युत्पत्तिः, किन्तु परस्परविशेष्य-विशेषणभावेनान्वयिताव-
च्छेदकमवच्छिन्नत्वं स्तनिष्ठप्रतियोगिता चेति त्रयं संसर्ग इत्येव
व्युत्पत्तिः, तथाच प्रकृते शशीयत्वस्य शृङ्गत्वस्यावच्छिन्नत्वस्य शृङ्ग-
निष्ठप्रतियोगित्वस्य च खण्डशः प्रसिद्धत्वात् परस्परविशेष्य-विशेषण-
भावेन तच्चतुष्टयसंसर्गकः संसर्गांशे भ्रमात्मकोऽभावे शशीयत्वावच्छि-
न्नशृङ्गप्रकारकान्वयबोधः । एवं पीतः शङ्खो नास्तीत्यादावपि, अत-
एव गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनयेऽपि कम्बुघीवादिमान्ना-
स्तीत्यादिवुद्धौ नान्वयबोधानुपपत्तिः कम्बुघीवादिमत्वस्यावच्छिन्नत्वस्य
कम्बुघीवादिमद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य च खण्डशः प्रसिद्धत्वात् परस्परं
विशेष्य-विशेषणभावेन^(१) एतत्त्रितयसंसर्गकस्य संसर्गांशे भ्रमात्मकस्यैव
कम्बुघीवादिमद्व्यक्तिप्रकारकाभावविशिष्यकान्वयबोधस्य सम्भवात् ।
शशशृङ्गवत्पीतशङ्खवदित्यादिविशिष्टवुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वमपि
परस्परविशेष्य-विशेषणभावेन तादृशचतुष्टयसंसर्गस्याभावे शशीयत्व-
पीतत्वाद्यवच्छिन्नशृङ्ग-शङ्खादिप्रकारकस्य निश्चयस्यैवेति तत्त्वं ।

केचित्तु श्रन्वयितावच्छेदकमवच्छिन्नत्वं स्तनिष्ठप्रतियोगित्वञ्चेति

त्रयं खण्डशः संसर्गः सम्बन्धता च व्यापञ्च्यवृत्तिरित्येव व्युत्पत्तिरिति
न कायतुपपत्तिरित्याहुः ।

इति श्रीमधुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरच्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे व्याप्तिवादे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
रहस्यं ।

अथ पूर्वपक्षः ।

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेत् ।

अथ पूर्वपक्षरहस्यं ।

केषाञ्चिन्नचणं दूषयितुमाशङ्कते^(१), 'अथेति, ननु किमिह असामानाधिकरण्यं तदधिकरणवृत्तित्वाभावः तदनधिकरणवृत्तित्वम् वा, अथे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः साध्यसामानाधिकरणत्वे सतीत्यस्यैव सम्यक्त्वे अभावद्वयघटनायां गौरवं 'साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यञ्च । द्वितीये समवायादिना आकाशादिहेतुके वल्लिमानाकाशादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वार्थकस्य साधिकरणपदस्य सार्थकत्वेऽपि केवलान्वयिन्यव्याप्तिः 'केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं हि निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति मूलविरोधश्च । मैवं 'साध्यासामानाधिकरण्येत्यत्र साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तानि साध्यासामानाधिकरण्यानीति बद्धव्रीहिः तेषामनधिकरणत्वं तदभावत्वं तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सतिसप्तम्या अवच्छेदकत्वबोध-

(१) केषाञ्चिन्नचणमाशङ्कते इति ख० ग० ।

न । साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणा-
धिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्व-
यिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चा-

नात् श्रवच्छेदकत्वज्ञानानूनवृत्तित्व तथाच साध्यवदवृत्तिसकलपदा-
र्थाभाववत्त्व यदधिकरणताया अनूनवृत्ति तत्त्वमित्यर्थः, यत्पद हेतु-
पर, अनूनवृत्तित्व व्यापकत्व, तच्च तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्व, अभावश्च साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कोबोध तेन वैशिष्ट्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाव जलादिलक्ष-
णतादृशतत्त्वदर्शविशेषाभावश्चादाय नातिव्याप्ति । हेत्वधिकरणता
च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन धूमावयवादिमादाय नाव्याप्ति ।
न च यस्यानूनवृत्ति तत्त्वमित्येवमेवास्तु किमधिकरणताप्रवेशेनेति
वाच्य । यथा सन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् । न च द्रव्य सत्त्वादित्या-
दावतिव्याप्ति वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिक-दैशिकविशेषणताभ्या
साध्यवन्महाकाल दिगादिवृत्तित्वेन द्रव्यत्ववदवृत्तिरवृत्तिरेव^(१)
तदभावस्य सत्ताधिकरणताव्यापकत्वात् । यदि चावृत्तेरपि काल-
दिग्वृत्तित्व तदा द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्ति द्रव्यत्ववदवृत्तेर-
प्रसिद्धेरिति वाच्य । विशेषणताविशेषेण साध्यवदवृत्तीना विशेष-
णताविशेषेणाभावस्य विवक्षितत्वात् एतच्चानुगतमपीति दिक् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यवदवृत्तित्व कुत्र प्रसिद्धमित्यत आह,

(१) द्रव्यत्ववृत्तित्वेन तदवृत्तिरवृत्तिरेवेति ग० ।

व्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतोयवङ्गेर्महानसीय-
धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वा-
देरव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरो-

‘केवलान्वयिनौति यथाश्रुत, यथासम्भव विकल्प्य दूषयति, ‘साध्या-
सामानाधिकरण्यं हीति, ‘साध्यानधिकरणाधिकरणत्व’ साध्यानधि-
करणवृत्तित्व, ‘साध्याधिकरणानधिकरणत्व’ साध्याधिकरणवृत्तित्वा-
भाव, ‘केवलान्वयिनौति अद्ये इत्यर्थ, साध्यानधिकरणस्याप्रसिद्धेरि-
त्यर्थ । द्वितीये त्वाह, ‘यत्किञ्चिदिति साध्याधिकरणविशेषणमेतत्,
‘अनधिकरणे’ वृत्तित्वाभाववति, साध्याधिकरणवृत्तित्वसामान्याभा-
वोक्तौ च द्रव्यसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भाव । प्रकारान्तरेणा-
व्यभिचारित्वमाशङ्क्य निराकरोति, ‘नापीति, ‘स्व’ साधन, एवञ्च
केवलान्वयिन्यपि नाव्याप्तिं ज्ञेयत्वादिसमानाधिकरणघटाभावादिप्र-
तियोगित्वाभावस्य वाच्यत्वादौ सत्त्वादिति भाव । ‘पर्वतीयवङ्गेरिति,
एव महानसीयवङ्गे (१) पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
त्वात् कुचापि वङ्गौ न तादृशाभावाप्रतियोगित्वमित्यर्थ । नन्वप्रति-
योगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न वक्तव्य-
मित्यस्वरसादाह, ‘द्रव्यत्वादेरिति, ‘अव्याप्यवृत्तौति सयोगादौत्यर्थ,
‘प्रतियोगिविरोधित्वमिति प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वमित्यर्थ, प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तित्वोक्तौ उक्ताव्याप्तितादवस्थात् अद्ये सयोगी

(१) एवमपर्वतीयवङ्गेरिति ख० ग० ।

धित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयं, संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति, अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले

सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्त्यभिधानासङ्गतेषु । 'व्याप्येति स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको य एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मस्तद्वत्वं व्याप्यवृत्तित्वं, प्रमेयत्वादिमादाय संयोगाभावादेरपि व्याप्यवृत्तित्ववारणाय एकव्यक्तिमात्रवृत्तीति, कालिकविशेषणत्व-दैशिकविशेषणताविशेषातिरिक्तसम्बन्धेनावच्छिन्नवृत्तिको यस्तदन्यत्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं^(१) व्यतिरेकिधर्ममात्रस्यैव काले दिगुपाधौ चाव्याप्यवृत्तितया अवच्छिन्नवृत्तिकत्वात् तृतीयान्तं वृत्तिविशेषणं, व्याप्यवृत्तिश्च न किञ्चिदवच्छिन्ना, न तु अनवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं^(२) व्याप्यवृत्तित्वं उक्त्वाव्याप्तेस्तादवस्थ्यात् अग्रे संयोगौ सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्त्यभिधानासङ्गतेषु संयोगाभावस्यापि गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ।

केचित्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्याप्यवृत्तित्वं, प्रतियोगिता च वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीया तेन नाप्रसिद्धिरित्याहुः ।

(१) अत्र दैशिकविशेषणतापदेन दिक्कृतविशेषणता याह्या ।

(२) निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वमिति ख० ।

दृक्षः कपिसंयोगवान्नेत्यवाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभाव-
स्यापि तत्र सत्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः, अवच्छेदकभेदेन

‘अनैकान्तिकत्वेति व्यभिचरितत्वेत्यर्थः, सत्तासमानाधिकरण-
संयोगादेरभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिश्च न भवत्येव
द्रव्ये तस्य संयोगसमानाधिकरणत्वात् किन्तु घटत्वादेरभाव एव
तादृशस्तदप्रतियोगित्वात् संयोगस्येति भावः । ननु सत्ताधिकरण-
गुणादिनिष्ठसंयोगाभावो द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावादतिरिक्तः स च
प्रतियोग्यसमानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिश्च तत्प्रतियोगित्वात् संयोगस्य
नातिव्याप्तिरित्यत आह, ‘न हीति, ‘अधिकरणेति, गौरवात्
मानाभावाच्चेति भावः । स्वाधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं यदि
स्वसमानाधिकरणत्वमुच्यते तदा तु न कोऽपि दोष इत्यवधेयं । ‘तद-
न्योन्याभावस्य’ कपिसंयोगवदन्योन्याभावस्य, ‘तत्र’ वृत्ते, तथाच कपि-
संयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः, ‘भेदाभेद इति भेद-
सहितोऽभेद इत्यर्थः, मध्यपदलोपिसमासात्, साहित्यं सामानाधि-
करणं । यद्वा ‘न चैवमित्यनन्तरं वृत्त इति शेषः, ‘भेदाभेद इत्यत्र भेदा-
भेदौ अस्य सः इत्यर्थः, “अ-इकौ मत्वर्थे” इत्यनेनाप्रत्ययः, यथा
वैजयन्ती अस्मिन् तिष्ठतीति वैजयन्तो विष्णुः, ‘वैजयन्ती’ वनमाला,
तथाच वृत्ते भेदाभेदवान् इत्यर्थः । ‘तत्सत्त्वेति तयोरेकच सत्त्वेत्यर्थः ।
किञ्च तत्रेत्यादौ चादिप्रत्ययेन सप्तम्यादिरिव साधनसमानाधिकर-
णान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वमित्यत्र बहुव्रीह्युत्तरककारेण
मतुप्प्रत्ययादिः स्मर्यते तेन च व्याप्यत्वरूपसम्बन्धाश्रयः साध्यव्या-

तत्सत्त्वाभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रति-
योगि साध्यवद्यस्येति पद्यर्थव्याप्य-व्यापकभावानिरू-
पणात् साध्य-साधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्नित्यर्थात्-
तस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च

एतद्रूपसम्बन्धाश्रयो वा स्मर्यते, विग्रहवाक्यस्य षष्ठ्या अर्थवतो बद्ध-
ब्रौह्मोत्तरककारस्मारितमतुवाद्यर्थत्वनिश्चयमात् तत्र प्रथमे तदेकदेशे
व्याप्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन साध्यवतोऽन्वयः, द्वितीये तदेकदेशे साध्ये
श्राधेयतासम्बन्धेन साध्यवतोऽन्वयः, तथाच साधनसमानाधिकरण-
न्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवच्चिरूपितव्याप्यत्वं साधनसमानाधिक-
रणान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्भूतिसाध्यव्याप्यत्वं वा लक्षणवाक्यार्थः,
स च दुर्ज्ञेयः घटकौभूतव्याप्यत्वस्यैवाज्ञानादित्याह, 'साधनेति, 'इति-
षष्ठ्यर्थेति इत्यत्र विग्रहवाक्ये या षष्ठीतदर्थस्य व्याप्यत्वस्याज्ञानादित्यर्थः,
तथाच तदज्ञाने तद्वत् एव प्रकृतलक्षणवाक्यस्य ककारस्मारितमतुवा-
द्यर्थत्वनिश्चयेन प्रकृतलक्षणवाक्यार्थस्यापि दुर्ज्ञेयत्वमिति भावः । ननु
विग्रहवाक्यस्य षष्ठ्याः संयोगत्वादिरूपेण संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्ध एवार्थो न तु व्याप्यत्वादिरित्यस्वरसादाह, 'साध्य-साधनयोरिति
भावप्रधानो निर्देशः साध्यत्व-साधनत्वयोरित्यर्थः, 'व्याप्तिनिरूप्यत्वादिति
व्याप्तिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । साध्यत्वं हि व्याप्तिप्रतियो-
गित्वं, साधनत्वं व्याप्यनुयोगित्वं तथाचात्मान्श्रय इति भावः । ननु
साध्यत्वं साधनत्वं न प्रवेशनीयं धूमत्व-वह्नित्वादिनैव विशिष्य व्याप्ति-

विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्या-
भावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरण-
यावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरणानधिकरणसाध्यसामा-

निर्वक्तव्या अतो दूषणान्तरमाह, 'वह्निमत्पर्वतस्येति । ननु यत्समाना-
धिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितासामान्यं यद्धर्मावच्छिन्नपर्याप्ताव-
च्छेदकताकं न भवति तद्धर्मावच्छिन्नेन सह तस्य सामानाधिकरण्य-
मित्येव तस्यार्थः, एवञ्च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वं न
वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेद्यमिति नाव्याप्तिरित्यत आह, 'विशेषाभावेति,
'अभावव्यवहारेति हृदो वह्निसामान्याभाववानित्यादिवह्नित्वादि-
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः,
'सामान्याभाव इति सामान्याभावस्यातिरिक्तस्य सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वे मानाभावादित्यर्थः^(१) किन्तु विशेषाभावस्यैव वह्नित्वादि-
सामान्यधर्मः प्रतियोगितावच्छेदकः, तथाच धूमसमानाधिकरणानां
प्रत्येकं तत्तद्वह्निमदन्योन्याभावानामेव प्रतियोगितावच्छेदको वह्नि-
त्वावच्छिन्नोवह्निरित्यव्याप्तिस्तदवस्यैव । न चैवं धूमवान् वह्निसामा-
न्याभाववान् इत्यादिप्रत्ययस्यापि प्रमालापत्तिः वह्नित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्य तत्तद्वह्निभावस्य धूमवति सत्त्वादिति वाच्यं । वह्नित्वा-
दिसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तादृशप्रतियोगिताकत्वसम्ब-
न्धेन वह्नित्वावच्छिन्नो वा व्यासज्यवृत्तिः तच्च विशेषाभावकूट एव पर्या-

(१) विशेषाभावातिरिक्तस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
मानाभावादित्यर्थ इति ख० ग० ।

नाधिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादे-
र्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया
वह्नि-वह्निमतोरत्यन्तान्यान्याभावयोः सत्त्वात् धूमा-

प्रोति न तु प्रत्येकाभाव इति, इत्थं इत्थत्व-गुणत्वोभयवदिति प्रत्यक्ष-
वत्तन्मतीतेरप्रमात्वादिति हृदय । 'साधनेति साधनसमानाधिक-
रणा यावन्तोद्धर्मास्तेषां वैयधिकरणस्थानाधिकरण यत्साध्य तत्सामा-
नाधिकरणमित्यर्थ' । अत्र साधनवैयधिकरणस्थानाधिकरणेत्युक्तौ इत्थ-
सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरत 'साधनसमानाधिकरणधर्मेति, धूम-
वान् वह्नेरित्यादावपि धूमादेर्वह्नादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वादि-
वैयधिकरणस्थानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरत 'यावदिति, वैयधिकरणञ्च
तदनधिकरणवृत्तित्व, न तु तदधिकरणवृत्तित्व, 'प्रमेयत्वादेर्वैय-
धिकरण्याप्रसिद्धेरित्युत्तरग्रन्थसङ्गते । न च साधनसमानाधिकरण-
यावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणमप्यप्रसिद्धमिति वाच्य ।
प्रत्येकनिहृपितवैयधिकरणस्थोक्तत्वात् । नन्वेव वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ वह्नेर्धूमसमानाधिकरणमहानसत्त्वाद्यनधिकरणाय पिण्डादि-
वृत्तित्वाधिकरणतया श्रव्याप्ति । न च वैयधिकरणपदेन तद-
नधिकरणमात्रवृत्तित्व वक्तव्यमिति^(१) वाच्य । हूपवान् पृथिवी-
त्वादित्यादावव्याप्तेः पटरूपस्य पृथिवीत्वसमानाधिकरणयावद्धर्मा-
न्तर्गतपटत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वात् घटीयरूपस्य पृथिवीत्वसमाना-

(१) तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमुक्तमिति ख० ।

दावप्युक्तलक्षणाभावाच्च । अथानौपाधिकः सम्बन्धो-
व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः,
व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, व्यभि-
चारे चावश्यमुपाधिः, प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहा-

धिकरणयावदन्तर्गतपटत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वादिक्रमेण कस्यापि
रूपस्य साधनसमानाधिकरणयावद्भ्रमप्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्या-
नधिकरणत्वाभावात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावति-
व्याप्तेश्च विशिष्टस्थानतिरिक्तत्वादिति चेत् । न । साधनसमानाधि-
करणं यावन्तो धर्मास्तत्रत्येकानधिकरणमात्रवृत्तिं यद्भ्रमावच्छि-
न्नाधिकरणत्वं तादृशधर्मभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसा-
मानाधिकरणस्य विवक्षितत्वादिति दिक् ।

ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः, यदा यावत्पदं तादृ-
शस्य कस्यापि धर्मस्य अनधिकरणमात्रवृत्तौतिस्फोरणाय, तथाच
साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्भ्रमानधिकरणमात्रवृत्तिं यद्भ्रमाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वं तद्भ्रमभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसा-
मानाधिकरणं इति^(१) पर्यवसितमिति नायं दोष इत्यस्वरसादाह,
'महानसादाविति, 'धूमादावपौति, अत्र तदनधिकरणपदेन तद-

(१) साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्भ्रमाधिकरणवृत्तिं यद्भ्रमाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वं तत्तद्भ्रमभिन्नं यत् साध्यतावच्छेदकं तत्तदवच्छिन्न-
सामानाधिकरणमितीति ख० ।

नवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्यो-
न्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणा-
भावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनु-

भावाधिकरणं तद्वद्विन्नत्वञ्च वक्रव्यमुभययापि धूमसमानाधिकरण-
यत्किञ्चिद्धर्मा वक्रिरेव समवायेन तदभावाधिकरणं तद्वद्विन्नत्वञ्च
महानसादावेव तद्वृत्तिलाद्विन्नावच्छिन्नाधिकरणतया अत्याप्ति-
रिति भावः ।

मिश्रास्तु अत्र वैयधिकरणं तदनधिकरणवृत्तित्वं तदधिकरणा-
वृत्तित्वं वा आद्ये आह, 'प्रमेयत्वादेरिति, द्वितीयमपि तद्विष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, तद्विष्ठात्यन्त्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
वा द्वयमप्ययुक्तमित्याह, 'महानसादावितौत्याहुः ।

आचार्यीयलक्षणमाशङ्कते, 'अथेति, 'अनौपाधिक सम्बन्ध इति
उपाध्यभावविशिष्ट साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । वैशिष्ट्यैकाधि-
करणवृत्तित्वं, उपाध्यभावस्य सम्बन्धसामान्येन साह्यः^(१) अन्यथा द्रव्यं
सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधेरभावस्य सत्त्वादौ सत्त्वादतिव्याप्यापत्तेः,
न तु व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनाव्यापकत्वद्वलवैयर्थ्यापत्तेः^(२) ।

(१) सम्बन्धत्वावच्छिन्नससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थं, सद्भेदौ कस्या-
प्युपाधित्वाभावात् नाव्याप्तिसम्भावना ।

(२) व्यभिचारित्वससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य उपाध्यभावस्य व्याप्ति-
लक्षणघटकत्वे सर्वत्र साध्यव्यापकत्वमेव उपाधिलक्षणं न तु
तत्र साधनाव्यापकत्वप्रवेशः, सद्भेदौ साध्यव्यापकस्य उपाधित्वेऽपि

योगित्वमपि, अभावविरहात्मत्वं वेति चेत्, यत्किञ्चित्साध्यव्यापक-साधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ, प्रकृतसाध्यव्यापक-साधनाव्यापकधर्मस्य सिद्धसिद्धिभ्यां न निषेधुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साध-

केचित्तु उपाध्यभावः उपाधितावच्छेदकसम्बन्धेन उपाधिसामान्याभाव एव ग्राह्यः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च सत्त्वादावुपाधितावच्छेदकसम्बन्धेन द्रव्य-सत्त्वान्यतरत्वाद्युपाधेरेवाभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न च तादात्म्येनैतदङ्गिहेतुके संयोगेन धूमसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र साधनवृत्तेर्धर्मस्य साधनव्यापकत्वनियमेनोपाधित्वासम्भवादिति वाच्यम् । तस्य विरुद्धत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यदलेनैव वारणादित्याहुः ।

तदसत् प्रमेयत्वान्यत् प्रमेयत्वात् घटाभावान्यो घटाभावादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः तत्र साधनावृत्तिधर्मस्यैव उपाधित्वसम्भवादिति^(१) दिक् ।

व्यभिचरितत्वसम्बन्धेन वदभावस्य हेतौ सत्त्वान्न कोऽपि दोषः पदमादधाति व्याप्यस्य व्यापकाव्यभिचरितत्वेन व्यापकव्यापकस्याप्यव्यभिचरितत्वमिति ।

(१) अत्र साधनान्तर्भावस्यैव साधनस्य व्यभिचरिततया साधनवृत्तिधर्ममात्रस्य साधनाव्यापकत्वविरहेण उपाधित्वासम्भवादिति भावः ।

नाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वाद्दे साध्य-
व्यापकत्वं निपिध्यत इति चेत् । न । व्यधिकरणत्वात् या-
वत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य, यावत्साध्यव्या-
पकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेत् । न । सोपाधेरपि

ननु उपाधिल साध्यसमव्याप्तत्वे मतिः^(१) साधनाव्यापकत्व सम-
व्याप्तत्वञ्च व्याप्तिघटित तच्च व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वान्तररूपमित्यनव-
स्येत्यत आह, 'उपाधिश्चेति । ननु तथापि व्यापकत्व व्याप्तिनिरूपकत्व
तच्च व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वान्तररूपमित्यनवस्था तदवस्यैवेत्यत आह,
'व्यापकचन्विति । नन्वेव यत्र व्यभिचारिणि नौपाधिसम्भवस्तत्राति-
व्याप्तिरित्यत आह, 'व्यभिचारे चेति । ननु प्रतियोगित्व विरोधित्व
विरोधित्वञ्च नियतसहानवस्थान नियतसहानवस्थानञ्च तद्भावव्या-
प्यत्व तदपि च व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वान्तररूपमित्यनवस्येत्यत आह,
'प्रतियोगित्वञ्चेति प्रतियोगित्व सहानवस्थाननियमसूत्रेण विरोधित्व
नेत्यन्वय, 'अतथात्वात्' प्रतियोग्यनुयोगिभावानापत्नत्वात् ।

(१) तथाचोक्त व्याचार्यै "समासमाविनाभावौ एकत्र स्तो यदा यदा
समेन यदि नो व्याप्तयोर्हीनोऽप्रयोजक" इति, 'यदा यदा'
यस्मिन् यस्मिन् समये, 'एकत्र' एकधर्मिणि, 'समासमाविनाभावौ
स्त' साध्यस्य समव्याप्तत्व हेतो समव्याप्तत्वाभावश्च वर्तते, तदा स
उपाधिरिति श्रेष, 'समेन यदि नो व्याप्त' यदि साध्यसमव्याप्तत्वा
भाव, तर्हि 'तयोर्हीन' 'तयो' साध्यसमव्याप्तत्व हेत्वसमव्याप्तत्वयो,
'हीन' एकतरेण विरहित, 'अप्रयोजक' व्यभिचारागनुमापक
इत्यर्थ ।

तथात्वात्, तथाहि साधनस्य वह्नेरव्यापकं यावदाद्र्ध-
न्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य, द्वितीये साध्य-
धूमस्य व्यापकमाद्र्धन्धनं तत् व्यापकं महानसीयवह्नेः ।

‘अन्योन्येति’^(१) । इदमापातत येन सम्बन्धेनाभावस्तेनैव सम्बन्धेन
व्याप्यत्व महानवस्थाननियमपदेनावश्य व्यक्तव्यम्, अन्यथा समवा-
यादिसम्बन्धवच्छिन्नवज्जाद्यभाववति महानसादौ सयोगेन वज्जादे-
वृत्तेरव्याप्यापत्ते, तथाचान्योन्याभावप्रतियोगिनि नाव्याप्तिः अन्यो-
न्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तेन सम्बन्धेन
प्रतियोगिन तद्भावव्याप्यत्वात्, किन्तु सयोगादिसम्बन्धवच्छिन्नस-
त्ताद्यभावप्रतियोगिन्यव्याप्ति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसत्तादेस्तद्भावा-
व्याप्यत्वात् घटादेर्द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिश्च । स्वाभावविरो-
धित्वमित्युक्तौ च स्वाभाव इत्यत्र पष्ठ्यर्थस्य दुर्बलत्वमित्येव दूषणं
सार । ‘तथा प्रतियोगित्वमपैति, प्रतियोग्यभावयो स्वरूपसम्बन्ध-
विशेष इति शेष । ‘अभावविरहात्मल वेति यस्याभावस्याभावो यो
भवति स तस्याभावस्य प्रतियोगी भवतीत्यर्थः । भवति च घटा-
भावस्य प्रतियोगी घटो घटाभावस्याभाव, तद्भावत्व तत्प्रतियोगि-

(१) द्रव्यत्व गुणयो परस्पर सहानवस्थाननियमलक्षणविरोधित्वाभावे-
ऽपि द्रव्यत्व न गुण इति प्रतीत्या अन्योन्याभावप्रतियोगित्व वर्तत
एवेति भावः ।

नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्यभिचारित्व-
मनौपाधिकत्वं, साध्यव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भ-
वात्, तच्च दूषितम् ।

त्वमिति तु निष्कर्षः, घटाभावस्यापि घटप्रतियोगित्वात् । प्रति-
योगितावच्छेदकस्यैव तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिनेऽप्यन्योन्याभावा-
भावतया नान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः, न वा अन्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिः, अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगि-
रूपत्वेन घटादिभेदस्य घटादिभेदात्यन्ताभावाभावरूपतया घटादि-
भेदात्यन्ताभावरूपस्य घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यापि
घटाद्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वात् विवेचितञ्चेदं 'साध्याभाववदवृत्ति-
त्वमिति प्रथमलक्षणव्याख्यानावसरे । न च तथापि संयोगादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नगुणाद्यभावरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्य-
व्याप्तिः तादृशव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया तद-
भावत्वस्य तत्प्रतियोगिन्यभावादिति वाच्यम् । आकाशाद्यभावस्य
केवलान्वयित्वेऽपि प्रतियोगित्वव्यवहारान्यथानुपपत्त्या आकाशादौ
तदभावत्वस्यैव व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि
तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगिन्यभ्युपगमात् । केवलान्वयिलक्षणे प्रतियो-
ग्यधिकरणानिरूपितवृत्तिमत्त्वस्यात्यन्ताभावविशेषणतया च न केव-
लान्वयित्वानुपपत्तिः । न चैवं समवायसम्बन्धेन गुणादिमति घटे
तादृशगुणाद्यभावाभावप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छे-

नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात् । अत एव न कात्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च । न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकवह्नेराश्रितत्वाभावात् ।

दकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वस्यैवाभावाभावप्रत्ययनियामकत्वं, अन्यथा समवायेन घटादिमति कपाले संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभावाभावप्रत्ययापत्तेः । एवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्तावच्छेदककालमादायैवात्यन्ताभावाभावप्रत्ययः, अन्यथोत्पत्तिकालेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नैतद्घटात्यन्ताभावो नास्तीति प्रत्ययापत्तेः । अतो गुणादिमत्यपि कालादौ न तादृशगुणाद्यभावाभावप्रत्यय इति मणिकृतामाशयः ।

केचित्तु नेदं प्रतियोगितासामान्यनिर्वचन^(१) तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वात्, किन्तु प्रकृतलक्षणघटकप्रतियोगिताभावनिर्वचनमेव तेनान्योन्याभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगिन्यव्याप्तिः^(२) अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिश्च न

(१) प्रतियोगितासामान्यलक्षणमित्यर्थः ।

(२) तेनान्योन्याभाव-व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनोरव्याप्तिरिति ख० ग० ।

नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं, यावद्धर्मसमानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्त्वाद्यधिकरणप्रतीतिः ।

दोषायेति भावः । न चैवं प्रकृतलक्षणेऽत्यन्ताभावपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य स्वरूपकीर्तनमात्रत्वादित्याहुः । तदसत् आचार्यैरभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्यनेन प्रतियोगितासामान्यस्यैव निर्बचनात् तस्योक्ताभिप्रायेणैवोपपादने प्रकृतेऽपि प्रतियोगितासामान्यलक्षणत्वे चतिविरहात् ।

‘अभावविरहेत्यत्र पठौतत्पुरुषसमासात् पृथ्वर्यः प्रतियोगित्वं^(१) तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेव वाच्यम् तथाच लाघवादावश्यकत्वाच्च तदेव प्रतियोगित्वं न तु अभावविरहात्मत्वं गौरवादित्यस्वरसः ‘वाग्भ्देन सूचितः । ‘यत्किञ्चिदिति यत्किञ्चित्साध्यव्यापकयत्किञ्चित्साधनाव्यापकधर्माभाव इत्यर्थः, गुणवत्त्वादिसाध्यव्यापकप्रमेयत्वादिसाधनाव्यापकस्य द्रव्यत्वादेर्धूमादौ सत्त्वादिति भावः । ‘प्रकृतेति प्रकृतसाध्यव्यापक-प्रकृतसाधनाव्यापकधर्मश्चेत्यर्थः । ‘निषेद्धुमिति प्रकृतसाधननिष्ठनिषेधप्रतियोगित्वेन ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । शङ्कते, ‘यावदिति, ‘निषिध्यत इति अनौपाधिकत्वपदेन निषेध-

(१) मध्यार्थतया प्रतियोगित्वं घटकमिति ख०, ग० ।

नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः, स्वभावजन्यत्वे
तदाश्रितत्वादौ वा अव्याप्त्यतिव्याप्तेः ।

नाप्यविनाभावः, केवलान्वयिन्यभावात् ।

प्रतियोगितया बोध्यत इत्यर्थं, यावत्साध्यव्यापके साधनाव्यापकत्वा-
भावो यावत्साधनाव्यापके साध्यव्यापकत्वाभावो वा अनौपाधिकत्व-
पदार्थ इति भावः । 'अधिकरणत्वादिति निरुक्तनिषेधस्य हेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यअधिकरणत्वादित्यर्थं, तथाच तादृश-
नौपाधिकत्वविशिष्ट साध्यसामानाधिकरण्य सर्वत्र हेतौ नास्तीत्य-
व्याप्तिरिति भावः । वैयधिकरण्यमुद्धरति, 'यावदिति, 'यत्साध्यस्य'
सत्साधनसमानाधिकरणसाध्यस्य, 'यस्य' साधनस्य, 'तत्' अनौपा-
धिकत्व, तथाच यावत्साध्यव्यापकत्वसाध्यकत्व, यावत्साध्य-
व्यापकत्वव्यापकत्व वाऽनौपाधिकत्वमित्यर्थं । 'तथाहीत्यादि, इदञ्च
यथाश्रुताभिप्रायेण, यत्साधनाव्यापकतावच्छेदक यावत् साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नाव्यापकतावच्छेदक तत्त्व, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदक यावत् यद्गर्भावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक तद्गर्भा-
वच्छिन्नत्व वा अनौपाधिकत्व इत्यर्थं तु^(१) न कोपि दोष इत्यवधेय ।

'नापौति, साध्य यावतामयमिचारि यावदभाववदवृत्ति ताव-
तामयमिचारित्व तावदभाववदवृत्तित्व साधनस्थानौपाधिकत्वमि-
त्यर्थं । सौपाधौ तु साध्यमुपाधेरेवायमिचारि न च साधन तद-

(१) इत्युक्ते तु इति ग० ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
केनचित् सह व्याप्तित्वात्, धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव
निर्व्वक्तव्येति, तन्न, लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूप-

व्यभिचारौति तद्भवच्छेद इति भाव । तर्हि साधवात् साध्याव्यभि-
चारितत्वमेव तदस्त्वित्याह, 'साध्येति, अवेष्टापत्तेराह, 'तच्चेति,
केवलान्वयव्याप्तेरिति भाव । ननु तर्हि केवलान्वयिमगदार्थमेव
गुरुशरीरस्यायुक्तलक्षणसादरोऽस्त्विति चेत् । न । अप्यापि केवलान्व-
यव्यमगदतादवस्थात् तत्र हि साध्यस्य प्रमेयत्वादिर्धदनाभाववद-
वृत्तित्व तादृशधर्माप्रसिद्धेरिति हृदयम् ।

लौलावतीकारमतमाशङ्क्य^(१) निराकरोति, 'नापीति, 'का-
र्त्स्न्येनेति, विशेषणे तृतीया, तथाच कार्त्स्न्येन कार्त्स्न्यविशिष्टेन
सर्व्वेणेति यावत् । अत्र कार्त्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साधनाश्रयस्य
साधनसमानाधिकरणधर्मस्य वा विवेचितम् । अथे कृत्स्नेन साध-
नेन साध्यस्य सामानाधिकरणमित्यर्थं, तच्चैक्यक्तिहेतुकस्यले ना-
स्तीत्याह, 'एकव्यक्तिक इति अनेकाशेषलक्ष्यस्य कार्त्स्न्यस्थाभावा-
दिति भाव ।

अथैव पक्षे दूषणान्तरमाह 'नानेति । न च कृत्स्नेषु साध्यसम्बन्ध-
इत्यर्थे इति वाच्य । तथाप्येकव्यक्तिहेतुकस्यलेऽव्याप्ते पृथिवी पृथि-
वीत्व्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तेश्च । अथाभिधानपुर सर द्वितीय

(१) लौलावतीकारकृत्यमाशङ्क्येति ख०, ग० ।

निरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा, तद्वोधादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

निरस्यति, 'अत एवेति एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेवेत्यर्थं, 'विषमव्याप्त-
इति वङ्गिमान्धूमादित्यादावित्यर्थं, अयोगोलकीयवङ्गिसामाना-
धिकरणस्य धूमेऽभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं मङ्गावान् परि-
माणदित्यादिममव्याप्तेऽप्यव्याप्ते सकलमङ्गासम्बन्धस्य कुत्रापि परि-
माणेऽभावादित्यपि बोध्यं । अर्थपरिष्कारपूर्वकं तृतीयं निरस्यति,
'न चेति, 'प्रत्येकवङ्गेरिति, इदमुपलक्षणं एकमात्रवृत्तिसाध्यकेऽव्या-
प्तेऽप्येत्यपि बोध्यं^(१) । अर्थपरिष्कारपूर्वकं चतुर्थं निरस्यति, 'नापीति,
'यावद्भ्र्माधिकरणेति यावत्साधनसमानाधिकरणधर्माधिकरणवृ-
त्तित्वमित्यर्थं, 'अप्रतीतेरिति । न च साधनसमानाधिकरणा-
यावन्तो धर्मास्तेषां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यं विवक्षणीय-
मिति वाच्यं । धूमसमानाधिकरणानां यावद्भ्र्माणां महानसत्त्वादीनां
प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यस्यापि कुत्रापि वङ्गावभावादिति
भावः । इदञ्च यथाश्रुताभिप्रायेण, यदि तु यद्भ्र्मावच्छिन्नसामा-
नाधिकरणत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्भ्र्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यमिति विवक्ष्यते तदा नायं दोष इत्यवधेयः ।

टीकाकारलक्षणं शङ्कते, 'नापीति स्वाभाविकसाध्यसामाना-

(१) शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ यावत्साधनाद्यथापसिद्धत्वादव्याप्ति-
रिति भावः ।

नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि
व्याप्तिपदाप्रयोगात् ।

धिकरणमित्यर्थः, व्यभिचारिणि तु साध्यसामानाधिकरण्यमौपा-
धिकमिति भावः । स्वाभाविकत्वं हि हेतुस्वरूपजन्यत्वं, हेतुस्वरूपा-
श्रितत्वं वा, आद्ये द्रव्ये पृथिवीत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादिनिष्ठद्रव्य-
त्वादिषामानाधिकरण्यस्य नित्यतया^(१) अव्याप्तिः, द्वितीये द्रव्यं
सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरित्याह, 'स्वभावेति, 'स्वभाव-
जन्यत्वे' हेतुस्वरूपजन्यत्वे, 'तदाश्रितत्वादौ वा,' स्वाभाविकपदार्थ-
इति शेषः, 'अव्याप्यतिव्याप्तेरिति अव्याप्तिमहितातिव्याप्तेरित्यर्थः,
मध्यपदलोपिसमामात्, अन्यथा इन्द्रद्वैविध्येन दिवचनं नपुंसकलिङ्ग-
तयोरन्यतरापत्ते^(२) 'तदाश्रितत्वादावित्यादिपदादनारोपितत्वपरि-
ग्रहः, तथापि द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्बोधा । सत्ताया द्रव्यत्व-
सामानाधिकरण्यस्यानारोपितत्वात् ।

'अविनेति, 'विना' साध्येन विना साध्याभाववति, 'भाव' उक्तिः,
यस्य तद्विन्न साध्याभाववद्वृत्तिभिन्न इति यावत्, व्याप्य इति शेषः ।

(१) साध्यसामानाधिकरण्यपदेन अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न
साध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यस्य समवायसम्बन्धस्वरूपत्वात् समवायस्य नित्यत्वेन तस्यापि
नित्यत्वमिति भावः ।

(२) इतरेतरइन्द्रपक्षे दिवचनं समाहारइन्द्रपक्षे च नपुंसकत्वं प्रस-
ज्येतेति भावः ।

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरे-
किणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमिति-
विशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका ।

अत्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन च भेदान्न प्राथमिकाव्यभिचारित्वेन
पौनरुक्त्यं^(१) ।

केचित्तु 'अविनाभावः' हेत्वभावे साध्यविनाभावस्य साध्याभाव-
वन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावः साध्याभावव्यापकत्वमिति
यावत् । तथाच हेतोः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं व्याप्ति-
रिति फलितं । न चैवं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व-
मिति पूर्वोक्तेन पौनरुक्त्यं तत्रापि साकल्यस्य व्यापकत्वरूपत्वादिति
वाच्यं । तत्र व्यापकत्वं साध्याभाववन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमत्र तु
व्यापकत्वं साध्याभाववन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाभाववत्त्वमिति
भेदादित्याहुः ।

'अथेति, 'सम्बन्धमात्रं' साध्यसामानाधिकरण्यमात्रं, तत्र तत्सामा-
नाधिकरण्यं तत्र तस्य व्याप्तिरिति यावत् । नन्वेवं द्रव्यं सत्तादित्यादौ
सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यापि सत्तानिष्ठद्रव्यत्वव्याप्तित्वाप-
त्तिरित्यत्र दृष्टापत्तिमाह, 'व्यभिचारौति व्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्य-

(१) प्राथमिकाव्यभिचारित्वपदार्थस्य साध्याभाववृत्तित्वात्यन्ताभाव-
गर्भत्वं, अविनाभावपदार्थस्य तु साध्याभाववृत्तिभेदगर्भत्वं अतो न पौन-
रुक्त्यमिति भावः ।

न चातिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्य-
सामग्याः कार्यजनकत्वनियमादिति केचित्, तदपि न,
साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पव्वतान्य-

सामानाधिकरणस्यापीत्यर्थः, 'केनचित् सहेति किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने-
न साध्येन सहेत्यर्थः, द्रव्यत्वादेरपि जातित्वादिना सत्तादिव्यापकत्वा-
दिति भावः । यथाश्रुते द्रव्यत्व-सत्तासामानाधिकरणस्यान्येन सह
व्याप्तित्वासम्भवादसङ्गते, 'धूमादिव्याप्तिस्त्विति धूमत्वाद्यवच्छिन्न-
निष्ठवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्तिस्त्वित्यर्थः, 'विशियेवेति धूमत्वावच्छिन्ने
वह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं धूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्न-
व्याप्तिः, द्रव्यत्वत्वावच्छिन्ने सत्तात्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं द्रव्यत्वत्वा-
वच्छिन्ने सत्तात्वावच्छिन्नव्याप्तिरिति विगिथ्यैव निर्वक्तव्येत्यर्थः, न तु
तद्गुणावच्छिन्ने तद्गुणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्गुणावच्छिन्ने
तद्गुणावच्छिन्नव्याप्तिरिति सामान्यतो यत्तद्गुणानेकोक्त्या निर्वक्तव्या
तेन व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति भावः । इदं व्याप्तेर्लक्षणं, कि
वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शविषयतावच्छेदकं, व्याप्तिपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तं वा, आद्ये आद्यः, 'ल्लिङ्गेति, द्वितीये त्वाद्यः, 'न चेति,
'सम्बन्धमात्रं साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नमात्रं, 'तथा' अनुमि-
तिहेतुपरामर्शविषयः, 'तद्वोधादिति अव्यभिचारांग्राज्ञानदग्नायां
वज्रव्यभिचार्यभाववान् पर्वतं वज्रव्यभिचार्यभावव्याप्यवान् इत्यादि
ज्ञानदग्नायां वा वह्निसामानाधिकरण्यधूमवान् पर्वतं इति सामाना-
धिकरण्यविशिष्टपरामर्शादनुमित्यनुदयान् इत्यर्थः । न च अन्य-

स्मिन् धूमसत्त्वात् । न च सकलसाध्यवदन्यादृत्तित्वं ;
वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्व-
साधनत्व-तदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः,

भिचारांगज्ञानदशायां अनुमित्यनुत्पादोऽभिद्धः तथा वज्रव्यभि-
चार्य्यभाववान् पर्वत इत्यादिज्ञानदशायामपि, अस्तु वा पचे साध्या-
व्यभिचार्य्यभावादिज्ञानाभावोऽप्यनुमितिहेतुरिति वाच्यं । सर्वजन-
नुभवबाधितत्वात् साध्याव्यभिचार्य्यभाव-तद्वाप्यादिज्ञानानामनुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वकल्पने महागौरवाच्चेति भावः । तृतीये अर्थान्तरे
सत्येवाह, 'नापीति ।

केपाञ्चिन्मतमाह, 'केवलान्वयिनीति केवलान्वयित्वग्रहदशाया-
मित्यर्थः । 'केवलान्वयिधर्मसम्बन्ध इति^(१) केवलान्वयिसाध्यसामा-
नाधिकरणमित्यर्थः, साध्यस्य केवलान्वयित्वाऽभावे साध्यसामाना-
धिकरणग्रहेऽप्यनुमित्यनुदयात् केवलान्वयित्वं साध्यविशेषणं, तच्च-
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, तथाचान्योन्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरणमित्यर्थः । ननु तथापि इदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यादावसम्भवः घटनादिविशिष्टवाच्यत्वादिमतोऽन्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वाच्यत्वादेर्विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे विशे-
यस्याप्यवच्छेदकत्वात् । न चानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेनावच्छेद-
कताशून्यत्वं इति वाच्यं । घटत्वविशिष्टवाच्यत्वान् ज्ञेयत्वादित्यादा-

साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं, सिषाधयिषाविषयत्वं वा
महानसीयवह्नौ तदभावात् । न च सामान्यतो-
व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाध-

वतियाप्तेः वाच्यत्वस्य पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेनावच्छेदकताशून्यतया घटत्व-
विशिष्टवाच्यत्वस्यापि तथात्वात् विशिष्टवाच्यत्वस्य वाच्यत्वानतिरिक्त-
त्वादिति चेत् । न । अन्योन्याभावप्रतियोगितासामान्ये यद्गुर्भा-
वच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावस्तद्गुर्भावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य
विवक्षितत्वात् यन्निष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वाभावस्तत्सामानाधिकरण्यमि-
त्युक्तौ इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वादेः स्वरूपतोऽभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वेन वाच्यत्वादिनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या-
व्याप्त्यापत्तिरतोऽवच्छिन्नानुसरणं । न च तथापि वाच्यत्वादेः कालि-
कसम्बन्धेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादसम्भव इति वाच्यं ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनावच्छेदकताया विशेषणात् वाच्य-
त्वादिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वन्तु संयोगादिसम्बन्धेन
वाच्यादेरत्यन्ताभावप्रतियोगितायामेव प्रसिद्धं । साध्यतावच्छेदकसम्-
बन्धेन व्याप्तेर्भेदात्तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यत्वे पुनरन्योन्याभा-
वप्रतियोगितासामान्ये यद्गुर्भेनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वाभावस्तद्गुर्भा-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्येव वक्तव्यं शब्दैकस्यानुपादेयत्वात्, यद्गुर्भेपदं
साध्यतावच्छेदकपरं । अवच्छेदकता च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया तेन प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धे-
नान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेया-

कतां साधयेदिति वाच्यं । स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे पूर्वपक्षः ।

दिसाध्यके नासम्भवः । तद्गुणविच्छिन्नसामानाधिकरणञ्च साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन तद्गुणविच्छिन्नस्य सम्बन्धिनि या हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्ना सम्बन्धिता तन्निरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदक-
वत्त्वं, तेन सम्बन्धान्तरेण साध्यसामानाधिकरणज्ञानेऽपि नानु-
मितिः, न वा इदं वाच्यं गगनादित्यादौ समवायादिष्वन्वयेन
गगनादिहेतुके, इदं वाच्यं घटत्व-पटत्वाभयस्मादित्यादौ समवाया-
दिष्वन्वयेन विरुद्धोभयादिहेतुके चातिय्याप्तिरिति भावः ।
'व्यतिरेकिणीति व्यतिरेकिलयहृदग्यामित्यर्थः, 'व्याप्तिः' परा-
मर्गविषयतयानुमितिप्रयोजिका व्याप्तिः । नन्वेव परस्पर व्यभिचार-
इत्यत आह, 'एतयोरिति, 'जनकत्व' परामर्गविषयतया जनकता-
वच्छेदकत्व, केवलान्वयिसाध्यकानुमितौ निरुक्तकेवलान्वयिसाध्य-
सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्तापरामर्गः, व्यतिरेकिसाध्यकानुमितौ
च साध्यवदन्यावृत्तिमत्त्वपरामर्गो हेतुरित्यर्थः । केवलान्वयिसाध्य-

कलत्र निरुक्तकेवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्तापरा-
 मर्णाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वमेव, तेनेह वाच्य ज्ञेयत्वादित्यादावपि
 व्यतिरेकित्वभ्रमदशाया साध्यवदन्यावृत्तित्वमात्रपरामर्शादनुमित्यु-
 त्पादेऽपि न व्यभिचारस्तदवस्य । न च क्लृप्तकारणवाधान्न भवत्येव
 तत्र तदानौमनुमितिरिति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् तथापि
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धादिभेदेन निरुक्तसामानाधिकरण्यस्य विभिन्न-
 तथा परस्पर व्यभिचारस्य दुर्भारत्वाच्च । एव साध्यवदन्यावृत्ति
 मत्तापरामर्णाव्यवहितोत्तरोत्पन्नानुमितित्वमेव व्यतिरेकिसाध्यकल-
 तेन व्यतिरेकिसाध्यके केवलान्वयित्वभ्रमदशाया निरुक्तकेवलान्वयि-
 साध्यसामानाधिकरण्यमात्रपरामर्शादनुमित्युत्पादेऽपि न व्यभिचार-
 स्तदवस्य, नापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धादिभेदेन साध्यवदन्यावृत्तित्व-
 स्यापि विभिन्नतया परस्पर व्यभिचारश्चेति भाव ।

ननु तर्ह्यनुमितिसामान्ये कि प्रयोजनमित्यत आह, 'अनु-
 मितिमात्र इति, 'पक्षधर्मतैव' पर्वतादिनिरूपितसामगिकविषयतैव,
 निरूपितान्त स्वरूपकथन तद्विवेगे अननुगमापत्ते, 'प्रयोजिका'
 ज्ञाननिष्ठतया कारणतावच्छेदिका, तथाचानुमितिलावच्छिन्न प्रति-
 सामान्यतो विशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमिति भाव । ज्ञानत्वेनैव हेतु-
 त्वमिति वस्तुमति, विशिष्टत्वप्रवेगे प्रयोजनविरहात् गौरवात्
 प्रकारिन्व विवेकित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य-कारणभाव-
 पक्षप्रसङ्गाच्च । नन्वेव निरुक्त्याग्निद्वयज्ञानविरहदशायामपि धूमवान्
 पर्वत इत्यादिपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिसामान्योत्पत्त्यापत्ति सामा-
 न्यसामपौधत्वादित्यत्र आह, 'न चेति, विवेकसामपौति, ज्ञेवत्ताव-

यिसाध्यकानुमितिसामग्री व्यतिरेकिसाध्यकानुमितिसामग्री च प्रकृते
 विशेषसामग्रीति भावः । 'सकलेति यावन्ति साध्यवन्ति तदन्या-
 दृत्तित्वमित्यर्थः, साध्ये साकल्यविशेषणे यावत्साध्याधिकरणप्रसिद्धेः^(१),
 'तथात्वादिति यावत्साध्यवतोऽन्यत्वादित्यर्थः, यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । इदमापाततः
 साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववददृत्तित्वं वक्तव्यं, सामा-
 न्याभावानभ्युपगमेऽपि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव-
 कूटाधिकरणदृत्तित्वमेव वक्तव्यमित्युक्तदोषाभावात् । वस्तुतस्तु सर्व-
 चैव साध्ये केवलान्वयित्व-व्यतिरेकित्वग्रहदशाभेदेन कार्य-कारण-
 भावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावे-
 त्यादिवक्ष्यमाणव्याप्तिज्ञानमेव सर्वत्र हेतुरुचितस्तस्योभयदशाया-
 मेव सम्भवात् । न च हेतुसमानाधिकरणप्रवेशे एकस्मिन्नेव
 साध्य-हेतुतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य
 कार्य-कारणभावद्वयमेव लब्धिति वाच्यं । उक्तक्रमेण निरुक्तव्याप्तिद्वय-
 स्यापि हेतुतावच्छेदकघटिततया हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारण-
 भेदस्याविशिष्टत्वात् । न च तथापि यत्र विषयविशेषे व्यतिरेकित्व-
 ग्रहदशायां कदापि अनुमितिर्नात्पन्ना तत्र लाघवात् केवलान्वयि-
 साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति^(२) वाच्यं । तत्राप्य-
 भावे हेतुसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायामनुमित्यनुदयात् हेतु-

(१) वञ्चिमान् धूमादित्वादौ यावता वञ्चिनामधिकरणत्वं न एकस्मिन्
 धर्मिणि वृत्तं इति भावः । (२) वक्तव्यमितीति ग० ।

सामानाधिकरण्याग्रज्ञानस्यावश्य हेतुत्वात् अनुभवापलापे लाघवात् सर्वथैव साध्याभाववदश्चित्तज्ञानमेवानुमितिहेतु, साध्यस्य केवला-
न्वयित्वपदद्वयाद्यानुमितिरेवाभिद्वैत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् इत्येव
दूषण मार । 'सर्वत्र लक्षण इति सर्वत्र साध्य-साधनघटितलक्षण-
इत्यर्थ । 'व्याप्तिनिष्पत्त्येनेति व्याप्तिघटितत्वेनेत्यर्थ, तदनुमितिज-
नकौभूतपरामर्शविषयतावच्छेदकव्याप्तिप्रतियोगित्व हि तदनुमितौ
साध्यत्व, तादृशव्याप्याश्रयत्व तदनुमितौ साधनत्वमिति भाव ।

ननु साध्यत्व साधनत्वमन्यथैव निर्वाच्यमित्यत आह, 'साध्यत्व
हीति, 'सिद्धिकारणत्वमिति तदनुमितिर्विधेयत्व तदनुमितौ साध्यत्व-
मित्यर्थ', 'मिषाधयिषेति तदनुमितिजनकौभूतमिषाधयिषाया वि-
धेयतया विषयत्व तदनुमितौ साध्यत्वमित्यर्थ' । यद्यपि द्वितीये मिषाध-
यिषां विना यानुमितिस्तदोयमाध्येऽव्याप्ति, तथापि स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य
दूषणान्तरमाह, 'महानभोयवज्जाविति वञ्चित्याप्यधूमवान् पवंत इति
सामान्यत परामर्शेन जनिता या पवंतीयवज्जिमात्रविषयकानुमिति-
स्तदनुमितियक्तेर्विधेयत्वस्य महानभोयवज्जावभावात् तत्र तस्यासाध्यत्व-
प्रसङ्ग, एव वञ्चित्याप्यधूमवान् पवंत इति सामान्यत परामर्शेनैव पवंती-
यवज्जानुमितिर्मे आयतामिति मिषाधयिषामहकाराज्जनिता या पवं-
तोवज्जिमानित्यनुमितिस्तत्रानकौभूतमिषाधयिषाविषयत्वस्य महा-
नभोयवज्जावभावात्तत्र तदसाध्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थ', इदमुपलक्षण साध-
नत्वमपि न सिद्धिकरणत्व सिद्धिकरणत्वस्य निरस्यत्वादित्यपि बोध्य ।
यद्यपि वञ्चित्याप्यधूमवान् पवंत इति सामान्यपरामर्शात् पवंतीयव-
ज्जिमात्रविषयकानुमितिरेवाभिद्वैत्या सामर्थ्यविशेषेण वञ्चितत्वपक्षेण

महानसौयादिवह्निभानेऽपि बाधकाभावात् । न च यत्र महानसौय-
वह्नादेर्बाधज्ञानं तत्रैव सामान्यपरामर्शात् पर्वतीयवह्निमात्रभा-
नसम्भव इति वाच्यं । बाधज्ञानं हि वह्नित्वरूपेण, तत्तद्वह्नित्वरूपेण,
पर्वतीयवह्नित्वरिक्तवह्नित्वरूपेण वा, नाद्यः तत्सत्त्वे^(१) पर्वतीयवह्नेरपि
भानासम्भवात् । नान्यौ समानप्रकारकबाधज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया

Fasciculus X of the Tattva-Chintāmanī should be regarded as
Fasciculus I of Vol II The title-page attached to Fasciculus X
is the title-page to Vol I

ज्ञानजन्यानुमितेर्वह्नित्वादिव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयता-
नियमेन व्यापकसामयौविरहात् । तथापि यत्र उद्बोधकमहिम्ना
वह्नित्वरूपेण पर्वतीयवह्निमात्रविषयकस्मरणात्मकः परामर्शस्तत्रैव
सामान्यपरामर्शात् पर्वतीयवह्निमात्रविषयकानुमितिसम्भवः विशेष-
णज्ञानाभावेन वह्नान्तरभानासम्भवात् । न च विशेषणांगेऽन्याप्रका-
रकविशिष्टप्रत्यक्षं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सर्वत्र तद्हेतुत्वे

(१) तत्सत्त्वे वह्नित्वरूपेण वह्नेरभावज्ञानसत्त्वे इत्यर्थः ।

(२) वह्नित्वरूपेण वह्निसत्त्वज्ञानं प्रति वह्निसामान्याभाववत्त्वज्ञानस्यैव
विरोधित्वमिति भावः ।

मानाभाव इति वाच्यम् । सर्वत्र विशिष्टानुभव एव विशेषणज्ञानं हेतुरिति सम्प्रदायमतेनैतदभिधानात् ।

यदा पर्वतीयवह्निकल्पने लाघवं तदन्यवह्निकल्पने च गौरवमिति ज्ञानस्य पर्वतीयवह्नितिरिक्तमिद्धौ प्रतिबन्धकतया तत्सत्त्वदद्यायामैव सामान्यपरामर्शादपि पर्वतीयवह्निमात्रविषयकानुमितिः सम्भवः ।

केचित् तु यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति सिद्धात्मकपरामर्शः ततः पर्वते पर्वतीयवह्न्यानुमितिर्जायतामिति सिषाधयिषा तत्रैव सामान्यपरामर्शादपि पर्वतीयवह्निमात्रविषयकानुमितिः सम्भवः सिद्धेः प्रतिबन्धकतया वह्नन्तरभानामभवादित्याहुः ।

अत्रवस्तु यदा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शः पर्वतः पर्वतीयवह्नीतरवह्न्यभाववान् इति बाधज्ञानञ्च वर्तते तदा पर्वतीयवह्नित्वेन न पर्वतीयवह्नेभानमनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादपि तु वह्नित्वरूपेणैव पर्वतीयवह्निमात्रभानमिति तद्वर्धावच्छिन्नेतरबाधज्ञानस्य भिन्नप्रकारकत्वेऽपि सामान्यरूपेण तद्वर्धावच्छिन्नेतरविषयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति प्राचीनमतमभिप्रत्येवेदं दूषणमित्याहुः । तादृशप्राचीनमतविचारया फलज्ञानमिद्धान्तरहस्येऽनुसन्धेयः ।

इदन्तर्वधेयं तादृशानुमितिषु महानघीयवह्न्यादेरसाध्यतायामिष्टापत्तेः सुकरत्वान्मूलोक्तमिदममंगतमिति दिक् ।

तटस्थः शब्दते, 'न चेति, 'सामान्यतः' व्याप्तिपदवाच्यत्वाप्रकारेण, 'परस्य' नञ्नुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिरिति जिज्ञासोः

परस्य, 'दूषणेन' अत्याप्यादिलक्षणदूषणेन, 'असाधकतां' अनुमित्य-
 प्रयोजकतां, उक्तव्याप्तौनामिति शेषः । तथाच किं व्याप्तिनिरूपणे-
 नेति भावः । 'स्वार्थेति स्वस्मिन् स्वीये शिष्यादौ अर्थः प्रयोजनं
 यस्य तादृशं यदनुमानं व्याप्तिज्ञानं शिष्यादेर्व्याप्तिज्ञानमिति यावत्,
 तदुपयोगि यदिदं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं तदिनेत्यर्थः, 'कथायामिति
 स्वीयस्य शिष्यादेरित्यादिः, 'कथा' विचारः, 'अप्रवेशात्' प्रवेशा-
 सम्भवात्, व्याप्तिनिरूपणं विना शिष्यादेर्व्याप्तिज्ञानासम्भवेन सद्भेद-
 त्वासद्भेदत्वपरिचयस्यैवाशक्यतया हेतुदाहरणप्रयोगस्यैवासम्भवादि-
 त्यर्थः, तथाच न केवलमिह परप्रश्नसमाधित्वया व्याप्तिनिरूपण-
 मपि तु शिष्याणां व्याप्तिस्वरूपज्ञानं विना कथायां प्रवेशो न
 सम्भवतीत्येतदर्थमपीति भावः ।

इति श्रीमयुरानाथ-तर्कवागीश्वरिचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये व्याप्तिवादे पूर्वपचरहस्यम् ।

अथ सिद्धान्तलक्षणम् ।

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

इति श्रीमद्भद्रेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सिद्धान्तलक्षणम् ।

अथ सिद्धान्तलक्षणरहस्यम् ।

'प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति, 'यत्पद हेतुत्वेनाभिमतपर, द्वितीययत्पद साध्यतावच्छेदकपर, 'प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न' प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप, 'यन्न भवति', 'तेन सम सामानाधिकरण्य' तदवच्छिन्नेन सम सामानाधिकरण्य, 'तस्य' हेतो, 'व्याप्तिरिति योजना, तद्वर्णावच्छिन्नेन सह तस्य हेतोर्व्याप्तिरित्यर्थ । भवति च वज्रिमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक वज्रित्व तदवच्छिन्नसमानाधिकरणो धूम, धूमवान् वज्रेरित्यादौ वज्रिसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव धूमत्वमिति नातिप्रसङ्ग । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते वज्रिमान् धूमादित्यादौ सर्वेषामेव वज्रीना हेतुसमा-

नाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्वन्नित्व-वन्नि-जलोभयत्वा-
द्यवच्छिन्नत्वादसम्भवापत्तेः। न चैवमपि वन्निसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकं प्रमेयत्वं तदवच्छिन्नधूमसमानाधिकरणो
वन्निरित्यतियाप्तिरिति वाच्यं। व्यभिचारिणोऽपि बह्यादेः प्रमेयत्वा-
दिरूपेण धूमादेर्व्याप्यत्वाभ्युपगमात् धूमत्वेनैव धूमो न वन्निव्यापकः प्रमे-
यत्वादिना तु व्यापको भवत्येव। अत्र सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादिव्यति-
रेकिसाध्यके^(१) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकसाध्यसा-
मान्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय हेतुसमानाधिकरणत्वमित्यन्ताभाव-
विशेषणं, तच्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्य-
दधिकरणं तत्र येन केनापि सम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं, अन्यथा इदं गगनं
गगनत्वप्रकारकप्रमात इत्यादौ विशिष्यतासम्बन्धेन हेतुतायां समवाय-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे आत्मनि वर्त्तमानस्य गगनत्वसामान्याभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकमेव गगनत्वत्वमित्यव्याप्तिः स्यात् स्याच्च द्रव्यं गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुभूतसत्ताधिकरणे गुणे वर्त्तमानस्य
द्रव्यत्वसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वत्वमित्यव्याप्तिः।
न च हेतौ साध्यसामान्याभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरणविरहात्

(१) केवलान्वयिसाध्यके साध्यसामान्याभावाप्रसिद्ध्या तमादाय तत्रा-
व्याप्तिर्न सम्भवतीत्यत उक्तं व्यतिरेकिसाध्यके इति। वन्निमान् धूमादि-
त्यादौ प्रसिद्धस्यले संयोगेन वज्जेरव्याप्यवृत्तितया हेतुसमानाधिकरणत्व-
निवेशेऽपि अव्याप्तापरीक्षात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादिव्याप्यवृत्तिसाध्य-
कस्यलानुसरणं। समवायेन साध्यतायामुक्तस्यलस्य प्रसिद्धस्यलत्वमिति
केचित्।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्य हेतोर्विशेषणत्वेनैव नैतदव्याप्तिद्वयाव-
काश इति वाच्यम् । प्रथमे आत्मरूपहेतुधिकरणमादाय द्वितीये
गुणादिमादाय वक्ष्यमाणक्रमेण वक्ष्यमाणद्विविधप्रतियोग्यसमा-
नाधिकरणस्यैव साध्याभावस्य^(१) हेतौ सत्त्वान् तच्चानुपदं स्फुटीभवि-
यति । अधिकरणत्वञ्च सम्बन्धित्वाच्च तेन तादात्म्यादिवृत्त्यनियामक-
सम्बन्धेन हेतुतायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुधिकरणत्वाप्रसिद्धा-
वपि नाव्याप्तिः । सम्बन्धित्वञ्च धर्मित्वं तच्च वृत्तिनियामकानियामक-
सम्बन्धमात्रनिष्पितसम्बन्धित्वाच्चसाधारणो धर्म-धर्मिभावाख्यः स्वरूप-
सम्बन्धविशेष, न त्वाधारमात्रवृत्तिः । अत एवागृहीतासंसर्गकधर्म-
धर्मिभावगोचरैकज्ञानत्व विशिष्टज्ञानत्वमिति मीमांसकाः, अन्यथा
घटस्य ज्ञान चैवस्य धनमित्यादिविषयित्व-स्वत्वादिवृत्त्यनियामक-
सम्बन्धसंसर्गकविशिष्टप्रत्यक्षादौ तत्त्वव्याख्यापत्तेः^(२) । एतेन हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरधिकरणत्वविवचने
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिः तादृशहेतोः सम्बन्धित्व-
मात्रविवचने च द्रव्य विशिष्टस्वत्वादित्यादौ अव्याप्तिस्तदवस्था गुणादौ
विशिष्टनिष्पिताधारताविरहेऽपि तत्सम्बन्धितायाः सत्त्वादित्यपि
निरस्त । विशिष्टनिष्पिताधारतावद्विशिष्टनिष्पिताया धर्मितापर-

(१) साध्याभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्यैवेति योजना ।

(२) धर्म-धर्मिभावस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषस्य साधारणमात्रवृत्तित्वे
घटस्य ज्ञान चैवस्य धनमित्यादिविशिष्टप्रत्यक्षे विषयित्व स्वरूपव्याप-
नियामकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वाप्रसिद्ध्या धर्म-धर्मिभावगोचरत्वविरहेऽपि
धर्म-धर्मिभावगोचरैकज्ञानत्वस्य विशिष्टज्ञानत्वस्य व्याख्याप्यतिरिक्त भागः ।

नाम्न्याः सम्बन्धिताया अपि विलक्षणतया गुणादावसत्त्वात् । सत्त्ववान्
द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यधिकरणे महाकालादौ कालिकविशे-
षणतादिना वर्तमानस्य सत्त्वादिसामान्याभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकमेव सत्त्वमित्यव्याप्तिः, एवं कपिसंयोगी एतत्त्वादित्याद्यव्याप्य-
वृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिश्च साध्यसामान्याभावस्यापि निरुक्तहेतुसामानाधि-
करणादतः 'प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति यत्पदार्थस्य हेतोर्विशेषणं,
तथाच स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतो-
र्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिनि येन केनापि सम्बन्धेन वर्तमानो
योऽभावस्तप्रतियोगितानवच्छेदकं यदित्यर्थः, स्वपदमभावपरम् । न
च साध्य-साधनभेदेन व्याप्तिभेदात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके नेदं विशेषणं
सफलं अभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्याभाववृत्तिसाध्यैयप्र-
तियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन वा^(१) हेत्वधिकरण-
वृत्तित्वविवक्षणादेव साध्याभावस्य यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन हेत्वधिकरण-
वृत्तितामादाय व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिसाध्यकमात्राव्याप्तेर्वारणसम्भवा-

(१) अभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वोक्तौ द्रव्य-
त्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ व्यतिव्याप्तिः द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य अभावीय-
विशेषणताविशेषसम्बन्धेनावर्तमानत्वात् अतः साध्याभाववृत्तौत्यादि, इत्यस्य
साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् भावसाध्यकस्थले अभावीयविशेषणताविशेष-
सम्बन्धेनैव हेत्वधिकरणवृत्तित्वं, अभावसाध्यकस्थले यथायथं संयोग सम-
वायादिसम्बन्धेनैव हेत्वधिकरणवृत्तित्वं शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । न तु
साध्याभाववृत्तिसाध्यैयप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन
तादृशसम्बन्धस्य व्याप्तिलक्षणघटकत्वं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशा-
पेक्षया महागौरवापत्तेः इति तात्पर्यम् ।

दिति वाच्य । तत्राप्येतदिशेषणानुपादाने साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्व-
 भ्रमेण हेतुसामानाधिकरणभ्रमेऽनुमित्यनुदयापत्ते, हेतुसमानाधि-
 करणभावप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वग्रहे तादृशप्रति-
 योगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावग्रहसम्भवात् प्रवृत्त-
 लक्षणे वक्ष्यमाणयुक्त्वा तथैव विवक्षणीयत्वात् इति भाव । स्वप्रतियो-
 ग्यसमानाधिकरणत्वञ्च न स्वप्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेन वर्त्तते
 यत्तदन्यत्व सयोगी सत्तादित्यादावतिव्याप्ते सत्ताया द्रव्ये सयोगा-
 भावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, किन्तु स्वप्रतियोग्यधिकरणे
 केनापि सम्बन्धेन वर्त्तमानत्वसामान्याभाव, तथाच सामानाधिकरण-
 स्याव्याप्यवृत्तितया सत्ताया गुणादावेव सयोगसामानाधिकरण्याभाव-
 वन्वमतो नातिव्याप्ति । एतेन इदं वाच्य ज्ञेयत्वादित्यादौ तादृशा-
 भाव एवाप्रसिद्ध यदभावप्रतियोग्यसमानाधिकरण ज्ञेयत्वमित्यपि
 निरस्त । सामानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तितया सामान्यत्वाद्यभावस्यैव
 तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् । न चैव वक्ष्येव्याप्यवृत्तितया वञ्चिमान् धूमा-
 दित्यादावव्याप्ति हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यापि
 धूमावयवावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्याभावस्य धूमादौ सत्ता-
 दिति वाच्य । स्वप्रतियोग्यधिकरणे वर्त्तमानत्वसामान्याभावविशिष्ट-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतोर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य वि-
 वक्षितत्वात् । इत्यञ्च वञ्चिमान् धूमादित्यादौ वज्रादिसामान्याभा-
 वस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
 हेतोर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमत श्रभावान्तरस्यैव
 लक्षणघटकत्वाच्चाव्याप्ति ।

केचित्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यन्ताभावविशेषणं । न चैवं कपिसंयोगी एतद्दृचत्वादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्था संयोगी सत्त्वादित्यादाववित्याप्तिवारणाय सामानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमावश्यकतया हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणविशिष्टेऽभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्वाया विवक्षितत्वादित्याहुः । तदसत् विशिष्टस्थानतिरिक्ततया गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताया गुणादिवृत्तित्ववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसंयोगाभावस्यापि एतद्दृचवृत्तित्वात् । न च हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणसामान्याभावत्वं विवक्षितमेतल्लाभायैव च हेतुसमानाधिकरणमिति वाच्यं । कुसृष्टिकल्पनापत्तेः । वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं न प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावः सत्तायां गुणे न संयोगाभावप्रतियोगिसामानाधिकरणमिति प्रतीतेर्गुणादौ सत्तानिष्ठतादृशसमानाधिकरणत्वस्यावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावविषयकतया सामानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावेन संयोगी सत्त्वादित्यादाववित्याप्तेः, किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणे येन केनापि सम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं तदपि हेतुविशेषणं न तु अभावविशेषणं कपिसंयोगी एतद्दृचत्वादित्यादावव्याप्तेस्तादवस्थात् हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वात्, विशिष्टस्थानतिरिक्ततया प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वाविवक्षणेऽप्यऽनिस्तारात् । न च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुविशेषणत्वेऽपि वक्ष्येरेव्याप्यवृत्तितया वक्ष्यमान् धूमा-

दित्यादावव्याप्तिः धूमादेर्धूमादिसमानाधिकरणवद्भ्यादिसामान्या-
 भावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणे धूमावयवादौ वृत्तेः, कपिसंयोगौ
 एतद्वृत्तविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः निरुक्तहेतुसमानाधिकरणो-
 ऽभावः कपिसंयोगसामान्याभावः विशिष्टस्थानतिरिक्ततया तत्रति-
 योग्यनधिकरणगुणादिवृत्तिरपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुः तत्रति-
 योगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगत्वस्येति वाच्यं । निरुक्तप्रतियोग्य-
 नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च वक्षिमान् धूमात्
 कपिसंयोगौ एतद्वृत्तविशिष्टसत्त्वादित्यादौ^(१) वक्षि-कपिसंयोगादि-
 सामान्याभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदक-
 विशिष्टहेतोर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमित्यभावा-
 न्तरस्यैव लक्षणघटकत्वान्नाव्याप्तिः । इत्यञ्च प्रतियोग्यनधिकरणं
 यद्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुधिकरणं तत्र
 येन केनापि सम्बन्धेन वर्त्तमानो योऽभाव इत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः
 प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्व-
 विशिष्टहेत्वधिकरणतया वृत्तित्वपर्यन्तप्रवेशे गौरवात् प्रयोजना-
 भावाच्च । अत्र प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्, अन्यथा
 ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् वक्षिमान् धूमादित्यादौ समवायेन ज्ञान-
 वद्भ्यादेः साध्यतायामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादेः साध्यतायाच्चातिव्याप्तापत्तेः हेतुसमानाधिकरणस्य

(१) एतच्चविशिष्टसत्त्वादित्यादाविति क० ।

समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञान-वद्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
वाच्यत्वाद्यभावस्य च विषयत्व-सयोग-विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रति-
योग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरणमित्यभावान्तरा एव तादृशा तत्प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वात् ज्ञानत्व-वज्जित्व-वाच्यत्वत्वादे । गुण-कर्मान्य-
त्वविशिष्टसत्तावान् जाते भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादाव-
तित्याप्यापत्तेः हेतुसमानाधिकरणस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरण-
मित्यभावान्तर एव तादृश तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिशिष्ट-
सत्तात्वादे । विषयितादिदृष्ट्यनिधामकसम्बन्धेन घटादे साध्यताया
ज्ञानत्वादिहेतौ विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्धाऽतित्याप्यापत्ति-
रतोऽधिकरणत्वमपहाय सम्बन्धित्वानुधावनम् ।

केचित्तु प्रतियोग्यनधिकरणत्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य सम्बन्धि तदन्यत्व तावतापि ज्ञान-
वान् द्रव्यत्वादित्यादावतित्याप्तिवारणसम्भवादित्याज्ज । तदसत् विष-
यत्व-कालिकविशेषणत्वादिसम्बन्धेन^(१) घटादे साध्यताया नित्यज्ञा-
नत्व-महाकालत्वादिहेतावव्याप्यापत्ते हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणस्य साध्यतावच्छेदकविषयित्वादिसम्बन्धेनाभावमात्रस्यैव प्रति-

(१) विषयित्वादे ससर्गत्वानभ्युपगमे अर्थान्तिदानार्थं कालिकसम्बन्धानु-
सरण्य कालो हि जगदाधार इति प्रतीत्यनुरोधेन कालिकसम्बन्धस्य
ससर्गत्वमवश्यमभ्युपेयमिति ।

योगिसम्बन्धितया तादृशाभावाप्रसिद्धे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
तथात्वाभिधाने च सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाद्यैव प्रसिद्धिरि-
त्यनुपद वक्ष्याम ।

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकताव-
च्छेदकसम्बन्धेन बोध्य तेन गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् सत्त्वा
दित्यादौ हेत्वधिकरणस्य गुण-कर्मादे स्वरूपसम्बन्धेन गुण-कर्मा-
न्यत्वत सत्त्वादे समवायसम्बन्धेनाधिकरणत्वेऽपि^(१) नातिव्याप्ति ।
ननु तथापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित किं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदसम्बन्धित, प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धित वा, प्रतियोगितावच्छेदकयत्-
किञ्चिदवच्छिन्नसामान्यासम्बन्धित वा, आद्ये कपिसयोगी एतद्-
वृत्तादित्यादावव्याप्ति कपिसयोगत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्कपिसयोगा-
सम्बन्धित्वादेतद्वृत्तस्य, द्वितीये वज्जिमान् धूमादित्यादावसम्भव यत
एवमभावो नास्ति यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धी
हेतुसम्बन्धी पर्वतादि, जलत्वाद्यभावनिष्ठस्याकाशाभावादिभेदस्या-
भावाधिकरणकाभावत्वेनाधिकरणस्वरूपतया आकाशाभावादिरपि
जलत्वाद्यभावप्रतियोगी तत्सम्बन्धित्वात् पर्वतादे । न च द्रव्यत्वा-
द्यात्मकभावरूपाभाव एव तादृश प्रसिद्ध इति वाच्य । भाव-
स्यापि स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावभिन्नत्वात्तद्भेदस्य चाधि-
करणस्वरूपानतिरेकितया अन्योन्याभावरूपप्रतियोगिसम्बन्धिहेतु-

(१) सामानाधिकरणस्य सम्बन्धेन गुण कर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताधिकरणत्वस्यैव
विशिष्टाधिकरणतात्मिति भावः ।

सम्बन्धिकत्वात्, अन्योन्याभावान्तरस्याधिकरणातिरिक्तत्वेऽपि अन्योन्या-
 भावान्योन्याभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरिक्तत्वात्^(१) । न च नव्यनये
 अभावाधिकरणकाभावस्यान्योन्याभावान्योन्याभावस्य चाधिकरणस्वरू-
 पत्वाभावादत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
 न्यासम्बन्धित्वस्य विवक्षितत्वाद्वा^(२) नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । तथापि
 सर्वेषामेव भावरूपाणामभावरूपाणां वा अभावानां पूर्वक्षणादियत्कि-
 च्चिद्वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्यन्ताभावात्मकत्वस्य सर्वसिद्धतया तादृश-
 स्वाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणमेव हेतुधिकरणमित्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्
 पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टानां घटादिवृत्तित्वविशिष्टानां वा जल-
 त्वाभावादौनामभावाभावस्य विशिष्टजलत्वाभावादेः केवलजलत्वा-
 भावाद्यनतिरिक्तत्वात् । तृतीये घटत्वाभावो घटत्वाभावत्वादित्यादौ
 तादात्म्यसम्बन्धेन अभावसाध्यकेऽव्याप्तिः गोत्वादिरूपयत्किञ्चित्प्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धिहेतुसम्बन्धिनिष्ठस्य गवादिभेदस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्घटत्वाभावत्वादेः, प्राचां मतेऽभावाधि-
 करणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितया गवा-
 दिभेदे वर्तमानस्य घटत्वाभावादिभेदस्य गवादिभेदस्वरूपत्वात् ।

(१) अन्योन्याभावान्योन्याभावस्यातिरिक्तत्वे तदन्योन्याभावस्याप्यतिरिक्त-
 त्वमित्यनवस्था स्यादतः अन्योन्याभावान्योन्याभावस्याधिकरणस्वरूप-
 त्वमिति तात्पर्यम् ।

(२) व्याकाशाभावादिनिष्ठजलत्वाभावीयप्रतियोगित्वं अन्योन्याभावत्वनि-
 रूपितं न त्वत्यन्ताभावत्वनिरूपितमिति न दोषः ।

कपिसंयोगाभावे^(१) साथे आत्मत्व-द्रव्यत्वादिहेताव्याप्तिश्च आत्मत्वादिस्मानाधिकरणकपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य गुणसामान्याभावत्व-समवेतसामान्याभावत्वरूपयत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धितादात्मादेरिति । मैवं, स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिनिष्ठाभावनिरूपिता या या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्, स्वपद प्रतियोगितापर । इत्यञ्च वज्जिमान् धूमादित्यादौ जलत्वाद्यभावस्य जलत्वादिनिष्ठजलत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्त्यएव तादृश्यः प्रसिद्धाः, प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदात्, तदवच्छेदकञ्च न वज्जित्वादिकमिति नासम्भवः । घटत्वाभावो घटत्वाभावत्वादित्यादौ च घटत्वाभावत्वावच्छिन्ना घटत्वाभावनिष्ठा गवादिभेदनिरूपिता प्रतियोगिताव्यक्तिर्न तादृशी, किन्तु गवादिनिष्ठगोत्वाद्यवच्छिन्नतदीयप्रतियोगिताव्यक्तिरेव तादृशी तदनवच्छेदकमेव घटाभावत्वमिति नाव्याप्तिः । एव कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावपि कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना कपिसंयोगाभावनिष्ठा कपिसंयोगनिरूपिता प्रतियोगिताव्यक्तिर्न तादृशी, किन्तु गुणादिसामान्याभावनिष्ठगुणसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नतदीयप्रतियोगिताव्यक्तिरेव तादृशी तदनवच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावत्वमिति नाव्याप्तिः ।

(१) अभावाधिकरणरूपाभावप्रतियोगिकाभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वान्भूयगमे अव्याप्तिमाह कपिसंयोगाभाव इति ।

वस्तुतस्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्या-
सम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिका या या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकं
यदित्येव विवचणौयं, अभावनिवेगे प्रयोजनविरहादिति तत्त्वम्^(१) ।

तादृशी या या प्रतियोगिता तदनाश्रयो यत्नेन समं सामा-
नाधिकरणमित्युक्तावसम्भवः वज्जिमान् धूमादित्यादौ सर्वेषामेव
वज्जिनां तत्तद्वज्जित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृश्या आ-
श्रयत्वादतोऽवच्छेदकानुधावनं । नन्वेवमपि वज्जिमान् धूमादि-
त्यादावसम्भवः वज्जित्वादेर्गहनसौयत्वविशिष्टवज्जित्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगितायास्तादृश्या अवच्छेदकत्वात् विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे तद्व-
टकतया विशेष्यस्याप्यवच्छेदकत्वात् । अथानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्या-
ख्यसम्बन्धेनावच्छेदकताशून्यत्वं तथाच वज्जित्वादिकं केवलं न
महानसौयत्वविशिष्टवज्जित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकता-
पर्याप्त्यधिकरणमते नासम्भवः । न च तथापि दण्डिमान् दण्डि-

- (१) अनुगमप्रणाली च हेत्वधिकरणवृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणमित्यादिरूपा, प्रतियोगिताया हे-
त्वधिकरणवृत्तित्वं सविशिष्टाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नसनिष्ठावच्छे-
दकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन अधिकरणत्वे सवैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन इति, हेत्वधि-
करणवृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसामान्याभावस्य, विवक्षणात् धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमत्वस्य
यत्किञ्चित्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति ।

सयोगादित्यादिनानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकस्यत्वेऽप्याग्निः^(१) साध्यता-
 वच्छेदकौभूतानां सर्वसामेव दण्ड्यक्रीणां चालनीन्यायेन दण्डि-
 सयोगवन्निष्ठ-तत्तद्दण्डावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-तत्तद्दण्डभावप्रति-
 योगितायास्तादृश्या अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वादिति वाच्य ।
 जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकतया दण्ड्यक्रीणां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेनावच्छेदकतावत्त्वविरहात्
 तत्त्व-दण्डयोरप्यवश्यमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति^(२) चेत् । न ।
 तथा षति महानसौयत्वविशिष्टवह्निमान् धूमादित्यादावतियाग्नि-
 वह्नित्वस्य पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेनावच्छेदकताशून्यतया महानसौयत्व-
 विशिष्टवह्नित्वस्यापि तथात्वात् महानसौयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य वह्नि-
 त्वानतिरिक्तत्वात्, तद्दण्डिमान् दण्डिसयोगादित्यादावतियाग्निश्च
 जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेद-
 कतया साध्यतावच्छेदकौभूत-तत्तद्दण्ड्यक्रेरपि पर्याप्त्याख्यतादृश-
 प्रतियोगितावच्छेदकताशून्यत्वादिति । मैव, स्वावच्छेदकसम्बन्धेन
 स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिका या या

(१) दण्डिसयोगादित्यत्र दण्डिसयोगपदेन दण्डिप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-
 सयोगस्य विवक्षितत्व तेन सयोगस्य निष्ठतया दण्डिसयोगस्य
 दण्डिनि सत्त्वेऽपि न सङ्केतुत्वव्याघात, तत्रप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य
 सयोगस्य तस्मिन्ननभ्युपगमादिति ।

(२) अत्रवच्छेदकतावच्छेदकसाधारण्यवच्छेदकत्वमतेनेद, अथात्र तद्दण्डा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्व तद्दण्ड इव तत्त्व दण्डत्वयोरपि पर्याप्त न
 तु तद्दण्ड्यक्तिमात्रे इति न दोष इति भाव ।

प्रतियोगिता तत्तत्प्रतियोगितासामान्ये यद्गुर्धर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
 कलाभावस्तद्गुर्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात् । यत्र
 येन रूपेण साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तेन रूपेण तदेव यद्गुर्धर्मपदेन
 साध्यं, इत्यञ्च वक्षिमान् धूमादित्यादौ धूमवन्निष्ठमहानसौयव-
 क्षित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितायाः महानसौयववि-
 शिष्टवक्षित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वेऽपि शुद्धवक्षित्वस्यैव साध्यताव-
 च्छेदकतया शुद्धवक्षित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वविरहान्नासम्भवः ।
 महानसौयवविशिष्टवक्षिमान् धूमादित्यादौ च धूमवन्निष्ठमहान-
 सौयवक्षित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितायास्तादृशप्रति-
 योगितान्तर्गतायाः साध्यतावच्छेदकीभूतमहानसौयवविशिष्टवक्षित्व-
 पर्याप्तावच्छेदकताकत्वान्नातिव्याप्तिः । एव तद्दण्डिमान् दण्डिसंयो-
 गादित्यादौ दण्डिसंयोगवन्निष्ठतद्दण्ड्यभावप्रतियोगितायास्तादृशप्रति-
 योगितान्तर्गतायाः शुद्धतद्दण्ड्यव्यक्तिपर्याप्तावच्छेदकताकलाभाव-
 वत्त्वेऽपि तद्दण्ड्यविशिष्टव्यक्तेरेव साध्यतावच्छेदकतया तादृशतद्दण्ड्य-
 व्यक्तिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वान्नातिव्याप्तिः । एतेन द्रव्यत्वव्याप्यजातिम-
 त्तान् द्रव्यसमवायिनादित्यादिनाजातिसाध्यतावच्छेदकस्यत्वेऽप्यतिव्याप्तिः
 साध्यतावच्छेदकीभूतानां सर्वासां द्रव्यत्वव्याप्यजातीनां चालनीन्यायेन
 द्रव्यसमवायिनि वर्तमानस्य स्वरूपतः पृथिवीत्व-जलत्वादिस्वरूपद्रव्य-
 त्वव्याप्यतत्तज्जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात् जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्यैव स्वरू-
 पतोऽवच्छेदकतानभ्युपगमादित्यपि परास्तं । महानसौयवविशिष्ट-
 वक्षिमान् धूमात् तद्दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवार-

णाय यथोक्तविवक्षाया आवश्यकत्वे तत एवात्राप्यव्याप्तेर्निरासात्, स्वरूपत इत्थिवीत्व-जलत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया द्रव्यत्वव्याप्यजा- तित्वविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावात् । न चैव विवक्षणे घ्राण- ग्राह्यगुणवान् इत्थिवीत्वादित्यादौ लघुसमनियतगुरुहूपेण साध्य- तायामव्याप्ति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य सम्भवति लघुधर्मै- गुरावभावेन घ्राणग्राह्यगुणत्वनिष्ठावच्छेदकत्वाप्रसिद्धे साधवाङ्मन्त- स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व- प्रवेग्रे सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्ति विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रति- योगिताया अनतिरिक्तवृत्तित्वात् सत्तात्वादेरिति वाच्य । लघुसम- नियतगुरुधर्मैण साध्यतायामलक्ष्यत्वात्^(१) । अतएव गुरुधर्मो न का- रणतावच्छेदक तन्निष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वाप्रसिद्धा तेन रूपेण व्याप- कत्वविरहात् यथोक्तव्यापकतायाश्च कारणताघटकत्वात् । अन्यथा गुरुधर्मैणापि व्यापकत्वे कार्याव्यवहितपूर्वत्वव्यापकतावच्छेदका- न्यथासिद्धानिरूपकधर्मस्यैव कारणतावच्छेदकतया गुरुधर्मैसापि कारणतावच्छेदकत्वापत्ते । गुरुधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वानु- तद्गटितव्यापकत्वस्य गौरवेण कारणतापदार्थत्वविरहात् ।

वस्तुतस्तु लघुसमनियतगुरुधर्मस्य शक्यताद्यनवच्छेदकत्वेऽपि कम्बु- यौवादिमात्रास्तीत्याद्यबाधितप्रतीते प्रतियोगिताया अवच्छेदक- त्वमस्यैव, न हि तदप्रतीतेस्तप्रतियोगिकाभावमात्र विषय, तथाविध-

(१) लघुसमनियतगुरुधर्मैवच्छिन्नविधेयकानुमितित्त्वं लघुधर्मैवच्छिन्न- व्यापकत्वघानादेव भवतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तमिति ।

यत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वेऽपि तादृशप्रतीत्यापत्तेः । गुरुधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वञ्चावश्यकृत्प्रनियतपूर्ववर्त्तिसहभावादिवद्गौरवस्यापि स्वातन्त्र्येणान्यथासिद्धिसम्पादकत्वात्^(१) ।

यदा कार्याव्यवहितपूर्वत्वरूपव्यापकतावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मस्यैव न कारणतावच्छेदकत्वमपि तु तादृशधर्मत्वरूपस्यातिरिक्ताखण्डपदार्थरूपस्य वा कारणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपावच्छेदकत्ववत् एव कारणतावच्छेदकत्वं तथाच लघुसमनियतगुरुधर्मस्य प्रतीतिवलाद्भावप्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि यथोक्तरूपायाः कारणतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहादेव न कारणतावच्छेदकत्वं । न चैवं दण्डत्वादेर्लघुधर्मस्यापि कारणतायास्तादृशावच्छेदकत्वे मानाभावः कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन दण्डत्वस्यैव कारणतारूपतया स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वसम्भवश्चेति वाच्यं । दण्डत्वेन घटकारणत्वमित्यादिप्रतीतेरेव मानत्वात् प्रतीतिवलात् स्वस्यापि धर्मान्तरविशिष्टस्वावच्छेदकत्वाच्चेत्येव तत्त्वं ।

ननु तथाप्यसम्भवः वज्रिमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणवज्राद्यन्योन्याभावप्रतियोगितायाः तादृशसमवायादियत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवज्रादिसामान्यात्यन्ताभावप्रतियोगितायाश्च तादृशप्रतियोगितान्तर्गताया वज्रित्वाद्यवच्छेद्यत्वात् । न च साध्यता-

(१) यथावश्यकृत्प्रनियतपूर्ववर्त्तिसहभावादेः अन्यथासिद्धिसम्पादकत्वं तथा गौरवस्यापि स्वातन्त्र्येणान्यथासिद्धिसम्पादकत्वं अतो गुरुधर्मावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धत्वं न तु कारणत्वमिति समुदिततात्पर्यम् ।

वच्छेदकसम्भवावच्छिद्यत्वेन प्रतियोगितायुक्तयोर्विभेदधीयाः स्त्रा-
 वच्छेदकसम्भवेनेति स्थाने माध्यतावच्छेदकसम्भवेनेति वा वक्ष्यमिति
 वाच्यं । तथा मति कानिकसम्भवेन घटादेः माध्यते कालपरि-
 माणादिहेतावव्याख्यापत्तेः तत्र स्त्रावच्छेदकसम्भवेन स्त्रावच्छेद-
 कावच्छिद्यामसन्धिनिरुक्तहेतुसम्भिकायाः माध्यतावच्छेदककानि-
 कसम्भवावच्छिद्यप्रतियोगितायाः माध्यतावच्छेदककानि कसम्भवेन
 स्त्रावच्छेदकावच्छिद्यामसन्धिनिरुक्तहेतुसम्भिकायाः प्रतियोगिता-
 यायाप्रसिद्धत्वात् निरुक्तहेतुसम्भिनो महाकालस्य कानिक-
 सम्भवेन वृत्तिवर्गाचक्षेवाधारतात् । न च कानिकसम्भवाव-
 च्छिद्यगगणाद्यभावप्रतियोगितैव तादृशी प्रसिद्धा तस्याय स्त्रावच्छे-
 दककालिकसम्भवेन स्त्रावच्छेदकगगणत्वाद्यवच्छिद्यामसन्धिस्य हेतु-
 सम्भन्धिनि महाकाले भत्वात् महाकालस्य गगणाद्यसम्भन्धित्वा-
 दिति वाच्यं । कानिकसम्भवेन गगणादेर्वृत्तिमत्त्वे महाकाले कालि-
 कसम्भवेन गगणादेरपि सम्भन्धित्वात् तेन सम्भवेन गगणादेर-
 वृत्तित्वे तु तेन सम्भवेन गगणत्वाद्यवच्छिद्यसम्भन्धिन एवाप्रसिद्धत्वा-
 मित्युभयथापि कालिकसम्भवावच्छिद्यगगणाद्यभावप्रतियोगिता-
 मादाय प्रसिद्धसम्भवात् । किञ्च घटवान् नित्यज्ञानत्वादित्यादौ
 विषयितासम्भवेन घटादिमाध्यके विषयितासम्भवावच्छिद्यगग-
 णाद्यभावप्रतियोगितामादायापि न प्रसिद्धिसम्भवः विषयितया
 गगणादेरपि नित्यज्ञाने भत्वादिति । मैत्रं । स्त्रावच्छेदकसम्भवेन स्त्रा-
 वच्छेदकावच्छिद्यसामान्यासम्भन्धिनिरुक्तहेतुसम्भिकप्रतियोगिता-
 सामान्ये माध्यतावच्छेदकसम्भवावच्छिद्यल-यदुर्भानुपपत्त्यावच्छेद-

कताकलोभयाभावस्तद्गुणावच्छिन्नसामानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात् । इत्यञ्च घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव प्रसिद्धिः । एतेन घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः पटत्वसमानाधिकरणस्य गोलाभावादेर्घटत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया घटत्वाभावत्वावच्छेद्यत्वात् अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितया गोलाभावादिनिष्ठघटत्वाभावभेदस्य गोलाभावादिरूपत्वेन घटत्वाभावस्यापि गोलाभावादिप्रतियोगित्वात् तत्प्रतियोगितायुक्तेः स्वावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वस्यापि हेतुसम्बन्धिनि सत्त्वाच्चेति प्राचां दूषणमप्यपास्तं । तत्प्रतियोगितायुक्तेः घटत्वाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभाववत्त्वात् । अथैवमपि घटवान् नित्यज्ञानत्वात् इत्यादौ वृत्त्यनियामकविषयितादिसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिस्तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धमात्रस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन^(१) तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि च वृत्त्यनियामकविषयितादिसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि घटत्वज्ञानाद्यत्यन्ताभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकमस्यैवेत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामेव तदवच्छिन्नत्वं प्रसिद्धमित्युच्यते, तदापि

(१) तादात्म्यस्य वृत्त्यनियामकत्वेऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमवश्यमभ्युपेयमन्यथा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वलक्षणाद्योन्याभावत्वस्य दुर्बलत्वापत्तिरिति तात्पर्यम् ।

वृत्त्यनियामकविषयतादिसम्बन्धेन साध्यताया घटवज्ज्ञानत्वादित्या-
दावतित्याग्नि वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन ज्ञानत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया विषयितादिस-
म्बन्धावच्छिन्नत्व-घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वादिति चेत् । न ।
वृत्तिनियामकसम्बन्धवत् वृत्त्यनियानकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात् । न चैवमपि तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यताया घटो
द्रव्यत्वादित्यादावतित्याग्नि मूलोक्तलक्षणवाक्येऽत्यन्ताभावपदसत्त्वेन
अत्यन्ताभावनिरूपितप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकतया तादृश-
प्रतियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्व-घटत्वाद्यवच्छेदत्वो-
भयाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्याप्यप्रयोजनविरहे-
णानुपादेयत्वात् । न च तथापि सयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यत्वादिसाध्यके
द्रव्य प्रयिवौत्वादित्यादावतित्याग्नि सयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वा-
भावनिरूपितप्रतियोगिताव्यक्ते स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदका-
वच्छिन्नसम्बन्धिन एवाप्रसिद्धत्वं किन्त्वभादान्तरौप्यप्रतियोगिता-
व्यक्तय एव तथा तत्र सयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वो-
भयाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यदलेनेव
तन्निरासात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदवच्छिन्नसम्बन्धिनि हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वस्य तदर्थत्वात्^(१) साध्यतावच्छेदक-
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यसामानाधिकरण्याज्ञाने सम्बन्धा-
न्तरेण साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने वानुमित्यनुदयात् । तादा-

(१) तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यद्वाराधत्वादिव्यर्थः ।

व्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यत्वे हेतुत्वे चाव्याप्तिवारणाय अधि-
 करणत्वं वृत्तित्वमपचाय सम्बन्धित्वप्रवेष्टः । न च तथापि व्यापक-
 तालक्षणमतिव्याप्तमेव स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
 सामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिकप्रतियोगितासामान्ये साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्गुणपर्याप्तावच्छेदकताकलोभयाभावः त-
 द्गुणावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वमित्यस्यैव व्यापकतालक्षणत्वात् स्वपदं प्रति-
 योगितापरमिति वाच्यं । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सती-
 त्यनेनापि व्यापकतालक्षणे विशेषणीयत्वात्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
 श्रयवृत्तित्वेन व्यापकतावच्छेदकधर्मा वा विशेषणैयः तेन द्रव्यत्वादेः
 संयोगसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिरूपेण पृथिवीत्वादिव्यापकताभ्युपगमेऽपि न
 क्षतिः । न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-हेतुसामानाधिकरण्य-साध्य-
 सामानाधिकरण्यदलेषु सर्वत्रैव सम्बन्धित्वप्रवेष्टेऽधिकरणत्व-वृत्तित्वयोः
 क्वाप्यप्रवेष्टात् संयोगेन गगणादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्यत्वं, पृथिवीत्वादेः संयो-
 गेन गगणादिव्याप्यत्वञ्च स्यात् पृथिवीत्वाधिकरणे संयोगेन गगणा-
 भावसत्त्वेऽपि तस्य संयोगेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 सम्बन्धित्वादिति वाच्यं । इष्टत्वात् । नन्वेतावता धूमादिव्यापकतावच्छे-
 दकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसंयोगिसंयोगित्वादेरेव व्याप्तित्वे पर्यवसिते
 तादृशसंयोगित्वस्य समवायसम्बन्धेन रासभादौ व्यभिचारिण्यपि
 सत्त्वाद्रासभादौ समवायसम्बन्धेन तद्वत्तापरामर्शाद्गुणव्यापकवह्नि-
 समानाधिकरणरासभवान् पर्वत इत्याकारकादपि वज्रानुमित्यापत्तिः
 न्यायनये धूमत्वधर्मितानवच्छेदककथ्याप्यत्वपरामर्गस्यापि अनुमि-
 तिहेतुत्वात् । न चेष्टापत्तिः, रासभलिङ्गकवज्रानुमितेः व्याप्त्यंगे

भ्रमपरामर्शजन्यत्वनिधमादिति^(१) चेत् । न । तादृशमयोगित्वादि-
रूपव्याप्ते. स्वघटकीभूतधूमत्वादिसम्बन्धेनैव ज्ञानमनुमितिहेतु
न तु समवायादिसाक्षात्सम्बन्धेनेत्यभ्युपगमात्, धूमत्वादेस्तत्सम्बन्धा
व तदाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन, रासभवावच्छिन्ने धूमत्वसम्बन्धेन तद्वत्ता-
धमादनुमतिरिष्यत एव ।

केचित्तु^(२) तादृशमयोगित्वन्निधूमत्वादिकमेव व्याप्तिं न तु
तादृशमयोगित्वादिमात्रं, तादृशमयोगित्वन्निधूमत्ववद्भासभवान् पर्व-
तइतिभ्रमपरामर्शादनुमतिरिष्यत एवेत्याहुः । तदसत् । लाघ-
वाद्धूमत्वादिसम्बन्धेन तादृशमयोगित्वादेरेव व्याप्तित्वस्योचितत्वात्^(३) ।

नतु तथापि कपिसयोगि एतत्त्वादित्याद्यव्याप्त्यवृत्तिमाध्यन्ते-
ऽव्याप्तिस्तदवस्था समवायसम्बन्धावच्छिन्नकपिसयोगत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताया अपि तादृशप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्र सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-कपिसयोगत्वाद्यवच्छेद्यत्वोभयाभाववि-

- (१) धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवान् पर्वत इति ज्ञानस्य व्या-
स्यधे प्रमात्वेन एतादृशज्ञानात् वह्नानुमितिस्वीकारे रासभविष्णुक
वह्नानुमितेर्वात्यग्रे भ्रमजन्यत्वत्रियमो न स्यादिति भावः ।
- (२) केषाञ्चित्यादिना दीधितिहन्मतमुत्थापित तेन एतदोषवारणाय
सामानाधिकरणविशिष्टधूमत्वस्य व्याप्तित्वमङ्गीकृतं तन्मते तादृश-
धूमत्वस्य प्रकारविधया भाव, रश्मिहन्मते तु ससर्गविधया इत्येता-
वान् विशेष ।
- (३) धूमत्वस्य प्रकारविधया भावे तस्य ससर्गमानमवश्यमभ्युपेयं ससर्ग
विधया भावे तु ससर्गस्य ससर्गमानमभ्युपगमात् न तदीयससर्ग
भासमिति लाघवमनुसन्धेयम् ।

रक्षात् । न च समवायावच्छिन्न-कपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः
 स्वावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन स्वावच्छेदककपिसंयोगत्वावच्छिन्नसम्ब-
 न्धिभिन्नमेव न हेत्वधिकरणमेतद्वृत्त इति कुतस्तस्याः तादृशप्रति-
 योगितान्तर्गतत्वमिति वाच्यं । कपिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तद-
 त्यन्ताभावस्येव तद्वद्विन्नत्वस्यापि मूलावच्छेदेन वृत्ते सत्त्वात् अव्याप्य-
 वृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति चेत् । न । कपिसंयोगा-
 देरव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तत्सम्बन्धिता नाव्याप्यवृत्तिरतः कपिसंयोगत्वा-
 वच्छिन्नसम्बन्धिभिन्नत्वं नेतद्वृत्त इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायात्, अव्याप्य-
 वृत्तेरत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्वदन्योन्याभावो नाव्याप्यवृत्ति-
 रित्यभिप्रायाद्वा । “न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं” इत्यपे वक्ष्य-
 माणत्वात् इति मूलं चतुरस्रं ।

स्वतन्त्रास्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धि-
 भिन्नत्वेन हेतुसम्बन्धिनो न विशेषणीयाः, किन्तु निरुक्तहेतु-
 सम्बन्धिनि निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावः तदप्रतियोगितासा-
 मान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्गुर्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताक-
 लोभयाभावस्तद्गुर्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिर्बन्धव्या, इत्य-
 च्चाव्याप्यवृत्तिसम्बन्धिलाव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावयोरव्याप्यवृत्तित्वेऽपि
 न चतिः । वृत्तिश्याभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन वक्तव्या, तेन
 सत्तावान् जातेरित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्तासामान्याभावा-
 देर्विषयिताव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे ज्ञानादौ वर्तमानत्वे-
 ऽपि न चतिः । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरभावस्तु न प्रतियो-
 गि-तत्त्वावच्छेदकस्वरूपः, किन्त्वतिरिक्तस्तेन घटत्वात्यन्ताभाववान्

घटान्योन्याभाववान् वा द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। साध्यप्रतियोगिकाभाववृत्तिमाधीयप्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन वा वृत्तिर्ब्रह्मत्वा, वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषण । न चैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्ताभावादौ साध्ये जातित्वादिहेतावव्याप्तिश्च समवायसम्बन्धस्यैव तादृशान्यतरावच्छेदकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन हेतुधिकरणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं । तत्र विशेषणताविशेषसम्बन्धस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसत्ताभाव-जातित्वोभयाभावादि-रूपसाध्यप्रतियोगिकाभाववृत्तिमाधीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । एतेन केवलान्वयिसाध्याभावस्याप्रसिद्ध्या तन्निष्ठसाधीयप्रतियोगित्वस्याप्यप्रसिद्धौ अव्याप्तिरित्यपि निरस्तं । तत्रापि कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य वैशिष्ट्य-व्यास्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य च प्रसिद्धत्वात् । यद्वा निरुक्तहेतुसम्बन्धिनि स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धनिरूपितवृत्तिमन्निरूपितप्रतियोगितासामान्ये^(१) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व यद्गुर्मावच्छेदत्वोभयाभावस्तादुर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्ति स्वपद प्रतियोगितापर, प्रथमसप्तमन्त

- (१) स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धनिरूपित सत् हेतुसम्बन्धनिरूपित यद्वृत्तित्व तद्वदभावप्रतियोगितासामान्ये इति फलितार्थं, सत्तावान् जातेरित्यादौ समवायवच्छिन्नसत्ताभावस्य विषयितासम्बन्धेन हेतुधिकरणे ज्ञानादौ वृत्तिवैशिष्ट्य तादृशवृत्तित्व न सत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धनिरूपितततो न दोषः ।

वृत्तिविशेषणं, इत्यञ्च सम्बन्धविशेषेण वृत्त्यविवक्षणेऽपि न चतिरिति प्राञ्जरिति कृतं पक्षवितेन ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरिचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्य
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सिद्धान्तलक्षणरहस्यम् ।

अथ सामान्याभावः ।

अन्यनिष्ठवह्निर्धूमवत्पूर्वतदृच्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति
वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावः पृथगेव, अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसि-
द्धरूपवदन्यत्वे चावगते वायौ रूपं न वा वायूरूपवान्न
वेति संशयो न स्यात् विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सामान्याभावः ॥

अथ सामान्याभावरहस्यं ।

वह्निमान् धूमादित्यव तत्तदङ्गभावमादाय पूर्वंपलयन्वोक्ताम-
थाग्निमुद्धरति, 'अन्यनिष्ठेति, एतेनावच्छेदकानुधावनस्य व्यावृत्तिः
कृततो दर्शिता । ननु विशेषाभावानां विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तानामवच्छेदकं सामान्यरूपमन्यथा अभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव
तत्र स्यादभावान्तरे प्रतियोगितान्तरे च मानाभावात् । न चेष्टापत्तिः,
वह्निर्नास्तीत्यादिप्रत्ययेन वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगा-
हनात्, तथाच वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः सुदृढा संयोगधर्म-
न्नावच्छिन्न-तत्तदङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनामेव तादृशप्रति-

योगितासामान्यान्तर्गतानां साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
वह्नित्वाद्यवच्छेद्यत्वोभयवत्त्वात् । न च वह्नित्वस्यापि तत्तद्वह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनामवच्छेदकत्वे तत्प्रतियोगिताव्यक्तयो न
तादृशप्रतियोगितासामान्यान्तर्गताः हेतुसम्बन्धिनः पर्वतादेरात्मा-
काशादेश्च तदवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वादपि तु विष-
यित्व-काल-दिङ्निरूपितविशेषणत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कवह्नि-घटाद्यभावप्रतियोगितैव तादृशप्रतियोगितासामान्यान्तर्गता
तत्र च साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-वह्नित्वावच्छेद्यत्वो-
भयाभावस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं । विशेषप्रतियोगितानामेव
सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकयत्कि-
ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नासम्बन्धित्वमेव हेतुसम्बन्धिनो विशेषणं वक्तव्यमन्यथा
धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-धूमत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां स्वावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन स्वावच्छेद-
कद्रव्यत्व-सत्त्वारूपसामान्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धेव निखिलहेतुसम्बन्धि
किन्तु विषयित्वादिसम्बन्धावच्छिन्नधूम-घटाद्यभावप्रतियोगिताव्यक्ती-
नामेव स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धि हेतुसम्ब-
न्धि तत्र साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-धूमत्वावच्छेद्यत्वो-
भयाभावस्य सत्त्वात् । इत्यञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्नित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनामपि तत्तद्वह्नित्वरूपयत्किञ्चित्स्वावच्छे-
दकावच्छिन्नासम्बन्धौ भवत्येव धूमसम्बन्धौत्यव्याप्तिर्दुर्ध्वारा इत्यत-
श्चाह, 'धूमवतीति 'पृथगेवेत्यन्तमेको गन्धः', 'इत्यप्रतीतेरिति वह्नित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशेष्यतावच्छेदकक-धूमवद्वृत्तित्वप्रका-

रकप्रतीतेः धूमवदृत्तित्व-वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोभयाग्र-
 एव ययार्थलाभमत्वयोरापत्तेरित्यर्थः, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकानां तन्नदह्नित्वावच्छिन्नाभावानां सर्वेषामेव धूमवदृत्तित्वा-
 दिति भावः । 'सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकः' वह्नित्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकः, (१) 'पृथगेव' तन्नदह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकादति-
 रिक्त एव । न च तदप्रतीतौ वह्निर्यावद्विशेषाभावो विशेष इति
 भ्रमत्वमप्रमालञ्चेति वाच्यं । तथापि यावद्रूपं द्रव्यवृत्तीतिप्रतीतिवत्
 प्रमालाभ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् (२) । एतेन स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वसम्बन्धेन वह्नित्वं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्निर्या-
 व्यासज्यवृत्ति तच्च तेन सम्बन्धेन विशेषाभावकूट एव पर्याप्तोति न
 तु प्रत्येकाभाव इति तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वमप्रमालञ्चेत्यपि निरस्तं ।
 तथापि यावत्त्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि (३) यावद्रूपं द्रव्यवृत्तीतिप्रतीतेः
 प्रमालाभ्रमत्ववत् तत्प्रतीतेः प्रमालाभ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च
 वह्निर्यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावस्य तच्च विशेष्य-
 तथा भ्रमत्वमप्रमालञ्चेति वाच्यं । विशिष्टान्तस्य तत्रानुल्लेखात् तदु-
 ल्लेखेऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया गुणे गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टमन्तेति

(१) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति ख० ।

(२) यथा यावद्रूपस्य एकस्मिन् द्रव्ये असत्त्वेऽपि यावद्रूपं द्रव्यवृत्तीति
 प्रतीतेः प्रामाण्यं तथा यावदह्निर्यथाविशेषाभावस्य एकस्मिन् धूमवति
 असत्त्वेऽपि वह्निरभावो धूमवदृत्तित्वेति प्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारि-
 वेति भावः ।

(३) 'व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि' एकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तिकत्वेऽपीत्यर्थः ।

प्रतीतिवत्प्रमालाभ्रमलापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन यथा विशिष्टसत्ता-
याः सत्तानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधारता न गुणादौ
तथा तत्तद्ब्रह्मभावानामेव वङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि वङ्गि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नानां तेषामाधारता न धूमवतीति
तत्प्रतीतेः भ्रमत्वमप्रमालञ्चेत्यपि निरस्तं । तथापि गुणे गुण-कर्मान्य-
त्वविशिष्टसत्तेति विशिष्टसत्तायां गुणाधेयतावगाहिप्रतीतेः प्रमा-
त्वादिवत् धूमवति वङ्गिर्नास्तीति धूमवदाधेयतावगाहिप्रतीतेः
प्रमालाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च स्वावच्छिन्न-तत्तत्प्रतियोगिताकत्व-
सम्बन्धेन वङ्गित्वं वङ्गित्वावच्छिन्नतत्तत्प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन
वङ्गिर्वा अव्याप्यवृत्ति तच्च जलहृदाद्यवच्छेदेनैव विशेषाभावेऽपि वर्तते
न तु धूमाधिकरणवच्छेदेनेति न तत्प्रतीतेः प्रमालमिति वाच्यं ।
तावतापि धूमवति वङ्गित्वादेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रतीतेरप्रमालोप-
पादनेऽपि विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन धूमवत्प्रकारक-
वङ्गित्वावच्छिन्नतत्प्रतियोगिताकाभावविशेषकयथोक्तप्रतीतेः प्रमा-
त्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा गुणादेः सत्तानिष्ठद्रव्यवृत्तित्वानवच्छे-
दकतया द्रव्यवृत्तिसत्ता गुणे इति प्रतीतेरपि अप्रमालापत्तेः । न च
यथा गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुण इतिप्रतीतिर्न प्रमा विशि-
ष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधारतायाः
गुणादौ विरहात् गुणे गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति आधेयतोऽस्ति-
प्रतीतिश्च प्रमेव तथेहापि धूमवान् वङ्गिष्मान्याभाववान् इति
प्रतीतिर्न प्रमा तत्तद्ब्रह्मभावानामेव वङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वेऽपि तेषां तदवच्छिन्नाधारताया धूमवति विरहात् धूमवति वङ्गि-

नास्तीत्याधेयतोषेस्विप्रतीतिः प्रमैव न तु भ्रम इति वाच्यं । अनुभवा-
पलापात् । एवमनुभवापलापे एकस्यैवाभावस्य घट-पट-गोलाश्ल-
सकलप्रतियोगिकत्वस्य सुवचतया अभावमात्रभेदविलोपापत्तेः घटवान्
घटसामान्याभाववानिति प्रतीतिर्न प्रमा घटवति घटसामान्याभाव-
त्वावच्छिन्नाधारताविरहात् घटवति घटो नास्तीत्याधेयतोषेस्वि-
प्रतीतिश्च प्रमा भवत्येवेति क्रमेणानुभवापलापस्य सर्वत्र सुकरला-
दिति भावः । सामान्याभावस्यातिरिक्त्वे प्रकृतमां युक्तिमभिधाय
युक्ताभासान्तरमाह, 'अन्यथेति यदि लाघवात् तत्तद्विज्ञित्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभाव एव विज्ञित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तदेत्यर्थः,
तुल्ययुक्ता तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानामेव रूपत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतयेति शेषः, 'सकलप्रसिद्धरूपाभाव इति वायुः
पृथिवीरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् जलरूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाववान् तेजोरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववां-
चेति सकलप्रसिद्धरूपवन्त्याभावानां निर्णये, वायुः पृथिवीरूपवत्त्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववान् जलरूपवत्त्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकान्योन्याभाववान् तेजोरूपवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्या-
भाववांचेति सकलप्रसिद्धरूपवदन्योन्याभावानां निर्णये चेत्यर्थः,
'वायाविति, अथञ्च रूप-तदभावविशेष्यको वायुविशेषणकः, विरुद्ध-
योरेकधर्म्मिषमन्वावगाहिज्ञानस्यैव संग्रयत्वात् तु विरुद्धोभयप्रका-
रितापि नियता । द्वितीयस्तु रूपवत्-तददन्योन्याभावकोटिको
वायुविशेष्यक इति नाभेदः, 'निश्चितत्वादिति निश्चितत्वेन संग्रयको-
टित्वासंभवादतिरिक्तसामान्याभावस्य चानङ्गीकारादित्यर्थः, तथा-

चातिरिक्तसामान्याभावानभ्युपगमे संशयविषयोऽभाव एव दुर्लभ-
इति भावः । यद्यपि वायौ रूपं न वेति संशयं प्रति रूपाभावनिश्चयो
न विरोधी किन्तु रूप-तद्भावान्यतरविशेष्यकाधेयतासम्बन्धा-
वच्छिन्नवाच्यभावनिश्चय एव विरोधी, तथाप्यधिकरणे तत्तद्-
भावान्यतरनिश्चयोऽपि तत्तद्भावोभयविशेष्यकाधिकरणप्रकारक-
संशयविरोधी इत्यभिप्रायः, वायूरूपवान् तद्भाववान् वेति वायु-
विशेष्यकसंशय एव वास्य तात्पर्यं । एतच्चापाततः विशेषाभावानां
तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन निश्चितत्वेऽपि रूपत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वप्रकारेण संशयविषयत्वसम्भवात् तेनापि
रूपेण विशेषाभावानां निर्णये तथा संशयस्य सामान्याभावाति-
रिक्तत्ववादिनामप्यसिद्धत्वादिति ध्येयं । शेषमस्मत्कृतसिद्धान्तरहस्ये-
ऽनुसन्धेयं ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
श्रुतमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सामान्याभावरहस्ये ।

विशेषव्याप्तिः ।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं, यत्समानाधि-

अथ विशेषव्याप्तिरहस्यं ।

‘यद्देव्यादि ‘स्वपद हेत्वभिमतपर, कपिसंयोगी एतद्गृहत्वादित्या-
दावव्याप्तिवारणाय ‘प्रतियोगिव्यधिकरणेति स्वपदार्थस्य हेतोर्वि-
शेषणं, तदर्थंश्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं । ननु तथापि वज्रिमान्
धूमात् रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्तिः
चालनान्यायेन सर्व्वेषामेव वज्रादीनां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्याद्येकव्यक्तिसाध्यकेऽव्य-
व्याप्तिश्च हेतुसमानाधिकरणविशिष्टाभाव-द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रति-
योगित्वात् सत्तादेः, गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्व-
मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादावविव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्य-
धिकरणपदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वस्यावश्यं विव-
क्षणीयत्वादिति चेत् । न । अत्राप्रतियोगिपदस्य तादृगप्रतियोगिता-
नवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वात् । नचैवं पूर्व्वस्मादभेदः,
तादृगप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिदङ्गिषामानाधिकरण्यं
वज्रिषामान्य-धूमषामान्ययोर्व्याप्तिः, अत एव वज्रित्वरूपेण अयोगोस-

करणान्योन्याभावप्रतियोगि यदन्न भवति तेन समं
तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्वसमानाधिकरणान्योन्या-

क्रीयवज्जेरपि धूमो व्याप्य इत्युक्तं, इदानीन्तु तादृशप्रतियोगितानव-
च्छेदकावच्छिन्नतत्तदङ्गिना समं तत्तद्भूमसामानाधिकरण्यं वङ्गित-
धूमत्वरूपेण तत्तदङ्गि-तत्तद्भूमयोरेव व्याप्तिः, वङ्गितरूपेणयोगो-
लक्रीयवङ्गिव्याप्यो न धूम इत्युच्यते इत्येव विशेषादन्यत् सर्वं पूर्व-
वदिति दिक् ।

नन्वेतल्लक्षणद्वयपक्षे द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयिका घटो द्रव्यत्ववा-
नित्यादिरूपैवानुमितिः सर्वत्र स्यात् न तु कदाचिदपि स्वरूपतो द्रव्य-
त्वादिविधेयिका घटो द्रव्यमित्याकारिका एतयोर्द्वयोरेव साध्यताव-
च्छेदकघटितत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकघटितत्वेऽपि एतयोरेव ज्ञानं
द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिवत् स्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानु-
मितावपि हेतुर्द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तानवच्छिन्नद्रव्यत्वादिविधेयकानुमि-
तित्वस्यैव^(१) कार्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । तथा सति द्रव्यत्वाद्यनु-

(१) स्वरूपतः सत्ता-घटत्वादिविधेयताकानुमितिवारणार्थे विधेयताया
द्रव्यत्वादिनिष्ठत्वनिवेशः । अथ तथा सति द्रव्यत्वत्वादिना घटत्वादिविधे-
यताकानुमितेरसंग्रहः घटत्वादिनिष्ठविधेयताया द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तधर्मा-
नवच्छिन्नत्वेऽपि द्रव्यत्वाद्यवृत्तित्वात् इति चेत् । न । द्रव्यत्वाद्यवृत्तिर्या नि-
रवच्छिन्नविधेयता तद्विन्नविधेयताया द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्व-
निवेशाभिप्रायादिति न कोऽपि दोषः । अथवा निरवच्छिन्नत्वविशिष्ट-
व्यवृत्तित्वाभाववत्त्व-द्रव्यत्वत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्विधेयताकानुमितित्व-
मित्यर्थकरणान्न कोऽपि दोषः ।

भावाप्रतियोगियद्वत्त्वं वा । अन्यवृत्तिवह्नि-तद्वतोर-
न्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगि-

मितेर्नियमतो द्विविधविषयत्वापत्तेः द्रव्यत्वादिघटकतया^(१) स्वरूपतो
द्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्धेर्जनकौभूतस्य स्वरूपतो द्रव्यत्वादिज्ञानस्यापि
सर्वत्र सत्त्वादिति चेत् । न । स्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितेरभिद्धेः
घटो द्रव्यत्वान् इत्यादिरूपाया एव द्रव्यत्वतावच्छिन्नविधेयकानु-
मितेः सर्वत्राभ्युपगमात् । एतदस्वरसेनैव वा अन्योन्याभावगर्भं स-
ञ्चणान्तरमाह, 'यत्समानाधिकरणेति, 'यत्पदं हेत्वभिमतपरं, 'यद्व-
भवति' यदधिकरणं न भवति, 'यत्पदं साध्यपरं, वज्जिमान् धूमात्स-
त्तावान् द्रव्यत्वात् इत्यादौ यतिरेकिसाध्यके साध्यशून्ये सामान्यादौ
वर्त्तमानं साध्यवदन्योन्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय हेतुसमानाधि-
करणत्वं अन्योन्याभावविशेषणं, तच्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसम्बन्धि तच्च वर्त्तमानत्वं, तेन वज्जिमान्
धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणधूमावयवादौ वज्ज्यादिमतोऽन्योन्याभावस्य
वृत्तावपि नाव्याप्तिः, न वा द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ
सत्ताद्यधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वादिमतोऽन्योन्याभावस्य सत्त्वेऽपि अ-
व्याप्तिः । तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिवार-
णाद्याधिकरणत्वमपहाय सम्बन्धित्वप्रवेशः । वर्त्तमाणत्वञ्च विशेषणता-

(१) इत्येतरावृत्तित्वविशिष्टसकलद्रव्यवृत्तित्वरूपस्य द्रव्यत्वत्वस्य ज्ञाने
इतरत्वप्रतियोग्यत्वं इथे द्रव्यत्वस्य स्वरूपतोभानात् स्वरूपतो द्रव्यत्वज्ञा-
नस्य द्रव्यत्वत्वज्ञाननियतत्वमिति ।

याद्व्यधिकरणवद्भि-धूमयोर्न व्याप्तिः, किन्तु तत्तद्धूमस्य
समानाधिकरणतत्तद्वद्भिना । नचैवं धूममात्रे न व्याप्ति-

विशेषसम्बन्धेन साध्यप्रतियोगिकाभाववृत्तिमाधीयप्रतियोगित्व-तद्-
वच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन वा याद्व्यं^(१) तेन सत्तावान् जाते-
रित्यादौ हेत्वधिकरणे ज्ञानादौ विषयित्व-कालिकविशेषणत्वाव्याप्य-
त्वादि-सम्बन्धेन सत्तादिमदन्योन्याभावस्य च वृत्तावपि नाव्याप्तिः ।
यदिच वक्ष्यमाणयुक्त्वा प्रतियोगिभिन्नत्वं निरुक्तहेतुसम्बन्धिनः
प्रतियोग्यनिरूपितत्वं वा तद्वर्त्तमानत्वस्य विशेषणमुपादीयते तदा
वर्त्तमानत्वं येन केनापि सम्बन्धेन याद्व्यं न तु सम्बन्धविशेषो निवे-
शनीयः । वद्विमान् धूमादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वद्व्यादि-
मतः संयोगादि-सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य धूमसमानाधिकरणत्वात् अस-
म्भववारणायान्योन्याभावनिरूपितप्रतियोगितास्त्राभार्थं अन्योन्याभा-
वपदं^(२) यथाश्रुतेऽत्यन्ताभावस्यापि स्वावच्छिन्नभिन्नभेदात्मक-
तया अन्योन्याभावत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् । ननु तथापि वद्वि-

(१) घटान्योन्याभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि घटत्वरूपस्य
घटभिन्नभेदस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वेन तत्समानाधि-
करण्यान्योन्याभावपदेन धर्तुमशक्यत्वादतित्याप्तिवारणाय पूर्वकल्पं
परित्यज्यैतत्कल्पानुसरणमिति ।

(२) अन्योन्यपदमिति ख० ग० ।

रिति वाच्यं । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्या-

मान् धूमादित्यादौ सर्वधामेव साध्यव्यक्तीनां चालनीन्यायेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणस्य तत्तद्वाक्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वात् तादृशव्यासङ्घट्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वाच्चासम्भवः । न च निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्य तेन समं सामानाधिकरणं विवक्षितमिति वाच्यम् । तथापि वक्त्रिमान् धूमात् सत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादौ वज्रादेर्निरुक्तहेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवज्रादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य वक्त्रि-घटोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासम्भवात्तादवस्थ्यात् । अथानवच्छेदकत्वपर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकताशून्यत्व^(१) । न च तथापि वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ चालनीन्यायेन सर्वधामेव साध्यव्यक्तीनां साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात् अव्याप्तिर्दुर्वारिति वाच्यं । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया^(२) वज्रादेरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् इति चेत् । न । सत्ताव्याप्यजातिमान् जातिमत्त्वादित्यादौ तथाप्यव्याप्तेः सर्वधामेव सत्ताव्याप्यजातीनां स्वरूपतः साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त-

(१) पर्याप्त्यास्यसम्बन्धेनावच्छेदकताशून्यत्वमिति ख० म० ।

(२) एतच्चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य ।

प्यत्वात् । धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्वाप्य एव, युगपदुत्पन्न-

प्यधिकरणत्वात् । गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावति-
 व्याप्तेश्च सत्तायाः पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकताशून्यतया
 विशिष्टसत्ताया अपि तथात्वात् विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वात्
 महानसौयवज्जिमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिश्च जात्यखण्डोपाधति-
 रिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकतया महानसौयवज्जादेरपि पर्या-
 प्त्याख्यसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकताशून्यत्वात् । एतेन निरुक्तहेतुसमा-
 नाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायाः पर्या-
 प्त्यनधिकरणं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विव-
 चितमिति नासम्भवः सद्भेतौ वज्जित्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य पर्या-
 प्त्याख्यसम्बन्धेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकतावच्छेदकत्ववत्त्वस्य कदाचिदपि असम्भवात् सत्ताव्याप्यजाति-
 मान् जातिमत्त्वादित्यादौ सर्वासामेव सत्ताव्याप्यजातीनां स्वरूपतः
 साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि साध्य-
 तावच्छेदकौभूतसत्ताव्याप्यजातिस्वरूपेणानवच्छेदकत्वादित्यपि निरस्तं ।
 द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् द्रव्यसमवायित्वादित्यादौ नानाजातिसाध्य-
 तावच्छेदकस्यलेऽव्याप्तेर्दुर्नारत्वात् साध्यतावच्छेदकौभूतानां सर्वासामे-
 वेव पृथिवीत्व-जलत्वादिरूपाणां द्रव्यत्वव्याप्यजातीनां चालनीन्यायेन
 साधनसमानाधिकरणपृथिवी-जलादिमदन्योन्याभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात् । गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टस-
 त्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेश्च सत्तात्वस्य पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन तादृ-

विनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्मणि च संयोगाभावः
प्रतियोग्यसमानाधिकरणः ।

अप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वशून्यतया साध्यतावच्छेदकस्य वि-
शिष्टसत्तात्वस्य तथात्वात् विशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्वानतिरिक्तत्वात् ।
महानसीयत्वविशिष्टवङ्गिमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेश्च वङ्गित्वस्य
पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वशून्यतया
साध्यतावच्छेदकस्य महानसीयत्वविशिष्टवङ्गित्वस्यापि तथात्वात् वि-
शिष्टवङ्गित्वस्य वङ्गित्वानतिरिक्तत्वात् । तद्विष्टिमान् दण्डिमयो-
गादित्यादावतिव्याप्तेश्च जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेद-
कतया साध्यतावच्छेदकौभूततद्विष्टिव्यक्ते पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन ता-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वशून्यत्वात् । अस्यापि साध्यताव-
च्छेदकघटितत्वेन स्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितेरेतज्ज्ञानादथ-
सम्भवापत्तेश्च । मैव । यत्र हि स्वरूपतो द्रव्यत्वादेः साध्यत्व न तु
साध्यतावच्छेदक किमप्यस्ति तत्र निरुक्तेतुसमानाधिकरणीयान्यौ-
न्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये यदधिकरणत्वनिष्ठपर्याप्त्य
वच्छेदकताकत्वाभावस्तत्सामानाधिकरण्य स्वरूपतस्तस्य व्याप्तिरिति
विवक्षणीय यत्पद स्वरूपत साध्यव्यक्तिपर^(१) । वङ्गिमान् धूमात्

(१) जाते समवायेनेव निरूपितत्वसम्बन्धेनापि स्वरूपतोभानाभ्युपगमात्
द्रव्यत्वत्वज्ञानमन्तरेणापि निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वरूपतो द्रव्यत्वावशाद्द्वि-
वक्ष्यतात्तिसामान्येन स्वरूपतो द्रव्यत्वविधेयकानुमित्यपत्तिरिति वात-
प्रथम् ।

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादिकिञ्चिदवच्छिन्नसाध्यकस्याखालक्ष्यमेव जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतो व्याप्यनभ्युपगमादिति नाव्याप्तिः । न च तथापि गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वेन सत्ताया एव साध्यतया तदधिकरणत्वनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावस्य जातिमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितासामान्ये सत्त्वादिति वाच्यं । जात्यादौ विशिष्टसत्तास्वरूपेण विशिष्टसत्ताया व्याप्यत्वानभ्युपगमेऽपि स्वरूपतो विशिष्टसत्ताव्याप्यत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्^(१) । किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यकस्थले तु निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये यद्गुणावच्छिन्नाधिकरणत्वनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावः तद्गुणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्गुणावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति विवक्षणीयं, यत्र येन रूपेण यस्य साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तेन रूपेण तदेव यद्गुणपदेन ग्राह्यं इत्यत्र वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रित्वादेः स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकतया स्वरूपतो वज्रित्वादिकमेव यद्गुणपदेन ग्राह्यं, महानसीयत्वविशिष्टवज्रिमान् धूमादित्यादौ महानसीयत्वादिविशिष्टत्वेन वज्रित्वादेः साध्यतावच्छेदकतया तद्विशिष्टवज्रित्वादिकमेव यद्गुणपदेन ग्राह्यं, द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् द्रव्यसमवायित्वादित्यादौ पृथिवीत्व-जलत्वादीनां द्रव्यत्वव्याप्यजातीनां द्रव्यत्वव्याप्यजातिस्वरूपेणैव साध्यतावच्छेदकतया तादृशजातिस्वरूपेणैव यद्गुणपदेन ग्राह्यं, न तु स्वरूपतः पृथिवीत्व-जलत्वादिकमित्यादि स्वयमूह्यं ।

(१) सर्वसिद्धत्वादिति ख० ग० ।

अत्राधिकरणत्वाग्रहानतिप्रयोजनकतया तदपहाय लक्षणान्तर-
माह, 'स्वसमानाधिकरणेति, 'स्वपद हेतुभिमतपर, यद्वत्कत्वमिति
यददृत्तित्वमित्यर्थ, यस्य तस्य तद्भाष्यत्वमिति शेष । तथाच यत्र
स्वरूपतो द्रव्यत्वादे साध्यत्व तत्र हेतुसमानाधिकरणैयान्योन्या-
भावत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये यन्निष्ठपर्याप्तावच्छेदकताकला-
भावत्वात्सामानाधिकरण्य स्वरूपतस्तस्य व्याप्तिरिति वक्तव्य, 'यत्पद
स्वरूपत साध्यव्यक्तिपर । किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यकस्थले तु तादृश-
प्रतियोगितासामान्ये यद्गुणवच्छिन्ननिष्ठपर्याप्तावच्छेदकताकलाभाव-
स्तद्गुणवच्छिन्नसामानाधिकरण्य तद्गुणवच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति
वक्तव्य । ननु तथापि द्रव्य पृथिवीत्वात् वज्रिमान् धूमादित्यादौ
कालिकविशेषणत्व-समवायादिसम्बन्धेन साध्यत्वतोऽन्योन्याभावस्य
हेतुधिकरणे सत्त्वात्सम्भव । न च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकलेन विशेषणीया इति वाच्य । घटवान्
कालपरिमाणत्वात् घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वा-
प्रसिद्धेरिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनावच्छेद-
कताया विशेषणात्, केवलान्वयिनि वाच्यत्वादिपर्याप्तस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकल सयोगादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिमद-
त्यन्ताभावप्रतियागितायामेव प्रसिद्ध । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
व्याप्तिर्भेदान् यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन किञ्चिदवच्छिन्नस्य साध्यत्व तत्र
तादृशान्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये यद्गुणपर्याप्ताव-
च्छेदकताकलाभावस्तद्गुणवच्छिन्नसामानाधिकरण्य वक्तव्य यद्गुणपद
साध्यतावच्छेदकपर । अवच्छेदकता च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-

न्भावच्छिन्नत्वेन विवक्षणीया^(१) सर्वमन्यत् अत्यन्ताभावगर्भप्रथमलक्षणवदवसेयमिति संक्षेपः ।

ननु अत्यन्ताभावघटितद्वितीयलक्षणपक्षे अधिकरणधूमस्य वङ्गित्वरूपेण अधिकरणवङ्गिव्याप्यत्वं कथं स्यात् सामानाधिकरण्यविरहात् इत्यत आह, 'अन्येति, 'प्रतियोगित्वादिति, परस्परसामानाधिकरण्यविरहेणेति शेषः । यथाश्रुते नानाव्यक्तिसाध्यकानुरोधेनानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतियोगित्वस्याकिञ्चित्करत्वात्^(२), इत्यञ्च परस्परसामानाधिकरण्यविरह एव तस्य हेतुत्वात् । न चैवमन्यवृत्तिवङ्गेरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादित्यस्यैव सम्भक्त्या तदतोऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वादिति व्यर्थमिति वाच्यं । अन्यवृत्तिवङ्गेरन्यनिष्ठधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितानये सामानाधिकरण्यं सम्भवतीत्यनुशयेन तदुपादानादिति । 'न चैवमिति, 'न व्याप्तिः' नैका व्याप्तिरित्यर्थः, तथाच धूमत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न स्यात् व्याप्तेः प्रतिधूमं^(३) भिन्नत्वेन धूमत्वस्यातिप्रसक्तत्वादिति भावः । 'तथात्वेन' व्याप्याश्रयत्वेन, 'धूममानस्येति, तथाच व्याप्तेः प्रतिधूमं भेदेऽपि वङ्गिव्याप्तितावच्छिन्नस्थानतिप्रसक्तत्वात् धूमत्वमवच्छेदकं, यथा प्रतियोगितायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्तदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नस्थानतिप्रसक्तत्वात् घट-

(१) साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयेति ख० ग० ।

(२) व्याप्यत्वाभावे व्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

(३) सर्वत्र 'प्रतिधूम०' इत्यत्र प्रतिस्वमिति ख० ग० ।

त्वादिकमवच्छेदकमिति भावः । ननु सर्वस्मिन्नेव लक्षणे धूमसमा-
नाधिकरणवद्भिरपि धूमव्याप्यः स्यात् एव युगपदुत्पन्न-विनष्टव्यक्ति-
द्वयोरपि कालिकसमव्याप्तिः स्यादित्यत्र दृष्टापत्तिमाह, 'धूमेत्यादि,
'व्याप्तिरेव' कालिकसमव्याप्तिरेव, दैशिकसमव्याप्यतायां समदेशस्यैव
तन्त्रत्वात् उत्पाद-विनाशयोर्यौगपद्याभिधानमसङ्गतं स्यात् अतः का-
लिकत्वानुधावनं, एकस्य कालिकव्याप्यतायां उत्पाद-विनाशयोरन्य-
तरयौगपद्यस्यैव तन्त्रत्वादुभयोर्यौगपद्याभिधानमसङ्गतं स्यात् अतः
समव्याप्यत्वानुधावनं । ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरणघटितप्रथम-
लक्षणे सयोगी सत्त्वादित्यादौ यद्यपि नातिव्याप्तिः सत्तायां गुणध-
वच्छेदेन संयोगसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करणसत्तायाः समानाधिकरण्याभावः सयोगाभाव एव तत्रप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वात् सयोगत्वस्य, तथापि सयोगवान् सयोगाभावादि-
त्यादावतिव्याप्तिः सयोगाभावे हेतौ सयोगसामानाधिकरण्याभावा-
सत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतोः समानाधिकरण्याभावो न
सयोगाभावः किन्तु अभावान्तर एव तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वात् सयोगत्वस्य । न च सत्तावत् सयोगाभावे हेतावपि गुणध-
वच्छेदेन सयोगसामानाधिकरण्याभावोऽस्त्येव इति वाच्यं । तथा
सति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिद्य-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववद्भावस्यैव व्याप्यवृत्त्यभावतया सं-
योगाभावस्यापि व्याप्यवृत्त्यभावत्वापत्ते इत्यत आह, 'कर्माणि वेति,
'सयोगाभाव' सयोगवान् तदभावादित्यादौ साधनीभूतः सयोगा-
भाव, प्रतियोग्यसमानाधिकरण. सयोगरूपप्रतियोगिसामानाधि-

करणाभावाश्रयः, संयोगाभावे कर्मादौ न संयोगसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतेः । न चैवं तस्य व्याप्यवृत्त्यभावत्वापत्तिरिति वाच्यं । निरुक्तप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नाभावस्य विशेषणताविशेषेणावच्छिन्नवृत्तिमङ्गिन्नाभावस्यैव वा व्याप्यवृत्त्यभावत्वादिति भावः । यद्वा ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वघटितप्रथमलक्षणे संयोगी सत्त्वादित्यादावतियाग्निः हेतोः संयोगाभावीयप्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतोः समानाधिकरणो न संयोगाभावः किन्तु अन्यात्यन्ताभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकता न संयोगत्वस्येत्यत आह, 'कर्माणि चेति, 'संयोगाभावः' संयोगाभावरूपः साध्याभावः, 'प्रतियोग्यसमानाधिकरण इति प्रतियोगिनोऽसमानं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वशून्यं यत्साधनं तदधिकरणकस्तदधिकरणनिष्ठ इत्यर्थः, तस्याधिकरणं यस्येत्यधिकरणार्थकषष्ठ्यन्तान्यपदार्थव्यधिकरणबहुव्रीहिसमासस्य तदधिकरणमधिकरणं यस्येति मध्यपदलोपिसमासस्य वा आश्रयणात् । सत्तायां कर्माणि न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्या सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन सत्तादावपि कर्मावच्छेदेन संयोगसामानाधिकरण्याभावसत्त्वादिति भावः^(१) ।

ननु सामानाधिकरण्यं नाव्याप्यवृत्ति संयोगिवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेः सत्तायां कर्मादौ न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेश्च कर्मादाववच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्ता-

(१) यद्वेत्यादिपाठः ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
मत्यन्ताभावविशेषणं कर्मणि च संयोगाभावस्य प्रति-
योगिवैयधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव । न चा-
न्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, अभेदस्याबाधितप्रत्य-

निष्ठसामानाधिकरण्याभाव एव विषयः तथाच प्रथमलक्षणे संयोगी
सत्त्वात् संयोगवान् तदभावादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्कारित्यस्वरसा-
दाह, 'यदेति, 'प्रतियोगिवैयधिकरणेति, 'प्रतियोगिवैयधिकरणं'
प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, 'अवच्छेदकं' विशेषणं यत्र हेतौ तदव-
च्छिन्नत्वं सामानाधिकरणसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वं तत्समानाधिकरणत्व-
मिति यावत्, प्रतियोग्यसामानाधिकरणमपचाय प्रतियोग्यनधिक-
रणवृत्तित्वं हेतुविशेषणं वक्तव्यमिति तु तदर्थः । यद्वा ननु प्रथमलक्षणे
प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्यात्यन्ताभावविशेषणत्वमेवोपादीयतां किं
तस्य हेतुविशेषणत्वेनेत्यत आह, 'कर्मणि चेति, तथाचात्यन्ता-
भावविशेषणत्वे संयोगी इत्यन्तादित्यादावेवाव्याप्तिः विशिष्टस्थान-
तिरिक्ततया प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेतु-
धिकरणवृत्तिर्योऽभाव इति विवक्षायामप्यप्रतीकारादिति भावः ।
इदमुपलक्षणं द्वितीयलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरणत्वात्यन्ताभाव-
विशेषणत्वे तत्रैवाव्याप्तिः कर्मादौ संयोगाभावस्य प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वात् विशिष्टस्थानतिरिक्ततया प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टः सन् हेतुधिकरणवृत्तिर्योऽभाव इति विवक्षायामप्रती-
कारादिति ध्येयं । ननु सामानाधिकरण्यं नाव्याप्यवृत्ति तथाच

अत्यन्ताभावविशेषणत्वेऽपि नाव्याप्तिः, अतिव्याप्तिश्च हेत्वभावयोर्द्वयो-
र्विशेषणत्व एव संयोगी सत्त्वादित्यादौ सामानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्ति-
तया सत्तायां संयोगाभावे च संयोगाभावीयप्रतियोग्यसामानाधि-
करणविरहात् इत्यत आह, 'यदेति अर्थस्तु पूर्ववत् ।

वस्तुतस्तु 'प्रतियोगिवैयधिकरणस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य,
यदवच्छेदकं निरूपकं हेत्वधिकरणं, प्रतियोग्यनधिकरणं हेत्वधि-
करणमिति यावत्, तदवच्छिन्नत्वं तद्वृत्तित्वं अत्यन्ताभावविशेषण-
मित्येवार्थः ।

केचित्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपं
यदवच्छेदकं विशेषणं तदवच्छिन्नत्वं तद्विशिष्टत्वमत्यन्ताभावविशे-
षणमित्यर्थः, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं विहाय प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वमत्यन्ताभावविशेषणं वक्तव्यमिति भावः । न चैवं कपि-
संयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्तिः एतद्वृत्तत्वसमानाधिकरणकपि-
संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वादिति वाच्यं ।
हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् एत-
न्नाभायैव च हेतुसामानाधिकरण्यपदमतो न तद्वैयर्थ्यं, प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वाधिकरणहेत्वधिकरणकाभाव इति
वा अभावान्तनिष्कर्ष इत्याहुः । तदसत् वज्रतरकुसुमसृष्टिकल्पनापत्ते-
रिति ध्येयं ।

ननु मूले वृत्तः कपिसंयोगी न इत्यवाधितप्रतीतेः कपिसंयोगा-
दिमत्यपि वृत्ते मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिमतोऽन्योन्याभावस्य
सत्त्वात् अन्योन्याभावघटितलक्षणं कपिसंयोगी एतत्त्वादित्याद्य-

ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तमित्यत आह, 'न चेति, 'अन्योन्याभावस्य'
 कपिसंयोगादिमदन्योन्याभावस्य, 'अव्याप्यवृत्तित्वं' कपिसंयोगादि-
 मत्यपि वृत्ते मूलाद्यवच्छेदेन सत्त्वं, 'अभेदस्येति मूले वृत्तः कपिसं-
 योग्यभिन्न इति मूलावच्छेदेनापि कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपि-
 संयोगिभिन्नभेदस्य च यथार्थप्रतीतेरित्यर्थः । न हि अव्याप्यवृत्ति-
 नोरत्यन्ताभाव-तत्प्रतियोगिनोरन्योन्याभाव-तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
 योरेकावच्छेदेन सत्त्वं, विरोधात् । न च कपिसंयोगिभेदाभावस्य
 कपिसंयोगिभिन्नभेदस्य च कपिसंयोगरूपतया मूलावच्छेदेन कर्ष-
 तत्प्रतीतिरिति वाच्यम् । अन्यवान्योन्याभावाभावस्यान्योन्याभाव-
 वद्भेदस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिसूत्रे तदद-
 न्योन्याभावात्यन्ताभावस्य तद्विभिन्नभेदस्य चातिरिक्तस्य व्याप्यवृत्तिस-
 रूपस्योक्त्यरूपप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याभ्युपगमात् । न चैवं मूले वृत्तः कपि-
 संयोगी नेत्यावाधितप्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं । विशेषणीभूतस्य
 कपिसंयोगादेरत्यन्ताभावस्यैव तद्विषयत्वात् । न च तत्र कपिसंयोग्य-
 न्योन्याभावविषयकत्वमप्यनुभवसिद्धमिति वाच्यं । तथानुव्यवसायस्य भ्र-
 मत्वात् । अथेवं गुणादावपि संयोगवदन्योन्याभावोऽपि अयोगोलकादौ
 धूमवदन्योन्याभावोऽपि च न सिद्धेत् तत्रापि गुणो न संयोगी
 अयोगोलकं न धूमवत् इत्यादिप्रतीतेर्विशेषणीभूतस्य संयोग-
 धूमादेरत्यन्ताभावविषयतायाः सुवचनात् इति वेत् । न । तत्र बाधका-
 भावेनानुव्यवसायानां भ्रमत्वे मानाभावात् । प्रकृते च यथोक्ताभेद-
 प्रतीतेरेव बाधकतया अनुव्यवसायस्य भ्रमतायाः प्रमाणसिद्धता-
 दिति भावः । इदमापाततः मूले वृत्तः कपिसंयोग्यभिन्न इत्यवाधित-

भिन्नानात् । व्याप्य-व्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्त-
थात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य षष्ठ्यर्थत्वं ।

प्रतीतेरसिद्धेः कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगादिमद्भिन्नभेदस्य
चातिरिक्तस्य कल्पने गौरवात् । न च कपिसंयोगिभेदाभावः कपि-
संयोगिभिन्नभेदस्य न कपिसंयोगरूपो न चातिरिक्तः किन्तु तत्तद्भ-
क्तिरूपस्तादात्म्यसम्बन्धेन तत्तद्वक्तिरूपो वा इति वाच्यम् । तथापि
मूलस्य तत्रानवच्छेदकत्वात् तत्प्रतीतेः प्रमात्वासम्भवात् तत्प्रतीतेर्यथा-
र्थत्वे मानाभावाच्च । न च तथापि वृचः कपिसंयोग्यभिन्न इति यथार्थ-
प्रतीतिरेवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे बाधिकेति वाच्यं । वृचे कपि-
संयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तद्भेदात्यन्ताभावस्य तद्भिन्नभेदस्य च सुतरां
वृचायावच्छेदेन सत्त्वात् तादृशप्रतीतेरनुपपत्तिविरहात् । न च कपि-
संयोगिभेदाभावस्य वृचावृत्तित्वज्ञानं बाधकमिति वाच्यं । तदसि-
द्धेः, प्रत्युत तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् । वस्तुतस्तु अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृ-
त्तितानियमनयेऽपि कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ कपिसंयोगिभे-
दस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेण हेतुसामानाधिकरण्यभ्रमे नियमतोऽनुमि-
त्यनुदयापत्त्या निरवच्छिन्नत्वं स्वप्रतियोग्यनिरूपितत्वं वा हेत्वधि-
करणवृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणस्य वा विशेषणमा-
वश्यकं स्वपदमभावपरं, तथाच तत एव कपिसंयोगादिमद्भिन्नत्वस्या-
व्याप्यवृत्तित्वेऽपि कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः मूले वृचः
कपिसंयोगी नेत्यबाधितप्रतीतावपि वृचः कपिसंयोग्यन्योन्याभाव-

नचैवमननुगमो द्वापाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननु-
गतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्नि-हृद्दौ न

प्रतियोगौ नेत्यप्रत्ययेन^(१) स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
वत्त्वस्य हेत्वधिकरणे विरहादित्येव तत्त्व ।

केचिन्तु कपिसयोगिभिन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमे तत्रमाया वा
हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे नियमतोऽनुमित्यनुत्पादवारणाय प्रतियो-
ग्यवृत्तित्वेनान्योन्याभावो विशेषणीय । न चैव कपिसयोगौ सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्य । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया
कपिसयोगवदन्योन्याभावस्यापि गुणादौ प्रतियोग्यवृत्तित्वात् । हेत्व-
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यवृत्तित्वे विवक्षित एतन्नाभायैव च हेतु-
समानाधिकरणपद, तेन सयोगौ द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिस्तद-
वस्था । हेतुरेव वा प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीय इत्याहुः । तदस्मत्
गौरवात् सम्बन्धविशेषणैव प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य वक्तव्यतया^(२) स्वप्रति-

(१) अस्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वे न तु
व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य चतुः प्रतियोगित्वस्य
व्याप्यवृत्तिधर्मतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य नाव्याप्यवृत्तित्व
मिति भावः ।

(२) प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य सम्बन्धविशेषानियन्त्रित्वे धूमवान् वज्रेरित्यादा
वतिव्याप्तिः तत्र धूमवज्रेदस्य प्रतियोगिनि धूमवति कालिकसम्बन्धेन
वर्तमानत्वात् प्रतियोग्यवृत्तिभेदो गगनादिभेद एव तस्य प्रतियोगिनि
गगनादौ केनापि सम्बन्धेनावर्तमानत्वात् तदप्रतियोगित्वात् धूम
वदादे । सम्बन्धविशेषश्च स्वप्रतियोगितावच्छेदकवत्तामहविरोधित्वा
घटकसम्बन्धरूप, स्वपदं, अन्योन्याभावपरम् ।

स्तः धूमवान् वह्निमद्भ्रदौ न भवतीतिप्रतीतेर्व्यासज्य-
वृत्तिप्रतियोगिकौ वह्नि-वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ

योग्यनिरूपितत्वापेक्षया गुरुत्वात् प्रतियोग्यवृत्तित्वस्याप्यवृत्तित्वे
मानाभावाच्चेति दिक् ।

ननु तच्चेत्यादौ सप्तम्याद्युत्तरचादिप्रत्ययेन सप्तम्यादेरिव स्वस-
मानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वमित्यत्र सम्बन्धिवोधक-
वज्रवीक्ष्युत्तरककारेण मतुप्प्रत्ययादिः स्मर्यन्ते तेन च व्याप्यत्व-
रूपसम्बन्धाश्रयः साध्यव्याप्यत्वरूपसम्बन्धाश्रयो वा स्मर्यन्ते विग्रहवा-
क्यस्वपष्ठ्याद्यर्थवतो वज्रवीक्ष्युत्तरककारस्मारितमतुवाद्यर्थत्वनियमात्
तत्र प्रथमे तदेकदेशे व्याप्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन यद्वत्पदार्थस्य
साध्याधिकरणस्थान्वयः, द्वितीये तदेकदेशे साध्ये आधेयतासम्बन्धेन
तदन्वयः, यद्वा यत्पदोत्तरमतुप्प्रत्ययस्यैवाधिकरणव्याप्योऽधिकरण-
वृत्तिसाध्यव्याप्यो वा श्रयः विग्रहवाक्यस्वपष्ठ्याद्यर्थवतो वज्रवीक्ष्युत्तर-
मपदार्थत्वनियमात्, तदेकदेशे चाधिकरणे प्रतियोग्यन्तस्य यत्पदार्थ-
साध्यस्य चान्वयः, ककारस्तात्पर्यग्राहकः, तथाच स्वसमानाधिकरणा-
न्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्याधिकरणव्याप्यत्वं स्वसमानाधिकरणान्यो-
न्याभावाप्रतियोगिसाध्याधिकरणवृत्तिसाध्यव्याप्यत्वं वा लक्षणवाक्यार्थः
उभयैव व्याप्यत्वं तद्घटकं तदेव च व्याप्यत्वं न ज्ञायते इत्यत आह,
'व्याप्येति, 'व्याप्य-व्यापकभावाज्ञानेऽपि' साध्यवतो व्याप्यत्वज्ञानं विना-
ऽपि, 'सम्बन्धत्वेनैव भातस्य' संयोगत्वादिनैव प्रकृतव्याप्तिज्ञानविषयस्य,
'वस्तुमतः तथात्वेनाज्ञायमानस्य' वस्तुमतोव्याप्तित्वेन प्रकृतव्याप्तिज्ञा-

धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इति चेत् । न ।
तादृशाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं
प्रतियोगि न वह्नि-वह्निमन्तौ ।

नाविषयस्य, 'षष्ठ्यर्थत्व' विग्रहवाक्यस्यषष्ठ्यर्थत्वमिति योजना, 'वस्तु-
सत' वस्तुनि फलीभूतानुमितौ विधेयतासम्बन्धेन सत साध्यस्येति
यावत्, तथाच सधोगत्वादिरूपेण सयोगादिरूपहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धस्यैव विग्रहवाक्यस्यषष्ठ्यर्थतया ककारस्मारितमतुवादेरपि सयो-
गत्वादिरूपेण सयोगादिरेवार्था न तु व्याप्यत्वादिरूपसम्बन्धवानिति
भाव । 'न चैवमिति, 'एव' स्वपदार्थ-यत्पदार्थघटितलक्षणे, 'अननु-
गतस्यैवेति, लक्ष्यस्थानुगतत्वे लक्षणस्थाननुगतत्वएव परस्परव्याप्ति-
रूपदोषसम्भवादिति भाव । 'धूमवान् वह्निमद्भूदौ न भवतीत्येव
पाठ, 'न भवत इति पाठस्तु प्रामादिक (१) । 'व्यासज्येति व्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकावित्यर्थ, 'धूमवति' वह्नि-भूदोभयला-
वच्छिन्नानधिकरणे धूमवति, 'कथमेते लक्षणे इति, 'एते' अत्यन्ताभा-
वान्योन्याभावगर्भलक्षणे, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वरूपतया वह्नि-भूदोभयलावच्छिन्नाभाव-
स्यापि तथात्वादिति भाव, 'तादृशाभावेति व्यासज्यवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानभ्युपगमादित्यर्थ । न चैव वह्नि-भूदौ

(१) प्रथमस्य उद्देश्यवाचकपदोत्तरवर्तिवचनसजातीयवचनकत्वनियमा-
दिति शेष ।

अथवानौपाधिकत्वं व्याप्तिः तच्च यावत्स्वसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्

न स इत्यादिप्रतीतेः को विषय इति वाच्यं । हृदाधिकरणे तादृश-
प्रत्ययस्य वङ्गिसामान्याभावो विषयः वङ्गिमति तादृशप्रत्ययस्य हृद-
सामान्याभावो विषयः तदुभयशून्ये च तादृशप्रत्ययस्य तादृशाभाव-
दयमेव विषय इत्यभ्युपगमात् । न चैवं द्वित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वोत्प्रेषोऽनुपपन्न इति वाच्यं । लाघवात् कृतप्रकारौभूतवङ्गित्व-हृद-
त्वादिरूपतत्तद्गुणावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानामेव द्वित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वकल्पनात् । अथैवं लक्षणाव्याप्तिस्तदवस्था धूमसमा-
नाधिकरणहृदसामान्याभावस्य हृदत्वावच्छिन्नहृदमात्रवृत्तिप्रतियो-
गिताव्यक्तेर्वङ्गावयवत्वेऽपि वङ्गि-हृदोभयत्वावच्छिन्नतत्प्रतियोगिताव्य-
क्तेरुभयसाधारणतया वङ्गावपि सत्त्वात् द्रव्यसामान्याभावो वङ्गि-
प्रतियोगिकः इति वत् हृदसामान्याभावो वङ्गिप्रतियोगिक इत्यपि
प्रत्ययापत्तिः हृदसामान्याभावो न वङ्गिप्रतियोगिक इति प्रत्ययानुप-
पत्तिय हृदसामान्याभावस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्वङ्गिनि-
ष्ठत्वादिति चेत् । न । वङ्गिसामान्याभाव-हृदसामान्याभावादेः वङ्गित्व-
हृदत्वावच्छिन्नवङ्गि-हृदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव्यक्त्योरेव वङ्गि-हृदो-
भयत्वावच्छिन्नलाभ्युपगमात् उभयसाधारणप्रतियोगितान्तरे माना-
भावात् । न चैवं पर्वते वङ्गि-हृदौ न स इति प्रतीतेः प्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेनाभावे वङ्गि-हृदयोरुभयोः प्रकारत्वानुपपत्तिः हृदसामा-
न्याभावे वङ्गिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहादिति वाच्यं । हृदत्वावच्छि-

तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन
समं सामानाधिकरण्यम् । नह्येवं सोपाधिः, तत्र

स्रष्टृदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव्यक्तेर्दसम्बन्धत्ववद्भिः सम्बन्धत्वस्याप्यभ्यु-
पगमात् । न च तदसम्बद्धस्य कथं तत्सम्बन्धत्वमिति वाच्यं । तद्वृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तस्यापि तत्सम्बद्धत्वात् तत्र निष्ठतासम्बन्धेन प्रतियो-
गित्वस्योभयसम्बद्धत्वे मानाभावात् । अथ वज्जि-घटौ न स्रः घट-पटौ
न स्र इत्यादिप्रतीतेः प्रकारौभूततत्तद्धर्मद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावविषयत्वेनोपपत्तावपि घटौ न स्रः पटौ न स्रः इत्यादि प्रतीतेर्न
क्लृप्ताभावविषयत्वेनोपपत्तिः घटादिशामान्याभावस्य तद्विषयत्वे एकैक-
घटादिमति तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः यत्किञ्चिद्घटाद्यभावस्य तद्वि-
षयत्वे घटद्वयादिमत्यपि तादृशप्रतीत्यापत्तिः अतो घटद्वयत्व-पटद्वय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यातिरिक्तस्यावश्यकत्वमिति चेत् । न ।
तावता घटौ न स्रः पटौ न स्र इत्यादिप्रतीतिबलाद्घटद्वयत्व-पट-
द्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धावपि घट-पटौ-
भयत्वावच्छिन्न-वज्जि-घटौभयत्वावच्छिन्नाभावादेरतिरिक्तत्वे माना-
भावात् । यावद्यो घटयत्नवः प्रातिष्विकरूपेण तत्तद्दृष्टव्यक्रिमिन्नघट-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेष्वेव प्रत्येकं घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वकल्पनात् यत्किञ्चिद्घटमिन्नघटाभावादेव घटौ न स्र
इति प्रतीत्युपपत्तेः घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपि माना-
भावाच्च यत्किञ्चिद्घटद्वयवति घटेतरघटस्यैव सत्त्वात् न तथा धीः ।
न चानन्ताभावेऽपि घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धकल्पना-

साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्र-
न्धनवत्त्वादेरुपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य

मपेक्ष्य लाघवादेक एव तत्सम्बद्धातिरिक्ताभावः सिद्धतीति वाच्यं ।
अनन्ताधिकरणेषु अतिरिक्ताभावसम्बन्धकल्पनामपेक्ष्य कृपानन्ता-
धिकरणसम्बन्धेष्वेवानन्ताभावेषु घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल-
सम्बन्धकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः । एतेन त्रित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावोऽपि व्याख्यातः । ननु घट-पटौ न स्तः घटौ न स्तः वज्जि-हृदौ न
स्तः वज्जौ न स्त इत्यादिप्रतीतेः अधिकरणभेदेन नानाभावविषयकल-
मनुभवविरुद्धमेकाभावविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृगानुभवाप-
लापे अधिकरणातिरिक्ताभावस्यासिद्धापत्तेः इत्यस्वरसादाह, 'अभ्युप-
गमे वेति, 'तदुभयं प्रतियोगि' द्वित्वव्यावर्तकं तत्तद्भेदयं द्वित्वञ्च
तादृगाभावप्रतियोगितावच्छेदकं, 'न वज्जि-वज्जिमन्तौ' न वज्जि-
वज्जिमत्त्वे, तथाच हेतुसमानाधिकरणवज्जि-हृदोभयाभावस्य वज्जि-
हृदत्वमुभयत्वं चितयं प्रतियोगितावच्छेदकं अवच्छेदकता च व्यासज्य-
वृत्तिः न तु वज्जिमवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं, एवं वज्जिमद्-
हृदोभयान्योन्याभावस्य वज्जिमत्त्वं हृदत्वमुभयत्वञ्च चितयं प्रति-
योगितावच्छेदकं अवच्छेदकता च व्यासज्यवृत्तिः न तु वज्जिमत्त्वं
अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं अतो नाव्याप्तिः प्रागुक्तयुक्ता सर्वेषा-
मेव लक्षणानां अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वघटितत्वादिति भावः ।
'तदुभयं प्रतियोगीत्यादि यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते उभयोः प्रति-
योगित्वे एकस्यापि प्रतियोगित्वानपायात् । न च व्यासज्यवृत्तिधर्माव-

धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्य
व्यापकत्वात् । एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि-
साध्यसामानाधिकरण्यमनैपाधिकत्वं गीयते ।

च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितापि व्यामज्यवृत्तिरिति वाच्यं । घटो
घट-पटोभयाभावप्रतियोगीत्यप्रत्ययापत्तेः घटो न घट-पटोभया-
भावप्रतियोगीति प्रत्ययापत्तेस्य इति ध्येयं ।

केचित्तु 'तदुभयं प्रतियोगि' द्विलव्यावर्त्तकतत्तद्गुणवच्छिन्न-
मात्रवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वसम्बन्धेन तदुभयत्वं तादृशाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकं, 'न तु वङ्गि-वङ्गिमनौ' न वङ्गिल-मङ्गिमत्वे, तथाच
वङ्गि-हृदोभयाभावादेर्वङ्गि-हृदमात्रवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वादिस्म-
न्धेन द्वित्वं प्रतियोगितावच्छेदकं न तु वङ्गित्वादि । न चैवं वङ्गि-
हृदौ न स इत्यादावन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकलब्यु-
त्पत्तिभङ्गप्रसङ्गः केवलद्विलस्यान्वयितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं । त-
द्भुत्पत्तेरच सङ्कोचात् इत्याहुः ।

प्राञ्चस्तु घट-पटोभयाभावादेर्घट-पटोभयवृत्तिद्विलत्वेन तादृश-
द्वित्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकलब्युत्पत्तेश्च सङ्कोच एव इत्याहुः । तदसत् घट-पटोभयवृत्ति-
त्वाद्यनुपस्थितावपि घट-पटौ न सः इति प्रत्ययात् । न च तदानौ
तादृशप्रत्ययोऽसिद्ध इति वाच्यं । तदानौमपि तादृशप्रत्ययस्यैव
दौधितिङ्गता लिखितत्वादिति दिक् ।

यदा यावत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-

आचार्यलक्षणं परिष्करोति 'अथ वेति, यथाश्रुते प्रकृतसाध्य-
व्यापकत्वमिति साधनाव्यापको यस्तदभाववत्त्वरूपमनौपाधिकत्वमिति,
सद्भेतौ सिद्धसिद्धिव्याघातादाह, 'तच्चेति अनौपाधिकत्वञ्चेत्यर्थः,
'यावदिति, यावन्ति स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकानि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत्
साध्यं तेन समं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, 'स्वपदं' हेत्वभिमतपरं,
वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकानि यावन्ति जलत्वादीनि तदवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावसमानाधिकरण एव वह्निः व्याप्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगिनो व्यापकत्वमिति सुतरां अत्यन्ताभावादिति लक्षणसमन्वयः ।
धूमवान् वह्नेरित्यादौ च वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकमार्द्रैन्धनत्व-धूमत्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाव-
समानाधिकरणस्य न धूमादिः^(१) आर्द्रैन्धनादेर्धूमव्यापकत्वादिति ना-
तिव्याप्तिः । वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं ज-
लत्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमानाधिकरणोधूम इत्यति-
व्याप्तिवारणाय 'यावदिति । ननु सर्वत्र तादृशावच्छेदकैर्घटत्व-पटल-
गोलादिभिर्यावद्भिरवच्छिन्नत्वस्य कुत्राप्यभावादसिद्धिः । न च यावन्ति
तादृशावच्छेदकानि तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेति विव-

(१) तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावासमानाधिकरणस्य धूमादि-

प्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य
तदेवानौपाधिकत्वं सौपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभा-

वितमिति वाच्यं । अवच्छिन्नपदस्याश्रयार्थकतया तत्प्रत्येकाश्रय-
प्रतियोगिकोभयाभाव-विशिष्टाभावादिकमादायातिव्याप्यापत्तेः । न
च यावत्त्वमवच्छिन्नस्य विशेषणं तथाच तादृशावच्छेदकावच्छिन्नानि
यावन्ति तत्प्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः, अवच्छिन्नपदमाश्रयार्थकमिति
वाच्यं । तथापि यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावमादायाति-
व्याप्तितादवस्थ्यात्प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावविशेषणत्वेऽप्रसिद्धिः ।
न च तादृशावच्छेदकानि यावन्ति तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिका-
त्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत्साध्यं विवक्षितं इति अवच्छिन्नतद्व-
स्वरूपसम्बन्धविशेषः, इत्यञ्च विशिष्टाभावोभयाभावमादाय नाति-
व्याप्तिरिति वाच्यं । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः पृथि-
वीलसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानि घटत्व-
पटत्वत्वादीनि यावन्ति तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसमा-
नाधिकरणस्य कापि रूपेऽसत्त्वात् घटीयरूपे घटत्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरण्यविरहात् पटीयरूपे पटत्वत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरण्यविरहात् । विशिष्ट-
सत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेः जातिसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानि यावन्ति तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावसमानाधिकरण्यस्यैव विशिष्टसत्त्वे सत्तानतिरिक्ते
सत्त्वादिति । मैवं । हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-

वाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः
सामानाधिकरण्यम् उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

दका यावन्तो धर्मा यद्गुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकास्तद्गुर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् ।
यद्गुर्मापदं साध्यतावच्छेदकपरं, अत्र चरमप्रतियोगिता विशेषणतावि-
शेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया, तेन धूमवान् वज्जेरित्यादौ वज्जि-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यार्द्रैश्वर्यत्वादेः सर्व-
स्यैव धूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वादेः^(१) तादृशा-
वच्छेदकयावदन्तर्गतस्य धूमसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशे-
षावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहात्तात्पर्यात् । एवं प्रथम-
प्रतियोगितापि विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया, तेन
वज्जिमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरण-संयोग-समवायादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वज्जिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व-
त्वादेर्यावदन्तर्गतस्य वज्जिसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति दिक् । यथा-

(१) अयं पिण्डेऽपि धूमप्रकारकभ्रमात्मकज्ञानविशेष्यत्वसत्त्वात् धूम-
प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वत्वादेः वज्जिसमानाधिकरण्यमावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यत उक्तं धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वादे-
रिति ।

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा
व्याप्तिः । तथाहि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वम-

श्रुताभिप्रायेणावद्भूतौ लक्षणासत्त्वं प्रतिपादयति, 'न ह्येवमिति,
'अत्यन्ताभावप्रतियोगिनः' प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य, 'उपाधेः'
'आर्द्रैन्धनवत्त्वाद्युपाधेः' (१) । ननु तस्यानौपाधिकत्वरूपत्वे "यावत्स्वव्यभि-
चारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं" इति प्राची-
नग्रन्थविरोध इत्यत आह, 'एतदेवेति मया यन्निरुक्तमेतदेवेत्यर्थः',
'अनौपाधिकत्वमित्यनन्तरमिति पूरणीयं, 'गीयते' प्राचीनैरुच्यते,
'स्वव्यभिचारिपदस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नार्थकतया, द्वितीयव्यभिचारिपदस्य च तत्प्रतियोगिताका-
त्यन्ताभावसमानाधिकरणार्थकतया तस्याप्ययमेवार्थः इति भावः ।

प्रकारान्तरेणानौपाधिकत्वं निर्वर्त्तितं, 'यद्भेति यावन्तो यत्स-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावासा-
मानाधिकरणं यस्य तस्य तत्त्वमेव तदनौपाधिकत्वमित्यर्थः, प्रथम-
यत्पद साध्यपरं यथेत्यत्र यत्पदं हेतुपरं, वह्निमान् धूमादित्यादौ
वह्निसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिनामिन्धनादीनां सर्वेषामेवा-

(१) अफ्नवृत्संगृहीतादशमूलपुस्तकेषु सर्वत्र 'आर्द्रैन्धनवत्त्वादेरुपाधे'
इति पाठो वर्त्तते परन्तु टीकाकारव्याख्यानुसारेण कस्मिंश्चिन्मूल-
पुस्तके 'आर्द्रैन्धनवत्त्वादेरुपाधे' इत्यत्र 'उपाधेः' इत्येतावन्मात्रपाठो
वर्त्तते इत्यनुमीयते ।

वच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात्, वह्नेस्तु धूम-
सम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्,

भावेन सम धूमस्य न सामानाधिकरण्य व्यापकव्यापकस्य सुतरा
व्याप्यव्यापकत्वादिति लक्षणसमन्वय, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूम-
समानाधिकरणभावाप्रतियोगिनामाद्र्ध्वनादीनामेवाभावेन सम
वह्नादे सामानाधिकरण्यान्नातिव्याप्ति । धूमसमानाधिकरण-
भावाप्रतियोगिनो द्रव्यत्वादेरभावेन समसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ
सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय 'यावदिति । ननु सर्वत्र साध्यसमानाधिक-
रणभावाप्रतियोग्येवाप्रसिद्ध तादृशविशिष्टाभावोभयाभावप्रतियोगि-
त्वस्य केवलान्वयित्वात् । न चाप्रतियोगिपद विशेषणताविशेषा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नपर व्यधिकरणसम्बन्धावच्छि-
न्नतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकस्याप्रसिद्धिरिति विशेषणताविशेषावच्छिन्नेति प्रति-
योगिताविशेषणमिति वाच्य । तथापि वह्निमान् धूमादित्यादा-
वसम्भवात् वह्निसमानाधिकरणभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकेन यावत्तावच्छिन्न-
प्रतियोगिकाभावेन सम सामानाधिकरण्यस्य धूमे सत्त्वात् । न च
साध्यसमानाधिकरणभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितान-
वच्छेदक यावत् तत्प्रत्येकावच्छिन्नविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियो-
गिकाभावेन समसामानाधिकरण्य विवक्षित सयोग-समवायादि-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावमादायासम्भववारणाय विशेषणता-

न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं, संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् ।
किन्तु ब्रह्मावाद्ब्रह्मनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छे-
दकं, तादृशञ्च व्याप्यमेव ।

विशेषावच्छिन्नेति चरमप्रतियोगिताविशेषणमिति वाच्य । प्रमेयत्व-
त्वादेरपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकयावदन्तर्गततया तदवच्छिन्न-
विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्ध्या असम्भवात्तदव-
स्थात् । न च व्यतिरेकितावच्छेदकत्वेन^(१) तादृशप्रतियोगितान-
वच्छेदक विशेषणीयमिति वाच्य । तथापि केवलान्वयिन्यस्यापि
तत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्माप्रसिद्धे
द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेश्च विशिष्टस्यानतिरेकात् । अथ या-
वत्त्व द्वितीयात्यन्ताभावविशेषण, तथाच साध्यसमानाधिकरणाभावी-
यविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नविशेषण-
ताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिकयावदभावसामानाधिकरणमित्यर्थ ।
न चायमात्मा ज्ञानादित्यादौ तादृशयावदभावान्तर्गताना रूपादि-
सामान्याभावाभावाना सकलरूपादिव्यक्तीना अधिकरणाप्रसिद्धि
तादृशयावदभावप्रत्येकासामानाधिकरण्योक्तावपि तादृशयावदभावा-
न्तर्गतस्याकाशादेरधिकरणाप्रसिद्ध्या असम्भव द्रव्य विशिष्टसत्त्वादि-
त्यादौ अव्याप्तिश्च विशिष्टसत्त्वानतिरिक्तत्वात् इति वाच्य । सप्तमीतत्-
पुरुषाश्रयणात् तादृशयावदभावे असामानाधिकरण्यं यद्गर्भावच्छि-

(१) अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थ ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य

स्य तद्गुणवत्त्वं तदनौपाधिकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् आकाशादा-
वपि हेतुसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् न दोष इति चेत् । न । द्रव्यं
पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्तादेः पृथिवी-
त्वादिस्मानाधिकरणत्वादाकाशाभावादेरभावे मानाभावेन केवला-
न्वयिस्यलेऽपि तादृशाभावाप्रसिद्धेऽप्येति । मैवं । साध्यसामानाधि-
करणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदका या-
वन्तो धर्मा यद्गुणवच्छिन्नसामानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकास्तद्गुणवत्त्वमनौपाधिकत्वमिति विव-
क्षितत्वादिति दिक् । सोपाधौ यथाश्रुताभिप्रायेण लक्षणाभावं
दर्शयति, 'सोपाधाविति । 'यदेति, 'सा' तत्सम्बन्धिता, सम्बन्धिता च
सामानाधिकरणं, तथाच यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य
तस्य तत्सामानाधिकरणमित्यर्थः, प्रथमयत्पदं साध्यत्वेनाभिमत-
परं । न च द्रव्यं सत्त्वादित्यादावविव्याप्तिः सत्ताया द्रव्यत्वसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकगुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्त्वत्वावच्छिन्नत्वात् यस्येत्यन्त-
वैयर्थ्यज्ञाव्यावर्तकत्वात् इति वाच्यं । यत्सम्बन्धितावच्छेदकं यद्रूपवत्त्वं
यस्य तस्य तत्सामानाधिकरणं तद्रूपेण तस्य व्याप्यत्वमित्यभिप्रायात् ।
इत्यस्य वक्ष्येर्वक्त्रित्वरूपेण धूमव्याप्यत्ववारणाय यस्येत्यन्तं, तथाच
साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकवत्त्वे सति साध्यसामानाधिकरणं
व्याप्तिरिति फलितं । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं न

स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यं वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूम-
धूमत्वेनावच्छिद्यते सौपाधौ तूपाधिना ।

स्वरूपसम्बन्धविशेषः, सप्तममनियतगुरुरूपेण हेतुतायामव्याप्यापत्तेः^(१)
धूमत्वादेवंह्निसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे माना-
भावाच्च । नापि साध्यसामानाधिकरण्यानूनवृत्तित्वं वह्निसामान् प्रमे-
यात् इत्यादाववित्यापत्तेः वह्निसामान् धूमादित्यादावव्याप्यापत्तेः^(२)
नापि तदन्यानतिरिक्तवृत्तित्वं, वह्निसामान् धूमादित्यादावव्याप्यापत्तेः ।
नापि तदनतिरिक्तवृत्तित्वं, द्रव्यं मन्वादित्यादाववित्यापत्तेः । किन्तु
पारिभाषिकं, तच्च स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तियावसाध्याममानाधि-
करणकत्व, स्वपद हेतुतावच्छेदकपर । न चैव वह्निसामान् नील-
धूमादित्यादौ व्यर्थविशेषणोऽवित्यापत्तिः निरुक्तावच्छेदकत्वस्य नीलधूम-
त्वादावपि मन्वादिति वाच्य । तस्यापि सच्छ्रुत्वात् व्यर्थविशेषणोद्भा-
वने वादिनोऽधिकेन निषेध इत्येव व्यर्थविशेषणताया दूषकतावीज-
त्वात् । तत्र साध्यासमानाधिकरणत्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे दैग्निकविशेषणताविशेषणवृत्तित्वं,
तेन समवायेन वज्रादादौ साध्ये वह्निसामान् धूमादित्यादौ गुणाद्य-

(१) सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावादिति नियमादिति शेषः ।

(२) अनूनवृत्तित्वपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रमेयत्वस्य वह्निसामानाधि-
करण्यव्यापकतया वह्निसामान् प्रमेयादित्यादाववित्यापत्तिः । वह्निसामाना-
नाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारण्यतया धूमत्वस्य तदव्यापकतया
वह्निसामान् धूमादित्यादाववित्यापत्तिश्चेति भावः ।

त्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ च नातिव्याप्तिः, न वा गगनादेः कालिकसम्बन्धेनावृत्तित्वमते द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणकालावृत्तित्वस्यावृत्तिमात्रे सत्त्वेऽपि अतिव्याप्तिः, गगनादेस्तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वमते द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यत्ववदवृत्तित्वस्याप्रसिद्धाव्याप्तिः, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टाधिकरणे दैशिकविशेषणताविशेषणावर्त्तमानत्वं, तेन वञ्चितान् धूमादित्यादौ वज्रसमानाधिकरणधूमावयवत्वादेर्दैशिकविशेषणताविशेषेण वज्रसमानाधिकरणद्रव्यत्वादेश्च धूमसमानाधिकरणत्वेऽपि नाव्याप्तिरिति संक्षेपः ।

सद्वेत्सद्वेत्त्वोर्लक्षणसत्त्वासत्त्वमुपपादयति, 'तथाहीति, 'वञ्चितसम्बन्धित्वे' वञ्चितसामानाधिकरण्ये, एवं सर्वत्र, 'न ह्यतिप्रसक्तमिति न हि साध्यसामानाधिकरण्यातिप्रसक्तं निरुक्तसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्ववदित्यर्थः, 'संयोगादौ' संयुक्तत्वादौ, 'आदिना प्रमेयत्वादिपरिग्रहः, 'तथात्वादर्शनादिति यथोक्तधूमादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, साध्यसामानाधिकरण्यातिप्रसक्तस्यापि निरुक्तसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाश्रयत्वे संयुक्तत्व-प्रमेयत्वादेरपि तादृशधूमादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वापातादिति भावः । अत्र साध्यसामानाधिकरण्यांशस्यातिरिक्तस्य प्रवेशे प्रयोजनविरहात् गौरवाच्च तत्परित्यज्य लक्षणान्तरमाह, 'अथ वेति 'यत्पदं साध्यपरं, अत्रापि यत्सम्बन्धितावच्छेदकयद्गूर्भावच्छिन्नं यत् तत् तद्गूर्मरूपेण तस्य व्याप्यमित्यर्थः, अन्यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावपि सत्ताया द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वादतिव्याप्त्यापत्तेः,

तथाच साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वं व्याप्तिरिति पर्यवसितं अन्यत्वेन पूर्ववत् ।

सद्वैतसद्वैतोल्लेखणसत्त्वमुपपादयति, 'वञ्जिसामानाधिकरण्यामित्यादिना, 'सोपाधौ तु उपाधिनेति उपाधिना तु सोपाधिविति योजना, तथाच 'सोपाधौ' साध्यव्यभिचारित्वविशिष्टसाधने^(१), 'उपाधिनेव साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्यर्थः, 'तुग्रन्दस्य इतरव्यवच्छेदकत्वात्^(२) । न सोपाधेः साधनावृत्तित्वात् कथं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमिति वाच्यं । सर्वत्र साधनसमव्याप्तोपाधेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते साधनतावच्छेदकानवच्छेदकत्वप्रतिपादनस्यैव^(३) प्रकृतोपयोगितया तदज्ञाभात्^(४) । यद्यपि धूमवान् वज्जेरित्यादौ शार्दूलान्नप्रभववज्जित्वादेरुपाधिभिन्नस्याथवच्छेदकत्वात् श्रवधारणमनुपपन्नं । न शार्दूलान्नप्रभववज्जेरपि संयोगसम्बन्धेन धूमसम्बन्धितया "सर्वे साध्यसामानाधिकरणाः सदुपाधयो हेतौरेकाश्रये येषां स्व-साध्यव्यभिचारिता" इति न्यायेनार्दूलान्नप्रभववज्जित्वादिकमप्युपाधिरिति^(५) वाच्यं । एवमपि खेहवत्

(१) साध्यव्यभिचारिणीति ख० । (२) इतरव्यवच्छेदार्थत्वादिति ख० ।

(३) साधनतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रतिपादनस्यैवैत्यर्थः ।

(४) सोपाधौ उपाधिना तु इति योजनाभावे सा न तावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वमिति भावः ।

(५) स्वाश्रयार्दूलान्नप्रभववज्जिमत्त्वसम्बन्धेनोपाधिरिति तात्पर्यम् ।

स्पर्शादित्यत्रानुपाधिनापि शीतत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदा-
दवधारणासङ्गतेः । न च छेहवत् स्पर्शादित्यादौ शीतत्वादिरपि
स्वाश्रयीभूतशीतस्पर्शादिसम्बन्धेन उपाधिरेवेति वाच्यं । तथा मति
पदार्थमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनोपाधित्वाद्दुपाधिभिन्नस्याप्रसिद्ध्या
व्यवच्छेद्याप्रसिद्धेर्धूमवान् वज्जेरित्यादौ साधनतावच्छेदकस्यापि वज्जि-
त्वादेराद्र्ध्वनप्रभववज्जादिसम्बन्धेनोपाधित्वात् साधनतावच्छेदकव्यव-
च्छेदाप्राप्तेः । न चोपाधिपद साधनतावच्छेदकभिन्नपरमिति वाच्य ।
इदं दधि दध्न इत्यत्र साधनतावच्छेदकदधित्वस्यापि सामानाधि-
करणसम्बन्धेनावच्छेदकतया नियमासङ्गतितादवस्थ्यात्^(१) । तथापि
सामान्यत उपाधिभिन्नव्यवच्छेद्यत्वं न नियमव्यवच्छेद्यं, अपि तु सा-
धनतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमान-
मिति न कोऽपि दोषः ।

पिष्टचरणास्तु उपाधिपदमुपाधिदृष्टिधर्मपर तथाचोपाधिदृ-
ष्टिधर्मणैवेत्यर्थः, भवति धूमवान् वज्जेरित्यादौ आद्र्ध्वनप्रभव

(१) इदं दधि दध्न इत्यत्र दधित्वस्य समवायेन साध्यत्वं दध्न समवायेन
हेतुत्वं, द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाते परमाणुदृष्टित्वानभ्युपगमेन परमा-
ण्वन्तर्भावेण दधित्वसाध्यकदध्यात्मकहेतोर्व्यभिचारित्वं । न च दधि-
त्वस्य समवायेनाप्यवच्छेदकत्वं सम्भवति कथं तत् परित्यज्य सामा-
नाधिकरणसम्बन्धानुधावनमिति वाच्यम् । दधित्वसामानाधिकरण्य
ग्रन्थे ह्यणुके समवायेन दधित्वस्य वर्त्तमानत्वेनातिप्रसक्तत्वात्, सामा-
नाधिकरणसम्बन्धेन दधित्वन्तु न ह्यणुकात्मके दधि वर्त्तमानसतो-
ऽनतिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकमिति ।

वङ्गित्वादिकं साध्यमानाधिकरणावच्छेदकमुपाधिवृत्ति, तथा-
 च यथाश्रुतनियमेऽपि न व्यभिचारः, सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिद्-
 विशिष्टसाधनस्योपाधित्वात्। न च तथापि इदं स्नेहाभाववत् स्वर्गा-
 दित्यादिसाध्याव्यापकसाधनस्यैव एव व्यभिचारः श्रौतान्यस्वर्गहो-
 पाध्यवृत्तिधर्मस्यैव तत्र साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वादिति वाच्य ।
 श्रौतान्यस्वर्गादेरपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधितया श्रौ-
 तान्यस्वर्गादेरप्युपाधिवृत्तित्वादित्याहुः। तदसत् तथापि साध-
 नतावच्छेदकस्यानवच्छेदत्वान्नाभेन प्रकृतानुपयोगात् व्यभिचारिणि
 किञ्चिद्विशिष्टसाधनस्यैव उपाधित्वेन साधनतावच्छेदकस्याप्युपाधि-
 वृत्तित्वादिति धेयम् ।

अतएव चतुष्टयं ।

अतएव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनताभि-
मते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशे-
षणमुपाधिरिति वदन्ति । अतएव च तत्र साधनाव्या-
पकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं भ्रुवं,
व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्य-तद्भावयोर्विरो-
धेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावाद्दृश्यं

अतएव चतुष्टयरहस्यं ।

सोपाधौ साधनतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं इत्यत्र
प्राभाकरसम्प्रतिमाह, 'अत एवेति यत एव सोपाधौ साधनता-
वच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं अत एवेत्यर्थः, 'साधनता-
वच्छेदकभिन्नेनेति साधनतावच्छेदकञ्च तत् भिन्नञ्चेति कर्मधारयः,
'भिन्नपदञ्च 'साध्यसम्बन्धितावच्छेदकभिन्नपरं, वैशिष्ट्यञ्च द्वितीयार्थः,
अन्वयस्यास्य 'साधनताभिमत इत्यनेन, तथाच साध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकभिन्नेन साधनतावच्छेदकेन विशिष्टे साधनताभिमते वर्तते
यः साध्यसम्बन्धः स येन धर्मणावच्छिद्यते 'स एव विशेषणं' स एव
धर्मस्तत्र साधने उपाधिरिति नियमं प्राभाकरा वदन्तीत्यर्थः, अन्यथा
सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यापि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे यत्र

साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति, तदेव च साधनव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः, अतएव
व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छते । अन्यथा
व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन न तदनु-
मानमप्रयोजकत्वात् । अतएव च तस्य साध्यसम्बन्धि-

व्यभिचारिणि साधनतावच्छेदकं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं तत्रोपा-
धावेव तदुक्ते तन्नियमो व्यभिचारो स्यात् तत्र साधनतावच्छेदकस्य
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिन्नत्वविरहादिति भावः । न चार्द्रैर्न्यनप्रभव-
वज्जादावेव तदुक्ते तन्नियमो व्यभिचारो तस्य साधननिष्ठसाध्यसा-
मानाधिकरणव्यधिकरणत्वेन तदनुवच्छेदकत्वादिति वाच्यं । सामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन अवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । अवच्छेदकत्वञ्च न स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, चार्द्रैर्न्यनीयवज्जादेः तादृशावच्छेदकत्वे मानाभावेना-
व्याप्यापत्तेः । नाथनतिरिक्तवृत्तित्वं, धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ चार्द्रैर्न्यन-
प्रभववज्जिसामानाधिकरण्यस्यापीन्धनादौ वक्त्रिविष्ठधूमसामानाधि-
करणातिरिक्तवृत्तित्वात्सम्भवापत्तेः, किन्तु अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्व-
मिति यावत्, इत्यञ्च साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदका-
वच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितायाः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप-
को यः स एव उपाधिरिति फलितं । प्रत्यक्षं उद्भूतरूपादित्यत्र
प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यस्य सुखत्व-रूपत्वादौ सत्त्वात् तत्र महत्त्वसा-
मानाधिकरण्याभावात् महत्त्वेत्याप्तिवारणाय निष्ठान्तं साध्यसम्बन्धि-
ताविशेषणं, तस्यापि साधनतावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वात् । न च

तावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमतं च
 कास्तीति स्फुटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते ।
 लक्षणन्तु साध्य-साधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधना-
 व्यापकत्वं, विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः प्रवृत्ति-
 निमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नाय-

तथापि अयं चाक्षुषो जातिमत्त्वादित्यत्र पञ्चधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
 व्यापकीपाधावुद्भूतरूपेऽव्याप्यापत्तिः विषमव्यापकस्योपाधित्वानभ्युप-
 गमे च महत्त्वेऽव्याप्तिवारणाय निष्ठान्तविशेषणवैयर्थ्यं वक्ष्यमाणलक्ष-
 णस्य धूमवान् वज्जेरित्यादावाद्देवनादौ द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति
 सत्त्वात् प्रत्यक्षमुद्भूतरूपात् महाननित्यद्रव्यत्वादित्यादौ गुणान्द्व-
 महत्वानित्यसमवेतत्वादिषु अतिव्याप्यापत्तिश्चेति वाच्यं । साधनाव-
 च्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैव एतन्मते उपाधितया उक्तस्यले उद्भूतरूपस्थानु-
 पाधित्वात् । न च तथापि सत्त्वाद्येकव्यक्तिहेतुके द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
 साध्यव्याप्ये^(१) घटत्वादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा सामानाधिकरणसम्बन्धेन
 तस्यापि साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादिति वाच्यं । परे-
 पाञ्चेदमुपाधिलक्षणं अपि तु एतादृशविशिष्टधर्मस्योपाधित्वव्यापकत्व-
 मेव तेषामभिमतं तथाचोपाधिलक्षणातिव्याप्तेः व्यभिचारसंपादकत-
 या^(२) दोषत्वेऽपि व्यापकतातिप्रसङ्गस्यादोषतयातिव्याप्तेरदोषत्वात् । न
 चेत्तस्य व्यापकधर्मरूपत्वे साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदका-

(१) घटत्वस्य उपाधित्वाभावसूचनार्थं साध्यव्याप्ये इति विशेषणम् ।

(२) तथाचासम्भवाव्याप्योर्थव्यभिचारसम्पादकतयेति ख०, ग० ।

कृतया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वं
अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचरिणोरप्युपाधित्वापत्ते-
रिति ।

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे विशेषव्याप्तिः । समाप्तश्च
व्याप्तिवादः ।

वच्छिन्नेति साधनविशेषणवैयर्थ्यं व्यापकतातिप्रसङ्गस्यादोषतया सङ्घेतो
साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकेऽतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वादिति वाच्य^(१) ।
गुरुधर्मवद्विग्नधर्मस्यापि व्यापकत्वेन व्यापके व्यर्थविशेषणताया-
अदोषत्वादिति दिक् । नचेतादृग्धर्मस्य^(२) गोलवान् अश्वत्वादित्या-
दिविरुद्धस्वलीयसास्त्रावत्पादावभावात् कथमुपाधित्वमित्यत-
आह,^(३) 'अत एवेति यत एव तन्मते तत्र तस्या नोपाधित्वमत एवेत्यर्थः,
'तत्र' तन्मते, 'साधनावच्छिन्नेति साधनविग्नधर्मस्य', 'ध्रुव' निर्दीप,
अन्यथा साधनविग्नसाध्याप्रसिद्ध्या तत्रैव^(४) च लक्षणमव्याप्त्यादिति

(१) साध्यव्यापकतातिव्याप्तेरप्यदोषत्वादित्येति ख चिह्नितपुस्तकपाठः, प
रन्तेतादृग्पाठे 'साध्यव्यापकतातिव्याप्तेः' इत्यस्य साध्यसामानाधिक-
रण्यव्यापकतातिव्याप्तेरित्येवार्थः, अतोनासङ्गतिः ।

(२) 'एतादृग्धर्मस्य' साधनविग्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्ये-
त्यर्थः ।

(३) अत्र साधनविग्नसाध्यसामानाधिकरण्यास्यैवाप्रसिद्धतया सुतरां सा-
धनविग्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमप्रसिद्धमिति भावः ।

(४) गोलवान् अश्वत्वादित्यादौ विरुद्धस्यैव एवेत्यर्थः ।

भावः । अत्र वज्जिमान् धूमादित्यादौ साध्यादेरुपाधितावारणाय सत्यन्त, तत्रैव महानसत्त्वादिवारणाय विशेष्यदल । स श्यामोमित्रा-
तनयत्वादित्यादौ शाकपाकजलादावव्याप्तिवारणाय 'साधनावच्छि-
न्नेति । न चाय चाक्षुष प्रमेयत्वादित्यादौ पञ्चधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापके उद्भूतरूपेऽव्याप्तिरिति वाच्य । साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकस्यैव तन्मते उपाधितया तस्यालक्ष्यत्वात् । द्रव्य सत्त्वादि-
त्यादौ रूपान्यत्व गुणान्यत्वादिकञ्च लक्ष्यमेवातो न तत्रातिव्याप्ति ।

केचित्तु साध्याभावविशिष्टसाधनवददृत्तेरेव एतन्मते लक्ष्यत्वात्
अय चाक्षुषोमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपादौ नाव्याप्ति, एवञ्च द्रव्य
सत्त्वादित्यादौ रूपान्यत्व-गुणान्यत्वादेरपि अलक्ष्यतया तत्रातिव्याप्ति-
वारणाय 'साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगित्व निवांच्य, धूमवान् वज्जेद्रव्य प्रमेयत्वादित्यादौ
तत्सदयोगोलकान्यत्व-सत्त्वादिकञ्च न लक्ष्य अतो न तत्राव्याप्ति-
रित्याहुः ।

नन्वेतस्य उपाधिलक्षणत्वे व्यभिचारे चावश्यमुपाधिनियमोऽसङ्गत-
यत्र व्यभिचारिणि हेतौ एतादृशधर्मा नास्ति तस्यैव निरुपाधित्वा-
दित्यत आह, 'व्यभिचारिणीति, 'सङ्गच्छते' इत्यन्तमेकोयन्य',
व्यभिचारित्वञ्च साध्य-तदभावसमानाधिकरणत्व, 'तदुभयसम्बन्धाभा-
वात्' तदुभयसमानाधिकरण्यासम्भवात्, 'साध्यसम्बन्धितावच्छेदक-
मस्तीति अधिकरणविधया साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्तीत्यर्थ,
'तदेव' साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकमधिकरणमेव, साधन-
निष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वरूपेण तादात्म्यसम्बन्धेनेति श्रेयः ।

‘तत्रोपाधिः’ अन्ततन्त्रोपाधिः, ननु साध्य-तदभावयोर्विरोधेऽपि तदुभयसामानाधिकरणयोरविरोधात् कथं तत्रावच्छेदकभेदापेक्षेत्यत आह, ‘अन्यथेति साध्य-तदभावसामानाधिकरणयोर्विरोधाभाव इत्यर्थं, ‘तत्र’ व्यभिचारिहेतौ, ‘अगमकत्वेन’ अव्याप्यत्वसम्भवेन, ‘व्यभिचारित्वेनेति अयं हेतुः’ सोपाधिर्व्यभिचारित्वादिति व्यभिचारित्वेन हेतुना, उपाध्यनुमान अप्रयोजकं स्यादनुकूलतर्कभावादित्यर्थं, साध्य-तदभावसामानाधिकरणयोर्विरोधे तु अवच्छेदकविधया विरोधभङ्गनमेवानुकूलतर्कं, साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकौभूतसाधिकाधिकरणस्यैव तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकरूपेण साध्याधिकरणत्वादिरूपेण वोपाधित्वादिति भावः । सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्य न साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमित्यत्र प्राभाकरसत्त्वात्सुक्ता आचार्य्यसत्त्वात् आह, ‘अत एवेति यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकं केवलं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमत एवेत्यर्थं, ‘तस्य’ समव्याप्तधर्मस्य, ‘साधनाभिमतं च कास्तीति साधनताभिमतांग्रे प्रकारौभूते साधनतावच्छेदके तादात्म्यसम्बन्धेन विभेदणीभूय भ्रमविषयो भवतीत्यर्थं, ‘इतीति इत्यतो हेतोरित्यर्थं, उप समीपस्ये आदधाति साक्षात्परम्परया वा स्वनिष्ठधर्मप्रकारकं भ्रमं जनयतीति उपाधिपदव्युत्पत्त्येति शेषः, ‘स्फटिके जवाकुसुमवदिति यथा जवाकुसुमं स्फटिके स्वनिष्ठलौहित्यभ्रमजनकतया स्वनिष्ठलौहित्यप्रकारकलोहिताभेदभ्रमजनकतया वा स्फटिके उपाधिस्तथेत्यर्थं, ‘उपाधिरभावावुच्यत इति, ‘असौ’ साध्यसमव्याप्तो धर्मः, उपाधिपदवाच्यत्वेनाचार्य्यैरुच्यत इत्यर्थं, अन्यथा सोपाधावपि केवलं

साधनतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्र स्वनिष्ठायाः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपात्मिकाया व्याप्तेस्तादात्म्यसम्बन्धेन साधनतावच्छेदके विशेषणीभूय भ्रमविषयत्वनिबन्धनं साध्यसमव्याप्तधर्मस्य उपाधिपदवाच्यताभिधानमसङ्गतं स्यात् तत्सम्बन्धेन तद्गुणवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति तत्सम्बन्धेन तद्गुणवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमतया साधनतावच्छेदके तादात्म्यसम्बन्धेन उपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वसम्भवादिति भावः । एतच्च साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं सर्वसाधारणमनुगतं स्वरूपसम्बन्धरूपं लक्षणघटकमित्यभिमानेन, अन्यथा साधनतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेऽपि साधनतावच्छेदके उपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकाभेदबुद्धेर्यथोक्तभ्रमत्वसम्भवात्, अत एव आचार्यैरपि व्याप्त्यन्तरमपहाय साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्याप्तिसंक्रामकत्वमेव योगार्थोऽभिहितः, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वघटितत्वेन तस्य सर्वतोऽप्युत्पत्त्यभिमानादिति ध्येयं । नन्वेवमाचार्य्यनये धूमवान् वज्जेरित्यादौ महानसत्तादौ उपाधिव्यवहारः स्यात् योगार्थसत्तात् । न च “सर्वं साध्यसमानाधिकरणा इति न्यायेन दृष्टापत्तिरिति वाच्यं । आचार्य्यैः साध्यसमव्याप्तस्योपाधिलाभ्युपगमादित्यत आह, ‘लक्षणन्विति ह्युच्यते तावच्छेदकन्वित्यर्थः, तथाचोपाधिपदस्य योगरूढत्वात् महानसत्तादौ योगार्थसत्तेऽपि ह्युच्यते भावान्नोपाधिपदप्रयोगः^(१) इति भावः । ‘साध्य-साधनेति साध्यव्यापकत्वे सतीत्यर्थः, अन्य-

(१) उपाधिव्यवहार इति ख०, ग० ।

था गोलवान् अथत्वादित्यादिविरुद्धस्थले सास्त्रावत्त्वादेरुपाधिपदावा-
 च्यत्वप्रसङ्गान् । न चैव स श्यामोभिन्नानतयत्वादित्यत्र भाकपाकजत्वा-
 दावव्याप्तिर्दुर्वैरेवेति वाच्य । आचार्य्यमते साध्यसमव्याप्तस्योपाधितया
 तस्यानुपाधित्वात् । ननु तथाप्यत्र विशेष्यदलं व्यर्थं तदसन्नेऽपि असद्भेतौ
 साधनव्यापके साध्यव्याप्यत्वस्य योगलभ्यार्थस्याभावादेवातिप्रसङ्गभङ्गान् ।
 न च सद्भेतौ साध्यसमव्याप्तेऽतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकमिति
 वाच्य । तत्र हेतुतावच्छेदकस्यापि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकतया
 खनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तिसकामकत्वस्य खनिष्ठतादृश-
 व्याप्तिप्रकारकहेतुतावच्छेदकधमजनकत्वरूपस्य लघुतयाचार्याभिम-
 तयोगार्थस्याभावादेवातिप्रसङ्गविरहात् । न च तत्र साध्यव्यभिचारि-
 हेत्वन्तरे खनिष्ठतादृशव्याप्तिसकामकत्वसम्भवात् अतिप्रसङ्गसम्भव इति
 वाच्य । खनिष्ठतादृशव्याप्यभिन्नतया यद्भेतुतावच्छेदकसकामकत्व
 तद्भेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने स उपाधिरिति विवक्ष्यैव तदतिप्रसङ्गवा-
 रणसम्भवादिति । मैव वङ्गिमान् धूमादित्यादिसद्भेतौ हेतुतावच्छे-
 दकसम्बन्धभिन्नसम्बन्धेन साध्यसमव्याप्ये वङ्गिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-
 दावव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलस्यावश्यकत्वात् सम्बन्धभेदेन साध्यसम्ब-
 न्धित्वस्य विभिन्नतया तदवच्छेदकत्वस्यापि विभिन्नत्वेन तत्र निरुक्तता-
 दृशव्याप्तिसकामकत्वस्य योगार्थस्य सम्भवात् । न च हेतुतावच्छेद-
 कसम्बन्धेन या खनिष्ठव्याप्तिः तत्सकामकत्वविवक्ष्यैव तत्प्रतीकार-
 इति वाच्य । धूमवान्वक्त्रेरित्यादौ धूमप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर-
 सपहापत्तेरिति भाव । नन्वेव विषयव्याप्तोऽपि तन्मते उपाधिप-
 दवाच्यः स्यात् ह्यर्थस्य सत्तादित्यत आह, 'विषमेति, 'प्रवृत्ति-

निमित्ताभावादिति योगार्थाभावादित्यर्थं, यथा स्वल्पपद्म न पङ्क-
जपदवाच्यमिति भावः । इदमापातत. यौगिकप्रवृत्तिनिमित्ताभा-
वेऽपि केवलरूढ्यर्थमादाय उपाधिपदवाच्यत्वस्य दुर्नारत्वात्, न हि
योगार्थविशिष्टोरूढ्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्त । न चैव स्वल्पपद्मस्यापि
पङ्कजपदवाच्यत्वापत्तिरिति वाच्य । यदि च तद्व्यावर्तकं वैजात्य
न रूढ्यर्थतावच्छेदकं तदा तस्यापि दुर्नारत्वात् । अतएव प्रामा-
णिकाः तद्वाच्यं तत्र रूढ्यर्थतावच्छेदकमामनन्ति । नचैव विषम-
व्याप्तस्योपाधिपदावाच्यत्वे दूषकतापि तस्य न स्यादित्यत आह,
'दूषकता चेति, 'तस्य' विषमव्याप्तस्य, 'व्यभिचारोन्नायकतथेति
व्यभिचारित्वसम्बन्धेन तद्वत्तया साध्यव्यभिचारानुमानसम्भवादित्यर्थं',
'उपाधितेति उपाधिपदवाच्यतेत्यर्थं, तादात्म्यसम्बन्धेन तयोरपि
साध्यव्यभिचारानुमापकत्वादिति भावः । 'अप्रयोजक-साध्यव्यापकव्य-
भिचारिणो.' अप्रयोजकत्व-साध्यव्यापकव्यभिचारित्वयोरित्यर्थं, इति
केचित् । न च स्वयं व्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारानुमापकत्वमेव
तथास्तु अप्रयोजकत्वादिकन्तु न तथेति वाच्य । योगार्थापेक्षया
तस्य गुरुत्वादिति दिक् ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये विशेषव्याप्तिरहस्य, सम्पूर्णञ्च व्याप्तिवा-
दरहस्य^(१) ।

(१) अतएव घटपृष्ठरहस्यस्य विशेषव्याप्तिरहस्यान्तर्गतत्वेन धादश-
मुक्तकेषु पृथङ्निर्देशेऽपि व्यञ्ज न पृथङ्निर्देशः अपि तु तदन्तर्गत-
त्वेनैवेति ।

अथ व्याप्तिग्रहोपायः ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या दर्शनानां प्रत्येक-
महेतुत्वात् आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभा-
वात् । न च तावदर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता
व्याप्तिधीहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्व-

अथ व्याप्तिग्रहोपायरहस्यम् ।

व्याप्तिस्वरूप निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वक स्वमतेन तद्यहो-
पायमभिधातु प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति, 'सेयमित्यादिना
'मैवमित्यन्तेन, 'सा' अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयीभूता, 'इय'
अनुपदनिरुक्ता, तथाच भूयोदर्शनं न तदेतद्व्याप्तिप्रत्यचे कारणमि-
त्यर्थः, न तु सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनजन्यप्रत्यचविषय इत्यर्थः,
प्राभाकरनये उपनीतमानस्य विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य
ज्ञानभ्युपगमेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया ज्ञानप्रत्यच प्रति ज्ञानत्वेन
हेतुत्वानभ्युपगमेन तादृशप्रत्यचाप्रसिद्ध्या प्रतियोग्यप्रसिद्धे, विशेष-
णतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया तच्चन्यत्वसादाय प्रसिद्ध्यभिधाने
सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकप्रत्यचमादाय बाधापक्षेः । न च
प्राभाकरनये सहदर्शनस्य व्याप्तिपादकतया भूयोदर्शनमपि व्याप्ति-
पादकमेव भूयोदर्शनस्य सहदर्शनानतिरिक्तत्वादिति तवापि बाधो-
दुम्भार इति वाच्य । प्राभाकरनये सहदर्शनस्यापि व्याप्तिपादकत्वा-

कल्पनादिति वाच्यं । समानविषये स्मरणे प्रत्यभि-
ज्ञाने च संस्कारोहेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं
जन्येत, अन्यथातिप्रसङ्गः । किञ्च सम्बन्धभूयोदर्शनं

दिति । न चैवं “तस्मात् सकृद्दर्शनगम्या सेत्युपसंहारविरोध इति
वाच्यं । तत्र हि ‘सकृद्दर्शनगम्यत्वं न सकृद्दर्शनजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं
अपि तु निखिलसाध्य-साधनसम्बन्धवद्विषयत्वमिति तत्रैव स्फुटौ-
भविष्यति इति भावः । भूयोदर्शनानां साध्य-साधनसहचारदर्शनत्वेन
जनकत्वं, भूयस्त्वविशेषितेन वा, नाद्य इत्याह, ‘दर्शनानामिति,
‘अहेतुत्वादिति फलानुपधायकत्वादित्यर्थः, तथाचान्वयव्यभिचार-
इति भावः । नान्य इत्याह, ‘आग्निविनाग्निनामिति तृतीयक्षण-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः, ‘क्रमिकाणां’ विभिन्नसमयोत्पत्ति-
कानां, ‘मेलकाभावादिति एकरूपवृत्तिकत्वाभावादित्यर्थः, तथाच
व्यतिरेकव्यभिचारः, सर्वत्रापेक्षावुद्ध्यात्मकभूयोदर्शने मानाभावा-
दिति भावः । क्रमिकाणां घट-पटादीनां मिलनमस्तीत्यतः ‘आग्नि-
विनाग्निनामित्युक्तं, आग्निविनाग्निनामपि युगपदुत्पन्नानां विभि-
न्नपुरुषीयज्ञानादीनां मिलनमस्तीत्यतः ‘क्रमिकाणामित्युक्तं, आग्नि-
विनाग्निनोः क्रमिकयोरपि ज्ञानदयोर्मिलनमस्तीत्यतोवज्जवचनं
इति । इत्यञ्च भूयोदर्शनं न व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
कार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयः तादृशकारणतावच्छेदकरूपशून्य-
त्वादिति फलितं । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कार्यता तु
न तादृशधर्मावच्छिन्ना तादृशकार्यताप्रतियोगिककारणत्वञ्च विषय-

भूयःसु स्थानेषु भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्श-
नानि न यथा एकत्र रूप-रसयोर्द्रव्यत्व-घटत्वयोश्च
व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव धारावाहिके तद्दीप्रसङ्गात्

विधया व्याप्तावेव प्रसिद्धं । न च साध्याविशेषः कारणभावच्छेदक-
धर्मत्वस्यैव कारणत्वरूपत्वादिति वाच्यं । अन्योन्याभावात्यन्ताभाव-
भेदेन^(१) भेदादिति ध्येयं । अत्र स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते, 'न चेति,
'तावद्दर्शनेति भूयसां दर्शनानां जन्या भूयःसंस्कारा इत्यर्थः । तथाच
भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वमेव जनकतावच्छेदकं संस्कारस्य व्यापार
इति भावः । 'तथात्वकल्पनादिति संस्कारसहकारित्वकल्पनादि-
त्यर्थः । 'समानविषयइति तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकस्मरणे तद्विशेष्यक-
तत्प्रकारकः संस्कारो हेतुः तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रत्यभिज्ञाने
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकसंस्कारो हेतुरित्यर्थः, यो यत्र विशिष्य-पूर्व-
भवगतः स एव तत्र संस्कारवशात् प्रत्यभिज्ञाने भासत इति
नियमात्, अत एव केवलदण्डादिगोचरसंस्कारादयं दृष्टीत्यादि-
प्रत्यभिज्ञानं न जायत इति सौमांसकाभिप्रायः, एतच्चोपनीतभान-
मभ्युपेत्य । 'व्याप्तिज्ञानमिति, सहचारगोचरसंस्कारस्य धूमादिवि-
शेष्यक-रूपव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तिप्रकारकलाभावा-
दिति भावः । 'अन्येति एकविषयकसंस्कारस्यापि अन्यविषयक-
ज्ञानजनकत्वे इत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्गः' घटादिगोचरसंस्कारादपि

(१) तथाच साध्यघटकनष्टपदस्य अन्योन्याभावपरत्वं हेतुघटकशून्य-
पदस्यात्यन्ताभावपरत्वमतः साध्य-हेत्वोर्वैलक्षण्यं ।

भूयस्त्वस्य वि-चतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च
पार्थिवत्व-लौहलेखत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्य-
ग्रहात्, तर्कसहकृतं तथेति चेत्, तर्हि सहचारदर्शन-

पटादिगोचरज्ञानजननप्रसङ्ग इत्यर्थः । किं वज्जना सम्बन्धभूयो-
दर्शनमपि दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण पृच्छति, 'किञ्चेति, 'किंशब्दः
प्रश्ने, 'चकारो वार्थे, यत्सम्बन्धभूयोदर्शनं संस्कारद्वारा हेतुरुच्यते
तदेव सम्बन्धभूयोदर्शनं वा किमित्यर्थः । नतु सम्बन्धभूयोदर्शन-
पदेन भूयःसु स्थानेषु साध्य-साधनसम्बन्धभूयोदर्शनं, भूयसां वा
साध्य-साधनानां सम्बन्धभूयोदर्शनं, भूयांसि वा साध्य-साधनयोः
सम्बन्धदर्शनानौति वक्तव्यमित्याह, 'भूयःस्त्रिति, 'दर्शनं' भूयःसा-
ध्य-साधनसहचारदर्शनं, तथाचाधिकरणदर्शनयोरुभयोर्भूयस्त्वमिति
भावः । 'भूयसां वेति भूयसां साध्य-साधनानां भूयःसहचारदर्शन-
मित्यर्थः, तथाच साध्य-साधन-दर्शनानां त्रयाणां भूयस्त्वमित्यर्थः,
'भूयांसि'ति, 'दर्शनानि' साध्य-साधनसम्बन्धदर्शनानि, तथाच दर्श-
नमात्रस्य भूयस्त्वमित्यर्थः, 'न तथा' न व्याप्तिग्राहकं, आद्ये 'एकेति
एकवस्त्रितरूप-रसयोरित्यर्थः, एतद्घटवृत्तिरूपवान् एतद्घटवृत्ति-
रसादित्यत्रेति भावः, न त्वेतद्रूपवान् एतद्रसादित्यत्र, तथा सति
द्वितीयेऽप्यत्रैव दोषसम्भवे स्वल्पान्तरानुधावनप्रयासस्य व्यर्थतापत्तेरिति
ध्येयं । न च भूयःस्थानेषु व्यतिरेकसहचारदर्शनं तत्रापि सम्भवतीति
वाच्यं । तदभावेऽपि व्याप्त्यनुभवात् । द्वितीये आह, 'द्रव्यत्वेति, एकत्र

सहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन । न च तेन विना तर्क एव नावतरति, प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात् । न चैवमे-

घट एव पाकजरूप रमाना भूयस्त्वादुक्तस्य लमुपेक्षित । तृतीये वाच, 'एकमेवेति एकस्मिन्नेव महानसे धारावाहिकसहचारज्ञाने इत्यर्थं, अस्कारद्वारा भूयसा दर्शनाना सत्त्वादिति भाव । कदाचिद्वेष्टापत्तिमश्रवादाह, 'भूयस्त्वस्यति, 'त्रि-चतुरादित्वेनेति त्रित्व-चतुष्टादिरूपत्वेनेत्यर्थं । ननु वज्रत्वमेव भूयस्त्व त्रित्वमेव वा चतुरादिदर्शनेऽपि त्रिकदर्शनसत्त्वेन व्यभिचाराभावादित्यत आह, 'अपि चेति, तथाचान्वयव्यभिचार इति भाव । 'तर्कसहकृतमिति तर्कसहकृतं भूयोदर्शनं अस्कारद्वारा व्यभिचारज्ञान निवर्त्य व्याप्तिधीहेतुरित्यर्थं', 'स एव' तर्क एव, 'भूयोदर्शनेनेति भूयस्त्वघटितकारणतावच्छेदकेनेत्यर्थं । भूयोदर्शनस्य तर्कप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'व्युत्पन्नस्येति शब्दादितस्तर्कमूलीभूतापाद्यापादकव्याप्तिज्ञानवत् इत्यर्थं । इष्टापत्तिमाशङ्कते, 'न चैवमेवेति व्यभिचारादर्शन-सहचारदर्शनसहकृत तर्क एव व्याप्तिग्राहकोऽस्त्वित्यर्थं । शङ्कते, 'जातमाश्रयेति स्नानपान सुखसाधन तदनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यत् यदनन्यथासिद्धान्वय व्यतिरेकानुविधायि तत् तस्मासाधनमितीष्टमाधनतानुमितिजनकव्याप्तिज्ञानमित्यर्थं, 'तर्कं विनेवेति 'इवशब्द सादृश्यार्थं, तथाच तत्तद्व्याप्तिज्ञान यथा तर्कं विना तथा सर्वत्रैव मूलोभूतयत्किञ्चित्तर्कजनकोभूत-

वास्तु, तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् । जात-
मात्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिहेत्वनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं
तर्कं विनैवातो नानवस्थेति चेत्, (१) तर्हि व्यभिचारात्

व्याप्तिप्रत्यक्षं तर्कं विनैवातो नानवस्था इत्यर्थः । यथाश्रुते जातमात्र-
वालकीयव्याप्तिस्मरणस्य विना तर्कमुत्पादेऽपि तन्मूलभूतजन्मा-
न्तरौयव्याप्यनुभवस्य तर्कसापेक्षत्वात् अनवस्थातादवस्थ्यात् अत्रानव-
स्थापरौहारेऽपि वज्रि-धूमादिव्याप्तिग्रहस्थले (१) अनवस्थातादवस्थ्यात्

(१) 'विनैवेत्यत्र 'विनैवेति कस्यचित् मूलपुस्तकस्य पाठ ।

(२) वज्रिमान् धूमादिव्यादौ व्याप्तिग्रहस्थले इति ख० । 'सेयं व्याप्ति-
र्नभूयोदर्शनगम्येत्यादिमूल मथुरानाथेन यद्व्याख्यात तत्रेदं विवेचनीयं ।
सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या इति भूयोदर्शनं न तदेतद्व्याप्तिप्रत्यक्षे
कारणमित्यर्थं, न तु सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थं विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया तज्जन्यत्वमादाय प्रसिद्धाभिधाने सद्य-
च्चारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकप्रत्यक्षमादाय बाधापत्तेरिति मथुरानाथ ।
ननु भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्षविषयो न इत्यत्र विषयत्वपदेन मुख्यविशेष्य-
त्वमेव वक्तव्यं तथाच व्याप्तौ धर्मिणि तादृशप्रत्यक्षीयमुख्यविशेष्यत्वाभाव-
सत्त्वात् कथं बाधापत्तिरित्युक्तं, मुख्यविशेष्यत्वश्च प्रकारत्वान्धविषयत्वं,
तथाच पर्वतादौ तत्प्रसिद्धिः । न च वज्रिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत
धूमव्यापकवज्रिसमानाधिकरणश्च धूमवृत्ति इति समूहात्मन्यनतादृश-
बोधात्मकप्रत्यक्षमादाय बाधापत्तिसङ्गति धूमव्यापकवज्रिसमानाधिक-
रणरूपव्याप्तेर्धूमवृत्तित्वाग्ने मुख्यविशिष्टविषयैव भानात् इति वाच्यं ।
भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्षविषयो न इत्यनेन भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्षीयमुख्यविशे

व्यतानिरूपितप्रकारत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वात् तथाच तादृशसमूहाल-
 म्बनप्रत्यक्षीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्व धूमनिष्ठं धूमवृत्तित्वनिष्ठञ्च
 तदभावस्य व्याप्तौ सत्त्वात् न बाध । न च तथापि वज्रिसमानाधिकरण्य
 धूमवान् पर्वत धूमव्यापकवज्रिसमानाधिकरण्यञ्च धूम इति समूहालम्बन-
 मादाय धूमनिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वस्य सामानाधिकरण्येऽपि
 सत्त्वादवाधापत्तेर्नासङ्गतिरिति वाच्य । भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकीभूतमुख्यवि-
 शेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभावस्य न भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्षविषयत्वमित्यनेन
 विवक्षितत्वात् तथाच भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदक वज्रिसमानाधिकरण्य
 विशिष्टधूमप्रकारकबुद्धित्व निरूपकत्वसम्बन्धेन सहचारविशिष्टधूमनिष्ठप्र-
 कारतापि ज्ञानजन्यतावच्छेदिका जन्यतावच्छेदकताया पर्यायविवक्षणात्,
 एवञ्च भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता धूमादे-
 रेव तदभावस्य व्याप्तौ सत्त्वात् न बाध इति चेत् । न । सहचारविशिष्टप्रका-
 रकबुद्धित्व न सहचारप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदक पर्वते धूम धूमे च
 वज्रिसमानाधिकरण्यमिति विशेष्ये विशेषणमिति शीत्या जायमानस्य
 वज्रिसमानाधिकरण्यधूमवान् पर्वत इति प्रत्यक्षस्य धूमधर्मिकसामानाधि-
 करणप्रकारकज्ञान विनापि उत्पादेन व्यभिचारापत्तेः, किन्तु वज्रिसमाधि-
 करणधूमवान् पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धौ धूमविशेष्यताप-
 रवज्रिसमानाधिकरण्यमपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसयोगवत्तासम्बन्धेन
 पर्वताद्ये भासते उक्तविशेष्ये विशेष्यमिति शीत्या बोधे च तादृशसम्बन्धेन
 सामानाधिकरण्य न भासते इति धूमविशेष्यतापन्नसामानाधिकरण्यनि-
 ष्टोक्तपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदक तथाच
 न व्यभिचार, एवञ्च भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदिका उक्तपरम्परासम्बन्धावच्छि-
 न्धूमनिरूपितविशेष्यतापन्नसामानाधिकरण्यनिष्ठप्रकारता सा च पर्वत-
 निष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितापि इति तादृशप्रकारत्वाभावस्य व्याप्तावसत्त्वेन
 बाधः सुस्मर एव ।

इत्यथ भूयोदर्शन न व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मभावच्छिन्नव्याप्यतानि-

रूपितकारणताश्रयः तादृशकारणतावच्छेदकरूपशून्यत्वात् इति फलितं इति मधुरानाथः । न च व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयस्तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपशून्यत्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वे हेतु-साध्ययोर्धर्मावच्छिन्नत्वदलं विफलमिति वाच्यं । सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताया नानात्वे धूमव्यापकवज्जिसमानाधिकरणधूमवान् इति सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधात्मकव्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपस्य पक्षावृत्तितया तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपशून्यत्वस्य पक्षेऽसत्त्वात् स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः अतो हेत्वंग्रे धर्मावच्छिन्नत्वदलं सफलं, साध्यांग्रे च तादृशसहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधात्मकव्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताश्रयभिन्नत्वस्य पक्षेऽसत्त्वाद्वाधापत्तिरतो धर्मावच्छिन्नत्वदलं निवेशनीयं । धर्मावच्छिन्नत्वदलनिवेशे तु तादृशधर्मपदेन व्याप्तिप्रत्यक्षत्वमेव लभ्यते न तु सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वे । तस्य व्याप्तिप्रत्यक्षेतरत् यत् वज्जिसमानाधिकरणधूमवान् इत्याकारकप्रत्यक्षादिकं तत्र वृत्तित्वात् । न च मात्रपदनिवेशो विफल इति वाच्यं । सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधात्मकव्याप्तिप्रत्यक्षवृत्तियत् सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वं तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपशून्यत्वस्य पक्षावृत्तित्वेन स्वरूपासिद्धेस्तादवस्थ्यात् साध्यांग्रे मात्रपदानिवेशे तु तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयभिन्नत्वस्य पक्षावृत्तित्वेन वाधापत्तिरत उभयत्रैव मात्रपदमवश्यं निवेशनीयं, तथाच सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वन्तु न तथा तस्य व्याप्तिप्रत्यक्षेतरत् यत् वज्जिसमानाधिकरणधूमवान् इत्यादि प्रत्यक्षादिकं तत्र वृत्तित्वात् । न चैवमपि हेतु साध्ययोः व्याप्तिपदं व्यर्थमिति वाच्यं । भौमासकनये ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया धूमव्यापकवज्जिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतः वज्जिसमानाधिकरणत्वेन धूममहं जानामि इत्याकारकसमूहलम्बनप्रत्यक्षमादाय सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वेन

द्वित्यस्य प्रत्यक्षमात्रवृत्तितया तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता-
वच्छेदकरूपशून्यत्वस्य पक्षावृत्तित्वेन स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः, साध्याश्चेत् तद-
निवेशे धोक्तरीत्या तादृशधर्मपदेन सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवृद्धि-
त्वस्य ग्राह्यतया तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयभित्तत्वस्य
पक्षावृत्तितया बाधापत्तिरिति व्याप्तिपदनिवेशः सम्बल इति ग्रन्थकृतो
ऽभिप्रायः । अत्रेयमापत्तिः । भूयोदर्शनं न तदेतद्व्याप्तिप्रत्यक्षे कारणमि-
दृक्तौ यथाश्रुतं कार्यतावच्छेदकविधया व्याप्तिप्रत्यक्षत्वमेव भासते तथाच
व्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वस्य साध्यत्वे जरद्वै-
याधिकमतनिराससम्भवात् कथं व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वेन
कार्यता विशेषणीयेति । अत्र केचित् व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ने-
त्यादिना व्याप्तिप्रत्यक्षवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नकार्यतायाः परियह तयाच
व्याप्तिप्रत्यक्षवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वस्यापि
सम्यह इति प्राहुः ।

अपरे तु व्याप्तिप्रत्यक्षत्व व्याप्तिविषयकत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्व तथाच व्याप्ति-
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वस्य साध्यत्वे प्रत्यक्षत्व
विशिष्टव्याप्तिविषयकत्वावच्छिन्नं प्रति भूयोदर्शनं हेतुरिति जरद्वैयायि-
कमतस्य निराकरणायोगात् । व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्य-
तानिरूपितकारणतानिवेशे तु प्रत्यक्षत्वविशिष्टव्याप्तिविषयकत्वस्यापि
प्रत्यक्षमात्रवृत्तितया तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयभित्तत्वमपि
कथ्यते इति स्मृतं ।

अथास्तु व्याप्तिरन्वयेकस्याभावात् अत्र सा इत्यनेन व्यापकसामानाधिक-
रण्यात्प्रव्याप्तित्वेन निवेशं तस्मात् सङ्गदर्शनगम्या सा इत्युपसंहारेऽपि
सा इत्यनन तस्यैव परामर्शनं तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिरित्यनन उपाध्य-
भावरूपव्याप्ते सङ्गदर्शनगम्यलोपादानविरोधः, उपाध्यभावरूपव्याप्तित्वेन
प्रवेशं गम्यलोपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानहेतुरिति मूलविरोध उपाध्यभा-
वरूपव्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति उपाध्यभावज्ञानकारणत्वस्य केनाप्यनङ्गीकारात्,

किन्तु अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतया व्याप्तेः प्रवेशः, एवं सति उपक्रमोपसंहारस्य एकधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वनियमोऽपि सङ्गच्छते । तथाच तस्मात् सकृद्दर्शनगम्या सा इत्यत्र सा इत्यनेन अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन मीमांसकाभिमतयाः उपाध्यभावरूपव्याप्तेः परामर्शात्तथाह्युपाध्यभावोव्याप्तिरिति विवरणमपि सङ्गच्छते, सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्येत्यत्र सा इत्यनेन अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपेण व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तेः परामर्शात् नन्वनौपाधिकत्वज्ञानव्याप्तिज्ञाने हेतुरिति मूलमपि सङ्गच्छते । एवञ्चेद्वा अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वस्य साध्यत्ववक्तव्यं तच्च न सम्भवति जरत्रैयायिकमतेऽपि व्यापकसामानाधिकरण्यविषयकप्रत्यक्षत्वमेव भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकं न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रत्यक्षत्वप्रमेयत्वादिना व्याप्तिसहोपाद्यभिचारापत्तेः भूयोदर्शनपदार्थस्य साध्यसाधनभेदेन भिन्नतया आलोकधर्मिकव्याप्तिसहोपाद्यपि अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविषयकतया तत्र वङ्गिधूमसहचारसहात्मकभूयोदर्शनविरहेण व्यभिचारापत्तेः, तथाच अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताप्रवेशेऽप्रसिद्धिः अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रत्यक्षत्वात्तत्रवृत्तित्वप्रवेशे तु व्यापकसामानाधिकरण्यविषयकप्रत्यक्षत्वस्य नादृशप्रत्यक्षमात्रवृत्तित्वात्ताप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेणैव मात्रवृत्तौक्तं इति भावः । ननु व्याप्तिप्रत्यक्षत्वव्याप्तिविषयकत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वस्य च प्रत्यक्षत्वानतिरिक्ततया घटप्रत्यक्षेऽपि वृत्तित्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तित्वाभावादेव व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाभावसाधने प्रतियोग्यप्रसिद्धा इदमसङ्गतं । अत्रेदमुत्तरं । व्याप्तिविषयकत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नभेदव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मपदेन विवक्षितमतो न काप्यनुपपत्तिरिति ।

तादृशकार्यतानिरूपितकारणत्वञ्च विषयविधया व्याप्तावेव प्रसिद्धमिति मधुरानाथ । इदञ्च विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति तादात्म्येन व्याप्तिर्घर्तुरित्यभिप्रायेण । ननु जरत्रैयाधिकमते समवायसम्बन्धेन व्याप्ति-प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति समवायसम्बन्धेन भूयोदर्शनस्य हेतुत्वात् भूयोदर्शनधर्मिकतत्सम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वाभावसाधनद्वारा तन्मतनिरासमिच्छता मौमासकेन कथं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नस्य व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य व्याप्तौ प्रसिद्धि कृता । न चैव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वाभाव एव साध्य इति वाच्य । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वाभावस्य जरत्रैयाधिकमतेऽपि भूयोदर्शने सत्त्वात् सिद्धसाधनापत्तेः । न घ व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वानाश्रय इत्यनेन सम्बन्धसामान्येन कारणत्वसामान्यभाव एव साध्यस्तथापि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यत्किञ्चित्कारणताप्रसिद्धिसम्भवात् तत्सम्भव, नापि सिद्धसाधनावतार जरत्रैयाधिकेन सम्बन्धसामान्येन कारणत्वसामान्यभावस्य साधयितुमशक्यत्वात् तन्मते भूयोदर्शने यत्किञ्चित्समवायसम्बन्धेन यत्किञ्चित्कारणताया सत्त्वात् इति वाच्य । कारणताया कारणतावच्छेदकस्वरूपत्वमवश्यं वक्तव्य अन्यथा हेतु साध्ययोर्विभिन्नतया साध्या विशेषभित्या अन्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्नत्वमिति श्रुत्वा मधुरानाथेन तद्विषयः स्यात्, तथाच तादृशकारणत्वञ्च कार्योपवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्योपवहितवृत्त्यभावीयकारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तस्य च सम्बन्धभेदेन भिन्नतया विषयतासम्बन्धेन व्याप्तिप्रत्यक्षाधिकरणवृत्तिभेदीयतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं जरत्रैयाधिकमते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रत्यक्षाधिकरणवृत्त्यन्ताभावीयसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं तथाचैतदुभयसाधारणानुगतकारणतात्वाप्रसिद्धिः । अत्रेदमुत्तर । निरुक्तोभयरूपकारणताया अन्यतरत्वमनुगतौक्तञ्च सम्बन्धसामान्येन अन्यथासिद्ध्यनिरूपकतादृशान्यतरत्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकान्यतरसामान्याभाव एव साध्यते, तथाचान्यतरस्य यत् किञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्भवेनापि तत्रसम्भव इति, नापि सिद्धसाधनमिति जरन्नैघायिकेन एतदन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाधयितुं न शक्यते भूयोदर्शने तादृशान्यतरीभूतत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नकारणसत्त्वादिति ध्येय ।

तादृशकारणत्वस्य विषयतया व्याप्तावेव प्रसिद्धमिति, इदन्तु विषयतासम्बन्धेन व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन व्याप्तिहेतुरित्यभिप्रायेणोक्तं । ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणयो धूम इत्याकारकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य व्याप्तिघटकप्रत्येकपदार्थधूमादावपि विषयतासम्बन्धेन जायमानतया तत्र तादात्म्येन व्याप्तेरभावाद्यभिचारापत्तिं तस्माद्वाप्तिनिष्ठविषयतासम्बन्धेन व्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन व्याप्तेहेतुत्वं वाच्यं, तथाच तादृशधूमादौ तादृशसम्बन्धेन व्याप्तिग्रहानुत्पादान्न व्यभिचार एव सति कार्यकारणभावे व्याप्तिप्रत्यक्षमित्यत्र व्याप्तिपद विधाय तादृशसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन हेतुत्वं वक्तव्यं तथा सति व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाभावसाधने प्रतियोग्यप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेति तादृशसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकतया तस्य व्याप्तिप्रत्यक्षेतरघटादिप्रत्यक्षवृत्तितया व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तित्वविरहात् व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाप्रसिद्धे । अत्रेदं सिद्धान्तितं । विषयतासम्बन्धेन व्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन व्याप्तेहेतुत्वं वाच्यं । न च तादृशधूमादौ विषयतया व्याप्तिप्रत्यक्षं जायत येन तत्र तादात्म्येन व्याप्तेरभावात् व्यभिचारावकाश इति वाच्यं । व्याप्तिप्रत्यक्षत्वस्य व्याप्तिविषयकत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वात्मकतया विषयतया तदधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया अतिरिक्तत्वात् विषयतया तादृशस्य व्याप्तावेव जायत न तु धूमादाविति स्मृतं ।

स्तनपानं सुखसाधनं सुखान्वयथासिद्धत्वे सति सुखान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यद्यदन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्रत्साधनमिति व्याप्ते

सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः । न च तदुद्भाववान्तर-
जातिरस्ति, सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादविना-
भावग्रहः, सामान्यरूपता च सद्यदर्शनगम्येति भूयो-
दर्शनापेक्षेति चेत् । न । सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं
लाघवात् न तु सामान्यतया ज्ञातस्य तदनभ्युपगमाच्च ।

‘तर्हि व्यभिचारादित्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेषु व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रत्येव तर्कस्य
हेतुतया जातमात्रवालकीयव्याप्तिज्ञानस्य स्मरणरूपतया व्यभिचा-
रासम्भवात् । न च ‘विनैवेतिपाठेऽपि एवग्रब्द इवार्थं, तथाच
पूर्वोक्त एवार्थं इति वाच्यं । एवग्रब्दस्य इवार्थकत्वे पूर्वस्वरविलोपा-
पत्तेः “एवे इवार्थं” इति परिशिष्टानुशासनात्, इवार्थोऽवधारणे-
रार्थः, “एवेऽवधारणे” इति व्याकरणान्तरीयानुशासनैकवाक्यत्वात् ।
‘तर्हीति यत्किञ्चित्तर्कजनकीभूतव्याप्तिप्रत्यक्षस्य तर्कं विनाप्युत्पाद-
इत्यर्थः, ‘सोऽपि’ तर्कोऽपीत्यर्थः, ‘अनादित्वेनैतत्परिचरयापे वक्ष्यते ।
ननु तर्कजन्यव्याप्तिबुद्धिषु वैजात्यं वर्तते तदेव तर्कजन्यतावच्छेदकं ।
न च चाचुपत्वादिना सङ्करः, चाचुपत्वादिव्यापनानाजातिस्वीका-
रात् कार्यतावच्छेदकस्थाननुगमस्यादोषत्वादित्यत आह, ‘न चेति,

न्यासिद्धान्त्य-व्यतिरेकानुविधायित्वमित्यस्य स्वान्वयप्रयोजकान्वयप्रतियो-
गित्वे सति स्वानुत्यादप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति समुदायदत्तस्य
निष्कृष्टार्थः । स्वान्वयप्रयोजकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषा, तथाच प्रकृते स्तन-
पानादौ सुखान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वमद्वयमेवेति ।

न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासायं द्वितीयादि-
दर्शनापेक्षेति वाच्यं । द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्काताद-
वस्थ्यात् । नन्वनीपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तद्दे-
श-काल-तत्रावस्थितघटादीनां^(१) उपाधित्वशङ्कानिरा-
सः कस्यचित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्या-
व्यापकत्वज्ञानेन स्यात् तच्च भूयोदर्शनं विना नावत-

‘तद्बुद्धौ’ तद्व्यन्यासिबुद्धौ, ‘जातिरस्तीति, मानाभावात् तर्कस्य
हेतुत्वाभिद्धिरिति भावः । माभूत् भूयोदर्शनं कारणं तथापि
कचिदुपयुज्यत एवेत्यभिप्रायेण शङ्कते, ‘सामान्येति, एवमुत्तरत्र
सर्वत्रापि, ‘सर्वोपसंहारादिति सर्वेषां साध्यानां साधनानां ज्ञाना-
दित्यर्थ’, ‘सामान्यरूपतेति, सामान्यत्वस्थानैकवृत्तित्वरूपत्वादिति
भावः । इदञ्च सामान्यत्वेन ज्ञातं प्रत्यासत्तिरित्यभिप्रायेण । न
पेतावतापि अनेकवृत्तीनां धूमादीनां ज्ञानस्थापेवा सिद्धा न तु
सहचारभूयोदर्शनापेक्षेति वाच्यं । सामान्यतोऽस्थानैकदर्शनमात्रा-
पेक्षायवस्थापकत्वात् एवमुत्तरत्रापि । ‘सामान्यस्य’ सामान्यज्ञानस्य,
‘तदिति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमाच्चेत्यर्थः । ‘काकतालीय-
त्वादिशङ्का’ साध्य-साधनसहचारस्यैतन्मावस्थलीयत्वशङ्का, ‘आदिप-
दान् चिस्त्वलीयत्वादिपरिपक्षः । ‘अनीपाधिकत्वज्ञानं’ उपाध्यभाव-

(१) तद्देश-काल-तत्रावस्थितघटादीनामित्यत्र तत्रेतिपदं अर्थव्यं, तद्देश-
काल-तत्रावस्थितघटादीनामित्येव ममोचीनः पाठो भवितुमर्हति ।

रतोति चेत् । न । अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमाना-
धीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् । अथ साध्य-साधनसह-
चरितधर्मान्तराणामुपाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहः
अतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनसाध्याव्या-
पकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शनापेक्षा, अत एव

निश्चयः, 'तच्चेति साध्यवद्भूतौ साध्याव्यापकत्वज्ञानञ्च न तच्छून्य-
साध्याधिकरणान्तरज्ञानं विनेत्यर्थः । 'अयोग्येति, तथाच अनौपा-
धिकत्वज्ञानं न व्याप्तिधौहेतुरिति भावः । ननु माभूत् अनौपा-
धिकत्वनिश्चयो हेतुः उपाधित्वशङ्काविरहस्य हेतुरेव तावतैव भूयो-
दर्शनापेक्षा सिद्धेत्याशङ्कते, 'अयेति, 'अत इति, अनुपाधिकत्व-
ज्ञानं विना सन्देहानिवृत्तिरिति भावः । 'यावतेति अनुपा-
धित्वनिश्चायकदर्शनत्वेन हेतुत्वमिति भावः । ननु उपाधित्वशङ्कायाः
प्रतिबन्धकत्वे हि अनुपाधित्वनिश्चयापेक्षा स्यात्तदेव च न विरोध्य-
विषयकत्वात् इत्याह, 'यद्यपि चेति, 'तदाहितः' तज्जन्यः ।
यद्यप्येवमपि तत्र स्वतः सिद्ध उपाधिशङ्काविरहस्तत्र भूयोदर्शनस्या-
पेक्षा वृथैव तथापि स्फुटत्वादिदमुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, 'अयोग्येति,
तथाच तत्संग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वमेवावश्यं वाच्यमिति भावः । 'स च
नेति, भूयोदर्शनेऽपि अयोग्योपाधिशङ्कातादवस्थादनुमानस्य चान-
वस्थापस्तत्वादिति भावः । किञ्च भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य मानसे-
तरव्याप्तिप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं सामान्यतो व्याप्तिप्रत्यक्षत्वं वेति

यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न
वारसंख्यानियमो न वाननुगमः। यद्यपि चान्यस्य
साध्यव्यापकत्व-साधनाव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रति-

विकल्प्य दूषयति 'अपि चेति, 'न वहिरिन्द्रियसहकारौ' न वहि-
रिन्द्रियमासहकारौ, न मानसेतरव्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति
जनक इति यावत्। 'तद्व्यापार विनापीति भूयोदर्शनजन्यसंस्कार-
रूपव्यापार विनापीत्यर्थ', 'व्याप्तिग्रहात्' मानसव्याप्तिग्रहप्रस-
ङ्गात्। 'नापि', 'मनस' मनसोऽपि, मानसप्रत्यक्ष प्रत्यपीति यावत्,
जनक इत्यनुषज्यते। संस्कारजन्यत्वे व्याप्तिप्रत्यक्षस्य स्मृतित्वापत्ते
संस्कारस्य तत्र न हेतुत्व किन्तु तद्व्यन्यस्मरणस्येत्यपि मत दूष-
यितुमाह, 'तद्व्यन्यस्मरणस्य वेति, 'प्रमाणान्तरत्वापत्ते' यदमाधरण
सहकार्यामाद्य मनोवह्निर्गोचरां प्रमा जनयति तस्य प्रमाणान्तर-
त्वादिति भाव'। न च प्रमाणान्तरत्व प्रत्यक्षादिभिन्नप्रमाणत्व तच्चा-
प्रसिद्धमिति वाच्य। मानसज्ञानाकरणत्वे सति प्रमाकरणत्वापत्तेरि-
त्यर्थात्'। प्राभाकरमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति भूयस्त्वविशिष्ट-
माध्य-माधनसहधारज्ञानत्वस्य व्याप्तिप्रत्यक्षकारणतानवच्छेदकत्वादित्य-
र्थं, 'परिभेदेति, 'मा' व्याप्ति। यद्यपि महद्दर्शनजन्यप्रत्यक्ष-

(१) मानसधारणरज्ज्वातिरिद्धप्रमाकरणत्वापत्तेरिति निवृत्त्यर्थं।

बन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेत् । न । अयो-
ग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छे-
दात् स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्यक्तम् ।
अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो न वहिरिन्द्रियसह-

विषयत्वरूपस्य सक्तदर्शनजन्यत्वस्य साध्यत्वे मीमांसकनये बाध (१)
तन्मते साध्य-साधनसम्बन्धज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानत्वेन तस्य तद्व्यन्दत्वा-
भावात् । न च साध्य-साधनसम्बन्धविशिष्टप्रत्यक्षस्य साध्य-साधनसम्-
बन्धज्ञानजन्यत्वान्न बाध इति वाच्य । तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्याहेतुत्वात् नव्यनैयायिकमते सिद्धसाधनाच्च तन्मतेऽपि व्यभि-
चारज्ञानानवतारे प्रथमदर्शनेनापि व्याप्तिग्रहात् । तथापि साध्य-
साधनसम्बन्धसाक्षात्कारत्वव्यापकविषयिताकत्व साध्य^(१) । न च न्याय-

(१) न च तन्मते भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्षाप्रसिद्धा भूयोदर्शनजन्यप्रत्यक्ष-
विषयत्वाभावसाधने पूर्वं यथा साध्याप्रसिद्धिरक्ता तथात्रापि सक्तदर्शन
जन्यप्रत्यक्षाप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धि सम्भवति कथं तन्नोक्ता बाध उक्त-
इति वाच्यम् । पूर्वंवदिहापि यदि सक्तदर्शनं पक्षीकृत्य व्याप्तिप्रत्य-
क्षकारणत्व मीमांसकै साध्यते तदा व्याप्तिप्रत्यक्षकारणत्वस्य विषयतया
व्याप्तौ सिद्धिसम्भवात् न साध्याप्रसिद्धिरतो बाध उक्त ।

(२) विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानस्य कारणतावादिनैयायिकमते साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहिवोधात्मकसक्तदर्शनजन्यप्रत्यक्षविषयत्वस्य व्याप्तौ सत्त्वेन बाधा-
भावेऽपि नव्यनैयायिकमते व्यभिचारज्ञानानवतारे सक्तदर्शनजन्यप्रत्यक्षवि-
षयत्वस्य व्याप्तौ सत्त्वात् सिद्धसाधनापत्तेरत साध्य साधनसम्बन्धसाक्षात्

कारी तद्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो
व्याप्तिग्रहात् । नापि मनसः इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शन-
जन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः,
तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शनगम्या सा, तथाह्युपाध्य-
भावोव्याप्तिः अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्ब-

‘किञ्चेत्यादिना अनुपदमेव तद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । परिशेषस्य
न स्वप्रत्यक्षाकारणभूयोदर्शनकत्वे सति सहचारदर्शनग्राह्यत्वं स्वरूपा-
सिद्ध्यापत्तेः साध्य-साधनसम्बन्धज्ञानस्यैव तन्मते व्याप्तिज्ञानत्वात् ।
न च सहचारदर्शनग्राह्यत्वं सहचारदर्शनविषयत्वं, समूहालम्बनज्ञान-
नमादाय घट-पटादौ व्यभिचारापत्तेः, किन्तु साध्य-साधनसम्ब-
न्धग्राहकसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकसामग्रीत्वकत्वमिति हेतुमुपपाद-
यति, ‘तथाहीति, ‘उपाध्यभाव इति उपाध्यभाववत्त्वे सति साध्य-
सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, तेन तन्नये विरुद्धहेतावुपाधिविरहेऽपि
नातिव्याप्तिः । ‘केवलाधिकरणमिति, तच्च साधनं धूमादिरे-
वेति भावः । नन्वेवं प्रतियोगिकालेऽपि तदधिकरणमस्यैव कथं वा
अधिकरणभावयोराधाराधेयभावप्रतीतिरित्यत आह, ‘तत्कालेति
तत्कालेन प्रतियोग्यनधिकरणकालेनाधिकरणस्य सम्बन्ध इत्यर्थः,
तन्मते कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वादेव तस्य प्रत्यक्षत्वं । सर्वत्र हेतुसम्ब-
न्धमाने कालमानावश्यभावाभावादाह, ‘स्वप्रकाशेति, ‘तज्ज्ञानमिति
अधिकरणज्ञानमित्यर्थः, ‘स्वप्रकाश इत्यनेन प्रथमदर्शनगम्यत्वमुप-

न्यीवा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा तच्च प्रथमदर्शनेनाव-
गतमेव^(१) चक्षुरादिना, न चाधिकस्तदभावोऽस्ति, न च
प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधि-
ज्ञानं विना तन्न स्यात्, एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न
ज्ञातुमवशिष्यते उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्वियमपेक्षते
दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानं। न चैवं रासभसम्ब-

पादितं । न च प्रतियोगिसत्त्वकालीनाधिकरणज्ञानस्याभावत्वाभावेन
प्रतियोग्यसत्त्वकालीनाधिकरणज्ञानमेवाभावस्तथाच साधनज्ञानमात्र-
स्योपाध्यभावत्वाभावात् कथं साध्य-साधनसम्बन्धसाक्षात्कारत्वव्यापक-
विषयिताकत्वमिति वाच्यं । सद्धेतुस्थले सर्वदैव उपाध्यसत्त्वेन
साधनज्ञानमात्रस्यैव उपाध्यभावत्वात् । 'तच्चेति, तच्च चक्षुरादिना
प्रथमसम्बन्धदर्शनेऽवगतमेव विषयीभूतमेवेत्यन्वयः, 'प्रथमसम्बन्ध-
दर्शनेनेति तृतीयान्तपाठे 'अवगतं' विषयीकृतं । ननु अधिकरणा-
दिभ्योऽतिरिक्त एवाभावः तज्ज्ञानं विनापि च साधनं गृह्यत इत्यत-
आह, 'न चेति, अतिरिक्ताभावकल्पने गौरवादिति भावः । नन्वेता-
दृशसङ्गदर्शनगम्यत्वमिद्धावपि भूयोदर्शनापेक्षावश्यकौ अभावज्ञानस्य
प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेन उपाधिज्ञानार्थं भूयोदर्शनावश्यकत्वात्
उपाधिस्य साध्यव्यापकत्वादिघटितत्वादित्यत आह, 'न च
प्रतियोगीति, 'एवमिति अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे,

(१) प्रथमसम्बन्धदर्शनेऽवगतमेवेति ख० ।

न्धतुल्यवह्नि-धूमसम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधिस्मरणे सत्युपाधि-तद्वाप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् तद्भवहारहेतुत्वाच्च^(१) । नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयादिशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत्तत्संशयो न स्यादिति चेत्, व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्भयोपाधित्वेन

‘उपाध्यभाव इति, घटकत्व सप्तम्वर्थ, तस्य ‘किञ्चिदित्यनेनान्वय, ‘श्रवणित्यत इति, येन तज्ज्ञानार्थं भूयोदर्शनापेक्षा स्यादिति भाव । नन्वेव प्रतियोगिज्ञान विनापि अभावप्रत्यये^(२) तद्व्यवहारोऽपि स्यादित्यत आह, ‘उपाध्यभावव्यवहारस्त्विति उपाधिर्नास्तीति शब्दप्रयोग इत्यर्थं, तस्योपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वादिति भाव । ‘दीर्घत्वेति, यथा दीर्घत्वपरिमाणस्य द्रव्यसाक्षात्कारसामग्रीयाच्चतया दीर्घत्वज्ञाने नावधिज्ञानापेक्षा किन्तु अथमस्माद्दीर्घइति व्यवहार एवावधिज्ञानापेक्षेति भाव । ‘रासभसम्बन्धतुल्येति वह्नि-रासभसम्बन्धतुल्येत्यर्थ, तुल्यता च अनुमित्यजनकतया, तथाच वह्नि-रासभसम्बन्धज्ञान यथा अनुमित्यजनक तथा वस्तुगत्या अनुमित्यजनक यद्वह्नि-धूमसम्बन्धज्ञान तस्मादेव भवन्मतेऽनुमिति स्यादित्यर्थ । ‘उपाधिस्मरण इति स्मरणत्वमविवक्षित

(१) व्यवहारहेतुत्वाच्चेति क० । (२) अभावप्रत्यय इति ख०, ग० ।

न ज्ञात इतिशङ्कया गृहीतव्याप्तावपि संशयः अतस्तत्र भूयोदर्शनेनापाधिनिरासद्वारा व्याप्त्यभावशङ्कापनीयते। यदा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद् व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्रामाण्यसंशया-

उपाधिज्ञाने सतीत्यर्थं, 'उपाधि तद्भाष्येतेरेति उपाधिरुपाधिव्याप्तोय उपधीन्द्रियसन्निकर्षादिस्तदितरोपाधिविशिष्टप्रत्यक्षजनककारणकलापे सतीत्यर्थं, 'उपाध्यनुपलम्भसहितस्येति उपाधिमत्ताज्ञानाभावसहितस्येत्यर्थं । नन्वेव धूमे व्यभिचारभ्रमेऽपि ततोऽनुमिति स्यात् उक्तरूपसकलहेतुसत्त्वात् भ्रमस्तु ज्ञानद्वयमेकज्ञानवेत्यन्यदेतत् । न च तत्र भ्रमरूपोपाधिविशिष्टबुद्धेरप्युत्पत्ते उपाध्यनुपलम्भ एव नास्तीति वाच्यं । तैरन्यथाख्यात्यनङ्गीकारात् व्यभिचारज्ञाने उपाधिज्ञानानियमाच्च इति चेत् । न । व्यभिचारज्ञानाभावस्यापि सहकारित्वात् । अथैवमप्यसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधिविशिष्टोपलम्भकारणकलापविरहादिति चेत् । न । उपाध्यनुपलम्भकादिक नानुमितिहेतु किन्तु उपाध्यभावत्वेन ज्ञान तच्चासन्निकृष्टस्यत्वेऽपि सम्भवति, 'उपाधिस्मरणे' इत्यादिकन्तु लौकिकप्रत्यक्षात्मकोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्य कारणमात्रप्रदर्शन इति । न चैव उपाध्यभावत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य उपाधिज्ञानाद्यधोनत्वन निरुक्तसहदर्शनगम्यत निरुक्तपरिग्रहवत्त्वयोस्तत्र बाध इति वाच्यं । व्याप्तिस्वरूपप्रतीतावितरापेक्षाविरहादेव तयोस्तत्र सम्भवादिति । नन्वेवं केवसाधिकरणज्ञानादनु-

हितस्तत्संशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घट-
ज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते तथेहाप्युपाध्यभावस्य
व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शने-
ऽपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभावाच्च परि-

मितिर्न भवतु उपाधिज्ञानं विना केवलाधिकरणज्ञानमात्रदशा-
यामुपाध्यभावव्यवहारस्तु जायतामित्यत आह, 'तद्व्यवहारेति^(१)
उपाध्यभावव्यवहारहेतुत्वाच्चेत्यर्थः ।

केचित्तु नन्वेवमसन्निरुद्धादिहेतुकानुमितिर्न स्यात्तादृशोपाधि-
विशिष्टप्रत्यक्षजनककारणकलापविरहादित्यस्मरसादाह, 'तद्व्यवहा-
रेति तस्य व्यवहारो यस्मादिति व्युत्पत्त्या अनुमितेरुपाध्यभावव्यव-
हारहेतुहेतुकत्वाच्चेत्यर्थः, 'चकारः वार्थे, उपाध्यभावव्यवहारहेतुश्च
परोक्षापोरक्षसाधारणं उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानमात्रमिति प्राहुः ।

'नन्वेवमिति, 'एवं' व्याप्तिग्रहस्य साधनयाहकातिरिक्तानपे-
क्षत्वे^(२), 'प्रथमेति प्राथमिकधूमादौन्द्रियसन्निकर्षेत्यर्थः, 'व्याप्ति-
निश्चयादिति, विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यावहेतुत्वेन धूमादौ
स्वात्मकव्याप्तिप्रकारकनिश्चये बाधकाभावादिति भावः । विशेष-
दर्शने सतीति यथा वज्रव्याप्यत्वस्य विशेषदर्शने सति रासभादौ
न वज्रिव्याप्यत्वसंग्रहः तथेत्यर्थः, 'तत्संग्रह इति धूमादौ वज्रि-

(१) व्यवहारेतीति ख० ग० ।

(२) साध्य-साधनसम्बन्धयाहकातिरिक्तानपेक्षत्वे इति क० ।

शेषेण सङ्गदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् तन्निश्चये प्रामा-
ण्यसंशयादेव तत्संशयः। न चैव रासभेऽपि प्रथमं व्याप्ति-
परिच्छेदः^(१) स्यादिति वाच्यं। तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्य-
क्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्, क्वचिद्संसर्गाग्रहात् तथा

व्याप्यत्वसंशय इत्यर्थः, तत्र इति शेषः, अत एवाग्रे मयेति सङ्ग-
च्छते, व्याप्तिस्वरूपप्रतीतावपि उपाध्यभावत्वरूपेण उपाध्यभावात्मक-
व्याप्तिप्रकारकनिश्चयाभावान्तत्प्रकारकसंशयो नातुपपन्नः, यदा तन्नि-
श्चये प्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशय इति समाधानद्वय क्रमेणाह, 'व्याप्ति-
ज्ञानानन्तरमिति धूमादिष्वनिकर्षानन्तरमित्यर्थः, ज्ञायते अनेनेति
युत्पत्ते^(२)। 'किमिति अत्र किञ्चिद्बोऽयिमयद्वैत्यपेक्षया विकल्पे,
'विद्यमानेति, 'विद्यमाने' ज्ञायमाने धूमादौ, उपाधित्वेन उपा-
धिरेव मया न ज्ञात इत्यर्थः, न तु उपाध्यभावत्वेन उपाध्य-
भावोऽपि निश्चितइति शेषः, 'इति शङ्कया' अत शङ्कासामर्थी-
मन्तया, 'गृहीतव्याप्तावपि गृहीतव्याप्तिस्वरूपेऽपि, 'संशय' उपा-
ध्यभावत्वप्रकारेण उपाध्यभावात्मकव्याप्तिसंशयः, समानप्रकारक-
निश्चयस्यैव विरोधित्वादिति भावः। 'उपाधिनिरासेति उपाध्यभा-
वत्वप्रकारकनिश्चयद्वारेत्यर्थः।

(१) व्याप्तिनिश्चय इति ग०।

(२) व्याप्तिज्ञानपदस्य ज्ञायते अनेनेति शरय्ययुत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानजनक
धूमादिष्वनिकर्षपरत्वमिति भावः।

व्यवहारो^(१) दौषमाहात्म्यात् । न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप- इत्यभ्युपगमात् ।

अजवस्तु पूर्वपक्षे तवेति नाध्याहार्यं, 'व्याप्तिज्ञानानन्तरमिति व्याप्तिनिश्चयानन्तरमित्यर्थ' । 'किं विद्यमान इति किमत्र उपाधिरेव विद्यमानं वर्तमानं मया उपाधिलेन न ज्ञातइत्यर्थ', किं वा उपाधिरेव न वर्तन्ते, 'इति शङ्कया' इति शङ्कासत्तया, 'गृहीतव्याप्तावपि' निश्चिताया व्याप्तावपि सशय इत्यर्थ' । एतादृश- सम्भावनाविरहविशिष्टव्याप्तिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु लाघवाद्वाप्यनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वान्तादृशसम्भावनाया उक्ते- जकले मानाभाव इत्यस्वरसादाह, 'यद्वेति, इति प्राञ्ज ।

ननु मध्ये प्रामाण्यसशयकल्पने गौरवान्निश्चय एव व्याप्तेर्न वृत्त- इत्येव कल्पयितुं युक्तमित्यत आह, 'यथेति, 'घटज्ञान इति घट- निश्चय इत्यर्थ' । 'न चैवमिति, 'एव' साधनप्राप्त्यातिरिक्तानपेक्षने, रामभेदपि धूमसमानाधिकरणे रामभेदपि, 'व्याप्तिनिश्चय स्यात्'^(१) स्वरूपतो व्याप्तिप्रकारकनिश्चय स्यात्, विशेषणज्ञानस्य तन्मते^(२)

(१) तद्व्यवहार इति ग० ।

(२) 'व्याप्तिपरिच्छेद स्यात्' इत्यत्र 'व्याप्तिनिश्चय स्यात्' इति कस्य- चित् मूलप्रसक्तस्य पाठमनुसृतवन्तो रहस्यकृत ।

(३) तवेति ख० ।

केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य-
सामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रति-
योगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं^(१)
प्रत्यक्षेण वह्नि-धूमसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव ।

विशिष्टबुद्धावहेतुलादिति भाव । 'विषयस्य' विशेष्य-विशेषणसम्बन्धस्य,
विशिष्टप्रत्यक्षस्य तत्कार्यतावच्छेदकतया न प्रमाया गुणजन्यत्व-
मिति भाव । नन्वेव कुत्रापि व्याप्यभाववति व्याप्यत्वव्यवहारो न
स्यात् तस्य तन्निश्चयाधीनत्वात् इत्यत आह, 'कचिदिति, 'दोषमा-
हाभ्यादिति, व्याप्तिस्मरणपुरोवर्त्तिज्ञानसद्वृत्ततोव्याप्यत्वासमर्गायद्वस्त-
स्मात्तद्भावहार इत्यन्वय । 'न चात्रापीति सर्वत्र रामभादावित्यर्थ',
'तथेति दोषमाहाभ्याद्वाप्यस्मरणपुरोवर्त्तिज्ञानसहितव्याप्यत्वासम-
र्गायदोभवत्वित्यर्थ', 'आरोपे' पुरोवर्त्तिज्ञान तददृष्टहीतासमर्गक-
विशेषणज्ञाने, 'सतीति प्रामाणिके इत्यर्थ', 'निमित्तेति, 'निमित्तस्य'
दोषस्य, 'अनुसरण' कल्पनमित्यर्थ', फलबलादिति भाव । 'न
लिति न तु सर्वत्रेव दोषाख्य निमित्तमस्ति, 'इत्यारोप' येना-
रोप येन सर्वत्रादृष्टहीतासमर्गकव्याप्तिज्ञानमिति यावत् ।

तदेव उपाध्यभावरूपाया व्याप्ते सद्वृत्तनगम्यत्वमुपपाद्य मीमां-
सक नैयायिकमिद्धाया एव व्याप्ते ताद्रूप्येण सद्वृत्तनगम्यत्व स्वेक-
देशमित्त दूषयितुमुपन्यस्यति, केचित्त्विति, 'प्रत्यक्षेण' चक्षुरा-
दिना, 'श्रवगत विषयोक्त, 'महानम इति एतद्भूमवतीत्यर्थ',

(१) योग्यत्वादिति उ०, म० ।

महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावोवावगतस्तस्य
प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानित्यनुभवात्, रासभे
तथावगमेऽप्यग्रे स बाध्यत इति, तन्न, एवं तत् तद्वह्नि-त-

‘श्रवगतः’ वर्त्तमानः, ‘श्रनुभवादिति प्राथमिकवह्नि-धूमसम्बन्धग्रह-
कालेऽनुभवादित्यर्थः । न च पिशाचाद्यतीन्द्रियाभावस्याप्येतद्धूम-
समानाधिकरणभावत्वादिना निविष्टत्वात् कथं साध्य-साधनसम्बन्धा-
नुभवकाले श्रवणं तदनुभव इति वाच्यं । गुरुमते श्रभावस्याधिकरण-
स्वरूपतया पिशाचाभावत्वादिरूपधर्मस्यैवायोग्यत्वात् न तु तदभावस्य,
अत्र तु श्रभावत्वेनैव तद्गानात् । न च तथापि तादृशप्रतियोगित्वा-
भावत्वेन कथं तादृशप्रतियोगित्वाभावग्रहः महानसृष्टिपिशाचाद्य-
भावप्रतियोगित्वस्यातीन्द्रियस्यापि तत्प्रतियोगिकुचिनिःक्षिप्तत्वेन ता-
दृशाभावत्वस्यायोग्यत्वादिति वाच्यं । यत्किञ्चित्प्रतियोगियोग्य-
त्वेनैवाभावस्य योग्यतया तादृशप्रतियोगित्वसामान्याभावत्वस्य योग्य-
त्वात् अप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यन्योन्याभावरूपतया प्रतियोगि-
योग्यत्वस्यातन्त्रत्वाच्चेति भावः^(१) । नन्वेवमिन्द्रियसन्निकृष्टे व्यधिकर-
णरासभेऽपि तादृशप्रतियोगित्वाभावग्रहापत्तिस्तत्र नये साध्य-साध-
नसहचारग्रहस्य तादृशप्रतियोगित्वाभावग्रहाच्चेतुत्वादित्यत आह,

(१) अत्यन्ताभावग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वेऽपि अन्योन्याभाव-
ग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वं न तन्त्रं, अन्यथा घटादौ पिशाचाद्यतीन्द्रियपदा-
र्थान्योन्याभावस्याप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः ।

धूमधारेव व्याप्तिः स्यात् न तु धूमत्व-वह्नित्वावच्छेदेन ।
 न च तदनुमानोपयोगि, वह्नित्वं वह्निसत्त्वं वा न प्रति-
 योगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति ।
 मैवं । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकोवा साधनत्वा-

‘राशभ इति सन्निकृष्टे व्यधिकरणराशभे इत्यर्थः, ‘तथावगमेऽपि’
 प्रथमं तादृशप्रतियोगित्वाभावावगमेऽपि, ‘अपे’ एतद्धूमवति राशभा-
 भावग्रहानन्तरं, ‘वाध्यते’ अप्रमात्वेन ज्ञायते, ‘एवं तदिति लुप्तप्रथ-
 मान्तं, सकृद्दर्शनविषयीभूतं तादृशात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिक-
 मित्यर्थः, ‘स्यात्’ भवति, ‘न तु धूमत्वेति धूमत्वावच्छिन्ने वह्नि-
 त्वावच्छिन्नस्य व्याप्तिरित्यर्थः । ‘न च तदिति तद्वह्नि-तद्धूमयो-
 र्वाप्यत्वं, ‘अनुमानोपयोगि’ धूमसामान्ये न वह्नि-सामान्यानुमा-
 नोपयोगीत्यर्थः । न तु धूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणं तादृशान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निसामानाधिकरणं वा धूमसामा-
 न्यहेतुकवद्गानुमानोपयोगि तदपि सकृद्दर्शनयाज्ञामित्यत आह,
 ‘वह्नित्वमिति, ‘न प्रतियोगितावच्छेदकमिति^(१) न धूमत्वावच्छि-
 न्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य तादृशान्योन्याभावस्य वा प्रतियो-

(१) प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ख०, ग० ।

भिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदेकं विशेषणं
 वोपाधिः उभयथापि तदभावे न व्याप्तिः सिद्ध-
 सिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारि-
 व्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तस्य
 प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्ते-

गितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः^(१), 'ज्ञातुमशक्यमेवेति तादृशप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वसत्त्वेऽप्यभावदेशविप्रकर्षादिना अनुपलम्भसम्भाव-
 नापत्तिगर्भयोग्यानुपलब्धिविरहादिति भावः । यद्यपि तादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाभावोऽप्यधिकरणादिरूप एवेति तज्ज्ञानमपि
 प्रथमदर्शने सम्भवत्येव अधिकरणादिज्ञाने योग्यानुपलब्धेरहेतुत्वात् ।
 न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वप्रकारेण ज्ञानं प्रथमतो न सम्भ-
 वति तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानाधीनत्वाद्योग्यानुपलब्धधीन-
 त्वाच्चेति वाच्यं । उपाध्यभावरूपव्याप्तिप्रत्यक्षेऽपि उपाध्यभावत्वप्रका-
 रकज्ञानस्य प्रथमतोऽसम्भवात् उपाधिज्ञानाद्यधीनत्वात् । तथाप्युक्त-
 रूपव्याप्तिलेनोक्तरूपव्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यत्वस्यैकदेश्यभिप्रेतत्वान्नैतदोपा-
 द्यङ्गतिरिति ध्येयं ।

(१) अत्र सामान्यपरं पर्याप्तिनिवेशाभिप्रायकं तद्यथा प्रतियोगिता-
 नवच्छेदकमित्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापर्याध्यधिकरणत्वाभाववत्त्वमर्थः
 तेन महानघोषवङ्गभावमादाय वङ्गित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
 वङ्गित्वान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः ।

ज्ञानं हेतुः किन्तु व्यक्तित्वेन तच्च उपाध्यभावत्वं । न च उपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषण-ज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । नच नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुः

तदेवं व्याप्तिर्न भ्रयोद्गमनगम्या किन्तु सकृद्गमनगम्यैवेति मीमांसकमते च निरूढे तद्रूपयति^(१) 'मैत्रमिति, 'प्रकृतेति न्यायनये, 'साधनत्वेति मीमांसकनये, साधनत्वाभिमतानेन समं या प्रकृतसाध्यसम्बन्धिता तदवच्छेदकत्वे मति यदिशेषण तत्त्वमित्यर्थः । अत्रावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकीभूताधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत् । स श्यामो मित्रातनयत्वात् प्रत्यक्षं उद्भूतरूपादित्यादौ पाकशाकजल-महत्त्वादावव्याप्तिवारणाय साधननिष्ठेति साध्यसम्बन्धिताविशेषणं, असम्भववारणाय साध्यान्तर्भावः । तथाच साधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमिति मत्तन्तस्य फलितार्थः^(२) । विरुद्धस्य चैतन्नये नोपाधित्वमतोगोत्वान् अश्वत्थादित्यादौ साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या सास्त्रावत्त्वादौ नाव्याप्तिः । न च तथाप्ययं

(१) निरूढं तद्रूपयतीति ख०, ग० ।

(२) तथाच स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजलोपाधेः स्वाभाविकश्यामकाक कोकिलारान्तर्भावेण एव प्रकृत उद्भूतरूपादित्यादौ महत्त्वोपाधे गुणारान्तर्भावेण साध्यव्यापकत्वभङ्गेऽपि साधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमद्यतमेवेति भावः ।

नाभावज्ञाने इति, अस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा
व्यवहारि उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव
उपाधिज्ञानं विनापि, न चैवं । वस्तुतस्तु विशेषादर्शने

चाक्षुषः प्रमेयत्वादित्यादौ पञ्चधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके उद्भूत-
रूपादावव्याप्तिरिति वाच्य । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैवतन्मते
उपाधितया तस्यालक्ष्यत्वात् । सद्भूतौ साध्यादेरुपाधितावारणाय
'विशेषणमिति विशेषणत्व यत्किञ्चित्साधनाधिकरणाद्भावार्त्तकत्वं
साधनाव्यापकत्वमिति यावत् । नि स्नेह स्पर्शात् द्रव्य सत्त्वादित्यादौ
करकान्यत्व-रूपान्यत्वादिकमपि लक्ष्यमेवेति न तत्रातिव्याप्ति ।

केचित्तु सद्भूतौ साध्यादे (१) साध्याभावविशिष्टसाधनवददृत्तेरेव
एतन्मते लक्ष्यतया नि स्नेह स्पर्शात् द्रव्य सत्त्वादित्यादौ करकान्यत्व-
रूपान्यत्वादेशोपाधितावारणाय 'विशेषणमिति, विशेषणत्वञ्च साध्या-
भावविशिष्टसाधनाधिकरणसामान्याद्भावार्त्तकत्व साध्याभावविशिष्ट-
साधनव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । धूमवान् वक्त्रेः
द्रव्य प्रमेयत्वादित्यादौ तत्तदयोगोलकान्यत्व-सत्तादिकञ्च न लक्ष्य
अतो न तत्रातिव्याप्तिरित्याहुः ।

'तदभाव इति सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाव-
इत्यर्थः', 'सिद्धसिद्धिभ्यामिति प्रतियोगिप्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यामित्यर्थः',
'तन्निषेधानुपपत्तेरिति तदभावस्य सद्भूतावनुपपत्तेरित्यर्थः । 'याव-

(१) साध्यादे उपाधितावारणाय इत्यधिमेवान्वय ।

सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्ब्यभिचारसंशयात् प्र-
थमदर्शने^(१) न व्याप्तिनिश्चयः। अथ व्यभिचारसंशयो
नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकः ग्राह्यसंशयस्य निश्च-

त्वेति खं यावतां व्यभिचारि स्वाव्यापकं यावदिति यावत्, तावतां
व्यभिचारि यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यरूपमनौपाधिकत्वमित्यर्थः,
व्याप्तिरित्यनुषज्यते, 'तस्य प्रथममिति तस्य साध्य-साधनसम्बन्धसा-
क्षात्कारत्वथापकविषयिताकत्वासम्भवादित्यर्थः। ननु उपाध्यभावतः
साध्यस्य सामानाधिकरण्यरूपमनौपाधिकत्वमेव व्याप्तिः उपाध्यभा-
वस्य व्याप्यतासम्बन्धेन प्रकृतसाधनाव्यापकाभावः स साधिकरणी-
भूतसाध्यस्वरूपतया सकृद्दर्शनगम्य इत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति,
'उपाध्यभावत्वं' उपाध्यभावत्वघटितं। 'विशेषणज्ञानेति इदं नैयायि-
कमतानुसारेण, मौमांसकमते विशेषणज्ञानसाधयौसाध्यत्वादिति
ध्येयं। 'प्रथममिति प्रथमदर्शनकाल इत्यर्थः, तथाच येन रूपेण
ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टस्य सहचारदर्शनविषयत्वनियमो
बाधित एव, व्याप्तिस्वरूपस्य तथात्वन्तु मयापि न निवार्यते विशि-
ष्टसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यानतिरेकित्वादिति परिशे-
षानुमाने सिद्धसाधनमिति भावः। ननु वस्तुगत्या उपाध्यभावस्य
ज्ञानमेव कारणं वक्तव्यं तत्र तु नोपाधिज्ञानं हेतुः प्रतियोगिज्ञा-
नस्य तत्तदभावत्वप्रकारकज्ञानद्वारा तत्तदभावत्वप्रकारकव्यवहारं

(१) प्रथमदर्शनेनेति क०।

याप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा संशयोत्तरं कापि निश्चये
न स्यादिति चेत् । न । व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति
ब्रूमः, किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारण-

प्रत्येव हेतुत्वादित्यत आह^(१), 'यच्चेति, 'प्रयियोगिज्ञानं', 'प्रतियो-
गिनः' उपाधेः, 'ज्ञानं', 'व्यवहारहेतुः' उपाध्यभावत्वप्रकारकउपाध्य-
भावव्यवहारप्रयोजकं, 'नाभावज्ञाने' न स्वरूपेणोपाध्यभावज्ञाने,
'तदभाव इति, उपाधिज्ञानं विनेत्यादिः, 'उपाध्यभावज्ञानेति,
'उपाधिज्ञानं विनापि', भवन्मते स्वरूपत उपाध्यभाववत्ताज्ञान-
सम्भवात् उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानं प्रत्येव उपाधिस्मरण-योग्या-
नुपलभयोर्हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । 'न चैवमिति च्छेदः,
उपाधिज्ञानं विनाप्यनुमितिर्भवतीति न चेत्यर्थः । ननु उपाध्यभा-
वत्वरूपव्याप्तित्वप्रकारेण व्याप्तेः सहचारदर्शनविषयत्वनियमो मास्तु
तथापि उपाधिस्मरण-योग्यानुपलब्धिसहकृतं प्रथमदर्शनमेव तद्रूपेण
व्याप्तिपदे हेतुरस्त्वित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, 'व्यभिचारसंशया-
दिति उपाधिसंग्रयादित्यर्थः । परमते या व्याप्तिस्तदभावस्यैव
व्यभिचारत्वात् 'प्रथमदर्शन इति उपाधिस्मरणादिसहकृतप्रथमदर्श-
नेऽपीत्यर्थः^(२), 'न व्याप्तिनिश्चय इति न उपाध्यभावत्वरूपव्याप्ति-

(१) हेतुत्वमित्युक्तत्वादित्यत आह्येति ख०, ग० ।

(२) 'प्रथमदर्शनेनेति उपाधिस्मरणादिसहकृतप्रथमदर्शनेनापीत्यर्थः
इति ख०, ग० ।

धर्मदर्शनात् संशयः स्यात् न तु संशयसामग्रीतोनि-
श्चयइति । किञ्च यद्दीसामग्री यच्च प्रतिबन्धिका विशेषे-
षादर्शने तच्च तद्दोरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्रति-

त्वप्रकारेण व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः । इदमापातत कोटिदयोपस्थि-
तेरनावश्यकत्वादुपाधिसंशयस्यासार्वचिकत्वादिति ध्येय १) । 'व्यभि-
चारसंशय' उपाधिसंशय, 'अव्यभिचारनिश्चयेति उपाध्यभावनि-
श्चयेत्यर्थः । परमते उपाध्यभाव एव व्याप्ति स एवाव्यभिचार इति
भाव । 'क्वापीति, भवति च स्याणुर्न वेति संशयानन्तर विशेषदर्शने
सति अयं स्याणुरिति निश्चय पर्वतो वल्लिमान्न वेत्यादिसंश-
यानन्तर पर्वतो वल्लिमानित्याद्यनुमिति शाब्दादिश्चेति भाव ।
नेति 'ब्रूमइत्यनेनान्वय, 'संशय स्यादिति उभयकोटिप्रकारकज्ञा-
नसामग्रीसत्त्वादिति भाव । 'संशयसामग्रीत इति संशयसामग्रीयां
सत्यामित्यर्थः, 'निश्चय इति एककोटिमात्रप्रकारकज्ञानमित्यर्थः ।
संशयसामग्रीया निश्चयप्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य संशयस्यापि प्रतिबन्धकता
व्यवस्थापयति, 'किञ्चेति, संशयानन्तर क्वापि निश्चयो न स्यात्
प्रतिबन्धकत्वसत्त्वाद्दत्त उक्त 'विशेषादर्शने सतीति । ननु अनुमि-
तिसामग्री प्रत्यचे प्रतिबन्धिका नानुमिति प्रत्यचप्रतिबन्धिकेति
व्यभिचार इति चेत् । न । 'यद्दीत्यनेन विरोधवगाहिधिय-

(१) इति बोध्यमिति क० ।

बन्धकः । एवं भूयोदर्शनमपि संशयकं तर्कस्त्वनवस्था-
ग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः ।

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे व्याप्तिग्रहोपायपूर्वपक्षः ।

उक्तत्वात्, तथाच मीमांसकमतं दुष्ट, इदानीं नेयाधिकमते मीमां-
सकः^(१) शङ्कते, 'एवमिति, 'संशयकमिति, साधारणधर्मदर्शनादिति
भावः । ननु तर्क एव शङ्काविरोधोत्यतश्चाह, 'तर्क इति, 'कथं
व्याप्तिग्रह इति भवन्मते कथं व्याप्तिग्रह इत्यर्थ' ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये व्याप्तिग्रहोपायपूर्वपक्षरहस्ये ।

(१) तथाचेत्यादिः मीमांसक इत्यन्त पाठ ख-चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

अथ व्याप्तिग्रहोपायसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं
व्यप्तियाहकं, ज्ञानं निश्चयः, शक्ता च सा च क्वचिदु-

अथ व्याप्तिग्रहोपायसिद्धान्तरहस्यं ।

अत्रैव समाधानमाह, 'अत्रोच्यते इति, 'व्यभिचारज्ञानविर-
हेति व्यभिचारज्ञानविरहः सहचारज्ञानञ्च व्याप्तिग्रहे हेतुरित्यर्थः ।
न च व्यभिचारज्ञानाभावस्य कुतो व्याप्तिग्रहे हेतुत्वमिति वाच्यं ।
तज्ज्ञानस्य तदभावज्ञानप्रतिबन्धकतया सति व्यभिचारज्ञाने अत्र-
भिचारघटितव्याप्तिग्रहासम्भवेन तदभावहेतुत्वावश्यकत्वादिति भावः ।
ननु तदभावस्य हेतुत्वेऽपि व्यभिचारज्ञानसत्त्वे व्याप्तिग्रहो दुर्लभ एव
व्यभिचारज्ञानस्याव्याप्यलक्षिततया व्यभिचारज्ञाने सत्यपि घटाद्यव-
च्छेदेनात्मनि तदभावसत्त्वात् । न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकव्यभिचारज्ञानाभावस्यात्मनिष्ठतया न हेतुत्वं अपि तं
अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानाभावः प्र-
रीरनिष्ठो हेतुः यथावच्छेदकतासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहस्तत्र विशेषणता-
विशेषसम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञा-
नाभाव इति सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं । पूर्व-

पाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्म-
दर्शनात्। तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित्

शरीरावयवावच्छेदेनोत्पद्यमानव्यभिचारज्ञानोत्पत्तिवणोत्पत्तिक-
खण्डशरीरावच्छेदेन सति व्यभिचारज्ञाने व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात्
जन्यं ज्ञानं प्रति चेष्टावत्त्वेनैव शरीरस्य हेतुतया^(१) महाशरीरनाशायि-
मक्षणे व्यभिचारज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् चेष्टावतः शरीरा-
वयवस्यैव तत्र सत्त्वादिति चेत् । न । व्यभिचारज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वे-
ऽपि तद्विशिष्टात्मत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तदभावस्यैवात्मनिष्ठतया हेतु-
त्वात् आत्मत्वन्तु तत्र न निविशते किन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नव्य-
भिचारज्ञानविशिष्टाभावत्वेन हेतुत्वम् । एतेन द्रव्यत्वादिमादाय
विनिगमनाविरहोऽपि प्रत्युक्तः^(२) । एवं तदत्यन्ताभाव-तद्वदन्योन्या-
भाव-तदभावव्याप्यादिनिर्णयस्थले तद्विशिष्टात्मत्वमेव प्रतिबन्धकं
तुल्ययुक्तेः^(३) ।

(१) तद्यथा चेष्टावदन्यावयवित्वरूपशरीरत्वघटकान्यावयवित्वं प्रयोज-
नविरहेण जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यता निरूपितकारणतावच्छेदककोटौ न
निवेशनीयमिति भावः ।

(२) व्यभिचारज्ञानविशिष्टात्मत्वाभावस्य हेतुत्वे विनिगमनाविरहेण
व्यभिचारज्ञानविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्यापि हेतुत्वापत्तिः स्वात्मत्व-द्रव्यत्वयोर्द्वयो-
रेव जातित्वाविशेषादिति समुदिततात्पर्यम् ।

(३) तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदत्यन्ताभावादिनिश्चयमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे
तदत्यन्ताभावादिनिश्चयकालेऽपि घटाद्यवच्छेदेन तावुद्गतिश्चयाभावसत्त्वात्

स्वतः सिद्ध एव, तर्कस्य व्यसिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति
चेत, न, यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्याघातेन
शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्यासिग्रहः ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे व्यासिग्रहोपायसिद्धान्तः ।

केचित्तु तदत्यन्ताभावनिर्णयादिस्थले सर्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छे-
दककोटौ आत्मत्वे तद्वैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया लाघवात् जन्यज्ञानं
प्रत्येव चेष्टावदन्यावयवित्वेन हेतुत्वमतो महाशरीरनाशादिमक्षणे
व्यभिचारादिज्ञानासम्भवाच्चोक्तातिप्रसङ्ग । अन्यावयवित्वञ्च समवा-
यादिसम्बन्धेन द्रव्यवद्भिन्नत्व । न च तथापि महाशरीरनाशोत्पत्ति-
क्षणे व्यभिचारादिज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावेन तद्विमक्षणीत्वत्र-
खण्डशरीरावच्छेदेन सति व्यभिचारादिज्ञाने व्याघ्रादिग्रहोदुर्वार-
इति वाच्यम् । तत्र व्याघ्रादिग्रहस्येष्टत्वात् क्षणैकविलम्बेन तत्र
व्याघ्रादिग्रहस्य तत्रापि सम्मतत्वात् । अस्तु वा शरीरस्य उक्तरूपेण
कार्यसहवर्त्तितया जन्यज्ञानहेतुत्व तस्मात् समानावच्छेदकत्वप्रत्या-
सत्त्यैव व्यभिचारज्ञान-बाधज्ञानादे प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव । न
चैव यत्र परपुरप्रवेशाधीनमात्मद्वयोरेक शरीर तत्रैकस्मिन्नात्मनि

तदत्ताबुद्धिप्रसङ्ग स्वतः तदत्ताबुद्धिं प्रति तदत्यन्ताभावादिनिश्चयविशिष्टा
त्मत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्व न तु वादृशनिश्चयमात्रस्येति भावः ।

तच्छरीरावच्छेदेन व्यभिचार बाधादिज्ञानसत्त्वेऽन्यस्मिन्नात्मन्यपि त-
च्छरीरावच्छेदेन व्याप्यादिज्ञान न स्यादिति वाच्यम् । समवाय-
घटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या प्रतिवध्य प्रतिबन्धकभावेऽपि यत्र
काययूहाधीन एकस्यैवात्मनो नानाशरीर तत्र एकशरीरावच्छेदेन
तदात्मनि व्यभिचारादिज्ञानेऽन्यशरीरावच्छेदेनापि तदात्मनि व्या-
प्यादिज्ञान न स्यादित्यस्य दुरुद्धरत्वात् इष्टापत्तेश्चोभयत्र तुल्यत्वा-
दित्याहुः ।

नव्यास्तु खण्डशरीरोत्पत्तिकालोत्पत्तिकव्यभिचारादिज्ञानस्याप्य-
च्छेदकतासम्बन्धेन खण्डशरीरे वृत्तौ बाधकाभावान्नोक्तापत्तेः प्रसङ्गः^(१) ।
न चावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तौ तादात्म्येन सम्बन्धेन शरीरस्य
हेतुत्वात् खण्डशरीरावच्छेदेनाव्यवहितपूर्वकाले तादात्म्यसम्बन्धेन
शरीरविरहात् कथं शरीरोत्पत्तिकालोत्पत्तिकव्यभिचारादिज्ञान
खण्डशरीरे स्यादिति वाच्यम् । अत्र च्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नोत्पत्ते-
रेव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धतया समानकालोत्पन्नव्यभिचारादिज्ञा-
नस्य खण्डशरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्त्यसम्भवेऽपि तेन सम्बन्धेन
स्थितौ बाधकाभावात् दण्डादिशून्यदेशे सयोगेन घटादिसत्त्ववत्
परपुरप्रवेशस्थलेऽपीष्टापत्तिरेवेति प्राहुः ।

नन्वस्तु व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्व तथापि सहचारज्ञानस्य
हेतुत्वे मानाभावः । न च व्याप्ते सहचारघटितत्वेन विशेषणज्ञानतया
तत् हेतुरिति वाच्यम् । व्याप्तिविशेष्यरूपाप्तिग्रहे सहचारस्य विशेष्य-

(१) नोक्तातिप्रसङ्ग इति ख०, ग० ।

त्वात् । न च स्वतन्त्रान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तदपि स्वातन्त्र्येण हेतुरिति वाच्यं । स्वतन्त्रान्वय-व्यतिरेकानुविधानस्यैवाप्रसिद्धेः । न हि इतरकारणसमवधाने सहचारदर्शनविलम्बेन क्वचिद्वाप्तिग्रहविलम्बमीचामहे । अथ विरुद्धस्थले सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमजननात् सामान्यतः व्यापकताग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति सहचारज्ञानस्य हेतुत्वं कल्प्यते लाघवात् अतएव व्याप्तिविशेष्यकग्रहस्थलेऽपि सहचारज्ञानमावश्यकमिति चेत् । न । विरुद्धस्थले सहचारभ्रमस्य व्यापकत्वभ्रमजनकत्वासिद्धेः पौर्वापर्यभावस्य च सामग्रीपौर्वापर्याधीनत्वात् । अत एव व्यतिरेकसहचारज्ञानेनान्वयव्याप्तिज्ञानजननात् लाघवात् सामान्यत एव सहचारज्ञानं व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यपि परास्तं तस्यैवासिद्धेः । अन्य-व्यतिरेकसहचारज्ञाननिष्ठानुगतकारणतावच्छेदकस्य निर्बन्धुमग्रक्यत्वेन सामान्यतः कारणत्वसम्भवाच्चेति । मैवम् । सहचारदर्शनपदस्य दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सहचारेन्द्रियसन्निकर्षपरत्वात्, तद्धेतुत्वाभिधानञ्च व्याप्तिप्रत्यचाभिप्रायेण । यदा सहचारदर्शनं सहचारज्ञानमेव तद्धेतुत्वाभिधानञ्च व्याप्तेरुपनीतज्ञानाभिप्रायेण^(१) तत्र उपनयविधया तस्य हेतुत्वात् । न चैवं व्याप्तिप्रत्यचे सहचारेन्द्रियसन्निकर्षादिवद्वाप्तिघटकपदार्थान्तरेन्द्रियसन्निकर्षादिरपि हेतुः स कथं नोक्त इति वाच्यं । स्वतन्त्रेऽस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । अन्यथा व्यभिचारज्ञानविरहवद्वाप्तिघटकपदार्थान्तराभावज्ञानविरहो हेतुः स कथं नोक्त इत्यपि पर्यनुयोगापत्तेरिति ।

(१) व्याप्तेरुपनीतज्ञानाभिप्रायेणेति ख०, ग० ।

नथास्तु सहचारपदमत्र हेत्वभावयोः सहचारपरं, तज्ज्ञानञ्च विशेषणज्ञानविधया व्याप्तिज्ञानमात्रे हेतुरिति प्राङ्गः ।

मिश्रास्तु व्याप्त्याहकमित्यस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानजनकमित्यर्थः, तथाच सहचारज्ञानं विशेषणज्ञानविधया हेतुरित्याङ्गः ।

भट्टाचार्यास्तु धूमादिव्यापकवह्निस्मानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकं व्याप्तिः तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादिसाधारण्यात् । तथाच व्याप्तिग्रहमात्र एव सहचारज्ञानं विशेषणज्ञानविधया हेतुरिति^(१) मणिकृतोऽभिप्राय इति प्राङ्गः ।

ननु 'व्यभिचारज्ञानविरहेत्यत्र ज्ञानं निश्चयः शङ्का वा नाद्यः व्यभिचारसन्देहसत्त्वेऽपि व्याप्तिनिश्चयापत्तेः^(२), नान्यः व्यभिचारनिश्चयसत्त्वे व्याप्तिनिश्चयोत्पत्त्यापत्तेरित्यत आह, 'ज्ञानमिति, तथाच व्यभिचारज्ञानसामान्याभावोहेतुरिति भावः । न च संग्रयसाधारण्यव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वे साध्याभावांग्रे सन्देहाकारव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि व्याप्तिज्ञानं न स्यादिष्टापत्तौ च पचे साध्यसन्देहदशायां व्याप्त्यग्रहापत्तिरिति वाच्यं । साध्याभावांग्रे निश्चयात्मक-वृत्तित्वांग्रे सन्देह-निश्चयसाधारण्यव्यभिचारज्ञानसामान्याभावस्य हेतुत्वात्^(३) इदञ्च प्राचीनमतानुसारेण ।

(१) हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरण्यवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे व्याप्तिविशेष्यकज्ञानेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वैव भागात् सर्वत्र व्याप्तिज्ञाने विशेषणज्ञानविधया सहचारज्ञानं हेतुरिति तात्पर्यं ।

(२) व्याप्तिनिश्चयानुदयादिति ख०, ग० ।

(३) तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वात्परिहृता या साध्या-

वस्तुतस्तु साङ्ख्यसंग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वाद्बुद्धिभिचारनिर्णयभावात् एव हेतुः । न चैवं व्यभिचारसन्देहसत्त्वेऽपि व्याप्तिप्रहापत्तिरिति वाच्यं । सन्देहात्मकव्याप्तिप्रहे दृष्टापत्तेः सन्देहस्यैवोभयकोट्युपस्थितिरूपतया उभयकोटिविग्रिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वेन तदभावाप्रकारकतत्प्रकारकज्ञानरूपस्य तन्निश्चयस्यातुत्पत्तेः । न च यत्र व्यभिचारसंग्रहयोत्पत्ति-
 चणे तद्द्वितीयचणे वा दोषनाशस्तत्र व्यभिचारसंग्रहसत्त्वेऽपि व्याप्ति-
 निश्चयापत्तिः दोषाभावेनोभयकोटिविग्रिष्टधौसामग्रीविरहादिति वाच्यम् । तादृशस्थले सानाभावात्, विषयान्तरसञ्चारादेर्विग्रि-
 षदर्शनादेश्च विरहे सन्देहोत्तरं धारावाहिकसन्देहनियमस्य सर्वैरेव स्वीकारादिति तत्त्वं । 'सा च श्रद्धा च,' 'साधारणधर्मैति उभय-
 कोटिसहचरितधर्मैत्यर्थः । 'तदिरहस्येति श्रद्धाया अनुत्पत्तिश्चेत्यर्थः,
 उत्पन्नश्रद्धायाः स्वोत्तरोत्पन्नगुणादेव नाशसम्भवेन तत्र तर्कस्थापे-
 चाभावात् । 'विपचेति, 'विपचे' व्यभिचारप्रहे, 'बाधकात्' प्रति-
 बन्धकात्तर्कादित्यर्थः । स च धूमो यदि वल्लित्यभिचारौ स्यादङ्गि-
 जन्यो न स्यात् इत्यादिरूपः, प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावश्च फलव-
 लाद्विरोधिविषयत्वासम्भवेनापि तदापादककापत्तित्वेन तद्विग्रिष्ट-
 बुद्धित्वेन, तदापादककापत्तित्वन्तु धूमत्तिङ्गकत्वादिविचिर्वाच्यमिति

भावत्वावच्छिन्नप्रकारवानिरूपितविशेष्यता तदभिज्ञा या निरूपितत्वसम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपिता या वृत्तित्वात्वावच्छिन्नविशेष्यता तद-
 भिन्नप्रकारवानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता तदिशिष्ट-
 चानाभावस्य हेतुत्वमिति भावः ।

बोधं । 'स्वतः सिद्ध इति तर्कं विना अन्येन प्रयुक्त इत्यर्थः, अन्यस्य संग्रयजनकदोषाभावस्तर्कातिरिक्तो वक्ष्यमाणप्रतिबन्धकश्चेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु 'स्वतः सिद्ध इति कोटिद्वयोपस्थित्यभावप्रयुक्त इत्यर्थः । न च व्याप्तिग्रहसमये व्यभिचार-तदभावोभयकोट्युपस्थितिरावश्यकौ अव्यभिचारस्य विशेषणत्वेन तज्ज्ञानस्यावश्यकतया तस्यैवोभयकोटि-ज्ञानत्वादभावबुद्धेः प्रतियोगिविषयकत्वात् स्वतन्त्रविशेषणज्ञान-कारणत्वस्य दूर एव निरासादिति^(१) वाच्यं । प्राचीननये साधारणधर्मादिदर्शनजन्यकोट्युपस्थितेरेव संग्रयजनकत्वात् न तु कोट्युपस्थितिमात्रस्येत्याहुः ।

ननु यत्र तर्केण शङ्कानिवृत्तिः तत्रानवस्था तर्कमूलीभूतव्याप्ति-ज्ञाने शङ्कानिवृत्तये तर्कान्तरस्य एवं तन्मूलभूतव्याप्तिज्ञानेऽप्यपरस्य^(२) अपेक्षणीयत्वादित्याशङ्कते, 'तर्कस्येति, 'व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन' व्याप्ति-ग्रहजन्यत्वेन, 'यावदाशङ्कमिति तर्काभावेतरसकलशङ्काकारणं यावत्तावत्कालं, 'तर्कानुसरणात्' यत्तर्कपूर्वं तद्विघटकशङ्कायास्त-र्काभावेतरसकलकारणसम्पत्तिस्तत्तर्कपूर्वमेव तर्कान्तराभ्युपगमादिति यावत् । 'यत्र चेति यस्य च तर्कस्य चेत्यर्थः, पूर्वमिति शेषः, 'व्याघातेन' व्याघातादेव तर्काभावातिरिक्तकारणप्रतियोगिकाभा-

(१) निराहृतत्वादित्येति ख०, ग०, घ० ।

(२) तर्कं प्रति आपाद्यव्याप्याप्रादकवत्तानिश्चयत्वेन कारणत्वात् आपादके आपाद्यव्याप्तिसंग्रयनिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरं व्यपेक्षणीयं एवं तत्र तत्राप्यौ-त्पन्नवस्येति भावः ।

वादेवेति^(१) यावत्, तच्चातिरिक्तं संशयजनकदोषो वक्ष्यमाणप्रति-
 वन्धकाद्यभावस्य, 'शङ्कैव नावतरति' तद्विघटकशङ्कामात्रं नावतरति,
 यत्तर्कपूर्वं तद्विघटकशङ्कामान्याभावस्तर्काभावातिरिक्तकारणप्रति-
 योगिकाभावप्रयुक्तो न तु तर्कप्रयुक्त इति तु समुदितार्थः, 'तत्र'
 तर्कं, 'तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति, जनक इति शेषः, तर्कं विनैव
 व्याप्तिग्रहस्तर्कजनक इत्यर्थः ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये व्याप्तिग्रहोपायरहस्यं ॥०॥

(१) तर्काभावातिरिक्तं यत् संशयजनकं तदभावादेवेत्यर्थः ।

अथ तर्कः ।

तथाहि धूमे यदि वज्रसमवहिताजन्यत्वे सति
वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं

अथ तर्करहस्यं ।

यत्तर्के विघटकग्रङ्गासामान्यं तर्काभावातिरिक्तप्रतियोगिकाभा-
वादेव पूर्वं नावतरति तं तर्कमाह, 'तथाहीति, 'धूम इति धूमो
यदि वज्रसमवहितजन्यभिन्नलविशिष्ट-वह्निसमवहितजन्यभिन्नत्वाम्
स्यात् उत्पन्नत्वाभाववान् स्यादित्यर्थः, विशिष्टान्तं द्वितीयभिन्नत्व-
विशेषणं । जन्यं हि जगति वस्तुद्वयं वज्रसमवहितजन्यं तत्समव-
हितजन्यं च तत्रायच्चेदुभयजन्य एव न स्यात्तदा जन्य एव न
स्यादिति भावः ।

ननु नायं वह्नि-धूमव्याप्तिग्रहोपयोगी वह्नित्वभिचारित्वापा-
दककर्तृत्वस्यैव तथात्वात् । न चातथात्वेऽपि चतुर्विरह इति वाच्यं ।
तादृशवह्नि-धूमव्याप्तिपादककर्तृक एव अनवस्थाप्रदर्शनादिति^(१) चेत् ।
न । तस्यापि परस्परया वह्नि-धूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वात्, तथाहि

(१) अनवस्थादादादित्येति ग० ।

धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं विनापि भवि-

धूमो यदि वह्नियभिचारौ स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति वह्नि-
धूमव्याप्तिपाहकस्तर्कस्तत्र च वह्निजन्यत्वरूपाद्यतिरेकनिश्चयः^(१)
हेतुः बाधबुद्धेस्तार्किकबुद्धौ^(२) हेतुत्वात् तस्मिंश्चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां
प्रत्यक्षतो वह्निजन्यत्वनिर्णये वह्निजन्यत्वश्रद्धा विरोधिनी संग्रय-
सामग्रीसम्पादकत्वात्^(३) तच्छ्रद्धाविरोधी चायं तर्क इति, अत्र च
वह्निजन्यत्वद्वारायां वह्निमद्देशोत्पन्ने घटादौ मूलशैथिल्यवारणाय^(४)
विशिष्टान्तं द्वितीयभिन्नत्वविशेषणं, तत्प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोष-
तादवस्थान्त्, वह्निं विनानुत्पद्यमानत्वं तदर्थः,^(५) स्वसमानाधिकरण-
वह्निमदन्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्णकं यद्यत्तदन्यत्वमिति तु निष्कर्षः,
स्वपदमन्यत्वप्रतियोगिपरं, अन्यथा^(६) इदानीन्तनघटादेः सामग्री-

(१) वह्निजन्यत्वाभावरूपापाद्याभावस्य वह्निजन्यत्वात्मकस्य निश्चय इत्यर्थः ।

(२) तार्किकबुद्धौ तर्कात्मकबुद्धौ इत्यर्थः ।

(३) ननु संग्रयनाघोषारं वह्निजन्यत्वनिश्चय इत्यत आह संग्रयसामग्रीति
संग्रयस्य संग्रयसामग्रीसम्पादकत्वादिति तदर्थं तथाच यावत् तर्का-
दिरूपप्रतिबन्धकसमवधानं न भवति तावत् संग्रयधारैव उत्पाद्यत्व-
इति भावः ।

(४) 'मूल' व्याप्तिः, तस्याः 'शैथिल्य' व्यभिचारः, तदारण्यायेत्यर्थः ।

(५) 'तदर्थः' संबन्धार्थं इत्यर्थः ।

(६) 'अन्यथा' सामानाधिकरण्यानिवेशे ।

घटि अहेतुक एव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् सर्वत्र

कालेऽपि कुचचित् देशे वङ्गिसत्त्वेन मूलग्नैथिल्यतादवस्थ्यात् महाप्रलये मानाभावात्^(१) खण्डप्रलयेऽपि ब्रह्माण्डान्तरे वङ्गिसत्त्वात् सामग्रीमात्रस्यैव वङ्ग्यधिकरणचणवृत्तित्वेनाप्रसिद्धिप्रसङ्गाच्च । न तु वङ्गघटितसामग्र्यजन्यत्वं तत् धूमे प्राक् तदनिश्चयात् आपाद्याभावेनापादकाभावसाधने विशेष्यविरहप्रकारकसिद्ध्यर्थं तन्निश्चयस्यापेक्षितत्वात् । वङ्गसमवहिताजन्ये वङ्गिजन्यालोकादौ मूलग्नैथिल्यवारणाय विशेष्यदत्तं । न च चरमसमवहितपदं व्यर्थं वङ्गिजन्यत्वाभावस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं । वङ्गजन्ये वङ्गिसमवधाननियतोत्पत्तिके घटादिविशेषे मूलग्नैथिल्यापत्तेः । वङ्गिसमवहितजन्यत्वञ्च वङ्गिकालीनसामग्रीजन्यत्वं स्वसमानाधिकरणवङ्गिमत्स्वाव्यवहितपूर्वचणकत्वं इति तु निष्कर्षः । अन्यथा इदानीन्ननजन्यमात्रस्यैव वङ्ग्यधिकरणचणवृत्तिभामग्रीजन्यतया पक्षीभूतधूमेऽपि^(२) तादृशसामग्रीजन्यत्वनिश्चयसत्त्वेन तर्कवैफल्यापत्तेः । न तु वङ्गिघटितसामग्रीजन्यत्वं तत् तथा सति वङ्गजन्ये वङ्गिसमवधाननियतोत्पत्तिकघटादिविशेषे मूलग्नैथिल्यापत्तेः । वङ्गिसमानाधिकरणत्वे 'सतौत्यनेन चापाद्यप्रतियोगि विशेषणैयन्तेन वङ्गिव्यधि-

(१) महाप्रलययाज्ञीकारे तु चरमध्वंसे तादृशान्यत्वप्रतियोगित्वं सम्भवतीति भावः ।

(२) धूमे तादृशसामग्रीजन्यत्वं वङ्गिजन्यत्वस्वरूपमेवेत्यभिप्रायः ।

स्वक्रियाव्याघातः स्यात्, यदि हि गृहीतान्वय-व्यति-

करणे वङ्गिजन्यरूपादौ वङ्गिज्यधिकरणे घटादौ च मूलश्रे-
थिल्यं । न च पचतावच्छेदकविशिष्टे आपाद्याभावेनापादका-
भावसाधने नियमतो यद्गुर्मावच्छिन्नं सिद्ध्यति तद्गुर्मावच्छिन्ना-
भावकोटिकसंशयं प्रत्येव तर्का विरोधौति नियमः प्रकृते तु
धूमे उत्पन्नत्वाभावाभावेनोत्पन्नत्वेन वङ्गसमवहितजन्यभिन्नत्ववि-
शिष्टवङ्गिसमवहितजन्यभिन्नत्वस्थापादकौभूतस्थाभावसाधने वङ्गिज-
न्यभिन्नत्वाभावरूपस्य विशेष्याभावस्य न सिद्धिः^(१) विशिष्टाभावस्था-
तिरिक्तस्यैव सिद्धेः तथाच कथमस्य वङ्गिजन्यत्वाभावकोटिकसंशय-
विरोधित्वमिति वाच्यं । विशिष्टाभावस्य विशेषण-विशेष्याभावान-
तिरिक्ततया वङ्गिजन्यभिन्नत्वाभावरूपस्य विशेष्याभावस्य सिद्धेः ।
अथ तथापि न वङ्गिजन्यभिन्नत्वाभावरूपेण वङ्गिजन्यत्वस्य
सिद्धिरनुमितेर्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन विशिष्टाभावत्वेनैव
तत्सिद्धेः । न च विशेषणाभाववाधनिश्चयसहकाराद्वापकतानवच्छेद-
केनापि विशेष्याभावत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं । तथापि पचे विप-
र्ययानुमाने^(२) पूर्वं विशेषणाभाववाधप्रतिसन्धानानावश्यकतया निय-
मतक्षेपेण रूपेणासिद्धेरिति चेत् । न । वङ्गसमवहिताजन्यत्वेन पचस्यापि

(१) वङ्गिजन्यभिन्नत्वाभावत्वावच्छिन्नवङ्गिजन्यत्वस्य न सिद्धिरिति ख०,
ग०, घ० ।

(२) आपाद्याभावेनापादकाभावानुमाने इत्यर्थः ।

रेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव

विशेषणीयत्वात् तथाच पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने विपर्ययानुमाने
 पूर्वं विशेषणभावबाधप्रतिबन्धानस्यावश्यकतया नियमतो वज्जि-
 जन्यभिन्नत्वाभावत्वरूपेण वज्जिजन्यत्वसिद्धिरप्रत्यूहेति सम्प्रदायविदः ।
 तदसत् वज्जिसमवहितजन्यभिन्नत्वस्यैव विशेष्यतया बाधसहकारेण
 तदभावत्वेन तदभावस्य वज्जिसमवहितजन्यत्वरूपस्य सिद्धावपि वज्जि-
 जन्यभिन्नत्वाभावत्वरूपेण वज्जिजन्यभिन्नत्वाभावस्य वज्जिजन्यत्वरूप-
 स्यासिद्धेर्वज्जिजन्यस्यापि वज्जिनान्तरौयकस्य^(१) घटादेः वज्जिसम-
 वहितजन्यतया वज्जिसमवहितजन्यत्व-वज्जिजन्यत्वयोरत्यन्तं भेदात्
 वज्जिजन्यत्वासिद्धौ च कुतोऽस्य वज्जिजन्यत्वसंग्रहप्रतिबन्धकत्वं । न
 च धूमो यदि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन वज्जियभिचारौ
 स्यात् वज्जिसमवहितजन्यो न स्यादिति तर्को वज्जि-धूमव्याप्तिशङ्को-
 पयोगी तत्र च बाधनिश्चयविधया वज्जिसमवहितजन्यत्वनिश्चयो
 हेतुस्तन्निश्चयविरोधिनो वज्जिसमवहितजन्यत्वसंग्रहस्य निवर्तकतयै-
 वास्य वज्जि-धूमव्याप्तिशङ्कोपयोगित्वसम्भवेन वज्जिजन्यत्वसंग्रहाप्रतिब-
 न्धकत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । स्वसमानाधिकरणवज्जिमत्स्वाव्यव-
 हितपूर्वक्षणकत्वरूपस्य वज्जिसमवहितजन्यत्वस्य धूमे निश्चितत्वेन
 तत्संग्रहनिवृत्त्यर्थं तर्कवैफल्यात् धूमे तन्निश्चयासत्त्वे तु वज्जिजन्य-
 व्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य सत्यन्तद्वलसंग्रहप्रतिबन्धकत्वस्य वज्जि-
 माणस्यासङ्गतत्वापत्तेः निरुक्तवज्जिसमवहितजन्यत्वस्यैव वज्जिजन्य-व्यति-

(१) वज्जिसमवधाननियतोत्पत्तिकस्येत्यर्थः ।

धूमार्थं वहेः तृणार्थं भोजनस्य परप्रतिपत्त्यथ शब्दस्य
 चापादानं नियमतः कथं कुर्यात् ।

रेकानुविधायित्वरूपत्वात् । किञ्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे आपाद्या-
 भावेनापादकाभावसाधने यद्गुणमात्रविधेयतावच्छेदकसिद्धिर्भवति
 तद्गुणमात्रवच्छिन्नाभावकोटिकसमग्र्य प्रत्येव तर्का विरोधीत्येव नियमः,
 अन्यथा महत्त्व दीर्घत्वैतरपरिमाणभाववान् घटोयदि परिमाणवान्
 स्यात् द्रव्य न स्यादित्यस्यापि घटो महत्त्वं वेत्यादिमग्र्यप्रतिबन्धक-
 त्वापत्तिः । बाधसहकारेण विपर्ययानुमाने महत्त्वत्वावच्छिन्नस्य
 दीर्घत्वत्वावच्छिन्नस्य च सिद्धे, तथाच प्रकृते बाधसहकारेण व्यापक-
 तानवच्छेदकौभूतेन विग्रेयाभावत्वेन सिद्धावपि न तन्मात्रप्रका-
 रेण सिद्धिः व्यापकतावच्छेदकौभूतेन विशिष्टाभावत्वेनापि विग्रेष-
 णाभाव-विग्रेयाभावयोः सिद्धौ बाधकाभावादिति वल्लिसमवहित-
 जन्यत्वमग्र्य प्रत्येव कुतोऽस्य प्रतिबन्धकत्वम् ।

नयास्तु वल्लिसमवहिताजन्य स्यादित्यत्र वल्लिसमवहितजन्यत्व
 वल्लिजन्यत्वमेव वक्तव्यं, सत्यन्तश्च आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषण
 वक्तव्यं, तथाच धूमो यदि वल्लिजन्यत्वाभाववान् स्यात् वल्लिसमवहि-
 ताजन्यत्वविशिष्टस्योत्पन्नत्वस्याभाववान् स्यादित्याकारकसत्कं, अत्र
 घटादौ मूलगैषिन्धवारणयापाद्ये विशिष्टान्त प्रतियोगिविशेषण
 न त्वाभावविशेषण घटादौ मूलगैषिन्धतादवस्थापत्तेः^(१) तदर्थश्च

(१) चापादक चापाद्याभाववर्द्धित्वरूपस्य अविधारस्य तादवस्थापत्ते
 रिच्छं ।

उक्त एव, न तु वङ्गिमङ्गिन्नदेशोत्पत्तिकान्यत्वं तत्^(१) वङ्गिमति
 वङ्गेः पूर्वमुत्पन्ने रासभादौ व्यभिचारापत्तेः । अजन्ते मूलग्नैथिल्य-
 वारणाय विशेष्य^(२) । न च वङ्गजन्ते वङ्गिसमवधाननियतोत्पत्तिके
 घटादिविशेषे मूलग्नैथिल्यमिति वाच्यं । उत्पन्नत्वं हि वङ्गसम-
 वहितवङ्गि-तत्संयोगेतरयावत्कारणाधिकरणक्षणकत्वं, नान्तरीयज्ञे
 उक्तमूलग्नैथिल्यवारणाय वङ्गसमवहितेति क्षणविशेषण स्वसमाना-
 धिकरणवङ्गिमदन्यत्वं तदर्थः, वङ्गिनान्तरीयकस्य यावत्कारण-
 धिकरणक्षणस्तु न वङ्गिमदन्यः तथा सति वङ्गि विनापि तदुत्प-
 त्त्वापत्तेः, न हि यावत्कारणसत्त्वे कार्यविलम्बः, पचीभूते धूमे
 दृष्टापत्तेः महाप्रलये मानाभावात् खण्डप्रलयेऽपि ब्रह्माण्डान्तरे
 वङ्गिसत्त्वादसिद्धेवारणाय स्वसमानाधिकरणेति वङ्गिविशेषण, वङ्ग-
 समवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य वङ्गसमवहितयावत्कारणाधिकरणक्ष-
 णकत्वस्याप्रसिद्धत्वादङ्गि-तत्संयोगेतेरिति यावत्कारणविशेषणं, इत्यञ्च
 धूमे एव प्रसिद्धिः, दण्डादियत्किञ्चित्कारणाधिकरणक्षणस्य वङ्गस-
 मवहितत्वान्नान्तरीयकघटविशेषादौ मूलग्नैथिल्यतादवस्थ्यात् याव-
 दिति । न च वङ्गजन्ते वङ्गभिघातजाततण्डुलादिकर्मणि पाक-
 जहूपादिनाग्रे च व्यभिचार इति वाच्यं । संयोगेन स्वसमानाधि-
 करणस्य उत्पन्नत्वघटकवङ्गसमवहितत्वघटकतया भेदकूटस्यापाद्यस्य

(१) वङ्गसमवहिताजन्यत्वमित्यर्थः ।

(२) उत्पन्नत्वमिति तदर्थः, वङ्गसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टाभावनि-
 शेषे तादृशभिन्नत्वविशिष्टागमत्वात्किन्नादाय व्यभिचार स्यादव-
 उत्पन्नत्वपदमिति भावः ।

तत्रापि सत्त्वात् । ननु तथापि आपाद्यप्रतियोगिनो विशिष्टस्या-
 प्रसिद्धिः धूमावयव-तदुभयसंयोग-धूमप्रागभावघटिततद्रूमौयथावत्-
 कारणस्य धूमोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्चण एव सत्त्वेन तदानीं वज्जेरपि
 कारणतया आवश्यकत्वेन धूमौयवज्जि-तत्संयोगेतरयावत्कारणा-
 धिकरणक्षणस्यापि वज्जसमवहितत्वाभावाद्भूमेऽपि विशिष्टप्रसिद्धि-
 सम्भवात्^(१) । न च वज्जिविरहेऽपि तदुत्पन्नधूमद्रव्यकानामेव परस्पर-
 संयोगक्रमेण धूमोत्पादसम्भवात् न तदानीं वज्जेरावश्यकत्वं
 धूमनिष्ठजातिविशेषस्यैव वज्जि-तत्संयोगजन्यतावच्छेदकतया धूमं
 प्रति तयोर्ब्यभिचाराभावात्तथाच तादृशधूम एव प्रसिद्धिरिति
 वाच्यं । तादृशधूमस्य घटादितुल्यतया तत्र सत्यन्तदलाभावेनैव
 विशिष्टप्रसिद्धिसम्भवात् । न च यावत्कारणपदेन संयोगसम्बन्धाव-
 च्छिन्नस्वनिष्ठजन्यताप्रतियोगिककारणताश्रयो यावान् विवक्षणीयः
 भेदकूटघापाद्यं तथाच धूमे एव प्रसिद्धिरिति वाच्यं । यस्य
 नान्तरीयकस्य घटविशेषादेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताप्रतियो-
 गिककारणताश्रयो दण्डादिर्यावान् वज्जनधिकरणकाले वर्तते केव-
 लमवयवसंयोगमात्रं वज्जधिकरण एव काले जातं तादृशनान्तरीयके
 व्यभिचारापत्तिरिति । मैवं । यत्र धूमावयवद्वयोत्पत्तिर्वज्जेर्नाश्रये-
 त्येकः कालः ततो धूमावयवद्वयसंयोगः तदनन्तरं न वज्जिजन्य-
 तावच्छेदकाक्रान्तधूमोत्पत्तिः तत्र वज्जि-तत्संयोगयोः साक्षात्
 हेतुत्वेन तदिरिहात् अपि तु वज्जनरोत्पत्तिस्तत्संयोगोत्पत्ति-

(१) विशिष्टस्याप्रसिद्धिरिति य० ।

स्ततः पूर्वात्पन्नधूमावयवद्वयसंयोगाद्द्विजन्मविलक्षणधूमोत्पत्तिस्त-
 चैव धूमव्यक्तिविशेषे विशिष्टप्रसिद्धिसम्भवात् धूमावयवद्वयसंयोगो-
 त्पत्तिक्षणस्यैव तदीयतादृश्यावत्कारणाधिकरणत्वेन तदानीं वज्र-
 भावस्य सत्त्वात् उत्पत्तिप्राकक्षणे च वज्रेः सत्त्वात् । न च तत्रैव
 विशिष्टप्रसिद्धौ धूममात्रस्य पक्षत्वात् धूमान्तरे अंगत इष्टापत्ति-
 रिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तेरुद्देश्यत्वादिति प्राङ्गरिति
 संक्षेपः ।

‘अवज्जरेवेति न विद्यते वज्जिर्यचेति व्युत्पत्त्या स्वसमानाधिकरण-
 वज्जिमङ्गिन्नात् क्षणादेवेत्यर्थः, अव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः, ‘कचि-
 द्द्विं विनापीति किं धूमः क्वचिद्व्यवहितपूर्वं स्वसमानाधिक-
 रणवज्जिं विनापि भविष्यतीत्यर्थः, ‘अहेतुक इति किं धूमो
 निर्हेतुक एवोत्पत्स्यते इत्यर्थः, ‘इति शब्दा स्यादिति इति शब्दा
 विरोधिनी स्यादित्यर्थः । आद्यशब्दादयस्य सम्प्रदायमते निरुक्तवज्ज-
 समवहिताजन्यत्वरूपपक्षविशेषणाभावविषयकतया तर्कजनकपरामर्श-
 विघटकत्वेन तर्कविरोधित्वात् पक्षतावच्छेदकांगोऽनाद्यार्थपरामर्शस्यैव
 तर्कजनकत्वात् । नव्यमते तु निरुक्तवज्जसमवहिताजन्यत्वरूपापाद्य-
 प्रतियोगिविशेषणाभावविषयकतया तर्कजनकापाद्यव्यतिरेकनिर्णय-
 विघटकत्वेन तर्कविरोधित्वात् । द्वितीयायास्तु सम्प्रदायमते व्याप्यसं-
 ग्रयविधया आपाद्याभाववत्तया निश्चिते पक्षे आपादकसंग्रयात्म-
 कानाद्यार्थव्यभिचारसंग्रयाधायकतया तर्कविरोधित्वात् । नव्यमते
 आश्रये च पक्षे आपाद्यप्रतियोगिकोटिविशेष्यविरोधित्वेन तर्कजन-
 कापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया तर्कविरोधित्वादिति भावः ।

न चाद्ययोः शङ्कयोरभेद इति वाच्यं । प्रथमा धूमत्वावच्छेदेन, द्वितीया धूमत्वसामानाधिकरण्येनेति भेदात् । न चैवं धूमत्वसामानाधिकरण्येन वज्रसमवहिताजन्यत्वसत्त्वेऽपि धूमत्वसामानाधिकरण्येन वज्रसमवहिताजन्यत्वनिश्चये बाधकाभावात् द्वितीयसंशयस्य कुतश्चर्कविरोधित्वमिति वाच्यं । विग्रेथ्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य विग्रेथ्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विगिष्टबुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि^(१) विग्रेथ्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधसंशयस्य संशयसामर्थ्यसम्पादकतया विग्रेथ्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विगिष्टनिश्चयं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वात् । 'सर्व्ववेति षष्ठ्यर्थे सप्तमी सर्व्वस्थाः शङ्काया इत्यर्थः', 'स्त्रक्रियाव्याघात इति, 'स्त्र' तर्कप्रयोक्ता पुरुषः^(२) तस्य या 'क्रिया' वज्रान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं, क्रियते प्रवर्त्ततेऽनेनेति व्युत्पत्तेः, तेन 'व्याघातः' तत्प्रयुक्तोऽनुत्पाद इत्यर्थः, 'अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो वज्रिजन्यत्वनिश्चय-एवैतत्तर्कस्य सहकारितया वज्रान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य श्रवणपूर्वं सत्त्वादिति भावः । अन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य तादृशशङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वे मानमाह, 'यदि क्षीति, 'गृहीतान्वयेति तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्त्वेऽपि तदसमवहितजन्यत्व सामान्यतोऽहेतुकत्वं वा शङ्कतेत्यर्थः, 'परप्रतिपत्त्यर्थं' परकी-

(१) अत्रच्छेदावच्छेदेन विगिष्टबुद्धिं प्रति सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमिति भावः

(२) तर्कवत्पुरुष इति क० ।

तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तदुपादानमेव तादृ-

यशाब्दबोधार्थं, 'उपादान' प्रयत्न, 'नियमत' अन्वय व्यतिरेकाभ्या
प्रत्ययेण धूमादिरूपेष्टसाधनतानिश्चयत, न हि धूमादौ वज्राद्य-
समवहितोत्पत्तिकत्वस्याहेतुकत्वस्य वा ग्रहस्य सामर्थ्या सत्या
वज्रादौ धूमादिरूपेष्टसाधनतानिश्चय सम्भवतीत्याह, 'तेनेति
तादृशग्रहसामर्थ्यसमवधानेनेत्यर्थं, 'विनापि' विनैव, 'तत्सम्भवात्'
वज्रादौ धूमादिरूपेष्टसाधनतानिर्णयसम्भवात् । ननु कार्यानुत्पादस्य
कारणविरहमात्रप्रयुक्तत्वात् कथं तादृशशङ्कानुत्पादस्य स्वक्रिया-
प्रयुक्तत्वमत-आह, 'तस्मादिति, प्रयत्नान्वयानुपपत्त्येति शेष,
'तदुपादानमेवेति वज्रुपादानमित्यर्थं, उपादानञ्च^(१) उपादत्ते
प्रवर्ततेऽनेनेति कारणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकौभूतान्वय व्यतिरे-
कानुविधायित्वज्ञानपर ।

यत्तु भावव्युत्पत्त्या उपादान प्रवृत्ति पूर्वमपि स्वक्रियापद
तत्परमिति । तत्र । प्रवृत्ते शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् प्रवृत्ते-
कारणतायद्दोत्तरकालीनत्वेन तत्पूर्ववर्तिशङ्काप्रतिबन्धकत्वासम्भ-
वाच्च ।

केचित्तु कारणव्युत्पत्त्या उपादानपद धूमादिसाधनतानिश्चयपर
पूर्वमपि स्वक्रियापद तत्परमित्याहुः । तदसत् । धूमादिसा-

(१) उपादानञ्च उपादानपदश्चेत्यर्थं ।

शशङ्काप्रतिबन्धकं शङ्कायां न नियतोपादानं निय-

धनतानिश्चयस्य तर्कात्तरकालौनलेन तत्पूर्ववर्तिशङ्काप्रतिबन्धकत्वा-
भावात् ।

तस्य शङ्काप्रतिबन्धकतायामन्वय-व्यतिरेकौ दर्शयति, 'शङ्का-
यामिति, यतः इत्यादि, यतः शङ्कायामुत्पद्यमानायां 'न निय-
तोपादानं' नाम्बय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञान, 'नियतोपादाने च'
अन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञाने च, 'न शङ्का' इत्यर्थः, नियतमु-
पादानं यस्येति व्युत्पत्त्या नियतोपादानपदस्यान्वय व्यतिरेकानुविधा-
यित्वज्ञानपरत्वात् । न च वज्रान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वस्य वज्रि-
मत्त्वे उत्पद्यमानत्वे सति वज्रिं विनानुत्पाद्यमानत्वरूपतया निरुक्त-
वज्रममवहितजन्यत्वाभावघटितत्वेन तन्निश्चयस्य बाधनिश्चयतया
प्रथमसंग्रहप्रतिबन्धकत्वसम्भवेऽपि विरोध्यविषयकतया कथं तृतीय-
शङ्काप्रतिबन्धकत्वं कथं वा द्वितीयशङ्काप्रतिबन्धकत्वमपि संग्रहो
बाधनिश्चयस्य विग्रेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन संग्रहाप्रतिब-
न्धकतया बाधनिश्चयविधया द्वितीयशङ्काप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति
वाच्यं । वज्रान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेन वज्रिजन्यालोकादौ
नान्तरीयवज्रिके घटादौ च वज्रममवहिताजन्यत्व-सङ्घेतुकत्वनिश्च-
याद्वावर्त्तकधर्मदर्शनविधयैव तस्य तादृगशङ्कायामपि प्रतिबन्धकत्वात् ।
न चांग्रहोबाधनिश्चयवदग्रतो व्यावर्त्तकधर्मदर्शनमपि न विग्रे-
यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन संग्रहनिवर्त्तकमिति वाच्यं । बाध-
निश्चयस्यत्वे तथा नियमेऽपि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनादिस्थले तथा

तोपादाने च न शङ्का, तदिदमुक्तं “तदेव ह्याशङ्कते”,

नियमविरहात् । न चैवं वङ्गान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया वङ्गिजन्यत्वसंग्रहं प्रत्येव प्रतिबन्धकमस्तु किमुक्तकर्त्तव्येति वाच्यं । अनन्यथासिद्धत्वाविशेषितस्य वङ्गान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वस्य नान्तरीयकवङ्गिके घटादौ वङ्गिजन्य-त्वव्यभिचारितया^(१) वङ्गिजन्यत्वाभावव्यावर्त्तकत्वाभावात् तद्विशेषितस्य^(२) वङ्गान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वस्य च वङ्गिजन्यत्वानतिरिक्तत्वात् उपायान्तरस्थोपायान्तरादूषकत्वाच्च । न च सर्वत्र धूमे वङ्गान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानविरहाद्यत्र तादृशज्ञानं तत्र वङ्गसमवहितजन्यत्वादिसंग्रहासम्भवेऽपि धूमान्तरे तत्संग्रहे किं बाधकमिति वाच्यं । समानधर्मितावच्छेदककव्यावर्त्तकधर्मदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकतया धूमत्वरूपेण यत्किञ्चिद्धूमे वङ्गान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्त्वे धूमान्तरेऽपि तेन रूपेण वङ्गसमवहितजन्यत्वसंग्रहायोगात् गृहीतान्वय-व्यतिरेकधूमव्यक्तिविशेषस्यैव वा धूमत्वरूपेण तर्कं पक्षतया धूमान्तरे तत्संग्रहेऽपि चतविरहात् । न चैतावता वङ्गसमवहितजन्यत्वादिसंग्रहस्य तर्कतरप्रतिबन्धकवशान्निवृत्तावपि व्यभिचारसंग्रहनिवृत्त्यर्थमवश्यं तर्कान्तरापेक्षा पक्षभिन्ने आपाद्याभावविरहेऽपि आपाद्याभावांशे भ्रमात्मकस्य पक्षभिन्ने

(१) सर्वत्र तद्व्यभिचारितधर्मस्यैव तदभावव्यावर्त्तकत्वमिति भावः ।

(२) अनन्यथासिद्धत्वविशेषितस्येत्यर्थः ।

यस्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति ।
 न हि सम्भवति स्वयं वज्रादिकं धूमादिकार्यार्थं निय-
 मत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्कते चेति । एतेन
 व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति
 तत्राप्यनवस्थेति निरस्तं । स्वक्रियाया एव शङ्काप्रति-
 बन्धकत्वात् ।

अभिचारसंग्रहस्य 'सम्भवादिति वाच्यं । अनायत्या अभिचारसंग्रहं
 प्रत्यपि तत्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानव्यक्तेर्विरोधविषयकत्वे-
 ऽपि प्रतिबन्धकलोपगमात् एवं क्रमेण वज्रिजन्यत्वादिसंग्रहं प्रत्येव तस्य
 प्रतिबन्धकत्वसम्भवेऽप्युपायान्तरस्थोपायान्तरादूषकत्वान्न तर्कवैयर्थ्यमि-
 ति भावः । श्लोके प्राचां संवादमाह, 'तदिदमुक्तमिति, 'तदेवे-
 त्यादि 'आशङ्कते चेत्यन्तं प्राचीनग्रन्थः, 'आशङ्कते' प्रवृत्तिपूर्वं
 शङ्काविषयो भवति, 'आशङ्कमाने' प्रवृत्तिपूर्वं सन्देहविषये मति,
 'स्वक्रियेति, 'स्वक्रियायाः' स्वप्रवृत्तेः, 'व्याघातो न भवति' इत्यर्थः ।
 ननु धूमोऽवज्ज्ञेरेव भविष्यतीत्यादिसंग्रहेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपत्तेत्यत-
 आह, 'न हीति, 'नियमतः' धूमादिरूपेष्टमाधनतानिर्णयतः, 'उपा-
 दत्ते' प्रयत्नविषयं कुरुते, 'तत्कारणमिति तद्व्यवहितपूर्ववर्तिं तन्ने-
 त्यर्थं, धूमोऽवज्ज्ञेरेव भविष्यतीत्यादिसंग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वान्^(१) ।
 'एतेनेति 'निरस्तमित्यनेनाच्यः, 'तत्रापि' तज्ज्ञानेऽपि, स्वक्रियायाः

(१) प्रवृत्तत्वादिति उ०, ग०, घ० ।

अत एव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का
ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः
कुतः” ॥ इतिखण्डनकारमतमध्यपास्तम् । न हि
व्याघातः शङ्काश्रितः, किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धि-
केति, न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेवं
स्यात् । न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति
भूयोदर्शनादरः, न तु स स्वतएव प्रयोजकः । अत एव
तदाहितसंस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात्, तच्च

व्याघातज्ञानं प्रतिबन्धकमुक्तं, व्याघातश्च विरोधः, विरोधश्च स्वक्रि-
यायास्तादृशसंग्रहेण महानवस्थाननियमः^(१), नियमश्च व्याप्तिरेवेति,
तज्ज्ञानेऽपि व्यभिचारशङ्का विरोधिनी, तन्निवृत्तिश्च तर्कान्तरादि-
त्यनवस्येत्यर्थः । ‘स्वक्रियाया इति स्वस्य क्रिया प्रवृत्तिर्यस्या इति
व्युत्पत्त्या स्वक्रियाप्रयोजकीभूतनियतान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वबु-
द्धेरित्यर्थः । ‘व्याघातोयदौति व्याघातो यद्यस्ति तदा शङ्कायवश्यम-
स्तीत्यर्थः, स्वक्रियाप्रवृत्तिशङ्काप्रतियोगिकविरोधरूपस्य व्याघातस्य
प्रतियोगिनीं शङ्कां विना स्यात्तुमशक्यत्वादित्यभिमानः । ‘न
चेदिति न चेद्व्याघातस्तदा, ‘ततः’ प्रतिबन्धकाभावतः, ‘तरां’
सुतरां शङ्केत्यर्थः, ‘व्याघातावधिरिति, तथाचेत्यादि, ‘व्याघा-
तावधिः’ व्याघातनिवृत्त्या व्याघातप्रतिबन्धा, ‘आशङ्का’, ‘तर्कश्च,

(१) नियतसहानवस्थानमिति ख०, ग० ।

प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां
 तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनव-
 द्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारि-
 साधारणमिति न ततोऽपि व्यप्तिनिश्चय इति चेत् । न ।
 स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् । सत्तर्काद्व्याप्ति-
 प्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां
 पुरुषज्ञानमिव ।

‘शङ्कावधिः’ शङ्कानिवर्त्तकः कुत इत्यर्थः, व्याघातसत्त्वे शङ्कायाः
 श्रावणकत्वेन व्याघातस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वासम्भवात्, व्याघातस्य
 शङ्कानिवर्त्तकत्वाभावे शङ्कया तर्कस्यैवानवतारेण तर्कस्यापि शङ्का-
 निवर्त्तकत्वादिति भावः । ‘इत्यपास्तमिति खण्डनकारमत-
 मपास्तं, क्वचित्तथैव पाठः । ‘शङ्काश्रितः’ शङ्काप्रतियोगिकः,
 प्रतिबन्धक इति शेषः । ‘स्त्रक्रियैवेति स्त्रस्य क्रिया प्रवृत्तियैस्या-
 इति व्युत्पत्त्या स्त्रक्रियाप्रयोजकीभूतनियतान्वय-व्यतिरेकानुविधा-
 यित्वधीरेवेत्यर्थः । शङ्काप्रतियोगिकविरोधस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि
 न चतिरित्यभिप्रायेणाह, ‘न वेति, ‘विशेषदर्शनात्’ विरो-
 धिभूताद्दर्शनात्, या शङ्कानिवृत्तिः साध्येवं न स्यात् विरोध-
 प्रतियोगिनी शङ्कां विना तद्विरोधाययदर्शनस्य स्यात्समशङ्कत्वादित्य-
 र्थः । यदि च विरोधप्रतियोगिनेो यदाकदाचित् यत्र कुत्रचित्^(१)

(१) ‘यत्र कुत्रचित्’ इति पाठः घ० पुस्तके नास्ति ।

अपरे तु यत्र तर्को व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरा-
पेक्षा, यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरा-
पेक्षेति नानवस्था, अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्ट-
साधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं, तदानीं व्याप्त्यनु-
भावकाभावात्, तन्मूलानुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्ति-
स्मरणपरम्परेति ।

सत्त्वमात्रमपेक्षितं न तु तदा तत्र तदुत्तरं तत्सत्त्वमिति^(१)
विभाव्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । नन्वेवं व्याप्तिज्ञानं भूयो-
दर्शनादिति सिद्धान्तः कथं संगच्छते^(२) इत्यपेक्षायामाह, 'न चेति,
वह्नि-धूमयोर्भूयःसहचारनिश्चयं विना धूमे वह्निसमवहितसामर्थ्य-
जन्यत्वनिश्चयासम्भवात् अयमेव धूमोवह्निपूर्वक एतदन्यस्तु न, एवं
एतद्भूमद्वयमेव वह्निपूर्वकं न त्वेतदन्य इत्यादिशङ्कासम्भवादिति
भावः । 'भूयोदर्शनादरः' कदाचित् कुत्रचित्तदुपयोगः, 'न त्विति,
'सः' भूयःसहचारग्रहः, 'स्वत एव' साक्षादेव, 'प्रयोजक इति व्याप्ति-
ग्रहप्रयोजक इत्यर्थः । भूयोदर्शनस्य संस्कारद्वारा व्याप्तिग्राहकत्वे
तदाहितसंस्कारस्य मानान्तरत्वापत्तिः यदसाधारणं सहकार्यासाद्य
मनोवह्निर्गोचरां प्रमां जनयति तदेव प्रमाणान्तरमिति पूर्वपक्षोक्तं
दूषयति, 'अत एवेति यत एव भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्तर्क एव

(१) न तु तदुत्तरं तत्र सत्त्वमिति^(१) ग०, घ० ।

(२) संगच्छतामिति ग०, घ० ।

यत्त्वनादिसिद्धकार्य-कारणभावविरोधादिमूलाः
केचित्तर्का इति । तन्न । तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमान-
एव पर्यवसानात् । न च व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव
तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनु-
पपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

प्रयोजक न तु व्याप्तिग्रहे अत एवेत्यर्थः, 'अप्रमात्वादिति,
इदमापातत तर्कस्याप्यगत प्रमात्वात् । वस्तुतस्तर्कस्य प्रामात्वेऽपि त
प्रति सस्कारो न जनक किन्तु प्रयोजक एवेति न प्रमाणान्तरत्व-
मित्येव तत्त्व । 'तच्चेति व्यभिचारसन्देहाभाववत्त्वत्यर्थः, 'तदभावे-
ऽपि' व्यभिचारसन्देहाभावाभावेऽपि व्यभिचारसन्देहेऽपीति यावत्,
व्यभिचारसन्देहस्य योग्यतादिसन्देहहूपतया शब्दादिनार्थनिर्णये-
ऽविरोधित्वादिति भावः । भ्रान्तोद्देश्यति, 'नञ्चिति, 'व्यभि-
चारादर्शनवदिति व्यभिचारनिर्णयाभाववदित्यर्थः (१), यथा व्यभि-
चारनिश्चयाभाव सहचारदर्शन न व्याप्तिग्राहक अन्यथा यत्र
व्यभिचारसग्रयो वर्तते तत्र व्याप्तिग्रहापत्ते तत्रापि व्यभिचारनिश्च-
याभाव-सहचारदर्शनयो सत्त्वान्तथा व्यभिचारसग्रयाभाव तर्कयो-
ज्ञान न व्याप्तिग्राहक शङ्कासत्त्वदशायामपि व्यभिचारशङ्काविरहा-
नुकूलतर्कयोज्ञानसम्भवात् तत्र व्याप्तिग्रहापत्तेरिति (२) । 'व्यभिचारोति

(१) व्यभिचारानिश्चयवदित्यर्थ इति ग०, घ० ।

(२) यथेत्यादि व्याप्तिग्रहापत्तेरित्यन्त पाठः ग० पुस्तकं नास्ति ।

अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीना व्याप्तिग्रह इति, तदपि न, तर्कस्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेत् । न । अनवस्थाभयेन तर्कं विना

सन्दिग्धव्यभिचारीत्यर्थः । 'व्याप्तिग्राहकत्वात्' व्याप्तिग्रहे प्रयोजकत्वात् । ननु तथापि व्यभिचारज्ञानविरहानुकूलतर्कयोर्थ्यभिचारिण्यपि सत्त्वात् कथं प्रमा-भ्रमविभाग इत्यत आह, 'सत्तर्कादिति, यद्यपि तर्कस्य सत्त्वं मूलशैथिल्यादिदोषरहितत्वं, तद्विशिष्टत्वमेव^(१) आभासत्वं तच्च न प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकं वस्तुगत्या व्याप्तिसत्त्वे तादृशदोषविशिष्टाद्भ्रमोयदि वद्विव्यभिचारी स्यात् प्रथिवी न स्यादित्यादितर्कादपि प्रमा-भ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचारात् । एवं विशेषदर्शने सत्यत्वासत्यत्वमपि न प्रामाण्यादिप्रयोजकं विषयस्याबाधितत्वेऽसत्यादपि विशेषदर्शनात् प्रमा-भ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचारात् । न च तर्कस्य सत्त्वं वस्तुगत्या व्याप्तिमद्विषयकत्वं, आभासत्वञ्च वस्तुगत्या व्याप्त्यभाववद्विषयकत्वं, एवं विशेषदर्शनस्य सत्यत्वं वस्तुगत्या पुरुषत्ववद्विषयकत्वं, वस्तुगत्या तदभाववद्विषयकत्वञ्चासत्यत्वमिति वाच्यं । तस्यापि स्वतःसिद्धशङ्काविरहस्थले तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहेण व्यभिचारात्तस्य प्रमा-भ्रमप्रयोजकत्वसम्भवात् । तथापि 'सत्तर्कात्' सत्यव्याप्तिज्ञानात्,

(१) मूलशैथिल्यादिदोषविशिष्टत्वमेवेत्यर्थः ।

व्याघातात् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् ।

यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्धाभावग्रहः
अयोग्यानान्तु साध्याव्यापकत्व-साधनव्यापकत्वसाध-

‘तदाभासात्’ तदभावात्, तथाच व्याप्तिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति व्याप्तिप्रमात्वेन हेतुत्वं समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः । व्याप्तिभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिप्रमाविरहत्वेन हेतुत्वं विशेषणताविशेष-विशेष्यताभ्यां सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । सर्वज्ञान्ततोभगवद्ब्याप्तिप्रमैव पूर्वं सुस्तमेति भावः । ‘विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां’ सत्यविशेषणज्ञान-तद्विरहाभ्यां, पुरुषत्वप्रमा-तद्विरहाभ्यामिति यावत्, ‘पुरुषज्ञानमिव’ पुरुषत्वप्रमा भ्रम इव, तर्कस्य शङ्कामात्रनिवर्तकत्वाद्यच्च स्वतः सिद्धः शङ्काविरहस्तत्र तर्कविनैव व्याप्तिग्रहः इति नानवस्येति स्वयमुक्तं ।

प्राञ्चस्तु तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वमभ्युपेत्य प्रकारान्तरेणानवस्थापरिहरन्ति तदेवाह, ‘अपरे त्विति, ‘यत्र तु व्याप्तिस्मरणमिति, व्याप्यनुभव प्रत्येव तर्कस्य हेतुत्वादिति भावः । व्याप्तिस्मरणे तर्कापेक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह, ‘अस्ति चेति भवति चेत्यर्थः, ‘चः’ हेतौ, ‘व्याप्तिस्मरणमिति, तर्क विनैवेति शेषः, ‘व्याप्यनुभावकाभावादिति तर्काभावादित्यर्थः, यदा ननु जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं स्मरणमेव न किन्तु अनुभवरूपमित्यत आह, ‘तदानौमिति । ननु तथापि विनानुभवं स्मरणयोगात् जन्मान्तरीणो व्याप्यनुभवो हेतुर्वाच्यस्तत्र

नादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् ।
अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभा-
वात् ।

च तर्कः हेतुस्तत्र च तर्कं व्याप्त्यनुभवान्तरं हेतुरिति क्रमेणानवस्था
तदवस्यैवेत्यत आह, 'तन्मूलेति व्याप्तिस्मरणमूलकोयः प्राग्भवीयो
व्याप्त्यनुभवस्तन्मूलिका, 'अग्रे' भाविजन्मनि, व्याप्तिस्मरणपरम्परेत्यर्थः,
तथाच जन्मान्तरीयव्याप्तिस्मरणमूलीभूतव्याप्त्यनुभवमूलीभूततर्कं व्या-
प्त्यनुभवो न हेतुः किन्तु व्याप्तिस्मरणमिति नानवस्था कदाचित्
अन्तरान्तरा व्याप्तिस्मरणेन विच्छेदात् तर्कधाराया अविरललग्ना-
भावादिति प्राचामाशयः । अचेदमस्वरसवीजं, न हि कदाचिदन्त-
रान्तराविच्छेद एवानवस्थापरिहारः, किन्तु आत्यन्तिकविच्छेद-
एवेति सकलसम्प्रदायसिद्धमिति ।

कार्य-कारणभावविरोधादीनामनादिप्रसिद्धिविषयत्वनिश्चय एव
कुत्रचित्तर्कं संग्रयनिवर्तक इति केचिद्वदन्ति तन्मतमाशङ्क्य
निराकरोति, 'यत्त्विति, 'अनादिप्रसिद्धेति कार्यकारणभावविरो-
धादीनां विशेषणं, तथाच 'अनादित्वेन अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन,
'सिद्धाः' निश्चिताः, कार्य-कारणभावादयः क्वचित्तर्कं संग्रयनिवर्तका
इति नानवस्येत्यर्थः, यथाश्रुते कार्य-कारणभावे विरोधे चाना-
दित्वस्य दुर्वचत्वात्, 'आदिना व्याप्तिपरिग्रहः । 'तचेति कार्य-कार-
णभावादीनामनादिप्रसिद्धिविषयत्वे इत्यर्थः, 'प्रमाणानुयोगे' प्रमा-

ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्व-

णप्रश्ने^(१), 'अनुमान एवेति प्रत्यक्षस्य तत्रासम्भवादित्यर्थः, तथाच तत्राप्यनुमाने तर्कापेक्षावशक्यतीत्यनवस्था तदवस्थेति भावः। व्याप्ति-
ग्राहकतर्कमूलभूतव्याप्तिग्रहो न तर्कान्तरादपि तु व्याप्तिग्रहान्यथा-
नुपपत्तिग्रहादेव इत्याह, 'न चेति, 'अनुमानत्वात्' व्याप्तिनिश्चया-
धीनप्रवृत्तिकत्वात्, यथाश्रुतासङ्गतेः परैरर्थापत्तेरनुमानत्वानभ्युप-
गमात्, तथाच तत्रापि तर्कापेक्षावशक्यतीत्यनवस्था तदवस्थैवेति
भावः।

तदेवं व्यभिचारादर्शनमहकृतं सहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकं तर्कः
शङ्कानुत्पत्तौ प्रयोजक इति व्यवस्थाप्य तर्कादनौपाधिकत्वग्रहस्त-
तदुभाभ्यां मिलित्वा व्याप्तिग्रह इत्येकदेशिमतमाशङ्क्य दूषयति,
'अन्ये वेति, 'तदधीन इति तयोरधीन इत्यर्थः। अनौपाधिकत्वग्रहे
व्याप्तिग्रहे च तर्कः स्वतन्त्रो हेतुः, प्रमाणसहकारी वा, नाद्य-
इत्याह, 'तर्कस्थेति तथाच प्रमाणस्य स्वतन्त्रतया जनकत्वनियमेन
तर्कस्य प्रमाणत्वासम्भवात् जनकत्वाभाव इत्यर्थः, द्वितीयमाशङ्कते,
'व्यभिचारादीति, आदिपदादुपाधिपरिग्रहः। 'व्याघातात्' तर्का-
भावातिरिक्तकारणान्तराभावात्, 'विरहः' अनुत्पादः। 'व्याप्तिग्रहे'
अनौपाधिकत्वग्रहे।

(१) 'प्रमाणाद्युच्यते' प्रमाणाद्युच्यते, इत्यर्थं पाठः ख०, ग०, घ० पुस्तकेषु
नास्ति।

ग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वा-
देव पक्षेतरा नोपाधिरिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हि
वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमात्रं ज्ञेयं, साध्यव्यापकत्वेन
तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके
व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपाच्च । अपि च कर-वह्निसं-
योगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वा-

अनौपाधिकत्वज्ञान व्याप्तिधीजनक तन्मतमाशङ्क्य निराकरोति,
'यत्त्विति, 'साधनादिति अनुमानादित्यर्थ, 'अनौपाधिकत्व सुग्रह-
मिति, तथाच तर्काहेतुकमेवानौपाधिकत्वज्ञान व्याप्तिधीहेतुरिति
भाव । 'अनवस्थानादिति तदनुमानमूलीभूतव्याप्तिज्ञानेऽप्यनौपा-
धिकत्वनिश्चयस्य हेतुत्वादिति भाव ।

व्याप्तिग्रहे परस्परयापि कुत्रचिन्न तर्कोपयोग इति मीमांसकैक-
देशिमत निराचष्टे, 'ये चेति, व्यभिचारसमयस्य तत्सामय्याद्या-
प्रतिबन्धकत्वादिति शेष । 'अनुकूलेति व्यभिचारशङ्कानुत्पादानु-
कूलेत्यर्थ, 'सहचारादीत्यादिना सम्बन्धिन साध्यादे' परियह,
'व्याप्तिग्रह' सर्वत्र व्याप्तिनिश्चय, 'साध्यव्यापकत्वग्रहे' साध्यव्यापकत्व-
निश्चये, 'अनुमानमात्रमिति सन्दिग्धसाध्यपक्षकानुमानमात्रमुच्छि-
द्येतेत्यर्थ, यथाश्रुते निर्णीतसाध्यके व्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन पक्षेतरत्वस्य
साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भवादानुमानमात्रोच्छेदाभावात् । अस्माकन्तु
पक्षे साध्यस्य समयसत्त्वे साध्ये पक्षेतरत्वव्यभिचारसमयसत्त्वादानुकूल-
तर्कं विना न साध्यव्यापकत्वनिश्चयसम्भव इति भाव । 'अनुमान-

दित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्व
किमप्रयोजकं नाम तस्माद्विपक्षवाधकतर्काभा-
वान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानखण्डे तर्कनिरूपणं ।

मात्रेति तादृशानुमानमात्रोच्छेदकत्वज्ञानलक्षणप्रतिकूलतर्कादित्यर्थं,
'नोपाधि.' न स्वयमिचारेण साध्यव्यभिचारोच्चायक, 'उपाधिलेनेति
व्यभिचारोच्चायकत्वेनेत्यर्थं । 'साध्यव्यापकत्वेन' तन्निश्चयेन, 'व्यापक-
व्यतिरेके' व्यापकव्यतिरेकज्ञाने, 'व्याप्यव्यतिरेकस्य' व्याप्यव्यतिरेक-
ज्ञानस्य । ननु तादृशानुमानमात्रोच्छेदकत्वज्ञानमेव तत्र साध्य-
व्यापकताज्ञानविरोधीत्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'शक्यतिरिक्तेति ।
न चास्मन्मते साध्याप्रसिद्धि, पररौत्यैव पर प्रत्यभिधानात्, स्वमते
तु शक्यतिरिक्तत्ववहिर्भावेन साध्य बोध्य, 'न साधक' न लिङ्ग,
'व्याप्तस्य' व्याप्यत्वेन निश्चितस्य, 'पक्षधर्मत्वे' पक्षधर्मत्वनिर्णये, 'न
तत्रेति व्यभिचारमग्रयमामयीमत्वेन न तत्र व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः ।

इति श्रीमयुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाप्यद्वितीयखण्डरहस्ये तर्करहस्य ।

अथ व्याख्यनुगमः ।

उक्तव्याप्तिप्रकारेणान्योन्याभावगर्भे व्याप्तिरनु-
मितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः ।

अथ व्याख्यनुगमरहस्यं ।

ननूक्तव्याप्तीनां ज्ञानधमुच्चयो न हेतुरसम्भवात् न प्रत्येकं अन-
नुगमात् कस्यचिदेव ज्ञानं तथेत्यत्र तु विनिगमकाभाव इत्यत आह,
'उक्तेति, 'अनुमितिहेतुरिति ज्ञानविषयतयाऽनुमितिहेतुतावच्छे-
दिका इत्यर्थः, 'लाघवादिति प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन
यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्व-
द्विन्नत्वस्य हेत्वधिकरणविशेषणत्वेनात्यन्ताभावगर्भमपेक्ष्यापि लाघ-
वादित्यर्थः । अथ अन्योन्याभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिमद्विन्नत्वं हेत्वधिकरणविशेषणमावश्यकमन्यथा
संयोगादिमदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानये संयोगी द्रव्यत्वादित्य-
व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तेः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेऽपि
संयोगादिमद्वेदस्याव्याप्यवृत्तितानभ्रमेण हेतुसामानाधिकरण्यभ्रमेण
तच्चानुमित्यनुत्पादापत्तेः, तथाच क लाघवं । न चान्योन्याभाव-
गर्भलक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमेव निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयं न

तु यथोक्तप्रतियोगिमद्भिन्नत्वेन हेत्वधिकरणमतोलाघवमिति वाच्य । तथा सत्यत्यन्ताभावगर्भसन्नक्षणेऽपि तथैव सुवचतया तत्रापि गौरवाभावादिति चेत् । न । अन्योन्याभावगर्भसन्नक्षणे तादृशप्रतियोगिमद्भिन्नत्वेन हेत्वधिकरणविशेषणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध प्रतियोगितावच्छेदकयोरप्रवेशादेव लाघवात् । वस्तुतोऽन्योन्याभावगर्भसन्नक्षणे प्रतियोगिभिन्नत्व हेत्वधिकरणस्य प्रतियोग्यनिष्पितत्व वा हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य विशेषण न तु यथोक्तं गौरवात्तथाचात्यन्ताभावगर्भमपेक्ष्यातीव लाघवमिति भाव ।

अत्र नया अन्योन्याभावगर्भस्यापकताघटितव्याप्तिज्ञानमपि नानुमितिहेतु, किन्तु साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति लाघवात्^(१) । तत्परिष्कारस्तु प्रागेवाभिहित,^(२) केवलान्वयिनि भ्रमरूपव्याप्तिज्ञानादेव सर्व्वदानुमिति, सद्भूतौ भ्रमभिन्नव्याप्तिज्ञानादेवानुमिति रिति नियमे च मानाभाव, भ्रमजनकदोषरहितस्य केवलान्वयानुमितिरप्रमिद्धैव । एव द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादावपि भ्रमरूपव्याप्तिज्ञानादेवानुमिति^(३) । न च

(१) 'लाघवात्' साधनभेदेन कार्य्य कारणभावभेदाकल्पनरूपलाघवादित्यर्थः ।

(२) व्याप्तिपक्षकरवृत्तयेऽभिहित इत्यर्थः ।

(३) विशिष्टसत्त्वस्य सत्त्वानतिरिक्ततया विशिष्टसत्त्वे द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिभावात् तत्र तादृशव्याप्तिज्ञान भ्रमरूपमेवेति । न च साध्याभावाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्ति तथाच विशिष्टसत्त्वे द्रव्यत्वाभावाधिकरणवृत्तित्वेऽपि विशिष्ट

साध्याभाववददृत्तिलज्ञानस्यैव सर्व्वानुमितिहेतुत्वे पृथिव्यामितर-
भेदः हृदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाधकानुमितिर्न स्यात् साध्य-
स्याप्रसिद्धा तदभाववददृत्तिलज्ञानस्यासम्भवादिति वाच्यं । तत्र
पृथिवीतरत्व-धूमादेरेव साध्याभावतया पृथिवीतरत्ववददृत्तिल-धूम-
वददृत्तिलज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् अन्यथा तवापि साध्यस्याप्रसिद्ध्या
साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यादिज्ञानस्य
तत्रासम्भवात् । ननु साध्याभाववददृत्तिलज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे
वाच्यत्वादौ वज्रादौ वा केवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमितिर्न स्यात्
विशेषदर्शनसत्त्वेन अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यवत्त्वज्ञानासम्भवात् व्याप-
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे तु तदानीमप्यनुमित्यु-
त्पादात् । न च केवलान्वयित्वग्रहो न तावत् साध्याभाववान-
भाव इत्याकारकोऽभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्य साध्याभावस्य निश्चयः तादृशनिश्चयस्य
निर्व्वक्तिः पर्व्वतोवृद्धिमान् इत्यादिज्ञानवदाचार्य्यभ्ररूपत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात्^(१) । नापि तादृशकारकोऽभावत्वसामानाधिकरण्येन

सत्तात्वे द्रव्यत्वाभावाधिकरण्यदृत्तित्वाग्रहच्छेदकत्वस्य सत्त्वेन तत्र तादृ-
शव्याप्तिज्ञानस्य कथं भ्रमत्वमिति वाच्यं । व्याप्ते- हेतुतावच्छेदकघटि-
तत्वे साधनभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदाकल्पनरूपसाध्यासम्भवादि-
ति हृदयं ।

(१) अभावः साध्याभाववान् इत्याकारकाभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावावगाहिज्ञाने

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतिधोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य निश्चयः, त-
त्सत्त्वेऽपि अभावत्वसामानाधिकरण्येनाभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यप्र-
कारकस्य साध्याभाववददृष्टित्वज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावान् अंशतो
बाधस्य विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विशेषणसिद्धाविरो-
धित्वादिति वाच्यम् । साध्यात्यन्ताभाववानभाव इत्याकारक-
स्याभावत्वावच्छेदेनाभावे तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यात्यन्ताभावनि-
श्चयरूपस्य साध्यवद्विज्ञोऽभाव इत्याकारकस्याभावत्वावच्छेदेनाभावे
साध्यवदन्योन्याभावनिश्चयरूपस्य वा केवलान्वयित्वग्रहस्थानाहार्य-
स्यापि सम्भवात्^(१) अत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वादेरखण्डधर्मविशेष-
रूपत्वेनाभावत्वाघटितत्वात्^(२) वाच्यत्वाभाववान् अभाव इत्याकारक-
स्याभावत्वावच्छेदेन वाच्यत्वलावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छि-
न्न-प्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावत्वज्ञानस्थानाहार्यसाम्भवेऽपि तादृ-
शाकारकस्याभावत्वावच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-

विशेषणीभूतसाध्याभावकोटौ अभावाग्रे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यस्य नियमतोभानात् तादृशज्ञानस्य
विरुद्धोभयप्रकारकत्वरूपमाहार्यत्वमिति तात्वर्थम् ।

(१) समानधर्मितावच्छेदकज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति भावः ।

(२) अन्यथा अत्यन्ताभावत्वस्य सदातनससर्गाभावत्वरूपत्वे अन्योन्याभावत्व-
स्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपत्वे अभावत्व-
घटितत्वेन पुनस्तदोपतादवस्थाः स्यादिति भावः ।

स्वभावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभाववत्ताज्ञानस्थानाद्यर्थस्यापि^(१) सम्भवाच्चेति चेत् । न । तादृशकेवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमितेर-
प्रसिद्धेः अन्योन्याभावत्वावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहद-
शायामनुमित्यनुत्पादस्य तथापि वाच्यत्वेन कस्यचित् फलस्था-
पत्तापस्याविशेषात् । वस्तुतस्तु साध्याभाववददृत्तिलरूपस्याग्निज्ञानहे-
तुतायामभावत्वं न निविश्यते गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च किन्तु
साध्यीयवददृत्तिलज्ञानमेव हेतुः, तच्च यथोक्तकेवलान्वयित्वग्रहदश-
यामपि सम्भवति साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वात् ।

ननु तथापि साध्याभाववददृत्तिलज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे घटो-
द्रव्यमित्यादिरूपा स्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितिः कदा-
चिदपि न स्यात् साध्याभाववददृत्तिलस्य द्रव्यत्वत्वादिरूपसाध्यता-
वच्छेदकघटितत्वेन द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिलस्यैव तदुद्भेः
कार्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तानव-
च्छिन्नद्रव्यत्वादिविधेयताकानुमितिलस्य कार्यतावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वा-
द्यनुमितेर्नियमतो द्विविधविषयताकल्पप्रसङ्गात्^(२) । न च यत्र

(१) तथाच व्याप्तिबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-
वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रसिद्ध्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन च सम्बन्धेना-
भावांशे वाच्यत्वस्य प्रकारत्वात् एतादृशकेवलान्वयित्वग्रहस्य प्रति-
बन्धकत्वमिति भावः ।

(२) साध्याभाववददृत्तिलज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे द्रव्यं पृथिवीत्वादित्या-
दौ स्वरूपतो घटोद्वयं इत्याकारकानुमितेरनुपपत्तिः व्याप्तिबुद्धौ

साध्याभाववद्वृत्तिलरूपव्याप्तिग्रहे साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यस्य द्रव्यत्वादेः स्वरूपतोऽभावे प्रका-
रकत्व तत्र स्वरूपतोऽद्रव्यत्वादिविधेयकानुमितिर्यत्र च तद्द्रव्यहे
तादृशसम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिरूपेण साध्यस्य द्रव्यत्वादेः प्रकारकत्वं
तत्र द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयिकेति कार्य-कारणभावभेदान् न
नियमतो द्विविधविषयकत्वमिति वाच्यम् । अभावप्रत्ययो हि
प्रतियोगिनि तद्गुणवैशिष्ट्यमवगाहमान एव तद्गुणस्यावच्छेदकत्वमव-

यद्रूपेण साध्यमभावे भासते तद्रूपेण साध्यानुमितिरिति नियमात्,
अन्यथा अभावांशे द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वावगाहिव्याप्तिबुद्धे घटोजातिमा-
नित्याकारकजातित्वप्रकारकद्रव्यत्वानुमित्यापत्ति इत्याशङ्क्य समाधत्ते
द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तत्वादिना । तथाच द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तधर्मानव-
च्छिन्नद्रव्यत्वादिनिष्ठविधेयताकानुमितित्वं तत्कार्यतावच्छेदकमिति
समाधानं । अत्र तादृशविधेयतायामनवच्छिन्नान्तविशेषणानुपादाने
जातित्वेन द्रव्यत्वानुमित्यापत्ति । एवं द्रव्यत्वनिष्ठत्वानुपादाने सत्ता-
साध्यरूपघट सन् इत्याकारकानुमित्यापत्तिरतस्तत्र उभयोपादानं ।
अधेयमनुपपत्ति, तथा हि द्रव्यत्वत्वेन घटत्वाद्यनुमित्यसम्भव तादृ-
शधर्मानुमितेः द्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वासम्भवात् । अत्रेदं समाधानं
द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नद्रव्यत्वादिनिष्ठविधेयताकानुमिति-
त्वप्रदेन किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यतिरिक्तविधेयताभिन्नद्रव्यत्वत्वाद्यति-
रिक्तधर्मानवच्छिन्नद्रव्यत्वादिनिष्ठविधेयताकानुमितित्वस्य विवक्षितत्वे
अथ वा निरवच्छिन्नत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यतिरिक्त द्रव्यत्वत्वानवच्छिन्नत्वो-
भयभाववद्विधेयताकानुमितित्वस्य विवक्षितत्वे न काप्यनुपपत्तिरिति
विभावनीयं ।

अनौपाधिकत्वन्तु तल्लक्षणं । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युप-
जीव्यत्वेन व्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात् न तु
व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत्, तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि

गाहते न तु तदनवगाह्येति नियमात् द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन स्वरूपतो द्रव्यत्वादेरभावे प्रकारत्वासम्भवादिति
चेत् । न । स्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितेरसिद्धेः अभाव-
प्रत्ययोहीत्यादिनियमस्यैव वा असिद्धेः । यदि च तादृशानुमि-
तिरपि प्रामाणिकी तन्नियमोऽपि च प्रामाणिकः तदान्यत्र साध्या-
भाववदवृत्तित्वज्ञानमेव हेतुस्तादृशानुमितौ च द्रव्यान्यावृत्तित्वादि-
रूपव्याप्तिज्ञानं हेतुरिति^(१) प्राज्ञः ।

ननु अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽनौपाधिक-
त्वज्ञानं अनुमितिजनकं इति प्रामाणिकप्रवादः कथमत आह,^(२)
'अनौपाधिकत्विति, 'तल्लक्षणमिति लिङ्गविधया अन्योन्याभावगर्भ-
व्याप्तिज्ञापकमित्यर्थः, तथाच प्रामाणिकप्रवादे जनकपदं^(३) प्रयोज-
कपरमिति भावः ।

(१) तथाच अभावाग्रे द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वावगाह्यद्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमि-
तित्वं, भेदाग्रे स्वरूपतो द्रव्यत्वेन द्रव्यावगाह्यद्रव्यान्यावृत्तित्वरूपव्या-
प्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं स्वरूपतो द्रव्यत्वविधेयताकानुमितित्व-
मिति न नियमतोऽनुमितेर्द्विविधविषयकत्वमिति तात्पर्यं ।

(२) अनुमितिहेतुरिति प्रामाणिकप्रवादविरोध इत्यत आहिति ग० ।

(३) हेतुपदमिति ग० ।

न स्वतोदूपकं । न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्व-साधनाव्याप-
कत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकमतिप्र-
सक्तेः, व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्, तद्धीस्तथा । न

ननु यद्यप्यनौपाधिकत्व व्याप्तिज्ञानविषयतया अनुमितिकारण-
तावच्छेदक स्यात्तदा तदभाव उपाधिरसिद्धावेव प्रविशेत् अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकव्याप्तेरभावस्यैव व्याप्यत्वासिद्धत्वात्, यदि नैव तदा
उपाधिर्हेत्वाभासान्तरं स्यादित्याशङ्कते^(१), 'नन्वेवमिति, 'एव'
अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यानुमितेरहेतुत्वे, 'असिद्धुपजीव्यत्वेनेति
व्याप्तनिश्चयप्रयोजकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थं, इदञ्च हेत्वाभासत्वे हेतुर्न तु
हेत्वाभासान्तरत्वे, 'हेत्वाभासान्तरं स्यात्' व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नहेत्वा-
भास स्यात्, 'व्याप्त्यभावत्वेन' अनुमितिहेतुज्ञानविषयतावच्छेद-
कव्याप्त्यभावत्वेन,^(२) 'असिद्धि' व्याप्यत्वासिद्धि, 'उपजीव्यमपीति

(१) ननु यद्यप्यनौपाधिकत्व सिद्धविषयतया अनुमितिकारणतावच्छे-
दक स्यात् तदा तदभाव उपाधिर्याप्यत्वासिद्धिभिन्नहेत्वाभास स्यात्
अनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्तनिश्चयप्रयोजकज्ञानविषयत्वेन व्यभि-
चारवत् हेत्वाभासत्वस्यावश्यकत्वात् अनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्ति-
भावत्वाभासेन व्याप्यत्वासिद्धिवासम्भवात् अनुमितिजनकतावच्छेद-
कव्याप्तेरभावस्य व्याप्यत्वासिद्धिनिधमात् इत्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति,
इति पाठान्तरम् ।

(२) व्याप्त्यभावत्वेनेत्यत्र वैमिश्रं तृतीयार्थं, तथाच व्याप्तिभावत्वविशि-
ष्टासिद्धिरित्यर्थं ।

चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानहेतुरित्युक्तम् । तथाच
व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः, एवञ्च परमुखनिरी-
क्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक् । न चैवमव्यभिचारस्य
व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति

परम्परया व्याप्त्यनिर्णयोपजीव्यमपीत्यर्थः, 'स्वतो दूषकमिति अनु-
मिति-तत्कारणपरामर्शान्यतर प्रति साक्षात् प्रतिबन्धकमित्यर्थः,
तयोरन्यतर प्रति साक्षात्प्रतिबन्धक यज्ज्ञान तद्विषय एव
हेत्वाभास इति भाव । एतदेव स्पष्टयति, 'न ह्यन्यस्येति, 'तद्धेतु-
त्वात्' व्याप्तिधीहेतुत्वात्, 'तद्धी' व्यभिचारधी, 'तथा स्वत
प्रतिबन्धिका ।

नव्यास्तु नन्वेवमपि व्यभिचारस्य कथ हेत्वाभासत्वमत आह,
'व्यभिचाराज्ञानस्येति समानधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्येत्यर्थः, 'तद्धे-
तुत्वात्' व्याप्तिधीहेतुत्वात्, व्यभिचारधी साक्षात् प्रतिबन्धिकेति
समुद्दितार्थ इत्याहुः (१) ।

'अनौपाधिकत्वज्ञानमिति उपाधिमत्त्वज्ञानाभाव इत्यर्थः, येन
उपाधिज्ञान व्यभिचारज्ञानवत्स्वत प्रतिबन्धक स्यादिति भाव ।
तत् किमुपाधिदूषणमेव न इत्यत आह, 'तथाचेति, उपसहरति,
'एवञ्चेति, 'परमुखनिरीक्षकतयेति अनुमिति-तत्कारणपरामर्श-
न्यतरप्रतिबन्धकज्ञानाविषयतयेत्यर्थः, 'सिद्धसाधनवदिति पञ्चविशे-

(१) नव्यास्वित्यादि आहुःरित्यन्त पाठ क० पुस्तके नास्ति ।

वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तद्भा-
वश्च नाव्यभिचारः केवलाव्ययिन्यभावात् । किन्तु
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यं । न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानखण्डे व्याख्यानगमरहस्यं, समाप्तश्च व्याप्तिग्र-
होपायः ॥

यक-साध्यनिययवदित्यर्थः, हेलाभासत्वाभावेनेति शेषः, 'न पृथक्'
न पृथक्हेलाभासः, अन्यथा अनौपाधिकत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्व-
पक्षेषुपाधेर्हेलाभासान्तरत्वस्य दुर्क्षारत्वात्, अनौपाधिकत्वस्य पारि-
भाषिकत्वेव निर्बचनात् उपाधेस्तद्भावत्वाभावेन व्याप्यत्वाविद्धाव-
न्तर्भावासम्भवादिति भावः । 'सिद्धसाधनवदिति च हेलाभासत्वा-
भावमात्रे दृष्टान्तः, न तु परमुखनिरीचकतायां, तत्र यथोक्तपर-
मुखनिरीचकत्वादिति ध्येयं । 'किन्त्विति, अत्राव्यभिचार इत्यनु-
पपद्यते, 'अनयोरिति साध्याभाववद्वृत्तित्व-स्वसमानाधिकरणाभा-
वाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्ययोरित्यर्थः ।

इति श्रीमद्युरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये व्याख्यानगमरहस्यं, समाप्तश्च व्याप्तिग्र-
होपायरहस्यं ।

अथ सामान्यलक्षणा ।

व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमा-

अथ सामान्यलक्षणारहस्यं ।

प्रसङ्गप्रसङ्गत्या^(१) सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं व्यवस्थापयितु-
माह, 'व्याप्तिग्रहश्चेति महानसादौ जायमानो धूमत्वरूपेण सन्निकृ-
ष्टधूमे वज्रित्वरूपेण सन्निकृष्टवज्रित्त्वेर्याप्तिमात्रात्कारश्चेत्यर्थः । 'सामा-
न्यलक्षणप्रत्यासत्त्येति धूमत्व-वज्रित्व-सामानाधिकरणत्वरूपसामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्यर्थः, 'सकलधूमादीति, 'आदिपदात् सकलवज्रि-
धूमवृत्तिसकलतत्सामानाधिकरणपरिग्रहः, 'कथमन्ययेति, 'अन्यथा'
तस्य सकलधूमाद्यविषयकत्वे, 'पर्वतीयधूम इति पर्वते धूमत्वरूपेण
पर्वतीयधूमवत्तानिश्चयस्य पर्वतीयधूमे व्याप्तिप्रकारकत्वासम्भवेनेत्य-
र्थः, विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयस्य
हेतुतया व्याप्तिप्रकारेण पर्वतीयधूमज्ञानं विना पर्वते व्याप्तिवि-

(१) केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वज्रि-
व्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवज्रिव्याप्तिग्रहं विना स च न सामान्य-
लक्षणा विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणेपोद्गतोऽपीत्याह-
रिति दीधितिस्ततः ।

द्विविधयकः, कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्यग्रहे तस्मा-

ग्रिष्टपर्वतीयधूमवैशिष्ट्यज्ञानासम्भवादिति भावः । 'तस्मादनुमिति-
रिति पर्वते धूमलरूपेण तद्वत्त्वनिश्चयादनुमितिरित्यर्थः, व्याप्तिवि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्यैव लाघवादानुमितिहेतुत्वादिति भावः ।
ननु सा किं संयोगादिलक्षणषोढाप्रत्यासत्त्यन्तर्गता तदतिरिक्ता
वेत्यत आह, 'सा चेति, 'इन्द्रियसम्बद्धेति स्वजन्यज्ञानप्रकारत्वरूपे-
न्द्रियसम्बन्धाश्रयस्य सामान्यस्य व्यक्तिषु धर्मिताख्यस्वरूपसम्बन्ध-
रूपेत्यर्थः, स्वमिन्द्रियं, तथाच सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इति
व्युत्पत्त्या चक्षुरादिजन्यज्ञानप्रकारौभूतधूमत्वादिसामान्यनिरूपिता
धर्मिताख्यविशेषणतैव सामान्यलक्षणा, सा चाभावादियाहकचक्षुः-
संयुक्तविशेषणतादिवद्विशेषणताप्रत्यासत्त्यन्तर्गतैव । न चैवं धूम-
त्वादिप्रकारकशब्दबोध-सूत्यादितः सकलधूमादिगोचरो मानसो
बोधो न स्थान्मनोजन्यज्ञानविरहादिति वाच्यं । शब्दादेरपि
मनोजन्यत्वात् । न च तथापि धूमत्वादिप्रकारकशब्दबोधादितो
निखिलधूमगोचरचाक्षुषादिर्त्रे स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्राचीनैस्त-
त्प्रकारकचाक्षुषादित एव सकलतदाश्रयचाक्षुषाक्षुपगमात् इति
भावः । अत्र धूमत्वादिसामान्यनिरूपितधर्मितामात्रस्य प्रत्यासत्तिले
धूमत्वादेरज्ञानदशायां निर्विकल्पकतज्ज्ञानदशायां विशेष्यतया
तज्ज्ञानदशायाञ्च^(१) तत्प्रकारेण तदाश्रयसकलप्रत्यक्षापत्तिः समवा-
याधिकमन्वयेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानदशायां कालिकादिमन्वयेन

(१) प्रमेयमित्याकारकधूमत्वविधयकज्ञानदशायामित्यर्थं ।

दनुमितिः, सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता अतिरिक्तैव वा,

सकलतदाश्रयसाक्षात्कारापत्तिश्चातो भूतान्तं सामान्यविशेषणं, एवञ्च यत्सम्बन्धेन तस्य ज्ञाने प्रकारत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्ना तदीया धर्मिता तत्सम्बन्धेन तदाश्रयस्य प्रत्यचे हेतुरिति नोक्तातिप्रसङ्गः । एतेन इन्द्रियलौकिकसन्निकर्षाश्रयवृत्तित्वमेवेन्द्रियसम्बन्धोऽभिधीयतां इत्यपि निरस्तं । यथोक्तातिप्रसङ्गानां दुर्वारतापत्तेः धूमादौ धूमत्वादिप्रकारकशाब्दादिज्ञानानन्तरं सकलधूमादिगोचरमानसप्रत्यक्षानुदयापत्तेश्च धूमत्वादेर्मनोलौकिकसन्निकृष्टावृत्तित्वात् चक्षुरादिसन्निकृष्टधूमलीपटले धूमत्वभ्रमेण सकलधूमसाक्षात्कारानुदयापत्तेश्च धूमत्वस्येन्द्रियसन्निकृष्टावृत्तित्वात् । धूमत्वादिप्रकारकस्मरणादितोऽपि चक्षुरादिवहिरिन्द्रियजन्यसकलतदाश्रयसाक्षात्कारवारणाय तादृशपरम्पराया इन्द्रियसम्बन्धत्वसम्पादनाय च^(१) चक्षुरादिजन्येति ज्ञानविशेषणं, तच्च न कार्य-कारणभावप्रविष्टं चक्षुरादिवहिरिन्द्रियस्थले चक्षुरादिजन्यत्वनियतचाक्षुषत्वादिजातेर्मनःस्थले तु जन्यज्ञानमात्रस्य मनोजन्यतया ज्ञानत्वमात्रस्य कारणतावच्छेदकघटकत्वात् लाघवात्, तथाच वहिरिन्द्रियस्थले तत्पुरुषीयचाक्षुषविशिष्टधूमत्वविशिष्टधर्मितात्वेन कारणता तत्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकधूमत्वाश्रयमुख्यविशेष्यकचाक्षुषत्वेन कार्यता इत्यादिक्रमेण, मनःस्थले तु तत्पुरुषीयज्ञानविशिष्टधूमत्वविशिष्टधर्मितात्वेन कारणता तत्पुरुषी-

(१) उक्तपरम्पराया इन्द्रियाघटितत्वे इन्द्रियसम्बन्धत्व न सम्भवतीति भावः ।

तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानाग-

यधूमत्वप्रकारकधूमत्वाश्रयमुख्यविशेष्यकमानसत्वेन कार्य्यतेत्यादिक्रमेण कार्य्य-कारणभावः, प्रथमवैशिष्ट्यं प्रकारतासम्बन्धेन, द्वितीयवैशिष्ट्यञ्च निरूपितत्वसम्बन्धेन, विशिष्टपूर्वसत्त्वस्थापेक्षिततया च न कालान्तरीयचाक्षुषादिमादायातिप्रसङ्गः, कालिकसामानाधिकर-थ्यमात्रञ्च प्रत्यासत्तिर्न तु विशेष्यत्वाश्रयत्वघटितद्वैधिकसामानाधि-करणमपि धूमत्वादिप्रकारकज्ञानानन्तरं निरुक्तधर्मितारूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यातीतानागतधूमादौ कदाचित् समूहालम्बनवि-धया धूलौपटलादौ च धूमत्वादिप्रत्यक्षोदयात्तत्र च तदानीं तादृशधर्मिताविरहाद्भ्रमिचारापत्तेः । न च यावत्तस्य कार्य्यताव-च्छेदकाघटकतया तादृशधर्मितारूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या कुतो-ऽतीतानागतसकलधूमत्वाश्रयप्रत्यक्षमिति वाच्यं । यावत्तस्य कार्य्य-तावच्छेदकाघटकेऽपि विनिगमनाविरहेण सकलधूमत्वाश्रयभाना-दिति निगमः^(१) ।

न च यत्र विनश्यदवस्थचक्षुःसंयोगेन यत्किञ्चिद्भ्रमि धूमत्व-प्रकारकचाक्षुषोत्पत्तिकास एव चक्षुषोर्निमीलनं तत्र तदनन्तरं निमीलितनयनस्यापि तादृशधर्मिताप्रत्यासत्त्या धूमत्वप्रकारकनि-श्चित्तधूमत्वाश्रयचाक्षुषापत्तिः विनश्यदवस्थालोकसमवधानजन्यधूमत्व-प्रकारकयत्किञ्चिद्भ्रमचाक्षुषादन्तमस्येऽपि तादृशधर्मिताप्रत्यासत्त्या

(१) यत्नं च 'निगमं' इत्यत्र 'निगमः' इति ग० पुस्तकपाठः ।

धूमत्वप्रकारकनिखिलधूमचाचुषापत्तिः, एवं यत्र धूमत्वप्रकारकय-
त्किञ्चिद्धूमव्यक्तिचाचुषोत्पत्तिकाले धूमत्वप्रकारकलौकिकचाचुष-
प्रतिबन्धकदोषोत्पत्तिस्तत्र तदनन्तरं दोषसत्त्वेऽपि तादृशधर्मितास-
न्निकर्षेण धूमत्वप्रकारकनिखिलधूमत्वाश्रयचाचुषापत्तिरिति वाच्यं ।
वहिरिन्द्रियजनितसामान्यलक्षणाजन्यसाक्षात्कारस्य सामान्यांशे विग्रे-
यीभूतयत्किञ्चिद्भ्रूत्तंग्रे च लौकिकत्वनिधमाद्वहिरिन्द्रियेण तादृ-
शसाक्षात्कारजनने सामान्याश्रये तदनाश्रये वा यत्किञ्चिद्धर्मिणि
लौकिकविग्रेयतया सामान्यप्रकारकतदिन्द्रियकरणकप्रत्यक्षोत्पत्ति-
सामर्थ्या अपि सहकारित्वस्य नव्यानश्रयसकलतान्त्रिकमिद्धत्वात् ।
अन्यथा वक्ष्यमाणकल्पेऽप्यनिस्तारादिति निगमः ।

नन्वेवं ज्ञानप्रकारीभूततन्निरूपितधर्मितायास्तत्प्रकारकतदाश्रय-
प्रत्यक्ष एव हेतुतया घटत्वरूपेण एकघटव्यक्तिमात्रप्रकारकज्ञानानन्तरं
घटत्वावच्छिन्नप्रकारेण घटान्तराश्रयप्रत्यक्षं न स्याद्वटान्तराश्रयस्य ज्ञा-
नप्रकारीभूतघटव्यक्तेराश्रयत्वाभावात् । न च सामान्यतस्तत्पुरुषीय-
चाचुषादिविग्रिष्टघटविग्रिष्टधर्मितात्वेन तत्पुरुषीयघटप्रकारकघटा-
श्रयमुख्यविग्रेयकचाचुषत्वेन कालिकसामानाधिकरण्यमात्रप्रत्यासत्त्या
कार्य-कारणभावात् ज्ञानप्रकारीभूतयत्किञ्चिद्घटव्यक्तिनिरूपितध-
र्मितैव स्वानधिकरणीभूतघटान्तराश्रयप्रत्यक्षेऽपि हेतुरिति वाच्यं ।
तथा सति तद्भ्रूत्तत्वरूपेणैव तद्घटमात्रप्रकारकज्ञानत्वदशायामपि^(१)
घटान्तराश्रयप्रत्यक्षापत्तिरिति । मैवं । घटत्वावच्छिन्नघटप्रकारक-
तत्पुरुषीयघटाश्रयमुख्यविग्रेयकचाचुषं प्रति घटत्वावच्छिन्नप्रका-

(१) तद्भ्रूत्तत्वरूपेणैकव्यक्तिघटमात्रप्रकारकज्ञानानन्तरमपीति ख०, ग० ।

रतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयघटाश्रयचातुषविशिष्टेन यत्किञ्चिद्दृष्टेन विशि-
ष्टाया धर्मिताया एव हेतुत्वात् तद्व्यक्तित्वरूपेण तद्व्यक्तिप्रकारकज्ञा-
नस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिप्रकारक-तत्तद्व्यक्त्याश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव
हेतुत्वात् एवमेव सर्वत्र सखण्डसामान्यस्थले बोध्यं सामान्यभेदेन
कार्य-कारणभावभेदादिति निगमः^(१) ।

नच धर्मिताप्रवेशोप्यर्थस्त्वादृशविशिष्टधूमत्वत्वादिनैव हेतुत्वस्य
सुवचत्वात्, किञ्चैवं यत्रातीतमनागतं वा सामान्यं तत्र तन्निरू-
पितधर्मिताया अप्यतीतानागततया तत्सामान्यप्रकारकज्ञानानन्तरं
तत्सामान्यप्रकारकनिखिलतत्सामान्याश्रयसाक्षात्कारोऽस्यात् ज्ञान-
प्रकारीभूतस्य तत्सामान्यस्य तन्निरूपितधर्मितायाश्च अव्यवहित-
पूर्वमभावात् । अथातीतानागतसामान्यप्रकारकज्ञानानन्तरं तादृ-
शसामान्यप्रकारकतादृशसामान्याश्रयसाक्षात्कारोऽभिद्भुः यथोक्तका-
र्य-कारणभावस्य व्यभिचारापत्त्या तथैव कल्पनात्, किन्तु तत्र
अतीतानागतसामान्यप्रकारकज्ञाने भासमानं साक्षात्परम्परया वा
तत्सामान्यनिष्ठमवश्यं नित्यधर्मान्तरमप्यस्ति परम्परासम्बन्धेनावच्छि-
न्नतादृशनित्यधर्मनिरूपितधर्मिताप्रत्यासत्त्या परम्परासम्बन्धेन तादृ-
शनित्यधर्मप्रकारकमेव तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षं जायते । न च
तादृशनित्यधर्मस्य परम्परासम्बन्धेन ज्ञानाप्रकारतया कथं तन्निरू-
पितधर्मिताप्रत्यासत्त्या परम्परासम्बन्धेन तादृशनित्यधर्मप्रकारकमेव
तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षमिति वाच्यं । यत्किञ्चिद्विद्येऽतीताना-

(१) न च यत्र विनश्यदवस्थसद्युसंयोगेनेत्यादि निगमं इत्यन्तः पाठः
सोऽप्यस्य इति ।

गतसामान्यप्रकारकज्ञानद्वयायामन्ततो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि तस्मिन् विद्येये परम्परासम्बन्धेन तत्सामान्यवृत्तितादृशनित्यधर्म-प्रकारकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्, यत्र च शाब्दबोधादिरूपमतीतानागत-सामान्यप्रकारकं ज्ञानं तत्रापि तदुत्तरं परम्परासम्बन्धेन तद्वृत्ति-तादृशधर्मप्रकारकमानसबोधकल्पनादिति चेत् । न । अनुभवापला-पादतीतानागतसामान्यप्रकारकज्ञानानन्तरमतीतानागतसामान्यप्र-कारकस्यापि निखिलतदाश्रयमात्रात्कारस्य सकलनैयायिकानुभव-सिद्धत्वात् परम्परासम्बन्धेनातीतानागतसामान्यवृत्तितादृशधर्मप्रका-रकज्ञानं विनाप्यतीतानागतसामान्यप्रकारकशाब्दादितः सकलतदा-श्रयमात्रात्कारस्य सकलनैयायिकानुभवसिद्धत्वाच्च । अन्यथा अतीता-नागतसामान्यप्रकारकज्ञानानन्तरं निखिलतदाश्रयमात्रात्कार एवाप-लप्यतां किमेतावत्कुसुधा । अपिच चचुरादिजन्यज्ञानप्रकारौ-भूतसामान्यनिरूपितधर्मितायास्तादृशसामान्यस्य वा प्रत्यासत्तिले च इन्द्रियभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारणभावभेदादनन्तकार्य-का-रणभावप्रसङ्गः कारणतावच्छेदकग्रौरगौरवश्चेत्यस्तरसादाह, 'अति-रिक्तैव वेति संयोगादिलक्षणप्रत्यासत्तिघटकादतिरिक्तैव वेत्यर्थः, तच्चातिरिक्तं धूमत्वादिरूपसामान्यप्रकारकज्ञानमात्रं, षोडश परिग-णनन्तु लौकिकसन्निकर्षाभिप्रायं, सामान्यलक्षणापदस्य च सामान्यं लक्षणं विषयतया निरूपकं यस्याः सा सामान्यलक्षणेति श्रुत्युत्पत्तिः, धूमत्वादिप्रकारकशाब्द-स्यत्यादितोऽपि मानससकलधूमादिमात्रा-त्कारवच्चचुरादिवहिरिन्द्रियजन्यनिखिलधूमादिमात्रात्कारोऽपीत्यत-एव नातोवहिरिन्द्रियस्थलेऽपि चचुरादिभेदेन कार्य-कारणभाव-

भेदः, समवायसम्बन्धेनात्मनिष्ठतया हेतुतया च न पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेद इति भावः। अत्र सामान्यमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतीतानागतसामान्यप्रकारकज्ञानानन्तरं तत्प्रकारकनिखिलतदाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तिः कारणत्वेनाभिमतस्य सामान्यस्याव्यवहितपूर्वमभावादतोज्ञानप्रवेगः। नन्वेतावता अनित्यसामान्यस्थले घटत्वादिनित्यसामान्यस्थले च सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिरस्तु घटत्वत्वादिना कारणत्वकल्पनामपेक्ष्य घटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुताया लघुत्वात्, परममहत्त्वादिनित्यगुणाद्यात्मकसामान्यस्थले घटात्यन्ताभावादिनित्याभावात्मकसामान्यस्थले च कथं ज्ञानान्तर्भावः सामान्यभेदेन कार्य-कारणभावभेदात्तत्र स्वरूपमतः परममहत्त्वादेरेव लाघवेन प्रत्यासत्तित्वौचित्यात्। न चेवं परममहत्त्वाद्यज्ञानदशायामपि तत्प्रत्यासत्त्या निखिलतदाश्रयसाक्षात्कारापत्तिरिति वाच्यं। परममहत्त्वादिप्रकारकपरममहत्त्वाश्रयप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकतया विशेषणज्ञानरूपविशिष्टबुद्धिसामान्यकारणभावादेव^(१) तत्र कार्यभावादिति चेत्। न। परममहत्त्वत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमाद्यविशिष्टज्ञानोत्पत्तिममय एव परममहत्त्वादिप्रकारेण निखिलतदाश्रयसाक्षात्कारापत्तेः^(२) परममहत्त्वादिविशेष्यकज्ञानादपि^(३) सकलतदाश्रय-

(१) विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति विशेष्यज्ञानस्य स्मृतन्तरेण कारणत्वमिति भावः।

(२) निर्विकल्पकततोपलब्ध एव सामान्यलक्षणासन्निकर्षप्रत्यक्षत्वस्य सर्वानुभवसिद्धतया निर्विकल्पकद्वितीयलक्षणे तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति समुदिततात्पर्यम्।

(३) विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति विशेष्यज्ञानस्य विशेष्यविधयकत्वेनैव कारणत्वमिति विशेष्यविशेष्यकज्ञानस्यापि तत्कारणत्वं सूचयामिति।

साक्षात्कारापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । एवं समवायादि-
यत्किञ्चित्सम्बन्धेन परममहत्त्वादिप्रकारकज्ञाने तत्प्रत्यासत्त्या जगत-
एव प्रत्यक्षापत्तिः जगत एव येन केनचित् सम्बन्धेन परममहत्त्वा-
द्याश्रयत्वात्, विना कारणतावच्छेदकप्रकारताप्रवेशं सम्बन्धभेदोपा-
दानस्याशक्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् परममहत्त्वादे-
र्नित्यतया तदभावेन कार्यभावास्य क्वाप्यभावात् स्वरूपसत्तस्य कार-
णत्वे मानाभावाच्च । न च तथापि लाघवादिच्छादिसाधारण-
सामान्यप्रकारकमेव प्रत्यासत्तिरस्तु किं ज्ञानान्तर्भावेनेति वाच्यं ।
घटत्वादिनिर्विकल्पकात्मकस्य घटत्वादिविशेष्यकज्ञानात्मकस्य वा
विशेषणज्ञानस्य सत्त्वे^(१) घटत्वादिप्रकारकेच्छादितो घटत्वादिप्रका-
रकानुदुद्भसंस्कारादितश्च निखिलघटत्वाद्याश्रयसाक्षात्कारापत्तेः । न
च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञानलक्षणा-सामा-
न्यलक्षणयोः कार्य-कारणभावे को भेद इति वाच्यं । कारणताव-
च्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात्, सामान्यलक्षणायाः
कार्य-कारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वादिप्रकारताशालि-
ज्ञानत्वेन स्वरूपतस्तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताक-तत्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्न-घटत्वाद्याश्रयताशालिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन, यावत्तस्य
कार्यतावच्छेदकाघटकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण सकलघटज्ञानं^(२) ।

(१) एतेन विशिष्टबुद्धिसामान्यकारणस्य विशेषणज्ञानस्य सत्त्वं सूचित-
मिति ।

(२) सामान्यलक्षणाया हि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशा-
लिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, घटत्वादिप्रकारकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
घटत्वाद्याश्रयताशालिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वञ्च कार्यतावच्छेदकं,
एकसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकज्ञाने सम्बन्धान्तरेण घटत्वाद्याश्रयस्य
प्रत्यक्षानुदयात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति इति ग० ।

समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिसम्बन्धेन
 घटत्वप्रकारकनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्व-
 प्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारणाय सम्बन्धान्तर्भावः ।
 घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादि सामान्यलक्षणया जाय-
 माने द्रव्यत्वादिप्रकारकघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवार-
 णाय कार्यतावच्छेदके घटत्वप्रकारिताकेति । प्रकारित्वञ्चालौकिकं
 यादृश^(१) तेन घटत्वप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मक-

(१) अथ प्रकारतायामलौकिकत्वनिवेशनं व्यर्थं घटत्वाद्याश्रयताशालि-
 निष्ठमुख्यविशेष्यताया अपि अलौकिकत्वस्याग्रे निवेशनीयतया
 तादृशविशेष्यताया घटत्वप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशनेन निरुक्तव्य-
 भिचारवारणसम्भवात् तथाहि निरुक्तज्ञानस्य सन्निरुद्धघटविशेष्यक-
 घटत्वप्रकारकस्य घटत्वप्रकारतानिरूपिता घटनिष्ठलौकिकमुख्यवि-
 शेष्यता या तु अलौकिकविशेष्यता सा न घटत्वप्रकारतानिरूपिता
 किन्तु द्रव्यत्वप्रकारतानिरूपितेति, अत्रावश्यं कश्च विशेष्यताया प्रका-
 रतानिरूपितत्वनिवेशनं अन्यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रका-
 रताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वप्रकारताकज्ञानानन्तरं घटाग्रे
 लौकिकसन्निकर्षानन्तरश्च जायमाने द्रव्यत्वप्रकारतानिरूपितघटनि-
 ष्ठा लौकिकविशेष्यताक घटत्वनिष्ठलौकिकालौकिकोभयप्रकारतानि-
 रूपितलौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः । न च तादृशप्र-
 त्यक्षं नेय्यत एवेति वाच्यं । कार्यं कारणभावस्य साधवत्त्वे उभय-
 चालौकिकत्वनिवेशेन गौरवस्यान्याय्यतया फलापलापस्यान्याय्यत्वात्
 इति चेत् । न । तत्रापि यथा लौकिकसन्निकर्षमन्यथा दया सन्निरुद्ध-
 घटे घटत्वस्य भानं तथा असन्निरुद्धघटेऽपि । न चासन्निरुद्धघटे
 सन्निकर्षाभावात् कथं तस्य भानमिति वाच्यं । असन्निरुद्धघटे द्रव्य-

त्वसामान्यलक्षणा यथा द्रव्यत्व भासते तथा घटत्वमपि, लौकिक सन्निकृष्टघटत्वस्य द्रव्यत्वसामान्यलक्षणासन्निकृष्टघटे भानस्य केनाप्यनिराकरणीयत्वात् तथाच उपदर्शितज्ञाने द्रव्यत्वप्रकारतानिरूपिता यावद्द्रव्यनिष्ठा लौकिकविशेष्यता एका, अन्यथा च घटत्वप्रकारतानिरूपिता घटनिष्ठा लौकिकी विशेष्यता, अपरा च घटत्वप्रकारतानिरूपिता सन्निकृष्टघटनिष्ठा लौकिकी विशेष्यता इति भवत्येव घटत्वप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न तादृशज्ञान तस्य घटत्वप्रकारतानिरूपितघटत्वाश्रयताशालिनिष्ठा लौकिकमुख्यविशेष्यताकत्वादिति सर्व्वं सुसमञ्जसमित्यस्मद्गुरुपरया ।

केचित्तु तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्व विशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताकत्वयोर्द्वयोर्विनिगमनाविरहेण निवेशे कार्य्यं कारणभावद्वयापत्तिरिति लाघवेन तत्प्रकारताकत्व तद्विशेष्यकत्वयोर्द्वयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या निवेशे न कार्य्यकारणभावद्वयापत्तिर्न वा निरुक्तस्थले फलापलाप इति न व्यभिचार इति । न च व्यासव्यवृत्तिकार्य्यतावच्छेदकत्वस्यापसिद्धान्ततया तत्प्रकारकत्वविशिष्टतद्विशेष्यकत्व तद्विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वद्वयो परस्पर विनिगमनाभावेन कार्य्यं कारणभावद्वयापत्तिर्भवतामपीति वार्य्यं । ।व्यासव्यवृत्तिकार्य्यतावच्छेदकत्वमव एव तद्द्रव्यनिर्व्वचनत् । वस्तुतस्तु उक्तस्थले फलापलापस्यान्याय्यतया विशेष्यताया तत्प्रकारतानिरूपित्व निवेश्य अलौकिकत्व प्रकारताया न देय भट्टाचार्य्येणापि तथैव लिखितमिति स्मर्त्तव्यं । यदि चालौकिकमुख्यविशेष्यताया लौकिकप्रकारतानिरूपितत्वस्वीकारे तु प्रकारतायामलौकिकत्व अवश्यं देय, अन्यथा घटत्वनिर्व्विकल्पकात्मकसमवायावच्छिन्नद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानोत्तर जायमाने एकत्र द्वयमिति रीत्या घटोद्भवमित्याकारकज्ञाने व्यभिचार । न चालौकिकविशेष्यताया लौकिकप्रकारतानिरूपितत्वस्वीकारे मानाभाव इति वाच्यं । मुख्यविशेष्यताया अलौकिकत्वनिवेशना

घटत्वनिर्विकल्पकोत्तर द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाया जायमाने यावद्घट-
मुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षमर्याद्या घटत्वप्रकारके न
व्यभिचार । न च तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादि-
प्रकारकबुद्ध्यात्मकगवादिविशेष्यकसमवायसमर्गकद्रव्यत्वप्रकारकस्मर-
णोत्तर द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाया जायमाने यावद्घटमुख्यविशेष्यक-
प्रत्यक्षे उपनयमर्याद्या समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके
व्यभिचार इति वाच्य । यथोक्तकार्य कारणभावस्यैव बाधकत्वेन
तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात् । अत्र घटत्वप्रकारकज्ञान
विनापि जातित्वरूपेण गोत्वादिजात्यन्तरप्रकारकज्ञानाज्जायमाने
जातित्वरूपेण घटत्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे
व्यभिचारवारणाय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकारिताविशेषण, यथोक्त-
कार्य कारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात् ।
अत्र घटत्वादिविशेष्यकस्मरणादितो जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति
रौत्या समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक घटवदिदमित्या-
द्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यत्वप्रवेश, उपनीतभाने च

या लौकिकप्रकारतानिरूपितत्वस्यालौकिकविशेष्यताया मथुराना-
येन स्वीकृतवत्या तुल्ययुक्त्या लौकिकप्रकारतानिरूपितत्वस्यालौकिक-
विशेष्यताया स्वीकारस्य न्याय्यत्वादित्युच्यते, तदा न कोऽपि दोष ।
न च कालिकादिसम्बन्धेन अथमित्याकारकज्ञानोत्तर एकत्र इयमिति
रौत्या जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारक घटोदथमित्याका
रकज्ञाने व्यभिचार इति वाच्य । एतादृशकार्य कारणभावबाधक
त्वादेव तादृशज्ञानस्यैवासम्भवात् इति निगमं ।

घटो न मुख्यविशेष्यः वहिरिन्द्रियस्थले उपनीतं विशेषणतयैव भासते, इति नियमात् । मुख्यविशेष्यत्वमप्यलौकिकरूपं याह्यं तेन कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वस्मरण-लौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने लौकिकालौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशालिनि अयं घट इति मुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यये न व्यभिचारः । अथ तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारक-घटविशेष्यकस्मरणाज्जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारक-घटमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतमाने व्यभिचारः मानसे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमाभावात्, तत्र कालिकादिसम्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकघटप्रत्ययं न तु समवायसम्बन्धेनेत्युक्तावपि घटवदितिघटत्वादिस्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटप्रकारकमानसोपनीतमाने व्यभिचारो दुर्वारः तदनभ्युपगमे तादृशस्मरणोत्तरं निखिलघटाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तेः द्रव्यप्रकारकज्ञानस्याप्रत्यासत्तित्वादिति चेत् । न । लाघवाद्यथोक्तरूपेण सामान्यलक्षणायाः कार्य-कारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादिर्न मुख्यविशेष्यः किन्तु चक्रब्यूहवत् घटत्वपुटितो भवन्नेव भासते इत्येव कल्प्यते यथोक्तकार्य-कारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदनन्तोपनीतमानान्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतमाने च उपनीतमवयवं मुख्यविशेष्यतया भासत इति नियमे मानाभावात्, अस्ति बाधक एव मानसोपनीतमाने उपनीतस्य प्रकारत्व-मुख्यविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात्, एवं खण्डशो दण्ड-पुरुषोभयविषयकसमूहालम्बनस्मरणोत्तरं जायमाने दण्डप्रकारकदण्डाश्रयपुरुषप्रत्ययेऽपि पुरुषो न दण्डांशे मुख्यविशेष्यतया भासते अपि तु चक्र-

ब्रूहवत् दण्डपुटितः पुरुषः पुरुषपुटितश्च दण्डो भासते इति कल्प्यते ।
 न च तथापि योगजविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वनये सामान्य-
 ज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्य-
 कप्रत्यक्षे व्यभिचारः, योगजविशिष्टज्ञानं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतु-
 त्वनयेऽपि योगजधर्मण सामान्य-तदाश्रयोभयनिर्विकल्पकं जनयित्वा
 जनिते सामान्यप्रकारक-सामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचार-
 इति वाच्यं । योगजधर्मजन्यतावच्छेदकतत्तज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन
 प्रत्यक्षविशेषणात् तादृशयोगजधर्मज्ञानेऽपि सामान्याश्रयमुख्यविशेष्य-
 तथा भाने मानाभावाच्च । अपि तु चक्रब्रूहवत् स्वरूपकारौभूते
 सामान्ये प्रकारौभूयैव भासते स्नाधवात् तथैव कल्पनात्, अत एव
 कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणोत्तरं विशेष्ये
 विशेषणमिति रीत्या कालिकादिसम्बन्धेनैव घटत्वादिप्रकारकं
 घटवदिदमित्युपनीतभानं जायते न तु समवायसम्बन्धेन घटत्व-
 प्रकारकमित्युक्तावेव व्यभिचारवारणसम्भवात् किं जात्यादिसामान्य-
 स्वरूपायाः कार्यतावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितमुख्यविशेष्य-
 त्वप्रवेगेन । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति समवायसम्बन्धेन घटत्वविशेष्य-
 कस्मरणोत्तरं जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटत्वप्रकारके
 घटवदिदमित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय तदवश्यं निवेशनीय-
 मिति वाच्यं । स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो विशेषणी-
 भूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीत-
 भानासम्भवात् घटत्वत्वघटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमे(१)

(१) घटत्वत्वस्य घटेतरादृशत्वविशिष्टरूपकत्वघटत्वत्वत्वस्वरूपतया घटत्व-

व्यभिचारस्यापि विरहादित्यसत्पूर्वपचोऽपि निरस्तः घटवदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतमाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय तत्रवेग्नस्यावश्यकत्वात् । एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधिरूपसामान्यलक्षणायाः कार्य-कारणभावो व्याख्यातः, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानञ्च प्रत्यासत्तिरेव नेति सामान्यपदार्थनिर्वचन एव प्रतिपादितं । नन्वेवंरूपेण कार्य-कारणभावे जातिलक्षणेऽपि जातिव्यक्तिमात्रप्रकारकज्ञानानन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वप्रकारेण निखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षं कथं स्यात् जात्यन्तराश्रयस्य ज्ञानप्रकारोभूतजातिव्यक्तिमात्राश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेत् । न । जातिलक्षणे जातिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षदृश्यामन्ततो निर्द्वेषितावच्छेदकस्यापि परम्परासम्बन्धेन जातिलघटकनित्यत्वादिघटकीभूतध्वंसत्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया^(१) तत एव सामान्यज्ञानाज्जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेण निखिलजात्याश्रयस्य साक्षात्कारान् जात्यन्तराश्रयस्यापि परम्परासम्बन्धेन तदाश्रयत्वात् ।

त्वज्ञानस्य इतरत्वप्रतियोग्यं स्वरूपतो घटत्वावगाहित्वनियम-
इति भावः ।

- (१) जातिलक्ष्यस्य नित्यानेकसमवेतत्वरूपस्य घटकीभूतनित्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वविशिष्टध्वंसप्रतियोगित्वरूपतया नित्यत्वस्य जातिलघटकत्वं ध्वंसत्वस्य नित्यत्वघटकत्वच्चेति भावः ।

यत्र जातित्वरूपेण यत्किञ्चिज्जातिमात्रप्रकारकशब्द-सत्त्वादिधी-
 स्तत्रापि मध्ये परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिप्रकारकमानसोपनीतभाना-
 न्तरमेव, जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् तत्र विलम्बे घतिविर-
 हात् । न च परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वप्रकारकज्ञानस्यैव तत्र प्रत्या-
 सत्तित्वे ध्वंस इत्यादिरेव तत्फलं स्यात्^(१) न तु जातिमदिति सामा-
 न्यप्रकारकज्ञानस्य मुख्यविशेष्ये सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमा-
 दिति वाच्यं । विशेषणज्ञानार्थं जातित्वसामान्यलक्षणाया मध्ये सकल-
 जातिमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणयैव जातिमदिति
 फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयत्वस्येष्टत्वात्, एवं तद्भक्तित्वरूपेण
 घटत्वादिप्रकारकज्ञानानन्तरं जायमाने तद्भक्तित्वरूपेण घटत्वादिप्र-
 कारक-तदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि परम्परासम्बन्धेन तत्तद्भक्तित्वप्रकारकज्ञान-
 नैव प्रत्यासत्तिरतोऽपि घटत्वादि सामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि
 तदसंयहोऽपि न दोषायेति भट्टाचार्यानुयायिनः ।

सम्प्रदायविदस्तु स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकनिखिलघटत्वाद्या-
 श्रयप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादि सामान्यलक्षणाया यथोक्तरूपेणैव कार्य-
 कारणभावः जातित्वादिरूपेण घटत्वादिप्रकारकनिखिलघटत्वा-
 श्रयप्रत्यक्षं प्रति तु जातित्वरूपेण यत्किञ्चिज्जातिप्रकारकज्ञानमेव
 हेतुः किं परम्परासम्बन्धेन जातित्वादिघटकध्वंसत्वादिप्रकारकज्ञा-
 नकल्पनया फलीभूतमात्रात्कारस्य द्विविधविषयत्वकल्पनया वा ।
 ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकन्तु सामान्यतः संसर्गावच्छिन्नघट-
 त्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादिप्रकारकज्ञानादिव घटत्वादि-

(१) ध्वंसत्ववदित्यादिरेव तत्र भानं स्यादिति घ० ।

विशेष्यकज्ञानादपि घटत्वादिप्रकारकोपनीतभानोदयात् विनश्यद-
वस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादि-
प्रकारकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति विषयताविशेषणं ।

केचित्तु^(१) ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटत्वादिज्ञानत्वं कारण-
तावच्छेदकं । न चैवं विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यद्रव्यत्वा-
दिविशिष्टबुद्ध्यात्मक-घट-घटत्वादिनिर्विकल्पादपि घटत्वादिप्रत्य-
क्षापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् सर्वांगे निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्ति-
त्वानभ्युपगमादित्याहुः । तदसत्^(२) तथा सति सर्वांगे निर्विक-
ल्पकादपि इष्टापत्तेः सुकरतया सप्रकारत्वोपादानस्यापि कारणताव-
च्छेदके व्यर्थत्वापत्तेः सविशेष्यकत्वसंसर्गिकविषयताग्रालित्वमादाय
विनिगमनाविरहेण कार्य-कारणभावत्रयापत्तेश्च । ज्ञानलक्षणायाः
कार्यतावच्छेदकञ्च घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं, घटत्वादिज्ञानं वि-
नापि जायमाने प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिमुख्यवि-
शेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विषयित्वमपहाय प्रकारिताप्रवेशः,
प्रकारिता अलौकिकी याच्ना तेन निर्विकल्पकजन्यप्राथमिकतद्विशि-
ष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । न चैवं यत्र ज्ञानलक्षणासन्निकर्षो
लौकिकसन्निकर्षश्च द्वयमेव वर्तते तत्र कौटुकज्ञानं स्यादिति वाच्यं ।
तत्र लौकिकालौकिकोभयप्रकारिताकस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तेः विष-
यितायाः सादृश्यस्यादोषत्वात्^(३) । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि

(१) उच्छृङ्खलास्त्विति घ० ।

(२) तत्तुच्छमिति घ० ।

(३) लौकिकालौकिकविषयत्वयोर्मिथः सामानाधिकरण्यस्यादोषत्वादि-
त्यर्थः ।

जायमाने योगजधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यये व्यभिचार इति वाच्यं । योगजधर्मजन्यतावच्छेदकतत्तज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्ययादिविशेषणात् । न चैवं तत्प्रकारकप्रत्यय एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति शक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमे शक्तिज्ञानस्याहेतुतया शक्तिज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं । इदं रजतमिति शक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमस्यापि शक्तिज्ञानात्मकशक्तिविशिष्टधौकारणसत्त्वेन यव कुत्रचित् धर्मिणि शक्तिप्रकारकत्वनियमान् शक्तिज्ञानविरहस्थले शक्तिप्रकारकज्ञानसामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामर्थ्याः फलोपधायकत्वात् । न चेद् रजतमिति शक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमस्य न शक्तिप्रकारकत्वनियमः शक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र तस्याप्रकारत्वादिति वाच्यं । शक्तिमुख्यविशेष्यकतादृशमानसभ्रमस्थले तादृशदोषे मानाभावात् लाघवात् यथोक्तरूपेण ज्ञानलक्षणायाः कार्य-कारणभावकल्पने फलबलेन तथैव कल्पनात् । न चैवं मानसोपनीतभाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावः मुख्यविशेष्यत्वस्य कार्यतानवच्छेदकतया सामर्थ्यास्तत्वनियमकत्वात्तादृशमानसत्वासम्भवादिति वाच्यं । मुख्यविशेष्यकत्वस्य इतरकारणानियम्यतया बाधकासत्त्वं एव मुख्यविशेष्यतया भानावश्यकत्वात् । न चैवं मानसोपनीतवद्वहिरिन्द्रियजोपनीतभानेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्व-मुख्यविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयतापत्तिरिति वाच्यं । सामान्यलक्षणा-सौकिकसन्निकर्षजन्यातिरिक्तस्य वहिरिन्द्रियजतत्त्वमुख्यविशेष्यकप्रत्ययस्यानुभवासिद्धत्वेनालौकिकतया यावद्विशेषसामग्री-

तादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति, तदपरे न मन्यन्ते,
 तथाहि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये
 धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता सा तृतीयलिङ्ग-
 परामर्शे पञ्चनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते ततोऽनुमितिः
 तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमे-

बाधादेव तद्बाधात्, मानसस्य तु तदतिरिक्तस्यापि इदं रजतमित्या-
 धुपनीतविशेष्यकभ्रमस्य उपनीतशुद्ध्यादिमुख्यविशेष्यत्वमनुभवसिद्ध-
 मतो नालीकत्वं । न च तथापि घट-घटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं जाय-
 मानेऽयं घट इत्यादिविशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेष्यत्वापत्तिः
 लौकिकसन्निकर्षरूपविशेषसामग्रीसत्त्वादिति वाच्य । तत्राप्यसति
 बाधके घटाद्यंशे घटत्वादेः प्रकारत्वन्मुख्यविशेष्यत्वस्थापीष्टत्वात् इति ।

केचित्तु संसर्गावच्छिन्न-तद्विषयताशालिज्ञानत्वेन कारणता
 योगजधर्माजन्यसामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता,
 तद्विषयिता चालौकिकी याद्या, तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभि-
 चारः, एवञ्च^(१) तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकतया इदं
 रजतमिति शक्तिविशेष्यकमानसभ्रमोऽपि न शक्तिज्ञानं विना^(२)
 इत्याहुरिति सचेपः । विस्तरस्तु अस्मत्कृतसिद्धान्तरहस्येऽनुमन्धेयः ।

(१) तथाचेति ग०, घ० ।

(२) अथ “वह्निरिन्द्रयज्ञोपनीतमाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यत्वमिरासच्च
 उक्तकमेव” इत्यधिक पाठ घ०चिह्नितपुस्तके वर्तते ।

ननु महानसादौ वह्नि-धूमव्याप्तिप्रत्यक्षदशायां महानसौयधू-
मादिनिष्ठलौकिकसन्निकर्षादेव पर्वतीयधूमांशेऽपि लौकिकसाचा-
त्कारात्मकोव्याप्तिग्रहः स्यात् किं सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वेन
इत्यत आह, 'तद्विशेषकप्रत्यक्ष इति तल्लौकिकप्रत्यक्ष इत्यर्थः,
'तदिन्द्रियसन्निकर्षस्थेति तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षस्थेत्यर्थः, 'अनागता-
दाविति अनागतादिरूपे पर्वतीयधूम इत्यर्थः, 'आदिपदात् व्यव-
हितातीतपरिग्रहः, 'संयोगादेः' महानसौयधूमादिनिष्ठचतुःसंयो-
गादेः, 'आदिपदात् संयुक्तसमवायादेः परिग्रहः, 'अभावात्'
लौकिकप्रत्यक्षजनकत्वासम्भवात्, तथाच लौकिकसन्निकर्षस्य विषय-
घटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वया^(१) अन्यनिष्ठलौकिकस-
न्निकर्षतो न पर्वतीयधूमलौकिकप्रत्यक्षसम्भव इति भावः। 'इति
वदन्ति' इति नैयायिका वदन्तीत्यर्थः। 'तत्' नैयायिकवचनं,
'अपरे' मौमांसकाः, 'न मन्यन्ते' न प्रमाणत्वेन मन्यन्ते, 'तथाहीति
तन्मते हीत्यर्थः, 'धूमत्वावच्छिन्ना' सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
धूमत्वविशिष्टा धूमनिष्ठेति यावत्, 'व्याप्तिः' वह्निव्याप्तिः, रूपादि-
निष्ठवह्निव्याप्तेः सन्निकर्षधूमे प्रत्यक्षाभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरत-
स्तद्व्यवच्छेदाय धूमनिष्ठेत्युक्तं, 'सन्निकर्षधूमविषय इति सन्निकर्ष-
धूमरूप एव विशेष्ये इत्यर्थः, 'धूमत्वेन' धूमत्वप्रकारेण, 'ततः'
तदनन्तर, 'स्रता सेति धूमत्वरूपेण सन्निकर्षधूम एव स्रता सेत्यर्थः,

(१) 'विषयघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या' विषयान्तर्भावेण सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्तेत्यर्थं तथाच विषयतासंसर्गेण लौकिकप्रत्यक्ष
प्रति यथायथ समवायादिसंसर्गेण सन्निकर्षस्य हेतुत्वमिति भावः।

वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवान-
यमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूम-
ज्ञानादनुमितिः व्याप्यनुभव-तत्स्मरण-पक्षधर्मताज्ञा-

‘द्वितीयलिङ्गपरामर्श इति पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
प्रत्यक्ष इत्यर्थः, तस्य सन्निकृष्टधूमविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षया
द्वितीयत्वात्, ‘पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायत इति लौकिकसन्निक-
र्षमर्यादया पक्षविशेषणत्वेन भासमानस्य पक्षनिष्ठधूमस्य विशेषणतया
भासत इत्यर्थः, विशेषणतावच्छेदकांग्रे सधर्मितावच्छेदकविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधं प्रति तद्वर्धितावच्छेदकप्रकारेण यत्किञ्चिद्वर्धिमिणि
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एव हेतुर्न तु तद्वर्धितावच्छेदक-
प्रकारेण विशेषणीभूतव्यक्तौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एव
सर्वत्र हेतुर्गौरवादिति भावः । यद्यप्येवमपि व्याप्तेः सामानाधिकर-
ण्यरूपतया तस्य च प्रतिव्यक्तिभिन्नतया सन्निकृष्टधूमे साक्षात्कृतव्याप्तेः
कथं पक्षवृत्तिधूमे भानं तस्यास्तत्र बाधितत्वात् अन्यथाख्यातिप्र-
सङ्गाच्च । तथापि व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वेऽपि सिद्धान्तलक्ष-
णोक्तयुक्त्वा व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिसम्बन्धेनैव हेतौ तत्र-
कारकं ज्ञानमनुमितिहेतुर्न तु साक्षात्सम्बन्धेन, तथाच महान-
सीयधूमवृत्तिसामानाधिकरण्यस्यापि धूमत्वसम्बन्धेन पक्षनिष्ठधूमे
सत्त्वात् न बाध इत्यभिप्रायः, साधवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वमेव
व्याप्तिः सा च पर्वतीयधूमसाधारणी एकैवेत्यभिप्रायो वा । ननु

नानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । गवादिपदै-
 ष्वपि शक्त्यनुभव-तत्स्मरण-वाक्यार्थानुभवानामेकप्रका-
 रकत्वेन हेतु-हेतुमद्भाव इत्यपूर्व्वे वक्ष्यते, तत्र योग्य-

मीमांसकैरुपनीतभानानभ्युपगमादुक्तरूपेण तन्नये प्रत्यक्षतो वि-
 शिष्टपरामर्शासम्भव इत्यत आह, 'तदनभ्युपगमेऽपीति उक्तरूपेण
 प्रत्यक्षतो विशिष्टपरामर्शानभ्युपगमेऽपीत्यर्थ', 'तथैव धूमलरूपेण
 सन्निरुद्धधूम एव, पचवृत्तिधूमज्ञानात् पचविशेष्यकधूमज्ञानात् ।
 ननु व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् कथ
 तादृशज्ञानद्वयादनुमितिरित्यत आह, 'व्याप्यनुभव-तत्स्मरणेति
 स्मरणानुभवसाधारणव्याप्तिज्ञानसामान्येत्यर्थ, यथाश्रुते स्यतिज-
 नकौभूतव्याप्यनुभवस्य पृथगहेतुतया पृथक् तदुत्कीर्तनानौचि-
 त्यादिति ध्येय । 'एकप्रकारकत्वेनेति यद्दर्शावच्छिन्नविशेष्यताक-
 व्याप्तिज्ञान तद्गुणप्रकारेण हेतो पचधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वा-
 दित्यर्थ, न तु नियमतो व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव कार-
 णमिति भाव । ननु सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमे
 गोत्ररूपेण सन्निरुद्धगोव्यक्ति पचयित्वा व्यवहारविषयत्वेन हेतुना
 शक्तिसम्बन्धेन गोपदवत्तासाधने व्यक्त्यन्तरेषु सन्निकर्षाभावेन परा-
 मर्शाभावादानुमित्यनुत्पादाद्गोपदश्रवणानन्तर व्यक्त्यन्तरान्वयबोधो
 न स्यात् तत्र शक्तिसम्बन्धेन गोपदवत्ताज्ञानाभावात् । न च परा-
 मर्शानुमित्यो समानप्रकारकत्वेनैव कार्य-कारणभावात् गोत्ररूपेण

तादिवलादपूर्वव्यक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताव-
लात्^{१)} धूमेवह्निय्याप्य इत्यनुभवे न तु सर्वोधूमे-
वह्निय्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

सन्निरुष्टगोव्यक्तिविशेषकपरामर्शादेव व्यक्तवन्तरेष्वपि अनुमितिरिति
वाच्यं । तथा सति द्रव्यस्वरूपेण पर्वते वह्निय्याप्यवत्ताजानात्
जलेऽपि वह्नानुमित्यापत्त्यान्यथाख्यात्यापत्तेः । किञ्च सामान्यलक्ष-
णायाः प्रत्यासन्नित्वानभ्युपगमे यस्य पुरुषस्थानुमानादिना गोत्वा-
दिना सकलगवाननुभवः तत्पुरुषस्य गोपदश्रवणानन्तरं द्वीपान्त-
रीयगवादेरन्वयबोधो न स्यात् तद्गोचरसंस्काराभावेन गोपदात्
तस्य स्मरणसम्भवात्, सामान्यलक्षणाभ्युपगमे तु सन्निरुष्टगोव्यक्तियु-
दितीयादिविशिष्टप्रत्यक्षदशायामेव गोत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या
सकलगवानुभवेन सकलगोगोचरसंस्कारसम्भव इत्यत आह, 'गवादि-
पदेऽप्यपीति गवादिपदोच्चारणेष्वपीत्यर्थः, जायमानानामिति शेषः,
'शक्तनुभवेति शक्तिज्ञानेत्यर्थः, 'तत्स्मरणेति तस्मात् स्मरणमिति
व्युत्पत्त्या तच्चान्यपदार्थस्मरणेत्यर्थः, यथाश्रुते शक्तनुभव-शक्तिस्मर-
णयोः पृथगहेतुतया पृथक् तदुत्कीर्तनस्यासङ्गतत्वापत्तेः स्मरणानु-
भवयोरपि समानप्रकारकत्वेनैव हेतु-हेतुमद्भावे स्मृतेरगृहीतथा-
हित्वेन प्रामाण्यापत्तेश्च । 'एकप्रकारकत्वेनैति गवादिपदस्य जाता-
वेव शक्ततया गोपदविशेष्यकशक्तिसंसर्गक-गोत्वप्रकारकज्ञानं गोत्व-
प्रकारक-गोविशेष्यकसमवायसंसर्गकस्मरणे हेतुः समवायसंसर्गक-

(१) पक्षधर्मतावशादिति ख० ।

अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या
विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने
धूमेऽपि तथा क्वचिद्भूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेत् ।

गोत्वप्रकारकस्मरणं समवायसंसर्गक-गोत्वप्रकारकगोशब्दबोधे हेतु-
रिति क्रमेण हेतु-हेतुमद्भावो न तु गोत्वप्रकारक-तद्भक्तिविशेष्यक-
गोपदशक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-तद्भक्तिविशेष्यकस्मरणे हेतुः गोत्वप-
कारक-तद्भक्तिविशेष्यकस्मरणं गोत्वप्रकारक-तद्भक्तिविशेष्यकशब्द-
बोधे हेतुरिति समानविशेष्यकत्व-समानप्रकारकलोभयान्तर्भावेण
कार्य-कारणभाव इत्यर्थः, तथाच व्यक्त्यन्तरे गोपदशक्त्यनुमित्य-
भावेऽपि गोपदविशेष्यकगोत्वशक्तिज्ञानादेव सन्निरूप्यक्रियवद्भक्त्यन्त-
रस्यापि शब्दबोधः, एवं दीपान्तरीयगवादेः संस्काराभावेन
स्मरणसम्भवेऽपि गोत्वप्रकारेण सन्निरूप्यगोव्यक्तौनां स्मरणदेव
दीपान्तरीयगवादीनामपि शब्दबोधः इति भावः । 'इत्यपूर्वं
वक्ष्यत इति इत्यव विनिगमकमपूर्ववादे वक्ष्यत इत्यर्थः । लाघ-
वात् समानप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः । इदमुपलक्षणं
गवादिपदस्य गोत्वादिजातावेव शक्ततया व्यक्तौ भक्तिविरहेण
शक्तिज्ञानस्य समानविशेष्यकत्वेन हेतुत्वासम्भवाच्च ।

केचित्तु 'एकप्रकारकत्वेन हेतु-हेतुमद्भाव इत्यस्य गोत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-गोविशेष्यक-समवायसंसर्ग-
कस्मरणे हेतुः समवायसंसर्गक-गोत्वप्रकारकस्मरणं समवायसंसर्गक-
गोत्वप्रकारकगोशब्दबोधे हेतुरिति क्रमेण हेतु-हेतुमद्भावो न तु

न । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च वृत्तमेव न तु विशेषे-
षणज्ञानमपि तथा गौरवात् । गौरयमिति विशिष्ट-

यथोक्तक्रमेण समानविशेष्यकत्वस्थाप्यन्तर्भाव इत्याहुः । तदसत् ।
परनये व्यक्तौ शब्दभ्युपगमे जातिशक्तिवादविरोधः तदनभ्युपगमे
चान्यथाख्यात्यापत्त्या गोत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानस्यैवासम्भवात्
कथं तादृशशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्युभयथैवासङ्गतत्वापत्तेः ।
न च परनयेऽपि जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु गोत्वजातिप्रकारेण
यत्किञ्चिद्गोव्यक्तिनिष्ठशक्तिज्ञानादेव व्यक्त्यन्तरस्यापि स्मरणमतुभव-
स्येत्येव जातिशक्तिवादार्थं इति वाच्यं । साधवात् गवादिपदस्य
गोत्वादिजातावेव निरवच्छिन्नशक्तिः शक्तिशब्देन स्वरूपतो गोत्वा-
दिजातिप्रकारक-गोपदार्दिविशेष्यकज्ञानमेव गोत्वादिजातिप्रका-
रकयक्तिस्मरणे तादृशव्यक्त्यनुभवे च हेतुरित्यस्यैव जातिशक्तिवादार्थ-
त्वेन शब्दपरिच्छेदेऽभिधानादिति ।

ननु पदानुपस्थितस्य अर्थस्य न शाब्दबोधविषयत्वमिति
नियमादस्मृत्यक्तेः कथं शाब्दबोधे भानमित्यत आह, 'तत्रेति
गवादिपदजन्यशाब्दबोधइत्यर्थः, 'योग्यतादिवशादिति^(१) 'आदि-
पदात् तात्पर्यपरिग्रहः, 'अपूर्वव्यक्तीति पदात् पूर्वानुपस्थि-

(१) 'योग्यतादिवशादित्यपि कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः ।

ज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं न तु
निर्व्विकल्पकं मानाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वमेव मान-
मिति चेत् । न । दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र

ताया अपि व्यक्तेभानमित्यर्थः । 'अनुमाने त्विति, 'तुः' इत्यर्थे,
यथा व्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतस्य धर्मस्य नानुमितिविधेय-
तावच्छेदकत्वमिति नियमं परिभूय बाधसहकारान्^(१) व्यापकता-
वच्छेदकत्वेनागृहीतस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकत्वं तथेहापि यथो-
क्तनियमं परिभूय पदानुपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्वमि-
त्यर्थः । ननु महानसादौ वज्जि-धूमव्याप्तिप्रत्ययद्वयायां सर्वधूमो
वज्जिस्थाय इत्यनुभवो जायतेऽतः सर्वधूमभानार्थमवश्यं धूमत्व-
सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं स्त्रीकरणीयमित्यत आह, 'धूम इति,
'सर्वभानार्थं' सर्वधूमभानार्थं, 'तत्स्त्रीकारः' धूमत्वसामान्यलक्षणायाः
प्रत्यासत्तित्वस्त्रीकारः ।

धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानमाशङ्कते, 'वज्जिमा-
नयमित्येति, 'विशेषज्ञानमाध्या' पर्व्वतीयवज्जिज्ञानमाध्या, यथाश्रुते
पक्षतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनापत्तेः,
मध्यत्वञ्च अथवहितोत्तरवर्त्तित्वं तेन ज्ञानत्वादिना कार्यत्वावच्छिन्नं
प्रति स्वरूपयोग्यत्वमादाय नार्थान्तरं, पर्व्वतीयवज्जिज्ञानत्वावच्छिन्न-

(१) इतरबाधसहकारादिति घ० ।

विशेषणधौजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान-
त्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः
स्यात्, तथाच परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति

कारणकत्वस्य साध्यत्वेऽप्रमिद्धापत्तेः, पर्वतीयवह्निलिङ्गकानुमितिं
प्रत्यपि पर्वतीयवह्निविषयकव्याप्तिज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वा-
दिति धेयं । 'विशिष्टज्ञानत्वात्' पर्वतीयवह्निविशिष्टज्ञानत्वात्,
पर्वतीयवह्निमान् इत्यनुमितिर्दृष्टान्तः, 'तत्कल्पन इति वह्निल-
ज्ञानस्य सामान्यतः सामान्यलक्षणत्वेन प्रत्यासत्तिलकल्पने इत्यर्थः,
'तथा' धूमत्वज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वं बोध्यं, सामान्यतः सामान्यप्र-
कारकज्ञानत्वेन कारणत्वं सामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति, तथाच धूमत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि प्रत्यासत्तिलभायात्तमिति
भावः । ननु तथापि सामान्यलक्षणत्वं न प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकं
सामान्याश्रयत्वस्य केवलान्वयितया एकस्य सामान्यस्य ज्ञाने जगत
एव प्रत्यक्षापत्तेः श्रुतो विशिष्टैव सा वाच्या तथाच वह्निलसामान्य-
लक्षणायाः प्रत्यासत्तिलसिद्धावपि धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यास-
त्तिले मानाभावः इत्यरुचेराह, 'क्वचिदिति, 'व्यापकत्वात्' साध्यत्वात्,
तथाच पर्वतो धूमवानित्यसन्निकृष्टधूमसाध्यकानुमितेर्विशेषणज्ञान-
जन्यत्वानुरोधेन धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तिलभावश्यकमिति
भावः । ननूक्तानुमाने नियमसाहकानुकूलतर्कस्तावद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं
प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायह एव

संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात् । प्रमेय-
त्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेत् ।
न । तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात् सक-
लघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात् ।

वाच्यं स एव नास्तीत्याह, 'विशिष्टवैशिष्ट्येति वङ्गित्व-धूमत्व-
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने वङ्गित्व-धूमत्वप्रकारकज्ञानस्यैवेत्यर्थ, 'विशेषण-
ज्ञानमपि' पर्वतीयवङ्गित्व-पर्वतीयधूमज्ञानमपि, 'तथा' पर्वतीय-
वङ्गित्व पर्वतीयधूमविशिष्टबुद्धौ हेतुः', 'गौरवादिति, तथा'चोक्तानु-
मानमप्रयोजकमिति भावः । ननु गौरवात् पर्वतो वङ्गित्वमान्
इत्याद्यनुमिते' पर्वतीयवङ्गित्वज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमे गौरयमिति
विशिष्टप्रत्यक्षेऽपि गोत्वज्ञानस्याहेतुत्वापत्तिस्तथाच नायात निर्विक-
ल्पकेन तत्रेष्टापत्तिमाह, 'गौरयमितीति, 'मानाभावात्' मध्ये
निर्विकल्पके मानाभावात्, उणविलम्बस्य श्रपथनिर्णयत्वादिति
भावः । पूर्वोक्तगौरवमश्रुत्वैव तटस्य गङ्गते, 'विशिष्टज्ञानत्वमेवेति
गोत्वविशिष्टज्ञानत्वमेवेत्यर्थ, 'मान' निर्विकल्पके मान, गौरयमिति
प्राथमिकविशिष्टधौ गोत्वज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिनौ
गोत्वविशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानात् प्राथमिकविशिष्टज्ञानात् पूर्वं
गोत्वज्ञानं सिद्धं पदधर्मतावलात् निर्विकल्पकरूपमेव सिद्ध्यति
तत्पूर्वमपि विशेषणज्ञानाभावेन विशिष्टबुद्ध्यात्मकस्य तस्यासम्भवा-
दिति भावः । 'दृष्टान्ताभावादिति, द्वितीयविशिष्टज्ञानेऽपि

उक्तज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धे गोललिङ्गक-गोत्वसाध्यकानुमितावपि गोत्वविषयकव्याप्तिज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनैव वा कारणतया^(१) उभयथापि^(२) गोत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वासिद्धेः, तथाच साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यत् यद्विशिष्टज्ञानं तत् तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगीति सामान्यतो दण्डौ पुरुष इति ज्ञानं दृष्टान्तं स्यादित्यत आह, 'दण्डौ पुरुष इति, 'विशेषणधीति दण्ड-दण्डत्वादिज्ञानत्वेन कारणतानभ्युपगमादित्यर्थः, 'विशिष्टवैशिष्ट्येति दण्डत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वादित्यर्थः^(३) । न च गोत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्तित्वमेव साध्यं तथाच गोत्वसाध्यकानुमितिरेव दृष्टान्त इति वाच्यं । तथाप्यप्रयोजकत्वात् गोत्वविशिष्टबुद्धौ गोत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य गौरवेण मानाभावेन चासिद्धत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'अपिचेति, 'प्रमेयत्वेनेति मयोगादिसम्बन्धेन प्रमेयहेतुके पर्वतः कपिसयोगाभाववान् प्रमेयादित्यादौ महानसादिषु सन्निरुष्ट-प्रमेये प्रमेयत्वरूपेण व्याप्तिप्रत्यक्षदशायाः प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या पक्षवृत्तिप्रमेयेऽपि व्याप्ति गृह्णन् पुरुष इत्यर्थः, 'सर्वज्ञ' स्यादिति

(१) परामर्शस्य कारणतयैव व्याप्तिज्ञानासत्त्वे अनुमित्वापत्तिवारणसम्भवे परामर्शस्य व्यापारतारक्षार्थं व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव कारणत्वं न तु तत्र व्याप्तिविषयकस्य कारणतावच्छेदकमिति भावः ।

(२) तत्रापि ख०, ग० ।

(३) तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुरित्यभिप्रायः ।

इति श्रीमद्भ्रजेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सामान्यलक्षणापूर्वपक्षः ।

स्वस्वरूपसकलधर्मप्रकारेण सर्वेषां पदार्थानां ज्ञानवान् आदित्यर्थः,
प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या पदवृत्तिप्रमेये व्याप्तिप्रत्यक्षद्वारायां
तया प्रत्यासत्त्या प्रमेयमात्रस्यैव ज्ञानान्तदनन्तरं प्रमेयं प्रमेयवदित्या-
कारकसकलपदार्थविशेष्यक-स्वस्वरूपसकलधर्मप्रकारकोपनीतभाने
बाधकाभावादिति भावः। नन्वस्तु सर्वज्ञत्वं किं नश्चिद्व्यमित्यत आह,
'तथाचेति, 'परकीयज्ञानविषये' विप्रियथ स्वज्ञानाविषये, स्वस्य स्व-
रूपतो घटत्वप्रकारकेदन्वधर्मितावच्छेदकज्ञानाविषय इति यावत्,
'तस्य' मुख्यस्य^(१), 'तदन्यतरेति घटत्व-तदभावयोरन्यतरनिश्चयादि-
त्यर्थः, एतच्च समानविषयकनिर्णयमात्रस्यैव विरोधित्वमित्यभि-
मानेन । शङ्कते, 'प्रमेयत्वेनेति, 'तदज्ञानेति घटत्वाज्ञानेत्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवर्गीयविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सामान्यलक्षणपूर्वपक्षरहस्यं ।

)

(४) "तथाह परकीयज्ञानविषये घटत्व वर्तते न वेति तस्य संशयो न
स्यात्" इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमनुसृत्य 'तस्येति मूलपाठो
हतो व्याख्यातश्च रहस्यज्ञतेति ।

अथ सामान्यलक्षणासिद्धान्तः ।

उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूल-
तर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात्

अथ सामान्यलक्षणासिद्धान्तरहस्यं ।

‘यदीति, ‘सामान्यलक्षणा नास्तौति सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्ति-
ता नास्तौत्यर्थः, ‘अनुकूलतर्कादिकं विनेति व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धक-
तर्काद्यभावदृश्यामित्यर्थः, ‘व्यभिचारसंशयः’ धूमो वज्रिव्यभिचारी
न वेत्यादिव्यभिचारसंशयः, ‘प्रसिद्धधूमे’ सकललौकिकसन्निकृष्टधूमे,
‘वज्रिसम्बन्धज्ञानात्’ (१) वज्रिव्याप्यत्वनिश्चयात्, ‘मानाभावेन’ सन्नि-
कर्षाभावेन, ‘अज्ञानादिति संशये विश्लेष्यतया भानासम्भवादित्यर्थः,
परनये नव्यनैयायिकनये च धर्मिज्ञानस्य संशयाहेतुत्वेऽपि संशयस्य
धर्म्ये प्रत्ययरूपतया धर्मोन्द्रियसन्निकर्षस्यावश्यं हेतुत्वादिति भावः ।
‘सामान्येन तु’ धूमत्वसामान्यलक्षणसन्निकर्षेण तु, ‘सकलधूमोपस्थितौ’
सकलधूमप्रत्ययस्त्रीकारे, ‘धूमान्तरे’ कालान्तरीय-देशान्तरीय-

(१) ‘वज्रिसम्बन्धज्ञानात्’ इति टीकाकारस्य पाठधारणेन कस्याचिन्मूल-
पुस्तकस्य ‘वज्रिसम्बन्धाद्यामात्’ इत्यत्र ‘वज्रिसम्बन्धज्ञानादिति
पाठोऽनुमीयते ।

प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीय-देशान्त-
रीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकल-
धूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते ।

धूमे, 'विशेषादर्शनेन' व्याप्यत्वानिश्चयेन । एतच्चापातत, प्रसिद्धधूमे
धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चय तद्भूमत्वेन वा आद्य सामान्यलक्षणास्त्री-
कारेऽपि सप्रयोऽसिद्ध एव समानधर्मितावच्छेदककभिन्नधर्मिक-
निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् । द्वितीये धूमत्वप्रकारेण तत्रैव सप्रय
स्यात् समानप्रकारकनिश्चयस्यैव विरोधात्^(१) । न च मासु सप्रया-
न्यथानुपपत्त्या सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्तिलक्ष्मीकार तथापि
यत्किञ्चिद्भूमादौ धूमत्वादिप्रकारकज्ञानानन्तर धूमत्वप्रकारेण सक-
लधूमविषयकप्रत्यक्षमनुभवसिद्धमिति तदनुरोधादवश्य सामान्यलक्ष-
णा स्त्रीकरणीयेति वाच्य । तादृशानुभवस्यैवासिद्धे तादृशानुभवस्य
प्रामाणिकत्वे विवादस्यैवापय्याप्ति^(२) इति सत्त्वे । विस्तरस्तु अस्म-
त्कृतसिद्धान्तरदृष्टेस्तुसन्धेय ।

लौक्यावतीकारमतमाशङ्कते, 'यत्त्विति, सामान्यलक्षणाया
प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगम इति शेष, 'पाकादौ चिकीर्षन्ति पा
कादिविशेष्यकवर्त्तमानस्वरूपतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छेत्यर्थ, 'सुखादावि-
च्छेति सुखादिविशेष्यक-सुखलादिप्रकारकेच्छेत्यर्थ, 'इच्छाविर-

(१) विरोधित्वादिति ख० । सप्रयविरोधित्वादिति ग० ।

(२) विवादस्यैवाप्रसङ्गेदित्यर्थ, अचिन्तयैव पाठ ।

यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे
इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् तस्मात् सुखत्वादिना

ज्ञात्' इच्छोत्पादासम्भवात्, 'असिद्धस्याज्ञानादिति, तद्विषयके-
च्छायां तद्विषयकज्ञानस्य हेतुतया ज्ञानं विना इच्छाया असम्भवा-
दिति भावः । 'सुखत्वादिना' सुखत्वादिज्ञानस्वरूपसामान्यलक्षण-
प्रत्यासत्त्या । 'इच्छा-प्रवृत्तिस्त्राभायादिति इच्छाल-प्रवृत्तिलावच्छिन्न
प्रति सामान्यतोज्ञानत्वेनैव कारणत्वादित्यर्थः । 'अतिप्रसङ्ग इति
घटत्वप्रकारकघटज्ञानात् पटत्वप्रकारकपटेच्छा-प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः,
'समानप्रकारकत्वेन' समानप्रकारकत्वसम्बन्धेन । ननु समानप्रकारकत्व
सम्बन्धः समानविशेष्यकत्वं वा इत्यत्र विनिगमकाभावेन द्वयोरेव-
सम्बन्धत्वात्सिद्धस्याज्ञाने कथमसिद्धे इच्छेत्यत आह, 'न तु समा-
नविषयत्वेनापीति न तु समानविशेष्यकत्वसम्बन्धेनापीत्यर्थः । नन्व-
न्यत्राकल्पनेऽपि सुखत्वादिप्रकारकसुखादिज्ञानात् सुखत्वादि-
प्रकारक-सुखादौच्छोत्पत्तिस्थल एव विनिगमकाभावात्तस्य सम्ब-
न्धत्वं कल्पनीयं इत्यत आह, 'समानविषयत्वे सत्यपीति, 'इच्छा-
कृत्योरभावादिति गुणत्वादिप्रकारक-सुखादिज्ञानात् सुखत्वादि-
प्रकारकसुखादिगोचरेच्छा-कृत्योरभावादित्यर्थः । न च घटत्वप्रका-
रक-यत्किञ्चिद्घटज्ञानाद्घटत्वप्रकारेण घटान्तरे इच्छोत्पादवारणाय
समानविषयकत्वमप्यावश्यकमिति वाच्यं । प्रकृतवत्तस्यापीष्टत्वात् । न
च तथापि पाकत्वप्रकारक-सिद्धपाकज्ञानात् कथमसिद्धे पाके
चिकीर्षा वर्तमानस्वरूपकृतिमाध्यत्वस्य सिद्धपाके बाधितत्वेनान्यथा-

समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छा-कृतीनां कार्य-कारण-
भावात् न तु समानविषयत्वेनापि क्वचिदप्यकल्पनात्

हेतुमत्ताज्ञानमपि अनुमितिहेतुः स्वपदं हेतुपरं । न चैवं संयोगादि-
सम्बन्धेन वज्रादिव्याप्यतथा गृहीतस्य धूमादेः स्वाश्रयवृत्तिद्रव्यत्व-
सम्बन्धेन द्रव्यत्वरूपेण हृदादौ परामर्शात् तादृशधूमादेः संयोगसम्बन्धेन
द्रव्यत्वरूपेण पर्वते परामर्शाच्च द्रव्यत्वरूपेण हृदादौ वज्राद्यनुमित्या-
पत्त्यान्यथाख्यात्यापत्तिः परामर्शानुमित्योः समानविशेष्यतावच्छेदकत्वे-
नैव कार्य-कारणभावादिति वाच्यं । न्यायनये प्रमासामान्य प्रति जन-
कस्य विषयाबाधस्य परनये लाघवादिगिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव जनक-
तया हृदादौ वज्राद्यनुमित्यनुत्पादान् । अतएव परनये साध्यताव-
च्छेदकरूपेण यत्किञ्चित्साध्यव्याप्तिज्ञानादेव साध्यतावच्छेदकरूपेणा-
प्रसिद्धसाध्यस्यापि भानाभ्युपगमेऽपि वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
परामर्शाच्च वज्रित्वरूपेण पर्वते महानभौयवज्रादेर्भानं, कार्य-कारण-
भावस्तु मतद्वय एव ज्ञानत्वेन तद्वाधाभावत्वेन, न्यायनये यत्र तद्वन्निष्ठ-
विशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिस्तत्र विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तद्वाधा-
भाव इति विशेष्यघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः, परनये च
यत्र तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिस्तत्र
विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तद्वाधाभाव इति विशेष्यघटितसामाना-
धिकरण्यमेव प्रत्यासत्तिर्लाघवात् भ्रमानुपगमेन व्यभिचारविरहात्,
नातो विषयाबाधस्य परनयेऽपि गुणत्वं तद्वन्निष्ठविशेष्यतासम्बद्धावच्छि-
न्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वस्यैव गुणत्वरूपत्वात् । न च न्याय-

समानविषयकत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावेने-
च्छा-कृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौरवाच्चेति पर-

नये परनये वा कथं विषयबाधाभावस्य विषयरूपस्य निरुक्तविशेष-
यत्वघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या जनकत्वं पाकरकघटादौ
श्यामादिप्रमायामुपनीतभानानुमित्यादिरूपायां व्यभिचारादिति
वाच्यं । विषयबाधस्य हि निरवच्छिन्नाधारतासम्बन्धेनाभावः^(१) न
विषयरूपः किन्त्वतिरिक्तः विषयस्थानीतत्वादिदृश्यामपि विषय-
वति तत्सत्त्वात् । न च तथापि केवलान्वयिधर्मप्रमायां विषयबाध-
च्छाप्रसिद्धतया तदभावस्य जनकत्वासम्भव इति वाच्यं । तत्र तस्या-
जनकत्वेऽपि चतिविरहात् तदभाववतोऽप्रसिद्धत्वेनापत्तिविरहात् ।
अस्तु वा विषयबाधस्य विषयबाधाभावत्वेन न जनकत्वमपि तु
सामान्यतोऽभावत्वेन, यत्र तद्विच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन तद्विच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन वा ज्ञानोत्पत्तिः तत्र तद्विच्छिन्नविशेष-
यतासम्बन्धेनाभाव इति सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । न च
भावत्वमादाय विनिगमनाविरहः, भावत्वस्थाभावभिन्नत्वादिरूपतया
गुह्यत्वात् । न च संयोग-समवायादिसम्बन्धेन घटादिप्रमायां द्रव्यत्व-
गुणत्वादिमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं । अतीतानागता-
धिकरणेषु संयोगादिसम्बन्धेन घटादिप्रमायां व्यभिचारात् अतीत-
त्वादिदृश्यां अतीताद्यधिकरणे द्रव्यादिमत्त्वविरहात् अभाववत्त्वस्य

(१) निरवच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाभाव इति छ० ।

तु तदानीमपि तत्र सत्त्वात् । अतएव न्यायनये भ्रम प्रत्यपि विषयबाधस्य न विषयबाधत्वेन जनकत्व अतीताद्यधिकरणे घटा-भावादिभ्रमे व्यभिचारात् किन्त्वभावत्वेन, यत्र विशेष्यतासम्बन्धेन तद्भ्रमस्तत्र तद्ददृष्टिर्विशेषणतासम्बन्धेनाभाव इति सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्ति । न च तथाप्यधिकरणतात्व-प्रतियोगितात्वादेरखण्डा-तिरिक्तपदार्थत्वनये तमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्य । तस्याखण्डातिरिक्तपदार्थत्वनये तेनापि रूपेण कारणत्वस्येष्टत्वात् धर्मत्रय-चतुष्टयानामेव तादृशाना सम्भवेनानन्तकार्थ्य-कारणभावा-भावात् । वस्तुतस्तु न्यायनये प्रमासामान्य प्रति ज्ञानसामान्यमेव गुण तद्वन्निष्ठविषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्ति, वस्तुपदा-दिजन्यवस्तुमात्रविषयकशाब्दबोध-वस्तुत्वादिप्रकारकवस्तुमात्रविषय-कानुमिति-वस्तुत्वादिप्रकारकवस्तुमात्रविषयकस्मरणादिरूपस्य यत्कि-ञ्चिज्ज्ञानस्थानन्तसमारोऽवश्यं कस्यचित् पुरुषस्य सर्वत्र सर्वदा विष-यतासम्बन्धेन सत्त्वेन अन्ततो भगवज्ज्ञानस्यैव तेन सम्बन्धेन सर्वत्र सर्वदा सत्त्वेन च व्यभिचाराभावात् तदेव च लाघवात्, परनयेऽपि तथा प्रत्यासत्त्या विशिष्टबुद्धिसामान्य प्रति हेतु यत्र तन्निष्ठप्रकार-तानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्ति तत्र तद्वन्निष्ठविशेष्यता-सम्बन्धेन ज्ञानमिति सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्ति भ्रमानभ्युपगमेन तत्र व्यभिचारविरहात् । भगवदनभ्युपगमेऽपि संसारस्थानादितया सर्वदैव सर्वत्र विशेष्यतासम्बन्धेनावश्यं कस्यचित् पुरुषस्य वस्तुपदादि-जन्यवस्तुत्वादिप्रकारकवस्तुमात्रविषयकशाब्दबोधादिसत्त्वेनाद्यप्रमाया-मपि व्यभिचारविरहाच्च । ननु तथापि परनये समानप्रकारकत्वेन

सिद्धान्तात् । न च सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः,
घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधि

ज्ञानेच्छयोः कार्य-कारणभावे सुखत्वादिप्रकारक-सिद्धसुखादि-
ज्ञानादनुपस्थितासिद्धसुखादाविवानुपस्थिते पदार्थान्तरेऽपि सुख-
त्वादिप्रकारकेच्छापत्तिः । न च पदार्थान्तरे सुखत्वाद्यसंमर्गाग्रहासत्त्वाच्च
तत्रेच्छेति वाच्यं । अनुपस्थितेऽसंमर्गाग्रहस्य सुतरां सत्त्वात् । न च
तत्प्रकारकज्ञानत्वेन तत्प्रकारकतदाश्रयविषयकेच्छात्वेन कार्य-कार-
णभावो न तु समानप्रकारकत्वं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं । रजतत्वा-
दिप्रकारकज्ञानाद्भ्रमस्थले शुक्लादौ रजतत्वादिप्रकारकेच्छानुपपत्तेः ।
न च परस्य तत्रेच्छानुपपत्तिः, शुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्त्यनुरोधेन
तेनापि तदङ्गीकारात् तस्मादनुपस्थिते उपस्थितेऽभेदाद्यज्ञादिच्छेति
परेणाभ्युपेयं । अतएव इदन्त्वादिना उपस्थिते शुक्लादौ रजतत्वे-
नेच्छा तथाच भाविनि विषये ज्ञात एवेच्छेति तदर्थमवगम्यं
सामान्यलक्षणा स्वीकरणीयेति चेत् । न । समानप्रकारकत्वप्रत्यासत्त्या
ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन भ्रमवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्प्र-
कारकज्ञानत्वेन तत्प्रकारकेच्छात्वेनैव सामान्यकार्य-कारणभावः,
विशेषतस्तु रजते रजतत्वप्रकारकेच्छायां दोषाभावः, अरजते
रजतत्वप्रकारकेच्छायाच्च रजतेन सममगृहीतभेदस्वारजतस्य ज्ञानं
हेतुरिति^(१) परमिद्धान्तात् । न च तथापि परमिद्धान्तो यथा

(१) रजतेन सम भेदाद्यच्च एव हेतुरित्येति घ० ।

तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात्, अतो घटत्वादिसकल-
विशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति संशय इति ।

तथास्तु स्वमते भेदाग्रहमपेक्ष्य लाघवात्तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-
ज्ञानस्य तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकेच्छां प्रति हेतुतया सुखत्वादि-
रूपेणासिद्धसुखादाविच्छानुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकतीति वाच्यं ।
स्वमतेऽपि सुखत्वादिरूपेण सिद्धसुखादावेवेच्छोत्पद्यते असिद्धसुखे
इच्छानुत्पादेऽपि क्षतिविरहात् । एवं चिकीर्षां पि पाकत्वादिरूपेण
वर्तमानस्वरूपतिसाध्यत्वभ्रमात् सिद्धपाकादावेवोत्पद्यते नासिद्धपाके
चिकीर्षाया अयथार्थत्वेऽपि^(१) क्षतिविरहात् तत्तत्पाकत्वरूपेणैव
विशेषदर्शनसत्त्वेन भ्रमोत्पत्तावपि बाधकाभावाच्चेत्यस्य सुवचत्वात् । न
च तत्र सिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं । तदवच्छेदेनासिद्धत्वज्ञानस्यैव
तत्प्रकारकेच्छां प्रति विरोधित्वात् । न च सुखत्वाद्यवच्छेदेन सिद्धत्व-
ज्ञानं, प्रकृते तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेः केनाप्यनङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु सामा-
न्यलक्षणां विनापि अयं कालः सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी
अयं कालः पाकोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी सृष्टिकालत्वादित्याद्य-
नुमानात् पक्षधर्मतावलेनासिद्धसुखादेरसिद्धपाकादेश्च ज्ञानसम्भवः
सामान्यलक्षणानभ्युपगमे विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति विशेषणज्ञानस्या-
पि हेतुत्वानभ्युपगमेन पक्षधर्मतावलम्ब्यासिद्धसुखादेर्ज्ञानविरहेऽपि
क्षतिविरहात् ज्ञाते च सिद्धपाके ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तयैव तत्र स्वमते

(१) धनुत्पादेऽपीति क० ।

मनसा वर्तमानस्वरूपातिसाध्यत्वज्ञानममभवेन चिकीर्षासम्भवात् सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमेऽपि ज्ञानलक्षणायाः स्वमते प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वादित्यास्तां विस्तर । 'न चेति, सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वस्वीकार इति शेष, 'समयविरोधीति घटो न वेति समयविरोधीत्यर्थ', समानाकारो हि निश्चय समयविरोधी अत एव जातिमानित्यादिनिश्चयेऽपि घटो न वेति समय, प्रकृते तु घटो न वेति समय कोटितावच्छेदकघटत्वाग्रे निष्प्रकारक', प्रमेयवन्त इति सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्ययस्तु न तथेति भाव । 'स्वसामयौविरहादिति, घटत्वाग्रे, निष्प्रकारक^(१) घटत्वविशिष्टज्ञान प्रति घटत्वाग्रे निष्प्रकारक^(२) ज्ञानमेव हेतु अन्यथा जातित्वादिरूपेण घटत्वप्रकारकघटज्ञानेऽपि भूतल घटवदिति घटत्वाग्रे अन्याप्रकारक-घटत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्ध्यापत्ते जातित्वरूपेण घटत्वज्ञानेऽप्यथ घट इति विशिष्टबुद्ध्यापत्तेश्च तादृशविलक्षणविषयताया भूतल घटाभाववदिति बाधनिश्चयाभावस्थाय न घट इति भेदघटाभावस्य च कार्यतावच्छेदकत्वेन सामान्यसामयौमर्त्यादयैव तदवच्छिन्नापादनसम्भवात् । न च तदानीं घटत्वाग्रे जातित्वप्रकारकज्ञानस्यापि सामयौसत्त्वाच्च घट इति घटत्वाग्रे निष्प्रकारक^(३) ज्ञानमिति वाच्य । जातित्वादिप्रकारकज्ञानसामय्यास्तादृशविलक्षणविषयताया-लिङ्गान् प्रत्यप्रतिबन्धकत्वेन तदुत्पत्तावपि बाधकाभावात्, अन्यथा

(१) निर्विकल्पकज्ञान इति ग० घ० ।

(२) निर्विकल्पकज्ञानमिति ग० घ० । (३) निर्विकल्पकमिति घ० ।

इति श्रीमद्भद्रेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सामान्यलक्षणासिद्धान्तः ।

जातिमान् घट इति द्विविधविषयताशालिज्ञानानुपपत्तेः तदानीं
जातित्वप्रकारेण ज्ञानसामग्र्या आवश्यकत्वात्, एवञ्च प्रकृते प्रमेयत्व-
सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वज्ञानस्य घटत्वांगे प्रमेयत्वप्रकारकत्वनियमान्
ततो घटः स इति धीसम्भव इति दिक्^(१) ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये^(२) सामान्यलक्षणारहस्यं ।

(१) इति भावः इति दिगिति ग०, घ० ।

(२) महामहोपाध्यायश्रीश्रीमथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचित-
मनुमानरहस्ये सामान्यलक्षणारहस्यं सम्पूर्णमिति क० । सामान्य-
लक्षणारहस्यं इति ग० । इति महामहोपाध्यायश्रीमथुरानाथ-
तर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितानुमानान्तर्गतसामान्यलक्षणाटिप्पणी
समाप्तेति घ० ।

अथोपाधिवादः ।

उपाधिज्ञानाद्बुभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय-
इत्युपाधिर्निरूप्यते ।

तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साध-

अथोपाधिवादरहस्यं ।

प्रसङ्गसङ्गत्या उपाधि निरूपयितुं निरूपणप्रयोजनं दर्शयन्
श्रियावधानाय प्रतिजानीते^(१) 'उपाधीति, तथाच परस्थापनायां^(२)
व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धाय उपाधिरुद्भाव्यः स्वस्थापनायां व्याप्ति-
निश्चयाय उपाधिर्निरस्यः स च उपाधिज्ञानं विना न सम्भवतीति
तन्निरूपणमिति भावः ।

पिडचरणामु व्याप्तिप्रदोपायनिरूपणानन्तरं उपाधिं निरूपयितुं
व्याप्तिप्रदोपायेन सहेककार्यानुकूलत्वसङ्गतिं दर्शयन् श्रियावधानाय
प्रतिजानीते 'उपाधिज्ञानादिति परप्रयुक्तहेतावुपाध्युद्भावेन उपाधि-

(१) अत्र प्रतिज्ञा अथर्वहितोत्तरकालकर्तव्यत्वप्रकारकरोधानुकूलो व्या-
पार, स च 'उपाधिज्ञानादित्वादि 'निरूप्यते' इत्यन्तो मूलग्रन्थ,
निरूप्यते इत्यत्र वर्धमानसामोप्यायं कण्टप्रत्ययेन निरूप्यकस्य वर्ध-
मानज्ञानायर्वहितोत्तरकालोन्त्येन प्रतीयमानत्वादिति भावः ।

(२) परलोदधेतादिति ग० ।

नत्वाभिमतव्यापक', अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्ति-
ज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः ।

ज्ञानादित्यर्थ, तथाच यथा स्वीयहेतौ व्याप्तिग्रहोपायसत्त्वे व्याप्ति-
निश्चयाद्विजय, तथा परप्रयुक्तहेतावुपाध्यङ्गावनेऽपि उपाधिज्ञाना-
द्विजय इति विजयलक्षणैककार्यानुकूलत्वमेव सद्भूतिरिति भाव-
इति प्राञ्ज ।

मिश्रास्तु व्याप्तिग्रहोपायोपपादकत्वलक्षणोपोद्घात एव व्याप्ति-
ग्रहोपायनिरूपणानन्तर उपाधिनिरूपणे सद्भूति, उपाधिज्ञाने तद्-
भावज्ञान तद्भावज्ञाने च तद्भाष्यस्य व्यभिचारस्याभावज्ञान तज्ज्ञाने
च प्रतिबन्धकसत्त्वान्न व्यभिचारज्ञानमिति क्रमेणोपाधेर्याप्तिग्रहो-
पायव्यभिचारज्ञानविरह प्रत्युपपादकत्वात्, तथाच मूले उपाधि-
ज्ञानान्न व्यभिचारज्ञाने व्याप्तिनिश्चय इति योजना, 'न व्यभिचार-
ज्ञान इत्यस्य व्यभिचारज्ञानाभावे सतीत्यर्थ । न च नञर्थे अभावे
प्रतियोगितया प्रथमेतरविभक्त्यन्तार्थस्य नान्वय इति व्युत्पत्त्या सप्त-
म्यन्तार्थस्य व्यभिचारज्ञानस्य कथं नञर्थेऽन्वय इति वाच्य । तादृश-
व्युत्पत्तौ मानाभावात्, "तेषा मोह' पापीयान्मूढस्येतरोत्पत्ते-
रिति न्यायसूत्रे पञ्चम्यन्तार्थस्याप्युत्पादस्य नञर्थेऽन्वयदर्शनात्, 'तेषा'
राग द्वेष-मोहाना चयाणा मध्ये, 'मोह पापीयान्' मोह श्रेष्ठ-
तमोदोष, 'अमूढस्य' मोहरहितस्य पुरुषस्य, 'इतरयो रागद्वेषयो-
रुत्पत्तेरभावादिति तदथादिति प्राञ्ज ।

'तच्च' करणीये निरूपणे, विषयत्व सप्तम्यर्थ, तथाच निरूपण-

यदा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं,
तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं, प्रतियोगित्वञ्च तदधिकर-

विषयीभूत उपाधिरीदृशो धर्म इत्यन्वयः। 'साध्यत्वाभिमतमिति
अथ सत्यन्तदलानुपादाने वज्रिमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वादां-
वतिव्याप्तिरिति तदुपादानं, तन्मात्रोपादाने च द्रव्यत्वादावति-
प्रसङ्ग इति विशेषदत्तं, साध्यत्व-साधनत्वे व्यापकत्व-व्याप्यत्वे सोपाधौ
वस्तुतो न स इत्युभयत्राभिमतपदं। ननु साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठ-
व्याप्तिनिरूपकत्वं तच्च साध्ये उपाधिव्याप्तौ गृहीतायामेव पादं
सा धानौपाधिकत्वज्ञानादेव याच्ञा अनौपाधिकत्वञ्च प्रकृते साध्यस्य
यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वं उपाधिव्यापकेषु यावत्सु साध्यनिष्ठ-
व्याप्तिनिरूपकत्वं पर्यवसितं तथाच साध्ये उपाधिव्याप्तौ गृहीताया-
मेव उपाधौ साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वज्ञानं उपाधिव्यापकयाव-
दन्तर्गते उपाधौ साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वज्ञाने च साध्ये उपाधि-
व्याप्तिज्ञानं तस्मान्नौपाधिकत्वघटकत्वादित्यन्योन्याशयः। न च
साधोपाधोरन्योन्याभावाद्येकतरगर्भव्याप्तिज्ञानं प्रति अत्यन्ताभावा-
द्येकतरगर्भव्याप्तिघटितानौपाधिकत्वज्ञानं कारणमतो नान्योन्या-
शय इति वाच्यं। तथासत्यनवस्थापत्या तथा वक्रुमग्नक्यत्वादित्यत-
श्चाह, 'अनौपाधिकत्वेति, 'व्यापकत्वादीत्यादिपदेन साधननिष्ठ-
व्याप्तिनिरूपकत्वाभावरूपसाधनाव्यापकत्वपरिपक्षः।

व्याप्तिनिरूपकत्वापेक्षया साधवादाह, 'यदेति, तथाच साध्य-
वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-

योगित्वमुपाधिवमिति फलितं^(१) । नन्वेवं धूमवान् वज्जेरित्यादा-
 वार्द्रन्धनादावत्याग्निः तादृशाप्रतियोगित्वस्यैवासिद्धेः । न च तादृश-
 प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे स्ततीति सत्यन्तार्थ इति वाच्यं ।
 वज्जिमान् धूमादित्यादौ वज्जिभामघौन्धनादौ तादृशप्रमेयत्वादि-
 मत्त्वेन महानमत्वादौ चातिव्याप्तेरिति चेत् । न । साध्यवन्निष्ठाभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकः सन् यः साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदको धर्मस्तद्वत्त्वं तेन रूपेण उपाधिवमित्युक्तत्वात् । एवं
 प्रतियोगितयोः उपाधितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि बोध्यं तेन
 धूमवान् वज्जेरित्यादावार्द्रन्धनत्वादेः समवायादिना धूमवन्निष्ठा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः न वा वज्जिमान् धूमादि-
 त्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य वज्जित्व-वज्जिभामघौत्वादेः समवा-
 यादिना साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः ।
 नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादावव्याप्यवृत्तिसंयोगाद्युपाधावत्याग्निः तस्य
 यथोक्तसाध्यव्यापकत्वविरहात्, एवं गुणः सत्त्वादित्यादौ संयोगा-
 भावादावतिव्याप्तिस्तस्यापि यथोक्तसाधनाव्यापकत्वात् इत्यत आह,
 'प्रतियोगित्वञ्चेति प्रतियोगित्वञ्च प्रतियोगिनोः निष्ठताप्रतियोगिनोः
 साध्यवत्-साधनवतोर्धर्मस्य साध्यवत्-साधनवतोर्विशेषणञ्चेति यावत्,
 'तदधिकरणेति, 'तदधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकस्याधिकरणं
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमिति यावत्, तदनधिकरणत्वमित्यर्थः,
 पूर्वमप्रसिद्धादिवारणाय प्रतियोगित्वपदस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
 परत्वावश्यकतया तच्छब्देन तस्यैव परामर्शात् । प्रतियोगितावच्छेद-

(१) निर्युद्धमिति ग० ।

कावच्छिन्नेत्युपादनात् द्रव्य सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्त्वे नाप्याप्ति
 नवा सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वे अतिव्याप्तिरिति भाव ।
 वस्तुतस्तु ननु वस्तुमात्रस्यैव वैशिष्ट्य-व्यामज्यवृत्तिधर्मवच्छिन्नाभावस्य
 साध्यवति सत्त्वेन तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धत्वात् कथं
 तस्य साध्यव्यापकत्वरूपत्वमिति यथाश्रुतलक्षणोपरि शङ्कायामाह,
 'प्रतियोगित्वञ्चेति तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वञ्चेत्यर्थ, 'तदधि-
 करणानधिकरणत्व' तदधिकरणानधिकरणकत्व स्नानधिकरणतद-
 धिकरणकत्वमिति यावत्, तत्पद साध्यपर, तथाच स्नानधिकरण-
 साध्याधिकरणक पदपक्षदन्त्यत्वे साध्यव्यापकत्वमिति फलित, एव
 साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि स्नानधिकरणसाधनाधिकरणकत्व
 वक्तव्य, अन्यथा वक्त्रिमान् धूमादित्यादावपि साध्यव्यापकस्य
 द्रव्यत्वादेर्धूमवन्निष्ठोभयाभाव-वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वाद्
 पाधितापत्ते । न चैव धूमवान् वक्त्रेरित्यादावयोगोलकभेदादिरूपै-
 ककृत्युपाधौ लक्षणसम्भवेऽप्यार्द्रैश्वनादिरूपनानाव्यक्त्युपाधावप्याप्ति ।
 चालनीन्यायेन सर्वानामेवार्द्रैश्वनव्यक्तौना स्नानधिकरणसाध्याधि-
 करणकतया साध्यव्यापकत्वविरहादिति वाच्य । स्वावच्छिन्नानधि-
 करणसाध्याधिकरणक पदपक्षदन्त्यत्वे सति स्वावच्छिन्नानधिकरण-
 साधनाधिकरणको यो धर्मस्तदत्वे तेन रूपेण उपाधित्वमिति
 विवक्षितत्वात्, प्रथमसूत्रपद अन्वयप्रतियोगिपर, द्वितीयञ्चोपाधि-
 तावच्छेदकपर अतएव द्रव्य सत्त्वान् गुण सत्त्वादित्यादौ सयोग-
 तदभावयोरपि नाप्याप्तित्याप्त्यवकाश इत्येव तत्त्व ।

प्राञ्चस्तु 'तदधिकरणानधिकरणत्वमित्यत्र 'तत्पद अभावपर,

णानधिकरणत्वमिति वदन्ति । तन्न । साधन-पक्षधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः । न च तयोरनुपा-

तथाचात्र प्रतियोगित्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः किन्तु अभावाधि-
करणवृत्तित्वं, अतो न द्रव्यं सत्त्वात् गुणः सत्त्वादित्यादौ संयोग-
तदभावयोरव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाश इति भाव इत्याहुः । तदसत् ।
तादृशप्रतियोगित्वं व्यापकतादलमात्रे विवक्ष्यते साधनाव्यापकत्वदल-
मात्रे वा उभयदल एव वा, आद्ये साध्यवन्निष्ठाभावाधिकरणवृत्तिभि-
न्नत्वं साध्यव्यापकत्वं फलितं तथाच वङ्गिमान् धूमादित्यादिसङ्केता-
वपि साधनाव्यापके घटादावतिव्याप्तिः तस्यापि साध्यवन्निष्ठजलत्वाद्य-
भावाधिकरणवृत्तितया साध्यव्यापकत्वात्, द्वितीये साधनवन्निष्ठा-
भावाधिकरणवृत्तित्वं साधनाव्यापकत्वं फलितं तथाचासम्भवः धूमवान्
षङ्गेरित्यादावयोगोल्लकान्यत्वादेरपि साधनवन्निष्ठजलत्वाद्यभावाधि-
करणवृत्तितया साधनाव्यापकत्वविरहात्, अतएव न तृतीयोऽपि ।
न च साध्यवन्निष्ठस्वाभावाधिकरणवृत्तियद्यत्तदन्यत्वं साध्यव्यापकत्वं
विवक्षितमिति वाच्यं । अव्यापकत्वदले प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषरूपत्वे द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ संयोगादौ अतिव्याप्तिः,
यद्विच साधनाव्यापकत्वमपि साधनवन्निष्ठस्वाभावाधिकरणवृत्तित्वं
तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगादौ अव्याप्तिः तस्य सत्तावन्निष्ठस्वा-
भावाधिकरणद्रव्यवृत्तितया साधनाव्यापकत्वविरहात् । न च साध्यव्या-
पकत्वं साध्यवन्निष्ठस्वाभावाधिकरणवृत्तिभिन्नत्वं, साधनाव्यापकत्वञ्च
साधनवन्निष्ठयत्किञ्चिद्भावाधिकरणवृत्तित्वं अतो न द्रव्यं सत्त्वा-

धित्वं, द्रूपकतावीजसाम्यात् । मित्रातनयत्वेन श्याम-
त्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः
प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वे-

दित्यादौ संयोगादावव्याप्तिः द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ संयोगादा-
वतिव्याप्तिर्वा इति वाच्यं । तथापि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ त-
त्तत्संयोगव्यक्तावतिव्याप्तेर्दुर्कारत्वादिति दिक् ।

‘साधन-पक्षधर्म’ इति वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षविषयाश्रयत्वादित्यादौ
पक्षधर्मवद्विद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापके उद्भूतरूपवत्त्वे काकः श्यामो
मित्रातनयत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापके शाकपाकजत्वे
चाव्याप्तिरित्यर्थः, तयोः साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वाभावादिति
भावः । ‘तयोः’ पक्षधर्म-साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोः, ‘द्रूपकतेति,
वक्ष्यमाणरीत्या उभयत्रैव व्यभिचारोन्नायकत्वसत्त्वादिति भावः ।
तयोर्ह्युपाधित्वानङ्गीकारे सिद्धान्तविरोधमप्याह, ‘मित्रेति, काका-
देरित्यादि, ‘प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेनेति प्रत्यक्षस्य स्पर्शः विषयतारूपः
सम्बन्धः यवेति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षविषयाश्रयत्वेनेत्यर्थः, तथाचाद्ये
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं द्वितीये पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
त्वमिति भेदेनोदाहरणद्वयमिति ध्येयं^(१) । ‘प्रयोजकत्वेन’ व्यभि-
चारानुमानप्रयोजकत्वेन, ‘पचेतर इति पर्वतो धूमवान् वक्त्रेरि-
त्यादौ पर्वतेतरादावित्यर्थः । न च पचेतरस्य प्रमेयत्वादेः सर्वत्र
सत्त्वेन साधनव्यापकतया कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं । तादात्म-

नेपाधित्वस्वीकाराच्च पञ्चेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्व्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवार-

सम्बन्धेन तस्य साधनाव्यापकत्वात् । न च तथापि पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन साध्याव्यापकतया कथमतिव्याप्तिरिति वाच्य । 'अतिव्याप्तेरित्यस्य उक्तद्रूपणौपयिकत्वरूपज्ञानस्य अतिप्रसक्तेरित्यर्थात् पक्षातिरिक्त एव साध्यव्यापकत्वस्य ग्राह्यत्वादन्यथा साध्यसन्देहदशायामुपाधित्वपक्ष कुत्रापि न स्यादिति भाव । न चेतरेण्यस्य सर्व्वनामतया सर्व्वनामकार्य्यापत्तिरिति वाच्य । पक्ष इतरो यस्मादिति वङ्गनीहि-समासात् "न वङ्गनीहावित्यनेन सर्व्वनामकार्य्यनिषेधात् । 'व्यतिरेक-इति साध्यव्यतिरेके साध्य इत्यर्थ, 'इत्यत्र' हेतौ, 'इतरान्यत्वस्येति, वस्तुमात्रस्यैव किञ्चिदपेक्षया इतरत्वादिति भाव । 'व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वादिति स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेके साध्ये व्यभिचारा-वारकविशेषणत्वादित्यर्थ, 'न स इति, तथाच येन रूपेण साध्य-व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नस्वाभावेन साध्याभावसाधने व्यभिचारा-वारकविशेषणशून्यत्वे सतीति विशेषण देयमिति भाव । 'बाधोन्नीतस्येति बाधोन्नीतत्वं 'बाधेन पक्षे साध्यबाधेन, साध्य-व्यापकतया प्रमितत्वं, वङ्गिरनुष्ण कृतकत्वादित्यादौ वङ्गनीतरत्व-स्येत्यर्थ, 'न चेष्टापत्तिरिति, व्यभिचारावारकविशेषणत्वेन व्यर्थ-विशेषणतया सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्योपाधेर्द्रूपकताबीजस्य तत्राभावा-दिति भाव । 'विशेषण विनेति वङ्गादिविशेषण विनेत्यर्थ, 'व्याप्त्यपेक्षेति व्याप्तिपक्षसम्भवेनेत्यर्थ, 'तत्सार्थकत्वादिति वङ्गा-

णार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषण-
त्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः ।

दिविशेषणे दूषणावहस्य व्याप्तिग्रहानुपयुक्तलरूपवैयर्थ्यस्याभावादित्यर्थं, तथाच उपाधिलक्षणघटकतया लदभिमतस्य वैयर्थ्याभावस्य तत्रासत्वेऽपि दूषणावहस्य वैयर्थ्यस्याभावात् सत्प्रतिपक्षोन्नयनसम्भवेन तस्यानुपाधित्वे द्रष्टापत्यसम्भव इति भाव । आशयमविदित्वा शङ्कते, 'वस्तुगत्येति, पर्वतो धूमवान् वज्जेरित्यादौ पर्वतेतरस्य न तथेति भाव । भावमुद्घाटयति, 'पक्षातिरिक्त इति, सहचारज्ञानेनेति शेष, 'तच्च' तादृशसाध्यव्यापकताज्ञानश्च, 'तत्रापीति बाधानुन्नीत-पक्षेतरत्वेऽपीत्यर्थं, इति साम्प्रदायिका ।

नव्यास्तु अत्र साध्यव्यापकत्व पक्षेतरौयत्वावच्छिन्नसाध्यनिरूपित-मुक्त साध्यसामान्यनिरूपित वा, आद्ये आह, 'पक्षेतर इति, इद-मुपलक्षण पक्षमात्रवृत्तिमाध्यकेऽप्यतिरिक्त्यपि द्रष्टव्य, अन्यमाशङ्कते, 'वस्तुगत्येति, इति अन्य योजयन्ति ।

ननु पक्षे साध्यसन्देहसत्त्वे व्यभिचारसम्यक्सत्त्वात् पक्षातिरिक्त-सत्त्वे सहचारज्ञानमात्रान् साध्यव्यापकत्वग्रह तत्र कथं स्यादित्यत-आह, 'अन्येति, 'अनुपाधिल इति साध्यव्यापकताया अनिश्चय-इत्यर्थं, 'उपाधिमात्रमिति पक्षे साध्यसन्देहदृश्याया पक्षावृत्तित्वेन गृहीतस्य उपाधिमात्रस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चय उच्छिद्येतेत्यर्थं, यथाश्रुते पक्षवृत्तित्वेन निश्चितानामेवोपाधीनां पक्षे साध्यसन्देह-

न चेष्टापत्तिः, इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना
व्याप्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः
पक्षेतर उपाधिरिति चेत्, अस्तु तथा, तथापि पक्षा-

सत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वनिश्चयसम्भवात् असङ्गतेः । तथाच पक्षे
साध्यसन्देहस्तदाहितव्यभिचारसंशयो वा न साध्यव्यापकतानिश्चय-
परिपन्थीति त्वयाप्येष्ट्यमिति भावः । 'विपक्षव्यावर्तकेति 'वि-
पक्षः' साध्याभाववान्, तदव्यावर्तकं तन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वसम्पादकं यद्विशेषणं सन्बन्धसामान्येन तच्छून्यत्वं साध्य-
व्यापकत्वं साधनाव्यापकतावच्छेदके विशेषणमित्यर्थः । तथाच विप-
क्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्पादकविशेषणशून्यसाध्यव्याप-
कतावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमुपाधित्वमिति भावः ।
सम्पादकत्वञ्चास्यैतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेतदधीनमिति
प्रतीतिसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, विपक्षव्यावर्तकविशेषणवद्दयत्सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकं साधनाव्यापकतावच्छेदकं तदत्वमित्युक्तौ ह-
देतरत्वविशिष्टपर्वतेतरत्व-पर्वतेतरत्वविशिष्टहृदेतरत्वादावतिप्रसङ्ग-
इत्यतो निषेधद्वयगर्भता, 'बाधोन्नीतेति वङ्गिरनुष्णः कृतकत्वादित्य-
त्र वङ्गीतरत्वस्य परिग्रह इत्यर्थः, 'पक्षस्यैव विपक्षत्वादिति,
पक्षस्यैव विपक्षतया वङ्गिविशेषणस्येतरत्वनिष्ठविपक्षनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वसम्पादकत्वादिति भावः । 'न तु पर्वतेतरत्वादेरिति
न तु पर्वतो वङ्गिमान् धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वादेः परिग्रह इत्यर्थः,
तत्र पर्वतविशेषणस्येतरत्वे पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस-

तिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं, तच्च तच्चा-
प्यस्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपा-
धिमात्रमुच्छेद्येत । विपद्याव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वं

स्यादकलेन विपचनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्साध्यव्यापकत्वादिति
भाव । आदिपदात् पर्वतावयववृत्त्यन्यत्व-पर्वतेतरद्रव्यत्व-हृद्-पर्वत-
सयोगानाधारत्व-हृदेतरत्वविशिष्टपर्वतेतरत्व-पर्वतेतरत्वविशिष्टहृदे-
तरत्वादे परिपक्ष । 'न हीति, 'वस्त्विति प्रथमान्त 'शून्यमित्यन्वयि,
'तत्र' विपद्याव्यावर्तकविशेषणे, 'उपात्तेतीति स्वघटकीभूतविशेषणे
इत्यर्थ, स्वपद उपाधितावच्छेदकपर, तथाच स्वघटकीभूतविपद्याव्या-
वर्तकविशेषणशून्य यत्साध्यव्यापकत्व-साधनाव्यापकत्वावच्छेदक तदत्व-
मुपाधित्वमिति फलितमिति भाव । 'सिद्धासिद्धीति स्वघटकी-
भूततादृशविशेषण प्रसिद्धमप्रसिद्ध वा उभययापि तादृशविशेषण-
शून्यत्वस्योपाधितावच्छेदके व्याघात इत्यर्थ । ननु तादृशविशेषणा-
घटित यत्साध्यव्यापकतावच्छेदक-साधनाव्यापकतावच्छेदक तदत्व
तादृशविशेषणानवच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया-
श्रवच्छेदक यत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदक
तदत्व वा उपाधित्वं विवक्षितमित्यस्वरसादूषणान्तरमाह, 'तथापि
चेति, साध्यव्यापकत्व साधनाव्यापकत्व इति साध्यव्यापकत्व साधना-
व्यापकत्वज्ञाने इत्यर्थ, 'तत्र' पक्षेतरत्वे, 'तद्भाष्ये' तद्भाष्ये' तद्भाष्ये' तद्भाष्ये' तद्भाष्ये'
पक्ष' हेतुमति पक्षे 'साध्यव्यापकत्व' साध्यव्यापकत्वनिश्चय, 'व्यभि-
चारएवेति व्यभिचारज्ञानमेवेत्यर्थ, 'व्यभिचारे चेति व्यभिचारज्ञाने

विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः, तत्र पक्ष-
स्यैव विपक्षत्वात्, न तु पर्व्वतेतरत्वादेरिति चेत् । न ।
न हि वस्तु विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं, सर्व्वत्र
प्रमेयत्वादेः सत्त्वात् । तत्रोपात्तेतिविशेषणसिद्धिसि-
द्धिव्याघातः । तथापि च साध्यव्यापकत्व-साधनाव्या-
पकत्वे तत्र स्त इति तद्भाष्येण पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो
हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति
पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषक-

चेत्यर्थः, 'अवश्यमुपाधिरिति अवश्यं पक्षेतर उपाधिः, व्यभिचारो-
न्नायकत्वस्य उपाधेर्दूषकतावौजस्य सत्त्वादित्यर्थः, तथाच त्वया पक्षेतरो
नोपाधिरभ्युपेयत इति मयातिव्याप्तिरापादिता । वस्तुतो दूषक-
तावौजसत्त्वेन तदुपाधिर्भवत्येवेति भवतस्तत्रानुपाधिताभ्युपगमोऽयुक्त-
इति भावः । किञ्च विशेषणमपि व्यर्थमित्याह, 'पक्षेतर एवेति
पक्षेतरस्तत्रोपाधिः स्यादेवेत्यर्थः, अत इति शेषः, 'तावन्मात्रस्येति
साध्यव्यापकतामात्रस्येत्यर्थः, मात्रपदादुक्तविशेषणव्यवच्छेदः, 'दूषक-
त्वाच्चेति दोषोन्नयनोपयोगित्वाच्चेत्यर्थः, 'चकारः 'व्यर्थं' विशेषण-
मित्यनन्तरं योज्यः । न च न देयमेव विशेषणमिति वाच्यं । भवत-
स्तस्यानुपाधिताभ्युपगमेन विशेषणादाने अतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः ।
'अनुमानमात्रेति अनिश्चितसाध्यकानुमानमात्रोच्छेदकतयेत्यर्थः,
'जातित्वादिति जात्युत्तरकत्वादित्यर्थः, उपाधिव्यभिचारेण साध्य-

त्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अतएवानुमानमात्रोच्छेदक-
तया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तं दूषण-
समर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं
प्रकारान्तरमपि निरस्तम् उपाधित्वाभावेऽपि दूषण-
समर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्ष-
तया दूषणं पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाध-

व्यभिचारानुमाने कर्त्तव्येऽपि पक्षेतरस्योपाधित्वेनोद्भावनीयतया
“स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति जातिलक्षणत्वत्वादिति भावः ।
'न पक्षेतर इति, तथाच विशेषणं सार्थकमेवेति भावः ।
'दूषणसमर्थंति दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरित्यस्यैव जातिलक्षणत्वात्,
पक्षेतरस्य व्यभिचारोन्नयनसमर्थ एवेति भावः । 'प्रकारान्तरमिति
बाधानुत्थितपक्षेतरभिचलादिकमित्यर्थः, 'उपाधित्वाभावेऽपीति तया
उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः, तथाच व्यर्थविशेषणमिति भावः ।
दूषकतावोजसत्त्वे एव तस्मानुपाधित्वाभ्युपगमस्तद्द्वाराण्य विशेषण-
प्रक्षेपश्चानुचितस्तदेव च नास्तीत्यभिप्रायेण आशङ्कते, 'अथेति,
'सत्प्रतिपक्षतया' साध्याभावसाधकतया, 'असाधारणत्वादिति सपक्ष-
विपक्षव्यावृत्तत्वादित्यर्थः । ननु व्यभिचारानुमापकतया उपाधिर्दोषः
तत्र च नासाधारण्यमित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न त्विति, 'उपाध्य-
व्याप्यतयेति उपाधिव्यभिचारितयेत्यर्थः, 'साध्याव्याप्यत्वं' साध्यव्यभिचा-
रित्वं, अनुमेयमिति शेषः, 'न साध्यव्यापकत्वमिति साध्यव्यापकत्वाभा-
वोऽपि सिद्धेदित्यर्थः, हेतावुपाधिव्यभिचारित्वे ज्ञायमाने उपाधावपि

कोऽसाधारणत्वात्, न तु व्यभिचरोन्नायकतया द्रूपणं यथाहि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्या-
व्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न
साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि
साम्येन विनिगमकविरहात् । तस्माद्यथा साध्यव्या-
प्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपा-
धिव्याप्यत्वात् साध्याभावेऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रह-
तौल्यादिति द्रूपकतावोजं । सोऽयं सत्प्रतिपक्षरवेति

हेत्वव्यापकत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् समानभंवित्स्वेद्यत्वादिति भावः ।
ननु हेतावुपाधिव्यभिचारित्वग्रहदशायां उपाधावपि हेत्वव्यापकत्व-
ज्ञानस्यावश्यकत्वेऽपि हेतौ साध्यव्याप्तिनिश्चयाभावाच्च तद्व्यापकत्वेन
साध्यव्यापकत्वज्ञानं, उपाधौ तु साध्यव्यापकतानिश्चयमत्वेन तद्व्यभि-
चारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वग्रह इत्यत आह, 'व्याप्तीति यथा साध्यस्य
उपाधिव्याप्यतायाहकव्यभिचारादर्शन-सहचारदर्शने स्तः तथा हेता-
वपि साध्यव्याप्यतायाहके ते स्त इत्यर्थः, न हि तदानीं हेतौ साध्य-
व्यभिचारज्ञानमथस्ति, स्फुटे व्यभिचारे उपाध्युपन्यासस्य वैयर्थ्यादिति
भावः । इदमापाततः यदा उपाधौ साध्यव्यापकताग्रहेऽनुकूलतर्का-
वतारादुपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चयो जातः हेतौ तु साध्यव्याप्यताग्रहे
अनुकूलतर्कानवतारात्तत्र साध्यव्याप्यतानिश्चयो न जातः तदैव व्यभि-
चारानुमानसम्भवात् । 'तस्मादिति । न च साध्यव्याप्यहेत्वव्यापक-
तयोपाधेः साध्याव्यापकत्वज्ञानात् कथं तद्व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षैव

वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्योऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भ-
वादिति चेत् । न । तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वं विना-

प्रसङ्गात् । अत एवाप्ये 'पक्षेतरस्याधिनिमित्त इत्यपि सङ्गच्छते । 'हेतु-
मतीति साध्यसमानाधिकरणहेतुमतीत्यर्थः, तेन समवायादिसम्बन्धेन
घटो गगनवान्द्रव्यत्वादित्यादौ न व्यभिचारः । न चाव्याप्यवृत्तिसाध्य-
कसङ्घेतौ व्यभिचार इति वाच्यं । निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्य
बाधपदार्थत्वात् । न च तथाप्येतद्गन्धप्रागभावकालीनैतद्घटो गन्धवान्
पृथिवीत्वादित्यादावसङ्कीर्णबाधस्थले व्यभिचारस्तत्र पक्षतावच्छेदके
एतद्गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कसाध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणत्वस्यापि पक्षे सत्त्वादिति वाच्यं ।
तेन सम्बन्धेन साध्यत्वे तत्रापि पक्षेतरस्योपाधित्वादिति भावः । तादृश-
नियममभ्युपेत्यैवाह, 'प्रत्यक्ष इति, 'अतेजस्त्वादेरिति धर्मिपरो निर्देशः
तेजःसामान्येतरादिरूपस्यैव पक्षेतरस्येत्यर्थः, तद्व्यतिरेकस्य साध्याभाव-
साधनेऽसाधारण्यभावात् सपक्षे सौरालोकादावपि वृत्तेरिति भावः ।
तथाच वह्नौतरत्वेन वह्नौतरस्यानुपाधित्वेऽपि तादृशनियमो नानुपप-
न्न इति हृदयं, हेतुमतीत्यादिनियमाभ्युपगमेनैव दूषयति, 'तेजोमात्रेति
तेजोऽनुष्णं कृतकत्वादित्यत्रेत्यर्थः, 'अतेजस्त्वं विनेति धर्मिपरो निर्देशः
तेजःसामान्येतरादिकं विनेत्यर्थः, आदिना भास्वरूपवदितरवह्नौ-
तरादेः परियहः, 'अन्यस्येति, पक्षेतरस्येति शेषः, तेजःसामान्येतरा-
दिव्यतिरेकस्य साध्याभावसाधनेऽसाधारणं द्रव्येतरादिकञ्च न साध्य-
व्यापकमिति भावः । 'अन्यस्योपाधेरभावादिति यथाश्रुतन्तु न सङ्ग-

न्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वन्तावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वन्तेतरद्रव्यत्वं हृद्-पर्वन्तसंयोगानाधारत्वं हृद्-पर्वन्तान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासा-

च्छते व्यतिरेकेऽसारण्याभाववतोऽपि गुरुत्वादेरूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वात् ।

भट्टाचार्यास्तु 'अनेजस्व विना' अनेजस्वसमशौल विना, असाधारणव्यतिरेकप्रतियोगिन विनेति यावत्, तेन भास्वरूपवदितरवद्भौतरादे' परियद्, 'अन्यस्योपाधेरभावादिति अन्यस्य इद्व्यसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थ', तेन विमिश्रसाध्यव्यापकस्योपाधेः सत्तेऽपि न चतिरित्याह ।

ननु पदमावृत्तित्वं नामाधारस्य किन्तु यावत्सपत्त-विपत्तव्यावृत्तत्वं नेत्र-सामान्येतरादिव्यतिरेकस्यानुष्णत्वाभावे साध्ये न तथा पत्ते साध्याभिद्धौ सपत्ताभावात् साध्यभिद्धौ तु तत्रैव पत्ते वर्तमानत्वादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'हृदेति, हृद्मयोगिपर्वन्ते यत्र वक्ति साध्यते तत्रायमुपाधिर्वोध' अन्यथा साधनव्यापकत्वादनुपाधितापत्ते । 'हृद्-पर्वन्तान्यत्वेति हृदेतरत्वविमिश्रपर्वन्तेतरत्वादिकमित्यर्थ', 'व्यतिरेक इति, उक्तोपाधीना व्यतिरेकस्य पर्वन्तावयववृत्तिगुणादौ द्रव्यान्पदार्थमात्रे हृदे च विपत्ते यथाक्रमं वृत्ते. तथाच साधानुधौतपत्तेतरवारणाय विपत्ताद्यावर्तनकत्यादिविशेषदाने तत्रैवाव्याप्तिरिति भावः । इतो सपत्त-विपत्तव्यावृत्तत्वम-

धारण्यं, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया द्वाप-
त्वात् । तस्माद्बुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न
व्याप्तिनिश्चयः, किन्तुभयत्र व्यभिचारसंशयः, तथाच

साधारण्यं तत्र सपक्षव्यावृत्तत्वांग्रज्ञानं हेतौ साध्याभावव्यतिरेक-
सहचारज्ञानरूपतया हेतौ साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वरूप-
साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकं, विपक्षव्यावृत्तत्वांग्रज्ञानजनकञ्च
हेतौ साध्यव्यतिरेकसहचारज्ञानरूपतया हेतौ साध्याभावव्यापकौ-
भूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकं, तथाचा-
साधारण्यज्ञान साध्य-तद्भावोभयव्याप्यप्रकृतहेतुमत्तापरामर्शरूप-
सत्प्रतिपक्षदारानुमितावेव प्रतिबन्धकमिति स्वमतेन दूषणान्तर-
माह, 'व्यतिरेकिणेति, 'व्यतिरेकिणा' पर्वतेतरादिनिष्ठव्यतिरेक-
प्रतियोगिनापि, पर्वतेतरान्यत्वादिनेति शेषः । 'न चासाधा-
रण्यमिति, सत्प्रतिपक्षे प्रतिबन्धकमिति शेषः । 'तस्यापि' सपक्ष-
विपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यज्ञानस्यापि, 'सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति
साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्यतिरेकव्याप्ति-सा-
ध्याभावव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्यतिरेकव्याप्योर्ध्वद्वारा
साध्य-तद्भावोभयव्याप्यप्रकृतहेतु मत्तापरामर्शरूपसत्प्रतिपक्षजनकत-
चेत्यर्थः, 'दोषत्वादिति अनुमितावेव प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, तथा-
चासाधारण्येऽपि सत्प्रतिपक्षसम्भवात् पक्षेतराऽप्युपाधिरेवेति तस्या-
नुपाधितानभ्युपगमः वारणाय तस्य विशेषणोपादानञ्च द्वयमप्ययुक्त-
मिति भावः ।

व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं, तच्च पक्षेतर-
 ष्यस्ति, तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति । भवतु
 वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधि,
 तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे
 सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्व, दूषकतावोजस्य व्य-

केचित्तु 'व्यतिरेकिणा, व्यतिरेकव्याप्त्या, पर्वतेतरान्वत्वादि-
 नापीति शेष । 'न चासाधारण्यमिति, व्यतिरेकव्याप्त्या सत्प्रति-
 पक्षेऽपि प्रतिबन्धकमिति शेष । 'तस्यापि, असाधारण्यज्ञानस्यापि,
 'सत्प्रतिपक्षोत्पापकतयेति अन्वयसहचारसहप्रतिबन्धकतया वेति
 शेष । 'दोषत्वादिति अनुमितावन्यव्याप्तिग्रहे वा प्रतिबन्धक-
 त्वादित्यर्थ, यदि सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वं असाधारण्यं तदा तज्ज्ञान-
 भुक्तक्रमेण सत्प्रतिपक्षजनकतयानुमितावेव प्रतिबन्धक, यदि
 च हेतो साध्यवदवृत्तित्वमसाधारण्यं तदा तज्ज्ञान अन्वयसहचार-
 सहप्रतिबन्धकद्वारा अन्यव्याप्तिग्रह एव प्रतिबन्धक न तु कदा-
 चिदपि व्यतिरेकव्याप्त्या सत्प्रतिपक्षे प्रतिबन्धकमिति भाव इति
 व्याचक्रु ।

ननु व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्व मया प्रागेव दूषितं यदि
 सत्प्रतिपक्षतया दोषत्वमपि त्वया दूषितं तदा यत्र हेतुपाधोर्द्वान्नि-
 दाहकसाम्यं तत्र कथमुपाधिर्दोष इत्यत आह, 'तस्मादिति,
 'उभयो' साध्य साधनयो साधोपाधो, विरोधादिति विरोध
 साध्यव्याप्यत्वं साध्यव्यापकाव्याप्यत्वयो साध्यव्यापकत्वं साध्यव्याप्याव्या-

भिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषम-
व्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा द्रूपकतायां साध्यव्याप्यत्व-
स्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपाधिः
प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशदृत्तेः तस्मिन् सत्य-
भवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात्, अन्यथा

पकत्वयोश्चेत्यर्थः । उपाधेर्यभिचारग्रन्थाधायकत्वेन दोषत्वे आचार्य-
संवादमाह, 'तदुक्तमिति, 'उपाधेरेवेति, एवकारः भिन्नक्रमे
उपाधेर्यभिचारग्रन्थैवेत्यर्थः, यत्रोभयव्याप्तिग्राहकसाम्यं तच्चेत्यादि-
सकलानुमानोच्छेदापत्तिभयेन पचेतरस्योपाधित्वं परैर्निरस्यते
तदभ्युपेत्य पूर्वपक्षमाह, 'भवतु वेति, 'तथापीति । न च
विषयाव्यवर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नेतिविशेषणदानादेव नातिव्याप्ति-
रिति वाच्यं । तथापि जन्याणवः सकर्तृकाः कार्यत्वादित्या-
दावणुभिन्नादौ पचेतरेऽतिव्याप्तेः तत्राणुविशेषणेन विषयस्य
परमाणोरपि व्यावर्त्तनादिति भावः । आचार्य्यलक्षणं दूषयति,
'नापीति, पचेतरस्तु साध्यविषमव्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः ।
अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तौ सत्यामेव दूषणान्तरमाह,
'द्रूपकतेति, 'विषमव्याप्तस्थापीति, तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः ।
'तथा द्रूपकतायामिति स्वयमिचारेण साध्यमिचारोन्नायक-
तया स्वयतिरेकेण साध्यव्यतिरेकोन्नायकतया वा द्रूपकतायामित्यर्थः,
साध्यव्यापकतादल्लक्षणानुकूलतर्कविधयैवोपयोगादिति भावः । अथा-

पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । द्रूपणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति, तदेव प्रयोजकं न त्वधिकं व्यर्थत्वात् । ननूपाधिः^(१) स उच्यते यद्दर्शनीऽन्यत्र प्रति-

ग्निरिनाशाय विषमव्याप्तस्थान्त्वत्वे विनिगमकमाह, 'अथेति, 'साध्य-प्रयोजको धर्मः' साध्यप्रयोजकौभूतधर्म एव, 'उपाधिः' शास्त्रीयो-पाधिव्यवहारविषय', साध्यप्रयोजकधर्मत्व शास्त्रीयोपाधिव्यवहार-विषयत्वव्यापकं इति यावत्^(२) लक्षणपदे सद्धेतावपि साध्यमव्याप्तेऽ-तिव्याप्यापत्ते, 'प्रयोजकत्वञ्चेति, साध्यान्वय व्यतिरेकोच्चायकान्वय-व्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकतारूपत्वादिति भावः । 'अभवतः' असत्, 'भवतः' सतः, 'तदप्रयोज्यत्वादिति^(३) तदन्वय-व्यतिरेकोच्चा-यकान्वय-व्यतिरेकाप्रतियोगित्वादित्यर्थः, तथाच विषमव्याप्तेर्द्रूपकता-बीजसत्त्वेऽपि शास्त्रीयोपाधिव्यवहाराभावान्न लक्ष्यत्वमिति भावः । 'अन्यथेति न्यूनाधिकदेःसृत्तेरपि प्रयोजकत्वे इत्यर्थः, 'उपाधित्व-प्रसङ्गः' शास्त्रे उपाधिव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः^(४), 'इह' उपाधिव्यव-

(१) अथोपाधिरिति क० ।

(२) इति भाव इति ख० ।

(३) 'तदप्रयोज्यत्वात्' इत्यत्र 'तदप्रयोजकत्वात्' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठ परन्तु तादृशपाठस्यापि रक्षस्यलक्षणात्पार्थक्यार्थ इति ।

(४) शास्त्रे उपाधिव्यवहारविषयत्वप्रसङ्ग इति ग० ।

विम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः,
तथाचोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमतं चकास्ति
तेनासावुपाधिः । न च व्याप्यत्वमात्रेण द्रूपकत्वमिति,
साध्यव्यापकतापीष्यते, तथाच समव्याप्त एवोपाधि-

हारविषयताव्यापकौभूतधर्मं, 'तच्च' द्रूपणौपयिकञ्च, 'प्रयोजकं'
प्रयोजकत्वं, 'न लधिकं' न तु व्याप्यत्वपर्यन्तं, 'व्यर्थत्वादिति ।
न चैवं पचेतरेऽतिप्रसङ्गः, तवापि पचेतरत्वविशिष्टसाध्यवत्त्वादावति-
प्रसङ्गादिति भावः । विषमव्याप्तस्थालक्ष्यत्वे विनिगमकान्तरमाशङ्कते,
'नञ्चिति, 'प्रतिविम्बते' भ्रमविषयो भवति, उप समीपे आद-
धाति खनिष्ठधर्मं संक्रामयतीत्युपाधिपदावयवव्युत्पत्तेरिति भावः ।
'स्फटिकलौहित्य इति लौहित्यभ्रमविषयीभूतस्फटिक इत्यर्थः,
'व्याप्यत्वं' साध्यव्याप्यत्वं, 'चकास्ति' भ्रमविषयो भवति, 'असा-
वुपाधिः' असात्रेव उपाधिपदवाच्यः, साध्यव्याप्य एव उपाधिपद-
वाच्य इति यावत् । नन्वेवं धूमवान् वल्लेरित्यादौ महानसत्त्वादेर-
प्युपाधिपदवाच्यत्वापत्तिरित्यत आह, 'न चेत्ति, 'इयत् इति
रूढ्यर्थतया इयत् इत्यर्थः, 'समव्याप्त एवोपाधिरिति समव्याप्त एव
उपाधिपदवाच्य इत्यर्थः, उपाधिपदस्य योगरूढतया विषमव्याप्ते
रूढ्यर्थसत्त्वेऽपि योगार्थाभावादिति भावः । यद्यप्यन्यनिष्ठभ्रमविषयी-
भूतधर्मांश्रयत्वमात्रमुपाधिपदप्रवृत्तिनिवृत्तं न तु व्याप्तिरूपधर्म-
संक्रामकत्वं जवाकुसुमादावभावात् तच्च विषमव्याप्तेऽपि सम्भवति

रिति चेत्, तत् किं विषमव्याप्तस्य द्रूपकतावीजा-
भावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्ति-
निमित्ताभावाद्वा, नाद्यः तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नाय-
कत्वात्, नापरः न हि लोके समव्याप्त एवान्यत्र स्वधर्म-
प्रतिविम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः, लाभाद्युपाधिना

स्वनिष्ठसाध्यव्याप्यत्वासंक्रामकत्वेऽपि दोषवशात् स्वनिष्ठधर्मान्तरसं-
क्रामकत्वसम्भवात् तथापि उपाधिपदस्य सामान्यतोऽन्यनिष्ठभ्रमवि-
षयीभूतधर्मांश्रयत्वरूपं नैकं प्रवृत्तिनिमित्तं तादृशेणाप्रत्यायनात्,
परन्तु विग्रिथ्य स्फटिकनिष्ठभ्रमविषयीभूतलौहित्याश्रयत्व-साधन-
निष्ठभ्रमविषयीभूतसाध्यव्याप्याश्रयत्वादिरूपं नानैव प्रवृत्तिनिमित्तं,
यद्दर्मवाचकसप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारविशेषेणोपाधिपदं प्रयुज्यते त-
द्दर्मसंक्रामकत्वमेव बोधयतीति समभिव्याहारविशेषस्य प्रतीतौ
नियामकः, अत एव स्फटिकलौहित्ये जवाकुसुममुपाधिरिति-
वाक्यात् लौहित्यरूपधर्मसंक्रामकत्वमेव प्रतीयते, एवं साधनस्य
साध्यव्याप्यत्वेऽयमुपाधिरित्यत्रापि स्वनिष्ठव्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वमेव
लभ्यत इति, तथाच विषमव्याप्तस्य स्वनिष्ठधर्मान्तरसंक्रामकत्वेऽपि
तादृशधर्मान्तरसंक्रामकत्वमादाय कुचाप्युपाधिपदाप्रयोगात् तादृश-
धर्मान्तरसंक्रामकत्वस्य उपाधिपदाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् विषमव्याप्तो
नोपाधिपदवाच्य इत्याचार्यानामाश्रयः । 'प्रवृत्तिनिमित्ताभावादेति
शौगिकप्रवृत्तिनिमित्ताभावादेत्यर्थः । 'समव्याप्त इति स्वनिष्ठसाध्य-

कृतमित्यादौ लाभादावप्युपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न
शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिपदव्युत्पादनं किन्त्व-
नुमानदूषणार्थं, तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप-
कत्वमात्रमिति शास्त्रे तथैव^(१) उपाधिपदप्रयोगः ।

अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः ।
न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि, तस्या-

व्याप्तिप्रक्रामक इत्यर्थं, 'स्वधर्मप्रतिविम्बेति स्वनिष्ठधर्मान्तरप्रति-
विम्बजनक एवेत्यर्थं, 'लाभादावपीति तत्रोपाधिपदस्य प्रयोजनार्थ-
कत्वादित्यर्थं, तथा च तत्र यथा योगार्थनैवापेक्ष्येणापि उपाधि-
पदवाच्यत्व तथा विषमव्यापकेऽपि केवलरूपव्यर्थमादायैव उपाधि-
पदवाच्यत्वसम्भव, न हि योगार्थविशिष्टोरूपव्यर्थं प्रवृत्तिनिमित्त,
इति हृदय । लौकिकव्यवहारार्थमिति लोकानामुपाधिस्वरूपज्ञा-
नार्थमित्यर्थं, 'उपाधिपदव्युत्पादनमिति परोक्तानुमानदूषणप्रस्तावे
अचायमुपाधिरिति उपाधिपदप्रयोग इत्यर्थं, 'अनुमानदूषणार्थ-
मिति उपाधित्वेन उपाधिज्ञानद्वारा वा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थ-
मित्यर्थं, 'तच्चेति अनुमानदूषणौपयिकरूपञ्चेत्यर्थं, 'तथैव' साध्य-
व्यापकत्व-साधनाव्यापकत्वमात्रेणैव ।

विषमव्याप्तस्य लक्ष्यत्वे विनिगमकान्तरमाशङ्कते, 'अन्ये त्विति,
'यदभाव' यद्गुर्भावच्छिन्नाव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयद-

(१) तत्रैवेति क०, ख० ।

भावेऽपि व्यभिचारात् । अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमे-
यत्वं तद्वाप्यञ्च गुणत्वं । न चानित्यत्व-गुणत्वयोर्व्याप्ति-

भावः, 'साध्यव्यभिचारविरोधी'^(१) साध्यव्यभिचाराभावसमनियतः,
साध्यव्यभिचार्यवृत्तित्वे सति साध्यव्यभिचाराभावव्यापक इति यावत्,
'स उपाधिः' तद्गुणवत्त्वेन स उपाधिरित्यर्थः^(२), भवति चार्द्रैन्धन-
प्रभववक्त्रेः साध्यसमव्याप्तस्याव्याप्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावः आर्द्रैन्धनप्रभववज्जादिव्याप्यमात्रनिष्ठतया धूमादिव्यभिचारा-
भावसमनियतः, आर्द्रैन्धनादेः साध्यविषमव्याप्तस्याव्याप्यत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्तु न तथा तस्यार्द्रैन्धनादावपि सत्त्वेन तत्र साध्य-
व्यभिचाराभावासत्त्वादिति भावः । अत्र यदभावपदस्य उपाधिता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयदभावपरत्वे आर्द्रैन्धनप्रभववज्जादावव्याप्तिः,
सामान्यतो यदभावपरत्वे द्रव्यं पृथिवीत्वात् सत्त्वादा इत्यादौ
स्वरूपसम्बन्धेन साध्यव्यभिचारित्वादेरुपाधितापत्तिः स्वरूपसम्बन्धेन
तदभावस्यापि साध्यव्यभिचारविरोधित्वादतः प्रतियोगिताकान्तम-
भावविशेषणं । न चैवमव्याप्यत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादसम्भव इति वाच्यं । इह हेतावुपाधि-
नांस्तोतिप्रतीतिवत्त्वात् वृत्त्यनियामकत्वेऽपि तस्य प्रतियोगिताव-

(१) 'व्यभिचारविरोधी' इत्यत्र 'साध्यव्यभिचारविरोधी' इति कस्य-
चिन्मूलपुस्तकस्य पाठः तमनुसृत्य रचयित्वा तादृशपाठो द्रुतः ।

(२) तद्गुणवत्त्वापञ्च उपाधिरित्यर्थं इति ग० ।

रस्ति, समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा, न हि साध्य-
व्यापकव्याप्तीभूतस्य व्याप्यं यत्तन् साध्यं व्यभिचरति;

च्छेदकत्वात्^(१) इह हेतावुपाधिरिति प्रतीतेर्वृत्तिनियामकत्वस्यापि
तत्र सत्त्वाच्च । साध्यव्यभिचारविरोधित्वपदेन च साध्यव्यभिचार्यवृ-
त्तित्वमात्रोक्तौ वङ्गिमान् धूमादित्यादौ महानसत्त्वादावतिव्याप्तिः
अव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नमहानसत्त्वाभावस्य महानसत्वव्याप्यमात्रनिष्ठस्य
वङ्गिव्यभिचार्यवृत्तित्वात्, साध्यव्यभिचाराभावव्यापकत्वमात्रोक्तौ धूम-
वान् वङ्गेरित्यादौ विषमव्यापके आर्द्रैर्न्धनादावतिव्याप्तिः, साध्य-
व्यभिचाराभाववद्वृत्तिलोकावपि तथा वङ्गिमान् धूमादित्यादौ
महानसत्त्वादावतिव्याप्तिश्च अतः साध्यव्यभिचाराभावसमनियत-
त्वपर्यन्तं । यद्गुणावच्छिन्नाव्याप्यत्वं साध्यव्यभिचारित्वञ्च विशेष-
णताविशेषसम्बन्धेन बोध्यं तच्च विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तद्गुणा-
वच्छिन्नवदन्यवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववति विशेष-
णताविशेषेण वर्त्तमानत्वञ्च, न तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वक्तव्यं
धूमवान् वङ्गेरित्यादौ धूमवत्सामान्यान्यतरत्वाद्दौ विषमव्यापके
अतिव्याप्यापत्तेः धूमवत्सामान्यान्यतरान्यासंयुक्तत्वस्यापि असंयुक्त-धूम-

(१) ननु इह हेतावुपाधिनांस्तीतिप्रतीतिरुपाधौ अव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नहेतुवृत्तित्वाभावं अवगाहते न तु हेतौ अव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकोपाध्यभावं, अतः कथं वृत्तनियामकस्याव्याप्यत्वसम्ब-
न्धस्य अभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे तादृशप्रतीतेर्बलत्वमित्यत-
स्याह इह हेतावुपाधिरिति ।

व्यभिचारे चान्ततः साध्यमेवोपाधिः, अभेदेऽपि व्याप्य-
व्यापकत्वात् साधनाव्यापकत्वाच्चेति स्वीचक्रुः । तन्न ।

वन्मात्रसंयुक्तोभयमाचनिष्ठतया धूमाभाववत्संयुक्तत्वाभावसमनियत-
त्वात् । ननु तथापि वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रिसामग्र्यादौ
साधनव्यापकेऽतिव्याप्तिः अव्याप्यत्वसम्बन्धेन तदभावस्यापि वज्रिव्यभि-
चाराभावसमनियतत्वात् । न च साधनावृत्तित्वेन यदभावो विशेष-
णीय इति वाच्यं । धूमवान् वज्रेरित्यादौ आर्द्रेन्धनप्रभववज्रादा-
वव्याप्यापत्तेः विशेषणताविशेषसम्बन्धेन आर्द्रेन्धनप्रभववज्रिमदन्य-
वृत्तित्वरूपस्यार्द्रेन्धनप्रभववज्रव्याप्यत्वस्य वज्रावसत्त्वेन तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नार्द्रेन्धनप्रभववज्रभावस्य साधनीभूतवज्रिवृत्तित्वात् । यदि
चाव्याप्यत्वं व्याप्यत्वाभावः व्याप्यत्वञ्च विशेषणताविशेषसम्बन्धेन तद-
दन्यावृत्तित्वे सति विशेषणताविशेषेण तदवृत्तित्वं तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नार्द्रेन्धनप्रभववज्रभावस्य न वज्रिवृत्तिरित्युच्यते, तदा वज्रिसा-
मग्र्यादावप्यतिव्याप्तिर्दुर्वारा तादृशाव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नवज्रिसा-
मग्र्यभावस्यापि साधनीभूतधूमावृत्तित्वादिति चेत् । न । साधना-
धिकरणवृत्तित्वेन यदभावविशेषणात् ।

भट्टाचार्यास्तु वज्रौ साध्ये वज्रिसामग्र्यापि उपाधिर्भवेत्येव^(१)
कृतं विशेषणप्रवेपेण । न चैवं वज्रौ साध्ये धूमे हेतौ वज्रिसाम-
ग्र्युपाधिरित्यपि व्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । अव्याप्यत्वसम्बन्धेन
तदवृत्तित्वस्यैव तत्र हेतावुपाधित्वव्यवहारनियामकत्वात् अत एव वज्रौ

(१) वज्रादौ साध्ये वज्रिसामग्र्याद्युपाधिर्भवेत्येवेति ग०, घ० ।

तवापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रभावश्च-
कत्वात्लाघवाच्च न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवतैव
व्यभिचारस्य दशितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमे-
वानौपाधिकत्वं, साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं

साधे धूमः सोपाधिरित्यपि न व्यवहारः अव्याप्यत्वसम्बन्धेन यथोक्त-
धर्मवत्त्वस्यैव तादृशव्यवहारनिधामकत्वादिति प्राञ्जरिति संक्षेपः ।

‘अभावः’ अव्याप्यतासम्बन्धावच्छिन्नाभावः, ‘तस्याभावेऽपीति
अव्याप्यतासम्बन्धेनाभावसन्नेपीत्यर्थः, ‘व्यभिचारात्’ साध्यव्यभिचार-
सत्त्वात्, एतदेव शब्दोऽनित्यगुणत्वादित्यत्र विषमव्यापके प्रमेयत्वे
ग्राहयति, ‘अस्ति हीति भवति हीत्यर्थः, ‘अनित्यत्वव्यापकं’
अनित्यत्वविषमव्यापकं, ‘प्रमेयत्वं’ अनित्य-गुणावितिप्रभाविशेष्यत्वं,
‘तद्वाप्यञ्चेति अव्याप्यतासम्बन्धेन तदभाववञ्चेत्यर्थः । ‘न चानित्यत्व-
गुणत्वयोरिति न च गुणत्वेऽनित्यत्वव्यभिचाराभावोऽस्तीत्यर्थः, ‘प्रमे-
यत्वमितियथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते तद्वदन्यवृत्तित्वरूपाव्याप्यत्वस्यैव
लाघवाद्नुगतत्वाच्चात्र घटकतया केवलान्वयिनः प्रमेयत्वस्य तद-
प्रसिद्धेः । न च तथापि ‘न च गुणत्वेऽनित्यत्वव्यभिचाराभावो-
ऽस्तीत्यसंगतं विशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्यव्यभिचारित्वस्यैव लक्षण-
घटकतया गुणत्वजातौ तादृशानित्यत्वव्यभिचाराभावस्य सत्त्वादिति
वाच्यं । ‘गुणत्वपदस्य गुणपदवाच्यत्वपरत्वादिति ध्येयं । ‘व्यतिरेकः’
अव्याप्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यतिरेकः, ‘तथा’ साध्य-

तदेव वाच्यं तथाचानवस्थेति, अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापकत्वे ^(१) विशेषणं दत्तमेव । किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणं न तु यद्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्गर्भं विरुद्धत्वा-

व्यभिचाराभावसमनियत, 'साध्यव्यापकेति साध्यव्यापकं सत् यस्याध्यव्यायीभूत तस्य साध्यसमव्याप्त्येति यावत्, 'व्याप्य' अव्याप्यतासम्बन्धेनाभाववत् । ननु यदि समव्याप्त एव उपाधिसूत्रादा 'व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति नियमो भवेत्, न हि सर्वत्र व्यभिचारिणि साध्यसमव्याप्तेन स्यात्तत्र, इत्यत आह, 'व्यभिचारे चेति, 'अन्तत इत्यनेन साध्यसामव्याप्तीना वद्गनामेव उपाधित्वं सम्भवतीति सूचितं । ननु खस्मिन् स्वसमव्याप्यत्वाभावात् कथं साध्यस्य उपाधित्वमित्यत आह, 'अभेदेऽपीति । ननु तथापि कथं तद्धेतौ सोपाधित्वव्यवहारं व्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधिमत्वस्यैव तन्नियामकत्वादित्यत आह, 'साधनाव्यापकत्वाच्चेति । साध्यव्यभिचारविरोधित्वं साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वमात्रमिति यथाश्रुताभिप्रायेण साध्यव्यापके महानसत्त्वादावतिव्याप्तिमाह, 'तवापीति, 'अव्यभिचारे' साध्यव्यभिचाराभावे, पृथग्यै सप्रमौ, 'साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमिति साध्यव्याप्यस्य महानसत्त्वादेरव्याप्यतासम्बन्धेनाभावोऽपीत्यर्थं, 'तत्र' व्याप्य, 'आवश्यकत्वादिति साध्यव्याप्यमहानसत्त्वादेरव्याप्यतासम्बन्धेनाभाव-

देरप्यदोषत्वापत्तेः । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्मगुणत्वाव-

वति साध्यविचारभावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः, 'लाघवाच्चेति व्यर्थविशेषणत्वादिरहितत्वाच्चेत्यर्थः, इदञ्च व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तिरेव न तिष्ठतीति प्राचीनमतानुरोधेन, 'साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपीति अव्याप्यतासम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वस्याभाव एवेत्यर्थः, 'दर्शितत्वादिति 'अस्ति हीत्यादिना दर्शितत्वादित्यर्थः, (१) 'भवन्मते विषयव्यापकेऽतिव्याप्तेऽप्येवमपि बोध्यं । ननु भवतु साध्यव्यापकोऽपि मद्दानमत्वादिरूपाधिः को दोषः तर्हि सद्धेतावपि सोपाधितापत्तिरिति चेत्, न हि यत्किञ्चिदुपाधिसत्त्वेनैव सोपाधिता, किन्तु यत्किञ्चित्साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वमिति साध्यव्याप्यव्याप्यत्वसामान्याभाव एव सोपाधित्वमित्यत-आह, 'न चेति, 'साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं', तथाच यद्युक्तस्वरूपमनौपाधिकत्व तदा उक्तस्वरूप सोपाधित्वं स्यात् न चैवमिति भावः । 'साध्यव्याप्यमित्यत्रापि हीति, साध्यव्याप्यत्वग्राहकमिति शेषः । नन्वेवमनौपाधिकत्व व्याप्तिगृहे तन्त्रमेव न स्यात्, न हि साध्यव्यापकव्यापकत्वं तत् अतिप्रसङ्गादित्यत-आह, 'अनौपाधिकत्व इति, 'व्याप्तिगृहे' व्याप्तिग्राहके, 'साध्यव्यापकत्वे' साध्य-

(१) दर्शितत्वादिति भाव इति ग० ।

च्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राश्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धन-वत्त्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-

व्यापके, क्वचित्तथैव पाठः । नन्वनौपाधिकत्वज्ञानं न व्याप्तिधीहेतुः येनाऽनवस्था स्यात् किञ्च साध्यव्यभिचारविरोधित्वं साध्यव्यभिचारा-भावसमनियतत्वमेव विवक्षितमिति नातिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'यस्मिन् सतीति यद्गुर्धर्मविशिष्टे यस्मिन् सतीत्यर्थः, 'अनुमितिर्न भवतीति साधनेऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्ति-पक्षध-र्मतान्यतरं न तिष्ठतीत्यर्थः, 'तदेव तत्र दूषणमिति तद्वृत्ति तदेव दूषकतावीजमित्यर्थः, तथाच साध्यव्यापकत्वविशिष्टे साधनाव्या-पकत्वसत्त्वेऽपि हेतौ साध्यव्याप्त्यसत्त्वात् साध्यव्यापकत्वविशिष्टे साध-नाव्यापकत्वस्यापि दूषकतावीजतया साध्यविषमव्याप्तस्यापि दूषक-तावीजाक्रान्तत्वेन तद्भाववृत्तत्वाच्चेदं लक्षणमिति भावः । ननु यद्गुर्ध-र्मविशिष्टे यद्गुतिरेके हेतौ व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतरत्तिष्ठति तद्गुर्ध-र्मविशिष्टे तद्गुर्धर्मत्वमेव दूषकतावीजं एवञ्च साध्यसमव्याप्तत्वविशिष्टे साधनाव्यापकत्वव्यतिरेके साधने साध्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् साध्य-समव्याप्ते साधनाव्यापकत्वं दूषणं न तु साध्यव्यापकत्वविशिष्टे साधनाव्यापकत्वं, साध्यव्यापकत्वविशिष्टे कुत्रचित् साधनाव्यापक-त्वविरहेऽपि हेतौ व्याप्त्यसत्त्वादित्यत-आह, 'न त्विति, 'यद्गुति-रेके' यद्गुर्धर्मविशिष्टे यद्गुतिरेके, 'भवत्येव' हेतौ व्याप्ति-पक्षधर्मता-

उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति, तन्न, पक्षधर्मावच्छिन्नसा-

न्यतरत्तिष्ठत्येव, 'एतद्गर्भमिति दूपकतावीजले नियामकमिति शेषः, 'विरुद्धत्वादेरिति हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्यासामानाधिकरण्यादे-रित्यर्थः, साध्यासामानाधिकरण्याभावस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वादिति भावः । 'आदिना सपक्ष-विपक्षगामित्वरूपस्य व्यभिचारस्य परि-यहः । 'साधनावच्छिन्नेति काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तेरित्यर्थः, न तु स श्यामो मित्रातनयत्वा-दित्यत्र शाकपाकजत्वे, ध्वंसो विनाशो जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वे चाव्याप्तिः तत्र साधनस्यापि पक्षधर्मतया अव्याप्यभावात् । इदमु-पलक्षणं पर्वतो वल्लिमान् धूमादित्यादौ पर्वतीयधूमादावतिव्या-प्तिरित्यपि द्रष्टव्यं । ज्ञानातिव्याप्तिमाह, 'शब्द इति, 'उपाधि-त्वापाताच्चेति^(१) उपाधित्वेन ज्ञानापाताच्चेत्यर्थः, पक्षे साध्याव्या-पकतया वस्त्वतिव्याप्तेरभावात्तदेव ग्राहयति, 'शब्दधर्मति, 'यत्र रूपादाविति, निश्चितमिति शेषः, 'व्यापकं' व्यापकत्वेन ज्ञातं,^(२) 'अव्यापकं' अव्यापकत्वेन ज्ञातं । न च पक्षे व्यभिचारज्ञानसत्त्वेन

(१) 'उपाधित्वापत्तिश्चेत्यत्र 'उपाधित्वापाताच्चेति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठोऽनेन पाठधारणेनानुनीयत इति ।

(२) 'ज्ञातमित्यत्र 'निश्चितमिति ग० घ० पुस्तकपाठः, एवं परत्रापि ।

ध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र
 रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रस-
 ज्जात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसा-

कथं तत्र रूपादौ साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति वाच्य । सन्दिग्धसाध्यक-
 पचाट्युपाधिमात्रस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयोच्छेदापत्त्या पचीयसाध्य-
 सन्देहाहित्यभिचारसन्देहस्य साध्यव्यापकतानिश्चयापरिपन्विता-
 दिति भावः । ननु तथा ज्ञानदग्नाया तस्यापि दोषत्वमस्येवेति
 तस्य तथा ज्ञानं न दोषाय इत्यस्वरसादाह, 'आर्द्रेति, यद्यपि
 तत्रापि द्रव्यत्व-पर्वतत्वादिरेव तादृशधर्मं सम्भवति, न च व्यर्थ-
 विशेषणतया द्रव्यत्वादिकं न धूमादिनिष्ठाऋन्धनादिव्याप्यतावच्छे-
 दकमिति वाच्यं । तस्य व्याप्यतानिवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टसाध्यसमा-
 नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताया आर्द्रेन्धनादा-
 वनपायात्, तथापि पचनियततादृशधर्माभावादाऋन्धनादौ शुद्ध-
 साध्यव्यापकताग्रहकालेऽवश्यं यद्वर्तमानविशिष्टसाध्यव्यापकताग्रहो भवति
 तादृशपचवृत्तिधर्माभावादित्यर्थं, तथाच यदाऋन्धनादौ पचवृत्ति-
 धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहो नास्ति शुद्धसाध्यव्यापकताग्रहमात्रं
 वर्तते तदापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धात् ज्ञानातिव्याप्तिरिति भावः ।

केचित्तु अत्र 'पचधर्मपदेन पचवृत्तिधर्माऽभिहितं पचमात्र-
 वृत्तिधर्मो वा, आद्ये ज्ञानातिव्याप्तिमाह, 'शब्द इति, अन्ते
 वस्त्वव्याप्तिमाह, 'आर्द्रेति इदो धूमवान् वक्त्रेरित्यादावाऋन्धनव-
 त्त्वादावित्यर्थं, 'आदिना वायु प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविषयत्वादित्या-

ध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्व-
प्रसङ्गाच्च । किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं
विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसा-

दाबुद्धतरूपवत्त्वादिपरिग्रह, अत एव 'पचनियतेत्युक्तमित्याहुः ।
नन्विदं पूर्वलक्षणेषुपाधि सम्भवति जन्यत्वस्यापि पचधर्मत्वादित्य
तत्राह, 'श्यामत्व इति मित्रातनयत्वेन काकादौ श्यामत्वसाधन-
इत्यर्थ' । विरुद्धस्वलीयोपाधावव्याप्तिरसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य
दूषणान्तरमाह, 'पचधर्मेति वायु प्रत्यक्ष प्रमेयत्वादित्यादाबुद्धतरूप-
पादावित्यर्थ', न तु वायु प्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादाबुद्धतरूप-
वत्त्वादावित्यर्थ, तत्र साधनीभूतप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वावच्छिन्नसाध्य
व्यापकत्वस्यापि सत्त्वेनाव्याप्त्यभावादिति द्रष्टव्य । पूर्ववज्ज्ञानातिव्या-
प्तिमाह, 'जलमिति, 'उपाधित्वप्रसङ्गात्' उपाधित्वज्ञानप्रसङ्गात्, पचे
साध्याव्यापकतया वस्तुतियान्तरभावात् । नन्वत्रापि^(१) तथा ज्ञान-
दशाया तस्यापि दोषत्वमस्येवेति तस्य तथा ज्ञान न दोषाय
इत्यत-आह, 'सोपाधित्वादिति वङ्गित्वं धूमासाधक सोपाधि-
त्वादित्यत्रासाधकत्वानुमाने इत्यर्थ, 'साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्य-
भिचारित्व इति वङ्गवच्छिन्नधूमव्यापकव्यभिचारित्वरूपेणोपाधित्वे
हेतावित्यर्थ, 'साधनावच्छिन्नेत्यस्येति वङ्गवच्छिन्नधूमव्यापकव्यभि-
चारित्व वङ्गवच्छिन्नधूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-

(१) ननु तथापीति ग० ।

ध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा
 चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादा न तु विशिष्टे ।
 अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभि-
 चारः साध्य इति चेत् । न । अप्राप्तकालत्वात् ।

काभाववदृत्तित्वं वज्रवच्छिन्नधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकस्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदृत्तित्वमिति या-
 वत्, तत्र वज्रवच्छिन्नधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वाभाव-धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावयो-
 र्भेदाभावेन^(१) वज्रवच्छिन्नेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु तादृशाभा-
 वयोर्भेदाभावेऽपि यथासन्निवेशे^(२) न वैयर्थ्यं अन्यथा तवापि
 साध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यत्र साध्यव्यापकेति व्यर्थं साध्यव्यभि-
 चारित्वादित्येतस्यैव सम्यक्त्वात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-

(१) धूममात्रस्य वज्रिशून्यदेशदृत्तित्वविरहात् वज्रवच्छिन्नधूमस्य शुद्ध-
 धूमस्य च समदेशदृत्तित्वात् वज्रवच्छिन्नधूमसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वाभावयो समनियतत्वेनाभेद इति भाव ।

(२) तादृशाभावयोरभेदेऽपि ध्ववच्छेदकताभेदान् वज्रवच्छिन्नत्वघटिनयाव-
 द्भ्रमनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावविषयकप्रतीतौ वज्रव-
 च्छिन्नताघटितयावद्भ्रमनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावस्यावि-
 षयोक्तव्यात् यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यमिति भाव ।

प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपा-

काभावतया तस्यापि साध्यव्यापकव्यभिचारित्वघटकत्वात् । वस्तुतस्तु अर्द्रैश्वनाव्याप्यत्वादित्यादिप्रातिस्त्रिकरूपेणैवासाधकत्वं साध्यते न तु सामान्यतः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेनेति क्व वैयर्थ्य-मभावेनेत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'पक्षद्वयेऽपीति लक्षणद्वयेऽपीत्यर्थः, 'प्रसाध्येति उपाधिव्यभिचारेण उपाधिव्यतिरेकेण वा प्रसाध्येत्यर्थः, 'साधनीय इति विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचा-रित्वेन विशेषणवति विशिष्टसाध्याभाववत्त्वेन वा हेतुना साधनीय-इत्यर्थः, उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकताज्ञानाभावेन तद्व्यभिचारेण तद्व्यतिरेकेण वा शुद्धसाध्यव्यभिचारस्य शुद्धसाध्यव्यतिरेकस्य वा साधनासम्भवात् अनुकूलतर्कभावादिति भावः । परम्परया प्रकृतोपयोगान्नाथान्तरमित्याशङ्कते, 'अथेति, 'अप्राप्तकालत्वा-दिति, प्रथमं विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्थानाकाङ्क्षितस्याभिधानादिति भावः^(१) ।

प्राभाकरोपाध्यायमतमाशङ्कते, 'प्रथमेति, 'उद्भाव्यः' विशेष-णाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः, 'तत्रा-सिद्धाविति तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारे असिद्धावुद्भावितार्यां तत्सिद्धये उपाधिः उद्भाव्य इत्यर्थः, 'प्रकृतेति, प्रकृतानुमानवि-रोधिःशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादिति भावः । ननु विशिष्टसा-ध्यव्यापकत्वज्ञानेनापि विशेषणवति उपाधिव्यभिचारित्वेन हेतुना

(१) इत्यर्थं इति ग०, घ० ।

धिरिति चेत्, तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिदूषणं
स्यात् । किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पञ्चधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः ।

शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमानं सम्भवति विशेषणवति विशिष्टव्यापक-
व्यभिचारित्वे विशेष्यव्यभिचारित्वस्यावश्यकत्वादित्यत्राह, 'किञ्चेति,
'पञ्चधर्म' इति साधनस्याप्युपलक्षकं पञ्चधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कस्योपाधेर्यव्यभिचार एव उपन्यसितमुचित इत्यर्थः, 'नोपाधि' न
केवलोपाधि, न चेष्टापत्ति, कथकसम्प्रदायविरोधात्, इह
हेतावुपाधि अयं हेतु उपोपाधि इत्येव सकलकथकैरुद्भाव-
नादिति भावः । इदञ्च दूषणं सर्वत्र बोध्यं न केवलमिह । यद्यपि
व्यभिचारित्वादिसम्बन्धेन उपाधिरपि साक्षाद्हेतु सम्भवति तथाप्यस्य
समाधानस्य 'यदेति' कृत्वा धन्यवृत्तैवाये स्वयं वक्ष्यमाणत्वान्नासगतिः ।
व्यभिचारित्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया न व्याप्यतावच्छेदकत्व-
प्राभव इत्यभिमानेन इदमित्यपि केचित् ।

रत्नकोषकारमतमाशङ्कते^(१), 'स्यादेतदिति, एतन्नचणपचे मत्प्र-
तिपक्षोन्नायकत्वं दूषकतावीजमेव साधनाव्यापकत्वविशिष्टं सलक्ष्य-
तानियामकं न तु व्यभिचारोन्नायकत्वं पञ्चधर्मतावललभ्यसाध्य-
व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतानुमानमूलभूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
व्याप्तिज्ञानाविरोधितया अकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् । 'अनित्य-
त्वातिरिक्तेति अनित्यत्वातिरिक्तो यः शब्दधर्मस्तदतिरिक्तो यो-

(१) रत्नकोषकारमत्तमाशङ्कते इति ग०, घ० ।

स्यादेतत्पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या-
पकउपाधिः, पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यं
यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान्
मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य

धर्मस्तदानित्यर्थः, 'पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यत्वमिति, नित्यत्वातिरिक्तो
य शब्दधर्मस्तदतिरिक्तं विग्रिष्टाभावत्वाद्भय शब्दधर्मातिरिक्तघट-
त्वादिकमनित्यत्वञ्च तत्रादौ बाधादनित्यत्वस्यैव पक्षधर्मताबलेन सिद्ध-
त्वादिति भावः । 'तस्य व्यापकमिति शूद्धसाध्यस्य केवलान्वयितया
तद्व्यापकत्वासम्भवादिति भावः । न चेद् सदनुमानमेवेति कथमत्रो-
पाधिरिति वाच्यं । मौमासकमतेनाभिधानात् तैः शब्दस्य नित्यत्वा-
ङ्गीकारात् । यद्वा शब्दपदद्वय शब्दत्वपर तथाच शब्दत्व अनित्य-
त्वातिरिक्तशब्दत्वधर्मातिरिक्तधर्मवत् मेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः, उदाहर-
णान्तरमाह, 'यदि चेति, 'तथैवेति शब्दत्वं एतकत्वातिरिक्त-
शब्दत्वधर्मातिरिक्तधर्मवत् मेयत्वादितिक्रमेणेत्यर्थः, 'तदा अनित्यत्व-
मिति, पक्षधर्मताबललभ्यस्य एतकत्वस्य व्यापकत्वादिति भावः ।
न चैव पर्वतो वङ्गिमान् धूमादित्यादौ पर्वतीयवङ्गिव्यापकत्वात्
पर्वतत्व-पाषाणमयत्वादावतिथ्याप्तिरिति वाच्यं । पक्षावृत्तित्वेन विग्रे-
षणीयत्वादिति^(१) हृदय । पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यव्यापकस्य उपाधित्वे
प्राचां संवादमाह, 'तदुक्तमिति, 'वाचुक्तसाध्येति वाचुक्तं साध्यं

(१) पक्षावृत्तित्वे सतीत्यनेन विग्रेषणीयत्वादित्येति ग०, घ० ।

व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः । यदि च तथैव कृतकत्वमपि
शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः । तदुक्तं “वाद्यु-
क्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यव-
सितं नियमयन् दूषकतावीजसाम्राज्यात्” इति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यमेव, तन्नियमच्युतोऽपि तद्व्यापक-
तारहितोऽपि^(१) ‘पर्यवसित नियमयन्’ उपाधि पञ्चधर्मताव-
ल्लभ्य व्याप्य कुर्वन्, उपाधि कथकैरुद्भाव्य इत्यर्थः, उद्भावने
हेतुमाह, ‘दूषकतेति समतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकतावीजस्य तत्र
सत्वादित्यर्थः । ‘एव द्वीत्यादि, पञ्चधर्मतावलेन नित्यद्रव्यसमवेतत्व-
सिद्धये असमवेतत्व-द्रव्यासमवेतत्वयोर्बोधस्फोरणाय ‘भावयवत् इति
द्रव्यसमवायिकारणकत्वे सिद्धे इत्यर्थः’, ‘जन्यमहत्वेति अत्र द्रव्यत्वमा-
त्रस्य हेतुत्वे घटादौ व्यभिचार इत्यनधिकरणान्त, तावन्मात्रस्य
रूपादौ व्यभिचार इति द्रव्यलोपादान, जन्यानधिकरणद्रव्यत्वस्या-
प्रसिद्धत्वात्^(२) महत्वेति, परमाण्वसिद्धिदशाया आकाशादावन्वय-
व्याप्तिप्रदाय ‘जन्येति, अखण्डाभावत्वाच्च वैयर्थ्यमिति ध्येय, ‘उपाधि
स्यात्’ उपाधित्वेन ज्ञात स्यादित्यर्थः, पक्षे पर्यवसितसाध्याव्याप-

(१) वाद्युक्तसाध्ये नियम च्युतोऽप्येति बहुव्रीहिया साध्यतावच्छेदका-

• वच्छिन्नसाध्यतापक्षतादाहित्यरूपपर्यवसितार्थनाम ।

(२) जन्यस्य सयोगादे सत्त्वं इत्ये सत्त्वादप्रसिद्धिरिति भावः ।

अनेन पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः सं-
गृह्यते तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति, तन्न, एवं
हि श्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे श्यणुकमनित्यद्रव्यासम-

कत्वेन वस्त्वतिव्याप्तेरभावात् अत्र समवेतत्वमात्रस्य पचावृत्तित्वाभा-
वात् 'निस्सर्गद्रव्येति, पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एव उपाधिरिति यदि
परो ब्रूयात्तदाप्यतिव्याप्तिरिति दर्शनाय 'द्रव्येति, 'तस्य व्यापक-
मिति पचातिरिक्ते तस्य व्यापकतया गृह्येतिमित्यर्थः^(१) । न च प्रकृते
नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पक्षधर्मतावल्लभमेव न भवति अभावमात्रगते-
नानित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावत्वन व्यापकतावच्छेदकेनानाकान्तत्वात् वा-
धसहकारात् व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण व्यापकतावच्छेदकाश्रयस्यै-
वानुमितिनियमादिति वाच्यं । तादृशनियमे मानाभावात् । न
चैवं घटेतरवज्जभाववानितिवाधसहकारेण वज्जिव्याप्यधूमवान् पर्वत-
इति परामर्शाद्घटादेरप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । बाधभेदेन
कार्य-कारणभावभेदात् तादृशबाधस्याहेतुत्वात् अनुभवानुरोधि-
त्वात्कल्पनायाः । न च तथापि घटेतरद्रव्याभाववानित्यादिवा-
धसहकारेण वज्जिव्याप्यवत्तापरामर्शाद्घटादेरनुमित्यापत्तिर्दुर्वारा
तादृशबाधदशायां द्रव्यादिव्याप्यवत्तापरामर्शाद्घटानुमित्युत्पत्त्या
तादृशबाधस्य घटानुमितौ हेतुत्वादिति वाच्यं । द्रव्यादिव्याप्यवत्ताप-
रामर्शजन्यातिरिक्तायास्तादृशबाधजन्यघटानुमितेरलीकतया द्रव्या-

(१) इत्यातिरिक्ते व्यापकतया सिद्धमित्यर्थः इति क० ।

वेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्यर्शद्रव्य-
समवेतत्वमुपाधिः स्यात्, भवति हि नित्यद्रव्यसमवे-
तत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकञ्च ।
किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः

दिव्यायवत्तापरामर्शविरहादेव तादृशबाधमत्त्वेऽपि वक्त्रियायवत्ता-
परामर्शान्तदनुत्पत्तेः अन्यथा उक्तनियमाभ्युपगमेऽपि उक्तापत्तेर्दुर्वार-
त्वात् । न हि नियमव्यभिचारभिया सामथौ कार्यं नार्जयति, इति
भावः । एतदस्त्ररसेनैवाह, 'किञ्चेति, इत्यपि केचित् । वस्तुतस्तु ननु
भवन्मतेऽपि स्वर्गवत्समवेतत्वस्य उपाधित्वेन ज्ञानापत्तिः पक्षातिरिक्ते
गृह्यसाध्यव्यापकताज्ञानसम्भवात् पक्षे साधनाव्यापकत्वज्ञानसम्भवाच्च,
यदि चावयवानवस्थाप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकतर्केण कस्यचिन्निरवयवस्य
स्वर्गवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वज्ञानान्न तथा तदा
ममापि तुल्यमित्यस्त्ररसादाह, 'किञ्चेति, 'पक्षधर्मताबललभ्येति
पक्षधर्मताबललभ्यायाः साध्यव्यक्तेः सिद्धावित्यर्थः, 'निष्फल उपाधि-
रिति निष्फलमुपाधित्वेन ज्ञानमित्यर्थः, 'कस्य व्यापक इति कस्य
व्यापकत्वेन गृह इत्यर्थः, तज्ज्ञानं विना तद्व्यापकत्वग्रहायोगादिति
भावः । ननु प्रकृतानुमानेन तत् गृह्यत्वा उपाधौ तद्व्यापकत्वग्रहो
यदि तदैव सिद्धसिद्धिव्याघातः किन्तु अनुमानान्तरात् प्रमाणान्तरेण
वा तद्गृह्यत्वा उपाधौ तद्व्यापकत्वग्रहः स्यादित्यत आह, 'न हीति
न वेत्यर्थः, 'सोपाधौ' सोपाधितया ज्ञाते, 'यस्य व्यापक इति,
तथाच सोपाधौ साध्यस्य पक्षधर्मताबललभ्यत्वमेवामिदमिति भावः ।

तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः, न हि सोपाधौ पक्षधर्म-
तावलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः
स्यादिति ।

इति श्रीमङ्गलेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे उपाधिवादपूर्वपक्षः ।

इदमुपलक्षणं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्याश्रयत्वादित्यादावुद्धतरूप-
वत्त्वादावव्याप्तिः, न हि तत्र वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वादिकं पक्ष-
धर्मतावललभ्यं, न च पक्षधर्मतावललभ्यत्वं यदा कदाचिद्यस्य कस्य-
चित् पक्षधर्मतावललभ्यत्वं अत एवोद्धतरूपवत्त्वादावपि नाव्याप्तिः
विशिष्टे लाघवज्ञानादिसहकारेण वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वादा-
वपि कदाचित् पक्षधर्मतावललभ्यत्वादिति वाच्यं । प्रसिद्धानुमाने
महानसत्त्वादेरुपाधितापत्तेः महानसौयवज्ञादेरपि कदाचित्
पक्षधर्मतावललभ्यत्वेन तद्वापकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

इति श्रीमयुरानायतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्य
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये उपाधिवादपूर्वपक्षरहस्यं ।

अथोपाधिवादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते यद्वाभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः, लक्षणन्तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं, यद्दर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं

अथोपाधिवादसिद्धान्तरहस्यं ।

प्रथमतो लक्ष्यतानियामक लक्ष्यतावच्छेक निर्वक्ति, 'यदिति, अस्य लक्षणरूपत्वे 'लक्षणत्वित्यग्निमग्न्यासङ्गते । 'यद्वाभिचारित्वेनेत्यत्र वै-
 ग्रिह्य तृतीयार्थं, अन्वयस्यास्य साध्यव्यभिचारित्वेन, तथाच यद्वा-
 भिचारित्वविग्रिष्ट साध्यव्यभिचारित्व 'साधनस्य' साधनवृत्ते, स
 उपाधिरिति यथाश्रुतोऽर्थः, वैग्रिह्यञ्च विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैका-
 धिकरणवृत्तित्व, वायु प्रत्यच प्रत्यचसर्गाश्रयत्वात् प्रमेयत्वादेत्यादौ
 विग्रिष्टसाध्यव्यापकोपाधीना उद्भूतरूपवत्त्वादीना व्यभिचारित्वेन
 विग्रिष्ट साध्यव्यभिचारित्वमपि साधनवृत्ति भवत्येवेति न तत्रा-
 ध्याप्ति, वङ्गिमान् धूमात् द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादिसङ्केतौ साध्य-
 व्यापके वङ्गिमान् धूमात् द्रव्य गुणवत्त्वादावतिथ्याप्तिवारणाय साधन-
 वृत्तित्वप्रवेश, साधनपदञ्च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वपर,
 तेन न द्रव्य विग्रिष्टत्वादित्यादौ विग्रिष्टस्थानतिरिक्तत्वेऽपि
 गुणवत्त्वादावतिथ्याप्ति, वङ्गिमान् धूमात् द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादि-
 सङ्केतौ साध्यव्यापक मद्दानभव घटत्वादिर्वारणाय 'साध्यव्यभिचा-

रित्वप्रवेशः । यत्प्रामाणाधिकरणविशिष्टं साध्यव्यभिचारित्वमित्युक्तौ धूमवान् वक्त्रेः रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापके वक्त्रिसाम-
 यौमत्त-द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिरतो 'यद्भ्यभिचारित्वविशिष्टमिति, यद्भ्य-
 भिचारित्व साध्यव्यभिचारित्वञ्च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 तावृत्तौत्युक्तौ पर्वतो धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ पर्वतेतरत्व-महानसे-
 तरत्वादेरिदं गुरु रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाभाव-घटत्वाभावादेश्चो-
 पाधितापत्तिः अतो विशिष्टत्वप्रवेशः, तेषां व्यभिचारित्वविशिष्ट-
 साध्यव्यभिचारित्वञ्च न कुचापि हेतुव्यक्तौ तदधिकरणताव्यक्तौ
 वेति तद्बुद्ध्या कृत्तत्तद्वक्त्रित्व-तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतयैव
 वक्त्रित्व-रूपत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताबुद्ध्युपपत्तौ सकलवद्भ्यधिकरण-
 रूपाधिकरणसाधारणातिरिक्तैकतदवच्छिन्नाधिकरणत्वकल्पने गौर-
 वान्मानाभावाच्च । अत एव रूपवान् द्रव्यत्वात् द्रव्य सत्त्वादित्यादा-
 वपि पृथिवीत्वाभाव-घटत्वाभावादौ नातिव्याप्ति हेतौ पृथिवीत्वा-
 भावादिव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वसत्त्वेऽपि कुचापि हेतु-
 धिकरणताव्यक्तौ तद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वविरहात् अवश्यकृत्तपृथि-
 वीत्व-जलत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्व-सत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतयैव द्रव्य-
 त्वत्व-सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताबुद्ध्युपपत्तौ पृथिव्यादिनवकसाधा-
 रणातिरिक्तैकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणताया गुणादित्रयसाधारणा-
 तिरिक्तैकसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायाः कल्पने गौरवात् माना-
 भावाच्च । जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाधिकरणत्वं न पृथिवीवृत्तौतिप्रत्ययवत्
 द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्व न पृथिवीवृत्तौति प्रत्ययस्यापि यत्कि-
 ञ्चिदधिकरणताव्यक्तिमादाय प्रमात्स्य द्रष्टृत्वात्, अन्यथा तत्तदधि-

करणताव्यक्तीनां द्रव्यत्वानवच्छिन्नत्वेन पृथिवीवृत्तिद्रव्यत्वाधिकरणत्वं
 न द्रव्यत्वावच्छिन्नमितिप्रतीतेरपि यत्किञ्चिदधिकरणताव्यक्ति-
 मादाय प्रमात्वापत्तेः । अस्तु वा अवच्छेदकतासम्बन्धेन एकाधि-
 करणवृत्तित्वरूपं वैशिष्ट्यमेव तृतीयार्थः, तथाच वज्रित्व-रूपत्व-
 द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य सकलतदवच्छिन्नाधिकरणनिष्ठस्यै-
 कत्वेऽपि न क्षतिः पर्वतेतरत्वादिव्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचारित्वे
 तादृशवैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धत्वादेवातिव्याप्तिविरहान् । इत्यञ्च यदुर्मा-
 वच्छिन्नव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वाधिकरणं साधनताव-
 च्छेदकावच्छिन्नसाधनाधिकरणत्वं साध्यसमानाधिकरणवृत्ति तदुर्म-
 वत्वमुपाधित्वमिति निष्कर्षः, तेन धूमवान् वज्जेरित्यादावाद्देवत्वानं न
 द्रव्यत्वादिरूपेणोपाधिः । धूमवान् वज्जेरित्यादौ विरुद्धस्य जल-
 त्वादेरुपाधितावारणाय यत्तन्तं तदुर्मविशेषणं, साध्याधिकरण-
 निष्ठाधारतानिरूपिताधेयतावच्छेदकं तदर्थः, तेन द्रव्यं प्रमे-
 यत्वादित्यत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यभेद-
 विशिष्टगुणभेदश्च नोपाधिः, यदुर्मावच्छिन्नव्यभिचारित्वञ्च यदुर्मा-
 वच्छिन्नवदन्यवृत्तित्वं यदुर्मावच्छिन्नाभावीयनिरवच्छिन्नाधिकरण-
 तावद्वृत्तित्वं वा तेन गन्धवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापके
 संयोगादौ नातिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र स्वाभाववद्वृ-
 त्तित्वरूपस्यव्यभिचारित्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानसमर्थाऽपि
 मयोगाभावादिर्न सदाह्यः वक्ष्यमाणलक्षणानाक्रान्तत्वात्ततो न तथा-
 व्याप्तिः । न च तथापि धूमवान् वज्जेरित्यादौ साध्यव्याप्यसहानस-
 मादावतिव्याप्तिः तद्वाव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वस्यापि हे-

लधिकरणतावृत्तित्वादिति वाच्य । तत्र तस्य लक्ष्यत्वात् महान-
सायोगोलकान्यतरत्वावच्छिन्नधूमव्यापकत्वे सति तदवच्छिन्नवज्रव्या-
पकत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वात् “सर्वे साध्यसमानाधिकरणा सदु-
पाधय हेतावेकाग्रये येषां स्व साध्यव्यभिचारिता” इति सिद्धान्ताच्च,
येषां स्वव्यभिचारिता साध्यव्यभिचारिता च एकाग्रये एकस्मिन्नधि-
करणे हेताविति तदुत्तराद्धार्थं, एकस्मिन्नधिकरणे इत्युपादानात्
पर्वतो धूमवान् वज्जेरित्यादौ पर्वतेतरत्वं महानसेतरत्वादेः इदं गुरु
रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाभाव-घटत्वाभावादेश्च न मग्नह । न च तत्र
तेषामपि सप्ताह्वलमस्त्विति वाच्य । व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरेकतरभङ्ग-
स्यावश्यकतया तत्र तद्व्यभिचारित्वेनाविशेषितेन विशेषितेन वा साध्य-
व्यभिचारित्वानुमानासम्भवात् रूपवान् द्रव्यत्वात् द्रव्य सत्त्वादित्यादा-
वपि पृथिवीत्वाभाव-घटत्वाभावादिर्न मग्नह जलसमवेतनित्यत्वा-
दिविशेषितेन तत्तद्व्यभिचारित्वेन तत्र साध्यव्यभिचारानुमानसम्भवेऽपि
तद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारित्वयोरेकस्मिन्नधिकरणे हेतावसम्भ-
वात् तत्र तदनुपाधित्वस्य उपाध्यायादिषकलतान्त्रिकसम्मतत्वादिति
सर्वं चतुरस्रम् ।

केचित्तु हेतावेकाग्रये हेतुरूपे एकस्मिन्नधिकरणे एकस्या हेतु-
व्यक्ताविति यावत्, तेन रूपवान् द्रव्यत्वात् द्रव्य सत्त्वादित्यादौ पृथिवी-
त्वाभाव-घटत्वाभावादिरपि मग्नह, इदं गुरु रूपादित्यादौ तु स न
मग्नह एकस्या एव वज्जेरियोगोलक-पर्वताद्युभयवृत्तित्वसम्भवे
धूमवान् वज्जेरित्यत्र पर्वतेतरत्वं-महानसेतरत्वादेरपि मग्नह । न च तत्र
तत्र तेषां मग्नहत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणस्य तत्राध्याप्यपत्तिरिति वाच्य ।

तल्लक्षणस्यापि तत्साधारणतया अग्रे व्याख्यास्यमानत्वात् । न च तत्र
 तेषां स्याद्भेदे आधेयव्यक्तेरेकत्वेऽप्युक्तयुक्त्वा अधिकरणव्यक्तिभेदेन अधि-
 करणताव्यक्तिभेदात् प्रकृतलक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राव्याप्यपत्ति उक्त-
 युक्तनादरे रूपत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्यविशेषेण सकलरूपाधिक-
 रणसाधारणत्वैकस्य सुवचत्वात् इदं गुरु रूपादित्यादौ पृथिवीत्वा-
 भावादावतिव्याप्ति तत्र तदलक्ष्यताया सर्वसम्मतत्वादिति वाच्य ।
 यद्वाभिचारित्वेन यन्निष्ठाव्यापकताकत्वेन विशिष्ट साध्यव्यभिचारित्व
 साध्यनिष्ठाव्यापकताकत्वं साधनस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाध-
 नवृत्ति स उपाधिरित्यर्थात् । तथाच साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-
 यत्साधनव्यक्त्यापकतावच्छेदक साध्यतावच्छेदक साधनतावच्छेदका-
 वच्छिन्नतत्साधनव्यक्त्यापकतावच्छेदको यो धर्म साध्यसमानाधि-
 करणवृत्तितद्गुर्भवत्वमुपाधिलमिति फलितमिति न कोऽपि दोष-
 इत्याहुः । तदसत् रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादेरुपाधित्वस्य
 उपाध्यायादिसकलतान्त्रिकसम्मतत्वात् ।

अन्ये तु यद्गुर्भावच्छिन्नवदन्यत्वेन विशिष्टसाधनाधिकरणे साध्य-
 वदन्यत्ववर्तते तद्गुर्भावच्छिन्नत्वमुपाधिलमिति लक्ष्यतावच्छेदक ला-
 घवात्, तथाच द्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य सकलाधिकरणसा-
 धारणस्य एकत्वमतेऽपि रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादौ
 नातिव्याप्ति । न वा रूपत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैकत्वेऽपि इदं गुरु
 रूपादित्यादौ तत्रातिव्याप्ति, इत्यस्य यद्वाभिचारित्वेन यद्गुर्भाव-
 च्छिन्नवदन्यत्वेन साधनस्य साधनाधिकरणस्य साध्यव्यभिचारित्व
 साध्यवद्विभक्तं स उपाधि तद्गुर्भावच्छिन्नमुपाधिरित्यर्थं, द्वतीयार्थस्य

तदवच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यं, स च धर्मः क्वचित्
साधनमेव, क्वचिद्द्रव्यत्वादि, क्वचिन्महानसत्त्वादि,

वैशिष्ट्यस्य साधनाधिकरणेऽन्वयः, निरुक्तसाध्यसमानाधिकरणत्वेन च
तद्धर्मो विशेषणीयः तेन साध्यविरुद्धधर्मे नातिव्याप्तिरिति लक्ष्य-
तावच्छेदकं परिष्कुर्वन्ति । तदसत् उदचरत्वादिति समासः ।

अत्र लक्ष्यतावच्छेदकस्यैव लक्षणत्वसम्भवेऽपि येन रूपेण ज्ञा-
तस्य उपाधेर्दीपत्वं तादृशं लक्षणमाह, 'लक्षणत्वित्यादिना, पर्यव-
सितपदार्थमाह, 'यद्धर्मति, 'यद्धर्मावच्छेदेन' यद्धर्मवति, 'साध्यं
प्रसिद्धं' साध्यं वर्तमानं, 'तदवच्छिन्नं' सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
तादृशयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टमित्यर्थः, यथाश्रुतेऽवच्छेदकत्वं नाचान्यून-
वृत्तित्वं न वानतिरिक्तवृत्तित्वं मित्रातनयत्वादीनां तदसम्भवात्, न
वा स्वरूपसम्बन्धविशेषः मित्रातनयत्वादीनां तथात्वे मानाभावादि-
त्यसद्गतत्वापत्तेः । अत्र व्यधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य साध्यस्य
पर्यवसितपदार्थत्वे अप्रसिद्धापत्तिरतो धर्मविशेषपरिचयाय प्रसि-
द्धान्तं न तु लक्षणघटकं, लक्षणन्तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेव ।

केचित्तु 'प्रसिद्धं' निश्चितं, एतच्च पर्यवसितपदार्थतया स्वरूप-
कथनमित्याहुः ।

'क्वचित् साधनमेवेति काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादा-
वित्यर्थः, 'क्वचित् द्रव्यत्वादीति वायुर्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः प्रसेयत्वा-
दित्यादावित्यर्थः, 'क्वचिन्महानसत्त्वादीति धूमवान् वक्त्रेरित्यादा-

वित्यर्थः । न च तत्रार्द्रेन्धनादेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्यैव सम्भवात् अ-
 च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं अतोऽभ्युपेयमिति वाच्यं । शुद्धसाध्यव्यापकत्वे-
 ऽपि विशिष्टसाध्यव्यापकत्वानपायात्, परन्तु व्यर्थविशेषणतया वि-
 शिष्टं व्याप्यतावच्छेदकं भवतु न वेत्यन्यदेतत् । ननु सामानाधि-
 करणसंभर्गेण यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य साध्यस्य व्यापकत्वे सति
 साधनाव्यापकत्वस्य लक्षणत्वे वह्निमान् धूमादित्यादिसद्भेतावपि
 सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मस्य व्यञ्जनवत्त्वादेरुपाधिताप्रसङ्गः महानसत्त्वाद्य-
 वच्छिन्नवज्रादिव्यापकत्वादिति चेदत्रोपाध्यायाः यद्धर्मविशिष्टसा-
 ध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । न चैवं
 'कचिन्महानसत्त्वादीति मूलमसङ्गतं तद्विशिष्टसाधनाव्यापकत्वस्य
 आर्द्रेन्धनादावभावादिति वाच्यं । धूमानधिकरणवज्राधिकरणस्यापि
 महानसस्य सत्त्वात् । तद्विशिष्टत्वञ्च सामानाधिकरणसम्बन्धेन तेन
 रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टरूपव्या-
 पकस्य तद्घटे तद्विशिष्टपृथिवीत्वाव्यापकस्य तद्घटान्यत्वस्य नोपा-
 धित्वप्रसङ्गः, साध्यपदञ्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरं, तेन गुण-
 कर्मान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वावान् प्रमेयत्वादित्यादौ द्रव्य-कर्मान्यत्वादि-
 विशिष्टसत्त्वाव्यापके तादृशप्रमेयत्वाव्यापके च गुणत्वादौ नातियान्तिः ।
 साधनपदमपि साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनपरं, तेन द्रव्यं गुण-
 कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्य-गुणान्यतरत्वविशिष्टद्रव्यत्वव्यापके
 तादृशशुद्धसत्त्वाया अव्यापके च गुणान्यत्वे नातियान्तिः, इदं गुह्य-
 रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादिरिव रूपवान् द्रव्यत्वात् महा-
 काष्ठान्यो घटादित्यादावपि पृथिवीत्वाद्यभाव-खण्डकालभेदादिर्न

लक्ष्य इति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेर्लक्ष्यतापत्ते तु 'यद्गर्भावच्छेदे' इति सप्तमौ यद्गर्भ-विशिष्ट इत्यर्थः, साधनाधिकरण इति शेषः, 'नशब्दश्च निषेधार्थकः, 'प्रसिद्धं' वर्त्तमानं, तथाच साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्ति-धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे सति साधनाव्यापकतावच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वमुपाधित्वमिति फलितं, विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधा-व्याप्तिवारणायवच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणं, रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यानधिकरणं साधनाधिकरणं वाख्यादि तद्वृत्तिधर्मो वायु-जलान्यतरत्वादिस्तद्गर्भावच्छिन्नसाध्यव्यापक एव पृथिवीत्वाभावादि-रिति तत्रापि लक्षणसमन्वयः । यत्किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नसाध्यव्याप-कत्वस्य साधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य वाभि-धाने वर्त्तिमान् धूमादित्यादिसद्भेतावपि साध्यव्याप्यमहानसत्व-व्यञ्जनवत्त्वादेरप्युपाधितापत्तिरिति साध्यानधिकरणसाधनाधिक-रणवृत्तित्वं धर्मविशेषणं, साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणञ्च सद्भेता-वप्रसिद्धमतो न तद्दोषतादवस्थ्यम् । महानसत्वव्यञ्जनवत्त्वादेरपि महानस-जलहृदान्यतरत्वादिविशिष्टसाध्यव्यापकतया तद्दोषतादव-स्थ्यवारणाय साधनाधिकरणप्रवेशः, साधनाधिकरणत्वञ्च साधन-तावच्छेदकविशिष्टाधिकरणत्वं, तेन द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वादित्यत्र साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिरूप-घटान्यतर-त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके^(१) पृथिवीत्वादौ नातिव्याप्तिः । साधा-

(१) साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिरूप-घटान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्य-व्यापक इति ख०. ग० ।

नधिकरणसाधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनाधिकरणप्रसिद्धेः साध्या-
नधिकरणत्वमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्व, तेन गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तानधिकरणजात्यधिकरणा-
प्रसिद्धावपि द्रव्यत्वादौ नाव्याप्तिः । न चैवमुपाधिप्ररौरभान एव
साध्यविचारमानादुपाधिव्यभिचारेण पुनर्व्यभिचारात्मानमफल
स्यादिति वाच्यं । हेतुविशेष्यकसाध्यव्यभिचारप्रकारकज्ञानार्थं
तदनुमानस्याविश्वकत्वात् तादृशज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् यत्रोपा-
धित्वज्ञानात् पूर्वं साधनाधिकरणस्य न साध्यानधिकरणत्वज्ञान
तत्र निश्चितोपाधित्वाभावस्यापौष्टत्वात् । साध्यव्यापकत्वमपि साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यापकत्व बोध्य, अन्यथा गुण-कर्मान्यत्वविशिष्ट-
सत्तावान् जातेरित्यत्र द्रव्यत्वादावव्याप्यापत्तेः तत्र द्रव्य-गुणान्य-
तरत्व-द्रव्य-कर्मान्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टसत्ताव्याप-
कत्वेऽपि तादृशशुद्धसत्ताव्यापकत्वविरहात् । न च निरुक्तसाध्यानधि-
करणनिरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरुक्तसाध्यसमानाधि-
करणवृत्तित्वे सतीत्येवास्तु किं व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुस-
रणेन तादृशसाध्यसमासाधिकरणवृत्तित्वञ्च तादृशसाध्याधिकरणनि-
रूपिताधेयतावच्छेदकत्व तेन द्रव्य सत्त्वादित्यत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वे
नातिव्याप्तिरिति वाच्यं । व्यापकत्वाप्रवेगे उपाधिप्ररौरभानस्य
उपाधिव्यभिचारित्वनिष्ठसाध्यव्यभिचारित्वव्याप्तिषोपयोगित्वासम्भ-
वात् यथामग्निवेगे वैयर्थ्याभावात् । धूमवान् बल्लेरित्यादौ साध-
नव्यापकस्य प्रमेयत्वादेव्यारणाय साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेगः,
साधनपदस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनपर, तेन द्रव्य गुणान्य-

तथाहि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्वाप्यव्यभिचारनियमात्, साधनावच्छिन्न-पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारि-

त्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्रव्य-कर्मान्यतरत्वादिरूपतादृग्धर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापके गुणान्यत्वे नातिव्याप्तिः । न चैवं इदं गुह्य रूपादित्यादावपि जल-तेजोन्यतरत्वादिरूपतादृग्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकतया पृथिवीवृत्तिरूपाव्यापकतया च पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः पृथिवीत्वाभावव्यभिचारिरूपव्यक्तेः पृथिवीमात्रनिष्ठतया साध्यव्यभिचारित्वाभावात्तत्र तदनुपाधित्वस्य सर्व्वसम्मतत्वादिति वाच्यं । पूर्व्व-दक्षप्रविष्टा या साधनव्यक्तिः साधनतावच्छेदकविशिष्टतत्साधन-व्यक्त्यव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात्, द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र स्वाभाव-वृत्तित्वरूपस्त्वव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारानुमानममर्थाऽपि संयोगाभावादिर्न संशङ्गाः, तेन उपाध्यायमतेऽत्र मते च न तत्रा-व्याप्तिरिति समासः ।

इदानीं प्रसङ्गादुपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमितेः प्रकारं व्युत्पादयति, 'तथा ह्येति, 'समव्याप्तस्य' साध्यव्याप्यस्य, 'विषमव्याप्तस्य' साध्याव्याप्यस्य, यथाश्रुतेऽपि 'साध्यव्यापकस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, 'साध्यव्यभिचारः' साध्यव्यभिचारग्रहः, 'स्फुट एव' स्फुटतरं सम्भवत्येव, 'व्यभिचारित्वेन' व्यभिचारित्वेनापि, 'साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव' साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वग्रहः सम्भवत्येव, ननु

त्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव, यथा ध्वंसस्या-
नित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूत-
रूपवत्त्वस्य च, विशेषणव्यभिचारिणि साधने विशिष्ट-

विशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वग्रह एव
सम्भवति न तु शुद्धसाध्यव्यभिचारग्रहइत्यत आह, 'विशेषणेति,
'विशेष्येति विशेष्यव्यभिचारित्वरूपतानियमादित्यर्थः । न च विशि-
ष्टाभाव-विशेष्याभावयोर्भेदेन व्यभिचारभेदात् कथं विशिष्टव्य-
भिचारो विशेष्यव्यभिचारात्मक एवेति वाच्यं । विशिष्टाभावो विशेष्य-
विशेषणाभावाभ्यां नातिरिच्यत इत्यभिप्रायात्, (१) विशिष्टाभावस्या-
तिरिक्तत्वेऽपि विशेष्याभावाधिकरणस्य विशिष्टाभावाधिकरणत्व-
नियमेन विशेष्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य विविष्टाभावाधिकरण-
वृत्तित्वरूपत्वाच्च । 'अतएवेति यतएव विशेषणव्यभिचारिणि साधने
विशिष्टसाध्यव्यभिचारो विशेष्योभूतशुद्धसाध्यव्यभिचारस्वरूपोऽतएव-
त्यर्थः, 'नार्थान्तरमिति वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादावुद्भूत-
रूपवत्त्वव्यभिचारित्वेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारसाधने नार्थान्तरमित्यर्थः,
'विशेषणेति, यत इत्यादिः, 'यत्तद्धर्मताबलादिति विशेष्यव्यभिचारित्वे-
तरविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वस्य बाधग्रहसहकारादित्यर्थः, विशेषणा-
व्यभिचारिसाधने विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य विशेष्योभूतशुद्धसाध्यव्य-
भिचारस्वरूपत्वेन विशेष्योभूतशुद्धसाध्यव्यभिचारस्यापि व्यापकतावच्छे-

(१) तथाच विशेषणवति विशिष्टाभावो विशेष्याभावरूपः, विशेष्य-
वति विशेष्याभावरूपश्चेति भावः ।

व्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अतएव
नार्थान्तरं विषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशि-
ष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्याव्यभिचारमादायैव

दकावच्छिन्नत्वादिति भावः । न च तस्य व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वेऽप्यनुमितेर्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिशिष्टसाध्यव्यभिचा-
रित्वप्रकारिकैव धीः स्यात् तथाचार्थान्तरमेव शुद्धसाध्यव्यभिचारित्व-
प्रकारकबुद्धेरेव कारणीभूतव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनोद्देश्यत्वादिति
वाच्यं । इतरकोटिबाधसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकरूपेणापि व्याप-
कतावच्छेदकावच्छिन्नानुमितिस्वीकारात् । 'अन्यथा' विशेष्यव्यभिचा-
रित्वाविषयकत्वे, 'अपर्यवसानात्' अपर्यवसानप्रसङ्गात् अप्रमात्वप्रस-
ङ्गादिति यावत्, विशेषणव्यभिचारित्वस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ।
ननु तथापि अनुमितेर्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमे पञ्चधर्म-
तावलादपि शुद्धसाध्यव्यभिचारित्वप्रकारिका धीर्न सम्भवतीत्यस्तरसा-
दाह, 'यदेति, 'द्रव्यप्रत्यक्षत्वेति द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वेत्यर्थः, 'महत्त्ववत्'
चक्षुरादिनिष्ठमहत्त्ववत्, तेन घटादिवृत्तिमहत्त्वस्य साध्य-साधनविक-
सत्वेऽपि न वृत्तिः । इदञ्चानुमानं प्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण
न तु उद्भूतरूपवत्तोपाध्यभिप्रायेण तस्यात्मनि व्यभिचारेण द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वात्, तद्व्यभिचारित्वस्य सुखादौ प्रत्यक्षत्व-
व्यभिचारित्वव्यभिचाराच्च इत्यपि द्रष्टव्यं । न च 'द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकेत्यत्र
द्रव्यपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं । प्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वादिव्यभिचारित्वस्यैव

सिध्यति पक्षधर्मतावलात् अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसा-
नात् । न च पक्षधर्मतावलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् ।
यदा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्य-

हेतुत्वात्, द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति,^(१) 'श्याम-
मित्रातनयत्वेति मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वेत्यर्थः, अत्रापि शाकपा-
कजलव्यभिचारित्वादित्येव हेतुः, व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति
ध्येयं । 'अघटत्ववदिति, ननु अघटत्व घटभेदः स च नान्वयेन दृष्टान्तः
सत्यन्तविशेषणाभावेन साधनविकलत्वात्, नापि व्यतिरेकेण, साध्यस्य
तत्र सत्त्वादिति चेत् अत्रास्मद्गुरुचरणा.^(२) यथाहि धूमत्वविशिष्टप्रमे-
यत्वं वज्रव्यभिचारि तथा मित्रातनयत्वादिविशिष्टं सद्घटत्वमपि
मित्रातनयत्वाव्यभिचार्यैवेति भावः । ननु मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वं
मित्रातनयत्वाभाववददृष्टित्वं तच्च मित्रातनयत्वविशिष्टेऽघटत्वेऽपि नास्ति
विशिष्टस्थानतिरिक्ततया गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताया गुणादिदृष्टित्वव-
न्मित्रातनयत्वादिविशिष्टाघटत्वस्यापि मित्रातनयभिन्ने सत्त्वाद्द्वयभा-
ववददृष्टित्वरूपवज्रव्यभिचारित्वमपि न धूमत्वविशिष्टप्रमेयत्वे तथाच

(१) अत्र "यो यद्व्यापकव्यभिचारी स्यात् स तद्व्यभिचारी स्यादिति
व्यापकव्यभिचारिणो व्यभिचारित्वनियमादस्याप्रयोजकत्वशङ्काव्युदासकतर्क-
व्यापनायेत्यर्थः, तर्कस्तु यदि साध्यव्यापकव्यभिचार साध्यव्यभिचारव्याप्यो
न स्यात् तदा साधनवदृष्टिर्न स्यात्" इत्यधिक पाठ ख-चिह्नितपुस्तके
वर्तते ।

(२) अत्रास्मत्पिष्टचरणा इति ख०, ग० ।

भिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्म-
हत्त्ववत्, तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रा-

साधनविकलो दृष्टान्तः इत्यतो व्यापकत्वरूपमव्यभिचारं निर्व्वक्ति, 'अव्य-
भिचारश्चेति, 'तत्समानाधिकरणेति तत् मित्रातनयत्वं समानाधिकर-
णात्यन्ताभावाप्रतियोगि यस्येति वज्रमौहिः, स्वसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावाप्रतियोगिमित्रातनयत्वकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते मित्रातनयत्व-
व्यापकत्वस्यैव फलतो मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वरूपतया शाकपाकजल-
व्यभिचारित्वरूपस्य विशेष्यदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च भिन्नधर्मिकत्वान्न
वैयर्थ्यमिति^(१)वाच्यं । तथापि शाकपाकजलव्यभिचारित्वस्य शाकपाक-
जलाभाववति वर्त्तमानत्वरूपतया शाकपाकजलाभाववदंशवैयर्थ्यापत्ते-
दुर्व्वारत्वात् मित्रातनयत्वव्यापकत्वे सति वर्त्तमानत्वस्यैव सम्यक्त्वात् ।
'अभेदेऽपीति विशिष्टस्य केवलादनतिरिक्तत्वेऽपीत्यर्थः, विशिष्टस्थान-
तिरिक्तत्वेऽपि तन्निरूपिताधारताया मित्रातनयभिन्नेऽभावादिति
भावः । यद्यप्येवं श्यामत्वप्रकारकप्रभाविशेष्यत्वादावेव व्यभिचारः
तस्यापि मित्रातनयत्वादिविशिष्टीभूय मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वात्
शाकपाकजलाभाववदृत्तित्वरूपशाकपाकजलव्यभिचारित्वाच्च, तथापि
शाकपाकजलव्यभिचारित्वमपि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गिशाकपाकजलकत्वं तथाच स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-

(१) तथाच स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वस्यैव
व्यर्थविशेष्यघटितत्वरूपतया भिन्नधर्मिकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वविरहा-
देव न व्यर्थविशेष्यघटितत्वसम्भव इति भावः ।

तनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्या-
पकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत्, अव्यभिचारश्च तत्स-

गिमित्रातनयत्वकाले सति स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावपतियोगि-
शाकपाकजत्वकलादिति फलितं, स्वपदद्वयञ्च एकधर्मावच्छिन्नबोध-
कमतो न कोपि दोष इत्याहुः ।

नव्यास्तु अघटत्वं व्यतिरेकेणैव दृष्टान्तः, मित्रातनयत्वस्य मित्राज-
न्यत्वविशिष्टपुंस्त्राख्यावयवविशेषरूपस्य समवेतत्वसम्बन्धेनैव स्थापनानु-
माने हेतुतया समवेतत्वसम्बन्धेन श्यामत्वव्यभिचारस्यैवात्र साध्यत्वेन
साध्याभावस्यापि तत्र सत्वात् । यदि च मित्रातनयत्वं प्रकृते मित्रा-
जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वभावमधिकस्य व्यर्थत्वात्, तथापि तादृशधर्मस्य
जातिविशेषरूपतया समवायसम्बन्धेन श्यामत्वव्यभिचारस्यैवात्र साध्य-
त्वेन साध्याभावस्य सुतरां तत्र सत्त्वादिति भावः । ननु मित्रातनय-
त्वाव्यभित्त्वारित्वं कुतो मित्रातनयत्वव्यभिचारस्य भेदागर्भत्वादतो हेतुः
स्वरूपासिद्ध इत्यत आह, 'अव्यभिचारश्चेति, 'तत्समानाधिकरणेति
पूर्ववद्वङ्गप्रोहिः, तथाच मित्रातनयत्वाभाववददृष्टित्वं फलितं, यथा-
श्रुते हेतावुक्तरौत्या विशेष्यदलघटकशाकपाकजत्वाभाववदंगवैयर्थ्या-
पत्तेः, 'तत्राभेदेपौति, तस्य भेदागर्भत्वादिति भाव इति प्राहुः ।

मित्रान्तु अघट इति गौरमित्रातनयसंज्ञाभेदः, तथाच गौर-
मित्रातनयवृत्तिधर्मान्वयेनैव दृष्टान्त इत्याहुः, तन्मते 'अव्यभिचार-
श्चेत्यादिपन्थस्तु नयमतवघोजनीयः ।

भट्टाचार्यास्तु ननु अघटत्वं घटभेदः स चाश्वयेन न दृष्टान्तः साध-

मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि ।
यदा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः

नविकलत्वात् अधिकरणभेदेन घटभेदस्य भेदाभावात् । नापि व्यति-
रेकेण, मित्रातनयत्वं न मित्राजन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रं तस्य तनय-
त्वास्वरूपत्वात्, अत एव न मित्राजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वाख्यावयवविशेषः
प्राचां नये वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य शक्यतावच्छेदकतानवच्छेदकतया
तस्यापि तनयत्वास्वरूपत्वात्, अपि तु मित्राजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वा-
ख्यावयवविशेषसमवेतत्वं, किञ्चलिङ्गखण्डशरीरं तु नपुंसकवन्न पुत्रः,
तथाच स्वरूपसम्बन्धेनैव तस्य स्थापनानुमाने हेतुतया स्वरूपसम्ब-
न्धेन श्यामत्वव्यभिचारस्यैवात्र साध्यत्वेनाघटत्वे साध्याभावविरहादि-
त्याशङ्कयामाह, 'अव्यभिचारश्चेति, 'तत्समानाधिकरणेति मित्रा-
तनयत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्भ्रान्तिनिष्ठेत्यर्थः, तेन मित्रातनयत्व-
समानाधिकरणत्वं फलितं, यथाश्रुते हेतावुक्तरीत्या व्यर्थविशेषणत्वा-
पत्तेः, 'तच्चेति, 'अभेदेऽपि' घटभेदस्याधिकरणभेदेन भेदाभावेऽपि,
तत्रास्तीति शेषः । न चैवं श्यामत्वादावेव व्यभिचारः तस्यापि मित्रा-
तनयत्वसमानाधिकरणत्वात् शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वाच्च इति
वाच्यं । यस्मिन्नधिकरणे मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यं तत्र शाक-
पाकजत्वव्यभिचारित्वस्य विवक्षितत्वात् मित्रातनये शाकपाकजत्व-
व्यभिचारित्वादिति तु फलितार्थ इत्याहुः ।

नन्वेवं साध्यव्यभिचारानुमापकत्वेनोपाधिव्यभिचारस्यैव दोषतया
स एव उपन्यसितमुचितो नोपाधिरिति प्रागुक्तदोषो दुर्बल इत्य-

स उपाधिः तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्था-
न्तरम् । किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्त-

स्वरसादाह, 'यदेति, 'यः साधनव्यभिचारौति यः साधनव्यभिचारौ
स उपाधिः साध्यव्यभिचारोन्नायकः स स्वयमेव साधने साध्यव्यभि-
चारोन्नायकः इति योजना, स्वरूपसम्बन्धेन तद्व्यभिचारस्येव तस्यापि
व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनवृत्तित्वात् साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाच्च,
तथाच वङ्गिधूमव्यभिचारौ आर्द्रन्धनवत्त्वादित्यादिरेव व्यभिचारा-
नुमानप्रयोगः । न च व्यभिचारितादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया
न व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यं । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमात् व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवे-
ऽपि^(१) व्याप्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिह हेतावुपाधिरिति
प्रतीत्या व्यभिचारितासम्बन्धस्यापि वृत्तिनियामकत्वाच्चेति भावः ।
करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादौ साधनव्यापकस्थानुष्णा-
श्रौतस्यग्वत्त्वाद्युपाधेर्विशेषदर्शिनां साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वा-
सम्भवात् व्यभिचार्यन्तमुपाधिविशेषणं, साधनं व्यभिचारि यस्येति
व्युत्पत्त्या साधनव्यापकत्वं तदर्थः, 'तत्त्वञ्चेति विविष्टसाध्यव्यापकोपाधे-
स्तत्त्वञ्चेत्यर्थः, 'साक्षात्' प्रागुक्तरीत्या विशेषणव्यभिचारित्वादिविशेषण-
सहकारेण साक्षात्, 'परम्परया वा' पूर्वपक्षपक्षन्यौक्तक्रमेण शुद्धसाध्य-
व्यभिचारानुमापकविशिष्टसाध्यव्यभिचारानुमितिद्वारा वा, 'नार्था-

(१) व्यापकत्वान्तर्गताप्रतियोगित्वघटकप्रतियोगित्वस्य व्यापकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषितत्वादिति भावः ।

रस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः । न चैवं
शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जलं प्रमेयं
रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात्^(१), केवलान्वयि-

न्तरमिति ध्वंसो विनागौ जन्यत्वादित्यादौ विशिष्टसाध्यव्यापक-
भावत्वाद्युद्भावने नार्थान्तरमित्यर्थः । न च तस्यापि 'परम्परया वेति
पक्षे प्रथमं तदुद्भावनेऽप्राप्तकालत्वमस्यैव अन्यथा उपाधिसाधक-
तत्साधकादिपरम्परया अयुद्भावनेऽप्राप्तकालत्वं न स्यादिति वाच्यं ।
प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचार एव उद्भाव्यः, तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन
विशेषणव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वमुद्भाव्यं, तत्र
विशेषकथन्तायां तद्धेतुत्वेन विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिरुद्भाव्यः, इत्य-
प्राप्तकालत्वविरहात् । न च तथापि साक्षात् शुद्धसाध्यव्यभिचा-
रानुमापकत्वात् विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधेर्दोषत्वं न स्यादिति वाच्यं ।
साक्षात्परम्परासाधारणव्यभिचारानुमापकत्वस्यैव दोषतायां तन्त्रत्वा-
दिति भावः ।

केचित्तु प्राकारान्तरेण लक्ष्यतावच्छेदकं निर्व्वक्ति, 'यदेति,
'यः साधनव्यभिचारौ' साधननिष्ठो यद्वाभिचारः, 'साध्यव्यभिचारो-
न्नायकः' साध्यव्यभिचारानुमितिस्वरूपयोग्यः, साध्यव्यभिचारसमा-
नाधिकरण इति यावत्, स उपाधिरित्यर्थः, द्रव्यं पृथिवीत्वादि-
त्यादिसद्धेतौ साध्यव्यापकस्य गुणवत्त्वादेः साध्यव्याप्यस्य घटत्वादेश्योपा-

(१) पृथिवीत्वमुपाधिः स्यादिति वाच्यं इति ख० ।

त्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्याप-
कत्वात् । न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावति-

धितावारणाय निष्ठान्त व्यभिचारविशेषण, तथाच साधनतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाधनाधिकरणत्ववृत्तित्वविशिष्टयद्गुणावच्छिन्नव्यभिचारि-
त्वनिरूपिताधिकरणत्व साध्यव्यभिचारसमानाधिकरण तद्गुर्मत्व-
मुपाधिरिति फलित । इयं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्थान-
तिरिक्तत्वेऽपि गुणवत्त्वादौ नातिव्याप्ति, न वा आश्रयभेदेऽपि
एकधर्मावच्छिन्नव्यभिचारस्यैकत्वनये इयं पृथिवीत्वादित्यादौ घट-
त्वादावतिव्याप्तिस्तदवस्था पृथिवीत्वाधिकरणत्वनिष्ठघटत्वव्यभिचारस्य
सत्ताद्यधिकरणत्ववृत्तित्वेऽपि पृथिवीत्वाधिकरणत्ववृत्तित्वविशिष्टघ-
टत्वव्यभिचारित्वनिरूपिताधिकरणत्वस्य पृथिवीत्वाधिकरणत्व एव
सत्तात्तत्र साध्यव्यभिचारित्वविरहात् । न च तदारणाय व्याप्यत्वमेव
स्वरूपयोग्यत्व विवक्ष्यतामिति वाच्य । विशिष्टव्यापकोपाधावव्या-
प्यत्वे तद्गुणव्यभिचारस्य साधनाधिकरणत्वनिष्ठत्वेऽपि साध्यव्यभिचा-
राव्याप्यत्वात् आश्रयभेदेन व्यभिचारभेदाभावात् पूर्ववच्चिरुक्तसाध्य-
समानाधिकरणत्ववृत्तित्वेनापि तद्गुर्मा विशिष्टवर्णीय तेन धूमवान्
वक्त्रेरित्यादौ साध्यविरुद्धे जलत्वादौ नातिव्याप्ति उक्तिवैचित्र्याच्च
पूर्वस्मात् भेद । रूपवान् इत्यत्वादिदं गुरु रूपादित्यादौ पृथि-
वीत्वाभाव घटत्वाभावादावतिव्याप्तिवारणन्तु पूर्ववत् । 'तत्त्वज्ञेति
व्यभिचारानुमित्युपाधायकत्वज्ञेत्यर्थ, 'साक्षात्परम्परया वेति शुद्ध-
साध्यव्यापकस्थले साक्षात्, विशिष्टसाध्यव्यापकस्थले च पूर्वपक्षोक्त-

व्याप्तिः तच्चानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्च-
यात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशयकत्वादित्युक्तं ।
बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति, एवं पर्व्वतावयववृ-
त्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेष-

क्रमेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकविशिष्टसाध्यव्यभिचारानुमिति-
द्वारा इत्यर्थं, 'नार्थान्तरमिति ध्वसोविनाशौ जन्यत्वादित्यादौ
विशिष्टसाध्यव्यापकभावत्वाद्युद्भावेन नार्थान्तरमित्यर्थं, एतच्च प्रसङ्गात्
खरूपकथनं, न तु लक्ष्यतावच्छेदकघटकतयैव तदभिधानं तत्र
खरूपयोग्यताया एव घटकत्वादित्याहुः ।

अभ्युपगमवादेनाह, 'किञ्चेति, 'पुरुषदोषत्वादिति उद्भावकस्य
पुरुषस्य निग्रहस्थानमात्रत्वादित्यर्थं, मात्रपदादुपाधिलिङ्गकव्यभिचा-
रानुमितिप्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदं, 'आभासान्तरस्य' व्यभिचारानुमिति-
प्रतिबन्धकान्तरस्य, 'तत्र' व्यभिचारानुमितिपूर्वदश्याया, 'उपाधिरेवेति
तत्र ध्वसो विनाशौ जन्यत्वादित्यादौ भावत्वादिकमुपाधिर्दीप एवेति
धोजना, तेनापि परम्परया व्यभिचारानुमितिनिर्वाह्येण परोक्तसाध्य-
भिद्धिप्रतिबन्धस्य उद्देश्यस्य निर्वाहादिति भावः । 'न चैवमिति, 'एव'
अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि दोषताप्रयोजकत्वे, 'अत्रावणत्वमिति,
तत्र पचधर्मगुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाज्ञानसम्भवादिति भावः ।
'पृथिवीत्वमिति, तत्र पचधर्मवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वज्ञानसम्भ-
वादिति भावः । 'उपाधि' स्यात्' दोषः स्यात्, 'तत्र' शब्द-जलयोः
'विशिष्टाव्यापकत्वादिति पचधर्मगुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वानिय-

एवञ्चात् । अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं,

यादित्यर्थः । केवलान्वयित्वाधकमानाभावे तु^(१) तस्य तथावुद्धि-
रपि दोषो भवत्येवेति भावः । 'स्वव्याघातकत्वेनेति उपाधि-
मात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वेनेत्यर्थः, पचेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रैव तादृ-
शोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदे व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधि-
दूषकत्वसाम्भवादिति भावः । 'अतिव्याप्तिः' उक्तरूपज्ञानस्यदोष-
त्वापत्तिः, द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व-तदवच्छिन्नसाधनाव्यापक-
त्वज्ञानस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः । 'साध्यव्यापकत्वानिश्चया-
दिति यद्गुणावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं तद्गुणावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
त्वानिश्चयादित्यर्थः, यदा तु तन्निश्चयो भवति तदा बाधोन्नीत-
पचेतरे तन्निश्चयइव तन्निष्ठतन्निश्चयोऽपि भवत्येव दोष इति
भावः । 'संशयकत्वात्' व्यभिचारसन्देहाधायकत्वात् । 'अनुकूल-
तर्काऽस्त्येवेति उपाध्यभाववति पचे साध्याभावनिश्चयस्यैव व्यभिचार-
संशयप्रतिबन्धकत्वेनानुकूलतर्कत्वादिति भावः । 'नोपाधित्वं' नोपाधि-
त्वनित्ययः, 'पचमात्रेति, यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्तनात्
पचमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वं पाधित्वानिश्चये प्रयोजकं तथापि
तुभ्यार्थकवतिप्रत्ययोत्तरत्वप्रत्ययात्पचमात्रव्यावर्तकं विशेषणं यत्र
पचेतरे तन्तुभ्यत्वादित्यर्थः, तथाच तत्र यथानुकूलतर्काभावेन न
तादृशसाध्यव्यापकत्वानित्ययः तथाऽपीति भावः । 'अतएवेति
व्यापकतायाश्चकानुकूलतर्कसत्त्वादेवेत्यर्थः, 'उपाधिः' उपाधित्वेन

(१) केवलान्वयित्वाधकमानाभाववतारे त्विति ख० म० ।

द्रव्यवहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं, मित्रातनय-
श्यामत्वे शाकपाकजत्वं, जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः,
तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात्, अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरे-
कतो वैद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन
साध्यव्यापकतानिश्चयात्, तत् किं कार्य्य-कारणयोरेव
व्याप्तिः तथाच बहु व्याकुली स्यादिति^(१) चेत् । न ।

निश्चितः, यथासंख्यमनुकूलतर्कमाह, 'तदुत्कर्षेणेति आर्द्रन्धनप्रभ-
ववज्जुत्कर्षेण धूमोत्कर्षादित्यर्थः, द्वितीये तर्कमाह, 'अनन्यथेति
द्रव्यवहिरिन्द्रियप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपस्यानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेका-
दित्यर्थः^(१), तृतीये तर्कमाह, 'वैद्यकादिति, वैद्यकेन नरौयश्यामत्वं
प्रति शाकपाकस्य जनकत्वकथनादिति भावः । 'कारणतावगमेनेति
आर्द्रन्धनप्रभववज्जादीनां धूमादिकं प्रति कारणतानिश्चयेनेत्यर्थः,
चतुर्थे तर्कमाह, 'घटोन्मज्जनेति ध्वंसस्यापि ध्वंसप्रतियोगित्वे ध्वंस-
प्रतियोगिनो घटस्य पुनः परावृत्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः, ध्वंस-प्रागभावान-
धिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणलनियमादिति भावः । इदमा-
पाततः प्रतियोगिनो ध्वंसेऽपि यथा प्रागभावध्वंसस्तथा ध्वंसस्य
ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इत्युक्त्वावेव घटोन्मज्जनप्रसङ्गवारणस-
म्भवात् । वस्तुतस्तु अप्रामाणिकानन्तध्वंसप्रतियोगिनिष्ठतत्कारणल-
कल्पनामपेक्ष्य ध्वंसानन्तत्वकल्पनैव लघौयसीति लाघवमेवानुकू-

(१) बड्धा व्याकुली स्यादिति क०, ख० ।

(२) वायो- स्यान्नप्रत्यक्षमपि न भवतीति मतेनेद ।

तदुपजीव्यान्वयामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात्, यत्र
 च साधोपाधोर्हेतु-साध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्या-
 न्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचार-
 संशयोपधायकत्वात् । यदा च तादृश्येकचानुकूलत-
 र्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य
 स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयकत्वमतो न
 सन्दिग्धोपाधिरपि सः ।

सतर्क इति तत्त्वं । 'कार्य-कारणयोः' कार्य-कारणभावग्राहक-
 प्रमाणविषयौभूतयोः, यथाश्रुते अकारणौभूतस्यापि ग्राहकपाकज-
 लादेर्यापकत्वकथनादाद्यद्भानुत्थितेः । 'बहु व्याकुलौति जलत्वादिना
 द्रव्यत्वाद्यनुमानं न स्यादित्यर्थः । 'तदुपजीव्येति 'तत्' कार्य-कारण-
 भावज्ञानं, तदुपजीव्येत्यर्थः, द्रव्यत्व-जलत्वादिस्त्रोऽपि जलत्वं यदि
 द्रव्यत्वव्यभिचारि स्यात् तदा संयोगव्यभिचारि स्यात् संयोगत्वाव-
 च्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवाधिकारणत्वादिति परम्परया संयोग-
 त्वावच्छिन्न-द्रव्यत्वावच्छिन्नकार्य-कारणभावग्रहोपजीवी तर्क एव
 व्याप्तिग्राहक इति भावः । नन्वेवं हेतु-साध्ययोः साधोपाधोऽथ
 सहचारदर्शन-व्यभिचारानिययमात्रं व्याप्तिग्राहकं वर्तते नानुकूल-
 तर्कः तत्रोपाधौ साध्यव्यापकत्वानिययादुपाधित्वज्ञानं दोषो न
 स्यादित्यत आह, 'यत्र चेति, 'तत्र सन्दिग्धोपाधित्वमिति तत्रो-
 पाधिपक्षे दोष इत्यर्थः । 'तदा हेतुत्वमिति तदा 'हेतुत्वं' हेतौ

यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्या-
भावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात्, तथाचोभयव्यापक-
निवृत्त्या साध्य-तदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम् नचैवं,

साध्यव्याप्यत्व, 'उपाधित्व' उपाधौ साध्यव्यापकत्वमित्यर्थं, यदा
हेतौ तर्कावतारस्तदा हेतौ साध्यव्याप्यत्वनिश्चय, यदा साध्ये
तर्कावतारस्तदा उपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति भाव ।
नन्वेव पक्षेतरस्य उपाधित्वनिश्चयाभावेऽप्युपाधित्वसन्देहोऽस्त्वित्यत-
श्चाह, 'पक्षेतरस्येति, 'स्वव्याघातकत्वेन' उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्या-
घातप्रसङ्गेन, 'सन्दिग्धोपाधिरपि स, तस्योपाधित्वसन्देहोऽपि न
दोषः । इदमापातत उपाध्यन्तरस्य उपाधित्वसन्देहवत्पक्षेतरस्यो-
पाधित्वसन्देहेनापि व्यभिचारसशयजनने बाधकाभावात्, न हि
प्रयोजनवृत्तिभिर्या सामग्री कार्यं नार्जयति, न वा प्रयोजन-
वृत्ति यदा यथाकथञ्चिदनुकूलतर्केण पक्षेतरे साध्यव्यापकत्व
निश्चित्य तदनुकूलतर्कात् पक्षेतरत्वव्यभिचारित्वे साध्यव्यभिचा-
रित्वव्याप्यत्वनिश्चयो जातस्तदैव व्यभिचारानुमाने पक्षेतरान्तरस्य
उपाधित्वसशयासम्भवेन व्यभिचारानुमानसम्भवात् । न च पक्षे-
तरस्योपाधित्वसन्देहाहितव्यभिचारशङ्का पक्षीयव्यभिचारसशयवन्न
प्रतिबन्धिकेति वाच्यं । न हि व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतामते
पक्षेतरत्वनिष्ठोपाधित्वज्ञानाजन्यत्व पक्षीयव्यभिचारसशयान्यत्व वा
प्रतिबन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेश्य, गौरवान्मानाभावाच्च । वस्तुतस्तु
विशेषादर्शनद्वारा उपाध्यन्तरस्योपाधित्वसन्देहवत् यदा पक्षेतर-

तथाच पक्षतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति^(१), तन्न, तथाहि साध्यव्यापकतापक्ष-मालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्या-देव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः, अथास्ति तदा साध्यव्याप्या-

होपाधिवसन्देहस्तदापि व्याप्तिग्रहो न भवत्येव परन्तु कथक-सम्प्रदायानुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधिनेन पक्षतरो नोद्भाष्यते इत्येव तत्त्वं ।

‘यत्त्विति, ‘यथाशब्दो यदेत्यर्थकः’ ‘साध्यव्यापकत्वं’ साध्यव्याप-कत्वनिश्चयः, ‘तथा’ तदा, ‘साध्याभावव्यापकत्वमपीति, निश्चिनुया-दिति शेषः, ‘शाहकसाम्यादिति पक्षातिरिक्ते सहचारज्ञानव्यभिचार-ज्ञानरूपयोर्षाहकयोः साम्यादित्यर्थः, ‘उभयव्यापकनिवृत्त्येति उभ-यव्यापकत्वेन निश्चितस्य तस्य निवृत्त्या हेतुनेत्यर्थः, ‘पक्षे निवर्तितव्यं’ पक्षविशेष्यकानुमितिस्वरूपयोग्यनिवृत्ति-प्रतियोगिभ्यां भूयेत, तद्धे-तुकानुमितिस्वरूपयोग्यत्वञ्च तद्व्यापकतानिश्चयत्वं, तथाच साध्य-तदभावयोरुभयत्रैव पक्षतरत्वाभावव्यापकतानिश्चयः स्यादिति फलितं, ‘न चैवमिति च्छेदः, न च साध्य-तदभावयोर्विहङ्गयोरेकधर्मव्याप-कतानिश्चयइत्यर्थः, सत्प्रतिपक्षस्य च हेतुभेदेनैव तदभ्युपगमात् अतएवासाधारणस्य व्यापकताग्रहप्रतिबन्ध एव दूषकतावीजमिति भावः । ‘साध्यव्यापकतासंशयेनेति साध्यव्यापकतासंग्रहस्यैव विषय-

व्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधि-
रित्युभयथापिनोपाधिर्दूषणं । न च व्याप्त्यभावव्याप्य
मुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति

त्वेनेत्यर्थं, 'सन्धिग्ध' साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वेन सन्धिग्ध, 'पर'
हेतुनिष्ठव्याप्तिग्रह, 'दूषयेत्' विघटयेत् । 'साध्यव्यापकतापक्षमा-
लम्ब्य' साध्यव्यापकताकोटिमालम्ब्य साध्यव्यापकताकोटिसन्देहवि-
पयीभूयेति यावत्, 'दूषणं स्यादेवेति, यदि मदुक्तगतिर्नानुसरणी-
येति भावः ।

'यत्रोपाधि' यत्रोपाधिलक्षण दोष, 'साध्यव्याप्येति साध्य-
व्याप्याव्यापकत्वज्ञानेनेत्यर्थं, अनुकूलतर्केण हेतौ साध्यव्याप्यत्व-
निश्चयादिति भावः । 'नोपाधि' नोपाधिलक्षण, 'नोपाधिर्दूषण'
नोपाधिलक्षण दूषणं । शङ्कते, 'व्याप्त्यभावेति, 'उभयमिति
उपाधिरनुकूलतर्कभावश्चेत्यर्थं, 'तदभावोन्नयनेन' व्याप्त्यभावोन्नय-
नेन, 'आत्मलाभार्थमिति साध्यव्यापकताज्ञानलाभार्थमित्यर्थं, हेतौ
साध्यव्याप्तिग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वे तत्र साध्यव्याप्यत्वनिश्चयात् तद-
व्यापकत्वज्ञानेन साध्यव्यापकत्वज्ञानं न स्यादिति भावः । 'सोपा-
धाविति साध्य-तदभावसहचरिते सोपाधावित्यर्थं, 'एकत्रेति,
श्रवच्छेदकभेदं विना इति शेषः, 'उपाधिरवश्यं वाच्यं इति^(१)

(१) 'उपाधिरवश्यं वाच्यं' इत्यत्र 'उपाधिरवश्यं वाच्यं' इति कस्यचिन्मु-
लपुस्तकस्य पाठमनुसृत्य 'उपाधिरवश्यं वाच्यं' इति पाठोऽष्टवोमपुराणाद्ये
नेति सम्भाव्यते ।

भावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावा-
दूषकत्वात् ।

ऽपि गुणवत्त्वादौ नातिव्याप्तिः, रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवी-
त्व-घटत्वाद्यभावस्तु न लक्ष्यः, तथा महाकालान्यो घटादित्यादौ
खण्डकालभेदादिरपि न लक्ष्यः, वज्रिमान् धूमादित्यादौ महा-
नसत्वाद्यभावाधिकरणस्य जलहृदादेः साध्याभावाधिकरणत्वेऽपि तद-
धिकरणीभूतस्य^(१) साधनाधिकरणस्य साध्याभावानधिकरणत्वान्न
महानसत्वादावतिव्याप्तिः । न चैवं द्रव्यत्वाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादौ
साधनव्यापकसंयोगाभावादावतिव्याप्तिः संयोगाभावाभावस्य संयोग-
स्याधिकरणे साधनवति द्रव्ये द्रव्यत्वाभावाभावस्य सत्त्वादिति वाच्य ।
अधिकरणपदेन निरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयस्य विवचितत्वात् ।
अत्रापि साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन तद्धर्मो विशेषणीयः तेन
धूमवान् वज्रेरित्यादौ हृदत्वाद्यभावाधिकरणेऽयोगोक्तत्वादौ धूमा-
द्यभावसत्त्वेऽपि हृदत्वादौ नातिव्याप्तिरिति सङ्क्षेपः ।

अन्यत्रैवं यमिचारोन्नायकत्वेन दूषकतापचे लक्ष्यतावच्छेदकमुक्त्वा
सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकत्वनये लक्ष्यतावच्छेदकमाह, 'स चेति
स वेत्यर्थः, 'धर्म इत्यनन्तरं 'उपाधिरित्यनुपज्यते, 'यस्याभावादिति

(१) 'तदधिकरणीभूतस्य' महानसत्वाद्यभावाधिकरणीभूतस्येत्यर्थः, 'तद-
भावाधिकरणीभूतस्य' इति काचित्कः पाठ, तादृशपाठे तत्पदेन
महानसत्त्वादेः परामर्शः ।

अन्ये तु यद्वाट्टच्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्तते
स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः, स च धर्मोयस्याभावात्

पक्षे यस्याभावात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानात् यस्याभावात्,
'साध्य-साधनसम्बन्धाभाव इति योजना, प्रयोजकत्वं पञ्चमर्थः तच्च
व्यापकत्वमेव, तथाच पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानस्य यदभावस्य
व्यापकः साधनविशिष्टस्य साध्यस्याभाव इत्यर्थः, 'साधनपदं'
पक्षवृत्तिधर्मपरन्तेनाथो गौरश्वत्वादित्यादिविरुद्धस्य लीयसाक्षावत्ता-
द्युपाधौ वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापके उद्भूतरूपादौ च नाव्याप्तिः तदभावस्यापि द्रव्यत्व-वहि-
र्द्रव्यत्वादि रूपयत्किञ्चित्पक्षवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वात् पक्ष-
तावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानत्वाच्च । एवमग्रेऽपि सर्वत्र 'साधनपदं'
पक्षधर्मपरं, एवञ्च यद्गर्भावच्छिन्नाभावः पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावव्याप्यः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानस्य तद्गर्भावच्छिन्नत्वमु-
पाधित्वमिति फलितं, वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् गौरमित्रातनयः
श्यामः मित्रातनयत्वादित्यादौ शुद्धसाध्याव्यापके उद्भूतरूपवत्त्व-शाक-
पाकजत्वादावव्याप्तिवारणायवच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणं, पर्वतो
वर्द्धमान् धूमात्पर्वतो धूमवान् वज्जेरित्यादौ महानसत्त्वादावति-
व्याप्त्यापत्या यत्किञ्चिद्गर्भेति विहाय पक्षवृत्तिधर्मैत्यभिहितं, पक्षवृ-
त्तिधर्मत्वञ्च पक्षतावच्छेदकव्यापकधर्मत्वं तेन न पर्वतो वर्द्धमान्
धूमादित्यादौ निर्वर्द्धितपर्वत-महानसाद्यन्यतरत्वादिविशिष्टवर्द्धित्या-
पके महानसत्त्वादावतिव्याप्तिः । न च तथाप्ययोगोक्तं धूमवत्

पक्षे साध्य-साधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रन्धनवत्त्वं,
व्यावर्तते हि तद्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अतएव

वज्जेरित्यादौ महानसत्त्वादावतिव्याप्ति तदभावस्यापि महानसायो-
गोलकान्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यापत्वादिति वाच्य ।
तत्र तस्य लक्ष्यत्वात् महानसायोगोलकान्यतरत्वादिरूपपक्षवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नसाध्यथापकत्वे सति पक्षावृत्तितया वक्ष्यमाणलक्षणाक्रा-
न्तत्वात् “सर्वे साध्यसमानाधिकरणा सदुपाधय । पक्षे सर्वाश्रये
येषां स्र साध्यव्यतिरेकिता” ॥ इति सिद्धान्ताच्च ‘पक्षे सर्वाश्रये’
पक्षरूपसर्वाश्रये सर्वस्मिन् पक्षतावच्छेदकाश्रये इति यावत्, पक्ष-
तावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानत्वोपपादनात् पर्वतो वज्जिमान् धूमात्
द्रव्य वज्जिमद्भुमादित्यादौ वज्जिसामर्थ्यादेर्युदास । हृदो वज्जिमान्
धूमादित्यादौ वज्जिसामर्थ्यादिश्च स्याच्च एव सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन
दूषकतामते साधनथापकस्यापि पक्षावृत्तेरुपाधित्वात्, अवाधितसा-
ध्यकसंश्लेष उपाधिय न स्याच्च इति पर्वतो धूमवान् वज्जेरित्यादौ
आर्द्रन्धनादौ नाव्याप्तिरिति भाव । न चैव यद्गर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावविशिष्टसाध्याभाव सकलपक्षवृत्तिस्तद्गर्मावच्छिन्नत्वमुपा-
धित्वमित्येव लक्ष्यतावच्छेदकमस्य साधवादिति वाच्य । तस्यापि
लक्ष्यतावच्छेदकान्तरत्वात् लक्ष्यतावच्छेदकान्तरसम्भवस्य लक्ष्यताव-
च्छेदकादोपत्वात् लक्ष्यतावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । एतदेव
लक्ष्यतावच्छेदकद्वय अयांगोलक धूमवद्वज्जेरित्यपि गद्गुमाध्यथा-
वकार्द्रन्धने क्रमेण सङ्गमयति, ‘यथेति, यावर्तते षीति, धूमवान्

तत्र साध्य-साधनसम्बन्धाभावः पक्षे एवं भावत्वव्या-
 वृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धो निवर्त्तमानः
 पक्षधर्मतावत्त्वादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति, तथा
 तद्वावृत्त्यायोगोलके इति योजना, 'तद्वावृत्त्येवैवैविशिष्टं द्विती-
 यार्थः, तथाच 'हि' यस्मात्, 'तद्वावृत्तिविशिष्टे 'अयोगोलके' साधना-
 धिकरणे, 'धूमवत्त्वं व्यावर्त्तते' धूमस्याभावो वर्त्तत इत्यर्थः, एतेन
 प्रथमलक्ष्यतावच्छेदकमुपपादितं । ननु तथापि व्याप्यत्वगर्भं द्विती-
 यलक्ष्यतावच्छेदकं तत्रार्द्रैर्भवेऽप्याप्तमेव तदभावाधिकरणे पचीभूते-
 ऽयोगोलके शुद्धसाध्याभावसत्त्वेऽपि पचवृत्तिधर्मस्य विशेषणस्य सत्त्वेन
 तद्विशिष्टसाध्याभावसत्त्वादित्यत आह, 'अत एवेति साध्याभाव-
 सत्त्वादेवेत्यर्थः, 'तचेति, 'साध्य-साधनसम्बन्धाभावस्तत्र पच इति
 योजना, 'साध्य-साधनसम्बन्धाभावः' साधनविशिष्टसाध्याभावः मद्दान-
 नसायोगोलकान्यतरत्वादिरूपपचवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्याभाव इति
 यावत्, 'तत्र पचे' अयोगोलकरूपपचे, तत्र शुद्धसाध्याभावसत्त्वे
 विशेषणसत्त्वेऽपि विशेष्याभावकृतस्य विशिष्टसाध्याभावस्यावश्यकत्वा-
 दिति भावः^(१) । ननु तथापि ध्वंसो न नित्यो जन्यत्वादित्यत्र^(२)

(१) अयोगोलकरूपपचे मद्दानसायोगोलकान्यतरत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वे-
 ऽपि विशेष्योभूतस्य धूमस्याभावात् विशिष्टसाध्याभाव विशेषणा-
 भावस्यैव विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावप्रयोजकत्वादिति भावः ।

(२) न नित्य इत्यत्र नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वविशिष्टप्रागभावाप्रतियो-
 गित्वं, जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वं प्रागभावप्रतिशोगित्वमाहं न तु
 नित्यत्वाभावः असौ न साध्याविशेषः ।

वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं वहिर्द्रव्यत्वे सति
 प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्ध्यति
 तथाचोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्य-साधन-
 सम्बन्धाभावोऽस्तीति । अतएव बाधानुन्नीतपक्षेतर-

जन्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापके भावले प्रथमलक्ष्यतावच्छे-
 दकस्याव्याप्तिः तत्र साधनाधिकरणे ध्वंसे जन्यत्वरूपपक्षधर्मविशि-
 ष्टानित्यत्वाभावस्य ध्वंसो न जन्यत्वे सत्यनित्यः भावत्वाभावादित्यनु-
 मानसिद्धत्वेऽयनित्यत्वसामान्याभावरूपस्य शुद्धसाध्याभावस्य साधना-
 धिकरणे सत्त्वे मानाभावादेवं वायुर्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः प्रत्यक्ष-
 स्वर्गाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापके उद्भूत-
 रूपवत्त्वे तस्याव्याप्तिः तत्रापि साधनाधिकरणे वाद्यादौ द्रव्यत्-
 वरूपपक्षधर्मविशिष्टवहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वाभावस्य वायुर्न द्रव्यत्वे सति
 वहिरिन्द्रियप्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वाभावादित्यनुमानसिद्धत्वेऽपि वहि-
 रिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वाभावरूपस्य शुद्धसाध्याभावस्य साधनाधिकरणे
 सत्त्वे मानाभावादित्यत आह, 'एवमिति, 'ध्वंसे' पक्षीभूते ध्वंसे,
 'अन्तत्वनित्यत्वयोः', 'सम्बन्धः' जन्यत्वरूपपक्षधर्मविशिष्टो नित्य-
 त्वाभावः, 'निवर्त्तमानः' निवृत्तिप्रतियोगित्वेन सिद्धिविषयो भवन्,
 'पक्षधर्मतावत्त्वादिति जन्यत्वरूपस्य विशेषणस्य पक्षवृत्तित्वनिस्य-
 सहकारादित्यर्थः, 'अनित्यत्वाभावं' अनित्यत्वाभावरूपं शुद्धसाध्या-
 भावं, 'तथेति, 'निवर्त्तमानं' निवृत्तिप्रतियोगित्वेन ज्ञायमानं,
 'द्रव्यत्वे सतीति द्रव्यत्वविशिष्टवहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः, 'निव-

स्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्या-
व्यावर्तकत्वादिति ।

यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरो-
ऽपि क्वचिदुपाधिः, तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे

र्त्तयत्' निवृत्तिप्रतियोगित्वेनानुमापयत्, 'प्रत्यक्षाभावमादायेति
वहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वाभावरूपं शुद्धसाध्याभावमादायेत्यर्थः,
'सिद्धति' द्रव्यत्वविशिष्टवहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वनिवृत्तिः सिद्धति,
'तथाचेति, 'साध्याभावसिद्ध्या' शुद्धसाध्याभावसिद्ध्या, 'साध्य-साध-
नसम्बन्धाभावोऽस्तीति साधनाधिकरणे शुद्धसाध्याभावोऽस्तीत्यर्थः,
प्रकृते पक्षस्यैव साधनाधिकरणत्वादिति भावः । 'स्वव्याघातकत्वेन'
'स्व' साध्याभावः, तद्व्याघातकत्वेन तदभावसाधकत्वेन साध्याभावा-
भावव्याप्यत्वेनेति यावत्, 'साध्याव्यावर्तकत्वादिति साधनाधिकरणे
साध्याभावासमानाधिकरणत्वादित्यर्थः, पक्षवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्या-
भावाव्याप्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यं, अयोगोलकं धूमवद्वक्त्रेरित्यत्र पक्षेतरत्व-
स्योपाधिलक्षणेति भावः ।

साम्प्रदायिकास्तु 'अत्रोच्यते इति कृत्वा स्वभिचारोन्नायकत्वेन
दूषकतापक्षे लक्ष्यतावच्छेदकमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन उपाधेर्दूष-
कत्वं ये वर्णयन्ति^(१) तन्मते लक्ष्यतावच्छेदकमाह, 'अन्ये त्विति,
'यद्वावृत्त्येति यस्य साधनस्य यद्वावृत्त्येति योजना, सर्वस्मिन् पक्ष-
इति शेषः, 'यस्य साधनस्येत्यत्र येन केनचित् सम्बन्धेन सम्बन्धित्वं

(१) वदन्तीति ख० ग० ।

सति तत्साधनाव्यापकत्वं । नच धूम-वह्निसम्बन्धो-
पाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् । आपाद्याप्रसिद्धे-

पक्षार्थः, अन्नयस्यास्य 'यदित्यत्र, द्वितीया च महार्थे, तथाच येन
केनापि सम्बन्धेन यत्साधनसम्बन्धिनो यस्य व्यावृत्त्या सह सर्वस्मिन्
पक्षे साध्यं निवर्तते साध्याभावो वर्तते स तत्र हेतावुपाधिरित्यर्थः,
उद्भूतरूपाद्यभावेन महापि प्रत्यक्षत्वाद्यभावः सर्वस्मिन् पक्षे वर्तते-
एवेति न विशिष्टसाध्यव्यापकेऽव्याप्तिः । येन केनापि सम्बन्धेन
यथोक्तधर्मसम्बन्धित्वमेव सोपाधित्वव्यवहारप्रयोजकमिति बोधनाय
'सम्बन्धिन इत्यन्तं 'यस्यैत्यस्य विशेषणं न तु तल्लक्षणघटकं, परन्तु
यद्गुणावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टस्य साध्याभावस्याधिकरणं
सकलपक्षतावच्छेदकाधिकरणं तद्गुर्भवत्सुपाधित्वमित्येव लक्षणं,
परंतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्त्वाद्यभावविशिष्टस्य साध्या-
भावस्याधिकरणं न पक्ष इति न तत्रातिव्याप्तिः, श्रयोगोलकं धूम-
वदग्नेरित्यत्र महानसत्त्वादिकञ्च लक्ष्यमेव, इत्थं वह्निमधूमादित्यादौ
वह्निसामर्थ्याद्यभावविशिष्टस्य साध्याभावस्य पक्षवृत्तित्वेऽपि न सकल-
पक्षवृत्तित्वं श्रतो न तत्रातिव्याप्तिः, सप्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषक-
तापक्षे साधनव्यापकस्यापि पक्षवृत्तेरुपाधित्वात् साध्यव्यापक-साध-
नाव्यापकस्यापि पक्षवृत्तेरनुपाधित्वाच्च जलहृदो वृष्टिफलनियय-
त्यादौ वह्निसामर्थ्यादावतिव्याप्तिः, पर्यायत्वाभावरूपं शुद्धसाध्या-
वाधित्वस्यैव आर्द्रैन्धनादावव्याप्तिवृत्तिप्रतियोगित्वेन ज्ञायमानं,
तद्गुर्मा विशेषणीय' तेनाप्युद्देशिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः, 'निव-

रिति । तन्न । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छे

जलत्वादौ नातिव्याप्तिरिति न कोपि दोषः । लक्ष्यतावच्छेदकमुक्त्वा
लक्षणमाह, 'स च धर्म इति, 'यस्याभावादिति पूर्ववद्वाख्येयं । लक्ष्य-
तावच्छेदकं लक्षणञ्च अयोगोलकं धूमवदङ्गेरित्यत्र आर्द्रन्धने योज-
यति, 'यथेति, 'व्यावर्तते हीति, 'हि' यस्मात्, तद्वावृत्त्या सह पक्षी-
भूतेऽयोगोलके साधनाधिकरणे धूमवत्त्वं व्यावर्तते धूमाभावो वर्तते
इति योजना, तेन लक्ष्यतावच्छेदकं योजितं । ननु तथापि व्याप्यत्व-
गर्भतया लक्षणं तत्राव्याप्तमेव तदभावाधिकरणे पक्षीभूतेऽयोगोलके
पक्षवृत्तिधर्मस्य विशेषणस्य सत्त्वेन तद्विशिष्टसाध्याभावासत्त्वादित्यत-
आह, 'अतएवेति, अर्थस्तु पूर्ववत् । ननु तथापि ध्वंसो न नित्यो
जन्यत्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापके भावत्वे वायुर्वहिरिन्द्रिय-
प्रत्यक्षः प्रत्यक्षसर्गाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्यत्वस्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापके उद्भूतरूपवत्त्वे च लक्ष्यतावच्छेदकस्याव्याप्तिः तदुभयत्र पक्षे
शुद्धसाध्याभावसत्त्वे मानाभावादित्यत आह, 'एवमिति, अर्थस्तु
पूर्ववत् । 'तथाचेति, 'साध्याभावमिद्वेति सहार्थे द्वितीया, 'साध्य-
साधनेति साधनविशिष्टसाध्याभावग्रहो भवतीत्यर्थः, अतो लक्ष्यता-
वच्छेदकस्य न तत्राव्याप्तिरिति श्रेयः । 'साध्याव्यावर्तकत्वादिति पक्षे
साध्याभावासमानाधिकरणत्वादित्यर्थः, 'स्वव्याघातत्वञ्च पूर्वनिरुक्त-

आहुः ।

त्वे तु 'यद्वावृत्त्येत्यत्र पूरणं विनैव सर्वं ग्रन्थं सम्यक् योजयन्ति,

इ यस्य हेतोर्यद्वावृत्त्या हेतुना 'साधनस्य साध्यं निवर्तते'

साधनसम्बन्धिसाध्याभाव साध्ययितुं शक्यते साधनविशिष्टसाध्याभाव
 साध्ययितुं शक्यते इति यावत्, 'यस्य हेतोरित्यत्र येन केनचित्
 सम्बन्धेन सम्बन्धितं पृथग्रथं', अन्वयस्यास्य 'यदित्यत्र तथाच येन
 केनापि सम्बन्धेन यद्धेतुसम्बन्धिनो यस्य धर्मस्य व्यावृत्त्या हेतुना साध-
 नविशिष्टसाध्याभाव साध्ययितुं शक्यते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधि-
 रित्यर्थं, 'सम्बन्धिन इत्यस्य प्रयोजनं पूर्ववत् न तु तल्लक्षणघटक,
 परन्तु यद्धर्मव्यावृत्ति साधनविशिष्टसाध्याभावसिद्धिस्वरूपयोग्या स
 धर्म उपाधिरिति लक्षणं, वायुं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षस्य श्रांश्रयत्वान्
 गौरमित्रातनयं श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शुद्धसाध्याव्यापके
 उद्भूतरूपवत्त्व-शाकपाकजत्वादावव्याप्तिवारणाय^(१) साधनविशिष्टल
 साध्यविशेषणं, साधनपदञ्च पदवृत्तिधर्मपरं, तेन विरुद्धस्वलीयोपाधी
 वायुं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपवत्त्वादौ च नाव्याप्तिः ।
 नन्वेव पूर्वतो वल्लिमान् धूमादित्यादावपि वल्लिषामग्यादेरुपाधि-
 त्वापत्तिं तदभावस्यापि हृदादौ तादृशसाध्याभावसिद्धिस्वरूपयो-
 ग्यत्वादित्यत्र स्वरूपयोग्यत्वमेव इत्यतो निर्बन्धि, 'स चेति, यस्याभा-
 वादिति पूर्ववद्वाख्येयं, तथाच साधनविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वे सति
 पदतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानत्वमेव स्वरूपयोग्यत्वमिति भावः ।
 साधनपदं पदवृत्तिधर्मपरं, लक्षणनिष्कर्षस्तु^(२) पूर्ववत् । अयोगोलकं

(१) प्रत्यक्षत्वस्य गुणादौ श्यामत्वस्य काककोकिकादौ वर्तमानत्वेन तत्र
 उद्भूतरूपवत्त्वस्य शाकपाकजत्वस्य चावर्तमानत्वात् शुद्धसाध्याव्याप-
 कत्वमिति भावः ।

(२) सर्वत्र लक्षणनिष्कर्षमिति उच्यते । एवं सर्वत्र लक्षणनिष्कर्षमिति
 ग० ।

धूमवदङ्गेरित्यत्रार्द्रेभनेलक्षणं योजयति, 'यथेति । नन्वार्द्रेभनाभावस्य कथं साधनविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वमित्यत आह, 'वावर्त्तते हीति, 'हि' यस्मात्, 'वावर्त्तते' व्यावृत्तिप्रतियोगित्वेनानुमीयते, 'अयोगोल्लके' पक्षीभूते अयोगोल्लके । नन्वेतावता तदभावस्य शुद्धधूमाभावव्याप्यत्वेऽपि पञ्चवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्व न सम्भवति तदभाववति पक्षे शुद्धसाध्याभावसत्त्वेऽपि विशेषणसत्त्वेन तादृशविशिष्टसाध्याभावसत्त्वादित्यत आह, 'अतएवेति, अर्थस्तु पूर्ववत् । ननु ध्वसो न निस्थो जन्यत्वात् वायुर्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्ष प्रमेयत्वादित्यादौ भावलोडूत रूपवत्त्वाद्युपाधेरभावस्य जन्यत्वद्रव्यत्वादिरूपपक्षधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वज्ञानात्तदभावेन हेतुना तादृशविशिष्टसाध्याभावानुमितिर्भवतु शुद्धसाध्याभावानुमित्यस्य कथं स्यात् । न च तदनुमितिविरहेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । निरुक्तोपाधित्वज्ञानस्य पक्षे शुद्धसाध्याभावानुमितिद्वारैव दूषकत्वस्याभ्युपेयत्वात् विशिष्टसाध्याभावानुमिते शुद्धसाध्यानुमितावप्रतिबन्धकत्वादित्यत आह, 'एवमिति, 'एव' निरुक्तस्योपाधित्वरूपत्वे इत्यर्थं, तज्ज्ञानादिति शेषः । यदा 'एवमित्यस्य यथायोगोल्लकं धूमवदङ्गेरित्यत्रार्द्रेभनाभावस्य द्रव्यत्वादि-रूपपक्षधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वज्ञानानन्तरं तदभावेन हेतुना पक्षे तादृशविशिष्टसाध्याभावसिद्धतिरिति न द्रव्यत्वादेः पञ्चवृत्तिलनित्यवत्त्वात् शुद्धसाध्याभावसिद्धतिरित्येत्यर्थः, अन्यथा तत्राप्येतदाशङ्कासम्भवादिति भावः । 'भावत्व्यावृत्त्येत्यस्य जन्यत्वविशिष्टनित्यत्वाभावाभावव्याप्यत्वज्ञानानन्तरमित्यादि, अत्रेऽपि 'तथेत्यस्य द्रव्यत्वविशिष्टवहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वाभावव्याप्यत्वज्ञानानन्तरमिति शेषः, 'तथा-

दकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्र-
सङ्गात् विशेषलक्षणे वह्नि-धूमसम्बन्धे पक्षेतरस्योपाधि-
त्वप्रसङ्गाच्च ।

चेत्यादिग्रन्थसु साम्प्रदायिकवदुपयोजनीय । 'साध्यव्यावर्तकत्वादित्यस्य
तु निरुक्तसाध्याभावसिद्धिस्वरूपयोग्यत्वाभावादित्यर्थ', इति कृत
पल्लवितेन ।

'व्यतिरेकधर्मत्वमिति, केवलान्वयिन प्रमेयत्वादे स्वरूप-
सम्बन्धेन कुत्रापि नोपाधित्वमिति व्यतिरेकित्वोपादान, तथाच
तत्त्वसम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदको यो धर्मस्तदन्व तेन रूपेण तत्त्वसम्बन्धेनोपाधित्वमिति
फलित, तेन प्रमेयत्वादे' समवायसम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि न
स्वरूपसम्बन्धेनोपाधित्व, न वा स्वरूपसम्बन्धेन सयोगाभावादेरुपाधित्वं
तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणप्रसिद्धे^(१) सम्बन्धविशेषलाभायैव धर्मपद-
मिति भाव । 'तत्तदुपाधेरिति तत्तत्साध्यक तत्तद्धेतुकोपाधेरित्यर्थ,
लक्षणमित्यनुपपद्यते, 'धूम वह्निसम्बन्धोपाधिरिति धूमाव्यापकत्वे सति
वह्न्यापकत्वरूपधूम वह्निसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाभिमतोपाधिपदवाच्य-
तायय इत्यर्थ, व्यतिरेकिधर्मत्वावच्छिन्नोपाधिपदवाच्यत्वात्प्रयवा-
रणायाभिमतान्त वाच्यताविशेषण । यद्यपि धूमाव्यापकत्वे सति

(१) स्वरूपसम्बन्धेन सयोगाभावाभावस्य सयोगस्य उच्चारौ सत्वेऽपि
सयोगरूपाभावप्रतियोगिन सयोगाभावस्यानधिकरणत्वं न उच्चार-
रतो न सयोगाभावादेरुपाधिष्वमिति भाव ।

केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिद्यत्र पञ्चाह-
त्तिर्हेतुः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रा-
नुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं । नच तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः,
सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः ।

वह्निय्यापकत्वं यदि उपाधिपदवाच्यतावच्छेदकं स्यात् तदा तदव-
च्छिन्नोपाधिपदवाच्यताग्रयः पचेतरः स्यादित्यापादने वैयधिकरणं,
तथापि उपाधिपदवाच्यतावच्छेदकत्वं यदि धूमाव्यापकत्वे सति
वह्निय्यापकतासामान्यनिष्ठं स्यात्तदा पचेतरनिष्ठधूमाव्यापकत्वविशि-
ष्टवह्निय्यापकतानिष्ठमपि स्यादित्यापादने तात्पर्यं । 'आपाधेति
धूमाव्यापकत्वविशिष्टवह्निय्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तद्घटितापाद्याप्रसिद्धे-
रित्यर्थः, तद्घटितापादकाप्रसिद्धेऽप्येत्यपि बोधं । ननु सामान्यलक्ष-
णमितरभेदकं तत्तत्साध्यक-तत्तद्धेतुकोपाधिलक्षणं दूषणौपयिकं
तच्च यत्किञ्चिद्भूमावच्छिन्नतत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधना-
व्यापकत्वं तेन विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधौ नाव्याप्तिरित्यत आह,
'विशेषलक्षण इति यत्किञ्चिद्भूमावच्छिन्नतत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति
तत्तत्साधनाव्यापकत्वरूपे तत्तत्साध्यक-तत्तद्धेतुकोपाधिलक्षण इत्यर्थः,
दूषणौपयिक इति शेषः । 'वह्नि-धूमसम्बन्धे' वह्नि-धूमसम्बन्धज्ञाने
वह्नि-धूमव्याप्तिज्ञान इति यावत्, 'पचेतरस्येति पचेतरनिष्ठद्रूप-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, न चेष्टापत्तिः, पचेतरत्वादिनिष्ठ-
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः सर्व-

साध्यञ्च नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्ट-
त्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदमसङ्गाच्च ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे उपाधिसामान्यलक्षणं ।

विदुलेऽपि तन्निष्ठयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधना-
व्यापकताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः केनाप्यनभ्युपगमादिति भावः ।

ननु स्वयतिरेकेण पक्षे साध्याभावोन्नायकत्वस्य लक्ष्यतानियाम-
कत्वमते हृदो वङ्गिमान् धूमादित्यादौ साधनव्यापकस्यापि वङ्गि-
सामय्यादेशपाधिवापत्तिरित्याग्रहायामिष्टापत्तिमाह, 'केचित्तिति
स्वयतिरेके पक्षे साध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वस्य लक्ष्यतानियामकत्ववादि-
नस्त्वित्यर्थः', 'यत्रेति, साधनस्य पक्षवृत्तित्वे तद्व्यापकधर्मास्यापि पक्ष-
वृत्तित्वावश्यकतया तस्योपाधित्वासम्भवात् यथोक्तस्य लक्ष्यतानियाम-
कत्वमते पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षवृत्तित्वस्य उपा-
धिलक्षणत्वादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'तत्रेति पक्ष-
वृत्तिहेतावित्यर्थः ।

ननु उपाधेर्यथोक्तलक्षणस्य साध्येऽपि सत्वात् परार्थस्यले साध्य-
स्यापि साध्यतावच्छेदकरूपेण उपाधितयोद्भावनापत्तिरित्युक्तं, आह,
'साध्यश्चेति, 'नोपाधि.' साध्यतावच्छेदकरूपेण उपाधितया नोद्भाव्यः,
'व्यभिचारसाधने' तद्व्यभिचारादिरूपसाधने, आदिपदात् तदभाव-
परिपक्ष, 'साध्याविशिष्टत्वादिति साध्यव्यभिचारादिरूपस्य साध्यसा-

विशेषादित्यर्थः, तथाच साधनादिरूपे पक्षे तद्व्यभिचारादेरनिश्चये
निश्चये चोभयथैव तद्व्यभिचारादिना हेतुना साध्यव्यभिचारानुमि-
त्यसम्भवात् न तस्योपाधित्वेन उद्भावनमिति भावः । ननु तथापि
सन्दिग्धोपाधित्वेन तस्योद्भावनापत्तिरित्यत आह, 'अनुमितिमात्रेति
परार्थानुमितिमात्रेत्यर्थः, एतच्चापाततः यत्र न तदुद्भावनं तत्रैव
परार्थानुमितिसम्भवात्, परन्तु कथकसम्प्रदायनिषिद्धत्वाच्च तदुद्भावन-
मित्येव तत्त्वं ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये उपाधिसामान्यलक्षणरहस्यं ।

अथोपाधिविभागः ।

त चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च, साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोव्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निसत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रैन्धनप्रभववह्निसत्त्वं, यत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशयकत्वेन सन्दिग्धो-

उपाधिविभागरहस्यं ।

उपाधिस्तु लक्षयित्वा विशेषलक्षणार्थं (५०) वेति 'हेतुव्यभिचारसंशयकत्वेनेति' (१) साधनाव्यापकत्वसन्देहे साधने साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यस्य सन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देहः, साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यस्य सन्देहात् साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहः व्याप्यसंग्रहस्य व्यापकस्य हेतुत्वादिति भावः । 'सन्दिग्धोपाधिः' सन्दिग्धोपाधिते, तेन 'तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थस्य नान्वयः । प्रथमस्योदाहरणमाह, 'यथेति, 'आकाशाक्षरपरिणतिजनमिति आकादिसंयोगघटितआकाशपाकज-

पाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाका-
द्याहारपरिणतिजत्वं । न च तेनैव हेतुना शाकपाक-
जत्वमपि साध्यं, तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि
साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे हि विवादे न तूभ-
यत्र । न चैवं धूमादद्भ्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः
स्यात्, तत्र वह्निरेव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानै-

श्यामसामग्रीमत्वमित्यर्थः. तेन नायिमग्र्यासङ्गतिः । परार्थस्वलाभि-
प्रायेण शङ्कते, 'न चेति, 'तेनैव' मित्रातनयत्वेनैव, 'तदपि'^(१) तादृश-
सामग्रीमत्वमपि, 'साध्यमिति पक्षसत्त्वशङ्काधीनसाधनाव्यापकत्वसन्दे-
हनिरासाय वादिना साधनीयमित्यर्थः, 'उपाधित्वात्' मन्दिग्धो-
पाधित्वेन उद्भाष्यत्वादित्यर्थः । ननु मित्रातनयत्वेन हेतुना युगप-
द्वोभयं साधनीयं तत्र च श्यामत्वादेर्नोपाधित्वेनोद्भावनसम्भवः साध्य-
स्योपाधित्वेनानुद्भाष्यत्वनियमादित्यत आह, 'उभयस्यापीति, 'श्याम-
त्वात्रे हीति, इदमुपलक्षणं युगपदुभयस्य साधनेऽप्येकांशेऽपरस्यो-
पाधित्वेनोद्भावने बाधकाभावात् व्यभिचाराद्यनुमाने साध्याविशि-
तया स्वस्मिन् साध्य एव स्वस्योपाधित्वेनानुद्भाष्यत्वनियमादिति ध्येयं ।
'चैवमिति, 'एवं' साध्यसामग्र्या अप्युपाधित्वसहविषयत्वे, 'वद्भ्यनु-
मानेऽपि' वद्भ्यनुमित्युपधानस्यत्वेऽपि, 'उपाधिः स्यात्' उपाधियह-

'शाकपाकजत्वमपि' इत्यत्र 'तदपि' इति कस्यचिन्नूलपुस्तकस्य पाठः
तमनुसृत्य तादृशपाठोद्धृतो रक्षस्यकृतेति सम्भाव्यते ।

पाधिकत्वनिश्चयात्, अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्या-
मसामग्र्या स्यातव्यमित्यत्र कार्य-कारणभावादीनां
व्याप्तिग्राहकोणामभावात्। अत एव साध्यसामग्र्या
सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री
नोपाधिः, यत्र तु तन्नास्ति तत्र साध्युपाधिरित्यभि-
सन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तं,

विषयः स्यात्, इष्टापत्तौ चानुमित्यसम्भवादिति भावः। 'अनौपा-
धिकत्वनिश्चयादिति व्याप्यत्वनिश्चयादित्यर्थः, साध्यसामग्र्या अणुपा-
धिग्रहविषयत्वे आचार्यसंवादमाह, 'अत एवेति साध्यसामग्र्या अणु-
पाधिलग्रहविषयत्वादेवेत्यर्थः, 'नोपाधिः' नोपाधिलग्रहविषयः,
'उपाधिः' उपाधिलग्रहविषयः, 'क्वचिन्नोपाधिः' नोपाधिलग्रह-
विषय, 'न तु सर्वत्रेति, नोपाधिलग्रहविषय इति शेषः। द्वितीयमु-
दाहरति, 'यथेति, 'तुल्येति साधनीभूतकार्यत्वनिष्ठसाधनीभूतसकल-
कलव्याप्यताग्राहकसहचारग्रह-साधनीभूतकार्यताव्यापकशरीरजन्य-
त्वादिनिष्ठसाधनीभूतसकलकलव्यापकताग्राहकसहचारग्रहूपयोर्याग-
क्षेमयोरनुकूलतर्कसमवहितत्वेन तुल्ययोः सतीरित्यर्थः, 'उपाधेरिति
कार्यत्वग्रहसाधनाव्यापकीभूतशरीरजन्यत्वादेः साध्यव्यापकतासन्देह-
इत्यर्थः, तथाच चितिः सकलका कार्यत्वादित्यत्र यदा साधने
साध्यव्याप्यतानिश्चयकः साधनाव्यापकशरीरजन्यत्वादौ साध्यव्यापक-
तानिश्चयकश्च तर्को नावतीर्णः तदा शरीरजन्यत्वादिर्न साध्य-

यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानु-
माने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः, यथा च शाकपाकजत्वस्य
साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे।

यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्त-
रमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति । तन्न ।

व्यापकतासन्देहात् सन्दिग्धोपाधिरित्यर्थ । न च तस्य सद्हेतुतया
कथं तत्रोपाधिरिति वाच्य । सद्हेतोरपि दृशाविशेषे सन्दिग्धोपाधि-
कले बाधकाभावादिति भावः । तृतीयमुदाहरति, 'यथा चेति,
'शाकपाकजत्वस्येति साधनाव्यापकतया सन्दिग्धस्य शाकपाकजत्वस्ये-
त्यर्थ, 'मित्रातनयत्वे' मित्रातनयत्वे हेतौ, शाकपाकजत्वमिति शेषः ।

'न वा हेत्वाभासान्तर' न वा हेत्वाभास, 'निरनुयोज्येति, तथाच
परार्थानुमान एव उपाधिसन्देहो दूषणं न तु स्वार्थानुमानेऽपीति
भावः । 'सन्दिग्धानैकान्तिकवदिति अनैकान्तिकत्वसन्देहवदित्यर्थ,
एतच्च दूषकत्वमात्रे दृष्टान्त, तेन व्यभिचारसंशयाधायकत्वाभावे-
ऽप्यस्य न चिति । 'दूषकत्वात्' उपाधिसन्देहस्य दूषकत्वात्, 'उपाधे-
रिव' उपाधित्वनिश्चयस्येव, 'निश्चयाधायकतया' व्यभिचारनिश्चया-
धायकतया^(१) । न च तथापि उपाधित्वसन्देह स्वरूपसन्नेव

(१) 'व्यभिचारनिश्चयाधायकतया' इत्यत्र 'निश्चयाधायकतया' इति कस्य
चिन्मूलपुस्तकस्य पाठो वर्तते तमनुसृत्यैव व्यभिचारनिश्चयाधायक-
तया इति व्याख्यातमधुरानाद्येनेत्यनुमीयते ।

सन्दिग्धानैकान्तिकवद्भ्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषक-
त्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

इति श्रीमद्भ्रूशेषोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे उपाधिविभागः ।

व्यभिचारसंग्रहद्वारा दूषको न तु तज्ज्ञानमिति तज्ज्ञानार्थं तदु-
द्भावनमफलं अर्थान्तरापादकञ्चेति वाच्यं । तथासत्यनैकान्ति-
कत्वसन्देहोपाधित्वनिश्चययोरप्युद्भावनस्य तथात्वापत्तेः । यदि चानै-
कान्तिकत्वसन्देहादिना मम व्याप्तिग्रहो मा भूत् इतिज्ञापनाय
तदुद्भावनं कथकसम्प्रदायसिद्धं, तदा उपाधित्वसन्देहान्मम व्याप्तिग्रहो
मा भूदितिज्ञापनाय उपाधित्वसन्देहोद्भावनमपि कथकसम्प्रदाय-
सिद्धमिति तुल्यत्वादिति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये उपाधिविभागरहस्यं ।

अथोपाधेरदूषकतावीजपूर्वपक्षः ।

इदानीमुपाधेरदूषकतावीजं चिन्त्यते (१) ।

नाप्यस्य स्वयतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं,

अथोपाधेरदूषकतावीजपूर्वपक्षरहस्यं ।

प्रसङ्गादुपाधेरदूषकतावीज निरूपयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते, 'इदानीमिति उपाधिविभागानन्तरमित्यर्थ', 'दूषकतावीज' दोषप्रयोजकतास्वरूप, अनुमिति-तत्रयोजकान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानदोष, 'चिन्त्यते' ज्ञायते ।

केचित्तु 'दूषकतावीज' दूषकव्यवहारविषयतावच्छेदक, दूषकशब्दोपाधिशब्दयोः पर्यायतापत्त्या दूषकशब्दस्य पारिभाषिकतापत्त्या च यथोक्तलक्षणस्य तद्विषयतावच्छेदकतासम्भवादिति भाव इत्याहुः । तदसत् । 'सत्प्रतिपक्षे उपाधुद्भावनं न स्यादित्याद्ययिमप्यन्यासङ्गते ।

'स्वयतिरेकेति लिङ्गतावच्छेदकविधया स्वयतिरेकलिङ्गकपक्षविशेषकसाध्याभावानुमितिप्रयोजकतयेत्यर्थ, तृतीयार्थोऽभेद, तथाच तादृशानुमितिप्रयोजकत्वमास्य दूषकमिति फलित । 'सत्प्र-

तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं
न स्यात् । न च प्रतिपक्षवाहुल्येनाधिकवलाथमुद्भावनं,

तिपक्षे' स्वयं साध्यसाधकहेतोरुपन्यासानन्तरं वादिना साध्याभाव-
साधकहेतावुपन्यस्ते, 'सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति साध्यसाधकहेतुन्तरस्य
यथा नोद्भावनं तथा उपाधेरप्युद्भावनं न स्यादित्यर्थः, साध्याभावसा-
धकहेतुमत्ताज्ञानात्मकप्रतिबन्धकसद्भावावदुपाधेस्तत्र यथोक्तदूषकला-
सम्भवेन व्यर्थत्वादिति भावः । 'सत्प्रतिपक्षवाहुल्येनेति साध्यसा-
धकानेकहेतुज्ञानसत्त्वेनेत्यर्थः, साध्याभावसाधकहेतुमत्ताज्ञानसत्त्वेऽपि
साध्यानुमितेरुत्पादादिति शेषः, 'अधिकवलाथमिति साध्याभावसा-
धकानुमितिप्रतिबन्धकसाध्यानुमित्यर्थमेवेत्यर्थः । न चैवं सत्प्रति-
पक्षान्तरस्याप्युद्भावनापत्तिः, इष्टत्वादिति भावः । 'शतमपीति,
'न्यायात्' तान्त्रिकप्रवादात्, तथाच साध्याभावसाधकहेतुज्ञानसत्त्वे
साध्यसाधकानेकहेतुज्ञानात् साध्यानुमित्युत्पादे प्रवादव्याघातः,
'अन्धानां' साध्याभावसाधकहेतुमत्ताज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यज्ञानाद्यभाव-
विशिष्टज्ञानविषयाणां साध्यसाधकहेतूनां, 'शतमपि', 'न पश्यति'
न साध्याभावसाधकैकहेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे साध्यानुमिति जनयतीति
तदर्थादिति भावः । तन्नु तज्ज्ञायोऽप्रमाणं इत्यत आह, 'एकेनापीति
तदभावसाधकैकहेतुमत्ताज्ञानेनापि, 'बहूनां' तत्साधकानेकहेतुम-
त्ताज्ञानानां, 'फलप्रतिबन्धात्'^(१) फलप्रतिबन्धस्यानुभवमिद्वलत्वाच्चे-

(१) इतन् 'प्रतिबन्धादित्यत्र 'फलप्रतिबन्धादिति कस्यचिन्मूलापुस्तकस्य
पाठोऽनुमीयते ।

शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च, व्याप्ति-पक्षधर्मते हि बलं तच्च तुल्यमेव, न

त्यर्थं । नन्विदमसम्भवि तद्वत्ताज्ञान प्रति तदभावव्याप्यभूयोधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह, 'व्याप्तीति, 'बल' ज्ञान-विषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदक, 'तच्च' तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकच्च, 'तुल्यमेवेति तदभावव्याप्यभूयोधर्मवत्ताज्ञान इव तदभाव-व्याप्यैकधर्मवत्ताज्ञानेऽप्यविशिष्टमेवेत्यर्थं, 'न तु भूयस्त्वमपि' न तु व्याप्यनिष्ठभूयस्त्वमपीत्यर्थं, 'बलमित्यनुषज्यते, प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति तदर्थं, अत्र हेतुमाह, 'एकस्मादपीति यत्र तत्तदभाव-योर्बभूवोरेकधर्मिण्येकस्यैव व्याप्यधर्मस्य ज्ञान^(१) तत्रैकव्याप्यधर्मवत्ता-ज्ञानादपीत्यर्थं, 'अन्वमितेरिति भवकार पाठ^(२) 'अनु' पश्चात्, 'अमिते' विशिष्टमिति विरहात् इत्यर्थं, 'अनुमितेरित्युकारधन्व-ल्लितपाठेऽपि 'अनु' पश्चात्, 'मिते' विशिष्टबुद्ध्यभावस्य प्रमितेरि-त्यर्थं । ननु सत्प्रतिपक्षे नानुमानदूषणार्थमुपाध्युद्भावनमपि तु बह्व्यु-व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गकल्पनमपेक्ष्य एकत्र तत्कल्पनैव लघीय-सीति लाघवतर्कसहकृतप्रमाणात् प्रतिपक्षहेतुमत्तापरामर्शप्रामा-ण्यप्रदार्थमेव तदुद्भावन, अत एवास्माकं न्याया सम्यञ्चो बहुवच्येति प्रमाणादीकापि, किञ्च यत्र वादि-प्रतिवादिभ्या साध्यसाधक-तद-

(१) यत्र तत्तदभावयोर्बभूवोरेव धर्मिण्येकस्यैव व्याप्यधर्मस्यैव ज्ञान मिति ग० ।

(२) 'भवत्त्व पाठ' इति आदर्शपुस्तकेषु वचंते परन्त्वय न समीचीन ।

तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादप्यन्वमितेः^(१) सन्दिग्धोपाधे-
रदूषकतापाताच्च तद्भ्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वात्^(२) । अपि

भावसाधकन्यायमात्रं प्रयुक्तं मध्यस्थस्य चैकत्रापि हेतावनुकूलतर्का-
स्कृत्यां व्याप्तिनिश्चयो न जातस्तत्रैवोपाधुद्भावनमफलमन्यत्र च तदु-
द्भावनं निष्फलमेव अन्यथा व्यभिचाराद्युत्पापकतया दूषकतावादि-
नामथेतद्दोषस्य दुरुद्धरत्वात् व्याप्तिनिश्चयमत्वेन व्यभिचारादिज्ञान-
स्याप्यसम्भवादित्यस्वरसादाह, 'सन्दिग्धोपाधेरिति उपाधित्वसन्देह-
दमायामुपाधेरदूषकतापत्तेश्चेत्यर्थं, 'तद्भ्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वादिति
पाठं तद्भ्यतिरेकस्य तदानीं साध्याभावव्याप्यतया सन्दिग्धत्वादि-
त्यर्थं, क्वचित्तु 'तद्भ्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति पाठं, तत्र
'सन्दिग्धोपाधेरित्यस्य पक्षवृत्तिसन्दिग्धदशायामुपाधेरित्यर्थं, अथ
'पक्षवृत्तिरित्यस्य पक्षवृत्तितया निश्चितश्चेत्यर्थं । ननु सप्रतिपक्ष-
तया उपाधेर्दूषकत्ववादिनये उपाधित्वासन्दिग्धदशया उपाधेर-
दूषकत्वे द्रष्टापत्तिरेवेत्यत आह, 'अपि चेति, 'उपाधित्वं न
स्यात्' उपाधेर्दूषकत्वं न स्यात्, 'व्यतिरेक इति तद्भ्यतिरेकस्यासा-
धारणत्वादित्यर्थं, पक्षमाचक्षेत्तत्त्वसाधारण्यरूपत्वादिति भावः ।

(१) 'अनुमितिदर्शनात्' इति पाठं बहुषु आदर्शपुस्तकेषु वर्तते पर-
न्वयं न समीचीनं, 'अनुमितिदर्शनात्' इत्यत्र 'अन्वमिते' अथवा
'अनुमिते' इति पाठद्वयमेव पूर्वापरग्रन्थपर्यालोचने समीचीनत्वेन
प्रतिभातं रक्षस्यहता व्याख्यातम् ।

(२) तद्भ्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति पा० ।

चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरे-
केऽसाधारण्यात् पक्षवृत्तिश्च^(१) उपाधिर्न स्यात् यथा
घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं अन्यकारो द्रव्यं

ननु पक्षमात्रवृत्तित्वरूपासाधारण्यज्ञानं नानुमितिविरोधि किन्तु
यावत्पक्षव्यावृत्तित्वरूपतज्ज्ञानमेव तथा तच्च तत्र नास्ति पक्ष-
स्यैव सपक्षत्वादित्यत्र आह, 'पक्षवृत्तिश्चेति पक्षवृत्तिताज्ञानदशायां
उपाधिर्दूषको न स्यादित्यर्थः, 'स्वातन्त्र्येणेति स्वाश्रयविषयकलौकिक-
साक्षात्कारविषयान्यत्वे सति लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वादित्यर्थः,
त्रसरेणुरात्मा चात्र दृष्टान्तः व्यभिचारश्च गन्धादौ^(२), 'अश्रावणत्व-

(१) पक्षधर्मश्चेति क० ग० ।

(२) त्रसरेणोराश्रयस्य द्युक्त्वस्य महत्त्वाभावात् स्वात्मनश्चाश्रयाप्रसिद्ध्या
त्रसरेणोरात्मनि च स्वाश्रयविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयान्यत्व
उपपद्यते । न च स्वाश्रयविषयकलौकिकसाक्षात्कार एवाप्रसिद्ध-
कथं तद्विषयान्यत्वं सम्भवति इति वाच्यम् । स्वाश्रयविषयकलौकिक-
साक्षात्कारविषयान्यत्वपदेन स्वाश्रयविषयकलौकिकसाक्षात्कार-
विषयो यो यस्तदन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अन्यकारप्रत्यक्षे व्यालोक-
संयोगनिरपेक्षचक्षुषः कारणत्वेऽपि तदाश्रयप्रत्यक्षे व्यालोकसंयोग-
सापेक्षस्यैव चक्षुषः कारणत्वात् अन्यकारस्य स्वाश्रयविषयकलौकिक-
साक्षात्कारविषयान्यत्वं । गन्धाश्रयस्य प्रायेणाप्रक्षयात् गन्धे स्वाश्रय-
विषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयान्यत्वविशिष्टलौकिकसाक्षात्कारवि-
षयत्वं वर्तते किन्तु द्रव्यत्वं न वर्तते इति व्यभिचारः स्फुट एवेति
समुदितत्वावृष्यम् ।

स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं तद्भूतिरेकस्य
पक्षवृत्तित्वात्, न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्
अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च ।

किञ्च साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेः^(१) साध्याव्या-
पकत्वे तद्भूतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न ह्यव्यापक-

मिति, शब्दे चास्य साधनाव्यापकत्व, 'पक्षवृत्तित्वादिति पक्षवृत्ति-
त्वापह्नवदित्यर्थः । 'तल्लक्षणेति साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्व-
रूपस्य उपाधिलक्षणस्य सत्त्वादित्यर्थः, 'अन्यथापीति पक्षवृत्तित्वं
विनापीत्यर्थः, पक्षवृत्तित्वाभ्रमेणेति शेषः, 'दूषकत्वसम्भवादिति
कदाचिद्दूषकत्वसम्भवात्, दूषकतातिप्रसङ्गस्यादोषत्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु तत्रोपाधिलक्षणं अपि तु पक्षवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षवृत्तित्वमेव लक्षणं तच्च तत्र नास्ति
यथोक्तस्य दूषकतारूपत्वान्यथानुपपत्त्या तथैव कल्पनादित्यत आह,
'अन्यथापीति यथोक्तरूपभिन्नस्यापि दूषकत्वसम्भवाच्चेत्यर्थः, तथाच
किं सकलप्रामाणिकोपाधिव्यहारविषयस्य तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमे-
नेति भावः इत्याह ।

ननु सत्प्रतिपक्षोच्चायकत्वेन दूषकतावादिनो मम पक्षवृत्तित्व-
पक्षदशायां उपाधेरदूषकत्वे दृष्टापत्तिरेवेत्यत आह, 'किञ्चेति,
'साध्यव्याप्येति साध्यव्याप्यतया निश्चितस्य साधनस्याव्यापकताज्ञाने-

(१) साध्यव्यापकत्वेनोपाधेरिति क-चिद्विज्ञानप्रकाशपाठ परस्वयं न
समाधीनः ।

व्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरहरूपतया, असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात् । नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धेरन्तर्भावः, न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्व-साधनाव्यापकत्वज्ञानं अन्यस्य व्याप्तिज्ञाने स्वतः प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्य-

नोपाधेः साध्याव्यापकत्वज्ञाने इत्यर्थः, 'सप्रतिपक्ष.' साध्याभावग्रहः, 'अव्यापकव्यतिरेकादिति अव्यापकतया गृहीतस्य व्यतिरेकादव्याप्यतया गृहीतस्य व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः । 'असिद्धत्वेनेति हेतुविशेष्यकव्याप्यभावप्रकारकज्ञानस्थानुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकस्य विशेषणविधया प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, 'दूषकत्वमित्यनुषण्यते इतीयार्थस्य पूर्ववत्, उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वे हि उपाधिर्वाप्यभावरूपतया दूषकः स्यात्तदेव च सिद्धसिद्धिव्याघातान्निराकृतमित्याह, 'अनौपाधिकत्वेति । उपाधिर्न दूषकः किन्तु व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासान्तर्गतएव स इति कस्यचिन्मतं दूषयति, 'नापीति, 'अनौपाधिकत्वज्ञानस्य' उपाधित्वप्रकारकोपाधिज्ञानाभावस्य, 'व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतयेति^(१) व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतयेत्यर्थ, 'व्याप्यत्वासिद्धेः' व्याप्यत्वासिद्धौ, साधारण्यादिभिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयस्यैव व्याप्यत्वासिद्धित्वादिति

(१) व्याप्तिज्ञानकारण्येतीति क० ख० ।

व्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञानं नेत्यत्तुमर्हतीति वाच्य । न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात्, किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभि-

भाव । दूषयति, 'न हीति, 'अन्यस्य' साधनभिन्नस्य, 'अन्यस्य व्याप्तिज्ञाने' साधनभिन्नान्यस्य व्याप्तिज्ञाने, साधनस्य व्याप्तिज्ञान-इति यावत्, 'स्वतः प्रतिबन्धकमिति साक्षात्प्रतिबन्धकमित्यर्थ, भिन्नधर्मिकत्वादिति भाव । तथाचानुमिति-तत्कारणान्यतर प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकज्ञानविषयस्यैव हेत्वाभासतया कथमस्य हेत्वाभासेऽन्तर्भाव इति हृदय । भिन्नधर्मिकत्व परिहरन्नाह, 'न चेति, 'साध्यव्यापकेति अव्याप्यतासम्बन्धेन साध्यव्यापकवत्ताज्ञान इत्यर्थ, तथाच तद्विषयतयैव उपाधिर्याप्यत्वाभिज्ञान्तर्गत इति भाव । 'साध्यव्यापकेति अव्याप्यतासम्बन्धेन साध्यव्यापकाभाववत्ताज्ञानमित्यर्थ, 'येनेति, जनकीभूत ज्ञान विघटयत एव साक्षात्भावाद्यनवगाहिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वनियमादिति भाव । तत्किमव्याप्यतासम्बन्धेन उपाधिमत्ताज्ञान व्याप्तिज्ञानविघटकमेव न भवतीत्यत आह, 'किन्त्विति, 'साध्यव्यापकेति अव्याप्यतासम्बन्धेन साध्यव्यापकोपाधिमत्ताज्ञानेनेत्यर्थ, 'साध्यव्यभिचारित्वेति, व्याप्तिज्ञानविघटयत इति शेष, एतच्च समाधिसौकर्यादुक्त, वस्तुतोऽव्याप्यतासम्बन्धेन हेतावुपाधिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽप्युपाधेर्न व्याप्यत्वा

चारित्वज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन, यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात्^(१) ।

सिद्धित्वसम्भवः उपाधिविशिष्टहेतुनिरूपितविषयित्वस्यैव व्याप्तिग्रह-प्रतिबन्धकतानियततया^(२) तद्विशिष्टहेतोरेव तथात्वसम्भवादन्यथा व्याप्यत्वासिद्धान्तर्गतसाध्यादेरपि प्रत्येकं व्याप्यत्वासिद्धित्वापत्तेरिति हेत्वाभासे सुव्यक्तं । ननुपाधिदूषक एव दूषकत्वन्तु तस्य स्वव्यभिचारलिङ्गक-साधनपक्षक-साध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकत्वेनेति मतं दूषयति, 'नापीति, दूषकत्वमित्यनुपपद्यते, तृतीयार्यसु पूर्ववत्, 'साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेनेति साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन इत्यर्थः, 'तथेति, तत्पूर्वमिति शेषः । 'साध्यव्याप्येति साध्यव्याप्यसाधनाव्यापकत्वेनेत्यर्थः, 'साध्यव्यभिचारित्वं' साध्यव्यापकत्वं, 'व्याप्तिग्राहकेति उपाधिनिष्ठसाध्यव्यापकताग्राहकसहचारादिग्रह-हेतुनिष्ठसाध्यव्याप्तिग्राहकसहचारादियहयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । 'साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेनेति साध्यव्यापकाव्याप्यत्वलिङ्गेनेत्यर्थः, 'व्याप्तिविरहेति साधनपक्षकसाध्यव्याप्तिविरहानुमितिप्रयोजकतयेत्यर्थः, 'दूषकत्वमित्यनुपपद्यते, 'साध्यव्याप्येति साध्यव्याप्यसाधनेत्यर्थः, 'उपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति आभा-

(१) व्याप्तिग्राहकत्वौल्यादिति न० ।

(२) व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितयेत्यर्थः ।

नापि साध्यव्यापकाद्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायक-
तया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्व-
साधनात्, तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे उपाधिदूषकतावीजपूर्व-
पक्षः ।

सस्य दोषस्य यो हेतुः प्रयोजकः तस्मादन्तरमिति व्युत्पत्त्या उपाधि-
रदूषक इत्यर्थः, राजदन्तादित्वात् षष्ठीतत्पुरुषसमासेऽपि हेतुमब्दस्य
पूर्वनिपातः ।

केचित्तु हेत्वाभासान्तरमिति बाध सत्प्रतिपक्षाद्यतिरिक्तानु-
मितिमात्रात्प्रतिबन्धकज्ञानविषयो हेत्वाभास इत्याहुः । तदसत् ।
जनकज्ञानविषयकतया याद्वाभावाद्यनवगाहितया चानुमिति प्रत्यपि
मात्रात्प्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति ध्येयं ।

इति श्रीमयुरानायतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये उपाधिदूषकतावीजपूर्वपक्षरहस्यं ।

कतैव नास्तौति क्व वहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च
सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि
दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयोवक्तव्यः तेन
विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्ब्यभिचा-

भ्यकज्ञानप्रयोजकतारूपत्व-साचादनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानप्रयोजकता-
रूपत्वचिन्तनमित्यर्थः । 'किञ्चेति यत इत्यर्थे, 'सत्प्रतिपक्षतयेति
स्वव्यतिरेकलिङ्गकसाध्याभावानुमितिप्रयोजकतयेत्यर्थे, 'व्याप्यत्वासि-
द्धतयेति व्याप्तिविरहरूपत्वेन विशेषणविधया हेतुविशेष्यकव्याप्त्य-
भावप्रकारकज्ञानप्रयोजकतयेत्यर्थे, 'स्वातन्त्र्येण वेति तदितररूपेण
वेत्यर्थे, तच्च रूप स्वाव्याप्यत्वलिङ्गक-हेतुपक्षक-साध्यव्याप्तिविरहा-
नुमितिप्रयोजकत्व वक्ष्यमाणव्यभिचारज्ञानप्रयोजकत्वञ्चेति भावः ।
'साध्यव्यापकतानिश्चय' तद्ग्रह, 'वक्तव्य' अपेक्षणीय, 'व्यभिचा-
रज्ञानद्वारेति मानसव्यभिचारप्रत्यक्षप्रयोजकतयेत्यर्थे, अतो नाधि-
क्षेपेण पौनरुक्त्य, मानसव्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानस्य विशेषद-
र्शनतया उपयोगित्वेन तद्विषयतया उपाधेरपि तत्र प्रयोजकत्वादिति
भावः । 'साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेनेति खनिष्ठसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा-
वच्छिन्नाव्याप्यत्वेन हेतुना हेतौ साध्यव्याप्तिविरहानुमितिप्रयोजक-
तया वेत्यर्थे, एतच्च उपाधित्वनिश्चयमधिहृत्य, उपाधित्वमशयस्य तु
साध्यव्यभिचारवत्साध्यव्याप्तिविरहस्यापि मशय प्रत्येव क्वचित् प्रयोज-
कत्व । अत्र साध्यव्याप्तिविरहपद साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्य-

रनिश्चयः तत्सशयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञान-
द्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहेन्नायकतया
वोपाधेर्दूषकत्वम् ।

यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचा-

वद्वृत्तिलरूपव्याप्तिविरहपर, न तु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्य-
रूपव्याप्तिपर, स्वत्वस्थानुगतस्थाभावेन पक्षीभूतसाध्यव्यक्तिपर्यवसन्नतया
साध्याप्रसिद्धे । एतेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्य-
कत्व साध्यव्याप्तिविरह इत्यपि निरस्त, स्वत्वस्थानुगतस्थाभावेन
पक्षीभूतसाधनव्यक्तिपर्यवसाने साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थतया हेतौ
तदनुमानवैफल्यपत्तेरिति ध्येय ।

कालभेदेन व्यवस्थितविकल्पमाह, 'यदेति, 'साध्यव्यापकेति
साध्यव्यापकोपाध्यभाववद्वृत्तिलेनेत्यर्थ', 'उन्नेय' हेतावनुमेय, तथाच
क्वचित्साध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकतयापुपाधेर्दूषकत्वमिति भाव ।
एतदपि निश्चयदशामधिकृत्य, इदञ्च पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वरूपोपाधित्वज्ञानस्य दूषकतावीजमुक्त, पक्षवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तिलरूपोपाधित्वज्ञानस्य तु
सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्व क्वचित् बाधोन्नायकत्वञ्च दूषकतावीज बोध्य,
सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वञ्च पक्षे साध्याभावव्याप्योपाध्यभाववत्तानिश्चय-
प्रयोजकत्व, बाधोन्नायकत्वञ्च पक्षे साध्याभावानुमितिप्रयोजकत्व, तच्च
पक्षे तुल्यबलसाध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयविरहदशाया पक्षे साध्याभा-

रित्वमुन्नेयं । न च साधनाभाववद्दृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् अदृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च ।

व्याप्योपाध्यभाववत्तानिश्चयद्वोरावसेय । व्याप्तिविरहानुमाने व्यभिचारानुमाने च उपाधिमात्रद्वये, 'न चेति पक्षीभूतसाधनाभाववद्दृत्तित्वमित्यर्थं, व्यभिचारास्फुटतादृश्यामेव उपाधिना व्याप्तिविरहाद्यनुमानात् यत्राधिकरणे हेतौ साध्यव्यभिचारित्वं तदौयधर्मिणास्य साध्याव्यापकत्वग्रह इति भावः । 'उपाधिमात्रेति व्यतिरेकिसाधनकोपाध्यव्यभिचारमात्रस्य तादृशोपाध्यव्याप्यत्वमात्रस्य च निरुपाधित्वोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । केवलान्वयिनि साधने पक्षीभूते पक्षीभूतसाधनाभावस्याप्रसिद्ध्या तद्दृत्तित्वस्य उपाधित्वासम्भवेऽपि तदतिरिक्ते पक्षीभूते सर्वत्रैव तदुपाधिताया सुवचत्वादिति भावः । 'सत्प्रतिपक्ष इति यथा सत्प्रतिपक्ष पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य उपाधित्वनियमे सत्प्रतिपक्षमात्रस्य निरुपाधित्वोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'अदृत्तीति, व्याप्तिविरहसाधनाभिप्रायेणोद्, साधनाव्याप्यत्वस्य तत्रोपाधित्वाभिधाने तु नैतद्दोष इति ध्येयः । 'संयोगादाविति, एतच्च साधनाभाववद्दृत्तित्वं यथाश्रुतमभिप्रेत्य, साधनाभावीयनिरवच्छिन्नाधिकरणतावद्दृत्तित्वस्योपाधित्वाभिधाने तु नायं दोष इति ध्येयः ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे उपाधिदूषकतावीज-
सिद्धान्तः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये उपाधिदूषकतावीजसिद्धान्तरहस्यं ।

अथोपाध्याभासनिरूपणं ।

अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययः, यथान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययः, यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाध्यविपर्ययः, यथा वह्निरु-

अथोपाध्याभासनिरूपणरहस्यं ।

उपाधिं निरूप्य तदाभासान् गणयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानौते, 'अथेति उपाधिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः, 'उपाध्याभासा इति, निरूप्यन्ते इति शेषः । 'असाधारणविपर्यय इति असाधारणः विपर्ययो व्यतिरेको घञेति बद्धव्रीहिः, साध्याभावे साध्य इति चादौ पूरणीयं, तथाच यदभावः साध्याभावे साध्येऽसाधारणो भवति स उपाध्याभास इत्यर्थः, असाधारणमिह सर्वमपचयावृत्तत्वमात्रं साध्याभावरूपसाध्यवदवृत्तित्वमिति यावत् तथाच यदभावः साध्याभाववदवृत्तिः स उपाध्याभास इति फलितं, तस्य साध्यव्यापकताभावेनासदुपाधित्वादिति भावः । तस्य उदाहरणमाह, 'यथेति, केवलान्वयिसाध्ये साध्याभावस्याप्रसिद्धा 'अन्वयव्यतिरेकिणीत्युक्तं, 'अन्वयः' साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः, तदवच्छिन्न-

ष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पञ्चाव्यापकविपर्ययः,
यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरि-
क्तत्वम् । अत्राणुव्यतिरिक्तत्वव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेक-
देशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेकः, यथा

प्रतियोगिताकव्यतिरेकप्रतियोगिनौत्यर्थः, जलहृदो वज्रिमान्
द्रव्यत्वादित्यादौ हृदेतरत्वादेर्यतिरेकस्य साध्याभाववदवृत्तित्व-
विरहात् 'बाधोन्नीतान्येति पञ्चविशेषणं साध्याभाववत्तया प्रमिता-
न्येत्यर्थः, तथाच पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वा-
दिकमिति भावः ।

प्राञ्चसु साध्याभावे साध्य इत्यादौ न पूरणीयं, असाधारणत्वञ्च
सर्वसपञ्च-विपक्षव्यावृत्तत्वं, प्रकृतसाध्यवत्तया निश्चितत्वमेव सपक्षत्वं,
तदभाववत्तया निश्चितत्वञ्च विपक्षत्वं, तथाच यद्भावः सकलसाध्य-
वत्तानिश्चितव्यावृत्तत्वे सति सकलसाध्याभाववत्तानिश्चितव्यावृत्तः स
उपाध्याभास इत्यर्थः, अतएव उदाहरणे केवलव्यतिरेकिणि सपक्षस्य
केवलान्वयिनि च विपक्षस्याप्रसिद्ध्या तत्रत्यपक्षेतरत्ववारणाय 'अन्वय-
व्यतिरेकिणीत्युक्तं, वज्रिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षस्यैव विपक्ष-
तया वज्रीतरत्वस्य तद्वावृत्तत्वाभावात् तद्वारणाय 'बाधोन्नीतान्ये-
त्युक्तं साध्याभाववत्तया निश्चितान्येति तदर्थः । इदमुपलक्षणं
भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् भूरनित्या भूमिन्नभिन्नत्वादित्यादौ च केवल-
व्यतिरेकिण्यपि पक्षेतरत्वं उदाहरणं बोध्यं तत्र सपक्षस्य प्रसिद्धत्वा-

शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात् । स नित्यः^(१)
 रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ । पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधानव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था

दित्याहुः । तदसत् । वङ्गिरनुष्णः छतकत्वादित्यादौ बाधोन्नीतपचे-तरत्वेऽतियाप्रिवारणाय विषयव्यावृत्तत्वदलस्यावश्यकत्वेऽपि मपचव्यावृत्तत्वदलस्य व्यर्थत्वात्, पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते द्रव्यत्वादित्यादौ केवलव्यतिरेकिष्यपि पचेतरत्वस्योपाध्याभासतया तद्वारणस्यायुक्तत्वात् । किञ्चैवं वङ्गिरनुष्णः छतकत्वादित्यादौ बाधिते यदा सौरालोकादावेव साध्याभावनिश्चयो न तु पचे तदा पचेतरत्वस्य उपाध्याभामत्वापत्तिः, एवं धूमवान् वङ्गेरित्यादावपि यदा आर्द्रैर्भ्रमाद्यधिकरण एव साध्य-तदभावयोर्निश्चयो न तु तदनधिकरणे तदा तत्रापार्द्रैर्भ्रमादेरुपाध्याभामत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, साध्यव्यापकत्वादेष्टादानामपि मत्त्वेनाभासतायां बीजाभावात् । न च यन्मते उपाधित्वज्ञानस्य पचे साध्याभावव्याप्योपाध्यभाववत्ताज्ञानद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकत्व तन्मते तदानो तेषामभावे साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानासम्भवं एव उपाध्याभामत्वे बीजमिति वाच्यं । असाधारणज्ञानव्यानुमिति प्रत्येव प्रतिबन्धकतया तन्मत्त्वेऽपि साध्याभावव्या-

न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वात् । न हि यद्येन सोपा-
धिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति, न तु सत्प्र-
तिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे वीजं,
स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य

एतज्ज्ञाने बाधकाभावात् असाधारणज्ञानस्यान्वयसहचारसहप्रति-
बन्धकतया व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वपक्षेऽप्यन्वयव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रति-
बन्धकतया तत्सत्त्वेऽपि साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने बाधकाभावा-
च्चेति ध्येयं ।

‘अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययः’ यद्वृत्तिसाध्यस्य साध्यतावच्छेदकरूपे-
णाभावोऽस्तीकः अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याश्रय इति यावत्, ‘पक्षेतरत्वादिरिति, आदि-
पदात्पक्षेतरत्वातिरिक्तवस्तुमात्रपरिग्रहः, केवलान्वयिसाध्ये कुचचि-
त्साध्यव्यापकत्वस्य कुचचित्साधनाव्यापकत्वस्य विरहात् वस्तुमात्रस्यैव
उपाध्याभासत्वादिति भावः । ‘बाधितेति अस्याप्यतासम्बन्धेन बाधितः
साध्यविपर्ययो यचेति व्युत्पत्त्या साध्याभावव्याप्य इत्यर्थः, ‘अकृतकत्व-
मिति न विद्यते कृतकं कार्यं यवेति व्युत्पत्त्या जन्यधर्मानाश्रयत्वमि-
त्यर्थः, ‘पक्षाव्यापकेति, ‘पक्षः’ साधनवान्, तदवृत्तिविपर्ययक इत्यर्थः,
कचिच्च ‘पक्षव्यावर्तकेति पाठः तस्याप्ययमेवार्थः, ‘चित्यादिकमिति
पृथिव्यादिकमित्यर्थः, ‘अणुव्यतिरिक्तत्वं’ परमाणुभिन्नत्वं, अस्योपाध्या-
भासत्वे वीजमाह, ‘अत्रेति परमाणुव्यतिरिक्तत्वं इत्यर्थः, ‘अणुव्यति-

साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । न च पूर्व्वहेतोस्त-
 एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् ।
 अगृह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्व्व-

रिक्तत्वव्यतिरेकस्य' परमाणुव्यतिरिक्तत्वव्यतिरेकस्य, 'एकदेशवृत्त्या'
 एकदेश एव वृत्त्या नित्यपृथिव्यादावेव वृत्त्येति यावत्, 'भागाभिद्धे-
 रिति उपाधिलक्षणान्तर्गतस्य साधनाव्यापकत्वभागस्याभिद्धेरित्यर्थः ।

केचित्तु सर्वमतसाधारण्येन उपाध्याभासान् गणयित्वा पञ्चवृत्ति-
 धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पञ्चावृत्तिरेवोपाधिरिति मते
 उपाध्याभासान् गणयति, 'बाधितेति यत्प्रमानार्धिकरणसाध्यस्य
 साध्यतावच्छेदकरूपेणाभावः पक्षे बाधित इत्यर्थः, 'अकृतकत्वं'
 अकार्यत्वं, तत्र पञ्चवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य पक्षेऽपि सत्त्वेन तादृ-
 ग्गसाध्यव्यापकत्वविरहादिति भावः । इदमुपलक्षणं पूर्व्वतो धूमवान्
 वहेरित्यादावाद्द्रव्यनादिकमपि बोध्यं । 'पञ्चाव्यापकेति^(१), पञ्चैकदे-
 शावृत्तौत्यर्थः, 'चित्यादिकं' पार्थिवद्रव्यकादिकं, अणुव्यतिरिक्तत्वस्य
 पञ्चाव्यापकविपर्य्ययकत्वमुपपादयति^(२), 'अत्रेति चित्यादिकं सक-
 र्दकं कार्यत्वादित्यत्रेत्यर्थः, 'एकदेशवृत्त्या' एकदेशद्रव्यका एव
 वृत्त्या, 'भागाभिद्धेः' पञ्चैकदेशावृत्तेः । यद्वा अणुव्यतिरिक्तत्वस्य
 उपाध्याभासत्वे वीजमाह, 'अत्रेति अणुव्यतिरिक्तत्व इत्यर्थः, 'भागा-

(१) पञ्चाव्यापकेतितीति ग० ।

(२) पञ्चाव्यापकविपर्य्ययकत्वमुपपादयतीति ग० ।

साधनव्याप्यव्यतिरेकः, यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्य-
त्वादिः । पक्ष-विपक्षान्यतरान्यः, यथा प्रसिद्धानुमाने

सिद्धेरिति उपाधिलक्षणात्तर्गतस्य पचावृत्तित्वभागस्यासिद्धेरित्यर्थः,
इत्याहुः ।

सद्व्यतिपक्षे सर्वत्रैव पूर्वसाधनव्यतिरेकः सदुपाधिरिति मतं
स्वमते^(१) निराकर्तृमाह, 'पूर्वसाधनव्यतिरेक इति पूर्वसाधनव्यतिरे-
कोऽपीत्यर्थः, क्वचिदुपाधाभास इति शेषः । एतेन पूर्वसाधनव्यतिरे-
कित्वस्य उपाधाभासत्वनियतत्वे आर्द्रैर्न्धनाभावेन धूमाभावस्य स्थाप-
नायां प्रतिहेतौ वज्रावार्द्रैर्न्धनस्य उपाधित्वं न स्यादिति पूर्वपक्षो-
निरस्तः । 'रसनेन्द्रियजन्येति गुणान्यत्वे सति रसनेन्द्रियजन्यनिर्विक-
ल्पकविषयत्वादित्यर्थः, यथाश्रुते घटादिवृत्तिरसे व्यभिचारापत्तेः
पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यासदुपाधितया उदाहरणत्वामङ्गतेषु । शर्करा-
या रस इत्युपनीतभानविषये शर्करायां व्यभिचारवारणाय निर्वि-
कल्पकत्वेन उपादानं, निर्विकल्पकत्वं सप्रकारकभिन्नत्वं तेनाग्निक-
निर्विकल्पकत्वमादाय न तद्दोषतादवस्थं । पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदु-
पाधित्वनियमे बाधकमाह, 'पूर्वसाधनताया इति, पूर्वसाधनव्यतिरे-
कस्य सदुपाधित्वनियमे इत्यादिः, 'अव्यवस्थितत्वादिति क्वचिन्नित्य-
त्वसाधकोक्तहेतौ क्वचिदनित्यत्वसाधकोक्तहेतौ च सत्त्वादित्यर्थः,
'क्वचिदिति शर्करैरथरसो नित्यः गुणान्यत्वे सति रसनेन्द्रियजन्य-

(१) क्वचत इति प्र० । यत्तत इति घ० ।

पर्वत-जलहृदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावः,
यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं । न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं

निर्विकल्पकविषयत्वादिति नित्यत्वसाधकहेतोः पूर्वं प्रयोगद्वयाया-
नित्यर्थं, 'नित्यत्वसाधनेति नित्यत्वसाध्यक-गुणायत्वे सतीति हेतौ
नित्यत्वसाधकहेतोरभावस्येत्यर्थं', 'उपाधित्व' सदुपाधित्व स्यादि-
त्यर्थं, 'कदाचिदिति शर्करारसोऽनित्य' अनित्यवृत्तिगुणत्वादित्य-
नित्यत्वसाधकहेतोः पूर्वं प्रयोगद्वयायामित्यर्थं, 'अनित्यत्वसाधनेति
अनित्यत्वसाधकानित्यवृत्तिगुणत्वरूपहेतोरभावस्येत्यर्थं', उपाधित्व
स्यादिति शेष, 'वस्तुव्यवस्येति तदुभयहेतौ वस्तुगत्या साध्यव्या-
यत्वस्यावस्थान न स्यादित्यर्थं, व्याप्तेर्निरुपाधित्वनियतत्वादिति
भावः । ननु द्वाविशेषे निरुपाधित्व तत्रास्येवेत्यत आह,
'उपाधेरिति, 'नित्यदोषत्वात्' सदातनदोषत्वात् व्याप्यवृत्तित्वादिति
यावत् । 'यद्येन सोपाधिसम्बद्धमिति यत्साध्यकसोपाधित्वसम्बद्ध-
मित्यर्थं, तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धमिति तत्साध्यकानुपाधित्वसम्बद्धमि-
त्यर्थं, पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधित्वानियमे केनचिदुक्त वीजमा-
ग्रह्य निराकरोति, 'न त्विति, 'अनुपाधित्वे' सदुपाधित्वानियमे,
पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधित्वनियमेऽपि तस्योपाधित्वप्रतिसन्धान-
द्वयाया सत्प्रतिपक्षसम्भवादिति भावः । स्थानान्तरे पूर्वसाधनव्यति-
रेकस्य उपाध्याभासत्वं दर्शयति, स्थापनाया इति तत्त्वार्थवस्थाप-
नाया, 'यथाभासत्वं' व्यभिचारित्वमित्यर्थं, 'तच्च' तथापि, 'साध्या-

दूषणं, तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यञ्च, यथात्रैव
पर्वतेतरेभ्यनवच्चम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम् ।

व्यापकत्वेनेति तदभावसाधनप्रतिस्थापनायाः साध्यस्याव्यापकत्वेने-
त्यर्थः, 'अनुपाधित्वात्' उपाध्याभासत्वात्, 'ततएवेति व्यभिचारि-
त्वादेवेत्यर्थः । 'अगृह्यमाणेति स्थापनाया व्यभिचाराग्रहदशया-
मित्यर्थः, 'पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेक इति, उपाध्याभास इति शेषः ।
'यथेति, कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वस्य स्थापनायामिति शेषः,
'अकर्तृकत्वानुमान इति अकर्तृकत्वसाधके प्रतिज्ञेतावजन्यत्व इत्यर्थः,
'नित्यत्वादीति, ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपस्य नित्यत्वस्य प्रागभावे साध्य-
व्यापकत्वाद्धेतौ साध्यव्यभिचारविरहाच्चायमुपाध्याभास इति भावः ।
'पक्षेति भावप्रधानो निर्देशः पक्ष-विपक्षान्यतरान्यत्वमित्यर्थः, क्वचिदु-
पाध्याभास इति शेषः, तेनायोगोलकं धूमवदङ्गेरित्यादावयोगोलक-
हृदान्यतरान्यत्वस्य सदुपाधित्वेऽपि न क्षतिः, 'पक्षेतेरेति पक्षेतर-
त्वविशिष्टसाध्याधारत्वमित्यर्थः, क्वचिदुपाध्याभास इति शेषः, तेनायो-
गोलकं धूमवदङ्गेरित्यादावयोगोलकेतरत्वविशिष्टधूमवत्त्वादेः सदु-
पाधित्वेऽपि न क्षतिः । 'अत्रैव' प्रसिद्धानुमान एव, 'आभासत्वात्'
आभासत्वानपायात्, 'तत्तुल्यञ्चेति पक्षेतरत्वघटितत्वेन तत्तुल्योधर्मा-
न्तरोऽपीत्यर्थः, क्वचिदुपाध्याभास इति शेषः । 'अत्रैव' प्रसिद्धानु-
मान एव, 'ऊह्यमिति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावुपाध्याभास-
त्वेनोह्यमित्यर्थः ।

इति श्रीमङ्गलेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे उपाध्याभासनिरूपणं, समा-
प्तोऽयमुपाधिवादः ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये उपाध्याभासनिरूपणरहस्यं, समाप्तमिदं
उपाधिवाद्दरहस्यं ।

अथ पक्षतापूर्वपक्षः ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम्, सन्देहे

अथ पक्षतापूर्वपक्षरहस्यं ।

उपाधिं निरूप्य पक्षधर्मतां निरूपयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते, 'व्याप्त्यनन्तरमिति व्याप्तिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः, क्वचित्तयैव पाठः, 'पक्षधर्मता' पक्षधर्मः पक्षपदस्य शास्त्रकारौयपरिभाषाविषयतावच्छेदकोऽनुमितिजनको धर्म इति यावत्, भावार्थस्याविवचितत्वात्, एतेन व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरनुमित्यात्मकैककार्यानुकूलत्वमेव सङ्गतिरिति सूचित^(१)। अनुकूलत्वञ्च कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वं, तच्च कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथासिद्धिचतुष्टयरहितत्वे^(२)

(१) तथाचात्र व्याप्तिज्ञानजन्याया अनुमिते किमन्यत् कारणमिति जिज्ञासामादाय एककार्यानुकूलत्वस्य सङ्गतित्वमिति भावः ।

(२) न चात्र कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथासिद्धिसामान्याभावनिवेशेनैव सामञ्जस्ये चतुष्टयपदं व्यर्थमिति वाच्यं । अन्यथासिद्धित्वस्यानुगतस्याभावात् तत्तदन्यथासिद्धभावकूटनिवेशस्यावश्यकतया कूटलाघवाद्यर्थमेव तदुपादानात् । एतेन तादृशान्यथासिद्धिराहित्यमात्रकथनेनैव सामञ्जस्ये नियतपूर्ववर्तित्वरूपविशेष्यदर्शनं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः, अनियतपूर्ववर्तित्वगतान्यथासिद्धभावघटितकूटनिवेशे कूटस्य गुणधरोरतया महागौरवापत्तेरिति ।

हि न विशेषणं परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शन-व्याप्तिस्मरणा-
दिना तस्य नाशात् । नोपलक्षणम् अथावर्तकतापत्तेः ।

सति नियतपूर्ववर्तिल, तेन व्याप्ते' अनुमित्यजनकत्वेऽपि न चति, व्या-
प्तेर्विषयतासम्बन्धेन परामर्शनिष्ठकारणतावच्छेदकतया यथोक्तप्रयोज-
कत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न चातीतानागतव्याप्ते' परामर्शाद्यनुमित्युदयात्
नियतपूर्ववर्तिलघटितयथोक्तप्रयोजकत्वमपि तत्र नास्तीति वाच्य ।
व्याप्तिषामान्ये तादृशप्रयोजकत्वस्यासत्त्वेऽपि सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ
नित्यसम्बन्धघटितव्याप्तिषु तत्सम्भवात् । न हि लिखिलव्याप्त्या सम
सङ्गतिरपेक्षिता । वस्तुतस्तु व्याप्तिप्रयोज्यानुमितिजनकत्वमेव पक्ष-
ताया व्याप्ते सङ्गति, व्याप्तिप्रयोज्यत्वव्याप्त्यवच्छिन्नकारणताप्रतियो-
गिक-कार्यताश्रयत्व^(१) । उपाधि पक्षतयोरप्युद्भावनद्वारा^(२) विजयल-
क्षणेककार्यानुकूलत्वमेव सङ्गति, यथा परकीयहेतावुपाधुद्भावेन
विजयक्षया स्त्रीयहेतौ पक्षतोद्भावेऽपि विजयादिति भाव । 'तत्रेति,
तच्छब्दो निरूपणपर, विषयत्व सप्तम्यर्थ, श्रवयश्चास्य पक्षत्वमित्यनेन,

(१) तथाच लिखिलव्याप्त्या सम सङ्गतेरपेक्षितत्वेऽपि न सङ्गतिरिति भावः ।

(२) पक्षतानिरूपण्ये व्याप्तिनिरूपणानन्तर्यामिव उपाधिनिरूपणानन्त-
र्यमपि वर्तते अतः पक्षताया व्याप्तिनिरूपितसङ्गतिरिव उपाधि
निरूपितसङ्गतिरपि सम्भवत्येव तदप्रदर्शनेन मणिकारस्य न्यूनता
परिजिहीर्षु मथुरानाथः 'उपाधि निरूपयितु' इत्यभिहितवान्,
इदानीं पक्षताया व्याप्तिनिरूपितसङ्गति सङ्गमस्य उपाधिनिरूपित
सङ्गति सङ्गमयति, 'उपाधि पक्षतयोरप्युद्भावनद्वारेति ।

तथाच निरूपणविषयौभूतं पञ्चत्वमिदं नेत्यर्थः^(१) पञ्चत्वं पञ्चपदपरि-
भाषाविषयतावच्छेदकोऽनुमितिजनको धर्मः, एवं सर्वत्र । 'सन्दिग्धसा-
ध्यधर्मत्वमिति सन्दिग्धं साध्यं येन ह्यपेक्ष तत्सन्दिग्धसाध्यं सन्देह-
विशेष्यतावच्छेदकमिति यावत्, तादृशधर्मत्वमित्यर्थः, तथाच विशेषे-
यतावच्छेदकतासम्बन्धेन साध्यसन्देहवत्त्वं पञ्चत्वमिति फलितं^(२) । न चैवं

(१) पञ्चत्वमिदं नेत्यन्वय इति न० ।

(२) अत्र पञ्चतो वङ्गिमात्रं वा भूतत्वं घटवद्ग्नं वेति क्रमिकसशयोत्तरं
पञ्चतो वङ्गिमान् भूतत्वं घटवदिति समूहात्मनानुमितेर्विशेष्यता-
वच्छेदकतासम्बन्धेन भूतत्वमे सत्त्वेन यमिघारवारणाय साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन वङ्गानु-
मितिं प्रति वङ्गित्वावच्छिन्नकोटिताख्यप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तावच्छेदकतासम्बन्धेन वङ्गिसंशयस्य कारणत्वं, अथवा वङ्गित्वाव-
च्छिन्नविधेयताकत्वविशिष्टवङ्गानुमितिं प्रति समानविशेष्यताव-
च्छेदकताप्रत्यासत्त्या कारणत्वं वाच्यं । अथ सामाधिकरण्येन वङ्गि-
साध्यकस्यैव सामानाधिकरण्येन वङ्गभावकोटिकावच्छेदावच्छेदेन
वङ्गिकोटिकसंशयस्य पञ्चतात्वापत्तिरिति चेत् । न । सामानाधि-
करण्येन वङ्गानुमितिं प्रति वङ्गभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
सासर्गिकविषयतानिरूपित-निरूपकत्वविषयतानिरूपित-प्रतियोगि-
त्वविषयतानिरूपित-वङ्गभावविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरू-
पित-प्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित-वृत्तित्व-
विषयतानिरूपिताधिकरण्यविषयतानिरूपिता या घमितावच्छेद-
कनिरूपविषयता सामानाधिकरण्यसंसर्गस्य तद्विशिष्टा या विशेष्यता-
वच्छेदकता तत्सम्बन्धेन पञ्चताया कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु

पक्षतायाः पक्षतावच्छेदकनिष्ठत्वमेव वृत्तं न तु पक्षनिष्ठत्वमिति वाच्यं। अनुमितिकारणीभूतपक्षपदपरिभाषाविषयतावच्छेदकधर्मस्यास्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन पक्षतावच्छेदक-पक्षयोः सत्त्वासत्त्वेऽपि चतिविरहात्, अनुमित्युद्देश्यत्वस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। न च तथापि समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या साध्यसन्देहवत्त्वस्यानुमितिहेतुत्वे साध्यपक्षे न वेति साध्यविशेष्यकसन्देहस्यासङ्गह इति वाच्यं। प्रसिद्धसाध्यकानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमेनानुमितिसमानविशेष्यतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यसन्देहवत्त्वस्यैव तत्रानुमितिहेतुत्वेन तादृशसन्देहस्यासङ्गहस्यैवोचितत्वात्। न चेवं केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यसन्देहासम्भवात् अनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं। तथापि खण्डशः प्रसिद्ध्या अभावान्तरे प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यप्रकारकस्य साध्यसन्देहस्य पक्षे सम्भवात्। न च तथापि पृथिव्यामितरभेद-

तथापि पर्वतो वज्रिमान् इत्यनुमितौ जातिमान् वज्रिमात्र वेति सशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्विशेष्यतावच्छेदककतासम्बन्धेन पर्वतत्वेऽपि वज्रिसंशयस्य सत्त्वादिति चेत्। न। विशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तानुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनानुमितिं प्रति तादृशावच्छेदकत्वपर्याप्तानुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वात्। न च रक्तदण्डवान् वज्रिमान् न वेति सशयसत्त्वे दण्डरक्तवान् वज्रिमानित्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं। बुद्धिविषयत्वरूपस्यैव समुदायत्वस्यानुयोगितावच्छेदकत्वात् तस्य च बुद्धिभेदेन भिन्नत्वान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम्। ९

इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमितिस्यले पक्षविशेष्यकसाध्यसन्देहा-
सम्भवः इतरत् पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि न वेति सन्देहस्य
पक्षविशेष्यकसाध्यसन्देहत्वाभावादिति वाच्यं । साध्यविशेष्यकानुमि-
तौ साध्यज्ञानाभावस्यैव पक्षतात्वात्, अत एव उक्तकृद्ब्रह्मसाध्यज्ञान-
सत्त्वेऽपि न साध्यविशेष्यकानुमितिः किन्तु साध्यप्रकारिकैवेति न
काप्यनुपपत्तिः ।

भट्टाचार्यास्तु सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्मो यस्य पुरुषस्य तत्त्व-
मिति वज्रप्रोहिः, धर्मपदञ्च स्वरूपकथनं, तथाच समवाय-
सम्बन्धेन साध्यसन्देहवत्त्वं पक्षत्वमित्यर्थः, अनुमितिजनकस्यास्य
पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तलाभावेन पक्षानिष्ठत्वेऽपि क्षतिविरहात्, साध्य-
सन्देहपदञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
संसर्गक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिर्णयनिवर्तनीयसंशयपरं,
तेन पक्षः साध्यवान्न वा, साध्यं पक्षे न वा, साध्य पक्षवृत्ति न वा,
साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादीनां सर्वेषां सन्देहानाम-
प्रसिद्धसाध्यकस्यले इतरत् पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि न
वेत्यादिसाध्यप्रतियोगिविशेष्यकसन्देहानाञ्च सङ्ग्रहः, सन्देहपक्ष-
तावादिनामेतदन्यतमसन्देहादेवानुमितिसूत्रकारात् । न च साध्यं
पक्षे न वेत्यादिसंशयो न तादृशनिर्णयनिवर्त्य समानप्रकारक-
निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति कुतस्तेषां सङ्ग्रह इति वाच्यं । सन्दे-
हपक्षतावादिनां प्राचां भिन्नप्रकारकनिर्णयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकेत्युपादानात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
निर्णयदृशायां सम्बन्धान्तरेण सन्देहसत्त्वेऽपि न पक्षत्वं, तादृशनिर्णय-

निवृत्तनीयत्वञ्च तादृशनिर्णयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानि रूपितप्रतिब-
 धत्व, तेन पर्वतो वज्जिमान् घटवाञ्चेति निर्णयनिवर्त्यस्य पर्वतो घट-
 वाञ्च वेति सशयस्य, पर्वतो वज्जिमान् वज्जीरूपवाञ्चेति समूहालम्बन-
 निर्णयनिवर्त्यस्य वज्जीरूपवाञ्च वेति सन्देहस्य वा^(१) पर्वतो वज्जिमान्
 इत्याद्यनुमितौ न पक्षतात्, प्रतिबन्धत्वञ्च पक्षतावच्छेदकाघटकतया
 या साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिता तद्भाष्य ग्राह्य, तेन पर्वतो वज्जि-
 व्याप्यधूमवान् पर्वतो वज्जिभावव्याप्यजलत्ववान् इत्याद्यनुमितौ पर्वतो
 वज्जिमाञ्च वेति संशयस्य न पक्षतात्, वज्जिव्याप्यधूमकालीन पर्वतो व-
 ज्जिव्याप्यधूमवान् इत्याद्यनुमितौ वज्जिव्याप्यधूमकालीन पर्वतो वज्जिमाञ्च
 वेति संशयस्य पक्षतात्वारणाय पक्षतावच्छेदकाघटकतयेति विषयि-
 ताविशेषण^(२), संशयत्वेनोपादानञ्च बाधनिश्चयस्यापि पक्षविशेष्यकसा-

(१) तादृशनिर्णयनिवर्त्यत्वे सति साध्यविषयकसंशयत्व पक्षतात्वमित्युक्तौ
 पर्वतो वज्जिमानित्यनुमितौ पर्वतो घटवाञ्च वेति संशयस्य पक्ष-
 तात्वारणसम्भवात् स्थानान्तरानुसरणमिति तात्पर्यं ।

(२) भन्वितरत् एचिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि न वेति संशयस्या-
 सङ्गः तत्प्रतिबन्धताया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिताव्याप्यत्व
 विरहात् । न चैतरभेदारिसाध्यकपक्षताकक्षणे तत्र निवृत्त्यमिति
 वाच्यं । इदे धूमव्यापकाभाव इत्याद्यनुमितौ इदो धूमवाञ्च वेति संश-
 यस्य पक्षतात्वापत्तेः, एतद्वैषयवारणाय धूमव्यापकाभावरूपाप्रसिद्ध-
 साध्यकपक्षताकक्षणे साध्यविषयिताव्याप्यत्वनिषेधे धूमव्यापक इद-
 निष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्रहापत्ते इति चेत् । न ।
 यत्र पक्षतावच्छेदकाघटकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिताव्याप्यत्व

दलेन बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताव्याप्यत्वस्य विवक्ष-
यात् । न च सशयमात्रस्यासद्यह तादृशप्रतिबध्यत्वस्य बाधनिश्च-
येऽपि सत्त्वात् तत्र बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताविरहा-
दिति वाच्य । विरोधिविषयकनिश्चयान्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टप्रति-
बध्यताया व्याप्यत्वनिवेशात् । न च तद्यपि धूमाभावादिसाध्यक-
स्यले तादृशज्ञानवृत्तित्वविशिष्टप्रतिबध्यत्वस्य महानसीयधूमवान्न वेति
सशयसाधारणत्वात् तत्र बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावि-
रहादसद्यह इति वाच्य । विरोधिविषयकनिश्चयभेदकूटरूपविरोधि-
विषयकनिश्चयान्यत्वशरीरे धूमसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति धूम-
त्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपकत्वरूपनिश्चयत्वनिवेशात् तादृ-
शनिश्चयत्वावच्छिन्नभेदस्य तत्रासत्त्वात् । नयान्तु साध्यविषयतापदेन
साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयताया विवक्षणात् वैशिष्ट्यञ्च सावच्छि-
न्नत्व साध्यशैभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन,
तथाच न इतरत् पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि न वेत्यादि-
सशयसद्गृह उक्तसशयशैवेतरत्वावच्छिन्नविषयताया उक्तान्यतरसम्ब-
न्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिता-
व्याप्यत्वस्य प्रतिबध्यताया चक्षते इत्याहुः ।

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नावशेष्यतानिरूपित साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यताशालि
सशयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये प्रतिबन्धकताया कथ निश्चयत्वावच्छिन्न-
त्वनिवेशे प्रवर्तते वाङ्मनानित्यनुमितौ महानसीयवङ्गिमात्र वेति
सशयवारणन्तु प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशेनैव । न च भूतल-
वङ्गिमत्प्रवर्तवन्न वेति सशयस्य सद्गृहापत्तिरिति वाच्य । मुख्यवि-
शेष्यतानिवेशेनैव तदारण्यत् । न च वङ्गिमत्प्रवर्तते घटवाम्न वेति
सशयस्य सद्गृहापत्तिरिति वाच्य । अवच्छेदकतानात्मकप्रकारता

निवेशात् इति चेत् । न । पञ्चतो वज्रिमानित्यनुमितौ पञ्चतो वज्रि घटोभयवान् न वेति संग्रहस्य पक्षतात्वापत्तेः पञ्चतो वज्रि-घटो-भयाभाववानिति बुद्धि प्रति पञ्चतो वज्रि घटोभयवानिति ध्यानस्यै एकत्र इयमिति रीया पञ्चतो वज्रि घटवान् इति ध्यानस्यापि प्रति-बन्धकत्व तत्र च तादृशबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति तादृशध्यानइयस्य साध-वात् बुद्धित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित पञ्चतत्वावच्छिन्नविषयतानि-रूपित घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशानिनिश्चयत्वेनैकरूपेण प्रतिबन्ध-कत्वकल्पनात् । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं विश्लेष्यतायां निवेश इति बाध्य । महागोरवापत्तेरिति ध्येयम् ।

अथ पक्षतावच्छेदकाघटकत्व पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविश्लेष्य-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूप, अथच्छेद-कत्वश्च निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्न याच्न्य अतो न प्रमेयपक्षकस्यै तादृशभेदाप्रसिद्धिः, मुख्यविश्लेष्यतानिवेशनन्तु वज्रिर्वज्रिमानित्यनु-मितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितावच्छेदप्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताप्रसिद्ध्या वज्रिर्वज्रिमान् वेति सश-यस्य पक्षतात्वानुपपत्तिवारणाय इति यदि बाध्य तदा वज्रियाप्यौ वज्रियाप्यवानित्यनुमितौ वज्रिभाव वज्रियाप्ये न वेति सशयस्य समयहापत्तिः, अतः पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्युद्धित्वाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतावच्छेदकप्रकारताभिन्नत्वरूप । न च तथापि वज्रियाप्यौ वज्रियाप्यवानित्यनुमितौ वज्रियाप्यौ वज्रिमान् वेति सशयस्य समयहापत्ति वज्रियाप्यत्वावच्छिन्नविश्लेष्यताया पक्षतावच्छेदकाघटकत्वादिति बाध्य । स्वभिन्नत्व स्वसामानाधिकर-ण्योभयसम्बन्धन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताविशिष्ट यत् साध्य तावच्छेदकविशिष्टविषयित्व तद्व्याप्यत्वस्यैव प्रकृते निवेशात् । न च तथापि वज्रिर्वज्रिमानित्यनुमितौ वज्रिर्वज्रिमान् वेति सशयस्या-

संश्रयपत्तिः। एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वस्य प्रतिबध्यभेदेऽप्यैक्यमते भूतञ्च वङ्गभाववद्विभङ्ग वेति ज्ञानेऽपि तत्प्रतिबध्यतासत्त्वेन तत्र पक्षतावच्छेदकाघटकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन व्याप्यत्वविरहादिति वाच्यं। स्वावच्छिन्नत्व-स्वछानानाधिकरण्योभय-सम्बन्धेन मुख्यविशेष्यताविशिष्ट यत्प्रतिबध्यत्व तत्रैव व्याप्यत्वनि-वेशात् अत्र तु विशिष्टाधिकरणतानभ्युपगमादित्यवधेयं। एतेन साध्यतावच्छेदकविषयिताया व्याप्यत्व कथं न निवेशनीय इति पूर्व-पक्षोऽपि निरस्तः। वङ्गिर्वङ्गिमानित्यनुमितौ वङ्गिर्वङ्गिमात्र वेति संश्रयस्यासंश्रयपत्तेः तदीयसाध्यतावच्छेदकविषयिताया पक्षतावच्छे-दकघटकत्वादिति। वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयित्वपदे-नात्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्व साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्नविषयित्वान्यतरमेव विवक्षणीय अन्यथा दण्डिमान् दण्डि-सयोगादित्यत्र दण्डिमात्र वेति संश्रयस्यासंश्रयपत्ति तत्प्रतिबध्य-त्वस्य दण्डित्वेन घटाद्यवगाहिदण्डभाववानिति ज्ञानसाधारणतया तत्र च साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन व्याप्यत्व-विरहात्, साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयितापदस्य तत्रैव तात्पर्य-मिति।

अत्र साध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वमनिवेश्य साध्यविषयिताव्याप्यत्व निवेशनन्तु वङ्गिव्याप्यसाध्यकस्थले वङ्गिमात्र वेति संश्रयस्य पक्षताल-वारणाय, तथाहि वङ्गिव्याप्यवत्तानिश्चयस्य वङ्गभावप्रकारकज्ञान-त्वेन प्रतिबध्यत्वं वङ्गभावप्रकारकयावञ्ज्ञाने एकमेव कल्प्यते लाघ-वात् न तु प्रतिबध्यभेदेन प्रतिबध्यताया नानात्व, तथाच वङ्गिव्याप्या-त्मकवङ्गभाववान् इति ज्ञाने वङ्गिव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य साध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वादित्याप्ति, तत्र वङ्गभावत्वावच्छिन्नविष-यिताया एव वङ्गिव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वात्, व्याप्यत्वनिवेशे च केवलवङ्ग

धनिर्णयप्रतिबध्यतात्तस्य पक्षतात्वारणाय । न च बाधनिर्णयस्य पक्ष-
 तात्वेऽपि सामान्यतोविशिष्टबुद्धिमात्र प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धक-
 तादेव तत्सत्त्वेऽप्यनुमित्यभावोपपत्तिरिति वाच्य । बाधनिश्चये पक्ष-
 ताव्यवहाराभावात् सन्धिगधाप्रामाण्यकबाधनिश्चयसत्त्वे सिद्धात्मक-
 परामर्शादनुमित्यापत्तेश्च । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन तादृशनिर्णय-
 निवर्त्यविशेषणे सन्धिगधाप्रामाण्यकसाध्यसन्देहादनुमित्यनुत्पादापत्तेः ।
 न च सामान्यतः सग्रयत्वेनोपादानेऽपि वज्रभाववान् पर्वतो घटवान्न-
 वेति घटादिसन्देहात्मकबाधनिश्चयस्य पर्वतो वज्रिमानित्यनुमितौ
 पक्षतात्वापत्ति साध्यसन्देहत्वेनोपादाने च नोक्तसग्रयाना मद्बह-
 इति वाच्य । सग्रयपदेन पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्यक साध्य-
 तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वग्रहत्वावच्छिन्नविरोधिविषयकनिश्चयान्य-
 चानस्य विवक्षितत्वात्^(१) । न चैव तादृशनिर्णयप्रतिबध्यताया अनु-

भाववानिति ज्ञानेऽपि प्रतिबध्यतायाः सत्त्वात् तत्र साध्यविषयिता
 विरहेण शोक्तातिव्याप्ति । केचित्तु यत्र क्षेत्रविशेषस्य अङ्कुरविशेष
 मृन्मस्य पक्षत्व अङ्कुरविशेषस्य साध्यत्व तदङ्कुराभाववत् ततक्षेत्रमिति
 कस्यापि भ्रमो न जात तत्र विषयितासम्बन्धेन तदङ्कुराभाववत्तत्
 क्षेत्रविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबध्यत्वात् तत्र साध्यविषयित्वावच्छिन्न
 प्रतिबध्यत्वात्प्रसिद्धा तत्क्षेत्र तदङ्कुरवन्न वेति सग्रये व्यत्याप्ति, अस्म
 भवे तु तत्र साध्यविषयिताव्याप्यत्वसत्त्वान्नात्याप्ति । अतएव जग
 दोक्षेण एतदङ्कुरमनङ्गीकृत्यैव साध्यविषयित्वावच्छिन्नत्व प्रतिबध्यताया
 निवृत्तिर इति विभावनीय ।

- (१) अत्र विरोधिविषयकनिश्चयत्व पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्य
 कसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिश्च

पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताविशिष्टान्यद्धानत्व, वैशिष्ट्यञ्च
 स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयिताशून्यत्व-
 खनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । न चैव अथच्छेदावच्छेदेन वज्रे साध्यत्वे
 सामानाधिकरण्येन सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयात्मकस्य सामा-
 नाधिकरण्येन वज्रिकोटिकस्य अथच्छेदावच्छेदेन वज्रभावकोटिकस्य
 सशयस्यासंग्रह निरुक्तोभयसम्बन्धेन वज्रमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दक यत् सामानाधिकरण्येन वज्रभावविषयित्व तद्वत्त्वस्य सत्त्वा-
 दिति वाच्य । स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 विषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयि-
 ताशून्यत्व स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-
 यितावत्त्वोभयसम्बन्धेन साध्यवत्त्वग्रहत्ववत्त्वस्यैव तादृशग्रहविरोधि-
 विषयकनिश्चयत्वपदेन विवक्षणीयत्वात् उक्तसशये अथच्छेदावच्छेदेन
 वज्रभावविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेद-
 कविषयित्वस्यैव सत्त्वेन साध्यवत्त्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपित-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब-
 ष्यतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वविरहान्न तत्राप्याप्ति । न च पर्व्वतो
 वज्रिमानित्यत्र वज्रभाववत्पर्व्वतवान् न वेति सशयस्य पक्षतात्वापत्ति
 तावृशसशयस्य साध्यवत्त्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतवज्रभाव-
 वत्पर्व्वताभावत्वावच्छिन्नविषयतान्त यातिवज्रभावत्वावच्छिन्नविषय-
 त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित वज्रभाववत्पर्व्वतवत्ताग्रहत्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबन्धताया सत्त्वेन यथोक्तविरोधिविषयकनिश्चयान्यत्व-
 स्यात्ततेदिति वाच्य । तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपित प्रति-
 बन्धकतानिरूपित प्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदतावत्प्रकारताविशिष्टा-
 न्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात् वैशिष्ट्यञ्च खनिरूपकत्व खनिरूपकार-
 तात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धता-

वच्छेदकविषयिताशून्यात्वोभयसम्बन्धेन, तथाच वज्रभाववत्पञ्चताभावत्वावच्छिन्नविषयतान्त-पातिवज्रभावत्वावच्छिन्नविषयतायाः साध्य-वत्पक्षग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृश्रावच्छेदकत्वं न प्रकार-तात्वावच्छिन्नमपि तु अवच्छेदकतात्वावच्छिन्नमेवेति नोक्तसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । न च अवच्छेदावच्छेदेन वज्रिसाध्यकस्यले अद्या-प्यवृत्तित्वज्ञानकाले अनाचार्यस्य सामानाधिकरक्षेण वज्रवगाद्य-वच्छेदावच्छेदेन वज्रभावावगाहिसमुच्चये अतिव्याप्तिरिति वाच्यं । साध्य-तदभावान्यतरधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविशिष्टान्यत्वस्य स्था-वन्नेऽपि विशेषणात् उक्तसमुच्चयस्य वारणसम्भवात्, अद्याप्यवृत्ति-त्वज्ञानवैशिष्ट्यश्च स्वविशिष्टक्षयोत्पत्तिकत्व-स्वसामानाधिकरक्षोभय-सम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्यश्च स्वायवहितोत्तरत्व-स्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन, संशय-समुच्चययोर्वैकल्येण संशये संसर्गांशे विरोधभावनस्य भट्टा-चार्यसम्मतत्वात् अद्याप्यवृत्तित्वज्ञानकाले संशयोत्पादायम्भवात् संशयस्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविशिष्टान्यत्वं न तु समुच्चयस्येति न कोपि दोष इति सुधौमिर्विभावनीयं । विरोधिविषयताशून्यात्वमात्रनि-वेशे भट्टाचार्यमते संशयासंयहः स्यादतो विरोधिविषयकनिश्चय-न्यत्वपर्यन्तानुसरणं । पक्षविशेष्यक-साध्यप्रकारकनिश्चयो भवतु इतीच्छायाः पक्षतात्ववारणाय चरमं ज्ञानपदंमिति । •

अथात्र निश्चयधर्मिकाप्रामाण्यसंशयाभावव्यक्तीना कारणताव-च्छेदककोटौ निवेशनैव सन्दिग्धाप्रामाण्यकबाधनिश्चयवारणसम्भवात् कृतं विरोधिविषयकनिश्चयान्त्वनिवेशेनेति चेत् । न । यद्यदप्रामा-ण्यनिश्चयसत्त्वे साध्यवत्तानिश्चयनिवर्तनीयसंशयसत्त्वे भानुमितिः तत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावाना पक्षताघटकतया बाधनिश्चयधर्मिका-नन्ताप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पक्षताघटत्वमपेक्ष्य आश्रवात् निश्चयवि-रोधिविषयकनिश्चयान्त्वनिवेशस्यैवौचित्यात् इति विभावनीयं ।

मितेरपि पक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यं । सन्देहपक्षतावादिनामनु-
मितौ सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् यथोक्तनिश्चयान्यप्रत्यक्षं वा संग्रहपक्षेन
विवक्षणीयमतो न काण्यनुपपत्तिरित्याहुः ।

केचित्तु सन्दिग्धं साध्यं येन रूपेण इत्युक्तव्युत्पत्त्या यत्साध्यसन्देहवि-
शेष्यतावच्छेदकं तदेव धर्मो यस्य इति वज्रमीहिणा साध्यसन्देहविशेष्य-
तावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्यर्थः, यद्वा सन्दिग्धं साध्यं धर्मो यस्येति व्युत्प-
त्त्या सन्दिग्धसाध्यवत्त्वमित्यर्थः, इत्यञ्च पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि
अस्य न पक्षतावच्छेदक-पक्षयोरतिप्रसक्त्यप्रसक्तौ इत्याहुः । तदसत् आद्ये
पर्वतत्वादिरूपेण यत्र महानसादेः पक्षत्वं तत्राव्याप्यापत्तेः, पक्षताया-
अनुमितिजनकत्वेनातीतादौ पक्षे^(१) अनुमित्यभावापत्तेश्च । द्वितीये
हृदो वज्रिमान् धूमादित्यादौ बाधितेऽव्याप्यापत्तेः अतीतादौ साध्ये
ऽनुमित्यभावापत्तेश्च ।

अन्ये तु सन्दिग्धः साध्यरूपोधर्मो यत्र तत्त्वमित्यर्थः, यद्वा
सन्दिग्धं साध्यं यत्र तादृशधर्मत्वमित्यर्थः, मतदय एव धर्मपदं
स्वरूपकथनं न तु विवक्षितं प्रयोजनाभावात् आकाशादेः साध्यत्वे
पक्षत्वे चाव्याप्यापत्तेश्च, तथाच विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यसन्देहवत्त्वं
पक्षत्वमिति तु फलितमित्याहुः । तदसत् विशेष्यतासम्बन्धेन साध्य-
सन्देहस्यानुमितिहेतुत्वे पर्वतत्वरूपेण यत्किञ्चित्पर्वते साध्यसन्देहात्
तेन रूपेण पर्वतान्तरेऽनुमित्यनुदयापत्तेः रूपान्तरेण साध्यसन्देहात्
निर्णीतरूपेणाप्यनुमित्यापत्तेश्च । यद्यपि साध्यसन्देहस्य पक्षतात्वे यत्र
साध्यसन्देहानन्तरं स्मरणादिरूपसिद्ध्यात्मकः परामर्शस्तत्रानुमित्या-

(१) अतीतादौ पक्षतावच्छेदक इति क० ।

नापि साधक-बाधकप्रमाणाभावः, उभयाभावस्य प्रत्ये-
 पत्तिः, मननादिस्थले साध्यनिश्चयदशायां शिषाधयिषयाप्यनुमित्य-
 नुदयापत्तिश्च, तथापि तदुपेक्ष्य स्फुटतरं दोषमाह, 'सन्देहो
 हीति, 'न विगेषणमिति न तत्तत्पुरुषीयत्वविगेषितः सन् समान-
 विगेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या अनुमितिकारणमित्यर्थः, भट्टाचार्य्य-
 मते 'न विगेषणं' न समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या कार-
 णमित्यर्थः, 'परामर्गपूर्वमिति, लिङ्गविगेष्यकव्याप्तिप्रकारकज्ञानो-
 त्पत्तिसमय इति शेषः, 'लिङ्गदर्शनेति लिङ्गेन्द्रियसन्निकर्षणेत्यर्थः,
 'आदिपदात् तत्समानकालोत्पन्नसंग्रयजन्यकोटितावच्छेदकप्रकार-
 कसंस्कारादिपरिपक्वः, 'तस्य नागादिति तस्य कचिन्नागादित्यर्थः,
 तेन यत्र संग्रयाप्यवहितोत्तरमेव स्मरणाद्यात्मकोविशिष्टपरामर्गस्तत्र
 परामर्गचणे सन्देहसत्त्वसम्भवेऽपि नासद्गतिः । न च परामर्गचणे
 सन्देहस्यासत्त्वेऽनुमितिरपि नोत्पद्यत इति वाच्यं । अनुभवविरो-
 धादिति भावः । 'नोपलक्षणमिति न तु तत्पुरुषीयत्वाद्यविगेषितः
 सन् निरुक्तप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकमित्यर्थः, भट्टाचार्य्यमते च 'नो-
 पलक्षणं' न कालिकसामानाधिकरणमात्रप्रत्यासत्त्या कारणमित्यर्थः,
 'अव्यावर्त्तकतापत्तेरिति पक्षे साध्यनिश्चयदशायामनुमितेरव्यावर्त्त-
 कतापत्तेरित्यर्थः, तदानीमपि पुरुषान्तरीयसाध्यसन्देहसम्भवादिति
 भावः । इदमुपलक्षणं परासन्दिग्धसाध्यकस्थले परामर्गपूर्वं तदुत्प-
 त्तिसमये वा सन्देहनामे अनुमित्यनुदयापत्तिश्च तत्र पुरुषान्तरीय-
 साध्यसन्देहस्याप्यभावादिति बोध्यं ।

'साधक-बाधकेति साधकप्रमाणं पक्षे साध्यनिश्चयः बाधकप्र-

कसत्त्वेऽपि सत्त्वात् । नाप्यभावद्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात् हृदादेः पक्षत्वेऽपि बाध-हेत्वसिद्धादेरावश्यकत्वेनानुमित्यनुत्पादात् । नापि साध-

माणं पक्षे साध्याभावनिश्चयः तदभाव इत्यर्थः, न तु बुष्प्रत्ययार्थविवक्षितः, तथा सति सर्व्ववानुमित्यात्मकसाध्यनिश्चयजनकप्रमाणस्थानुमानस्य साध्य-तद्बाधनिश्चयजनकप्रमाणस्यात्ममनःसंयोगादेश्च सत्त्वात् अनुमित्यनुत्पादापत्तेः । न च केवलान्वयिनि साध्याभावनिश्चयाप्रसिद्धा तदभावस्य हेतुत्वासम्भव इति वाच्यं । खण्डशः प्रसिद्धा अभवान्तरे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यभ्रमरूपस्य साध्याभावनिश्चयस्य तत्रापि सम्भवात् । न च तथापि बाधकप्रमाणपदस्य पक्षविशेष्यकसाध्याभावनिश्चयरूपबाधनिश्चयपरत्वे साध्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति बाधनिश्चयस्यासंग्रह इति वाच्यं । तस्य भिन्नप्रकारकतया अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् असंग्रहस्यैवोचितत्वात्, तत्सत्त्वे कचिदनुमित्यनुत्पादस्य तदुत्तर पक्षविशेष्यक-साध्याभावनिश्चयस्याप्युत्पादादेव सम्भवात् भिन्नप्रकारकस्य तस्य प्रतिबन्धकत्वनयेऽपि साध्याभावव्याप्यत्वादिनिश्चयवत्तदसंग्रहे क्षतिविरहाच्च । न हि प्रतिबन्धकमात्रस्यैवाभावः पक्षतायां निवेशनीयः ।

केचित्तु 'बाधकप्रमाणपदं यथोक्तबाधद्वयपरमेव, न चैवमननुगमः, प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वेन प्रतिबन्धकाननुगमस्यादोषत्वात् पक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यक-साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यत्वस्यैववि-

कप्रमाणाभावः, “श्रोतव्यो मन्तव्य इतिश्रुत्या^(१) समा-
नविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात् प्रत्यक्षदृष्टेऽप्य-
नुमानदर्शनात् एकलिङ्गवगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनु-

रोधिनिययत्वेन वा अनुगमनीयं बाधनिययाभाववत् साध्याभाव-
व्याप्यवत्तादिनिययाभावस्यापि पक्षतायाश्चिवेशे चतिविरहात्, तद्वा-
द्यत्वा वा विरोधिता निवेगनीया इत्याहुः ।

साधक-बाधक-मानाभावपदेन तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावो विवक्षितः, प्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावद्वयं वा
विवक्षितं, तत्र नाद्य इत्याह, ‘तदुभयेति, तथाच केवलभिद्धिसत्त्वेऽपि
बाधकाभावमादाय पक्षतासत्त्वादनुमित्यापत्तेरिति भावः । नान्य-
इत्याह, ‘नापीति, ‘व्यर्थत्वादिति अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जन-
कताकल्पनाया व्यर्थत्वादित्यर्थः । ननु हृदो वृद्धिमान् धूमादि-
त्यादावनुमितिवारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तच्छनकत्वमावश्यक-
मित्यत आह, ‘हृदादेः पक्षत्वेऽपीति हृदादेर्यत्र पक्षत्वं तत्रापीत्यर्थः,
‘आवश्यकत्वादिति साध्य-हेत्वादिविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति अवश्य-

- (१) अथ श्रुतिः श्रूयते, आत्मा वारे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्य-इति द्रष्टव्यः । अस्या अर्थः सुमुक्षुष्या आत्मा सुमुक्षोरत्न-
दर्शनमिष्टसाधनमिति यावत्, आत्मदर्शनोपायः क इत्याह, श्रोतव्य-
इत्यादि, तेनार्थक्रमेण शाब्दक्रमस्यक्तो भवति अमिद्धोचं शुद्धोति
यवागुं प्रचतीत्यादिवत्, तथाच अवयव-मनन-निदिध्यासनानि तत्त्व-
ज्ञानजनकानीत्युक्तं भवतीति तर्कान्तरं ।

मानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात्^(१) । अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धि-

कृत्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, 'हेत्वसिद्धादेरित्यादिपदात् धूमवान् वक्त्रे-
रित्यदौ व्यभिचार-व्याप्यत्वासिद्धादेः परिग्रहः, 'नापीति, 'साधक-
प्रमाणं' पक्षे साध्यनिश्चयः, प्रागुक्तयुक्तेः, 'समानविषयकेति आत्म-
विशेष्यकात्मेतरभेदप्रकारकशब्दबोधानन्तरमित्यर्थः, 'मननबोधना-
दिति आत्मपक्षकात्मेतरभेदसाध्यकानुमितिवोधनादित्यर्थः । दूषणा-
न्तरमाह^(२), 'प्रत्यक्षदृष्टेऽपीति प्रत्यक्षतो निश्चितेऽपीत्यर्थः, 'अनुमा-
नदर्शनात्' अनुमित्तया अनुमितिदर्शनात्, 'तदनुमानाच्चेति सिषा-
धयिषया तदनुमानाच्चेत्यर्थः । नन्वेकलिङ्गावगतस्य लिङ्गान्तरेणानु-
मितिरिषिद्धेत्यत आह, 'मन्तव्यश्चेति आत्मन्यात्मेतरभेदोऽनुमात-
व्यश्चेत्यर्थः, 'उपपत्तिभिः' वङ्गभिर्हेतुभिरित्यर्थः, अन्यथा वङ्गवचना-
नुपपत्तेरिति भावः । 'सिषाधयिषितेति सिषाधयिषितः साध्यरूपो
धर्मा यस्य पुरुषस्य स सिषाधयिषितसाध्यधर्मा वङ्गव्रीहौ धर्मस्य
धर्मन्निति धर्मशब्दस्य धर्मन्नादेशात् एवमभूतः 'धर्मी' पुरुषः, 'पक्षः'
पक्षतावान् इत्यर्थः, धर्मपदञ्च स्वरूपकथनं, अनुमितिजनकत्वात्

(१) ओतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा तु सतत ध्येय-
रते दर्शनहेतवः । इति स्मरणादित्यर्थः ।

(२) प्रायश्चित्तसिद्धाभावमात्रं पक्षतेत्युक्तौ शोक्तदोष इति दूषणान्तरवर्जं ।

विशेषानुमितीच्छयात्मानुमानम्, अतएव प्रत्यक्षपरि-
कलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः, न हि

पचपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन पचानिष्ठत्वेऽपि चतिविरहात्, तथा च
तत्पचक-तत्साध्यक-तत्पुरुषीयानुमितिगोचरेच्छा तत्पुरुषीय-तत्प-
चक-तत्साध्यकानुमितौ पचता तेनान्यसाध्यकानुमितौच्छामादाय
सिद्धसाधनस्थले नातिप्रसङ्गः, तत्पुरुषीयत्वेनानुमितिविशेषणात्
अन्यपुरुषीयतादृशानुमितिविषयकैतत्पुरुषीयेच्छामादाय नातिप्र-
सङ्गः, धामानाधिकरणप्रत्यासत्या च कार्य-कारणभावः^(१) । तेन
व्यधिकरणतादृशेच्छामादाय नातिप्रसङ्गः ।

प्राञ्चसु सिषाधयिषितं साध्य धर्मी यस्य एवभूतो धर्मी पच इत्यर्थः,
तथाच सिषाधयिषितसाध्यत्वं पचलमिति फलितं, अत्र पचपदप्र-
वृत्तिनिमित्तत्वेऽपि अस्य न चतिरित्याहुः । तृदसत्सपचेऽतिव्याप्तेः
बाधितसाध्यकेऽव्याप्तेश्च पचताया अनुमितिकारणत्वेन अतीतादौ
साधेऽनुमितेरभावापत्तेश्च ।

मननस्थले पूर्वाक्काव्याप्तिं निरस्यति, 'तथा हीति तथाचेत्यर्थः,
'आत्मावगमेऽपि' आत्मन्यात्मेतरभेदनिश्चयेऽपि, 'मननस्य' आत्म-
न्यनुमितिरूपात्मेतरभेदज्ञानस्य, 'मोक्षोपायत्वेन' मोक्षोपायलज्ञा-
नेन, एतेन इच्छाकारणं सम्पादितं, 'सिद्धिविशेषेति' अनुमितिवि-
शेषणं, 'आत्मानुमान' आत्मनि आत्मेतरभेदानुमानं, 'अत एवेति'
यतएव सिषाधयिषा पचता अत एव वाचस्पतिवचनयोरविरोध इत्य-

(१) समवायसम्बन्धेन कार्य-कारणभाव इत्यर्थः ।

करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति

न्यः, 'बुभुत्सन्ते' जानन्ति, सन्प्रत्ययार्थस्याविवक्षितत्वात् तदर्थस्य विवक्षितत्वे विरोधासम्भवात्^(१) । 'त' करिणं, 'अविरोध इति, अन्यथा 'प्रत्ययकक्षितमित्यनेन प्रत्ययकक्षितस्यार्थस्यानुमितिरित्युक्तं, 'न हि

(१) वचनगतविरोधस्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं, अत्र वाचस्पतिवचनयोः प्रत्यक्षविषयत्वविशिष्टरूपैकधर्मिण्यि अनुमितिविषयत्व अनुतिविषयत्वाभावरूपयोर्विरुद्धयोरर्थयो प्रतिपादकत्वेनैव विरुद्धत्व सङ्गच्छते, सन्प्रत्ययार्थस्य विवक्षितत्वे सन स्वतन्त्रकर्मतावादिमते बुभुत्सन्तइत्यनेन अनुमितीच्छावन्त इत्यर्थ, 'अनुमिमत इत्यनेनानुमितिमन्त इत्यर्थो लभ्यते तथाच प्रत्यक्षविषयत्वविशिष्टे अनुमितीच्छाविषयत्व अनुमितिविषयत्वाभावरूपयोरविरुद्धार्थयोः प्रतिपादनेन विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वरूपो विरोधो न घटते अत सन स्वतन्त्रकर्मतावादिमतमनुसृत्य मधुरानाथेन सन्प्रत्ययार्थस्याविवक्षितत्वमुक्तं । जगदीशेन तु सनो न स्वतन्त्रकर्मत्व अपितु मूलधातोः कर्मत्वमेव सन कर्मत्व इति वादिमतमनुसृत्य सन्प्रत्ययार्थो विवक्षित, तन्मते सन स्वतन्त्रकर्मत्वाभावेन अनुमितिविषयत्वमेवानुमित्याविषयत्व तथाच प्रत्यक्षविषयत्वविशिष्टे अनुमितिविषयत्व-अनुमितिविषयत्वाभावरूपयोर्विरुद्धार्थयो प्रतिपादनेन सन्प्रत्ययार्थस्य विवक्षितत्वेऽपि न विरोधव्याघात । सन स्वतन्त्रकर्मतावादिमि गगन दिदृक्षते गृह तिष्ठासनीत्यादिप्रयोगोऽङ्गीक्रियवे न तु मूलधातो कर्मत्वमेव सन कर्मत्वमितिवादिभिरिति परिचिन्तनीयं ।

वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्सा-तद्विरहाभ्यां
तदुपपत्तेरिति चेत् । न । सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिपा-

करिणि दृष्टे इत्यनेन प्रत्यक्षकलितस्यार्थस्य नानुमिति रित्युक्तमिति-
वचनद्वयस्य विरोधः स्यादिति भावः । अविरोधमुपपादयति,
'अनुमित्सेति, 'तद्विरहः' सिषाधयिषाविरहः, 'तदुपपत्तेरिति
वचनयोरुपपत्तेरित्यर्थः, अनुमित्सासत्त्वद्वयायां 'प्रत्यक्षकलितमित्युक्तं,
अनुमित्साविरहद्वयायां 'न हि कारणीत्युक्तमिति विशेषादिति
भावः । 'सिषाधयिषाया इति सिषाधयिषाया अपि कचिद्-
भावादित्यर्थः, यत्रादौ सिषाधयिषा ततो व्याप्तिस्मरणादिः
ततो व्याप्तिप्रकारकलिङ्गज्ञानं ततः परामर्शः ततोऽनुमितिस्तचेति
भावः । ननु सिषाधयिषायोग्यता पक्षता वाच्या सा च सिषाधयिषा-
नाशेऽप्यस्तीत्यत आह, 'योग्यताया इति, 'अनिरूपणात्' निरूपयितु-
मशक्यत्वात् । ननु तत्रापि परामर्शान्तरमनुमितीष्टसाधनताज्ञा-
नात्पुनरनुमित्सा ततः परामर्शान्तरं ततोऽनुमितिः, अथ वा पराम-
र्शान्तरं स्मरणात्मकानुमितीष्टसाधनताविषयकपरामर्शान्तरं ततोऽनु-
मित्सा ततोऽनुमिति रिति फलबलात्कल्पनीयमित्यत आह, 'सिषाध-
यिषेति, खं तृतीयलिङ्गपरामर्शस्तस्य कारणं यो व्याप्तिस्मरणादिस्तद-
धीनेत्यर्थः^(१), 'अनपेक्षितेति' अवुभुक्त्वितग्रन्थस्यदादेरित्यर्थः, तथा च
व्यतिरेकव्यभिचारेणानुमितौ नास्याः कारणत्वसम्भावः, न च स्वप-

(१) स्वमित्वादि तदधीनेत्यर्थ इत्यन्तं पाठ ख० ग० पुस्तके नास्ति ।

धियिषाया अप्यभावात् योग्यतायाश्चानिरूपणात्
सिषाधियिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात्

रसाधारणतत्पचक-तत्साध्यक-तत्सिद्धक-तत्पुरुषीयानुमितीच्छामात्रं
तत्पुरुषीयतादृशानुमिती पक्षता वाच्या, तथाच भगवदिच्छामादायैव
सर्वत्र सद्गतिरिति वाच्यं । तथा सति भगवदिच्छाया नित्यत्वेन
सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात् । ननु सिद्ध्युत्तरानुमितित्वमस्याः
कार्यतावच्छेदकमतो नोक्तस्थले व्यतिरेक्यभिचारः तत्र सिद्धिवि-
रहात्, सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्च स्वममानाधिकरणत्वे सति स्वाय्यवहि-
तोत्तरत्वसम्बन्धेन सिद्धिमदनुमितित्वं, स्वाय्यवहितोत्तरत्वञ्च क्षणद्वय-
साधारणं, तच्च स्वाधिकरणसुखवृत्तित्वे सति स्ववृत्तिप्रागभावप्रति-
योगित्वं अधिकरणत्वं वृत्तित्वद्वयञ्च कालिकविशेषणतया बोध्यं तेन
सिद्धिनाशोत्पत्तिवृत्तौत्पन्नानुमितेरपि संग्रहः, संसारस्थानन्तत्वेन
प्रतिक्षणमेवावशं कुत्रचित्सुखोत्पादात्सुखस्य क्षणद्वयमात्रस्यायितया
च सिद्धिनाशोत्तरजातानुमितेर्न संग्रहः, न च तथापि सिषाधियि-
षाया अननुगततया न कारणत्वसम्भवः, यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धि-
सत्त्वेऽनुमितिसूक्तदिच्छाभावकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वात् । न
चेवं सिषाधियिषासत्त्वे सिद्धसत्त्वेऽपि सिद्ध्युत्तरानुमित्यापत्तिः^(१) तस्मान्-
यीसत्त्वादिति वाच्यं । सिद्ध्युत्तरानुमितिं प्रति सिद्धेरपि हेतुत्वात् ।

(१) अथात्र सिषाधियिषायाः सत्त्वे सिद्धसत्त्वदशाया कथं सिद्ध्युत्तरा-
नुमितिरापादिता तत्कारणशीभूतस्य सिद्धिकाशोनतत्तदिच्छाभावकूट-
त्वावच्छिन्नाभावस्य तदानौमसत्त्वादिति चेत् । न । यत्र स्वयविशेषे

स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शवलेनानपेक्षितानु-
मानदर्शनाच्च ।

वस्तुतस्तु सिद्ध्युत्तरानुमितित्वं न कार्यतावच्छेदकं अपि तु तत्त-
दिच्छाभावकूटत्वावच्छिन्नाभावोत्तरानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं,
तदवच्छिन्नस्य तत्र जायत एव इति नापत्तिः । न च तथापि यत्र
सिषाधयिषा नास्ति सिद्धिस्तु वर्तते तत्र सिषाधयिषाभावकूट-
त्वावच्छिन्नाभावोत्तरानुमितेरनुत्पादेऽपि अनुमितिसामान्यापत्तिर्दु-
वारा सामान्यसामयौसत्वात् तदनुत्तरानुमितौ सामर्थ्यन्तराकल्पना-
दिति वाच्यं । तदनुत्तरानुमितावपि सिद्धाभावस्य हेतुत्वकल्पनादि-
ति(१) । भेवं । गुह्यतरकार्य-कारणभावद्वयप्रसङ्गात् सुख-दुःखेच्छा-देष-

एकविधानुमित्युपैवानुमितिर्जायते यत्र तदिच्छाव्यक्तित्वेन इच्छायाः
प्रवेशादनुमततया तादृशेच्छात्वेनैव हेतुतया तत्रैव सिद्धसत्त्वदशाया
सिद्ध्युत्तरानुमितिरापादिता । वस्तुतस्तु यत्रादौ वज्रिव्याप्यवान् वज्रि-
व्याप्यव्याप्यवाञ्छेत्याकारकः परामर्शः ततोऽनुमितिद्वयं जायतामि-
तीच्छा ततो वज्रानुमित्यात्मकवज्रिवाप्यानुमितिः ततो वज्रानुमित्य-
न्तरं यत्र प्रथमानुमितिसमये सिद्ध्युत्तरानुमित्यापत्तिः सिद्धिसत्त्वे
द्वितीयानुमितिजनवात् तदिच्छाव्यक्ते कारणावस्थावश्यं वाच्य-
त्वात् इति ।

- (१) सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषयाः, सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिद्धभावस्य
कारणत्वेन सिद्ध्युत्तरानुमितिभिन्नत्वे सति सिद्ध्युत्तरानुमितिभिन्नाया
अनुमितेरप्रसिद्धे । खण्डिकार्यतानिष्कृतकारणतावच्छेदिका वा-
च्यः व्यक्तयः तत्रत्येकावच्छिन्नसत्त्वस्य सौत्यत्तौ नियामकत्वाच्च न
सिद्धात्मकपरामर्शसत्त्वे अनुमितिसामान्यापत्तिरिति विभावनीयं ।

प्रवृत्ति-निवृत्ति-शब्दानां सप्तानामेव घणद्वयमात्रावस्थायितया वि-
निगमनाविरहेण सप्तानामेवोत्तरत्वानुत्तरत्वघटकत्वेन चतुर्दशकार्य-
कारणभावप्रसङ्गाच्च । न च स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे(१)

(१) स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमय-
ध्वंसाधिकरणद्वयोत्पत्तिकत्वमेवाव्यवहितोत्तरत्वं तेन केवलपराम-
र्शजन्यानुमिति-सिद्धिनाशद्वयोत्पन्नानुमित्यो. यथाश्रुततादृशध्वंसा-
नाधिकरणत्वे सति निरुक्तध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्य
सत्त्वासत्त्वेऽपि न क्षतिः । अथात्र ध्वंसादिघटितमुत्तरत्वमनुत्तरत्व-
श्चादाय षोडश कार्य-कारणभावा एवापादयितुमुचिता. न तु पञ्च-
दश कार्य-कारणभावा इति चेत् । न । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
सिद्धिवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदकतापक्षे स्वध्वंसादिघटिताव्यवहितो-
त्तरत्वस्य सुखादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वापेक्षया गुरुतया तस्य निवे-
श्यायोगात् । नचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सिद्धिमद्भूतत्वस्य कार्य-
तावच्छेदकताया कथं तन्निवेश इति वाचं । सिद्धिमद्भेदव्यक्तेरेकत्वेन
तस्य तद्व्यक्तित्वेन कार्यतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । सिद्धिवैशिष्ट्यस्य नानात्वात् तद्व्यक्तित्वेन
कार्यतावच्छेदकत्वस्य वस्तुमशकत्वादिति । वस्तुतस्तु गुरुसम्बन्धस्य
कार्यतावच्छेदकताघटकत्वं स्वीक्रियते, अतएव विनिगमनाविरह-
दानमपि रुद्भूच्छते, अभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकत्वन्तु गुरु-
सम्बन्धस्य न स्वीक्रियते तथाच ध्वंसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्ब-
न्धेन सिद्धिमद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वं नाशवात्
सुखादिघटिताव्यवहितोत्तरत्व एव कल्पनात् ध्वंसादिघटिताव्यवहि-
तोत्तरत्वसम्बन्धेन सिद्धिमद्भेदस्याप्रसिद्धा षोडशकार्य-कारणभावा-
पक्षसम्भव इति ध्येयं । अथात्र स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधि

इति श्रीमद्भद्रेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे पञ्चतापूर्वपक्षः ।

सति स्वाधिकरणसमयध्वसाधिकरणत्वमेवाव्यवहितोत्तरत्व वक्तव्यं
न तु सुखादिघटितमिति वाच्यं । तथापि प्रत्येकं सुखादिघटिता-
व्यवहितोत्तरत्वमादाय विनिगमकाभावेन पञ्चदशकार्य-कारण-
भावापत्तेर्दुर्वारत्वात् शरीरगौरवस्याधिकत्वादिति निर्गमं ।

इति श्रीमद्युरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये पञ्चतापूर्वपक्षरहस्यं ।

करणत्वे सति स्वाधिसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्य विवक्षयानैव
सामग्र्यस्य स्वाधिकरणसमयध्वसाधिकरणत्वपर्यन्तनिवृत्तौ व्यर्थं इति
चेत् । न । सिद्धानुत्तरानुमितौ सिद्धभावस्य हेतुतायाः प्रागुक्ततया
तत्कार्यतावच्छेदकसिद्धानुत्तरत्व विवक्ष्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सि-
द्धिविशिष्टान्यत्वमेव वाच्यं, एव यत्र प्रथमं सिद्धाधिसिद्धापेक्षादुद्ध्या
त्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितय तत्रानुमितिनं स्यात् तदनुमिते-
र्भवदुद्ध्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टान्यत्वेन सिद्धभावस्य
कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अस्मभ्यंते तु उक्तानुमितिव्यक्ते स्वाधि-
करणसमयध्वसाधिकरणत्वघटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सिद्धिवि-
शिष्टत्वात् न तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति नानुपपत्तिः । न
थोक्तभियां सिद्धभावस्य कार्यतावच्छेदकसिद्धानुत्तरत्वघटकोत्तर-
त्वस्य स्वाधिकरणसमयध्वसाधिकरणत्वघटितत्वेऽपि सिद्धाधिसिद्धाया

अथ पञ्चतासिद्धान्तः ।

उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाण-
भावो यत्रास्ति स पक्षः, तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं
साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः, यत्र साधकप्रमाणे

अथ पञ्चतासिद्धान्तरहस्य ।

‘सिषाधयिषेति, ‘सिषाधयिषाविरहसहकृतं’ तद्विरहविशिष्टं,
यत् ‘साधकमान’ साध्यनिश्चय’, तदभावो यस्मिन् पुरुषेऽस्ति स पुरुषः
‘पक्षः’ पक्षपदपरिभाषाविषयतावच्छेदकानुमितिजनकधर्मवान् इत्यर्थः,
तथाच विशेषणताविशेषमन्वयेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकनिरुक्तसाध्यनिश्चयाभाववत्त्वं अनुमितिजनकं पक्षत्वमिति फलितं,
अनुमितिजनकस्यास्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन आत्मनिष्ठत्वेऽपि
क्षतिविरहात्, पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमतेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन तद्व-
ृत्तिनिमित्तत्वाभावात्स्वरूपसम्बन्धेन आत्मनिष्ठत्वेऽपि क्षतिविरहाच्च

कार्यतावच्छेदकोत्तरत्वे तद्विशेषो यर्थं स्वध्वसाधिकरणत्वनिवेशेनैव
सामञ्जस्यात् इति वाच्यं । तथा सति उक्तस्यजे भवदुक्तसध्वसा-
धिकरणत्वघटितसिद्धान्तरत्वावच्छिन्नानुमिष्यापत्ते सिषाधयिषात्म-
कतत्कारणसत्त्वात् स्वमते तु साधिकरणसमयध्वसाधिकरणत्वघटित-
सिद्धान्तरत्वावच्छिन्नानुमिति स्यादेवेति नोक्तापत्तिसम्भावना इति
विभावनीयं ।

षट्गुणस्य सग्रयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चयहेतुताया वज्रधा निराकृतत्वात्
इत्येव तत्त्व । वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्व, विशिष्टा-
भावस्याव्यवहितपूर्वसत्ताया अपेक्षितत्वेन कालान्तरीयसिषाधयिषा-
विरहमादाय सिषाधयिषासत्त्वेऽपि सिद्धिसत्त्वे नानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।
अथञ्च विशिष्टाभावो मननस्थले सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणाभा-
वात् घनगर्जितेन मेघानुमानादौ साध्यनिश्चयरूपविशेष्याभावादे-
वेति नाव्याप्ति । यचानुमित्तानन्तर साध्यनिर्णयात्मक परामर्श-
स्ततोऽनुमिति तत्र पक्षतासम्पत्तये विशिष्टान्त साधकमानविशेषण,
घनगर्जितादौ पक्षतासम्पत्तये विशेष्यदत्त । सिषाधयिषा च तत्साध्य-
विशिष्टतत्पचविषयकत्वप्रकारिकानुमितिविषयिनीच्छा याद्या य-
त्किञ्चिद्गोचरज्ञान जायतामितीच्छायामपि^(१) सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्य-
नुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्त पर्वते
वज्रज्ञान जायतामितीच्छाया सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादाच्च । एवं

(१) इत्यत्वेन इत्यगोचरज्ञान जायतामितीच्छायामपीत्यर्थः, तत्र ज्ञान
जायतामितीच्छोत्तर सिद्ध्युत्पादे स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशेषणस्य
अवश्य निवेशनीयत्वादेव तदिच्छावारण सिद्ध्युत्तरन्तु तादृशेच्छा न
सम्भवति ज्ञानमात्रस्यैव ज्ञानत्वप्रकारकेच्छाविशोधित्वादिति नास
कृति । न च ज्ञान जायतामितीच्छैव कथमुत्पद्यते इच्छा प्रति
इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वेन इच्छाया पूर्वं इष्टसाधनताज्ञानस्य
अवश्यापेक्षणीयत्वेन ज्ञानत्वप्रकारकेच्छाप्रतिबन्धकसद्भावादिति वाच्य ।
तद्वर्त्मिकेष्टसाधनताज्ञानादिव तदभावधर्मिकदेयादपि तदिच्छो
त्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया ज्ञानाभावधर्मिकदेयात् ज्ञानत्वप्रकार-
केच्छोत्पादसम्भवादिति ।

यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्याननुमितिसत्तदिच्छाभावसमुदाय
एवावच्छेदक (१) । साध्यनिश्चयश्चानुमितिममानाकारो याच्च तेन
पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च वज्रे सिद्धावपि पर्वतत्वेन
पर्वते वज्रित्वादिना वज्राद्यनुमितिरिति भावः । अत्र च सिधा-
धविधाविरहकूटादीना परस्पर विरोधेण विरोध्यभावे विनिगमका-
भावादनन्तकार्य-कारणभावापत्ति तद्विपर्ययज्ञानादे प्रतिबन्धक-
ताविचारावसरे अस्मत्प्रतसिद्धान्तरहस्योक्तदिशा निराकरणीया (२) ।

(१) इदमुपलक्ष्य सिद्धिधर्मिकयद्दयप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे सिद्धिदशा
यामनुमितिसत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावसमुदायस्यापि सिद्धौ विशेषणत्व
बोध्य तेनाप्रामाण्यज्ञानाञ्छन्दिसिद्धिसत्त्वे नानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।
एव यादृशयादृशेच्छासत्त्वे इत्यत्र यद्दयदिच्छासत्त्वे इत्येव वक्तव्यं,
अन्यथा यादृशयादृशेत्थनेनानुगतस्वरूपेच्छाया उत्प्रेजकत्वे यत्र सिद्ध्या
त्मको वज्रित्वात्परामर्शं वचनानुमितिर्जायतामित्योच्छायास्यपि वज्र
नुमित्युत्पादात् सनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेन उत्प्रेजकतया यत्र सिद्ध्या
त्मको वज्रित्वात्परामर्शं एव इत्यत्वादिसाध्यकसिद्धानात्मकपरा
मर्शरूपसत्तत्राप्यनुमितिर्जायतामित्योच्छाया वज्रानुमित्यापत्तिः प्रका-
रान्तरेणासम्भवत्सर्वविषयसिद्धिकानुमित्याया एव निश्चितार्थगोचर
ज्ञानजनकत्वनियमात् तत्र वज्रानुमित्युत्पादस्य सर्वानुभवविदग्ध
त्वादिति ।

(२) तथाच खले कपोतन्यायेन तत्तदिच्छाविरहस्यज्ञाना युगपदेव सिद्धि
विशेषणत्वात् तद्विरहस्यज्ञाना विशेष्य विशेष्यभावे विनिगम
नाविरहादनन्तकार्य कारणभावः खले कपोतन्यायस्तु 'दृष्ट्वा यवान
शिप्रवः कपोता खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथा तथामी युगपत्
परार्था परस्परेशान्वयिनो भवन्ति' इति ।

नन्वस्य विशिष्टाभावस्थानुमितिजनकत्वे किम्मानमित्यतोऽन्वय-व्यतिरेकौ तत्र प्रमाणयति, 'तेनेति अस्थानुमितिजनकत्वेनेत्यर्थः, 'स न पच.' स न पचपदपरिभाषाविषयतावच्छेदकानुमितिजनकधर्मवानित्यर्थः । व्यतिरेक दर्शयित्वान्वयं दर्शयति, 'यत्रेति, 'साधकप्रमाणे' साध्यनिश्चये, 'उभयाभावः' सिषाधयिषा-साध्यनिश्चययोरभावः, 'तत्रेति, प्रथमे केवलविशेषणाभावकृतो द्वितीये विशेषण-विशेष्योभयाभावकृतस्तृतीये च केवलविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभाव इति भावः । 'पचत्व' अनुमितिमत्त्वं, 'पचत्वस्य' पचपदवाच्यत्वस्य, 'भेदकत्वं' पचपदवाच्येतरभेदसाधकत्व, तदितराप्रसिद्धेरिति भावः । 'पचपद-प्रवृत्तिरिति पचपदप्रवृत्तेरनुमित्युत्पत्तेर्निमित्तं कारणमित्यर्थः । यदा पचपदस्य प्रवृत्तिः शक्तिर्येन रूपेण इति व्युत्पत्त्या 'पचपद-प्रवृत्तिः' पचपदशक्यतावच्छेदिकानुमितिः, उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिमत्त्वमेव पचपदशक्यतावच्छेदकं, तत्र निमित्तं कारणमित्यर्थः, तथाच नेदमितरभेदसाधकं अपि तु अनुमितिकारणमिति भावः । अथ वा पचपदप्रवृत्तिनिमित्तं शास्त्रकारौपचपदपरिभाषाविषयतावच्छेदको धर्म इत्यर्थः ।

प्राञ्चस्तु 'पचपदप्रवृत्तिनिमित्तं' पचपदशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, पचपदस्य नानार्थतया साध्य-पचभेदेन सिषाधयिषा-साध्यनिश्चययोर्भेदादपि न चतिः । न चैवं पर्वतो वल्लिमानित्यनुमितौ घटादेरपि पचव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्य । निश्चयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य शक्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेनानि-प्रसङ्गविरहादित्याहुः ।

अथ प्राभाकराः प्रत्यक्षादिवदनुमितावपि पक्षता न हेतुः
 गौरवान्मानाभावाच्च विषयान्तरसञ्चारादिविरहे परामर्शादिसत्त्वे च
 धारावाहिकप्रत्यक्षवदनुमितिधाराप्युत्पद्यत एव किन्तु परार्थानुमान-
 एव सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणं । न चैवं लिङ्गोपहितलैङ्गिक-
 भाननयेऽनुमित्यनुभवसायानुपपत्तिः अनुमितिषामग्रा बलवत्त्वेन^(१)
 अनुमितिधाराया एव उत्पद्यमानत्वात् इति वाच्यं । लिङ्गोपहितलै-
 ङ्गिकभानस्य मानाभावेन सुदूरपराहतत्वात् । अथ तथापि सिद्धेरप्रति-
 बन्धकत्वेऽविनश्यदवस्यतत्तत्परामर्शादुत्पन्नानुमितिव्यक्तयः पुनः कथं
 नोत्पद्यन्ते^(२) । न च तत्तदनुमितिव्यक्तिं प्रति तत्तद्भागभावव्यक्तीनां
 विशिष्य हेतुतया तत्तदनुमितिव्यक्तीनां विशिष्य प्रतिबन्धकतया
 वा उत्पन्नानां न तामां पुनरुत्पाद इति वाच्यं । अनन्तकार्य-
 कारणभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्यैव युक्त-
 त्वात् । न च सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेऽपि सिपाधयिषाविरहवैशिष्यस्य तत्र
 विशेषणत्वावश्यकतया यत्र सिपाधयिषा ततोऽनुमित्यात्मकसिद्ध्या-
 त्मकः परामर्शस्तत्र तदनुमितिव्यक्तेः पुनरुत्पादप्रसङ्गे दुर्भार इति
 वाच्यं । सिपाधयिषा-परामर्शाभयकालीनानुमितिव्यक्तिषु तत्तद्भाग-

(१) भिन्नविषये अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वमिति
 भावः ।

(२) तथाच यो यत्सामग्रीमान् क्षण्य स तदुत्पत्तिद्वयोत्पत्तिकर्त्तृभेद-
 प्रतियोगी इति नियमात् तत्तदनुमित्युत्पत्तिक्षयो यदि तत्तदनुमिति-
 सामग्रीमात्रं स्यात् तदा तत्तदनुमित्युत्पत्तिद्वयोत्पत्तिकर्त्तृभेदप्रतियो-
 गी स्यादित्यापत्तिरिति समुचिततात्पर्यं ।

भावव्यक्तीनां विशिष्य हेतुत्वस्य तत्तदनुमितिव्यक्तीनां विशिष्य प्रति-
बन्धकत्वस्य वाङ्माभिरभ्युपगमात्^(१) । न चैव सिद्धे प्रतिबन्धकत्वे किं

(१) न चात्र तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वाकल्पनादेव न तस्या पुनरुत्पादप्रसङ्ग इति वाच्य । तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वे अनुमित्यात्मकपरामर्शस्यैवा-
नुत्पादप्रसङ्गात् तत्कारखीभूतस्य परामर्शस्य सिद्ध्यात्मकत्वात् तस्य
सिद्ध्यानात्मकत्वे सिद्धाधयिषाकाले तदनुमितेरुत्पादप्रसङ्गात् । न च
तथापि पूर्वोत्पन्नपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यक्ते उत्तेजकत्व कल्प्य
मिति वाच्य । अनुमितिवद्य जायतामितीच्छाव्यक्ते ताम्रूपेण उत्ते
जकत्वासम्भवात् । एतेनात्र स्वविषयसिद्धानुपहितत्वविशिष्टतादृ-
शेच्छाविरहविशिष्टसिद्धे सत्त्वात् न तत्र पुनरुत्पादप्रसङ्ग इत्यपि
निरस्त । अथात्र अनुमित्यात्मकपरामर्शव्यक्तेः साध्यस्य साध्यव्या-
यस्य चानुमितिरूपतया तत्कारखीभूतस्य साध्यव्याप्यवत्त्वनिश्चयरूप
परामर्शस्य विरहादेव न तदनुमिते पुनरुत्पादप्रसङ्ग इति । न च
सिद्धाधयिषापूर्वोत्पन्नपरामर्श एवापेक्षानुद्धिरूप तत्र तत्परा
मर्शस्य क्षयत्रयस्यापितया अनुमित्यात्मकपरामर्शात्पत्तिसमयेऽपि
सत्त्वेन अनुमिते पुनरुत्पादप्रसङ्ग इति वाच्य । उक्तस्यत्वे तादृशपराम-
मर्शचतुर्धत्तये अनुमितेरुत्पादेव तादृशपरामर्शस्यापेक्षानुद्धिरूपत्वे
मानाभावात् चतुर्धत्तये द्वित्वादिप्रत्यक्षानुरोधेनैव क्षयत्रयस्यापित्व
रूपापेक्षावस्वीकारात्, एव तादृशबुद्धेरपेक्षानुद्धिरूपत्वे अनुमिते
परामर्शत्वोक्तौत्तनवैप्रत्यापत्ते । एतेन हानेच्छयोर्यौगपद्यस्वीकारे
द्यत्र सिद्धाधयिषोत्पत्तिक्षयोत्पन्नपरामर्शादनुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मक-
परामर्श तत्रैव तदनुमिते पुनरुत्पादापभेरेत्यपि निरस्त । इति
चेदत्राञ्ज यथादौ वज्रिव्याप्येतरवज्रभाववान् पर्वतो वज्रिव्याप्यधूम-
वान् इत्याकारक परामर्श तत्र सिद्धाधयिषा ततो वज्रिव्याप्ये

लाघवमिति वाच्यं । सिधाधयिषाविरहकालीनाविनश्यदवस्यपरामर्श-
 जन्यानुमितिव्यक्तिषु तत्रागभावव्यक्तीना कारणत्वाद्यकल्पनादेव महा-
 लाघवादिति चेत् । न । सिद्धे प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽपि स्व स्वान-
 धिकरणेषु आत्मसु तत्तदनुमितिव्यक्तीना उत्पादवारणाय पूर्वं-पूर्वा-
 नुमितिव्यक्त्युत्पत्तिसमकाल भाव्यनुमितिव्यक्तीना उत्तरोत्तरानुमि-
 तिव्यक्त्युत्पत्तिसमकालश्च अतीतानुमितिव्यक्तीना उत्पादवारणाय च
 तत्तदनुमितिव्यक्तिषु पूर्वं पूर्वात्पन्नतत्तत्परामर्शव्यक्तीना विशिष्य
 हेतुत्वावश्यकतया तस्या एव उत्पत्तिसम्बन्धन कारणत्वाभ्युपगमादेव
 उत्पन्नपुनरुत्पादवारणसम्भवात् । अथ तथापि यद्विषयविशेषपचक-
 यद्विषयविशेषसाधिका एकैकानुमितिरेव एकैकपुरुषस्य जाता न
 तु तत्पूर्वं तत्परतो वा तत्पचक तत्साध्यक परामर्श अविनश्यद-
 वस्यपरामर्शजन्यतत्पचक-तत्साध्यकानुमितिव्यक्तीना उत्पादपुनरु-
 त्पादवारणाय लाघवात् तत्पचक-तत्साध्यकानुमिति प्रति तादृश-
 सिद्धे प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुं युक्तं तत्रापि तत्तदनुमितिव्यक्ति
 प्रत्युत्पत्तिसम्बन्धेन तत्तत्परामर्शादिव्यक्तेर्विशिष्य हेतुत्वकल्पनेऽनन्त-
 कार्य-कारणभावप्रमत्तादिति । न च स्व-स्वानधिकरणेषु आत्मसु
 तत्तदनुमितिव्यक्तीना उत्पादवारणाय तत्रापि तत्तत्परामर्शव्यक्तीना
 विशिष्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । क्रिया मयोमकार्य-कारणभा-

तरवज्जभाववान् पूर्वतो वद्विषयाप्यवद्विमान् इत्याकारानुमितिः
 तस्याः परामर्शरूपतया तदनन्तरं तस्यां पुनरुत्पादप्रसङ्गसम्भव-
 इति परिचिन्तागोचरं ।

वोक्तयुक्ता^(१) समवायिकारणव्यक्तीनां स्वस्वसमवेतसामान्यं प्रति तत्तद्वा-
 क्तित्वेन हेतुत्वावश्यकत्वादेव स्व-स्वानधिकरणेषु आत्मसु तत्तद्वाक्तीनां
 उत्पादासम्भवादिति चेत् । न । तादृशविषयविशेषे मानाभावात्
 अन्यथा यद्विषयविशेषविशेष्यक-यद्विषयविशेषप्रकारिका एकैकप्रत्य-
 च्यक्तिरेव एकैकपुरुषस्य जाता न तु तत्पूर्वे तत्परतो वा तद्विषय-
 विशेषयोः सन्निकर्षादिः तद्विषयविशेष्यक-तद्विषयप्रकरकप्रत्यच्य-
 क्तीनां उत्पन्नपुनरुत्पादवारणाय तत्तद्विशेष्यक-तत्तत्प्रकारकप्रत्यचं
 प्रत्यपि तत्तद्विशेष्यक-तत्तत्प्रकारकसिद्धेः सामान्यतः प्रतिबन्धकत्वप्रस-
 ज्ञात् तवेष्टापत्तौ अत्रापि दृष्टापत्तेः सम्भवात्, तादृशविषयविशेषा-
 नुमितौ पक्षताया हेतुत्वसिद्धावप्यन्यत्र तस्यास्तदसिद्धेश्च । वस्तुतस्तु
 प्रत्यचादौनामप्युत्पन्नपुनरुत्पादवारणाय सामान्यतस्तदादात्मसम्बन्धेन
 कार्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति सत्तावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रत्येव वा विशेष-
 णताविशेषसम्बन्धेन कार्यसहवर्तितया समयसम्बन्धनाशत्वेन नाशत्वे-
 नैव वा प्रतिबन्धकत्वं क्लृप्तं ज्ञानादिनाशस्य विषयवृत्तित्वे माना-
 भावात् अधिकरणस्याविद्यमानतादशायामपि तत्र विशेषणतावि-
 शेषसम्बन्धेन तदभावो वर्तत एवेति न तद्दोषतादवश्यं तथाच तत्-

(१) सर्वत्र कारणत्वं यदि कार्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधि-
 करणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपं तदा श्लेन-श्लेनसंयोगरूपकार्याधि-
 करणे श्लेले क्रियाया अभावात् क्रिया-संयोगकार्य-कारणभावे व्यभि-
 चारः अतः यथा तत्र कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत् व्यक्तयः
 तत्प्रत्येकाधिकरणवृत्तिवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपं कारणत्वं
 विवक्षणीयं तथा अत्रापि न कुत्रापि व्यभिचार इति ध्येय ।

एव उत्पन्नानुमितेरपि पुनरुत्पादासम्भव । एतेन तत्परामर्शादिव्य-
 क्रेरनन्तकार्य-कारणभावेऽप्युत्पत्तेः सम्बन्धकल्पनामपेक्ष्य सिद्धेर-
 तिरिक्रैकप्रतिबन्धकत्वकल्पनैव लघीयसीत्यधिमोक्तं प्रत्युक्तमित्याहुः ।
 तदसत् सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वे परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावस्य पृथग्-
 नुमितिहेतुत्वमते सिद्ध्यात्मकपरामर्शनिष्ठतत्तज्ज्ञानत्वधर्मितावच्छेद-
 ककाप्रामाण्यग्रहाभावानामपि पृथक् हेतुत्वावश्यकत्वेन महागौरवा-
 पत्तेः । अन्यथा इदं ज्ञानव्याप्यत्वाद्यगोऽप्रमेत्यप्रामाण्यग्रहात्मकं सिद्ध्या-
 त्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेः । न च तथापि यत्साध्यसिद्धिकालीन-
 परामर्शेषु न तत्तज्ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदककाप्रामाण्यज्ञानं तत्र सिद्धे-
 प्रतिबन्धकत्वे मानामाव इति वाच्यं । तत्रापि सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वे
 विनाप्यनुमित्यां स्मरणारूपसिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरमनुमित्या-
 पत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अनुव्यवसायविरहात् अनुव्यवसायस्यापि स्वीकारे
 अनुभवापलापात् अन्यथा शाब्दबोधादिकं प्रति आकाङ्क्षादिज्ञानस्य
 अनुमितिं प्रति परामर्शादिव्य गौरवादकारणत्वप्रसङ्गात् निराकाङ्क्षा-
 दिस्त्रलेऽपि शाब्दबोधादौ तदनुव्यवसाये च दृष्टापत्तेः सुवचत्वात्
 विशिष्टज्ञानं प्रत्यपि बाधादेः प्रतिबन्धकत्वविलोपप्रसङ्गाच्च । न च
 वङ्गिव्याप्यधूमवान् वङ्गिव्याप्यधूमव्याप्यवान् वङ्गिव्याप्यधूमव्याप्यव्याप्य-
 वान् इति समूहालम्बनपरामर्शानन्तरं परामर्शानुमितिप्रवाहस्य
 प्राभाकरनये अनुभवसाक्षिकत्वात् भवन्मतेऽपि कुत्रचिदनुभवापला-
 पमन्त्र एव गौरव पुनरतिरिच्यते इति वाच्यं । तत्र स्यादविशेषे-
 ऽनुमितिधारायां प्रामाणिकत्वे सिद्धाधिक्यपावत् तत्तत्परामर्शव्य-
 क्तीनां उक्तेः प्रकमथे प्रवेशे चतिविरहान् । किञ्च सिद्ध्यात्मकपरामर्श-

स्थलेऽविनश्यदवस्यपरामर्शजन्यानुमितिस्थले चाप्रामाणिकामन्तानु-
मिति-तत्प्रागभाव-तद्भ्रशानां कार्य्य कारणभावकल्पनामपेक्ष्य लाघ-
वात् पक्षताया एव हेतुत्व कल्प्यते, प्रत्यक्षादिस्थले च धारावा-
हिकमाचात्कारादीनां प्रमाणसिद्धत्वात् गौरवमप्यास्वीयते । न च
विषयान्तरसञ्चारादिविरहे^(१) भवन्मतेऽपि अनुमित्यनन्तरमनुमिति-
समानाकारमानधोपनीतभानोत्पत्तौ बाधकाभावाच्चातिरिक्तव्यक्ति-
कल्पना ममापि अनुमितेस्तत्स्थलाभिषिक्तत्वाद्विषयान्तरसञ्चारादि-
सत्त्वे च तत एव ममाथनुमित्यनुत्पत्तेरिति वाच्य । अनुमित्युत्तर-
मनुमितिनिर्व्विकल्पकव्यक्तेस्तदनुव्यवसायव्यक्तेरेव धोपनीतभानाना-
त्मिकाया उत्पत्तेरतिरिक्तकल्पनाभावात् निर्व्विकल्पकादिव्यक्तेर्भव-
तापि स्त्रीकारादिव्यास्तां विस्तरः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये पक्षतामिद्धान्तररहस्य, समाप्तमिद्
पक्षतारहस्य ।

(१) मनसः भागसप्रतिबन्धकीभूतज्ञानादिसामग्रीसमवहितत्वविरह
इत्यर्थ ।

अथ परामर्शपूर्वपक्षरहस्यं ।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मज्ञानं तथा लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च एवञ्च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिर्स्तु । न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् उपजीव्यत्वाच्चेति वाच्यं । तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

अथ परामर्शपूर्वपक्षरहस्यं ।

अनुमितिलक्षणेकार्यानुकूलत्वसङ्गत्या^(१) पक्षधर्मतानिरूपणान्तर अनुमितिहेतुत्वेन परामर्शं निरूपयति, 'पक्षधर्मस्येति, 'पक्षधर्मस्य' पक्षसम्बन्धस्य, 'व्याप्तिविशिष्टज्ञान' व्याप्तिविशिष्टे ज्ञानं पक्षव्याप्तिविशिष्टोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति यावत्, तदेवानुमितिहेतुरित्यर्थ', तेन पक्षविशेष्यकपरामर्श-लिङ्गविशेष्यकपरामर्शयोर्द्वयोरेवोपपत्तयः, वह्निव्याप्यो धूमः धूमवांच्य पर्वत इति ज्ञानस्य मीमांसकनये अनुमितिजनकस्यासत्त्वस्य । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशान्निधानमेवानुमि-

(१) अनुमितिलक्षणेकार्यानुकूलत्वसङ्गत्या इति ख० ग० ।

तिहेतुरिति तु समुदायार्थनिष्कर्ष (१), तथाच तादृशविषयताशालि-

(१) पर्वतधर्मिकवज्रानुमिति प्रति वज्रियाप्यधूमवान् पर्वत इति पर्वत विशेष्यक वज्रियाप्यधूमप्रकारकनिश्चय वज्रियाप्यधूम पर्वते इति ध्याये यत्वसम्बन्धेन पर्वतप्रकारक वज्रियाप्यधूमविशेष्यकनिश्चयश्च हेतु तयोरेवंदि पर्वतविशेष्यक वज्रियाप्यधूमप्रकारकनिश्चयत्वेन वज्रियाप्यधूमविशेष्यका धेयतासम्बन्धावच्छिन्न पर्वतप्रकारकनिश्चयत्वेन च पृथक् पृथक् कारणत्व तदा लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यक व्याप्य प्रकारकनिश्चयस्यापि कारणत्वेन व्यभिचार, एव पक्षविशेष्यक व्याप्य प्रकारकपरामर्शजन्यानुमितौ लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्यापि कारणत्वेन व्यभिचारश्च अतः पक्षविशेष्यक साध्यव्याप्यप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमिति प्रति तादृशपरामर्शत्वेन कारणत्व, एव व्याप्यविशेष्यक पक्षप्रकारकनिश्च योत्तरानुमिति प्रति व्याप्यविशेष्यक पक्षप्रकारकनिश्चयत्वेन कारणत्वश्च वक्तव्य तथाच कार्यतावच्छेदककोटौ कारणतावच्छेदककोटौ च व्याप्य प्रकारतानिरूपितपक्षविषयतायाः पक्षप्रकारतानिरूपितव्याप्यविषयता याश्च स्नातन्त्येण प्रवेश इति गौरवमतौ व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयता निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमिति प्रति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन एकरूपेणानुमितिहेतुत्व, अत एव व्याप्य पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताघटितमेवानुमितिलक्षण दी-धीतिहता स्वीकृत। न च सयोगसम्बन्धावच्छिन्नवज्रियाप्यत्वेन ऋषीत धूमस्य समवायेन धूमावयवे परामर्शात् सयोगेन धूमावयवे वज्रेरनुमि त्यनुत्पादात् तत्सम्बन्धावच्छिन्न यत् वज्रियाप्यत्व तदवच्छिन्नतत्सम्बन्धा-वच्छिन्नविषयतानिरूपित पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालि निश्चयत्वेन कारणत्वमवश्यं वक्तव्य, तथाच वज्रियाप्यधूम पर्वत इति परामर्शाद्य

पितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वापत्ति वद्विध्याप्यधूमप्रकारतानिरूपितवद्वि-
 य्याप्यधूमावच्छिन्नविशेष्यतात्वापत्तिश्च, अत एवच्छेदकतानात्मकवद्विध्याप्य-
 धूमप्रकारतानिरूपिता पर्वतत्वावच्छिन्ना एका विशेष्यता अपरा च तादृश-
 विशेष्यत्वावच्छिन्ना वद्विध्याप्यधूम पर्वतत्वोभयधर्मावच्छिन्ना प्रकारता स्त्री-
 कर्त्तव्येति तजघ्नीयपर्वतनिष्ठविशेष्यताया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
 न्नाधेयत्वसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वेन तादृशघ्नादनुमितिर्निष्प्रत्यूहैव।
 वस्तुत पक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शादेवानुमिति न तु व्याप्यविशेष्यक-पक्ष-
 प्रकारकादिति मताभिप्रायेणेदं । एतेन वद्विध्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश-
 इति घ्नीयपर्वतनिष्ठविषयताया वद्विध्याप्यधूमप्रकारतानिरूपितत्वेनैव
 पर्वतत्वावच्छिन्नत्वं न तु वद्विध्याप्यधूमप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वेन
 वद्विध्याप्यधूमावच्छिन्नत्व किन्तु प्रकारतात्वेनैव उभयधर्मावच्छिन्नत्वमिति
 मतानुसारेण प्रकारता विशेष्यतयोरैक्येऽपि न स्वस्य स्वधर्मितावच्छेद-
 कत्वापत्तिनिबन्धनदोष इति निरुक्तानुगमे तादृशघ्नानस्यास्यहो दुर्वार-
 एवेति प्रकृतम् ।

केचित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपिता या हेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धानवच्छिन्ना प्रकारता तदन्यत्वस्य प-
 क्षविषयताया निवेशात् वद्विध्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश इति घ्नानस्यान्तरा
 भासमानपदार्थनिष्ठप्रकारता विशेष्यतयोरैक्येऽपि नास्यह तदीयपर्वत-
 निष्ठप्रकारताया सयोगसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितत्वेन हेतु
 तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपिता या प्रकारता तदन्य
 त्वस्य तत्राक्षतत्वात्, एव व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायामपि हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या हेतुताव-
 च्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्ना प्रकारता तदन्यत्व निवेशनीय अन्यथा सयोगसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन व्याप्याशे पक्षप्रकारकस्य पक्षव्याप्यवान् काण
 इति घ्नानस्य नास्यह इत्याह ।

ननु पर्वतो वज्रिव्याप्यधूमवान्न वेति संशयात् अनुमितिवारणाय पर्व-
 तत्वावच्छेदेन वज्रिव्याप्यधूमाभावाप्रकारकत्वे सति पर्वतधर्मिकवज्रिव्याप्य-
 धूमप्रकारकत्वरूपं निश्चयत्वं अनुमितिजनकतावच्छेदकं वाच्यं, एवं वज्रिव्याप्यो
 धूमः पर्वते न वा इति संशयादनुमितिवारणाय व्याप्यधर्मिकप्रकृताभावाप्रका-
 रकत्वे सति व्याप्यधर्मिकप्रकारकत्वमनुमितिजनकतावच्छेदकं वक्तव्यं
 तथाच कथं पक्षविशेष्यक-लिङ्गविशेष्यकपरामर्शयोरेकरूपेण हेतुत्वं ।
 न च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्याभावाप्रकारकत्वविशिष्टं सत् व्याप्यवि-
 शेष्यकाधेयतासम्भवावच्छिन्नप्रतियोगितारूपकृताभावाप्रकारकं यद्यप्यत्वाव-
 च्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशानि ध्यानं तत्त्वेन
 हेतुत्वामोक्षसंशयादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । एवमपि पर्वतत्वसामाधिक-
 रण्येन वज्रिव्याप्यधूमाभावावगाहिनिः पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रिव्याप्यधूमावगा-
 हिनिश्च पर्वतो वज्रिव्याप्यधूमवान्न वेति संशयादनुमित्यापत्तिः तादृशसंशय-
 स्थापि पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रिव्याप्यधूमाभावाप्रकारकत्वात् । न च पर्वतध-
 मिकवज्रिव्याप्यधूमाभावाप्रकारकत्वमेव ध्याने निवेशनीयं तथाच पर्वतत्वसा-
 मानाधिकरण्येन वज्रिव्याप्यधूमावगाहिनिः पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रिव्याप्यधूमा-
 वगाहिनि च संशये पर्वतधर्मिकवज्रिव्याप्यधूमाभावाप्रकारकत्वविरहात् न
 तादृशसंशयादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । एव सति पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
 वज्रिव्याप्यधूमावगाहिनिः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वज्रिव्याप्यधूमाभावाव-
 गाहिनिश्चयादनुमित्यनुपपत्तिः तस्य पर्वतधर्मिकवज्रिव्याप्यधूमाभावाप्रकार-
 कत्वविरहात् इति चेदत्रोप्यते पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रानुमितिं प्रति पर्वतत्वा-
 वच्छेदेनैव वज्रिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयः कारणं पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
 वज्रिव्याप्यधूमपरामर्शात् पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रानुमितेरसौकारात् पर्वतत्व-
 सामानाधिकरण्येन वज्रानुमितिं प्रति तु पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वज्र-
 व्याप्यधूमवत्तानिश्चयः कारणं, एवञ्च पर्वतत्वावच्छेदेन वज्रानुमितिं प्रति पर्व-
 तत्वव्यापक-वज्रिव्याप्यधूमप्रतियोगिक सयोगसम्भवावच्छिन्नप्रकारात्तामिन्न-

थाप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वथापकवञ्जियाप्यधूमप्रतियोगिक
सयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताभिन्नपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविषयताशालिनिश्चयनिष्ठकारणताया पर्वतत्वावच्छेदेन वञ्जियाप्यधूमा-
भावाप्रकारकत्वमवच्छेदक, एव वञ्जियाप्यत्वावच्छेदेन तादृशाधेयतासम्बन्धा-
वच्छिन्नपर्वताभावाप्रकारकत्वमप्यवच्छेदक, पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वङ्गानु-
मितिं प्रति पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वञ्जियाप्यधूमवत्साक्षानकारणता
यान्तु पर्वतत्वावच्छेदेन वञ्जियाप्यधूमाभावाप्रकारकत्वमवच्छेदक इति न
पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वञ्जियाप्यधूम तदभावावगाहिनिश्चयादनुमित्य
नुपपत्तिः । न च वञ्जियाप्यो धूमः पर्वते वञ्जियाध्यधूमाभाववाञ्छ पर्वत-
इति समूहात्मनश्चानस्य पर्वतत्वावच्छेदेन वञ्जियाप्यधूमाभावप्रकारकत्वेन
निश्चयत्वानुपपत्तिरिति तादृशपरामर्शदशायां अनुमित्यनुपपत्तिरिति
वाच्य । प्राचीनमते पर्वतत्वावच्छेदेन वञ्जियाप्यधूमाभाववत्ताबुद्धि प्रति
वञ्जियाप्यधर्मिकस्य सयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन पर्वतप्रकारक-
निश्चयस्यापि कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानस्याहार्यत्वेन
अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतानाचार्यत्वानाक्रान्ततया तादृशज्ञानादनु-
मित्यनुपपत्तिविरहात् इति ।

केचित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
कपक्षाभावप्रकारत्वानिरूपिता या थाप्यत्वावच्छिन्नविषयता तन्निरूपिता
या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नथाप्याभावप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नविषयता तच्छालिज्ञानत्वेन कारणत्व सशये प्रकारताद्वयनिरू-
पिता एकैव विश्लेष्यता तथाच पर्वतो वञ्जियाप्यधूमवान्न वेति सशये
या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता सा न थाप्याभावप्रकारत्वानिरूपिता,
वञ्जियाप्यधूम पक्ष नवेति सशये च या तादृशधूमत्वावच्छिन्नविषयता
सा न पक्षाभावप्रकारत्वानिरूपितेति तादृशसशययोर्न निश्चयत्व
इत्याहुः ।

परामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् इति चेत् । न । वद्विध्याप्याभाववद्विशेष्य-
 कत्वावच्छिन्नवद्विध्याप्यप्रकारकत्वप्रकारतानिरूपितोभयादृत्तिधर्मावच्छिन्न-
 ज्ञाननिष्ठविशेष्यताकज्ञानाभावविशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिता
 या पक्षाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपक्षप्रकारताकत्वप्रकारतानिरूपितोभ-
 यादृत्तिधर्मावच्छिन्न-ज्ञाननिष्ठविशेष्यताक-ज्ञानाभावविशिष्टपक्षतावच्छेद-
 कावच्छिन्नविषयता तादृशविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वात्, व्या-
 प्यत्वावच्छिन्नविषयताया तादृशाभावश्च स्वविशेष्यताश्रयनिरूपितत्वं स्वी-
 यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्न-
 विषयतानिरूपित-व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित-विषयतावच्छेदकवद्वि-
 त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिता सती या
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताप्रकारता तत्त्वश्च एतदुभयसम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, एवं पक्षविशेष्यतायां तादृशज्ञानाभावः स्वीय-
 विशेष्यताश्रयनिरूपितत्वं स्वीयप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविष-
 यतावच्छेदकं यत्पक्षतावच्छेदकं तदवच्छिन्नत्वे सति साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वश्च एतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः,
 एवञ्च वद्विध्याप्योधूमः पर्वते इदं ज्ञानं वद्विध्याप्याभाववति वद्वि-
 ध्याप्यप्रकारकं इत्यप्रामाण्यज्ञानाच्छन्दितपरामर्शादनुमितिः निर्व्वहति
 तथाहि तादृशाप्रामाण्यज्ञानस्य विशेष्यीभूतं यद्विध्याप्यो धूमः पर्वते
 इत्याकारकज्ञानं तन्निरूपितत्वस्य तज्ज्ञानोपस्थाप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताया
 सत्त्वेऽपि तादृशाप्रामाण्यज्ञानोपस्थाप्यप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित-
 व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषय-

ज्ञानुमितिं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वे वद्विध्याप्यधूमप्रकारकपर्वतवि-
शेष्यकनिश्चयोत्तरानुमितिर्नायतामितीच्छातः पर्वते वद्वे सिद्धिसत्त्वे
तादृशपरामर्शदेव पर्वते वद्वानुमितिर्नायते न तु वद्विध्याप्यविशेष्यकप-
र्वतप्रकारकनिश्चयादिति नियमानुपपत्तिः, तथाहि तादृशेच्छाविरहवि-
शिष्टसिद्धभावस्य कार्यतावच्छेदकं यदि पर्वतधर्म्मिकवद्विध्याप्यधूमप्रका-
रकनिश्चयोत्तरानुमितित्वं तदा यदा वद्विध्याप्यधूम पर्वते इति निश्च-
योऽस्ति निरुक्तसिद्धभावस्य वर्तते न पुनर्वद्विध्याप्यधूमवान् पर्वत इति
परामर्शं तदापि पर्वतधर्म्मिकवद्विध्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमिति-
त्वावच्छिन्नस्य निरुक्तसिद्धभावात्मकपक्षतारूपकारणवशात् स्थापत्तिदुर्ब्ध-
रैव, यदि च पर्वतधर्म्मिकवद्विध्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरपर्वतधर्म्मिक-
वद्वानुमितित्वावच्छिन्न प्रति पर्वतधर्म्मिकवद्विध्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरानु-
मितिर्नायतामित्याकारकेच्छाविरहविशिष्टपर्वतधर्म्मिकवद्विमत्त्वनिश्चया-
भावत्वेन कारणत्वं वद्विध्याप्यधर्म्मिकाधेयतासम्बन्धेन पर्वतप्रकारक-
निश्चयोत्तरपर्वतधर्म्मिकवद्वानुमिति प्रति तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्व
प्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन कारणत्वं तदा यदा केवलं वद्वि-
ध्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शो वर्तते सिद्धिश्च नास्ति तदोक्त-
पक्षतादयसत्त्वात् पक्षताकार्यतावच्छेदकीभूतवद्विध्याप्यधूमवत्तानिश्चयो-
त्तरानुमितित्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यधर्म्मिकपक्षप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमिति-
त्वावच्छिन्नस्याप्यापत्तिः दुर्ब्धरैव तादृशपक्षतादयस्य सत्त्वात् तत्कार्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नापादनस्य सुघटत्वात् । अतएव सिद्धुत्तरानुमिति प्रति
सिधाधयिषायाः कारणत्वे यत्र सिधाधयिषा वर्तते सिद्धिर्नास्ति तत्र
सिधाधयिषारूपकारणवशात् सिद्धुत्तरानुमितित्वावच्छिन्नापत्ति मथुरा-
नाथेन पक्षतायाम्ये दत्ता सिद्धुत्तरानुमिति प्रति सिद्धेरपि हेतुत्वमुक्त्वा
तादृशापत्तिर्वारिता, एवञ्च पक्षताया इव परामर्शम्यापि पर्वतधर्म्मि-
कवद्विध्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्न प्रति तादृशनिश्चयत्वेन

एक हेतुत्व व्याप्यधर्मिकपक्षप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमितिं प्रति तादृश निश्चयत्वेनापर हेतुत्व, एवञ्चैकविधपरामर्शसत्त्वे अन्यपक्षतावजात् नान्य विधानुमितित्वावच्छिन्नापत्ति एकविधपक्षताया अन्यविधपरामर्शस्यास हकारित्वात्, एवञ्च मधुरानाद्येन यद्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्न प्रति तादृशनिश्चयत्वेनैकरूपेण कारणत्वमुक्तं तत्पक्षता मुख्याभिध नयानामपि मते नानुमितिहेतुरिति केवलान्वयिग्रथोक्तजिसनानुसारेणेति ।

नैयायिकमते व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विषयताशालिनिश्चयत्वेन कारणत्व मीमांसकमते तु हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयत्व हेतुतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मतानिश्चयत्वञ्च दण्डत्व चक्रात्वादिवत् कारणतावच्छेदक, एतन्मते कारणतावच्छेदकलाघवासम्भवेऽपि यत्र वज्रिव्याप्यो धूम धूमवान् पर्वत इति ज्ञान तदुत्तरक्षेत्रे सिद्धादि-प्रतिबन्धकवशात् न पर्वतो वज्रिमानित्यनुमितिः किन्तु वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शं तत्र मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य स्वप्रकाशवादिगुरुमते प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवासम्भवात् इति मधुरानाद्ये नोक्तं, अत्रेदं चिन्त्यते स्वप्रकाशवादिगुरुमते वज्रिव्याप्यो धूम इति ज्ञानकाले धूमे वज्रिव्याप्तिं जानामि इत्यनुव्यवसायो नियमतीजायते विषयग्राहकसामग्या विषयपुरस्कारेण ज्ञानग्राहकत्वनियमात् न तु तादृशज्ञानकाले धूमे वज्रि निश्चिनोमीत्याकारकानुव्यवसाय व्याप्यभावा प्रकारकत्वविशिष्टव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वपर्यवसन्नस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्य ज्ञाने व्याप्तिप्रकारकत्वे व्याप्यभावाप्रकारकत्ववैशिष्ट्याहकसामग्या अतिरिक्ताया-अपेक्षणीयत्वात्, तथाच यत्र व्याप्यभावाप्रकारकत्ववैशिष्ट्याहकसामग्री नास्ति किन्तु व्याप्यभावाप्रकारकत्ववैशिष्ट्याहकसामग्री वर्तते तत्र वज्रि-व्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानकाले प्रवर्तते वज्रिव्याप्य निश्चिनोमि इत्येवानुव्यवसायो जायते न तु धूमे वज्रिव्याप्तिं निश्चिनोमीत्यनुव्यवसाय,

निश्चयत्वमेवानुमितिकारणतावच्छेदकमिति भावः । यद्वा 'पक्षधर्मस्य' पक्षतावच्छेदकस्य, 'व्याप्तिविशिष्टज्ञानं' व्याप्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानं, पक्षतावच्छेदकस्येत्यत्र स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वं यथ्यर्थः, तस्य च व्याप्यवच्छिन्नविषयतायामन्वयः, तथाच पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपित-व्याप्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति पूर्वोक्त एव शब्दार्थः ।

यत्तु 'पक्षधर्मस्य' पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, सप्तम्यर्थे षष्ठौ, 'व्याप्तिविशिष्टज्ञानं' व्याप्तिविशिष्टप्रकारकज्ञानं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति यावत्, तदेवानुमितिहेतुरित्यर्थः, नयनये पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति वदन्ति । तदसत् । अथे व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्यापि हेतुत्वेन वक्तव्यत्वात्तदसङ्गत्यापत्तेः ।

भट्टाचार्यास्तु ननु प्राचां नये पक्ष-व्याप्तिविशिष्टोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक-कार्यताघटितमनुमितिलक्षणं प्रागुक्तं तच्चासम्भवि वक्तव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः तेन रूपेणानुमित्यहेतुत्वादित्यत आह, 'पक्षधर्मस्येति, अर्थस्तु पूर्ववत्, इत्यनुमितिलक्षणोपोद्घातसङ्गत्या प्रकृतग्रन्थमवतारयन्ति ।

गुरुः प्रत्यवतिष्ठते, 'नन्विति, 'व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण'

तथाच गुरुमतेऽपि नैयायिकमतसिद्धकारणतावच्छेदकस्य प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवं सम्भवतीति ।

धूमत्वादिप्रकारेण, 'व्याप्तिस्मरणं' व्याप्तिनिश्चयत्वं, व्याप्तिस्मरणत्व-
 मवेमे व्याप्त्यनुभवादनुमित्यनुत्पादापत्तेः, 'पक्षधर्मताज्ञानं' व्याप्यता-
 वच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयत्वं, धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानि-
 रूपित-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमिति यावत्,
 'तथा' धूमत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिं प्रति कारणतावच्छेदकं,
 तथाच धूमत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिं प्रति धूमत्वावच्छिन्नविशेष्य-
 ताकव्याप्तिनिश्चयत्वं धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेद-
 कावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वञ्च द्वयं दण्डत्व-चक्रत्ववत्कारणताव-
 च्छेदकं, लिङ्गविशेषणकं व्याप्तिज्ञानञ्च^(१) नानुमितिहेतुः, नथैरपि
 तस्मादनुमित्यनभ्युपगमात् इति भावः । 'लाघवादिनि नैयायिका-
 भिमतनिरूपकविषयताशालिनिश्चयत्वरूपकारणतावच्छेदकमपेक्ष्यास-
 दुक्तेतत्कारणतावच्छेदकद्वयस्य कुत्रचित् प्राथमिकप्रत्यक्षोपस्थितत्वरू-
 पलाघवादित्यर्थः, यत्र प्रथमं वज्जिव्याप्यधूमः धूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानं ततः सिद्धादिप्रतिबन्धकवशेन नानुमितिः सामग्रीविरहात्
 किन्तु वज्जिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशिष्टपरामर्शस्तत्रैव^(२)
 स्वरूपाश्रयवादिनां गुरुणां मते तदभिमतस्य कारणतावच्छेद-
 कद्वयस्य नैयायिकाभिमतकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य प्रथमं साक्षात्-
 कृतत्वात् तदाश्रयात्मकस्य^(३) तत्प्रत्यक्षस्यैव प्रथममुत्पन्नत्वात् ।
 न चैव यत्र प्रथमत एव वज्जिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति स्मरणा-

(१) व्याप्तिधूमं इत्याकारकज्ञानस्यैवार्थः ।

(२) सिद्धादिप्रतिबन्धकवशं नानुमितिसामग्रीविरहात् वज्जिव्याप्यधूम-
 वान् पर्वत इति विशिष्टपरामर्शस्तत्रैवेति क० ख० ।

(३) कारणतावच्छेदकाश्रयात्मकस्यैवार्थः ।

द्यात्मको विशिष्टपरामर्शस्तत्र नैयायिकसिद्धकारणतावच्छेदकस्यापि स्वप्रकाशवादिनां गुरुणां नये प्राथमिकप्रत्यक्षविषयत्वमिति वाच्यं । न्यायमतसिद्धकारणतावच्छेदकस्य गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयव्याप्यतया स्वप्रकाशमर्यादया तत्रत्यचदशायां गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्थावश्यं प्रत्यक्षोत्पत्तेरित्यभिमानः^(१), यदा कदाचित्प्राथमिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य कारणतावच्छेदकतायामविनिगमकत्वात् कल्पनालाघवं विनिगमकमाह, 'परामर्शहेतुत्वेनेति न्यायनये वज्जिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वेनेत्यर्थः, 'आवश्यकत्वादिति अस्मदुक्तकारणतावच्छेदकद्वयस्य अनुमित्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन उभयवादिषिद्धानुमितिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः, नैयायिकसिद्धयथोक्तविशिष्टपरामर्शस्याप्यस्मदुक्तकारणतावच्छेदकद्वयाकान्तत्वात्, तथाच नैयायिकसिद्धे कारणतावच्छेदके अन्यथासिद्धानिरूपकत्व-नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वयोर्द्वयोः कल्पनामपेक्ष्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेनोभयवादिषिद्धस्यास्मदुक्तकारणतावच्छेदकद्वयस्य अन्यथासिद्धानिरूपकत्वमात्रकल्पनालाघवादिति भावः । यद्यपि न्यायनये वज्जिव्याप्यवानयं इति वज्जिव्याप्यतावच्छेदकाप्रकारकपरामर्शाद्यत्रानुमितिसत्त्व व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकस्याग्निनिश्चयाद्यभावेन मीमांसकाभिमतकारणतावच्छेदकद्वयस्याप्युभयवादिषिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकतया द्वयोः कल्पनमविशिष्टं तथाप्यस्य दोषस्य ग्रन्थकृतैवाप्ये वक्ष्यमाणत्वाच्चासङ्गतिः।

(१) धूमत्वसामानाधिकरण्येन वज्जिव्याप्यवगाहिनि वज्जिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञान एव व्यभिचाशन्न व्याप्यत्वमित्याशयेनोक्तं व्यभिमान इति ।

प्राञ्चस्त्वं 'परामर्शहेतुत्वेनेति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकस्याग्नि-
निश्चय-व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चययोः वज्रिव्याप्यधूम-
वान् पर्वत इत्यादिनैयायिकाभिमतानुमितिकारणीभूतविशिष्ट-
परामर्शं प्रति जनकत्वेनेत्यर्थः, 'श्रावणकलादिति श्रमदुःकरूपताव-
च्छेदकद्वयस्य उभयवादिभिद्धानुमितिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकता-
कलादित्यर्थः^(१) । न च वज्रिव्याप्यधूम इत्यादिव्याप्यतावच्छेदक-
प्रकारकस्याग्निनिश्चयस्य विशेषणतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानविधया
विशिष्टपरामर्शजनकत्वेऽपि^(२) धूमवान् पर्वत इत्यादिव्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्य न विशिष्टपरामर्शजनकत्वमिति
वाच्यं । तस्यापि पक्षतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानविधया विशिष्टप-
रामर्शजनकत्वादिति^(३) व्याचक्षुः । तदसन् । तथापि पक्षे लिङ्गवैशि-
ष्ट्यविषयत्वान्तर्भावेणाजनकतया तदवच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तिता-
मिद्वेः वज्रिव्याप्यो धूमः पर्वतस्य इत्यादिकेवलपर्वतत्वादिप्रकार-
कज्ञानादपि वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शजन-

(१) उभयवाद्यसिद्धिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकतयेति क० ।

(२) परामर्शस्य साध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वनिश्चयेन परा-
मर्शं प्रति हेतुविशेष्यक-साध्यव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकनिश्चयविधया जनकत्वात् तादृशनिश्चयस्य अनुमितिनियतपूर्व-
वर्तितावच्छेदकत्वेऽपि पक्षविशेष्यकहेतुप्रकारकनिश्चयस्यानावश्यकत्वेन अनु-
मितिनियतपूर्ववर्तित्वमसिद्धमिति भावः ।

(३) विशिष्टानुसृष्टिं प्रति विशेषणज्ञानस्य सामान्यतो हेतुत्वेन हेतुमान्
पक्ष इत्याकारकज्ञानस्यापि पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टानुसृष्ट्यात्मकपरामर्शं
प्रति विशेषणज्ञानविधया जनकत्वमिति भावः ।

वादिति ध्येयं । नन्वस्तु तदुभयरूपेण कारणत्वं किञ्चिच्छिन्नमित्यत-
 आह, 'एवञ्चेति, 'ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारोऽप्यर्थे, नैयायिकसिद्धवि-
 शिष्टपरामर्शस्य धूमो वज्जिव्याप्यो धूमवांश्च पर्वत इति समूहा-
 लम्बनज्ञानस्य च यथोक्तकारणतावच्छेदकद्वयाकान्ततयावधारणा-
 सङ्गतेः, अत्र यथोक्तव्याप्य-पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिस्ययत्वमनुमि-
 तिजनकतावच्छेदकं न वा तादृशनिश्चयासमानकालीनं वज्जिव्याप्यो
 धूमो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानमनुमित्युपधायकं न वेत्यादयो
 विप्रतिपत्तयः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिस्ययस्यैवानुमितिजन-
 कत्वमिति नये^(१) व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिस्ययत्वं अनुमि-
 तिजनकतावच्छेदकञ्च वा इत्यपि विप्रतिपत्तिः सम्भवति, वज्जिव्या-
 प्यधूमवानयं इति ज्ञानं अनुमित्युपधायकञ्च वेति न विप्रति-
 पत्तिः परनयेऽपि तादृशज्ञानादनुमित्युत्पत्तेरिति ध्येयं । 'व्याप्य-
 त्वज्ञानमेवेति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नविषयताशालिनिश्चय एवेत्यर्थः, 'लाघवात्' कारणतावच्छे-
 दकलाघवात्, 'आवश्यकत्वाच्चेति परनयेऽपि तादृशविशिष्टविषय-
 ताशालिनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'उपजीव्यत्वाच्चेति
 क्वचित् पाठः तत्र तादृशविषयताशालिनिश्चयस्य परनयेऽप्यनुमितिं
 प्रति कारणत्वाच्चेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्त्यवहितपूर्वं तादृशविशिष्ट-
 विषयताशालिनिश्चयः कापि नास्तीति ध्रमेण दूषयति, 'तस्येति
 तादृशविशिष्टविषयताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः, 'अनुमितेः पूर्व' अनु-

(१) नयनये इत्यर्थः ।

मित्यव्यवहितपूर्व्वे, 'असिद्धौ' असत्त्वेन, 'युगपदुपस्थित्यभावादिति एकस्मिन् क्षणेऽव्यवहितपूर्व्वत्व-कालिकविशेषणताभ्यामनुमिति-तादृशविषयताशालिविशिष्टपरामर्शयोत्पस्थित्यभावादित्यर्थः, तथाच यदा अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्यं तदा कालिकसम्बन्धेन कारणतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यन्वयसहचारज्ञानस्य कारणतापाहकस्याभावात् कारणताग्रहाम्भव इति भावः ।

केचिन्नु 'व्याप्यत्वज्ञानमेवेति व्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः, (१) एवकारात् व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्य व्याप्तिप्रकारताविशेषणस्य व्यवच्छेदः, 'लाघवादिति व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनित्ययत्वमपेक्ष्य व्याप्तिप्रकारकनित्ययत्वस्यावच्छेदकस्य लघुत्वादित्यर्थः, कल्पनालाघवमाह, 'आवश्यकत्वाच्चेति व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनित्ययत्वावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वेन व्याप्तिप्रकारकनित्ययत्वावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तिताया आवश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'उपजीव्यत्वाच्चेति पाठे व्याप्तिप्रकारकनित्ययत्वावच्छिन्नस्य व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनित्ययत्वावच्छिन्नव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः, तथाच नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमुभयवादि-सिद्धमिति भावः, इत्याहुः । तदसत् । 'तस्येत्यादिदूषणसङ्गतेः, अनुमितेः पूर्वं व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य उभयवादिमिद्धत्वादिति ध्येयं ।

(१) व्याप्तिज्ञानस्य करणविधया कारणत्वं न तु परामर्शाककव्यापारविधया इति केषांसिदभिप्रायः ।

अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निहृष्टे स
 एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निहृष्टे धूमे
 वह्निव्याप्यधमस्मरणे धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनाद्या-
 ष्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्या वृत्तत्वादिति स
 एवानुमितिहेतुरिति चेत् । न । प्रत्यक्षसाग्रीतोऽनु-

अनुमित्यव्यवहितपूर्वं तादृशविशिष्टविषयताशालिनिश्चयस्था-
 सिद्धि परिहरति, 'अथेति, 'वह्निव्याप्यधूमस्मरण इति, धूमवान्
 पर्वत इति ज्ञाने चेति श्रेय, 'धूमत्वासाधारणेति धूमत्वरूपव्याप्य-
 धर्मदर्शनात् इत्यर्थः, एतच्च समयोत्तर प्रत्यक्षाभिप्रायेण, 'व्याप्यो-
 ऽयमित्येति अनुमित्यव्यवहितपूर्वं वह्निव्याप्योऽय पर्वते इत्या-
 कारकनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयात्मक समूहालम्बनाभेदप्रत्यय
 स्यादित्यर्थः, 'सामग्र्या वृत्तत्वादिति अभेदप्रत्ययसामग्रीवृत्तत्वा-
 तादृशविषयताशालिनिश्चयस्यापि सामग्र्या वर्तमानत्वादित्यर्थः, 'स
 एवानुमितिहेतुरिति एवकारोऽप्यर्थः सोऽयनुमित्यव्यवहितपूर्वं-
 वर्त्तीत्यर्थः । यदा एवकारोभिन्नक्रमेण सोऽनुमित्यव्यवहितपूर्वं-
 वर्त्तयेत्यर्थः, 'व्याप्याभेदप्रत्यय इति तादृशविषयताशालिनिश्चयात्म-
 काभेदप्रत्यय इत्यर्थः, 'अन्यथा' अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वाभावे,
 'तव' नैयायिकस्य । 'स्मरत इति, पर्वत इत्युच्छृङ्खलज्ञानवत इति
 श्रेय, 'प्रथमत एवेति अनुमित्यव्यवहितपूर्वंमेवत्यर्थः, भासते'
 पर्वताग्रे विशेषणीभूते धूमे भासते, 'आप्तवाक्यादिति, वह्नि-
 व्याप्यधूमवान् पर्वत इति स्मरण वेत्यपि बोध्य । 'तत्रोभयचापीति,

मितिसामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिरेवोत्पद्यते न तु
 व्याप्याभेदप्रत्ययः, अन्यथा तवापि परामर्शान्तरं
 परामर्शान्तरम् तदनुत्थवसायो वा भवेन्न त्वनुमितिः ।
 अथ धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरतः पर्वतीयधूमे-
 न्द्रियसन्निकर्षे प्रथमत एव व्याप्ति-धूमत्वयोर्वैशिष्टं यत्र

अव्यवहितपूर्वत्व-कालिकविशेषणताभ्यां अनुमिति-तादृशविषयता-
 गालिनिश्चययोरन्वयसहचारज्ञानादिमत्त्वादिति भावः । 'लाघवा-
 दिति अवच्छेदकलाघवादित्यर्थः, न्यायनये च वह्निव्याप्यवानधमि-
 त्यादिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकग्राह्यादिपरामर्शादेव यत्रानुमिति-
 स्तत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयाद्यभावेन तदभिमतका-
 रणतावच्छेदकद्वयस्याप्युभयवाचसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकताक-
 तथा^(१) कल्पनागौरवविरहाच्चेत्यपि बोध्यं, एतत्सूचनायैव यत्र
 चाप्रवाक्यादिति पूर्वमुक्तं, 'पत्रधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्येति पत्रतावच्छेद-
 कावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतागालिनिश्चयत्व-
 स्येत्यर्थः, 'हेतुत्वकल्पनात्' हेतुतावच्छेदकत्वकल्पनात्, 'अन्यवापीति
 वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानोत्तरं यवानुमितिसत्ता-
 चापीत्यर्थः, 'तथेति अनुमितिसामग्र्यभावेन तादृशज्ञानाद्यवधि-
 तोत्तरोत्पद्यस्य तादृशविषयतागालिनिश्चयस्यैवानुमित्युपधायकत्व-
 मित्यर्थः, 'लिङ्गे' लिङ्ग-पक्षोभयस्मिन्, 'प्रत्ययविशिष्टज्ञानेति

भासते विशेषज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र, यत्र चाप्त-
वाक्याद्बहिर्व्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि ला-
घवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्य-
त्रापि तथेति चेत् । न । इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च
लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनानु-
मित्यनुत्पादापत्तेः अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् ।

साध्यव्याप्यो हेतुर्हेतुमान् पर्वत इति ज्ञानोत्तरप्रात्यक्षिकतादृश-
विषयताग्राहिनिस्ययसामग्रीविरहादित्यर्थः, 'तेन विना' तादृश-
विषयताग्राहिनिस्ययेन विना, 'अनुमित्यनुत्पादेति, इष्टापत्तौ
अनुभवविरोधादिति भावः । 'अनुमानादिति पक्षीयधूमो वङ्गि-
व्याप्यो धूमत्वात् इत्यनुमानादिनेत्यर्थः, आदिपदाच्छाब्द-संस्का-
रादिपरिग्रहः, 'परामर्शः' साध्यव्याप्यो हेतुर्हेतुमांश्च पक्ष इति
ज्ञानाव्यवहितोत्तरं तादृशविषयताग्राहिनिस्ययः, 'अनवस्थानादिति
व्याप्तिप्रकारकज्ञानादेस्तदानीमनवस्थानात्^(१) इत्यर्थः ।

केचित्तु 'अनवस्थानादिति तदानीं धूममात्रासन्निकृष्टत्वेन
धूमत्वस्याप्यसन्निकृष्टतया विनाप्यनुमानं विशिष्टपरामर्शासम्भवेना-
नवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थ इत्याहुः ।

'वह्निरस्वतन्त्रेणापीति वह्निरिन्द्रियासहकारेण या वह्निर्विषय-

न चानुमानात् तत्र परामर्शः, अनवस्थानात् । अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणूरूपाधिकरणं न वेति संशयो वहिरस्वतन्त्रेणापि मनसा कोटि-स्मरण-विशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते, यथा वा निद्रासहकारेण वाच्यस्वप्नानुभवः तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परा-

कलौकिकप्रत्यक्षजनकता तदनाश्रयेत्यर्थः, सहकारित्वस्य भेदगर्भ-तया^(१) प्राणादेरेव तादृग्जनकता प्रसिद्धा, प्राणादेरपि मन सहकारेण तादृग्जनकत्वात्प्रसिद्धिवारणाय वहिद्व इन्द्रियविशेषण, मनसोऽपि वहिरिन्द्रियासहकारेण सुखादिप्रत्यक्षजनकत्वाद्दृष्टिर्विषयकत्वं प्रत्यक्षविशेषण, 'निद्रेति, मेधा-मनसयोग, 'निद्रा', 'तथेहापौति इन्द्रियासच्छिष्टातीन्द्रियलिङ्गपक्षस्यलेऽपीत्यर्थः, साध्यव्याप्यो हेतु हेतुमान् पक्ष इति ज्ञानानन्तरमिति शेषः, 'ज्ञानान्तरोपनीतेति हेतुमान् पक्ष इति ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्य इत्यर्थः, 'व्याप्तिस्मरणेति साध्यव्याप्यो हेतुरितिव्याप्तिस्मरणेत्यर्थः, 'परामर्शः' साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति निरुक्तविषयताशालिमानमनित्यय, 'तदनन्तरमिति साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इत्यादिनिययानन्तरमित्यर्थः, 'व्याप्तिस्मरणादेः' इन्द्रियासच्छिष्टलिङ्गविशेष्यकप्रकृतव्याप्तिस्मरणादेः, 'प्रमाणान्तरतापत्तेरिति पक्षविशेष्यक-तादृगलिङ्ग-

(१) तत्त्वसहकारित्वस्य सद्भिन्नत्वे सति तच्छून्यपक्षजनकत्वमिति भावः ।

मर्शा जन्यते तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेत् । न ।
व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः, तदेव हि प्रमाणा-
न्तरं यदसाधारणं सहकारि समासाद्य मनोवहिर्गो-

प्रकारकमानसान्यप्रमायाः करणत्वापत्तेरित्यर्थः, अन्तरपदस्य स्वरू-
पार्थक्यत्वात् एवमप्येऽपि, एतेन^(१) प्रमाणान्तरत्वं न प्रत्यक्षादिप्रमा-
णचतुष्टयभिन्नप्रमाणत्वं, असिद्धेः, नापि तच्चतुष्टयभिन्नत्वमात्रं,
वक्ष्यमाणापादकस्य इन्द्रियादौ मूलग्रैथिल्यापत्तेः, नापि प्रमाणा-
न्तरत्वं प्रमाणत्वमेव, व्याप्तिज्ञानस्यानुमानात्मकत्वादिष्टापत्तेः, प्रमा-
जनकत्वोक्तावपि विशिष्टपरामर्शात्मकप्रत्यक्षप्रमाभानुमित्यात्मकप्रमा-
ञ्चादायेष्टापत्तेः । अत एव मानसातिरिक्तप्रमितिकरणत्वमपि न
तत्, अनुमितिमादाय इष्टापत्तेः, नापि मानसप्रमित्यजनकत्वं,
नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वादित्ययिमसिद्धान्तामङ्गतेरिति
प्रत्युक्तं । आपत्तिवैजभृतां व्याप्तिं दर्शयति, 'तदेवहीति, 'हि'
यस्मात्, यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनः 'वहिर्गोचरां' यद्वा-
ह्यार्थविश्लेषक-यत्प्रकारिकां, 'प्रमां' प्रत्यक्षप्रमितिं, जनयति तत्सर्वं
तदर्थविश्लेषक-तत्प्रकारकमानसान्यप्रमायाः करणं भवतीति योजना,
एवकारस्य साकल्यार्थकत्वात्, तथाच यद्वाह्यार्थविश्लेषक-यदर्थप्रका-
रकप्रत्यक्षमितेर्मनोन्यासाधारणकारणं यद्भवति तत्तदर्थविश्लेषक-

(१) अन्तरपदस्य स्वरूपार्थकत्वेनेत्यर्थः ।

चरां प्रमां जनयति यथेन्द्रियादि, संशय-स्वप्नी तु न
 प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । नच तवापि

तत्प्रकारकप्रमायाः करणं भवतीति व्याप्तिप्रतीर^(१), महकारित्तद्य

(१) यदाह्यार्थविशेष्यक तदर्थप्रकारक प्रत्यक्षप्रमितिद्यत्तनुभवत्वयाप्य-
 जात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपित तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नकारणताश्रयत्वे सति
 स्वभिन्नमनोभिन्नप्रमायाश्च न्यवृत्तिप्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपि-
 तकारणतानाश्रयभूतं यद्भवति तत्तदाह्यार्थविशेष्यक-तदर्थप्रकारकप्रमायाः
 करणं भवतीति व्याप्तिप्रतीरं, दृष्टान्तस्य घटुरादि, तथापि घटविशेष्यक-
 घटत्वप्रकारकप्रमितिवृत्तियां अनुभवत्वव्याप्यजातित्याद्युपलं तदवच्छिन्नका-
 र्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नचक्षुर्वावच्छिन्नकारणत्वं चक्षुभिर्वर्तते
 एवं चक्षुर्भिन्नमनोभिन्नप्रमायां यत् प्रायेन्द्रियं तज्जन्यवृत्तिप्रत्यक्षत्वव्याप्यं
 यत् प्रायेणत्वं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपित कारणतानाश्रयत्वं तत्र स्थितं
 तत्र घटविशेष्यक-घटत्वप्रकारकप्रमायाः करणत्वस्यैव । व्याप्तिसरस्य-
 षोपनयस्य यदि व्याप्तिप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं नैयायिकैः
 स्वीक्रियते तदा व्याप्तिसरस्येऽपि पञ्चतविशेष्यकवज्जिज्ञाप्यधूमप्रकार-
 कप्रत्यक्षप्रमितिद्यत्तनुभवत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वप्रजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
 कारणताश्रयत्वघटितापादकसत्त्वेन तत्र पञ्चतविशेष्यक वज्जिज्ञाप्यधूम-
 प्रकारकप्रमायाः करणत्वापत्तिः । अत्र प्रमाकरणत्वमात्रस्यापादत्वे पञ्चत-
 विशेष्यक वज्जिप्रकारकानुमित्यात्मकप्रमामादाय व्याप्तिसरस्ये प्रमा करण-
 त्वस्योत्पत्तिः सम्भवात् तदाह्यार्थविशेष्यक तदर्थप्रकारकप्रमाकरणत्वस्या-
 पादत्वमनुसृतं । न च पञ्चतविशेष्यकवज्जिज्ञाप्यधूमकान् पञ्चतस्य वज्जिमान्
 इति स्मृत्वात्मनानुमितिरूपप्रमाकरणत्वस्य पक्षीभूतव्याप्तिसरस्ये सत्त्वात्

वाह्यार्थविशेष्यकेत्याद्युपादानेऽपीष्टापत्तिर्वारयितुं न शक्यते । न च तदाह्यार्थविशेष्यक तदर्थप्रकारकप्रमाया फलोपहितकरणत्वभेदापादनीय तथा च धूमोवह्निय्याप्यधूमवान्पर्वत इति स्मरणोत्तर यत्र वह्निय्याप्यधूमवानिति मानसपरामर्श तदनन्तर पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमिति ततस्त्रयोयव्याप्तिस्मरणस्य पक्षतया यत्र निरुक्तसमूहात्मनानुमिते फलोपहितकरणत्वाभावात् नेष्टापत्तिसम्भावनेति वाच्य । एवं सति घटविशेष्यक घटत्वप्रकारकप्रमितिवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितचक्षुष्परूपस्वरूपयोग्यत्वकरणत्वस्य घटधाक्षुषानुपधायकीभूतचक्षुष्यपि सत्त्वात् तत्र घटविशेष्यक घटत्वप्रकारक प्रमाया फलोपहितकरणत्वाभावात् व्यभिचारापत्तिरिति चेत् । न । स्वावृत्तित्व स्वरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन तद्विशेष्यक तत्रकारकप्रमाविशिष्ट यत्कारणत्व तदाश्रयस्य स्वावृत्तित्व स्वरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन विशिष्ट यत्कारणत्व तस्यैव तद्विशेष्यकतत्रकारकप्रमाकरणत्वपदार्थत्वात् । न च प्रकृतव्याप्तिस्मरणादौ तस्येष्टापत्ति, तथाहि पर्वतोवह्निय्याप्यधूमवान् पर्वतस्य वह्निमानित्याकारिका या अनुमितिस्वरूपप्रमा स्वावृत्तित्व स्वरूपितत्वोभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टा न पर्वतविशेष्यक वह्निय्याप्यधूमप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना कारणता किन्तु तादृशसमूहात्मनानुमितिपूर्ववर्ति परामर्शनिष्ठतद्वाक्यत्वावच्छिन्नकारणत्वैव तदाश्रयीभूततत्परामर्शव्यक्ते निरुक्तोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य प्रकृतव्याप्तिस्मरणवृत्तिकारणताया विरहात् नेष्टापत्तिसम्भावना । घटविशेष्यक घटत्वप्रकारकचाक्षुषस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेनाधिकरणीभूत यच्चक्षुषयोग्यत्वावच्छिन्नकारणत्व तदाश्रयस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेनाधिकरणत्व चक्षुष्वावच्छिन्नकारणतायामस्ति तत्करणत्वस्य चक्षुषि सत्त्वात् न चक्षुषि दृष्टान्तासिद्धि । पर्वतो वह्निमानित्याकारिका पर्वतविशेष्यिका या प्रमानिरुक्तोभयसम्बन्धेन तदाश्रयीभूता या पर्वतपक्षक वह्निय्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना कारणता तदाश्रयीभूतस्य मानसपरामर्शस्य

निरक्तोभयसम्बन्धेनाधिकरणीभूता या मानसपरामर्शनिष्ठतद्वाङ्मिताव-
 ष्चिन्नकार्यतानिरूपितव्याप्तिस्मरणनिष्ठतद्वाङ्मितावच्छिन्नकारणता तदा-
 श्रयत्वस्य प्रकृतव्याप्तिस्मरणे नैयायिकैः दृष्टापत्तिः कर्तुं शक्यतया
 यदर्घ्यप्रकारकत्वोपादानं, महानसं वज्रिव्याप्यधूमवत्पर्वतश्च वज्रिमान्
 इत्याकारकसमूहालम्बनानुमितिप्रमायाः निरक्तोभयसम्बन्धेनाधिकरणीभूतं
 यत्पर्वतधम्मिकवज्रानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-पर्वतधम्मिकवज्रि-
 व्याप्यधूमप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वं तदाश्रयस्य मानसपरामर्शस्य
 निरक्तोभयसम्बन्धेनाश्रयीभूतं यत्तद्वाङ्मितावच्छिन्नव्याप्तिस्मरणनिष्कार-
 णत्वं तदाश्रयत्वस्य नैयायिकमते प्रकृतव्याप्तिस्मरणे दृष्टत्वात् यदाहार्घ्यवि-
 श्लेषकत्वोपादानं, एवञ्च पर्वतोवज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वतोवज्रिमाश्च इति
 समूहालम्बनानुमितिप्रमायाः निरूपितत्वस्य पर्वतधम्मिक-वज्रिव्याप्यधूम-
 प्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतायां सत्त्वेऽपि न तादृशसमूहालम्बनानु-
 मित्यदत्तित्वं इति निरक्तोभयसम्बन्धेन न तादृशसमूहालम्बनप्रमायादय
 दृष्टापत्तिः । अथ पर्वतोवज्रिव्याप्यवानित्याकारकानुमितिप्रमायाः स्वा-
 त्त्वसम्बन्धेनाधिकरणीभूतं यत्पर्वतोवज्रिमानित्यनुमितिनिष्ठतदनुमिति-
 त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-तन्मानसपरामर्शनिष्ठतद्वाङ्मितावच्छिन्नकार-
 णत्वं तदाश्रयीभूतपरामर्शस्य निरक्तोभयसम्बन्धेनाश्रयीभूतकारणताया-
 व्याप्तिस्मरणे सत्त्वादित्यापत्तिरतः स्वनिरूपितत्वं प्रथमसम्बन्धद्वयघटक-
 मिति । न च वज्रिव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविश्लेषकप्रमायाः निर-
 क्तोभयसम्बन्धेनाधिकरणीभूतं यत्कारणत्वं तदाश्रयस्य निरक्तोभयसम्बन्धेन
 विशिष्टं यत्कारणत्वं तदेवापाद्यता किं पर्वतत्वावच्छिन्नविश्लेषक-वज्रि-
 व्याप्यधूमप्रकारकप्रमावैशिष्ट्यस्य निवेशेन अखण्डवैशिष्ट्यनिवेशासम्भव एव
 खण्डशोनिरक्तः सार्धकत्वसम्भवात् इति वाच्यं । एवं सति वज्रिव्याप्यधूम-
 एव पर्वतत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यचानुमितौ भासते तादृशं यद्वज्रि-
 व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकपर्वतोवज्रिमानितिसमूहालम्बनानुमित्या-

तद्विज्ञानं तदनुमित्यवृत्तित्वस्य वञ्जित्याप्यधूमप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वे सत्त्वात् एव तदनुमिति-
निरूपितत्वस्य च सत्त्वात् तादृशकारणताभ्यवैशिष्ट्यमादाय सिद्धसाधना-
पत्तिरतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवञ्जित्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताशा-
लिप्रमाया निरुक्तकारणत्वमापादित, एव जातिमान वञ्जित्याप्यधूमवान्
पर्वतश्च वञ्जित्मानिति समूहालम्बनानुमितिरूपप्रमाया निरुक्तोभयसम्ब-
न्धेन वैशिष्ट्यस्य शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवञ्जित्वावच्छिन्नविधेयकानुमि-
तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यक-वञ्जित्याप्यधूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतामादाय सिद्धसाधनापत्तिः,
निरूप्य निरूपकभावापन्नविषयताशालिप्रमाया निवेशे च शुद्धपर्वतत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यकवञ्जित्याप्यधूमप्रकारकप्रमाया स्वावृत्तित्वसम्बन्धेन वैशि-
ष्ट्यस्य निरुक्तकारणतायामसत्त्वात् न तादृशकारणतामादाय सिद्धसाधन-
मिति, एवञ्च प्रमापदमपि सार्थकं भवति अन्यथा पर्वतोवञ्जित्याप्य-
धूमवान् पर्वतोवञ्जित्मास्वेति समूहालम्बनानुमितिरूपस्य इदं ज्ञानं
वञ्जित्याप्यधूमप्रमाभाववति वञ्जित्याप्यधूमप्रकारकमित्यप्रामाण्यविष-
यकज्ञानस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य तादृशनिरुक्तकारणताया
सत्त्वादित्यापत्तित्वादवस्थापितमिति, तथाच तादृशप्रामाण्यज्ञानास्वन्दितानु-
मितेर्भ्रमसामान्यभिन्नत्वरूपप्रमात्वविरहात् नेष्टापत्तिसम्भावना । न चैव-
मपि भाविज्ञानं वञ्जित्याप्यधूमाभाववति वञ्जित्याप्यधूमप्रकारकमित्य-
प्रामाण्यञ्च न ततः पर्वतोवञ्जित्याप्यधूमवान् पर्वतोवञ्जित्मास्वेति समूहा-
लम्बनात्मिकानुमिति तदनन्तरमपि तादृशानुमितिधर्मिकतादृशप्रामा-
ण्यज्ञानं तादृशानुमितावप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्न-
कारणताया व्यसत्त्वेन प्रमापदोपादानेऽपि नेष्टापत्तिरुदास इति वाच्यं ।
प्रमापदेन एकक्षणावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वसम्बन्धेन भ्रमज्ञानविशिष्टान्यत्वस्य
विवक्षितत्वात् तादृशानुमितेश्च भ्रमात्मिकाप्रामाण्यज्ञानविशिष्टान्यत्वात्
दोषः ।

ननु धर्मज्ञानविशिष्टान्यविशिष्टपद्मंतत्वावच्छिन्नविशेष्यक-वज्रियाप्य-
धूमप्रकारज्ञाननिष्पितकारणत्वापेक्षया हेतुत्वं प्रत्यक्षनिष्पितनिवृत्त-
कारणत्वमेषापाद्यतां तेनैव पद्मंतोवज्रिमानित्यनुमितिःकारणत्वमादाय इष्टा-
पत्तियुदासधम्मदिति चेत् । न । अमुमितेरपि प्रामाण्यमतेऽनु-
मित्यनुपपत्त्यादरूपतया प्रत्यक्षकारणत्वविवेगेऽपोष्टापक्षेऽरिष्टायोमात् ।
नन्वेवं यत्र पद्मंतो वज्रिमानित्याकारणानुमितिरेव पद्मंते वज्रिमनु-
मिनोभोत्याकारणप्रत्यक्षात्मिका तदुक्त्यनुमितित्वावच्छिन्नकार्यत्वनिष्पित-
कारणत्वस्य वज्रियाप्यधूमवान् पद्मंतवति परामर्शे सत्त्वात् तत्र च
प्रमाणादण्यविद्वत्त्वात् प्रमापदस्य प्रत्यक्षप्रमापदत्वेऽपि व्यभिचारोदुर्वा-
रयेति चेत् । न । यदाह्यार्थविशेष्यक-दरयंप्रकारतायां साक्षात्कारत्व-
निष्पितत्वज्ञाभाय प्रमापदस्य प्रत्यक्षपरत्वकथनात् तदाप्य पद्मंतो-
वज्रिमानित्यनुमितिश्चाप्ये पद्मंते वज्रिं साक्षात्कारोभोत्यनुपपत्त्याभावात्
साक्षात्कारत्वनिष्पितवज्रिनिष्ठविषयतात्त्वं न पद्मंतोवज्रिमानित्यनुमिते-
रिति नानुमितेः प्रत्यक्षत्वमतेऽपि परामर्शे व्यभिचारः ।

ननु अक्षु संयोगस्य कार्यतावच्छेदकं लौकिकविषयतासम्बन्धेन त्र्य-
षाक्षुषत्वमेवं आशोक्तसंयोगस्यापि तदाप्य अक्षु संयोगादौ व्यभिचारस्यानु-
भवत्वव्याप्यज्ञात्ववच्छिन्नकार्यतायां सत्यन्तदक्षप्रविष्टायां लौकिकविषय-
त्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेद्येऽपि वारयितुं शक्यते इति तद्वारण्याय स्वभिन्न-
मनोभिन्नप्रमाप्यजन्यवृत्तिप्रत्यक्षत्वव्याप्यज्ञात्ववच्छिन्नकार्यतानिष्पितकारण-
त्वानाश्रयत्वकथनप्रमाप्यान्तरासङ्गकारित्वनिवेद्यनं व्यर्थमिति चेत् । न ।
सत्यन्तदक्षप्रविष्टानुभवत्वव्याप्यज्ञात्ववच्छिन्नकार्यतायां लौकिकविषयत्वानव-
च्छिन्नत्वनिवेद्ये मन संयुक्तसमवाये व्यभिचारवारण्याय मयिष्टदुर्हार्थे वज्रि-
विशेष्यकस्य व्यर्थत्वापत्तेः आत्मतमपेतनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन मान-
सत्वावच्छिन्न प्रत्येव मन संयुक्तसमवायस्य कारणतया तत्र लौकिक-
विषयत्वानवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणत्वाभावादेव व्यभिचाराप्रसङ्गे ।

भेदगर्भतया मनोन्यत्वलाभात्, प्रमापदस्य प्रत्यक्षपरतया प्रत्यक्षमि-
 तेलाभः, दृष्टान्ते च दन्द्रियपदं चक्षुःपरं, आदिपदात्तगादिपरि-
 पदः । अत्र करणत्वस्यासाधारणजनकताघटिततया शरीरात्मादौ
 काल-दिगादौ च व्यभिचारवारणाय मनोन्यासाधारणेति, तादृश-
 प्रमाया मनोन्यासाधारणकारणत्वञ्च तादृशप्रमितिवृत्त्यनुभवत्वव्या-
 प्यजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितातादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नकारणता -
 अथवे सति मनोऽन्यप्रमाणान्तरासहकारित्वं, सत्यन्तोपादानादेव
 अन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकस्य शरीरात्मादेः, कार्यत्वावच्छिन्नजनकस्य
 काल-दिगादेः, विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकस्य विशेषण-
 तावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेर्युदासः, तद्भक्तिलेन कार्य-कारणभाव-
 मादाय विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादावतिप्रसङ्गवारणाय तत्र
 जातिपदं, तदवच्छिन्नत्वञ्च तन्निष्ठावच्छेदकताकत्वमात्रं न तु
 तत्पर्याभावावच्छेदकताकत्वं, तेन पक्षीभूतव्याप्तिज्ञानादेः तत्तत्प्रकार-
 कप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि न न्यायनये स्वरूपासिद्धिः । न
 चापत्तौ स्वरूपासिद्धिः न प्रतिकूलेति वाच्यं । तथासत्यापाद्याभावे-
 नापादकाभावसाधने सिद्धसाधनापत्तेः आपाद्याभावेन आपदका-
 भावसाधने एवास्यापादनस्य तात्पर्यात् । तादात्म्यसम्बन्धानवच्छि-

र्थात्तानिरूपितकारणताप्रत्यक्षस्य चक्षुषि सत्त्वान् चक्षुषि दृष्टान्तासिद्धिमा-
 दवच्छेद इति वाच्यं । स्वभिन्नमनोभिन्नप्रमादताया ज्ञानाद्यन्तित्वस्य निवेश-
 नोपत्त्याम् नानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन कारणतामादाय दृष्टा-
 नासिद्धिरिति विभावनीयम् ।

अलोपादानात् विषयत्वेन लौकिकप्रत्यक्षत्वेन तत्तद्विषयकलौकिक-
 प्रत्यक्षत्वेन तत्त्वेन मह्यादिलौकिकप्रत्यक्षत्वेन मह्यादित्त्वेनेति
 कार्य-कारणभावमादाय मह्यादिसंज्ञविषये न व्यभिचारः । न
 च तदपि प्रमाकरणं भवत्येव विशिष्टप्रत्यक्षजनने निर्विकल्पकस्यैव
 व्यापारत्वादिति कुतो व्यभिचार इति वाच्यं । तथापि निर्विकल्पाजनके
 विषये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् निर्विकल्पादिकमजनयित्वैव सा-
 क्षात्तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकचाक्षुषादिजनके चक्षुःसंयोगादियत्रिविशेषे
 व्यभिचारवारणाय विशेष्यदत्तं तदर्थस्य मनोऽन्यस्वभिन्नप्रमाणजन्य-
 वृत्तिप्रत्यक्षव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपित-कारणतानाश्रयत्वं,
 एतच्च शरीरादिमाधारणं अतो न सत्यन्तदसवैयर्थ्यं, चक्षुरादेरपि
 मनोरूपप्रमाणजन्यवृत्तिचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् स्वात्मक-
 प्रमाणजन्यवृत्तितदवच्छिन्नं प्रति जनकत्वाच्च दृष्टान्तासिद्धिवारणाय
 मनोऽन्यत्वं स्वभिन्नत्वञ्च प्रमाणविशेषणं । ननु तथापि १) चक्षुरादेरालो-
 काद्यात्मकप्रमाणजन्यवृत्तिचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् असि-
 द्धिदुर्वारा । न च स्वभिन्नप्रमाणत्वं अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यता-
 प्रतियोगिकस्वावृत्तिकारणताश्रयत्वं, अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वञ्च
 तद्दृशजातिपर्याप्तवच्छेदकताकत्वं, आलोकादिकस्य न तथा द्रव्यलौ-
 किकचाक्षुषत्वादेरेव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । द्रव्यवृत्तित्व-
 विशिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वा-
 दिति चेत् । न । अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नलौकिकविषयत्वानव-

च्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकस्वावृत्तिकारणताश्रयस्य स्वभिन्नप्रमाणपदेन विवक्षितत्वात् चक्षुरादेः सामान्यतश्चावृत्तत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वात् तादृशप्रमाणत्वमभवत्, एकस्याश्चक्षुरादिव्यक्तेस्तादृशकारणताश्रयचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वात् अशिद्धितादवस्थवारणाय स्वभिन्नत्वं तादृशकारणताश्रयविशेषणमपहाय स्वावृत्तित्वं कारणताविशेषणं, शरीरादिसाधारणकारणत्वमादाय द्रव्यत्वेन जन्यसत्त्वेन कार्य-कारणभावमादाय चाशिद्धितादवस्थवारणायानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वं स्वभिन्नप्रमाणत्वघटककार्यताविशेषणं^(१) । न च तथापि कालत्वेन कार्यत्वेन द्रव्यत्वेन जन्यसत्त्वेन कार्यं कारणभावमादाय चक्षुरादिजन्यज्ञानस्यापि त्वगादिरूपनिरुक्तस्वभिन्नप्रमाणजन्यत्वात् अशिद्धितादवस्थमिति वाच्यम् । द्रव्यावृत्तित्वेन जन्यताविशेषणात्^(२) पक्षीभूतव्याप्ति स्मरणादेरुपनयस्यापि तत्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया चक्षुरादिप्रमाणान्तरजन्यवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वात्

(१) नचैतत् कथं सङ्गच्छते द्रव्यत्वावच्छिन्नकारणत्वस्य चक्षुरादिवृत्तित्वादिति वाच्यम् । स्वावृत्तित्वपदेन सुनिष्ठप्रमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य कारणताया विवक्षितत्वात्, तथाच द्रव्यत्वावच्छिन्नजनकतायां चक्षुरादिनिष्ठप्रमितिकारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं व्यत्याहतमेव द्रव्यत्वस्य सुनिष्ठप्रमितिकरणतावच्छेदकत्वात् ।

(२) मनोभिन्नस्वभिन्नप्रमाणजन्यवृत्तित्वत्र जन्यताविशेषणादित्यर्थं, तथाच कालत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया कार्यत्वावच्छिन्नकार्य-द्रव्येऽपि कृत्वात्तदौघ इति भावः ।

कथं स धूमेवह्निव्याप्य इति व्यवहारः तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात् । न च तन्मते धूमत्वेन व्याप्यनु-

न्यायनये स्वरूपासिद्धिः कालत्वेन कार्यत्वेन द्रव्यत्वेन जन्यमत्त्वेन कार्य-कारणभावमादाय चक्षुरादेरपि त्वगादिप्रमाणान्तरजन्यत्वा-चादिवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वात् दृष्टान्तासिद्धिश्चात तद्धारणाय प्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्व सहकारिताघटककार्यता-विशेषण, प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वञ्च प्रत्यक्षनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वे मति प्रत्यक्षवृत्तित्व, तेन पक्षीभृतव्याप्तिस्मरणादेरपि परामर्शं पक्षताद्यात्मकनिरुक्तस्वभिन्नप्रमाणजन्यवृत्त्यनुमितित्वावच्छि-न्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वेऽपि न स्वरूपासिद्धि, स्वभिन्न-प्रमाणत्वघटकानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्व वा तादृशजातिपर्याप्त-वच्छेदकताकत्व वक्तव्य परामर्शादे कार्यता न तथा, एवञ्च प्रत्यक्ष-वृत्तित्व नोपादेय किन्तु तादृशजात्यवच्छिन्नत्व मुख्यविशेष्यवि-धया समवायसम्बन्धेन तादृशजात्यवच्छिन्नत्व वक्तव्य^(१) तेन व्याप्ति-

(१) मुख्यविशेष्यविधया अवच्छेदकत्वं इत्यस्य कार्यताज्ञानीयमुख्यविशे-
यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणभावच्छेदकत्व इत्यर्थं, चाक्षय
चक्षु कार्यमित्याकारक कार्यताज्ञानीय मुख्यविशेष्यतानिरूपित प्र-
कारतासमानाधिकरणभावच्छेदकत्व चाक्षुपत्वादावेव वर्तते, तथा धूम-

भवः सम्भवति, अत एव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं
वह्निमान् इति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा । अथ

स्मरणादेरपि कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षत्वानुवृत्तिधूमत्वादेः
प्रवेशेऽपि नासिद्धिः (१) स्वभिन्नप्रमाणत्वघटककारणतयां स्वावृ-
त्तित्वविशेषणादेव व्याप्तिज्ञानादिव्यक्त्यन्तरजन्यानुमितिव्यक्तिमादाय
नासिद्धिः । न च तथापि महत्त्वे व्यभिचारः प्राचीनगये तस्य द्रव्य-
लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविषयतादिस-
म्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने वा जनकतया निरुक्तासहकारित्ववत्त्वादिति

सप्रकारकप्रत्यक्ष धूमत्वज्ञानकार्यं इत्याकारककार्यताज्ञानीषमुख्य-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकारत्वावच्छेदकत्व प्रत्यक्षत्वादा-
वेव न तु धूमत्वादौ इति तस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वेऽपि नासिद्धिः ।
यदिच परस्परया ससर्गत्वमभ्युपेयते तदा धूमत्वादेरप्यवच्छेदकत्व
सम्भवति सप्रकारकप्रत्यक्षत्ववत्त्वसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्न प्रति धूमत्व
ज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनात् अत उक्त समवायेनेति ।

- (१) व्याप्तिस्मरणमिन्न भगोभिन्नञ्च यच्चक्षुरूप प्रमाण तच्चन्य यत् वह्नि-
व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारक धूमाद्येऽलौकिक पर्वताद्ये लौकिक
प्रत्यक्षात्मक ज्ञान तद्वृत्तिप्रत्यक्षात्वन्युवृत्ति यत् धूमत्व तदवच्छिन्न
कार्यैवानिरूपितकारणताश्रयत्व व्याप्तिस्मरणे वस्तुते धूमत्वप्रकारक-
प्रत्यक्ष प्रति धूमत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् अत स्वरूपासिद्धिसङ्ग-
तिरिति विभावनीय ।

पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेत्ति
संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेत् । न । धूमे वह्निव्याप्य-
इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन

वाच्यं । तन्मताभ्युपगमेऽसाधारणकारणतायां सत्यन्तदले तादात्म्य-
सम्बन्धानवच्छिन्नत्ववन्महत्त्वावृत्तित्वेनापि कारणताया विशेषणीय-
त्वात् । न च तथापि उद्भूतरूपे व्यभिचारः तस्य मानसेतरद्रव्य-
लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने उद्भूतरूपवद्द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविष-
यतासम्बन्धेन^(१) प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने वा जनकतया निरुक्तासहकारित्व-
वत्त्वादिति वाच्यं । तस्य लाघवेन द्रव्यलौकिकचातुपत्वाद्यवच्छिन्नं
प्रत्येव जनकत्वात् मौमांसकेन पूर्वपक्षिणा वायोरपि प्रत्यक्षत्वाभ्युपग-
मात् जरत्रैयायिकनये तु महत्त्वावृत्तित्ववद्द्रूपावृत्तित्वस्यापि^(२) सत्य-
न्तदले कारणतायां प्रवेशनीयत्वात् । मनःसंयुक्तमवायादिलक्षणस्य
सुखादिसन्निकर्षस्यापि मनोऽन्यप्रमाणान्तरासहकारित्वात् तत्र व्यभि-
चारवारणाय वह्निद्वं अर्थविशेषणं, तच्च मानसलौकिकप्रत्यक्षाविष-
यत्वं, परनये ज्ञानलक्षणाया अमन्निकर्षतया सुखादिप्रत्यक्षे वह्निरर्थस्य
कदाचिद्व्यभानान्न व्यभिचारतादवस्थं, परामर्शादेरभावज्ञानत्वाद्य-
वच्छिन्नस्ववृत्तिकारणतायस्य व्याप्तिज्ञानादेरेव सहकारितया तत्र

(१) मूर्त्तत्वविशिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धेनेति ग० ।

(२) उद्भूतरूपावृत्तित्वस्यापीति ख० ।

संशयाभावात्, अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात्
संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्तुल्य। नच सामान्यनिश्च-
यस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वाद्भूमसामान्ये एव संशयो

व्यभिचारवारणाय सामान्यतोज्ञानत्वादिकमपचाय प्रत्यक्षमितिवेन
प्रवेष्ट, विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष प्रति विशेषदर्शनादेर्न कारणत्व
अपि तु विपरीतज्ञाननिवर्त्तकतया कथञ्चिदुपयोगित्वमेव तस्मैति
न व्यभिचार इति सर्वं चतुरस्र।

केचित्तु 'व्याप्तिस्मरणदे' प्रकृतव्याप्तिस्मरणदे, 'प्रमाणान्तरताप-
त्तेरिति प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टपरामर्शरूपप्रमाकारणत्वापत्तेरित्यर्थ,
'तदेव हीत्यादि, 'हि' यस्मात्, यदसाधारण मनोरूप सहकार्यासाध
वद्दिर्गोचरा प्रमा जनयति 'तदेव प्रमाणान्तर' तत्सर्वं प्रमाणान्तर, इति
योजना, यदित्यसाधारणविशेषण, 'असधारण' यज्जातीयप्रमासा-
मग्र्यसमवहित, मनोरूप सहकार्यासाधेति स्वरूपकथन, 'वद्दिर्गोचरा
प्रमा जनयति' यद्विशेष्यक यत्प्रकारकप्रमा जनयति, 'प्रमाणान्तर'
तद्विजातीयतद्विशेष्यक तत्प्रकारकप्रमाकरण, तथाच यद्द्विजाती-
यप्रमासामग्र्यसमवहित सत् यद्विशेष्यक यत्प्रकारकप्रमाजनक भवति
तत्तद्विजातीयतद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रमाजनक भवति यथा चक्षुरा-
दिकमनुमानाद्विजातीयप्रमासामग्र्यसमवहित सत् घटाद्विशेष्यक-
घटत्वादिप्रकारकप्रमाजनक भवति तदनुमानाद्विजातीयतादृ-
शप्रमाजनक भवत्येवेति निष्कृष्ट व्याप्तिस्मरौ, प्रकृते व्याप्तिस्मरणमपि

मा भूत् विशेषसंशयश्च विशेषनिश्चयनिवर्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्ब्याप्तिनिश्चयो वाच्य-इति वाच्यं । यत्र हि यद्वावर्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्सं-

यदि प्रत्यक्षजातीयप्रमाया लौकिकसन्निकर्षाद्यात्मकसामय्यसमवहितसत् विशिष्टपरामर्शरूपप्रमाजनक स्यात्तदा प्रत्यक्षविजातीयतादृशप्रमाजनक स्यात्सामग्री च उभयवादिषिद्धत्वेन विशेषणीया, तेनोपनयसन्निकर्षमादाय नासिद्धि परनये उपनयस्य सन्निकर्षत्वाभावादिति व्याचक्रु । तदसत् । 'नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वादित्यगिमयन्यासङ्गते' प्रमाकरणत्वस्यापाद्यत्वाभावात्, । न च प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टपरामर्शकरणत्वमेवापादनीय^(१) व्याप्तावपि साधेकरणत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्य । अनुमानादिविजातीयप्रमासामग्रीमादाय षट्सुसयोगादौ व्यापारे व्यभिचारापत्तेरिति दिक् ।

ननु प्रागुक्तमशय स्वप्नजनके निद्रादिजन्यपदार्थापस्थितिरूपोपनयसन्निकर्षेऽयं नियमो व्यभिचारी तत्र मनसो निद्रायाश्च करणत्वेन तज्जन्यपदार्थापस्थितिरूपोपनयस्याकरणत्वादित्यत आह, 'मशय-स्वप्नौत्विति प्रागुक्तमशय स्वप्नौ त्वित्यर्थं, 'न प्रमे' न विशिष्टप्रत्यक्षरूपौ, किन्तु स्मरणादिरूपधर्मिज्ञान-विशेषणज्ञानरूपौ, विशेषण-विशेष्य-

(१) तथाच प्रमाणान्तरतापत्तेरित्यस्य प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टपरामर्शरूपप्रमाकरणतापत्तेरित्यर्थो वाच्य इति भाव ।

शयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपूर-
स्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानुमिति-
र्भवत्येव। ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेय-

योलौकिकमन्निकर्षमत्त्वे एव तयोः प्रत्यक्षरूपत्वादिति भावः।
निद्रादेः' निद्रादिजन्यपदार्थापस्थितेः, 'न प्रमाणान्तरत्वं' न विशिष्ट-
प्रत्यक्षमितेरसाधारणकारणत्वं, तथाच हेत्वभावादेव न व्यभिचार
इति भाव इति सम्प्रदायविदः।

अथवस्तु नन्वेतादृशनियमे निद्रादिजन्यपदार्थापस्थितेरपि
संशय-स्वप्नकरणत्वापत्तिरित्यत आह, 'संशयेति, 'न प्रामाणा-
न्तरत्वं' न प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्गः न संशय-स्वप्नकरणत्वप्रसङ्ग इति
यावत्, शेषं पूर्ववदित्याहुः। तदुभयमप्यसत्। 'संशय-स्वप्नौ तु न प्रमे'
इत्यभिधानस्यानुपयुक्तत्वापत्तेः निद्रादिजन्यपदार्थापस्थितेर्न संशय-
स्वप्नासाधारणकारणत्वमित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् तन्मध्ये ज्ञानलक्षण-
मन्निकर्षस्य प्रत्यक्षजनकतया तयोर्विशिष्टप्रत्यक्षरूपत्वेऽपि निद्रादि-
जन्यपदार्थापस्थितौ तदसाधारणकारणत्वासम्भवात्।

वस्तुतस्तु प्रागुक्तसंशय-स्वप्नस्यैव वदिरिन्द्रियलौकिकमन्निकर्ष
विनापि वाह्यार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्षजनने कृत्तशक्तिकेन मनसा
प्रकृतेऽपि तेन विना विशिष्टप्रत्यक्षं जनयितव्यं^(१) केन वारणीयं

(१) विशिष्टप्रत्यक्षजननमिति ख०।

मित्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्ब्याप्यत्वावच्छेदकयोरग्रहा-
दनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्थान्यतरत्वस्य
लिङ्गत्वाभावादिति चेत् । न । भावत्वाभावत्वान्यान्य-

न ह्यापत्तिभिया सामग्री कार्यं नार्जयिष्यति । न च वह्निरिन्द्रिय-
स्थापार विना भगसा वाह्यार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्षजनने दोषस्य सह-
कारितया प्रकृते दोषाभावादेव न तेन विशिष्टप्रत्यक्षजननसम्भव-
इति वाच्य । दोष विनापि स वृक्ष सयोगवान्न वतिकोटिद्वयप्र-
मारूपसग्रयजनने दोषस्य व्यभिचारादित्यत आह, 'सग्रयेति लौकि-
कसन्निकर्षाजन्यसग्रय स्वप्नौ नित्यर्थ', 'न प्रमे' न विशिष्टप्रत्यक्षरूपौ,
किन्तु स्मरणाद्यात्मकधर्मिज्ञान विशेषणज्ञानरूपौ, 'निद्रादेरिति
पञ्चमी निद्रादिषहकारादित्यर्थ, 'प्रमाणान्तरत्वं' मनस प्रमाणत्व
मनसो वह्निरिन्द्रियलौकिकसन्निकर्षं विना वाह्यार्थविषयकविशिष्ट-
प्रत्यक्षकारणत्वमिति यावत् । यद्वा 'निद्रादेरित्यस्यैव 'निद्रा'
मेध्यामनसयोग, तस्य 'आदि' कारण, इति व्युत्पत्त्या मनस-
इत्यर्थ । 'न चेति, इन्द्रियासन्निकृष्टे धूमे इति शेष, 'तवापीति,
धूमो वज्जिव्याप्य इति विशिष्टस्मरणाद्यभावदशायामिति शेष,
'तद्व्याप्यत्वानुभावकेति तद्धूमे वज्जिव्याप्यत्वानुभावकाभावादित्यर्थ,
तत्र मानसस्य त्वयानङ्गीकारात् विशिष्टव्यवहार प्रति च विशिष्ट-
ज्ञानस्य हेतुत्वादिति भाव । 'व्याप्यत्वानुमानादिति खण्डग्र
धूमत्वत्वादिना धूमत्वादौ वज्जिव्याप्यत्वानुभावस्मरणस्य धूमत्वत्वादिना

धर्मवत्त्वस्य तत्र लिङ्गत्वात्, एवं धूमालोकान्यतरत्व-
मपि लिङ्गम् । अथ यद्वातिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रति-
बन्धकं तत्तन्निश्चयसाध्यं तथाच पञ्चधर्मस्य व्याप्य-

तद्भूमे धूमत्वादिमत्तास्मरणस्य च शक्त्वात्, यदा तु न तादृशस्मरणं
तदा अक्षरगोचरादेवेति भावः । 'न च तन्मतं इति, वज्रिव्याप्ति-
व्याप्यधूमत्ववान् स धूमः वज्रिव्याप्तिव्याप्य धूमत्व तद्भूमे इति विग्रि-
ष्टस्मरणभावात् तद्भूमस्यासन्निकृष्टत्वेन प्रात्यक्षिकतादृशविग्रिष्टपरा-
मर्गस्यासम्भवात्, तथाच भवन्मत एव तादृशविग्रिष्टपरामर्गविरह-
दशाया तादृशविग्रिष्टव्यवहारो न स्यादिति भावः । व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानाभावात् वज्रिव्याप्यवानयमिति शाब्दादि-
ज्ञानजन्यानुमितौ स्वमते व्यभिचारमुद्धरति, 'अत एवेति यत्
एवातौन्द्रियादौ व्यभिचारात् विग्रिष्टज्ञानं न कारणं अपि तु
व्याप्यतावच्छेदकधूर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्तत्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
कारणं अत एवेत्यर्थः, वज्रिव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञानोत्तरमिति
ग्रेष, 'व्याप्तिज्ञानवत् इति व्याप्तिस्मरणवत् इत्यर्थः, अत्र वज्रिव्याप्य-
त्वस्यैव वज्रिव्याप्यतावच्छेदकस्य प्रकारत्वादिति भावः । 'पर्वतीयधूम-
इति धूमत्वहूपेण धूमे पर्वतवत्त्वे ज्ञाते इत्यर्थः, 'वज्रिव्याप्य' वज्रि-
व्याप्यो धूमः 'अथ न वा' पर्वतवाच्यं वा, अस्मन्मते च वज्रिव्याप्यो
धूमः पर्वतवान् इति विग्रिष्टनिश्चयाभावाच्च तदानीमनुमिति-
रिति भावः । स्मरणे विद्यमाने धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिस्मरणे

व्याप्यभेदज्ञानं किन्तु अनुमितेरेवोत्पत्तिः तत्सामग्री-
सत्त्वात् अतो व्याप्यभेदज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकं
येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् । न च धूमत्वप्रकारेण

धर्मितावच्छेदकनिश्चयस्येत्यर्थः, 'सामान्यसंग्रयेति धूमलरूपसामा-
न्यधर्मधर्मितावच्छेदकसंग्रयेत्यर्थः, 'निवर्त्तकत्वात्' प्रतिबन्धकत्वात्,
तत्सत्त्वं इति शेषः, 'धूमसामान्ये' धूमत्वावच्छिन्ने, 'विशेषसंग्रय-
इति वल्लिव्याप्यधूमलरूपविशेषधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंग्रय इत्यर्थः,
'विशेषनिश्चयेति तादृशविशेषधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयस्येत्यर्थः,
'निवर्त्तनीयः' प्रतिबन्धः, 'धूमविशेषे' वल्लिव्याप्यधूमत्वावच्छिन्ने,
'संग्रयनिरासार्थमिति पर्वतसंग्रयानन्तरमनुमितिनिरासार्थमित्यर्थः,
'श्रयगिति वल्लिव्याप्यो धूमः पर्वतवान् इति विग्रहनिश्चय एवा-
नुमितिहेतुत्वाच्चः इत्यर्थः । 'यत्र ह्येति यद्गर्मावच्छिन्ने ह्येत्यर्थः,
'तत्र' तद्गर्मावच्छिन्ने, 'तत्र' तद्गर्मावच्छिन्ने तत्संग्रयात्मकज्ञानञ्च,
'सामान्ये विशेषे वेति तद्गर्मावच्छिन्ने तद्गर्मघटितविशेषधर्मावच्छिन्ने
वेत्यर्थः, तथाच सामान्याभाव-तद्ग्रायादिवुद्धेः सामान्यघटितविशेष-
वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्ववत् सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकतद्भाववर्त्तक-
धर्मवत्ताज्ञानमपि^(१) सामान्यघटितविशेषधर्मधर्मितावच्छेदकतद-
न्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकं भूतलं घटाभाववदिति निश्चये भूतलं
घटवदिति ज्ञानवत् नौलभूतलं घटवदिति बुद्धेरण्यनुदयात्, तद्ग्रा-

(१) तद्गर्मावच्छिन्नधर्मदर्शनमपीति ग० ।

व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताग्रहे इयं धूमव्यक्तिर्विहिव्याप्या
नेति भ्राम्यतेऽनुमित्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं हेतुरिति
वाच्यं । धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशस्वमानुत्पत्तेः

वर्तकधर्मश्च तदत्यन्ताभावः, तदत्यन्ताभावव्याप्यः, तदत्यन्ताभावो
यद्गुमावच्छेदेन गृहीतः स धर्मः, तद्दन्त्योन्याभावः, तद्दन्त्योन्या-
भावव्याप्यः, तद्दन्त्योन्याभावो यद्गुमावच्छेदेन गृहीतः स धर्मः,
तादात्म्यसम्बन्धेन तद्वत्ताबुद्धौ तद्भेदादिदर्शनमपि बोध्यं । न च
तथापि वज्जिव्याप्यः पर्वतवान्न वेति संग्रहे न किमपि बाधकं तत्र
धर्मितावच्छेदके धूमत्वाप्रवेगादिति वाच्यं । तादृशसंग्रहसत्त्वेऽनुमिते-
रिष्टत्वात् वज्जिव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति विशिष्टनिर्णयदशायां
तादृशसंग्रहसत्त्वेयनुमितेस्त्वयाप्यभ्युपगमादिति भावः । वस्तुतस्तु
'अन्यथेत्यादियन्तोऽन्यथैव योजनीयः, तथाहि 'अन्यथा' धूमत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यक-पर्वतवत्तानिश्चयो यदि व्यावर्तकधर्मदर्शनत्वेनापि
न वज्जिव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक-पर्वतसंग्रहाभावप्रयोजकः तदा,
'परामर्शाऽपीति वज्जिव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति विशिष्टनिश्चयो-
ऽपीत्यर्थः, 'कुतो न स्यादिति वज्जिव्याप्यो धूमः पर्वतवान्न वेति
संग्रहाभावाप्रयोजकः कुतो न स्यादित्यर्थः । अथ विशिष्टनिश्चयस्य
तादृशसंग्रहनिष्ठप्रतिबन्धतानिहूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकाश्रयत्वात्
न तादृशसंग्रहाभावाप्रयोजकत्वमिति चेत्, तर्हि धूमः पर्वतवानिति
निश्चयस्यापि तदाश्रयत्वात् तस्यापि न तादृशसंग्रहाभावाप्रयोजकत्व-
मित्याह, 'संग्रहेन प्रतिबन्धादिति संग्रहनिहूपितप्रतिबन्धकता-

तदनुमितिसद्भावादेव अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां
भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति । अस्तु वा
व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रह एवानु-

वच्छेदकाश्रयत्वादित्यर्थं । तत्र तादृशसशयप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
वत्त्वमेवाभिद्धमित्यभिप्रायेणाग्रहते, 'न चेति, 'धामान्यनिश्चयस्येति
पूर्ववत् धूमसामान्ये सशयो मा भूत् तत्सत्त्वे धूमत्वावच्छिन्नविशेष-
यकसशय एव न जायते स धूमत्वावच्छिन्नविशेषयकसशयाभावस्यैव
प्रयोजक इति यावत्, 'एवकारात् वज्रिव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेष-
यकसशयाभावस्य व्यवच्छेद, 'विशेषसशयस्येत्यादि व्याख्यातार्थक,
'धूमविशेषे सशयनिरासार्थमिति पृथक् व्याप्तिनिश्चयो धूमविशेषे
सशयनिरासार्थमवश्य वाच्य इति योजना, 'पृथक् व्याप्तिनिश्चय'
वज्रिव्याप्यो धूम पर्वतवानिति निश्चय, 'धूमविशेषे सशयनिरा-
सार्थ' वज्रिव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेषयकसशयाभावप्रयोजक, प्रधान-
कर्मतया विकारकर्मतया वा न प्रथमा "दुहादेर्गौणक कर्मत्याद्यनु-
शासनात्, 'यत्र हीत्यादियन्योऽपि पूर्ववत् । ननु तथापि यत्र प्रथम
वज्रिव्याप्यो धूम पर्वतवान् वेति सशय' तत पर्वतो धूमवानिति
निश्चय तदनुमित्यापत्तिर्दुर्वारा सशयस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकार-
कव्याप्तिनिश्चयत्वादित्यस्वरसादिष्टापत्तिमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'स्मरणे'
निश्चये ।

केचिन्तु अनुमितिसामग्र्या वस्तवत्वात् न तादृशसशयसम्भव-
इत्याह, 'वस्तुतस्त्विति, धूमत्वपुरस्कारेणेति, धर्मितावच्छेदकप्रका-

मितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात् । अत-
एवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः । न चैवं गौरवं, तदा
विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः । न च जनकज्ञानाविरोधिना

रकधर्मिज्ञानस्य सशयहेतुतया तस्य प्रथममावश्यकत्वादिति भाव ।
'पक्षधर्मताज्ञाने' धूमलरूपेण पक्षप्रकारकज्ञाने, 'अनुमितिर्भवत्ये-
वेति, 'एवकारोभिन्नक्रमे अनुमितिरेव भवति न तु सशय अनु-
मितिसामग्र्या बलवत्त्वादित्यर्थ' । न च धूमलरूपेण पक्षप्रकारक-
ज्ञानद्वयायामेव सशयसम्भव इति वाच्य । प्रतिबन्धकाभावस्य का-
र्यसहभावेन हेतुतया तदानीं सशयासम्भवादिति भाव, इति
व्याचक्रुः । तदसत् । धूमलरूपेण पक्षप्रकारकनिस्रयात् पूर्वं सशय-
सम्भवात् ।

मित्रास्तु भवतु सशय भवतु च तन्निरासार्थं^(१) क्वचिद्विशिष्ट-
निश्चयोऽपेक्षित तथापि धूमलरूपेण व्याप्तिस्मरणे तेन रूपेण
पक्षधर्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव यत्र न सशयसूत्रैव तादृशज्ञान-
द्वयादनुमित्युत्पत्ते तावतैव सिद्ध न समीहितमित्याह 'वस्तु-
तस्त्वित्तीत्याह ।

'नन्विति^(२), इदमिति पक्ष^(३) पूरणौघ, 'भावो वा' भावत्

(१) सशयानन्तरमनुमितिनिरासार्थमित्यर्थ ।

(२) नन्वित्यादिना नैयायिकशब्दा ।

(३) नौघत्वेन प्रतीयमानस्य तमस पक्षत्वमिति भावः ।

ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लिङ्गपरा-

वदा, 'अभावो वा' अभावत्ववदा, 'प्रमेयं' प्रमेयत्वव्याप्यवत्, 'भाव-
त्वाभावत्वयोरिति धर्मपरो निर्देशः भावत्वत्वाभावत्वत्वरूपव्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकव्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयाभावादित्यर्थः, 'अनुमानं'
अनुमितिः, ननु तच्च भावाभावान्यतरत्वप्रकारेण भावाभावान्यतरत्व-
निष्ठप्रमेयत्वव्याप्तिज्ञानात् तेन रूपेण तस्य पक्षधर्मताज्ञानाच्चानु-
मितिः फलवलेन तादृशज्ञानकल्पनादित्यत आह, 'तदन्यान्य-
त्वेति भावभिन्नत्वे षति अभावभिन्नो यस्तदन्यत्वरूपस्य भावाभाव-
न्यतरत्वस्येत्यर्थः, 'लिङ्गत्वाभावादिति, अप्रसिद्धेरिति भावः । 'भाव-
त्वाभावत्वेति भावत्वाभावत्वान्यतरधर्मरूपेण भावत्वाभावत्वान्यतर-
धर्मनिष्ठव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानादेव तच्चानुमित्युत्पादात् फलवलेन
तादृशज्ञानकल्पनादित्यर्थः, 'एवमिति, 'लिङ्गं' लिङ्गतावच्छेदकं,
यत्रायं धूमवान् वा आलोकवान् वा उभयथापि वज्जिवाप्यवानिति
ज्ञानानन्तरमनुमितिस्तथापि धूमालोकान्यतरत्वरूपेण धूमालोका-
न्यतरनिष्ठव्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयादेवानुमितिः फलवलेन तादृश-
ज्ञानकल्पनादित्यर्थः, 'यद्यतिरेकज्ञानमिति यद्गुमावच्छिन्नविशेष्य-
कथद्गुमावच्छिन्नवद्भेदज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'तन्निश्चयसाध्यमिति
तद्गुमावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्गुमावच्छिन्नविषयताशक्तिनिश्चय-
त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावदित्यर्थः 'पक्षधर्मस्येति पक्ष-

मर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकराच्च । अथ गोत्वं
मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्मान्तर-

तावच्छेदकावच्छिन्नपञ्चत इत्यर्थः, 'व्याप्यभेदज्ञानमिति साध्यव्या-
प्यहेतौ भेदज्ञानमित्यर्थः, 'व्याप्याभेदज्ञानमिति साध्यव्याप्यत्वाव-
च्छिन्ने पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नवतोऽभेदस्य पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्न-
वत्त्वरूपस्य ज्ञान साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपञ्चता-
वच्छेदकावच्छिन्नवद्विषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नमिति यावत्,
यथाश्रुते सिद्धसाधनापत्ते, एवमप्येऽपि, 'पञ्चधर्मताज्ञाने' पञ्च-
प्रकारकनिश्चये, 'विशेषदर्शनात्' व्यावर्त्तकधर्मदर्शनात्, पञ्चस्यैव
पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नवद्भेदव्यावर्त्तकत्वादिति भावः, 'धूमे व्याप्य-
भेदज्ञान' धूमत्वावच्छिन्ने वज्जिव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकपञ्चवद्भेद-
ज्ञानमिति यावत्, 'अत इति, 'व्याप्यभेदज्ञान' साध्यव्याप्यहेतुत्वाव-
च्छिन्ने पञ्चवद्भेदज्ञान, स्वाभावितरसकलकारणमत्ते यत्सत्त्वे कार्या-
नुत्पादस्तस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु धूमत्वावच्छिन्न-
विशेष्यक-पञ्चप्रकारकनिश्चयस्य धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक-पञ्चवद्भेद-
प्रकारकनिश्चय प्रत्येव विरोधितया तत्सत्त्वेऽपि वज्जिव्याप्यधूमत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यक-पञ्चवद्भेदप्रकारकभ्रमे बाधकाभाव इति भ्रमेणाग्रदूते,
'न चेति, 'पञ्चधर्मतापहे' पञ्चप्रकारकनिश्चये, विद्यमानेऽपीति श्लेषः,
'इयमिति वज्जिव्याप्यधूमव्यक्तिरिय सर्वतोया नेति योजना, 'भ्राम्यत'
भ्रमे बाधकविरहवत्, 'अनुमित्यापत्ति' तदनन्तरमनुमित्यापत्ति ।
भ्रम निराकृत्य समाधत्ते, 'धूमत्वस्येति, घटितत्वं पञ्चवर्थः, धूम-

स्याभावात् स्वत एव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेत् । न ।
व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात्, न हि गौर्गौत्वमिति ज्ञानयो-

न्यपटितविशेषकत्वार्थः, 'दर्शनेन' विशेष्यतावच्छेदकतया भावेन,
'तादृशभ्रमेति, सामान्यधर्मावच्छिद्यविशेष्यक-तद्भावार्थकधर्मवत्ता-
निययस्य सामान्यपटितविशेषधर्मावच्छिद्यविशेष्यक-तद्विषयं प्रत्यपि
विरोधित्वात् । न च तथापि वद्विषयायः पर्यंतवाप्येति भ्रमे बाध-
काभावः तत्र धूमलस्य विशेष्यतावच्छेदकस्याप्रवेगादिति वाच्यं ।
तादृशधर्मसन्नेऽनुमितेरिष्टत्वात् वद्विषयायोधूमः पर्यंतवानिति नि-
ययसत्त्वे वद्विषयायः पर्यंतवाप्येति भ्रमेऽप्यनुमितेक्षयाप्यभ्युपगमात्,
एव यत्र प्रथमं वद्विषयायोधूमः पर्यंतवाप्येति भ्रमः ततो धूमः
पर्यंतवानिति निययप्रत्यनुमितिरिष्टैवेति भावः । पूर्वं 'यत्र
शीत्यादिना सामान्यधर्मावच्छिद्यविशेष्यकतद्भावार्थकधर्मदर्शनस्य सा-
मान्यपटितविशेषधर्मावच्छिद्यविशेष्यकतत्संग्रहं प्रत्यपि विरोधित्व-
मुक्तं अत्र तु तादृशनियय प्रतीत्यतो न पौनरुक्त्यं । अन्येति यदि
सामान्यधर्मावच्छिद्यविशेष्यक-तद्भावार्थकधर्मदर्शनस्य न सामान्य-
पटितविशेषधर्मावच्छिद्यविशेष्यक-तद्विषयप्रतिबन्धकत्वं तदेत्यर्थः,
'निययसामर्थ्या' विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिययादिरूपविशिष्ट-
परामर्शसामर्थ्या, 'भ्रमानन्तरमिति पाठः धूमो न पर्यंतवानिति
धूमत्वधर्मितावच्छेदकवद्भ्रमानन्तरमित्यर्थः, 'विशिष्टपरामर्श एवेति' (१),

(१) विशिष्टपरामर्श एवेत्यत्र परामर्श एवेति पाठश्चक्रेणान्वादर्शपराम-
र्शेषु वर्तते इति ।

रविशेषः, अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्व्विकल्प-
कत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शं चानुपयोगात् गवेत-
रावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च ।

वज्रिव्याप्यधूम पर्व्वतवानिति विशिष्टपरामर्श एवेत्यर्थं, तथाच
धूमत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यक पर्व्वतवद्भेदग्रहणान्तरं यथा न
तदुघटितविशेषधर्मावच्छिन्नविशेष्यक पर्व्वतवत्तानिश्चय तथा तादृ-
ग्रसामान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यक पर्व्वतवत्तानिश्चयानन्तरमपि न तदु-
घटितविशेषधर्मावच्छिन्नविशेष्यक-पर्व्वतवद्भेदवत्तानिश्चय इति भावः ।
अभ्युपगमवादेनाह, 'अस्तु वेति, 'व्याप्यतयेति व्याप्यतावच्छेदक-
रूपेण साध्यव्याप्यतयावगते पञ्चवत्तयावगतस्य भेदाग्रह इत्यर्थं ।
कल्पनालाघव हेतुमाह, 'परामर्शहेतुतयेति । न चैव व्यतिरेक-
ज्ञानमित्यादिव्याप्तिबलादेव विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमिद्धिरिति
वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरननुगमात् उभयवादिसिद्धदृष्टान्ताभावाच्च
तद्वाप्तेरसिद्धे । न च व्यतिरेकेण दृष्टान्तं सुलभ इति वाच्यं ।
साध्यस्याप्रसिद्धा^(१) व्यतिरेकदृष्टान्तस्याप्यसम्भवादिति भावः । 'अस-
विहृष्टधूमज्ञानादपीति धूमेन्द्रियमन्निकर्षविरहदृश्यामपि धूमत्व-
रूपेण खण्डग्र साध्यव्याप्यत्व पञ्चवत्त्वस्मरणादनुमितिरित्यर्थं ।

(१) वज्रिव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक पर्व्वतवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजनक
तानिस्त्वपिवजन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धीत्यर्थं ।

न चैवमनवस्या, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानु-
भवेनापलापासम्भवात् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे परामर्शपूर्वपक्षः ।

‘गौरवमिति कारणतावच्छेदकगरीरगौरवमित्यर्थः, विशिष्टपरा-
मर्शत्वमपेक्ष्य यथोक्तभेदाद्यहत्वस्य गुरुत्वादिति भावः । ‘तदेति
धूमेन्द्रियसन्निकर्षविरहदशायामित्यर्थः, ‘अनुपस्थितेः’ अनुपपत्तेः,
तथाचानायत्या गौरवमथास्वीयत इति भावः^(१) । ‘भेदग्रहः’
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यव्याप्यतयावगते पक्षवद्भेदग्रहः ।
‘अभेदज्ञानस्य^(२) साध्यव्याप्यत्वविशिष्टहेतौ पक्षवदभेदप्रकारकनिश्च-
यस्य तादृशहेतौ पक्षप्रकारकनिश्चयस्येति यावत्, ‘अजनकत्वात्’
जनकत्वसम्भवात्, तथाचानायत्या कारणीभूतज्ञानाविरोधिनोऽपि

(१) ननु यत् यस्य प्रतिबन्धकं ज्ञानं तत् तस्य जनकीभूतज्ञानविघटकं
भवतीति व्याप्तिवशात् तादृशभेदज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकं स्यादि-
त्यत आह मूले न चेति ।

(२) ननु तादृशभेदज्ञानं यदि नानुमितिप्रतिबन्धकं तदा तत्सत्त्वे अनु-
मितिरिव कुतो न स्यात् तत्र विशिष्टनिश्चयव्यपकारणाभावादेते
नानुमित्युत्पादः इत्यत आह अभेदज्ञानस्येति ।

तादृशभेदज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमास्तीत्यत इति भावः । उक्तव्याप्ते-
र्यभिचारमप्याह, 'नयापौति, 'तादृशस्य' कारणीभूतज्ञानाविरो-
धिना यथोक्तभेदग्रहणः^(१) । 'अयेति यदि च व्याप्यतावच्छेदक-
प्रकारेण व्याप्तिज्ञान व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण पञ्चधर्मताज्ञान
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्यतयावगते पञ्चवद्भेदग्रहणाभावो वातु-
मित्तिहेतुः तदा गोत्व-मधुरत्वावान्तरजातिलिङ्गकानुमितिर्न स्या-
दित्यर्थः,^(२) जातिपदं धर्मपरं, स च धर्मः परेषामखण्डोपाधिः
अस्माकं जातिरेवेति फलतो न कश्चिद्विशेषः । 'धर्मान्तरेति
अनतिप्रसक्तधर्मान्तरेत्यर्थः । न च गोत्वे गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मेव तादृशो धर्मः सम्भवतीति वाच्यं । पृथिवीत्वस्यापि गोपदप्रवृत्ति-
निमित्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वात् मधुरत्वावान्तरजातेस्तदसम्भवाच्च,
अत एव पृथक् तदुत्कीर्त्तनं । नन्वेव भवन्मतेऽपि कथं तस्य गवा-
दावितरव्यावृत्तिमाधकत्वमत आह, 'स्वतएवेति स्वरूपत एवेत्यर्थः,
अस्मान्नय इति शेषः, 'विलक्षणत्वात्' व्यावर्त्तकत्वात् । 'व्यक्तेरेवेति
गोलाद्यवच्छिन्नगवादिव्यक्तेरेवेत्यर्थः, समवेतत्वसम्बन्धेनेति शेषः,
'प्रकारत्वात्' अनतिप्रसक्तधर्मत्वात् । ननु समवेतत्वस्य सम्बन्धत्वे
मानाभाव इत्यत आह, 'न हीति, समवेतत्वसम्बन्धेन गोत्वे गोप्रका-
रकत्वस्यैव तत्र विशेषलादिति भावः । ननु गौरिति ज्ञाने गोत्वं

(१) तथाच यत् यस्य प्रतिबन्धकीभूतं ज्ञानं भवति तत् तस्य जननीभूत-
ज्ञानविघटकं स्यात् इति आत्मी परामर्शप्रतिबन्धके भेदग्रहे परा-
मर्शजनकज्ञानविघटकत्वाभावात् व्यभिचार इति भावः ।

(२) गोत्वादे स्वरूपतो भावमित्यभिप्राय इति ।

प्रकारः गोलमित्यत्र तु न तथेत्येव विग्रह इत्यत आह, 'अन्यथेति, 'व्याप्यत्वग्रह इति गोलघटितव्याप्यत्वग्रहे तादृशव्याप्यत्वविशिष्टवत्तापरामर्शं चानुपयोगप्रसङ्गादित्यर्थः, विग्रहपणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयैव तत्र तस्य उपयोगादिति भावः । ननु गोनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिगर्भव्याप्यत्वग्रहे तादृशव्याप्यत्वविशिष्टवत्तापरामर्शं च विशेषणज्ञानविधयैवास्मन्नये तस्योपयोग इत्यत आह, 'गवेतरिति, गोवृत्ति गोलमित्येव पाठः, तथाच गवेतरासमवेतले सति सकल-गोसमवेतत्वमेव तत्रानतिप्रसक्तो धर्मस्तस्यानुभवसिद्धत्वेनापह्नवासम्भवादिति भावः । 'न चैवमिति, 'एवं' गोलेऽपि अनतिप्रसक्तधर्मस्त्रीकारे, 'अनवस्थेति तथापि धर्मान्तरस्त्रीकारेऽनवस्थेत्यर्थः, 'अनुभवेनेति अनुभवसिद्धत्वेनेत्यर्थः, तथाच प्रामाणिकत्वादनवस्थेयं न दोषायेति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुसन्नाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये परामर्शपूर्वपञ्चरहस्यं ।

अथ परामर्शसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते अथमालोको धूमो वा उभयथापि वह्नि-
व्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेनालोक-
त्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गं ।
न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति
वाच्यं । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तवापि तत्र
व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तदोधावश्यकत्वादिति चेत् ।

अथ परामर्शसिद्धान्तरहस्यं ।

यत्रायं पदः व्याप्यत्वसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धेन वा वह्निः साध्यः
तादात्म्यसम्बन्धेनालोको धूमो वा हेतुः तत्रायं धूमो वा आलोको
वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारक-
संशयात्मकव्याप्यतावच्छेदकतादात्म्यसंसर्गकवह्निव्याप्यप्रकारकज्ञानान-
न्तरमपि व्याप्यतादिसम्बन्धेन वह्नेरनुमितिः परस्व्याप्यभिमतता सा
कथं स्यात् व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारकत्वाग्नि पक्षधर्मतानिश्चय-
विरहादिति समाधत्ते, 'अयमिति, 'आलोको धूमो वेति, अत्र
तादात्म्यसम्बन्धेनालोकादिरेव कोटिः, 'इति ज्ञानमिति इत्या-
कारकं व्याप्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन पक्षे वह्निव्याप्यप्रकारक-

न । न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्या-
वच्छेदकं, गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वाच्च,
किन्तु धूमत्वादिकं, तच्च तत्र सन्दिग्धमेव । ननु तद्-
न्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरह-
साधनस्य वाधितत्वात्, पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादि-

ज्ञानमित्यर्थः । न चेदन्तावच्छिन्ने वह्निव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्यैवाय-
माकारो न तु व्याप्यप्रकारकनिश्चयस्येति वाच्यं । धर्मप्रकारक-
निश्चयस्यैव तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिप्रकारकनिश्चयाकारत्वात् । अत एव
गोत्वप्रकारकज्ञानस्येव तादात्म्यसम्बन्धेन गवादिप्रकारकज्ञानस्यापि
अयं गौरित्याकार इति सर्वजनसिद्धं, 'ततोऽनुमितिः' तदनन्तर-
मपि व्याप्यत्वादिमन्वन्धेन वज्जेरनुमितिः, परस्याभिमतेति शेषः, 'तत्र
निश्चयः' तत्र व्याप्ति-पक्षधर्मतयोर्निश्चयः । यद्यपि पर्वतो वह्निमान्
धूमादित्यत्र पर्वतो धूमवान् आलोकवान् वा उभयथापि वह्निव्याप्य-
वानिति व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारकसंशयात्मकपरामर्शाद्वज्ज-
नुमितिरनुभवसिद्धा सा तन्मते न स्यादित्येव वक्तुं युक्तं प्रसिद्धोदा-
हरणत्वात्, तथापि तैः^(१) तत्र तादृशसंशयात्मकपरामर्शानन्तरं
वज्जनुमितिर्जायते इति स्वशास्त्रे क्वाप्यलिखनात् तत्परित्यागः ।
'तदन्यान्यत्वमेवेति धूमालोकान्यतरत्वमेवेत्यर्थः,^(२) 'तत्र सिद्धं' तत्र

(१) भीमासकैरित्यर्थः ।

(२) धूमालोकान्यान्यत्वमेवेत्यर्थ इति ग० ।

त्वचेवाधिकेन निगृह्यते, न तु व्याप्यत्वासिद्धोति चेत् । न ।
तदन्यान्यधूमासुलोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यं ।
न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः, अतिप्रसङ्गात् ।
किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्, न च तदन्या-
न्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकं, इत्युक्तम् । न चैवं तदन्या-
न्यत्वाद्द्वह्निव्याप्यत्वमपि तच्च नानुमेयं व्यर्थविशेषण-

वह्निव्याप्यमे^(१) विशेष्यतावच्छेदक सत्यचधर्मतापत्ते विशेषणतावच्छे-
दक, तथाच तच्च साध्यवह्निव्याप्यधूमासुलोकान्यतरोऽप्यमिति ज्ञान
ततोऽनुमितिरिति भाव । 'तदज्ञानदशायामपीति धूमासुलोका-
न्यतरत्वाज्ञानदशायामपीत्यर्थ', 'अनुमितिदर्शनात्' तादृशसशया-
त्मकपरामर्शानन्तर व्याप्यत्वादिष्वन्वयेन वञ्जेरनुमितिदर्शनात्, 'न
तथा' न मध्ये तादृशज्ञान । 'धूमासुलोकान्यान्यत्वज्ञानमिति पक्षे
तादात्म्यसम्बन्धेन धूमासुलोकान्यतरत्वप्रकारक-धूमासुलोकान्यतरवत्ता-
निश्चय विनेत्यर्थ', 'व्याप्यत्वानिश्चयेनेति पक्षे प्रत्यक्षतो वह्निव्याप्यत्व-
प्रकारक-वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयासम्भवेनेत्यर्थ', सशयादिनिरासार्थं
विशेषदर्शनविधया तन्निश्चयस्योपयोगादित्यभिमान । 'धूमान्यान्यत्व
वेति, 'वाशब्द इवार्थ', 'गौरवादिति । न चैकस्यावच्छेदकत्वापेक्षया
धूमत्वालोक्तत्वधर्मदयस्यावच्छेदकत्व एव गौरवमिति वाच्य । तादृश-
धर्मस्यैकत्वेऽपि वञ्जतरभेदादिघटिततया धरमोपस्थितत्वेन च तद्-

(१) व्याप्यमे इति ख०, ग० ।

त्वादिति वाच्यं । प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शना-
 द्याप्यत्वज्ञानं जनयति विशेषणज्ञान-विशेषणविशेष्यस-
 म्वन्ध-विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्ष-तदसंसर्गाग्रहवि-
 शेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । न चैवं
 न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारौति वाच्यम् ।

घटकधर्मद्वयस्यैवावच्छेदकत्वौचित्यात् लाघवदयसत्त्वेनैकत्वरूपलाघव-
 स्थाकिञ्चित्करत्वादिति भावः, 'व्यभिचारेति अन्यान्यत्वलक्षणव्यभि-
 चारावारकधर्मघटितत्वाच्चेत्यर्थः, 'सन्निग्धमेव' सन्देहकोटिताव-
 च्छेदकमेव, तदन्यान्यत्वस्य व्यभिचारावारकधर्मघटिततया तदन्या-
 न्यदह्निव्याप्यमेव नेत्युक्तमिति भ्रमेणाशङ्कते, 'नन्विति ।

केचित्तु वस्तुगत्या व्याप्यस्य पदधर्मताज्ञानं कारणमित्याशयेना-
 शङ्कते, 'नन्वितौत्याहुः ।

'तदन्यान्यदिति पाठः, 'तदन्यान्यत्वमिति पाठे तदन्यस्यान्यत्वं
 यत्र इति वज्रप्रौढिः^(१) एवमुत्तरत्र, 'वह्निव्याप्यमेव, धूमालोकत्वरूपेण
 वह्निव्याप्यमेव । नन्वेवं धूमालोकान्यतरस्मादिति प्रयोगे कथं निगह-
 इत्यत आह, 'पुरूपेति, 'नीलधूमवत्त्वादित्येवेति, नीलधूमत्वस्य
 व्यर्थविशेषणघटिततया तेन रूपेण व्याप्तिविरहेऽपि धूमत्वरूपेण
 व्याप्तिसत्त्वादिति भावः । भ्रमं निराहृत्य समाधत्ते, 'तदन्यान्यदिति,

(१) तदन्यान्यत्वं यथेति वज्रप्रौढिरिति ग० । तदन्यत् अन्वत् यत्र इति
 वज्रप्रौढिरिति घ० ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्य-ताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति, किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कार-

‘व्याप्यज्ञानात्’ व्याप्यस्य पञ्चधर्मताज्ञानात्, ‘अतिप्रसङ्गादिति वह्न-व्याप्यधूम द्रव्यवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादपि भवन्मतेऽनुमिति-प्रसङ्गादित्यर्थ, ‘व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिति व्याप्तिपदविशे-ष्यतावच्छेदकौभूतो यो व्याप्यतावच्छेदकधमस्तत्रकारकपञ्चधर्मता-ज्ञानादित्यर्थ । ‘न चैवमिति, ‘एव धूमालोकान्यान्यत्वस्य व्याप्यता-वच्छेदकत्वाभावे, धूमत्वालोकत्वादिरूपेण व्याप्तिज्ञानविरहदशायामि-ति शेष, ‘तदन्यान्यत्वादिति धर्मिंपरो निर्देश तादात्म्यसम्-बन्धेन धूमालोकान्यतरेण हेतुनेत्यर्थ, ‘नातुमेव’ नातुभातु शब्द, ‘व्यर्थविशेषणत्वादिति व्यर्थविशेषणतया तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वा-भावेन तद्गुर्भावच्छिन्नस्य व्याप्यघटकत्वादित्यर्थ, तद्गुर्भावच्छिन्नस्य व्याप्तिघटकत्वे तद्गुर्मस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वस्याप्यावश्यकत्वात् यद्गुर्भा-वच्छिन्नधमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदक साध्यतावच्छेदक-तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् इति भाव ।

केचित्तु ‘न चैवमिति, ‘एव’ व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यतावच्छेदक-ताविघटकत्वे, धूमत्वादिना व्याप्तिज्ञानविरहदशायामिति शेष, ‘तदन्यान्यत्वादिति विशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमालोकान्यान्यत्वेन

णमित्यन्यथापि तथा । अथ वद्विव्याप्यत्वमपि वद्वि-
व्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वद्विनिरूपिता धूमादि-
प्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिव्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्ति-

हेतुनेत्यर्थः, 'ग्रेषु पूर्ववदित्याह' । तत्र । धूमासोक्तान्यान्यत्वस्य धूम-
त्वावतिरिक्तत्वे भिन्नधर्मिकतया धूमप्रागभाववदवैयर्थ्यात् धूमादि-
रूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेगेन वैयर्थ्यविरहादिति द्रष्टव्यं ।

न भवत्येव तत्र तेन हेतुना वद्विव्याप्यत्वानुमितिः किन्तु प्रत्यक्षत-
एव तत्र व्याप्तिर्गच्छते इति समाधत्ते, 'प्रत्यक्ष हीति, 'विशेषदर्शना-
दिति, एतच्च समयोत्तरव्याप्तिप्रत्यक्षाभिप्रायेण, 'विशेषण-विशेष्य-
सम्बन्धेति, एतच्च सम्बन्धाग्रे लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेण, यथार्थप्रत्यक्षं
प्रति विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्य गुणतया तत्सम्बन्धादनारय इदमित्यपि
कथित् । 'विशेषण-विशेष्येन्द्रियेति, विशेषणस्य ज्ञानसत्त्वेऽपि पुनरि-
न्द्रियसन्निकर्याभिधानं तदग्रे लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेण, 'प्रत्यक्षसत्त्वा-
दिति प्रत्यक्षसम्भवादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं व्यर्थविशेषणतया तद्गुण-
वच्छिन्नघटितव्यापकसामानाधिकरणरूपव्याप्तेर्विरहेऽपि तद्गुणेण
साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानेन वा अनुमितेरपि सम्भवाच्च, न
हि गुरुत्वय इव न्यायनयेऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव कारण
अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमो वेति ध्येयः । 'न चैवमिति, 'एव' गुरुत्वयान-
वच्छेदकत्वे, 'प्रत्यक्षेऽपीति, गुरुत्वया विषयितया ज्ञाननिष्ठप्रत्यक्ष-
कारणतावच्छेदकत्वावभावादिति भावः । 'गुरोरपीति, तस्य बुद्धे-

व्याप्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्या-
प्तिभेदादिति चेत् । न । सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ माना-
भावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ

रिति शेषः, 'विशेषदर्शनत्वेनेति व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया विपरौत-
ज्ञानविरोधिदर्शनत्वेनेत्यर्थः, 'प्रत्यक्षमहकारित्वात्' प्रत्यक्षोपयोगित्वात्,
न तु तदन्यान्यत्वज्ञानत्वेन कारणत्वमिति भावः । 'तदन्यान्यत्वज्ञान-
मिति पक्षे धूमालोकान्यान्यत्वप्रकारक-धूमालोकान्यान्यवत्ताज्ञान-
मित्यर्थः, 'तत्रेति अयमालोको धूमो वेत्यादिसंशयपरामर्गस्यल-
इत्यर्थः, 'व्याप्यताज्ञानोपक्षीणमिति पक्षे वह्निव्याप्यत्वप्रकारक-वह्नि-
व्याप्यवत्ताप्रत्यक्षोपयुक्तमित्यर्थः, 'न त्विति, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्यैव भवन्तीत्यनुमितिहेतुत्वात् अन्यतरत्वस्य च
गौरवादिना व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं
संशयादिसामग्र्याः सर्वत्रानावश्यकत्वेन यत्रैतरेकारणभावात् संशया-
द्यभावः तत्र धूमालोकान्यतरवत्ताज्ञानमपि नावश्यकमिति मन्तव्यं ।
अस्तु वा गुरुरपि धर्मो व्याप्यतावच्छेदकः अस्तु वा उक्तस्थले धूमा-
लोकान्यान्यवत्ताज्ञानमावश्यकं तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकशब्द-
ज्ञानस्थले व्यभिचारात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्यादिज्ञानस्यैव
हेतुतानियम इत्याह, 'किञ्चेति, 'शब्दज्ञाने' शब्दज्ञानजन्यातु-
मितौ, 'व्याप्यत्वज्ञानं कारणमिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषय-
तानिर्हृत-व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशक्तिज्ञानमेव कारणमित्यर्थः,

शब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव
विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्विधाभा-
वात् । अपि च यत्र धूमत्व-व्याप्त्योर्विशिष्टं प्रथममेव

‘अन्यत्रापि’ वक्त्रिव्याप्तौ धूमः धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानोत्तरमनु-
मितावपि, ‘तथा’ तादृशविषयताशालिज्ञानं कारणं, न तु सर्वत्र
व्याप्यताच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानमेव कारणमिति नियमोऽत्रैव
व्यभिचारादिति भावः । व्यभिचारमुद्धरति, ‘अथेति, तथाच व्याप्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वान्नियमस्य न व्यभि-
चार इति भावः । ननु व्याप्तेर्याप्यतावच्छेदकत्वे आत्माश्रयः इत्यत-
श्चाह, ‘तथाहीति, ‘प्रत्येकवृत्तिः’ प्रत्येकमात्रवृत्तिः, ‘सकलधूमा-
दीति सकलधूमालोकादिनिष्ठेत्यर्थः । ननु यत्र यत्र वक्त्रिव्याप्यस्तत्र
वक्त्रिरिति प्रतीतिरेव मानमित्यत आह, ‘यथेति, ‘शब्दव्याप्यत्वबुद्धौ
चेति, ‘शब्द इवार्थं, शब्दवक्त्रिव्याप्यवानयमिति बुद्धाविवेत्यर्थः ।
ननु प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानाभावदृशयामपि तादृशप्रतीत्युत्पत्तेर्न
तस्याः प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वं विषय इत्यत आह, ‘प्रत्येकेति, तवा-
पीतिशेषः, प्रत्येकव्याप्तेर्महाव्याप्यवच्छेदकत्वादिति भावः । इदमापा-
ततः यत्र यत्र धूमस्तत्र वक्त्रिरित्यस्य धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविषयकत्ववत्
यत्र यत्र वक्त्रिव्याप्यस्तत्र वक्त्रिरित्यस्यापि व्याप्यत्वावच्छिन्नव्याप्तिविष-
यताकत्वस्य सञ्चानुभवसिद्धत्वात्, न ह्येतस्य धूमादिस्मानाधिकरणा-
भावाप्रतियोगित्वादिरूपव्याप्यत्वं विषय इति कश्चिन् प्रत्येति । वस्तु-

प्रत्यक्षेण युगपत्पद्मधर्मे भासते तत्र लाघवात् व्याप्यत्व-
ज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकं । न चैवमतिरिक्तविशि-
ष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात् कार-
णताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्धसिद्धिभ्याम-

तो विशेषव्याप्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यता तथापि प्रकृते
व्याप्तेर्व्याप्यवच्छेदकत्वेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-पञ्चधर्मताज्ञानमत्वं-
ऽपि वक्ष्य्याप्यो वक्ष्य्याप्य इति तत्रकारकव्याप्तिज्ञानाभावात्
कथमनुमिति स्यात् । न च तदनन्तरं यो यो वक्ष्य्याप्यवान् सोऽ-
ग्निमान् इति व्याप्तिज्ञान कल्प्यते ततोऽनुमतिरिति वाच्यं । तथा
मति कल्प्यत्वाविशेषेण लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्तिताया
कल्पयितुं युक्तत्वादित्येव तत्र । ननु शाब्दपरामर्शमात्रादनुमिति-
रभिद्वैव इत्यत आह, 'अपि चेति, 'विशिष्टमिति पाठ', 'यत्र प्रथम'
यदनुमितेरथवहितपूर्वं, वक्ष्य्याप्यत्व-धूमत्वविशिष्टमेव 'प्रत्यक्षेण',
'युगपत्' विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, 'पञ्चधर्मे' पञ्चतावच्छेद-
कावच्छिन्ने, 'भासते' ज्ञायते, 'तत्र', इति योजना, कश्चित्
'वैशिष्ट्यमिति पाठ, तत्रावच्छिन्नस्येत्यादि, तथाच वक्ष्य्याप्यत्व-
धूमत्वावच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यमेवेत्यर्थ, शेष पूर्ववत् । 'व्याप्यत्वज्ञानत्व-
मेवेति पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नपञ्चविषयतानिरूपितमाध्यव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नविषयताशालिनिस्यत्वमेवेत्यर्थ । 'न चैवमिति, यत्र वक्ष्य-
याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानानकारमनुमितिसुप्तेति

द्वैपत्वात् । न चासन्निलक्ष्ये धूमे तदभावः, भवन्मत्तानु-
मितिहेतुव्याप्तिस्मरण-धूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदु-
त्पादात् यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाण-
वत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीताती-

शेषः, 'कारणत्वे' पूर्ववर्त्तितकल्पने, 'सप्रमाणकत्वादिति कार्य-
कारणभावग्रहाधीनप्रमाणगम्यत्वादित्यर्थः^(१) अयं चणः विशिष्टपरा-
मर्शवान् अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेनानुमितिसत्त्वात् इत्यनुमानेन
विशिष्टपरामर्शसिद्धावतुकूलतर्कविधया कारणताग्रहस्य वीजत्वा-
दिति भावः^(२) । तावतैव कथं न तस्य दोषत्वं तदाह, 'कारणता-
ग्रहदशायामिति तन्प्राग्दशायामित्यर्थः^(३), 'फलेति, 'फलं' विशि-
ष्टपरामर्शानुमितयोः कार्य-कारणभावग्रहः^(४) स एव 'मुख' निश्च-
यवीजं, यस्य एतादृशं गौरवमतिरिक्तविशिष्टपरामर्शरूप तस्येत्यर्थः,
'सिद्धसिद्धिभ्यामिति ज्ञानाज्ञानाभ्यामित्यर्थः, तदानीं^(५) तस्य^(६)

(१) तादृशविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताप्रकार-
कानुमितिविशेष्यकनिश्चयप्रयोज्यानुमानजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थः ।

(२) एतादृशपरामर्शविषयकानुमितिनिरूपितानुकूलतर्कप्रयोज्यकारण-
ताग्रहनिष्ठप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

(३) कारणताग्रहपूर्वदशायामित्यर्थः ।

(४) अनुमितिसत्त्वं विशिष्टपरामर्शकार्ये इत्याकारग्रहः ।

(५) पूर्वदशायामित्यर्थः ।

(६) गौरवस्येत्यर्थः ।

न्द्रियसाध्य-साधनयोरकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभि-
चाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः अनुमानयोः प्रत्येक-
तदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात् । न चा-
तीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयं, तत्रापि व्याप्त्यग्राह-
काभावात् । न च तदुपनयसहितस्य मनसो वहिरर्थ-

ज्ञानसत्त्वे कार्य-कारणभावग्रहेषु तन्निश्चयप्रयोजकतया संशयरूपमेव
तज्ज्ञानं भविष्यतीति तच्च न दोषताप्रयोजकं निश्चितगौरवस्यैव
दोषत्वात्, (१) एतदज्ञानञ्चेत् तथापि न दोषाय स्वरूपसद्गौरव-
स्यादोषत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'सप्रमाणकत्वादिति अनुमित्यात्मककार्यरूपप्रमाणगम्य-
त्वादित्यर्थः, (२) उक्तानुमानेनैव तस्मिद्धेरिति भावः । ननु कार्यस्य
सप्रमाणत्वं कार्य-कारणभावग्रहे सति स्यादनुकूलतर्कविधया तस्य
तत्रोपयोगात् स एव न सम्भवति गौरवेण प्रतिबन्धादित्यत आह,
'कारणतेति, अर्थस्तु पूर्ववदित्याहुः ।

'सप्रमाणकत्वादिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते सप्रमाणकत्वस्या-
दोषत्वप्रयोजकत्वे गौरवमात्रस्यैवादोषतापत्तेः, न ह्यप्रामाणिकं
गौरवमस्तीति धेयं । इन्द्रियासन्नित्थत्वे प्रागुक्तव्यभिचारमुद्धरति,

(१) दोषताप्रयोजकत्वादिति घ० ।

(२) अनुमित्यात्मकपरामर्शकार्यरूपप्रमाणगम्यत्वादित्यर्थ इति घ० ।

प्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः
सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायाम-
करणत्वात्, सहकारिता च तदभावेऽपि भवति वहि-
रिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनी-

‘न चेति, ‘धूमत्वज्ञानेति धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः । ननु
गुह्यं उपनीतमानानङ्गीकर्तृणां कथं मानसबोध इत्यत आह,
‘यथेति, ‘प्रत्येकानुमानेति आकाशं निरवयवद्रव्यं परममहत्त्वात्
आकाशं नित्यपरिमाणवत् अमूर्त्तद्रव्यत्वादित्यनुमानाभ्यां आकाश-
वृत्तितयोपनीतेत्यर्थः, ‘आकाशवृत्तितया स्मरण इति, एतेन सह-
चारज्ञानं सत्पादितं, ‘मनसा व्याप्यनुभव इति,^(१) न च तत्र
स्मरणरूपमेव व्याप्तिज्ञानं स्यादिति वाच्यं । व्याप्यस्मरणेऽप्यनुमि-
त्युत्पत्तेरिति भावः । ननु तत्र साध्य-साधनसाहकप्रत्येकानुमाना-
भ्यामेव व्याप्तिज्ञानं स्यात् किं मानसेन इत्यत आह, ‘अनुमान-
योरिति, ‘व्याप्यसाहकत्वादिति व्याप्यविषयकत्वादित्यर्थः, न हि
सहचारविषयकं ज्ञानं नियतसहचारात्मकव्याप्तिविषयकं सम्भव-
तीति ध्येयं । ‘तत्राप्येति, न च तत्राप्यनुमानान्तराज्ञापित्यह इति
वाच्यं । तादृशाविरललघ्नव्याप्यनुमितिधाराविरहेऽप्यनुमितेरानुभव-
कत्वादिति भावः । ‘तदुपनयसहितस्य’ तत्तदुपनयरूपासाधारण-
कारणसहितस्य, ‘वहिरर्थप्रभाजनकत्वे’ पर्वतादिवहिविशेष्यक-लिङ्ग-

(१) व्यापकत्वघटकत्वस्यार्थोपस्थितिदशाधामित्यादि, अन्यथा व्यापक-
त्वस्योपनायकाभावात् व्याप्तानुभवेन सम्भवतीति भावः ।

तपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यादिकमिति ।

स्थादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वहे-
रसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्या-

प्रत्यक्षजनकत्वे, 'उपनयस्य' तत्तदुपनयस्य, 'प्रमाणान्तरत्वं' प्रमाणा-
न्तरत्वप्रसङ्गः पर्वतादिविशेष्यक-स्तिङ्गविषयकप्रमाकरणत्वप्रसङ्ग इति
यावत्, यदसाधारणमित्याद्युक्तव्याप्तेरिति भावः । 'नियतव्यापारा-
भावेन' करणत्वव्यापकस्य तच्चनकव्यापारत्वस्याभावेन, 'प्रमाया-
मकरणत्वात्' पर्वतादिविशेष्यकवह्नित्वाप्यादिप्रकारकप्रमायाः करण-
त्वापादनासम्भवात्, यस्य तु व्यापारसम्भवस्तस्य करणत्वमिष्टमेव ।
यद्यप्याप्तौ बाधोऽनुगुण एव, तथापि तदर्थविषयकज्ञानहेतु-
व्यापारत्वे सति तदर्थविषयकज्ञानासाधारणकारणत्वमेव तदर्थ-
विषयकप्रमाकरणत्वयोग्यं^(१) न तु यदसाधारणमित्याद्युक्तो हेतु-
मानाभावात् इति भावः । ननु व्यापाराभावे सहकारितैव कुत-
इत्यत आह, 'सहकारिता चेति, यदसाधारणेत्यादित्याप्तौ व्यभि-
चारमप्याह, 'वह्निरिन्द्रियेति, 'बाधकानवतारे' असत्यां बाधादि-
बुद्धौ, 'सकलजनसिद्धत्वाच्चेति पाठः, चकारशून्यपाठे चकारः
पूरणीयः, 'कथमन्यथेति, वाक्यार्थज्ञानं विना वाक्यप्रयोगासम्भवा-
दिति भावः ।

(१) तदर्थविषयकप्रमाकरणत्वव्याप्यमित्यर्थं, क्वचित्तथैव पाठः ।

योग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात्
 धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणादोपनीतव्याप्याभेदग्रहः
 प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि
 धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्वते

नव्यास्तु 'प्रमाथामकरणत्वादिति, तथाचोक्तव्याप्तौ तज्जनक-
 व्यापारवत्त्वमुपाधिरिति भाव (१) । ननु पक्षे साधनस्य विवादयस्ततया
 साधनाव्यापकत्वनिश्चयस्यलमेवास्य दुर्लभमित्यत आह, 'वह्निरिन्द्रि-
 येति, तथाचात्रैव साधनाव्यापकत्वनिश्चय इति भाव इति व्याचक्रु ।

प्रात्यक्षिकपरामर्शप्रतिबन्धिमुखेन अतुमितित्वजाति खण्डयति,
 'स्मादेतदिति, 'पक्षधर्मस्य' पक्षसम्बद्धस्य, 'व्याप्यताज्ञान' वज्जिव्याप्य-
 त्वप्रकारेण पक्षीयधूमे ज्ञान वज्जिव्याप्यो धूम पर्वते इति ज्ञानमिति
 यावत्, 'नेन्द्रियेण' वज्जौ लौकिकसञ्चिकर्षविरहदशाया कदाचिदपि
 नेन्द्रियेण, 'तन्म्रियतमामानाधिकरणस्येति नियततत्मामानाधिकर-
 णस्येत्यर्थ, 'अयोग्यत्वादिति इन्द्रियेण यद्दीतुमशक्यत्वादित्यर्थ, याव-
 दिययसञ्चिकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति गूढाभिसन्धि । 'धूमत्वेनेति
 महानधीयधूमे वज्जिव्याप्तिप्रत्यक्षदशायां धूमत्वसामान्यलक्षणप्रत्या-
 सत्या धूमत्वरूपेण सर्वस्यैव धूमस्य व्याप्तिसामान्यलक्षणाधीन-वज्जि-
 व्याप्यत्वप्रकारकादुभवादित्यर्थ, 'धूमविशेष इति, 'संस्कारात् स्मर-

(१) नियतव्यापाराभावेनेत्यादियन्त्र उपाध्यभावेन हेतुना साध्याभाव-
 साध्याभिप्रायश्च इति तात्पर्यम् ।

संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमद्भेद-
ग्रहो वह्निमत्त्वग्रहो वास्तु^(१) किमनुमानेन, पृथक्
वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेदक-
तयेति चेत् । न । वह्निमान्न वेति संशयानुरोधेन

णादा धूमविशेषे उपनीतव्याप्याभेदग्रह' इति योजना, 'संस्कारात्'
धूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यक-निखिलवह्निव्याप्तिप्रकारक-संस्का-
रात्, एतच्च "सविषयकमात्र प्रत्यासत्ति विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्य-
बुद्धावपि^(२) स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकसविषयकमात्र कारण"
इति प्राचीनमते, 'स्मरणादा' धूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यक
निखिलवह्निव्याप्तिप्रकारकस्मरणादा, एतच्च "ज्ञानमेव प्रत्यासत्ति
विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धावपि स्वविशेष्यतावच्छेदकप्रकारक-
विशेष्यविषयकज्ञानमेव हेतु" इति नयनये, 'धूमविशेषे' पृथीयधूमे,
'उपनीतव्याप्याभेदग्रह' स्वविषयीभूतवह्निव्याप्याभेदप्रकारेणालौ-
किकसम्बन्धसादात्कार, 'स्व' संस्कारादि, 'वह्निव्याप्याभेद' वह्नि-
व्याप्यत्व, 'प्रत्यभिज्ञाने' प्रत्यभिज्ञाविशेष्योभूते इदमग्रे, प्रत्यभिज्ञाय-
तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्ते, 'तत्ताविशिष्टस्येव', संस्कारात् स्मरणादा
तत्ताविशिष्टस्य सम्बन्धसादात्कार इति भाव । 'धूमवत्त्वेनेति वह्नि-
व्याप्यधूमवत्वप्रकारेणेत्यर्थ', 'वह्निमत्त्वज्ञानात्' व्याप्तिघटकतया

(१) वह्निमत्त्वसंग्रहो वास्तु इति क० ।

(२) वह्निव्याप्यधूम पर्वत इति शानेऽपीत्यर्थ ।

स्वतन्त्रवद्भिर्मत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं, गौरवात् । अथ यो यच्च विशिष्य पूर्वमवगतः स तच्च संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने, न च पर्वते विशिष्य

वद्भिर्मत्त्वस्मरूपेण निखिलवद्भिर्मत्त्वविषयकज्ञानात्^(१) परामर्शरूपात्, सशयोत्तरप्रत्यक्ष प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतया अनुमितिस्थले च सशयस्यावश्यकत्वात् तत्सम्पादनाय प्रकारकान्त ज्ञानविशेषण, 'धूमवदिशेष इति वद्भिःश्यायधूमवत्त्वाश्रे विशिष्यीभूत इत्यर्थं, समानधर्मीकविशेषदर्शनस्यैव सशयोत्तरप्रत्यक्ष प्रति हेतुत्वमते तत्सम्पत्त्यर्थमिदमभिहित, 'संस्कारवशात्' लौकिकसन्निकर्षवशात्, वहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे मुख्यविशेषेण सम लौकिकसन्निकर्षस्यापेक्षिततया तत्सम्पत्त्यर्थमिदमभिहित, 'प्रत्यक्षेण' इन्द्रियेण, 'श्याप्तिज्ञानापेक्षेण' 'श्याप्तिज्ञानजनकेनेत्यर्थं, एतच्च पर्वतेन सम परामर्शजनकेन्द्रियसन्निकर्षविरहस्यसाभिप्रायेण, तेन कचिदिन्द्रियान्तरात् प्रत्यक्षसम्भवेऽपि न घति, 'वद्भिर्मदभेदपक्ष इति अभेदसम्बन्धेन वद्भिर्मत्त्वप्रकारकपक्ष इत्यर्थं, सयोगादिसम्बन्धेन वद्भिर्मत्त्वप्रकारकपक्षस्यानुभवसिद्धत्वादाह, 'वद्भिर्मत्त्वपक्षो वेति सयोगादिसम्बन्धेन वद्भिर्मत्त्वप्रकारकपक्षो वेत्यर्थं, 'किमनुमानेनेति कि वद्भिःश्यायधूमवत्त्वात् पर्वत इति परामर्शानन्तर प्रत्यक्षविज्ञातोपज्ञानकल्पनेनेत्यर्थं, 'पृथग्वद्भिर्मत्त्वस्मरणमिति स्वत-

(१) निखिलवद्भिर्मत्त्वप्रकारकज्ञानादिति पा० ।

पुरा वह्निरवगतः, यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाद्ब्रह्मसुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्, तर्हि पक्षधर्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्या-

न्यतया वह्निसत्त्वज्ञानमित्यर्थ, 'तत्र नास्तीति अनुमितिपूर्वममये सर्वत्र नास्तीत्यर्थ', यत्रोद्बोधकादिवशात् दृष्टान्तरूपसाध्याधिकरणमेव सामानाधिकरण्याघटकतया परामर्शं भात यत्र वा वज्र-भाववदवृत्तिलरूपस्याप्यवगाह्यपरामर्शस्तत्र तदभावादिति भाव । 'व्याप्यवच्छेदकतयेति व्याप्तिघटकतयेत्यर्थ, तथाच स्वातन्त्र्येण विशेषणज्ञानस्य विशिष्टप्रत्यक्षहेतुत्वेन तदभावात् कथं पक्षे साध्य-विशिष्टबुद्धिः प्रत्यक्षेणेति भाव । स्वातन्त्र्यञ्च यद्यपि नाविशेषणत्व धारावाहिकप्रत्यक्षोच्छेदापत्ते, नापि विशेषणाविशेषणत्व घटवद्भूतत्वमिति ज्ञानोत्तर धारावाहिक घटवद्भूतत्वमिति घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षानापत्ते घटत्वस्य पूर्वं विशेषणविशेषणतयैव ज्ञानान्त-थापि फलीभूतविशिष्टप्रत्यक्षविशेष्येतरमात्राविशेषणत्व स्वातन्त्र्यप-दार्थं, चैत्र-मैत्रोभयविशेष्यकदण्डादिप्रकारकज्ञानानन्तर दोषवशा-द्व्यायमाने केवलचैत्रविशेष्यकदण्डादिप्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचारवार-णाय मात्रपद, तथाच फलीभूतप्रत्यक्षविशेष्यत्वानिरूपित-विशेषण-तातिरिक्तविशेषणविषयताग्राह्यं ज्ञान^(१) हेतुरिति फलित । ननु

(१) फलीभूतप्रत्यक्षविशेष्यविशेष्यत्वानिरूपितेत्यर्थं तेन चैत्रत्वावच्छिन्नविशेष्यताया उभयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानोभेदेऽपि न क्षतिः ।

तिबोधः प्रत्यक्षेण । न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कार-
सहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महान-
सौयधूमवत् पर्वतीयधूमे व्याप्यवगमो वहेस्तु न प्रत्य-
क्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यं । हेतु-साध्य-

तत्स्मरणस्य संग्रहेन विनाशात् न तावत्कालमवस्थानं । न च
कोटिस्मरणस्य नाशेऽपि संग्रह एव सूतन्त्रविशेषणोपस्थितिरूपो
वर्तते इति वाच्यं । यत्रादौ संग्रहस्ततो व्याप्तिस्मरणं ततः परा-
मर्शस्तत संग्रहस्यापि नाशादित्यस्मरसादाह, 'न वेति न वेत्यर्थः,
'विशिष्टज्ञाने' विशिष्टप्रत्यक्षे, अन्यथा सूतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्ट-
ज्ञानसामान्यहेतुत्वाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यसम्भवात् अनुमितेरपि विशि-
ष्टज्ञानत्वादिति ध्येयं । 'यो यचेति, परामर्शेऽपि वद्विमलसामान्य-
सत्त्वणया पर्वते वद्विज्ञानादुक्तं 'विशियेति तद्व्यक्तिलरूपेणेत्यर्थः(१),
कचिच्च 'विशियेति न पाठः तत्रापि 'यो यचेत्यनन्तरं तत्पूर-
णीयं, 'संस्कारवशात्' संस्काराद्युपनयवशात्, 'न च पर्वत इति,
सर्वेति ग्रहः, 'विशिय' तद्व्यक्तिलरूपेण, एवमप्येऽपि । नन्वेवं
एकस्मिन् चन्दने धौरभज्ञाने चन्दनान्तरे चक्षुषा सौरभज्ञानं न स्यात्

(१) पर्वतीयवद्विप्रकारकप्रत्यक्षे पर्वतीयवद्वित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वे-
नैव हेतुत्वं कथितं तथाच प्रकृते पर्वते वद्विज्ञानसत्त्वेऽपि पर्वतीय-
वद्वित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरहात् न पर्वते वद्विप्रकारकाभौक-
कप्रत्यक्षमिति भावः ।

साक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्तग्रहात् । न च पर्वते
वह्निःसाक्षात्कारः, न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधि-

इत्यचेष्टापत्तिमाह, 'यचेति,^(१) 'पक्षधर्मधूमेऽपीति, तथाच तत्रैवोक्त-
नियमस्य व्यभिचार इति भावः । ननु सस्काराद्युपनयवशात् न
व्याप्तिबोधः किन्तु पर्वतीयधूमे व्याप्तेर्लौकिकसाक्षात्कारएव व्याप्तेः^(२)
सामानाधिकरण्यात्मकत्वेन सयोगादिरूपत्वादित्यभिमानेन^(३) व्यभि-
चारमुद्हरति, 'न चेति, 'महानसीयधूमवदिति, सप्तम्यन्तात् वतिः,
'पर्वतीयधूमे व्याप्तवगमः' पर्वतीयधूमे व्याप्तेर्लौकिकसाक्षात्कारएव^(४),
सन्निकर्षाभावादिति लौकिकसन्निकर्षविरहादित्यर्थः । न चोपनय-
एव सन्निकर्षाऽस्तीति वाच्य । 'यो यचेत्यादिनियमात् उपनय-

(१) यचेतीत्यनन्तर "नन्वत्रापि सौरभक्षानस्थानुभविकत्वं तत् कथमुप-
पद्यतामस आह, 'अन्यचेति तच्चन्दनं दूरमि चन्दनत्वात् एतच्चन्दन-
वदित्यनुमित्यात्मकमित्यर्थः" इत्यधिकं पाठं मन्त्रिज्ञितपुस्तके वर्धते,
परन्त्वेतत्पाठस्य सैन मूले 'अन्यचेत्यत्र 'अन्यचेति पाठः समीचीन-
त्वेन प्रतिभाति ।

(२) ननु व्याप्तेर्लौकिकसन्निकर्षाभावात् कथं व्याप्तेर्लौकिकसाक्षात्कार-
इत्यत आह, व्याप्तेरिति ।

(३) तथाच चक्षुस्युक्तधूमसमवायरूपसन्निकर्षस्य व्याप्तेः सत्त्वादिति
भावः ।

(४) तथाच यथा प्रत्यक्षेण महानसीयधूमे पुरा व्याप्तिरवगता तथा
पर्वतीयधूमेऽपि व्याप्तेर्लौकिकसाक्षात्कार एवेति न तत्र व्यभिचार-
इति भावः ।

करणविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विना, इत्युक्तम् ।
 उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसं-
 सर्गाग्रहे विशेषदर्शनं विशेषण-विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो
 गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्, अस्ति

सन्निकर्षवशेन प्रत्यक्षसम्भवादिति भाव । 'हेतु-साध्येति पचीय-
 हेतु-साध्यलौकिकसन्निकर्षमाचात्कार विनेत्यर्थ, 'व्याप्यग्रहात्'
 पचीयहेतौ पचीयसाध्यस्य व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षसम्भवात्, सम्बन्धि-
 दयनिरूप्यपदार्थलौकिकप्रत्यक्ष प्रति समानेन्द्रियजन्य-सम्बन्धिय-
 लौकिकमाचात्कारस्य हेतुत्वादिति भाव (१) । ननु पर्वतीयधूमस्य
 लौकिकमाचात्कारोऽस्त्येवेत्यत आह, 'न चेति, 'पर्वते वज्रिमा-
 चात्कार.' पर्वतीयवज्रे लौकिकमाचात्कार, तथाच पचीयसाध्यस्य
 लौकिकमाचात्कारो नास्तीति भाव. । ननु तादृशपदार्थसामान्य-
 प्रत्यक्ष प्रति सम्बन्धियमाचात्कारस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्यख-
 रसादाह, 'न चेति न वेत्यर्थ, 'पक्षे साध्यग्रहं विना' पचीयसा-
 ध्यज्ञानलक्षणासन्निकर्षं विना, लौकिकप्रत्यक्षेण पचीतु अक्षय इति
 शेष, पचीयहेतुनिवृत्त्याप्ते पचीयसाध्यघटितमूर्त्तिकलेन तत्प्रत्यक्षस्य
 पचीयसाध्यप्रत्यक्षरूपतानियमात् पचीयसाध्यप्रत्यक्षसामग्री विना
 सम्भवात् लौकिकसन्निकर्षस्य च पचीयसाध्येन सममभावात्,

(१) तथाच तत्र व्याप्तिप्रत्यक्षानुसारेण पर्वते वज्रिप्रत्यक्षमवश्यमपेक्ष-
 योय तस्योपनयन्यन्तमेवेति 'यो यत्रेत्यादिनिधमैक्यभिचारस्तत्र पर्वते
 पुरा पर्वतीयवज्रेण वगादिति समुदिततात्पर्यं ।

चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पञ्चदृष्टिधूमे सत्त्वम्
एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहे धूमत्वविशेष-

तथाच तत्रोक्तनियमस्य व्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः । 'यो यत्र
विशिष्येत्याद्युक्तनियमस्य व्यभिचारं वारयितुं पञ्चैयसाध्यप्रत्यक्ष-
सामर्थीं विनापि व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमुपपादयति, 'उच्यत इति,
'तस्येति विशेषणस्य विशेष्ये सम्बन्ध इत्यर्थः, एतच्च विशेषण-विशेष्य-
सम्बन्धाग्रे लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेण तत्र विषयविधया तस्य हेतुत्वात्,
'विशेषदर्शनमिति, इदञ्च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे उपयुज्यते, 'विशे-
षणेति विशेषण-विशेष्याभ्यां इन्द्रियलौकिकसन्निकर्ष इत्यर्थः, 'विशि-
ष्टप्रत्यक्षकारणं' विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षकारणं । ननु पर्वतीयधूमनिष्ठ-
व्याप्तेः पूर्वमननुभूतत्वेन महानशीयधूमव्याप्तेरेव स्मृतत्वान्न तस्याः पर्व-
तीयधूमे सत्त्वं व्याप्तेः सामानाधिकरण्यात्मकतया प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वा-
दित्यत आह, 'एकैव हीति, व्याप्तेर्धूमत्वादिरूपत्वादिति भावः ।
यद्यपि व्याप्तेः प्रतिव्यक्तिभिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यरूपत्वेऽपि न
क्षतिः सामान्यतो वज्रि-धूमसामानाधिकरण्यत्वेन गृहीतानां सक-
लमाधानाधिकरणानां तथैव स्मरणसम्भवात्, तथापि व्याप्तेर्वज्रि-
सामानाधिकरण्यरूपत्वेन पर्वतीयधूमनिष्ठपर्वतीयवज्रिसामानाधि-
करणस्य पर्वतीयवज्रि-तदधिकरणघटितया पर्वतीयवज्रिप्रत्यक्ष-
सामर्थीं विना न पर्वतीयधूमे वज्रिव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षसम्भवः,
वज्रिसामानाधिकरण्यदृष्टिधूमत्वरूपत्वे तु पर्वतीयवज्रिप्रत्यक्षसामर्थीं
विनापि महानशीयादियत्किञ्चिद्वज्रिप्रत्यक्षसामर्थीत एव पर्वतीय-

दर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षं च व्याप्तिविशिष्ट-
ज्ञानकारणं । न च वज्रविशिष्टज्ञानसामग्री, वज्रे-
रसन्निकर्षात् ।

धूमे महानमीयादिवज्रिसामानाधिकरण्यमात्रविषयक-वज्रिव्याप्ति-
लौकिकप्रत्यक्षसम्भव पर्वतीयधूमे महानमीयादिवज्रिसामानाधि-
करणस्य बाधितत्वेऽपि तत्समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्य तत्रावाधि-
तत्वात् इत्यभिप्रायेण 'एकैव हीत्युक्त, 'व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रिय-
सन्निकर्षयेति व्याप्ति पर्वतीयधूमयोर्लौकिकसन्निकर्षयेत्यर्थ, व्याप्ते-
धूमत्वादिरूपतया सद्युक्तसमवायादेरेव लौकिकसन्निकर्षस्य तत्र
सम्भवादिति भाव । 'व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारण' पर्वतीयधूमे वज्रि-
व्याप्तिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षकारण, अतः पर्वतीयवज्रिप्रत्यक्षसामग्री
विनापि पर्वतीयधूमे वज्रिव्याप्तिलौकिकप्रत्यक्षसम्भव इति शेष ।
न च व्याप्तेर्वज्रिमत्वघटितमूर्त्तिकतया वज्रिप्रत्यक्षसामग्री विना
कथं तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति वाच्य । 'यो यदेत्याद्युक्तनियमात् पर्व-
तीयवज्रिमत्वविषयकोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वेऽपि महानमीयादि-
वज्रिमत्वविषयकोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वात् महानसादौ विशिष्यापि
पुरा वज्रेरवगमात् हेतुपरामर्शं सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया
सकलवज्रिभावे मानाभावात् । न चैवमनुमितावपि कथं पर्वतीय-
वज्रिभान विशेषणज्ञानविरहादिति वाच्य । स्वरूपतोविशेषणविष-
यकविशिष्टप्रत्यक्ष प्रति स्वरूपतो विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि अन्यत्र

कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्व-
गृहीतं तथाच संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परा-

तद्भेतुत्वे मानाभावात् इति भावः । 'न च वह्निविशिष्टज्ञानसा-
मयौति न च सर्वत्र पर्वते वह्निविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामयौत्यर्थः',
'वह्नेरसन्निकर्षादिति सर्वत्र वह्निना सम लौकिकसन्निकर्षविरहा-
दित्यर्थः । अथ लौकिकप्रत्यक्षसामयौविरहेऽप्युपनयसन्निकर्षादुपनी-
तज्ञानमेव पर्वते वह्नेर्भविष्यति यत्र च पूर्वं पर्वतीयवह्नेर्न ज्ञान
तत्रापि वह्नित्वरूपेण परामर्शविषयवह्नेर्भानसम्भवात् तावतापि पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञाननिर्वाहात् । न च परामर्शानन्तर जायमानस्य
तादृशज्ञानस्य सर्वत्र पर्वतीयवह्निव्यक्तिविषयकत्वपर्यन्तमनुभवसिद्ध,
तथाच महानसीयवह्नेरेव पर्वते उपनीतभानमसु किमनुमिति-
स्वीकारेण । न चेव भ्रमलापत्तिरिति वाच्यः । तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्ना-
भाववति तत्तद्भक्तिप्रकारकत्वरूपस्य तद्भक्तिभ्रमत्वस्य इष्टत्वात् इति
चेत् । न । यो यचेत्याद्युक्तनियमादुपनीतभानस्यापि सर्वत्रसम्भवा-
दिति निगर्ध्नः । अधिकश्चास्मात्कृतसिद्धान्तरहस्येऽनुसन्धेयः । धूमव्या-
पकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वमेव व्याप्ति तद्विशिष्टस्य धूमस्य
पर्वते व्याप्यगे लौकिकप्रत्यक्षात्मक एव परामर्शो ब्रह्मै लौकिक-
सन्निकर्षविरहदृशायामप्यनुमितिहेतुरिति 'यो यचेत्याद्युक्तनियमस्य
न भङ्ग इति स्वयमुक्तः ।

केचित्तु धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः स्वाश्रयवृ-
त्तित्वरूपपरम्परासम्बन्धेन तद्विशिष्टस्य धूमत्वस्य स्वाश्रयसयोगित्वरूप-
परम्परासम्बन्धेन पर्वते परामर्शादेव सर्वत्रानुमितिरतो 'यो यचेत्या-

सम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात्, एवञ्च धूमत्वव्याप्यत्वपरामर्शादेवानुमिति रिति प्राह ।

दिनियमभङ्ग विनैव वद्भौ लौकिकसन्निकर्षविरहदशायामपि व्याप्यमे उपनीतभानात्मकप्रत्यक्षरूप एव परामर्शाऽनुमितिहेतुरित्यपि वदन्ति, तन्मतसुपन्यस्यति, 'कश्चिन्निति, 'वक्त्रिव्याप्यत्व' धूमव्यापकवक्त्रिषामानाधिकरणरूप वक्त्रिव्याप्यत्व, 'पक्षवृत्तिधूमत्व इति स्वाश्रयसंयोगित्वरूपपरम्परासम्बन्धेन पक्षमे प्रकारीभूतधूमत्वे इत्यर्थ, 'पूर्वमनुभवादिति विशिष्य पूर्वमनुभवदित्यर्थ, अतो न 'यो यवेत्यादिनियमभङ्ग इति भाव । नन्वेवमनुमितिकारणपरामर्शनिर्वाह इत्यत आह, 'एवञ्चेति, 'धूमत्वव्याप्यत्वेति वक्त्रिव्याप्यधूमत्ववान् पूर्वत इति परामर्शादित्यर्थ ।

'लिङ्ग स्यादिति लिङ्गव्यवहारविषय स्यादित्यर्थ', यादृशव्याप्तिज्ञान^(१) अनुमितिहेतु तादृशज्ञानस्यैव^(२) लिङ्गव्यवहारहेतुत्वादिति भाव^(३) । अचेष्टापत्तिमागच्छाह, 'तथाचेति, 'सर्वोपसंहारेणेति

(१) यत्सम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारक ज्ञानमित्यर्थ ।

(२) तादृशसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारक ज्ञानस्यैवेत्यर्थ ।

(३) तथाच यद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारताप्राप्तिज्ञानत्व तद्दर्मावच्छिन्नहेतुत्वानुमितिजनकत्वावच्छेदक तद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकज्ञानं तद्वद्दर्मावच्छिन्ने लिङ्गत्वव्यवहारप्रयोजकमित्यर्थ ।

भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात्
न तु व्यक्तिः, तथाच सर्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्ति-

सर्वा धूमव्यक्ति विशेषीकृत्येत्यर्थ, 'व्यक्तौ' अत्रन्निष्ठधूमव्यक्तौ,
तादृशव्याप्तिज्ञानस्यानुमितौ लिङ्गादिव्यवहारे च प्रयोजकत्वादिति
भाव । ननु लिङ्गादिव्यवहार प्रति सावात्मसम्बन्धेन भवदुक्तव्याप्ति-
ज्ञानमेव हेतुरनुमितौ तु साधवात् परम्परासम्बन्धेन धूमत्वव्याप्यत्व-
परामर्श एव हेतुरित्यत आह, 'दृश्यते चेति, 'परम्परेति परम्परा-
सम्बन्धेन पञ्चधर्मताज्ञान विनापि, 'जातिव्याप्तिमविदुषोऽपीत्यन्वय,
अपेक्षमयवान्नय, अन्यथा सम्बन्धज्ञानस्यानुपयोगित्वात्^(१) यथाश्रुता-
सङ्गते, 'व्याप्यताग्रह' परम्परासम्बन्धेन व्याप्यताग्रह, 'मानाभा-
वादिति, तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाद्धेत्यपि^(२) द्रष्टव्य ।
स्वमते तृतीयलिङ्ग परामर्शस्वरूप निङ्गारयति, 'तस्मादिति, 'पञ्चधर्म'
पञ्चधर्मस्य पञ्चसम्बन्धस्येति यावत्, 'व्याप्तिविशिष्टज्ञान' व्याप्तिविशिष्टे
ज्ञान, 'तृतीयलिङ्गपरामर्श इति सम्बन्धते, तथाच वङ्गिव्याप्यधूम
पर्वते इत्याकारक व्याप्तिविशिष्टविश्लेषक पञ्चप्रकारक ज्ञान तृतीय-
लिङ्गपरामर्श इति भाव । 'तदनन्तरमिति, 'तदनन्तर पञ्चे
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान तृतीयलिङ्गपरामर्श इति योजना, 'तदनन्तर'

(१) परामर्शोपस्थासर्गिकविषयताया प्रकारतानात्मकतया तदाश्रय
प्रकारकप्रत्यक्षे तादृशसम्बन्धज्ञानस्याहेतुत्वादिति भाव ।

(२) ननु धूमत्वस्य धर्मितानवच्छेदकत्वेन स्वरूपतो धूमत्वधर्मिकस्य पर
म्परासम्बन्धेन वङ्गिव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यासम्भवादित्याह तन्निष्ठेति ।

ग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासन्ध्यापादानमफलं स्यात्,
दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिम-

हेतौ व्याप्तिप्रकारकज्ञानानन्तर, 'विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं' व्याप्तिविशिष्ट-
एनिरूपितवैशिष्ट्यज्ञान, तथाच वज्जिव्याप्यो धूम इत्याकारकज्ञानो-
त्तरोत्पन्न वज्जिव्याप्यधूमवान् पर्वतइत्याकारक पञ्चविशेष्यक-व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्निज्ञान तृतीयलिङ्गपरामर्श इति भाव ।
'वाग्भट्टस्यार्थे, विनिगमनाविरहेण व्याप्यविशेष्यक-पञ्चविशेष्यकयो-
रेव परामर्शयोरनुमितिहेतुत्वादिति सम्प्रदायविदः, तत्र पुनरस्तु-
कृतसिद्धान्तरद्वयेऽनुसन्धेय । न चानयो परामर्शयोस्तृतीयत्व
कथमिति वाच्य । आदौ वज्जिव्याप्तिरिति विशेषणीभूतव्याप्तिस्मरण
ततो वज्जिव्याप्यो धूम इति धूमे व्याप्तिविशिष्टज्ञान विशेषणज्ञानस्य
विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वात् तत्तत्तृतीयचक्षे अनयोस्तत्पत्ति विशिष्टाधि-
करणकवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टनि-
रूपितवैशिष्ट्यबुद्धौ च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वा-
दिति रीत्या तृतीयत्वात् । एतस्य न सार्वत्रिकत्व कश्चित् प्रथम-
द्वितीयचक्षणयोरपि तादृशपरामर्शयोस्तत्पत्तिसम्भवात् ।

प्राञ्चसु 'पवधर्मे' पञ्चदृष्टित्वविशिष्टे, 'व्याप्तिविशिष्टज्ञान'
व्याप्तिप्रकारकज्ञान तथाच पर्वतदृष्टिधूमो वज्जिव्याप्य इत्याकारक
पञ्चदृष्टित्वविशिष्टे व्याप्तिप्रकारक ज्ञान तृतीयलिङ्गपरामर्श इति
भाव, शेष पूर्ववत् । न चास्य तृतीयत्व कुत इति वाच्य । आदौ पर्वत-
दृष्टित्वप्रकारेण धूमज्ञान ततो व्याप्तिस्मरण तत पर्वतदृष्टित्व-

विदुषोऽपि धूमाद्वज्रानुमानं, न हि व्याप्यतावच्छेदक-

विशिष्टधूमे वज्रिव्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति क्रमेण ततोयत्नसम्भवादि-
त्याहुः । तदसत् । वज्रिव्याप्यो धूम पर्वत इत्याकारकस्य व्याप्ति-
विशिष्टविशेष्यक-पक्षप्रकारकज्ञानस्यैव वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्या-
दिपक्षविशेष्यकपरामर्शेन सम विनिगमनाविरहेणानुमितिहेतुत्वाभ्यु-
पगमात् पर्वतवृत्तिधूमो वज्रिव्याप्य इत्यादिज्ञानस्य च यथोक्तपक्ष-
विशेष्यक-परामर्शापेक्षया गुरुत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-पक्षविष-
यतानिरूपित व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिकनिश्चयत्वेन व्याप्य-
विशेष्यक-पक्षविशेष्यकपरामर्शाभयसाधारणधर्मेण हेतुतामते तस्य
कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति ध्येय ।

व्यापकतापरामर्शस्य हेतुतावादिना मतमाह, 'अन्ये त्विति,
'अप्रतियोगित्व' प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्व, 'व्याप-
कताज्ञानमिति साध्यतावच्छेदकविशेष्यक हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकज्ञानमित्यर्थ, 'अनुमितिहेतु' अनुमिति-
कारण, 'साध्यस्येति साध्यविशेष्यक हेतुतावच्छेदकविशिष्टे उपलक्षण-
विधया पक्षवृत्तित्वप्रकारक उपलक्षणविधया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पक्षप्रकारक वा हेतुतावच्छेदकविशिष्टवन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वज्ञानमित्यर्थ, 'परा-
मर्श' अनुमितिजनकपरामर्श, तथाच पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वज्रि-
रित्याकारक पर्वतवद्भूमव्यापको वज्रिरित्याकारक वा साध्यविशेष्यक-
ज्ञान अनुमितिजनकपरामर्श इति भाव । अत्र च पर्वतवृत्तित्वा-

तथा भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः, मानाभावात् ।

दिकमुपलक्षणविधया धूमादौ प्रकार, न तु व्यापकतायां तदन्तर्भाव, तेन विग्रिय्य पर्वतीयधूमव्यापकत्वस्य प्रागननुभूतत्वेऽप्यनुमितिर्नानुपपन्ना, न वा 'अतएवेत्याद्यपिमपन्वविरोध इति ध्येय । 'साध्यव्याप्त-
स्यति, सप्तम्यर्थे पक्षी, 'पचधर्मताज्ञान' पचवैग्रिय्यज्ञान, तथाच वक्रिव्याप्यो धूम पर्वते इत्याकारक-व्याप्यविशेष्यक-पचप्रकारकज्ञान-
मित्यर्थ ।

प्राञ्चस्तु 'पचधर्मताज्ञान' पचवृत्तितज्ञान तथाच वक्रिव्याप्यो
—धूम पर्वतवृत्तिरित्याकारक ज्ञानमित्यर्थ, यदा 'साध्यव्याप्तस्येति
'व्याप्तपद भावसाधन साध्यव्याप्तेरित्यर्थ, 'पचधर्मताज्ञान' पचवृत्ति-
त्वप्रकारेण ज्ञान, तथाच पर्वतवृत्तिधूमो वक्रिव्याप्य इत्याकारक
ज्ञानमित्यर्थ 'तस्मादित्यादिना तादृशज्ञानस्यैव पूर्वमनुमितिजन-
कपरामर्शत्वाभिधानादित्याह ।

'साध्यव्याप्यवदिति साध्यव्याप्तिविशिष्टप्रकारक पचविशेष्यकज्ञान
वेत्यर्थ, 'गौरवादिति सामानाधिकरण्याश्रयविषयत्वस्याधिकस्य कार-
णतावच्छेदककोटौ निवेशनगौरवादित्यर्थ । न चैव हेतौ साध्य-
सामानाधिकरणस्य सशये व्यतिरेकनिश्चये वा नुमित्यापत्तिरिति
वाच्य । साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यैव हेतुतावादिनामिवेष्टत्वात् ।
न चैव पचवृत्तिधूमव्यापको वक्रिरिति ज्ञानादह्यसमानाधिकरण-
धूमवान् पर्वत इति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमिति स्यादिति वाच्य । साध्यासमा-
भाधिकरणधर्मान्तरवत्ताग्रहस्यैव तस्याप्यनुमिति प्रति साचाद्विरो-

तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरं विशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः ।

अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यक्ताभावाप्रतियोगित्वं

धित्वात् । न चेव वल्लिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानात् कथमनु-
मितिरिति वाच्यं । लाघवात्तादृशपरामर्शस्यैव हेतुत्वे सिद्धे तत्रा-
प्यन्तरा तत्कल्पनात् पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वल्लिरिति शाब्दादि-
परामर्शस्यत्वे तत्राप्यन्तरा व्याप्यत्वपरामर्शस्य कल्पनीयत्वात् । न
चाप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणि साध्यविशेष्यकानुमितिजनकपरामर्श-
स्यासम्भव इति वाच्यं । साध्याभावस्य भावात्मकस्य व्यापकतया हेतुभा-
वावगाहिपरामर्शस्यैव तत्र पृथक् हेतुत्वकल्पनात्, तत्रापि तत्र व्याप्यत्व-
परामर्शासम्भवादिति भावः । ननु व्यापकसमानाधिकरणरूपव्याप्ति-
ज्ञानं नानुमितिहेतुं किन्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपतज्ज्ञानं कारणं,
तथाच तत्रैव गौरव विषयाधिक्याभावेऽपि कारणतावच्छेदकघटक-
विषयताधिक्यात् । न चेव केवलान्वयिन्यव्याप्तिः, तत्र व्याप्तिभ्रमादेवा-
नुमित्युत्पत्तेरित्यत आह, 'अतएवेति यतो व्यापकताज्ञानं कारणं
अतएवेत्यर्थः', 'साध्यायोगव्यवच्छेदेनेति, अभेदे तृतीया, वज्रयोग-
व्यवच्छेदरूपा वल्लिनिष्ठधूमव्यापकता प्रदर्शते इत्यर्थः, वज्रयोगव्यव-
च्छेदस्य वल्लिनिष्ठधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
वल्लिलायोगव्यवच्छेद वल्लिनिष्ठतादृशवल्लित्ववल्मिति यावत् ।

केचित्तु महार्थे तृतीया तथाच वज्रयोगव्यवच्छेदेन मह वल्लि-
निष्ठधूमव्यापकता प्रदर्शते इत्यर्थः, वज्रयोगव्यवच्छेदस्य वल्लिमदभेद-
इति प्राडः ।

व्यापकत्वं, तत्सामानाधिकरणञ्च व्याप्यत्वं, तथा च
लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः, साध्यस्य पक्ष-
धर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः, न तु साध्यव्याप्तस्य
पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्यक्षज्ञानं वा गौरवात् ।
अतएव योयोधूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये

ननुदाहरणवाक्यात् कथं व्यापकत्वलाभः तस्यापदार्थलादिति
चेत्, अत्र केचित्, धूमवति धूमव्यापकविशिष्टाभेदसम्बन्धेन वज्जिमतो-
ऽन्वयात् संसर्गमर्थ्यादयैव वज्जौ धूमव्यापकत्वलाभः, वज्जिमदभेदस्य
वज्जिरूपत्वात् वीष्णा च तात्पर्य्यादिकेत्याहुः । तन्न(१) । संसर्गमर्थ्या-
दया व्यापकताज्ञानस्य परामर्शानुपयोगितया तत्प्रदर्शनस्य व्यर्थत्वा-
पत्तेः । वस्तुतस्तु वज्जिवाचकपदस्य धूमव्यापकत्ववज्जौ लक्षण्या धूमवत्य-
भेदसम्बन्धेन धूमव्यापकत्ववज्जिमतोऽन्वयात् वज्जौ प्रकारतयैव धूम-
व्यापकत्वलाभात् वीष्णा च तात्पर्य्यादिकेत्येव तत्त्वं । 'अन्ययेति यदि
साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं कारणं तदेत्यर्थः, 'अन्ययोगेति, अन्ययोग-
व्यवच्छेदस्य साध्यवदन्यस्तिन् योगव्यवच्छेदः साध्यवदन्यवृत्तित्वव्यव-
च्छेद इति यावत्, बोधकत्वं द्वितीयार्थः, तथाच साध्यवदन्यवृत्तित्व-
व्यवच्छेदबोधकमुदाहरणस्वरूपं स्यादित्यर्थः । ननु यदि हेतुनिष्ठ-
व्याप्तिज्ञानं न तन्नं तदा तद्विघटनाय हेतुनिष्ठतया दोषोद्भावनं
न स्यात् किन्तु साध्यनिष्ठतयैव तदुद्भावनं स्यादित्यत्र इष्टापत्ति-
माह, 'दोषोऽपीति, 'आदिना व्याप्यत्वापिद्धिपरिग्रहः, 'न पक्षधर्म-
व्यापकमिति न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं साध्यता-

साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नैरुपदर्श्यते,
अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेना-
दाहरणशरीरं स्यात्, दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्ष-
धर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः ।

वच्छेदकमित्यर्थः, एतच्च समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिना
नयाना मतमाश्रित्योक्तं, प्राचीननये हेतौ साध्याभाववृत्तित्वबुद्धेरपि
साध्ये हेतुव्यापकत्वधीविरोधित्वादिति^(१) मन्तव्यम् । 'परामर्शो यदीति,
अनुमितिहेतुरिति शेषः, 'पर्वतीयधूम प्रतीति वज्जौ पर्वतवृत्तित्व-
रूपेण धूमव्यापकताविषयकत्वस्येत्यर्थः, 'पर्वतधूमसामानाधिकरण्य-
नैयत्यात्' वज्जौ पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यविषयकत्वव्याप्यत्वात्,
'पर्वतवज्जिरिति, अन्यत्र पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यस्य विरवादिदि
भावः । 'किमनुमेयमिति, सिद्धसाधनादिति भावः । 'मान' विषयित्व,
'साध्यसामानाधिकरण्येति पर्वतीयधूमे साध्यसामानाधिकरण्यविष-
यित्वनियतमित्यर्थः, 'व्याप्यत्वभानेऽपि' व्याप्यत्वपरामर्शस्यानुमितिहेतु-
त्वेऽपि, 'तुल्यं' सिद्धसाधनात् अनुमितेरसम्भवि त्तुल्यम् । 'अवगम्यत-
इति परामर्शेन विषयौक्रियते, न तु विशेषाकारेण पर्वते वज्जिसिद्धि-
रतो न सिद्धसाधनमिति शेषः । 'व्यापकत्वेऽपि' व्यापकतापरामर्शस्य
हेतुत्वेऽपि,^(२) किञ्च वज्जौ पर्वतवृत्तित्वरूपेण धूमव्यापकताविषयक-

(१) अनुभवसिद्धप्रतिबन्धकत्वस्य प्राचीनसम्प्रदायसिद्धतया भिन्नप्रकार-
रक्षणस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(२) 'व्यापकत्वेऽपि' व्यापकतापरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि, 'समान'
न सिद्धसाधनमिति ख० ।

अथ पर्वतरत्तिधूमव्यापकोवह्निरिति परामर्शो यदि तदा पर्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत्, तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्य-

त्वस्य बह्नौ पर्वतधूमसामानाधिकरण्यविषयकत्वव्याप्यत्वमेवासिद्धमित्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'तद्वह्नित्तेति धूमवह्नित्तेत्यर्थ, 'न तु धूमसामानाधिकरण्य' न तु वह्निनिष्ठपर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यघटितं, येन यथोक्तव्यापकताविषयकत्व तद्विषयकत्वव्याप्य स्यादिति भाव । 'सामानाधिकरण्यविशेष' नियतसाध्यसामानाधिकरण्य । 'मानस-एवेति वह्निरिन्द्रियाजन्य इत्यर्थ, 'सर्वत्र' वह्निरिन्द्रियासन्निकृष्टे सर्वत्र, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते शाब्दादिनापि कश्चित् परामर्श-सम्भवात् यत्र साध्येन सम चचुरादिसन्निकर्षोऽस्ति तत्र चचुरादि-नापि परामर्शसम्भवाच्च, 'चचुरन्वयेति चचुरसन्निकृष्टस्यलेऽपि कश्चिच्चचुरन्वय-व्यतिरेकानुविधानञ्चेत्यर्थ, 'उपनयोपचौण' उपनयेनान्यथासिद्ध । 'अथेति, 'उपसर्जनतया' विशेषणतया, 'प्राधान्येन' विशेष्यत्वेन, 'तयात्वमिति पक्षविशेष्यकत्वमित्यर्थ । 'अन्यथेति यद्युक्तनियमसूत्रेत्यर्थ, 'पक्षविशेष्यकत्वनियम इति प्रसिद्धसाध्यकानुमिते पक्षविशेष्यकत्वनियम इत्यर्थ, व्याप्यविशेष्यकपरामर्शाज्जायमानायास्तादृशानुमितेरेवोक्तनियमबलेन पक्षविशेष्यकत्वानुपपत्ते जनकौभूतज्ञाने पक्षस्योपसर्जनतया भानात् तत्राप्यन्तरा पक्षविशेष्यकपरामर्शादेव तादृशानुमितिरिति चेत्, तर्हि यत्र पक्षविशेष्य-

सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामाना-
धिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम् ।
यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि
समानं । वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा-

कपरामर्शस्याभावात् लिङ्गविशेष्यकपरामर्शएव हेतुर्वाच्यः^(१) स च न
सम्भवति तत्र पक्षस्योपसर्जनत्वादिति भावः । ननु कारणीभूतज्ञाने
यद्विशेष्यतया भासते तत् कार्याभूतज्ञाने विशेष्यतातिरिक्तरूपेण
न भासते इत्येव नियमः अतो न पक्षविशेषणकपरामर्शात् पक्षविशे-
यकानुमित्यनुपपत्तिरित्यत आह, 'न हीति, 'तथा' तथैव, 'तत्र
चेति पुरुषस्य दण्ड इतिज्ञानजन्ये दण्डी पुरुष इतिज्ञाने चेत्यर्थः, 'पक्ष-
वृत्तिलिङ्गपरामर्शस्येति पक्ष-साध्यव्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहपरामर्श-
स्येत्यर्थः, 'अयं स्वभावः' अयं नियमः, 'स्वाश्रयविशेष्यिकां' पक्ष-
विशेष्यिकां, 'नातथाभूतां' न पक्षविशेष्यिकां,^(२) यावद्विशेष्यसामर्थ्य-
विरहादिति भावः । अत्रेदमस्वरसवीजं यदि अनुभवमपलप्य लाघ-
वात् व्यापकतापरामर्श एव हेतुरुपेयते तदास्मादप्यतिलघुतया
साध्यवदन्यावृत्तिलरूपव्याप्यत्वपरामर्श एव हेतुरुचितः केवलान्वधिनि-
च तद्भ्रमादेवानुमितिर्नान्वथा । न चैवं यो यो धूमवान् इत्युदा-
हरणानुपपत्तिरिति^(३) वाच्यं । वज्रिमानेव धूमवानित्यस्यैवोदा-

(१) लिङ्गविशेष्यकपरामर्श एव जातः तत्र स एव हेतुर्वाच्यः इति ख० ।

(२) न पक्षाविशेष्यिका मिति ख० ।

(३) साध्यवदन्यावृत्तिलरूपव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे वीक्षार्थक-योय-
इतिपदघटितस्य यो यो धूमवान् स वज्रिमान् इत्युदाहरणवाक्यस्य
व्यापकताबोधकत्वेनानुमितावनुपयोगित्वमिति भावः ।

प्रतियोगित्वं, न तु धूमसामानाधिकरण्यं, व्याप्यत्वन्तु
सामानाधिकरण्यविशेष इति तत्रैवानुमितिरफला
स्यात् । न चैवं परामर्शस्य चाद्युपत्वं न स्याद्वापकस्य
विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् । इष्टत्वात्,

हरणत्वात् । न चैव कथकमभ्रदायविरोध इति वाच्य । युक्तेदारब्ध
मति तस्याकिञ्चित्करत्वात्^(१), प्राचीनैरेतत्सूक्ष्मानालोकनेनैव तद-
भ्युपगमात्^(२) अन्यथा तत्रापि वज्जिष्याप्यधूमवानयमित्युपनयविरो-
धात् पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वज्जिरित्येतस्यैवोचितत्वादिति^(३)दिक् ।

पूर्वं 'न तु परामृश्यमाण लिङ्ग कारणमिति वक्ष्यते' इति यदुक्तं
तदेव प्रसङ्गादाह, 'एवमिति यथानुमितिकारणतावच्छेदकतया
मीमांसकाभिमत व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वादिक नानु-
मितिकारणतावच्छेदक अपि तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता-
निरूपित-व्याप्यतावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिकज्ञानत्वरूप लिङ्गपरा-
मर्शत्व तथेत्यर्थ' । 'लिङ्गपरामर्श एव' यथोक्तलिङ्गपरामर्श एव यथोक्त-
लिङ्गपरामर्शत्वमेवेति यावत्, 'कारण' कारणतावच्छेदक, एवकारव्या-
वृत्तमेव^(४) विवृणोति, 'न त्विति, 'परामृश्यमाण लिङ्ग' आचार्याभिमत
परामृश्यमाणत्वरूप लिङ्गत्वमपि, परामृश्यमाणत्वञ्च साध्यव्याप्यत्वा-
वच्छिन्नविषयतावत्त्वं, साध्यव्याप्यत्वञ्च साध्याभाववदवृत्तित्वं । वस्तुतस्तु

(१) तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वादिति ड० ।

(२) तथोदाहरणभ्युपगमादिति ड० ।

(३) इत्युपनयस्यैवोचितत्वादिति ड० ।

(४) शब्दकारव्यवच्छेदमेवेति ख० ड० ।

असन्निकृष्टधूमादाविव मानस एव हि सर्व्वं परामर्शः,
चक्षुरन्वय-व्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमेपनयो-
पक्षौणम् ।

अथ जनकज्ञाने उपसर्जनतया भातस्य पक्षस्य

साध्यव्याप्यत्वं, साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं, आचार्य्यमते स्वरूप-
सम्बन्धात्मकावच्छेदकताघटिततया लाघवेन तज्ज्ञानस्यैवातुमिति-
हेतुत्वादिति भावः । मानाभावादिति हेतुरुक्तः । आचार्य्यीकं प्रमा-
णमाशङ्कते, 'अथेति, 'परामर्शमात्रं' ज्ञानमात्रं, 'लिङ्गपरामर्शः' यथो-
क्तलिङ्गपरामर्शत्वाग्रयः, 'तथाचेति, यथोक्तलिङ्गपरामर्शत्वस्य जनक-
तावच्छेदकतयेति श्रेयः, 'लिङ्गमपि हेतुः' साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न-
विषयतावत्त्वरूपं लिङ्गत्वमपि हेतुतावच्छेदकं, 'विशिष्टेति यथोक्त-
लिङ्गपरामर्शत्वरूपविशिष्टधर्मस्य कारणतावच्छेदकतायाश्चकं यन्मानं
तादृशधर्मावच्छिन्नान्वय-व्यतिरेकसहकृतं प्रत्यक्षं तेनेत्यर्थः, 'बाधकं
विनेति अन्यथासिद्धि-व्यभिचारादिकं विनेत्यर्थः, 'विशेषणस्यापि
हेतुत्वग्रहात्' विशेषणावच्छेदेनापि हेतुत्वग्रहात् विशेषणीभूतस्यापि
यथोक्तविषयतारूपस्य लिङ्गत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन परामर्शकार्य्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकत्वग्रहादिति यावत् । न
चैवं यथोक्तविषयताप्रतियोगिकज्ञानत्ववत् व्याप्यत्वावच्छिन्नविषय-
तानिरूपित-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिकज्ञानत्वस्यापि
विनिगमनाविरहेण लिङ्गपरामर्शत्वरूपतयानुमितिकारणतावच्छे-
दकत्वेन तद्विशेषणीभूतस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताव-
त्त्वरूपपक्षत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं । इष्ट-

पर्व्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात् । न हि जनकज्ञाने उपसर्जनतयावगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते, तथादर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धं, पर्व्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेत् । न । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इति-

त्वात्, लिङ्गसामान्यस्यैव पक्षसामान्यस्यापि अब्यभिचारादिति भावः । अन्यथासिद्धत्वरूपबाधकमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'लिङ्गं' यथोक्तविषयताश्रयो धूमादिः, 'परामर्शपरिचायकत्वेनेति जनकौभू- तपक्षनिश्चयस्य स्वाविषयकनिश्चयादिपचितया व्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः, व्यावर्त्तकत्वं भेदसाधकत्वं, व्यावर्त्तकत्वं हि द्विविधं व्यावर्त्तकधर्मान्त- रोपस्थितिद्वारा परम्परया व्यावर्त्तकत्वं, साक्षाद्वावर्त्तकत्वञ्च, तच्चाद्यं लिङ्गे न सम्भवति, किन्तु साक्षाद्वावर्त्तकत्वमेव तस्य इत्याह, 'परिषेय- इति व्यावर्त्तनीये पक्षनिश्चये इत्यर्थः, 'विशेषान्तराभावेनेति लिङ्गो- पस्थापनीयसाक्षाद्वावर्त्तकधर्मान्तराभावेनेत्यर्थः, 'लिङ्गमेव विशेषकं' लिङ्गं विशेषकमेव, लिङ्गं विषयितासम्बन्धेन साक्षाद्वावर्त्तकमिति यावत्, 'तथाचेति स्वयमेव साक्षाद्वावर्त्तकत्वे चेत्यर्थः, (१) व्यावर्त्तक- धर्मान्तरोपस्थितिद्वारा व्यावर्त्तकस्यैवान्यथासिद्धत्वादिति भावः । 'अन्यथेति व्यावर्त्तकतामात्रेणान्यथासिद्धत्वं इत्यर्थः, 'परिचायकतया' जनकौभूतचचुरादिमयोगसाजनकसंयोगेभ्यः प्रतियोगितासम्बन्धेन व्यावर्त्तकतया, 'संयोगेनेति, अन्यथासिद्धमिन्द्रियमपि संयोगसम्बन्धेन

ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात्, अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतत्वे घटानास्तीतिज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभि-
 न हेतुः स्यादिति योजना, विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यानुभवे विशेष्यतावच्छेदक-विधेययोः समानकालीनत्वमिति बाधादिप्रति-
 वन्धके(१) अवश्यं भासते, तद्ज्ञानञ्च न प्रकारतया, दण्डी पुरुषः कुण्डलीत्यादौ दण्डादिममानकालीनत्वस्य प्रकारत्वानुभवात् समा-
 नकालीनत्वस्याज्ञानदर्शायां तस्य प्रकारत्वसम्भवाच्च, किन्तु संसर्गता-
 येति सर्वजनसिद्धसिद्धान्तः, तस्य संसर्गता च विधेये विशेष्यता-
 वच्छेदकस्य, समानकालीनतासम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विधेये-
 ऽपि प्रकारत्वात्। अतएव दण्डी पुरुषः कुण्डलीत्यादौ दण्डादिकं
 संयोगसम्बन्धेन पुरुष इव समानकालीनत्वसम्बन्धेन विधेये कुण्डलेऽपि
 प्रकार इति प्राञ्जः। तदसत्। दण्डी पुरुषः कुण्डलीत्यादौ दण्डा-
 दिममानकालीनत्ववत् समानकालीनत्वसम्बन्धेन दण्डादेरपि कुण्ड-
 लादौ प्रकारत्वस्यानुभववाधितत्वात् तथा सति दण्डी पुरुषो-
 दण्डवत्कुण्डलीति तदाकारापत्तेः ।

केचित्तु उद्देश्ये विधेयस्य संसर्गस्य, विशेष्यतावच्छेदकसमानकाली-
 नत्वविशिष्टविधेयतानियामकसम्बन्धेन विधेयस्य उद्देश्ये प्रकारत्वात्।
 अत एव दण्डी पुरुषः कुण्डलीत्यादौ दण्डादिममानकालीनत्व-
 विशिष्टसंयोगसम्बन्धेन पुरुषे कुण्डलादिकं प्रकार इत्याहुः ।

(१) बाधक इति क० ।

चारात्, तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावे
यत्त्वाश्रयविशेष्यिकामनुमितिं जनयति नातथाभूता-
मेवं ममापि तुल्यमिति ।

एवं लिङ्गपरामर्श एव कारणं न तु परामृद्यमाणं

अन्येतु विशेष्यतावच्छेदक-विशेष्ययोः समर्गस्तत्, विधेयसमानकाली-
नत्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य
विशेष्ये प्रकारत्वात्, अतएव दण्डीपुरुषः कुण्डलौत्यादौ कुण्डलादिस्-
मानकालीनत्वविशिष्टसंयोगसम्बन्धेन दण्डादिकं पुरुषे प्रकारदत्याजः।

तत्र मध्यममतानुसारेणानुमानात् लिङ्गस्य कारणत्वं साधयति,
'अपि चेति, 'धूमवानित्यादि अनुमित्यन्तं पक्षनिर्द्देशः, धूमवानर्थं
वक्तिमानिति या वक्ति-धूमयोः समानकालीनत्वविषयता तच्छालि-
नीति विषयान्तर्यः, धूमसमानकालीनत्वविषयतायाः पर्वतनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितत्वलाभाय इत्यन्तं विषयताविशेषणं, वक्तिपदञ्च
स्वरूपकथनं, तथाच पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या धूमसमान-
कालीनत्वविषयता तच्छालिनीति पर्यवसितार्थः, 'अधूमविशेषणिके-
त्यकारप्रक्षेपः, तथाच धूमः समानकालीनत्वाग्रे विशेषणं यचेति
श्रुत्यस्या धूमविशेषणकं धूमसमानकालीनत्वज्ञानं तत् जन्यतासम्बन्धेन
न विद्यते यचेति श्रुत्यस्या धूमसमानकालीनत्वज्ञानाजन्त्येत्यर्थः,
एवञ्च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितधूमसमानकालीनत्वविषयताभा-
सिनी धूमसमानकालीनत्वज्ञानाजन्वानुमितिः पक्ष इति भावः ।
प्रत्येकदक्षयावृत्तिस्तु हेतुस्याख्यानावसरे स्फुटीभविव्यति । 'ज्ञायमा-
नविशेषणेति पर्यन्तविशेष्यक-धूमप्रकारकज्ञानविशिष्टधूमप्रत्येत्यर्थः,

लिङ्गम् । अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः, तथाच लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वग्रहात् । न च लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धं, परिचेये अन्यथा पर्वतत्व-वज्रादिरूपविशेषणजन्यतथार्थान्तरापत्तेः । लिङ्गस्य कारणत्वे किं पञ्चविशेष्यक-तज्ज्ञानस्य कारणत्वमेव नेत्याशङ्कामपनेतुं पर्वतविशेष्यक-धूमप्रकारकज्ञानस्यापि कारणतासिद्धये विशिष्टान्तं धूमविशेषणं, वैशिष्ट्यञ्च प्रकारतासम्बन्धेन । न च विशिष्टान्तोपादान-एव कथं तादृशज्ञानस्य जनकत्वसिद्धिरिति वाच्यं । आचार्य्यमते विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणेनासति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वग्रहणनियमेन तत्सिद्धेः । पर्वतविशेष्यक-स्वजनकज्ञानप्रकारोभूतधूमजन्यत्वेव वा साध्यं, तथाच स्फुटैव तत्सिद्धिः । न च एतावता धूमस्य जनकत्वसिद्धावपि लिङ्गत्वस्य तदवच्छेदकत्वासिद्ध्या नोद्देश्यसिद्धिरिति वाच्यं । धूमस्य जनकत्वसिद्धौ सामान्यतोलिङ्गत्वस्यैव लाघवात्तदवच्छेदकत्वकल्पनादिति च्छदयं । 'विशेषणसमानकालतयेति विशेषणपदं धूमपरं, विशेष्यपदं पर्वतपरं, विशिष्टपदञ्च विलक्षणपरं, तथाच धूमसमानकालीनतया पर्वते शाब्दान्यविलक्षणज्ञानत्वादित्यर्थः, वैलक्षण्यञ्च धूमसमानकालीनत्वज्ञानजन्यत्वं, इत्यञ्च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिर्हृपितधूमसमानकालीनत्वविषयताग्राहिशब्दान्यधूमसमानकालीनत्वज्ञानजन्यज्ञानत्वादिति हेतुः फलितः, धूमान्वलिङ्गकानुमितिषु व्यभिचारवारणाय शाब्दन्तं चरमज्ञानविशेषणं, पर्वतान्वपञ्चधूमलिङ्गकानुमितिषु पर्वतविशेष्यकज्ञानविशिष्टधूमाजन्यतया

विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथाचानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात् । अपि च धूमवान् वह्निमानिति धूमसमानकालवह्नियभिचारवारणाय निरूपितान्तं विषयताविशेषणं, अतएव तादृशानुमितिषु बाध-भागासिद्धिवारणाय पचेऽपि शाब्दन्तमनुमिति-विशेषणं । न चैवं तादृशविषयताशाब्दानुमितौ लिङ्गस्य हेतुत्वसिद्धावपि अनुमितिमात्रं प्रति लिङ्गस्य न हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं । आचार्य्यमते लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननियमेनानुमितिमात्रस्यैव लिङ्गविशिष्टपचे साध्यवैशिष्ट्यविषयकतया लिङ्गसमानकालीनत्वस्य संसर्गघटकतया पचेऽवयवं भानात् । न च धूमविशिष्टपर्वतविशेष्यताशालिनीत्येवोच्यतां किं समानकालीनत्वप्रवेशेनेति वाच्यं । धूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमध्वंसादित्यनुमितेर्धूमाजन्यत्वात् व्यभिचारापत्तेः । न च समानकालीनलोपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थं तथापि धूमस्य विशेष्यतावच्छेदकतया तत्समानकालीनत्वस्य संसर्गघटकतया भानादिति वाच्यं । आचार्य्यनये शाब्दाद्यतिरिक्तज्ञाने तत्समानकालीनत्वस्य ज्ञानं विना तत्समानकालीनत्वभान प्रति तच्चन्यत्वस्य नियामकतया लिङ्गातिरिक्तविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्याज्ञातस्य संसर्गतयानुमितावभानात् लिङ्गातिरिक्तविशेष्यतावच्छेदकस्यानुमितावहेतुत्वात् अतएव तदानीं धूमवान् पर्वतो वह्निमान्तद्भूमादित्यतीतादिसिद्धकानुमितावपि न व्यभिचारः अतीतादिसिद्धस्याजनकतया तत्समानकालीनत्वस्याभानात्, शाब्दबोधे विषयसाहेतुतया

विषयाधूमविशेषणिकानुमितिः ज्ञायमानविशेषण-
जन्या विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयेऽशाब्द-
विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्ययवत् । अत-
धूमवान् पर्वतो वक्त्रिमान् इत्यादिधूमसमानकालीनत्वविषयकशाब्द-
बुद्धौ व्यभिचारवारणाय शाब्दान्येति, एवमुपमित्यन्त्यं धूमाजन्य-
प्रत्ययान्यत्र वाच्यं तेन धूमवत्पर्वतविशेष्यकोपमितौ तादृशोप-
नीतभाने च न व्यभिचारः । यत्र धूमसमानकालीनत्वविशिष्टसंयो-
गादिसम्बन्धेन पर्वते वह्न्यादिकं साध्यं धूमध्वंसादिष्व हेतुर्यत्र वा धूम-
समानकालीनत्वविशिष्टसंयोगादिसम्बन्धेन वह्न्यादिविशिष्टः पर्वतः
पचः धूमध्वंसादिहेतुः तत्र व्यभिचारवारणायाजन्यान्तं ज्ञानविशेषणं,
धूमसमानकालीनत्वस्य पचतावच्छेदकघटकत्वे साध्यतावच्छेदकसम्-
बन्धघटकत्वे वा तज्ज्ञानस्यावश्यंजनकत्वात् । एवं यत्रेतरसम्बन्धेन बाधात्
धूमकालीनत्वविशिष्टसंयोगादिसम्बन्धेनानुमितिसूत्रापीतरत्वप्रतियो-
गितया बाधज्ञानस्यैव धूमकालीनत्वविषयकत्वेन तज्ज्ञानजन्यत्वात्
न व्यभिचार इति भावः । अतएव तादृशानुमितियु बाध-भागासिद्धि-
वारणाय पचेऽप्यजन्यान्तं अनुमितिविशेषणं । न चैवं यत्र धूमका-
लीनत्वं प्रकारतया संसर्गतया वा साध्यतावच्छेदक-पचतावच्छेदक-
घटकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटकं वा तादृशधूमलिङ्गकानुमितीनां
पचवद्भिर्भूततया न तामां धूमजन्यत्वसिद्धिरिति वाच्यं । हेतुन्तरेण
तत्रापि तत्सिद्धिसम्भवादिति भावः । या यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपित-
यद्दूर्भसमानकालीनत्वविषयताशालितद्दूर्भसमानकालीनत्वयथाजन्य-
शाब्दाद्यतिरिक्तधीर्भवति सा तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानविशिष्ट-

एव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी पुरुष इतिप्रत्यक्षे, तेन धूमसमानकालीनवह्निसिद्धिः, अन्यथा तत्तद्धूमकाल-
 तद्धर्मजन्या भवतीति सामान्यतो व्याप्त्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'दण्डी पुरुषइतीति, तदपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-पुरुषत्वकाली-
 नत्वविषयताग्राह्यिपुरुषत्वसमानकालीनत्वग्रहाजन्यबुद्धिर्भवति अथच पुरुषविशेष्यकज्ञानविशिष्टपुरुषत्वजन्यापि भवति, लौकिकप्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुताया विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रति विशेष्यता-
 वच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानस्य हेतुतायाश्च सर्वसिद्धत्वादिति भावः । न चात्र पुरुषत्वकालीनविषयतैव नास्ति कुतोऽस्य दृष्टान्तत्वं किञ्चि-
 द्धर्मविशिष्टे विशेषणं सत् यदिशेष्यतावच्छेदकं तत्समानकालीनत्वस्यैव विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यानुभवे संसर्गतया भाननियमात् इति वाच्यं । तादृशनियमे मानाभावात्^(१), विशेष्यतावच्छेदकमात्रस्येवासति बाधके समानकालीनत्वस्य भानात् ।

केचित्तु 'दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षवदित्यस्य^(२) दण्डी पुरुषो गच्छ-
 तीति प्रत्यक्षवदित्यर्थः, तथाच दण्डसमानकालीनत्वभानमादायैव दृष्टान्ततेत्याहुः ।

न च तथापि नीलपर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्निमान्धूमा-
 दित्यादावनुमितेर्नीलपर्वतत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकाजन्यतया तादृश-

(१) तादृशविषयविशेष्ये मानाभावादिति ग०, तादृशविषयस्वीकारे मानाभावादिति छ० ।

(२) अनेन 'प्रत्यक्षवत्' इत्यत्र 'प्रत्यक्षवत्' इति कस्यचिन्मूषण्प्रकृत्य बाधोऽनुभोषत इति ।

वृत्तिवज्ज्यनुमानं न स्यात् समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्य-
ग्रहात् । किञ्च लिङ्गकरणत्वपक्षे परामर्श एव तद्यापारः
परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वा-
दिति न तत् करणम् ।

सामान्यव्याप्तेर्यभिचारः पक्षतावच्छेदकस्यापि विशेष्यतावच्छेदकत्वेन
तत्समानकालीनत्वस्यापि भानादिति वाच्यं । आचार्यनये शाब्दाद्य-
तिरिक्तज्ञाने उद्देश्य-विधेयभावमहिम्ना तत्समानकालीनत्वभानं प्रति
तज्जन्यत्वस्यापि नियामकतया लिङ्गातिरिक्तविशेष्यतावच्छेदककाली-
नत्वस्याज्ञातस्य संसर्गतया अनुमितावभानात् लिङ्गातिरिक्तविशेष्यता-
वच्छेदकस्यानुमितावहेतुत्वादिति दिक् । नन्विदमप्रयोजकं इत्यत-
श्चाह, 'अतएवेति पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यादावनुमितेर्धूमजन्य-
त्वादेवेत्यर्थः, अनुमितावपीति शेषः, 'ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन'
विशेष्ये ज्ञायमानं सदेव यद्विशेषणं तज्जन्यत्वनियमेन, विशेष्यतावच्छे-
दकजन्यत्वनियमेनेति यावत्, 'विशेषणकालवृत्तितया' विशेषणसमान-
कालीनतासम्बन्धेन, 'विशेष्यभाननैयत्यं' विशेष्ये विधेयस्य भाननियम-
इत्यर्थः, 'यथेति, यथा दण्डी पुरुष इति प्रत्यचे तथा नियम इत्यर्थः,
अन्यथा शाब्दाद्यतिरिक्तज्ञाने उद्देश्य-विधेयभावमहिम्ना तत्समानका-
लीनत्वभानं प्रति तज्जन्यत्वस्य नियामकतया यवानुमितिप्रागभावः
सिद्धभाजो वानुमितिजनकः पक्षतावच्छेदकस्तवानुमितिप्रागभावादि-
रूपविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानसम्भवेऽपि सर्वत्र विशेष्य-
तावच्छेदकसमानकालीनत्वभानासम्भवेनानुमितौ तथा भाननियमो
न स्यादिति भावः । ननु मासु अनुमितौ तथा भाननियमः किञ्च-

आवेच्यते ।

अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनान्न लिङ्गं
तद्भेदुः व्यापार-पूर्ववर्तितयोरभावात् । न च विद्यमानं

श्लिष्टमित्यत आह, 'तेनेति अनुमितावपि तथा भानस्यावश्यक-
त्वेनेत्यर्थ', 'धूमसमानकालीनेति पर्वतो वज्जिमान् धूमादिद्यादौ धूम-
कालीनतासम्बन्धेन वज्ज्यनुमतिरित्यर्थ', 'तेनेत्यादिकमेव विवक्षोति,
'अन्यथेति अनुमितौ तथा भाननियमाभाव इत्यर्थ', 'तत्तदिति वज्जि-
मान् धूमादित्यत्र तत्तत्त्वणात्मकधूमकालवृत्तिसम्बन्धेन वज्ज्यनु-
मितिर्न स्यादित्यर्थ', 'समयविशेषेति तत्तत्त्वणात्मकधूमकालघटित-
सम्बन्धेन व्याप्यघटादित्यर्थ । न चेष्टापत्ति, अनुभवविरोधादिति
भाव । यद्वा ननु मासु वज्जिमान् धूमादित्यत्र धूमकालीनता-
सम्बन्धेनापि वज्ज्यनुमिति किञ्चिच्छ्लिष्टमित्यत आह, 'अन्यथेति
वज्जिमान् धूमादित्यत्रानुमितेर्धूमकालीनतासम्बन्धेन वज्ज्यविषयकत्वे
इत्यर्थ', तथेति शेष, 'तत्तदिति वज्जौ तत्तत्त्वणात्मकधूमकाल-
वृत्तिलविषयिन्यनुमितिर्न स्यादित्यर्थ', 'समयविशेषेति तत्तत्त्वणा-
त्मकधूमकालवृत्तिवज्जिलप्रकारेण व्याप्यघटादित्यर्थ । परामर्शस्य
करणत्वं नैयायिकाभिमतमितिभ्रमेण दूषयति, 'किञ्चेति, 'परामर्श-
एवेति, विषयविधया तस्य लिङ्गजन्यत्वादिति भाव । 'चरमेति
स्वायवहितोत्तरमेवानुमितिजनकत्वादित्यर्थ, 'न तत्करणमिति,
तत् परामर्शं, तच्छब्दस्य सर्वनामप्रतिरूपकाव्ययतया परामर्श-
शब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि मपुसकलिङ्गता, तत् परामर्शात्मकं ज्ञान,
इत्यपि कश्चित् ।

लिङ्गान्तरमेव तद्भेतुः, तदा तस्यापरामर्शात् परामर्श-
विषयस्य कारणताग्राहकाभावात्, भाविनि पक्षे व्यक्त्यै-
क्यमेव वा यच्च लिङ्गं तच्च लिङ्गान्तराभावाच्च । यदि च

साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नानुमादनिष्ठनिश्चयविषयतावत्त्वं लिङ्गत्व-
मिति भ्रमेण दूषयति, 'अतीतानागतेति अतीतानागतधूमादीनां
साध्यव्याप्यतया पक्षे ज्ञानादपीत्यर्थः, 'अनुमितिसत्त्वात्' अनुमित्यु-
त्पादात्, 'लिङ्गं नानुमितिहेतुः' लिङ्गत्वं नानुमितिकारणतावच्छे-
दकं, 'व्यापारेति लिङ्गत्वावच्छिन्नस्य तदनुमितिव्यक्त्यव्यवहितपूर्व-
वर्तिव्यापकत्व-तत्तद्भ्यव्यवहितपूर्ववर्तिर्लयोरुभयोरेवाभावादित्यर्थः,
अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शाजनकतया परामर्शस्य तद्वापारत्वासम्भवात्
तथाच व्यभिचाराच्च कारणतावच्छेदकत्वमिति भावः । 'लिङ्गान्-
रमेव' साध्यव्याप्यान्तरमेव, 'तद्भेतुः' तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्ति ।
ननु भास्तु तदानीं तस्य परामर्शः किन्तेनेत्यत आह, 'परामर्श-
विषयस्येति, 'कारणताग्राहकेति कारणतावच्छेदकस्य लिङ्गत्वस्था-
भावादित्यर्थः, लिङ्गत्वं हि साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नानुमादनिष्ठनिश्चय-
विषयतावत्त्वमिति भावः । ननु तदानीं तस्यापरामर्शपि यदा
कदाचित् परामर्शसत्त्वादेव तादृशानुमादनिश्चयविषयतावत्त्वरूप-
लिङ्गत्वसम्भवः कारणतावच्छेदकविशिष्टपूर्वसत्त्वश्च न कार्योत्पत्तौ
तन्त्वमित्यत आह, 'भाविनीति भाविनि धूमादावेवेत्यर्थः, 'पक्षे'
लिङ्गे, अनुमादपरामर्शविषय इति यावत्, भाविधूमादिव्यक्तिरेव
यच्च तादृशानुमादनिश्चयविषयतावत्त्वरूपलिङ्गत्वाश्रय इति फलि-

वर्तमानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्तमानवद्ब्रह्मनुमानोप-
पत्तिः । अथ भावि भूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु

तार्थः, 'व्यक्तमेवेति, (१) एवकारोऽत्रान्यार्थकः, तथाच 'व्यक्तमेव
वा' भावि-वर्तमानान्यधूमादिव्यक्तिरेव वा, अतीतधूमादिव्यक्तिरेव
वेति यावत्, 'लिङ्गं' अतुमादपरामर्शविषयः, 'लिङ्गान्तराभावाच्चेति
विद्यमानस्य लिङ्गत्वाभावाच्चेत्यर्थः, तथाच यस्य पुरुषस्य कदाचिदपि
विद्यमानधूमः (२) न वज्जिव्याप्यलपरामर्शविषय, किन्तु अतीतानागत-
धूमादिव्यक्तिर्वज्जिव्याप्यलरूपेण परामर्शादेव वज्जनुमितिस्यस्य पुरुषस्य
तदनुमितौ व्यभिचार इति भावः । नन्विदमद्युक्तं सर्वत्रान्ततः
साध्य-तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेव वर्तमानधर्मस्यापि परामर्शादिवानु-
मितिर्नान्यथेत्यभ्युपगमादित्यत आह, 'यदि चेति, 'एवकारोऽप्यर्थः,
'तत्र लिङ्गं' तत्र कारणीभूतपरामर्शविषयः, 'तदेति, उद्देश्य-विधेय-
भावसद्दिना तत्कालीनतया विधेयभानं प्रति तज्जन्यत्वस्य नियामक-
तया विशेष्यतावच्छेदकवर्तमानलिङ्गकालीनत्वेन वज्जेर्भानादिति
भावः । ननु भावि-भूतधूमादिपरामर्शात् यस्य पुरुषस्यानुमितिस्यस्य
धूमप्रागभावादिरूपविद्यमानधर्माऽपि हेतुतानवच्छेदकविशेषणता-
विशेषादिसम्बन्धेन पक्षे यत्र कुत्रचित् धर्मिणि वा साध्यव्याप्यल-
विशिष्टधीविषयस्तथाच न व्यभिचारः । न चेवं वर्तमानसाध्यानु-

(१) 'व्यक्तैक्य' इत्यत्र 'व्यक्त्येकं' इति मूलपुस्तकान्तरपाठानुमापकमो-
दशपाठधारणमिति ।

(२) विद्यमानधर्म इति ग० ड० ।

तत्रागभावस्तद्धंसश्च वर्तमान एव तयोरपि वह्निसमा-
नदेशत्वनियमादिति चेत् । न । अतीतभाविदिनवृत्ति-

मानापत्तिरिति वाच्यं । तस्यानुमितौ विश्लेष्यतानवच्छेदकतया
तत्कालीनत्वाभावात् आचार्यनयेऽनुमितिकारणीभूतपरामर्शविषय-
लिङ्गस्यैवानुमितौ विश्लेष्यतावच्छेदकत्वात्, अस्तु वा तदानीं साधे
तदधिकरणकालावृत्तित्वज्ञानमप्यावश्यकं फलवलेन तथैव कल्पना-
दित्याशयेन शङ्कते, 'अयेति, 'धूमादि' धूमाद्येव, 'न लिङ्ग' न
साध्यव्याप्यत्वरूपेण विश्लेष्यधीविषयः, 'विद्यमान एव'^(१) विद्यमा-
नोऽपि, हेतुतानवच्छेदकविशेषणताविशेषादिसम्बन्धेन पक्षे यच्च
कुचचिद्धर्मिणि वा साध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषय इति शेषः ।
ननु धूमप्रागभाव-धूमध्वसयोस्तदानीं विशेषणताविशेषघटितसाध्यव्या-
प्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषयत्वेऽपि^(२) हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धघ-
टितसाध्यव्याप्यत्वस्य तच्च बाधितत्वेन तादृशसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न-
विषयतावत्त्वस्य तत्राभावाद्वाभिचारो दुस्वार एव हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धभेदेन साध्यव्याप्यत्वस्य विभिन्नतया तद्घटितयथोक्तलिङ्ग-
त्वस्यापि कारणतावच्छेदकस्य नानात्वादित्यत आह, 'तयोर-
पीति, 'वह्निसमानदेशत्वेति धूम-तद्भ्रस-तप्रागभावान्यतमत्वादिरूप-

(१) ईदृशपाठधारणेन 'वर्तमान एव' इत्यत्र 'विद्यमान एव' इति
कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठोऽनुमीयत इति ।

(२) विशेषणताविशेषादिसमंघटितसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीवि-
षयत्वेऽपीति ग० ।

तथा निश्चितात् वर्तमानतया सन्दिग्धात् धूमादनुमितौ
हि न प्रागभाव-ध्वंसौ लिङ्गे तयोः सन्दिग्धत्वात् । नापि

हेतुतावच्छेदकसयोगसम्बन्धघटितवह्निशामानाधिकरण्यावच्छेदकध-
र्मवत्त्वादित्यर्थं, नियम्यतेऽवच्छिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियमपदस्या-
वच्छेदकपरत्वात्, तथाच हेतुतावच्छेदकसयोगसम्बन्धघटितसाध्य-
व्याप्यत्वमपि तत्र न बाधित । न च तथापि साध्यव्याप्यत्वावच्छि-
न्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नविषयतावत्त्वं कारणतावच्छेदकं तत्र
बाधितमेव सर्वत्र सयोगसम्बन्धेन प्रागभावादेर्ध्वंसे मानाभावा-
दिति वाच्यं । विशिष्टधर्मस्यावच्छेदकत्वयाहकमानेन विशेषणी-
भूतसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नविषयत्वस्याव-
च्छेदकत्वं गृह्यते सामान्यत साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपेणैव
ग्रहात् विशेषणताविशेषादिसम्बन्धावच्छिन्नविषयताया अपि कारण-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । 'अतीतेति अतीतानागतदिनावच्छे-
देन पर्वते वह्निव्याप्यधूमत्वरूपेण निश्चितादित्यर्थं, एतच्चानुमिति-
कारणसम्पत्तये, दिनावच्छेदेनेति स्वरूपकथनं, 'वर्तमानतया सन्दि-
ग्धादिति वह्निव्याप्यधूमप्रागभाववाचं वा वह्निव्याप्यधूमसंबन्ध-
वा इत्याकारको य पर्वतवृत्तितया स्वप्रागभाव स्वध्वसयो' सन्देह-
स्तदिययादित्यर्थं, 'धूमात्' अतीतानागतधूमात्, 'लिङ्गे' कारणे,
'सन्दिग्धत्वादिति पक्षे सन्दिग्धतया निरुक्तलिङ्गत्वरूपकारणताव-
च्छेदकानाशान्तत्वादित्यर्थं । न च तदानीं पक्षे सन्दिग्धत्वेऽपि
कालान्तरे पक्षे तदानीमेव ध्वमान्तरे च वह्निव्याप्यत्वरूपेण

धूमः, तस्यावर्त्तमानत्वात् । किञ्च भूत-भावि-वर्त्तमानत्वाविषयात् पर्वते धूमइति ज्ञानाद्यत्रानुमानं तत्र

विशिष्टधौविषयतया लिङ्गत्वसम्भव इति वाच्यं । धर्मान्तरे कालान्तरेऽपि तयोस्तस्य पुरुषस्य वङ्गिव्याप्त्यलरूपेण विशिष्टधौविरहादिति भावः । 'नापि धूम इति कारणमिति शेषः, 'अवर्त्तमानत्वात्' अव्यवहितपूर्वमवर्त्तमानत्वात् । स्थलान्तरेऽपि व्यभिचारमाह, 'किञ्चेति, 'भूत-भावि-वर्त्तमानत्वाविषयादिति, 'भूतत्वं' पर्वते धूमस्य भूतत्वं, पर्वते धूमस्य ध्वंस इति यावत्, 'भावित्वं' पर्वते धूमस्य भावित्वं, पर्वते धूमस्य प्रागभाव इति यावत्, 'वर्त्तमानत्वं' पर्वते वर्त्तमानधूमस्य सम्बन्धः, तदविषयात् तद्विषयकज्ञानाकालौनादित्यर्थः, 'धूमः' वङ्गिव्याप्त्यधूमः, 'यत्रानुमानं चक्षिन् पुरुषे वङ्गानुमितिः, तथाच, (१) तस्य पुरुषस्य धर्मान्तरे कालान्तरेऽपि च न धूमध्वंसादिरूपविद्यमानधर्मस्य वङ्गिव्याप्त्यलरूपेण विशिष्टधौरितिशेषः, 'तत्र का गतिरिति तत्पुरुषीय-पर्वतपत्रक-वङ्गानुमितौ का गतिरित्यर्थः, धूमस्य यथोक्तलिङ्गत्वाश्रयत्वेऽपि नाव्यवहितपूर्वसत्त्वं, धूमध्वंसादेरव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वेऽपि न कारणतावच्छेदकीभूत-यथोक्तलिङ्गत्वाश्रयत्वमिति व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति भावः । पूर्वं धूमध्वंस-प्रागभावयोः पक्षे सन्दिग्धतया न लिङ्गत्वमित्युक्तं अत्र तु तयोरज्ञानान्न लिङ्गत्वमित्यभिप्राय इति नाभेदः । 'सर्वचेति पष्ठवर्थं सप्तमी, भूत-भावि-वर्त्तमानधूमाज्ञानात् यस्य पुरुषस्यानुमितिस्यस्य

(१) अथ चेति व० ।

का गतिः, सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभा-
वाभावत्वं वा लिङ्गमिति चेत्, न, व्यर्थविशेषणत्वेन

सर्वस्यैव इत्यर्थः, 'प्रागभावाद्येति धूम-तद्भ्रंस-तन्प्रागभावैतत्त्वयसा-
धारणं धूमप्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभावत्वं वैत्यर्थः,
प्राचां सते प्रतियोगि-तद्भ्रंस-तन्प्रागभावानां त्रयाणामेवात्यन्ता-
भावाभावरूपतया^(१) धूमाद्यन्ताभावाभावत्वमपि चित्तयसाधारण-
मिति भावः । 'लिङ्गं' लिङ्गतावच्छेदकं, अनुमितिजनकपरामर्श-
विषयतावच्छेदकमिति यावत्, तथाच भूत-भावि-धूमाद्यानात्
यस्य पुरुषस्यानुमितिस्तस्य कस्यचिदिग्रिष्य धूमप्रागभावत्वादिरूपेण
धूमप्रागभावादीनां परामर्शविरहेऽपि तदन्यतमत्वादिविषयसाधार-
णधर्मैः तेषां परामर्शः सर्वस्यैवास्ति तथाच न व्यभिचारः प्राग-
भावादेरेव यथोक्तलिङ्गत्वाश्रयत्वस्य सर्वत्र पूर्वं सत्त्वादिति भावः ।
'व्यर्थविशेषणत्वेनेति व्यर्थविशेषणरूपत्वेनेत्यर्थः, 'तेषामिति अन्यतमत्व-
घटकभेदानामत्यन्ताभावाभावत्वघटकात्यन्ताभावत्वादीनाद्येत्यर्थः,^(२)
'अलिङ्गत्वात्' परामर्शविषयतानवच्छेदकत्वात्, किन्तु धूमत्वादि-
प्रत्येकधर्म एव परामर्शविषयतावच्छेदक इति भावः । ननु व्यर्थवि-
शेषणत्वेऽपि पक्षाग्रे प्रकारतावच्छेदकत्वे न किमपि बाधकमित्या-
श्रयेनाह, 'अन्यतमत्वाद्यज्ञानेऽपीति अनुमातुरन्यतमत्वादिप्रकारेण

(१) अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनेव प्रतियोगिप्रागभावेन प्रतियोगिध्वं-
सेन च समं विरोधित्वं प्राचीनसम्मतमिति भावः ।

(२) अन्यतमत्वघटकभेदानां अत्यन्ताभावत्वादीनाद्येति ग०, च० ।

तेषामलिङ्गत्वात् अन्यतमत्वाद्यज्ञानेऽपि धूमज्ञानाद-
नुमितिसत्त्वाच्च । अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं,

कदाचिदपि परामर्शविरहेऽपीत्यर्थः, 'धूमज्ञानात्' अतीतादिधूम-
ज्ञानात्, 'अनुमितिसत्त्वाच्च' अनुमितेरनुभवसिद्धत्वाच्च^(१) । ननु सा-
ध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नानुमादनिस्ययविषयत्वं न लिङ्गत्वं अपि तु सा-
मान्यतस्तादृशस्व-परसाधारणनिस्ययविषयतावत्त्वमेव लिङ्गत्वं, तथा-
च धूमप्रागभावादेर्धूमप्रागभावत्वादिरूपेणानुमादपरामर्शविषयत्वेऽपि
अनन्तसंसारेऽवश्यं कस्यचित् पुरुषस्यान्ततो भगवत एव साध्यव्याप्य-
त्वावच्छिन्नविशिष्टधीविषयत्वादेव यथोक्तलिङ्गत्वमवतमित्यत आह,
'अपि चेति, 'न लिङ्गं' न व्याप्यं, तथाच कुतो व्याप्यत्वावच्छिन्नवि-
षयत्वं तच्चेति भावः । ननु व्याप्यत्वाभावेऽपि व्याप्यत्वावच्छिन्नभूमरू-
पविशिष्टधीविषयेत्वे न किमपि बाधकमित्यत आह, 'न वेति, 'तद्धीः'
पुरुषान्तरीय-व्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीः, 'अनुमितीति अतीताना-
गतधूमज्ञानजन्यपुरुषान्तरीयानुमितिकारणमित्यर्थः, 'न लिङ्गमि-
त्यत्र हेतुमाह, 'प्रागभावादीनामिति, साधवात् प्रतियोगिन एव

(१) अनुमितिदर्शनात् अनुमितिसत्त्वाच्च अनुमितेरनुभवसिद्धत्वाच्चेति
यावत् इति क०-उ०-चिह्नितप्रस्तकपाठः, परन्वयं पाठः 'अनुमिति-
सत्त्वाच्च' इत्यत्र 'अनुमितिदर्शनाच्च' इति मूलपाठेन सङ्गच्छते गान्य-
येति ।

न वा तद्वीरनुमितिकारणं, प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात्
 आवश्यकधूमज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च । किञ्च लिङ्गं

व्याप्यत्वादिति भावः । एतच्चापाततः भिन्नधर्मिकत्वेन वैयर्थ्यविरहात्^(१)
 वैयर्थ्येऽपि व्याप्तिसत्त्वे^(२) बाधकाभावाच्चेति मन्तव्यं । नानुमितिकार-
 णमित्यत्र हेतुमाह, 'आवश्यकैति, 'धूमज्ञानादेवेति अनुमातुर-
 तीतानागतधूमपरामर्शदेवेत्यर्थः, 'अनुमितिसम्भवात्' अनुमित्यु-
 त्पादात्, 'एवकारेण पुरुषान्तरीयधूमप्रागभावादिपरामर्शव्यवच्छेदः
 तस्य अधिकरणत्वादिति भावः । ननु पुरुषान्तरीयव्याप्यत्वविशि-
 ष्टधूमप्रागभावादिवैशिष्ट्यबुद्धेः फलीभूतानुमित्यजनकत्वेऽपि तद्विष-
 यलभादाय यथोक्तलिङ्गत्वमवगतमेव, न हि फलीभूतानुमितिजन-
 कपरामर्शस्य निरुक्तविषयतावत्त्वमेव लिङ्गत्वमित्यत आह, 'किञ्चेति,
 'धूलौपटत्वात्' अतीतानागतधूलौपटज्ञानात्, 'धूलौपटत्वपदं
 अतीतानागतलिङ्गमात्रोपलवकं, 'लिङ्गभ्रमेण' साध्यव्याप्यत्वभ्रमेण,
 कदाचिदपि कुचचिद्दूर्मिणि साध्यव्याप्यत्वरूपेण विद्यमानधर्मवै-
 शिष्ट्यमविदुषोऽपि पुरुषस्य इति श्रेयः, 'अनुमित्युत्पत्तेरिति संयो-

(१) तथाच भिन्नधर्मिकत्वेन स्वसमानाधिकरणत्वविरहात् न स्वस-
 मानाधिकरण व्याप्यतावच्छेदक-धर्मान्तरघटितत्वरूपव्यर्थविशेषणघ-
 टितत्वमिति भावः ।

(२) तथाच व्याप्तिसत्त्वे व्यर्थविशेषणाघटितत्वरूपविशेषणस्याप्रविष्ट-
 त्वात् व्यर्थविशेषणघटितत्वेऽपि न व्याप्तिसत्त्वे किञ्चिदाधकमिति
 भावः ।

नानुमितिमात्रे हेतुः लिङ्गं विनापि धूलौपटलात्
लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः । नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ,

गादिव्यधिकरणसम्बन्धेन पराज्ञातगुणादिव्यक्तिषाध्यकानुमित्युत्पत्ते-
रित्यर्थः, भगवतो योगिनश्च भ्रमविरहेण तदीयविशिष्टवैशिष्ट्य-
धीविषयतामादायापि विद्यमानस्य तत्र लिङ्गत्वसम्भवादिति भावः ।
'प्रमानुमिताविति साध्यवद्विशेष्यकानुमितावित्यर्थः, तत्रान्ततो-
भगवतः साध्यव्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषयतामादायैव विद्यमानस्य
लिङ्गत्वसम्भवादिति भावः । 'तद्विशेष्येति परामर्शस्य यौ विशेष्यौ
प्रमात्वाप्रमात्वे ताभ्यामेवेत्यर्थः, 'अनुमितितयात्वादिति अनुमितेः
प्रमात्वाप्रमात्वादित्यर्थः, अन्यथा विद्यमानलिङ्गकभ्रमानुमितिस्य-
त्वेऽपि प्रमानुमित्यापत्तेः लिङ्गस्याविशेषादिति भावः । नन्वेतावता
प्रमापरामर्श-लिङ्गयोस्तभयोरेवानुमितिप्रमात्वप्रयोजकत्वमस्तु । न च
प्रमापरामर्शस्य तत्प्रयोजकत्वावश्यकत्वे लिङ्गस्यापि तत्र प्रयोजक-
त्वकल्पनं व्यर्थं गौरवप्रस्तुञ्चेति वार्त्थं । तत्कारणत्वस्यापि विशिष्ट-
धर्मावच्छेदेन कारणताद्यादकप्रमाणमसति बाधके विशेषणावच्छेदे-
नापि कारणत्वं गृह्णातीति नियमसिद्धतया व्यर्थत्वेन गौरवेण
च निराकर्तुमशक्यत्वादित्यतो बाधकमाह, 'यत्सामान्य इति,
'तद्विशेष्येति तद्विशेष्यस्यैव, तथाच तद्वच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक-
कारणतावच्छेदक-व्याप्यधर्म एव तद्वच्छिन्नकार्यताव्याप्य-कार्यता-
प्रतियोगिककारणतावच्छेदक इति नियमादनुमितिसामान्यजनक-
तावच्छेदकाव्याप्यस्य लिङ्गत्वस्य नानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताव्याप्य-

परामर्शाऽनुमितिमात्रे हेतुः तद्विशेषप्रमात्वाप्रमात्वा-
भ्यामेवानुमितितयात्वात्, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्र-
योजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात् ।

प्रमानुमितिलावच्छिन्नकार्यताया जनकतावच्छेदकत्वसम्भवः । एतेन
पक्षतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकभेदेन साध्यत्व-हेतुत्वावच्छेदकसम्बन्ध-
भेदेन च लिङ्गत्वस्य' तदवच्छिन्नकार्य-कारणभावस्य विभिन्नतया
यत्र विद्यमानस्य धर्मस्य स्व-परसाधारणनिश्चयघटितं लिङ्गत्वं
सम्भवति तत्रैव विभिन्नकारणताप्राप्तकेत्याद्युत्सर्गबलात् लिङ्गं हेतुर्न
तु सर्वत्र तथाच न व्यभिचार इति परासं । लिङ्गत्वस्यानुमितिला-
वच्छिन्नं प्रति जनकतावच्छेदकस्य व्याख्यादिज्ञानत्वादेरव्याप्यतया
अनुमितिलावच्छिन्नकार्यताव्याप्यकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेद-
कत्वासम्भवात् इति भावः । एतच्चोपलक्षणं परामर्शविरहद्वयामपि
लिङ्गभावादनुमित्यापत्तिवारणाय परामर्शस्यापि पृथक् कारण-
त्वावश्यकत्वे लिङ्गस्य पृथक् कारणत्वकल्पनं व्यर्थं गौरवयस्तु ।
न च विभिन्नकारणताप्राप्तकेत्याद्युत्सर्गबलेन तत्कारणत्वस्य प्रमाण-
सिद्धतया व्यर्थत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यानसम्भव इति वाच्यं ।
विशेषणावच्छेदेनापि स्वतन्त्रान्वय-व्यतिरेकपक्षत्व एव विभिन्न-
धर्मावच्छेदेन कारणताप्राप्तकस्यान्वय-व्यतिरेकपक्षस्य विशेषणावच्छे-
देनापि कारणताप्राप्तकत्वात् यथेन्द्रियत्व तत्संयोगत्वयोः, न चेह-
सोऽस्ति, अन्यथानुमिति प्रति लिङ्गवद्भाष्यत्वादिघटकपदायांनिरा-
वच्छिन्नस्यापि हेतुत्वापत्तेः इच्छा-शब्दबोधादिकं प्रत्यपि इष्ट-

अथ परामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयत्वं,
तथाचायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेत् ।

साधनत्वाकाङ्क्षादिकुचिनिद्रिप्तविद्यमानसकलपदार्थस्य हेतुत्वापत्ते-
येत्यपि बोध्यं ।

केचित्तु प्रमानुमितिं प्रति प्रमापरामर्शा न हेतुगौरवात् किन्तु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पचनिष्ठतया लिङ्गमेव हेतुः, लिङ्गत्वञ्च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्याप्यत्वं, अनुमितिसामान्यं प्रति
परामर्शस्य हेतुतयैव परामर्शविरहदशायां केवललिङ्गान्न प्रमानु-
मितिः । न चैवं यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पचनिष्ठं सर्वमेव
निरुक्तलिङ्गमतीतमनागतं वा तत्र परामर्शसत्त्वेऽपि प्रमानुमितिर्न
स्यात् इति वाच्यं । तत्र परामर्शप्रमात्वस्यैवाभावात् साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेन विद्यमाननिरुक्तलिङ्गवति पक्षे साध्यव्याप्यतया यत्किञ्चि-
द्धर्मावच्छिन्नावगाहितस्यैव परामर्शप्रमात्वरूपत्वात् । न च तथापि
प्रमापरामर्शस्यैव प्रमानुमितिहेतुत्वं 'यत्सामान्येत्याद्युक्त्याप्या लाघवे-
ऽपि लिङ्गस्य हेतुत्वासम्भवादिति वाच्यं । गौरवादिरूपवाधकासत्त्व-
एव^(१) तादृश्याप्तेरभ्युपगमादित्याहुः, तन्मतमुपन्यस्यति, 'अयेति,
'विद्यमानलिङ्गविषयत्वमिति साध्यव्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विद्य-
मानलिङ्गवति पक्षे साध्यव्याप्यतया यत्किञ्चिद्धर्मावगाहितमित्यर्थः,
'तथाचायातमिति, यमिवास्मभावात् लाघवाच्चेति भावः, 'प्रमा-
नुमितिहेतुत्वमिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पचनिष्ठतया प्रमानु-

(१) गौरवादिरूपवाधकाभावसत्त्व एवेति च० ।

न। भाविना भूतेन वा यदाकदाचिद्विद्यमानेनापि
लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवान्प्रानुमितिपूर्वसमये तत्र-

मितिहेतुत्वमित्यर्थः, लिङ्गत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-
व्याप्यत्वमिति भावः। 'यदाकदाचिद्विद्यमानेनेति यदाकदाचि-
त्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षे वर्तमानेनापीत्यर्थः, 'अनुमितौति
प्रमानुमितौत्यर्थः, 'तत्प्रमात्वेति परामर्शप्रमात्वेत्यर्थः, 'लिङ्गस्य
सत्त्वमिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षे लिङ्गस्य सत्त्वमित्यर्थः,
'कारणत्वं वेति 'वाशब्दोयत इत्यर्थः, यतः कारणत्वमित्यर्थः,
ननु यदि लिङ्गं न कारणं तदा धूमादिलिङ्गकवद्वाद्यनुमितौ
धूमादिकालावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन कथं वज्रादेर्भानं शाब्दाद्यतिरिक्त-
माने उद्देश्य-विधेयभावमहिम्ना तत्कालावच्छिन्नत्वभानं प्रति तज्ज्ञान-
नजन्यत्वमात्रस्य नियामकत्वात्। न च तस्य नियामकत्वे मानाभाव-
इति वाच्यं। तथापि त्वया लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानानभ्युपगमेन
धूमस्य विशेष्यतानवच्छेदकतया तत्कालावच्छिन्नत्वभानासम्भवादि-
त्यत आह, 'धूमकालीनेति धूमकालावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन वज्राद्यनुमि-
तिश्वेत्यर्थः, 'यदेति यत्र धूमस्तत्र वज्जिर्यदा धूमस्तदा वज्जिरिति
योजना, तथाच यत्र धूमस्तत्र धूमकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसंयोग-
सम्बन्धेन वज्जिरिति व्याप्तिज्ञानादेवेत्यर्थः। 'अथ वेति, यत्रेति
शेषः, 'पक्षतावच्छेदक इति, तत्रेति शेषः, 'पक्षतावच्छेदकधर्मस-
मानाधिकरणञ्चेति पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टव्यापक-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यमित्यर्थः, 'पक्षधर्मतावत्त्वात्' तेन सम्बन्धेन

मात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा, धूमकाली-
नवज्जनुमानञ्च यदा यच्च धूमस्तदा तच्च वह्निरितिव्या-
प्तिज्ञानादेव । अथवा धूमकालः पक्षतावच्छेदकः पक्ष-

बाधाद्यभावसहकारात्, 'धूमकालीनवह्निसिद्धिरिति धूमकालाव-
च्छिन्नत्वसम्बन्धेन वह्निसिद्धिरित्यर्थः', एतच्च शब्दाद्यतिरिक्तज्ञाने
उक्तरीत्या तत्समानकालीनत्वभावे तज्जन्यत्वस्य नियामकत्वमभ्युपे-
त्योक्तं । वस्तुतस्तु शब्दादिज्ञानवदनुमितावपि उक्तरीत्या तत्का-
लावच्छिन्नत्वभावं प्रति तज्जन्यत्वस्य नियामकत्वे मानाभावात् यच्च
धूमः पक्षतावच्छेदकस्तत्रापि धूमकालावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन वह्नेर्भावं
बोधं । न च तज्जन्यत्वस्य नियामकत्वमते अनुमितावुद्देश्य-विधेय-
भावमहिम्ना विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभावं कुचेति वाच्यं ।
यच्च सिद्धभावोऽनुमितिप्रागभावादिर्वा अनुमितिजनकरूपः पक्ष-
तावच्छेदकस्तत्रैव तद्भावात् ।

वेचित्तु धूमं विहाय धूमकालस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वस्यैव
धूमकालीनत्वभावाभिधानात् मणिकारमते प्रत्यक्ष एव उद्देश्य-
विधेयभावमहिम्ना विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभावं नान्यत्रे-
त्याहुः । तदसत्^(१) । तज्जन्यत्वस्य नियामकत्वाभ्युपगमेनापि धूमपरि-
त्यागसम्भवात् । न च तज्जन्यत्वस्य नियामकत्वं न कारणत्वं किन्तु
व्यापकत्वं तथाच तदजन्यज्ञाने बाधाभावरूपसामान्यकारणमर्था-

तावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणञ्च पक्षधर्मताबलात्
साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनवह्निसिद्धिः ।

यत्तु व्यापाराभावान्न परामर्शः करणमिति, तत्त-
थैव, किन्तु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शोव्यापारः ।

दया तद्भाने किं बाधकमिति, न हि व्यापकत्वभङ्गभिया
सामग्री कार्यं नार्जयति, इति वाच्यं । तच्चन्यत्वस्य व्यापकत्वे
यावद्विशेषसामग्रीविरहादेव तदजन्यज्ञाने तद्भानादिति निगम्यः ।

तटस्थः शङ्कते, 'न चेति, 'व्यापारः' अवश्यं व्यापारः, अन्यथा
संस्कारोत्पत्तिसमय एवानुमित्यापत्तिरिति भावः । इष्टापत्या
परिहरति, 'परामर्शश्च चेति, 'चरमकारणत्वेन' साधवात् संस्का-
रानपेक्ष्यकारणत्वेन । 'नापि तर्क इति, परामर्शोव्यापार इति शेषः,
'व्याप्तिग्राहकस्येति, धूमो यदि वह्नियभिचारी स्याद्वह्निजन्यो
न स्यादित्यादिसाध्यव्यभिचारित्वाद्यापादककर्तृका व्याप्तिग्राहककर्तृका,
पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्यादिषाङ्गाभावाया-
दककर्तृका विषयपरिमोदककर्तृकस्य, विषयं याह्यं परिमोदयति
षाङ्गाभावग्रहप्रतिबन्धकद्वारा निश्चाययतीति व्युत्पत्तेरिति भावः ।
'तदजन्यत्वादित्युपलक्षणं अनुमितिजनकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । न च
पर्वतो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिविषयपरिमोदककर्तृकस्य
कथमनुमित्यादावुपयोगित्वं षाङ्गाभावसन्देहस्य तत्राप्रतिकूलतया
तद्विद्वत्तिद्वारोपयोगितासम्भवादिति वाच्यं । तदापादककापत्तेः

न च परामर्शस्य संस्कारो व्यापारः, परामर्शस्य च चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमयेऽनुमित्युत्पादनात् । नापि तर्कः, व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे परामर्शसिद्धान्तः । सम्पूर्णोऽयं परामर्शः ।

तदिष्टिष्टबुद्धिमात्रप्रतिबन्धकतया साक्षाभावनिश्चयप्रतिबन्धकदारैव तत्रापि तस्योपयोगिलभ्यत्वात्, परामर्शात् पूर्वं बाधनिश्चयोत्पत्तौ यत्र शान्दाद्यात्मकः परामर्शस्तत्र परामर्शात्तरं लौकिकबाधनिश्चयोत्पत्तौ च परामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वाम्भवादिति समाप्तः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये परामर्शसिद्धान्तरहस्यं, सम्पूर्णमिदं परामर्शरहस्यं ।

अथ केवलान्वय्यनुमानं ।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयि-केवलव्यतिरेक्य-
न्वयव्यतिरेकिभेदात् । तच्चासद्विपक्षं केवलान्वयि,

अथ केवलान्वय्यनुमानरहस्य ॥

सामान्यतः सपरिकर अनुमान लक्षयित्वा विशेषलक्षणार्थं
तद्विभजते, 'तच्चेति, 'अनुमान' अनुमितिकरण, 'त्रिविध' वैवि-
ध्यवत्^(१), अनुमानविभाजकोपाधिचयवदिति यावत्, अनुमानवि-
भाजकोपाधिचयमनुमानवृत्तीति समुदितार्थं, तेन विभाजकोपा-

(१) अत्र अनुमान त्रिविध इत्यत्र विधप्रत्ययस्य उद्देश्यतावच्छेदकसम-
नियतवस्तुमदन्यसंख्यावाचित्, तथाच अनुमानस्य पक्षत्वं स्यात्
याश्चयत्सम्बन्धेन केवलान्वयित्वेन केवलव्यतिरेकित्वान्वयव्यतिरेकित्व-
गतचित्तव्यवस्थायाः साध्यत्वं केवलान्वयिभेद केवलव्यतिरेकिभेदान्वय-
व्यतिरेकिभेदान्यतमभेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुत्वः । विध-
प्रत्ययार्थान्तर्गतसमनिश्चयत्वघटके थाध्यत्वं थापकत्वञ्च साश्चयाश-
यत्वसम्बन्धेन, वस्तुमदन्यत्वघटके वस्तुमत्त्वञ्च स्रष्टव्यत्वं सप्तमानाधि-
करणस्यभिन्नवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, तादृशविशेषणदानेन केवलान्व-
यित्वेन केवलव्यतिरेकित्वान्वयव्यतिरेकित्वानुमानत्वरूप सामान्यधर्म-
गतचतुष्टयत्वसंख्यायुदास, तादृशचतुष्टयत्वसंख्याया उक्तोभय-
सम्बन्धेन केवलान्वयित्वादिरूपवस्तुविशिष्टत्वात् । उक्तचतुष्टयत्वस-
ंख्यायुदासाभावे अनुमान त्रिविधमितिवत् अनुमान चतुर्विधमिति
विभागापत्तिरिति ध्येयः ।

तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः
अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात् । अथ
यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपति-

धित्रयत्वस्यैकत्रामत्वेऽपि न क्षति^(१) । ननु विभाजकोपाधीना
परस्परभेदविरहेण चयत्वमेवामिद्धमित्यत आह, 'केवलान्वयीति,
'केवलान्वयिपद केवलान्वयिसाध्यकपर, तथाच केवलान्वयिसाध्यक-
केवलव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकिसाध्यकरूपाणा तादात्म्यसम्बन्धेन
अनुमानविभाजकोपाधीना परस्पर भेदसत्त्वादित्यर्थ । यद्वा
'केवलान्वयादिपद केवलान्वयिसाध्यकत्वादिपर^(२), तथाच केवलान्व-
यिसाध्यकत्व केवलव्यतिरेकिसाध्यकत्वान्वयव्यतिरेकिसाध्यकत्वरूपाणा
अनुमानविभाजकोपाधीना परस्पर भेदसत्त्वादित्यर्थ ।

केचित्तु सामान्यत सपरिकरामनुमिति लक्षयित्वा विशेषल-
क्षणार्थं ता विभजते, 'तच्चेति, 'अनुमान' अनुमिति, 'त्रिविध'
अनुमितिविभाजकोपाधित्रयवती, शेष पूर्ववदित्याहुः ।

केवलान्वयित्वस्य यद् एव केवलान्वयिसाध्यकत्वमपि सुग्रहमि-
त्यभिप्रेत्य केवलान्वयित्वमेव निरूपयति, 'तच्चेति, 'तत्र' केवलान्व-
यिसाध्यकत्वे, सप्तम्यर्थो विशेषणत्व, 'असद्विपक्षमिति अमन्विपक्षो-

(१) अनुमानविभाजकोपाधित्रयत्वावच्छिन्ने अनुमानवृत्तित्वस्यानाधित-
त्वात् क्षतिरिति भावः ।

(२) भावप्रधाननिर्देशात् केवलान्वयिपदस्य केवलान्वयिसाध्यकत्वपरत्व-
मिति समुदिततात्पर्यम् ।

पृते, तथाभिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुप-
स्थितिः स्यात्, एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्म-

ऽभाववान् यस्य तत्केवलान्वयौत्थं (१) । न च सिद्धसिद्धिव्यापात,
अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः तद्वत्त्वं तेन रूपेण
केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वात् । तादृग्धर्मावच्छिन्नसाध्यताक-
त्वञ्च केवलान्वयिसाध्यताकत्व, साध्यता च व्यापारानुबन्धिनी
विधेयता, स्वकरणकानुमितिर्विधेयतेति यावत्, तेन व्याप्यादिज्ञा-
नरूपे अनुमाने वाच्यत्वादेरविधेयत्वेऽपि न सति, तथाचात्यन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं
केवलान्वयिसाध्यकानुमानत्वमिति निष्कर्षः । अनुमितिर्विभागपक्षे
च साध्यता विधेयतैव तथाचात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमितित्वमिति
निष्कर्षः । वाच्यत्वादेर्यतिरेकित्वमदभायामपि तत्साध्यकं केवला-
न्वयिसाध्यकमेव, वज्रादिरूपयतिरेकिसाध्यकन्तु कदाचिदपि न
केवलान्वयिसाध्यकमिति भावः ।

(१) न च विपक्षपदस्याभावपरत्वेनापि असन् विपक्ष अभावोयस्य तत्
केवलान्वयि इति सामञ्जस्ये विपक्षपदस्याभाववत्परत्वं विफलमिति
वाच्यं । गगनाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः गगनस्वरूपस्य तदभा-
वस्य विद्यमानत्वात् विपक्षपदस्याभाववत्परत्वे तु गगनस्यासत्ति-
पदार्थत्वात् गगनाभावाभाववतो न कुत्रापि सत्त्वमिति ।

त्वात् गोत्ववदिति चेत् । न । व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे
व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि, व्यावृत्तत्वे यतएव व्यावृत्तं

केचित्तु वङ्गादिमाध्यकमपि कदाचित् केवलान्वयिमाध्यक यदा
त्वन्वयसहचारज्ञानजन्यान्यव्याप्तिज्ञानमात्रादनुमिति, वाच्यत्वादि-
माध्यकमपि कदाचित् केवलव्यतिरेकिमाध्यक यदा व्यतिरेकसह-
चारभ्रमजन्यान्यव्याप्तिज्ञानमात्रादनुमिति, कदाचिच्चान्वय व्यति-
रेकिमाध्यक यदा चोभयसहचारज्ञानेनान्वयव्याप्तिज्ञानादनुमिति,
न तु तदानीं केवलान्वयिमाध्यक, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानञ्च न काण्यनु-
मितिहेतु केवलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तेरेव
यद्वात्, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानानुमितिकर-
णत्वं केवलान्वयिमाध्यकानुमानत्वं, तादृशानुमितित्वञ्च^(१) केवलान्वयि-
माध्यकानुमितित्वं, व्यतिरेकसहचारज्ञानज्ञाभावादौ साध्यादिप्रका-
रकविलक्षणविषयताशालिज्ञान^(२) तच्च केवलान्वयिन्यपि खण्डश प्र-
सिद्धा भ्रमरूप प्रसिद्ध, व्याप्तिज्ञानमपि हेत्वादिरूपतावत्पदार्थाना^(३)

(१) व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानानुमितित्वञ्चेत्यर्थः ।

(२) तथाचाखण्डसाध्याभावसहचारज्ञानस्याप्रसिद्धत्वेऽपि वाच्यत्वादिमा-
ध्यकस्थले घटाभावादौ प्रतियोगितासम्बन्धन वाच्यत्वप्रकारक भ्रमरूपं
व्यतिरेकसहचारज्ञानं सुप्रसिद्धमेवेति भावः ।

(३) तथाच हेतुविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्ववि-
षयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपि-
ताभावविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिताधिकरणविषयता-

योग्यवच्छिन्नेऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियो-
गिनश्च केवलान्वयित्वात् । नाप्याश्रयनाशजन्यगुणना-

स्यादिति शाब्दबोध स्यादित्यर्थ, तथाच नाल्लोकत्वमिति भाव ।
नन्वेतावता व्याघाते निरसोऽपि वस्तुपदाभिधेयत्वस्य^(१) विपक्षसत्त्वे
मानाभाव इत्यत आह, 'एवञ्चेति उक्तक्रमेण व्याघाते निरसो च
इत्यर्थ', अन्यथा व्याघातादेवानुमान बाधित स्यादिति भाव । 'कुत
इति किञ्चिन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थ, अवच्छेद-
यत्वञ्च लघु गुरुसाधारण तेन कम्बुश्रीवादिमत्त्वादौ गुरुधर्मं न व्यभि-
चार^(२), तथाचाभिधेयत्व यन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक
स एव विपक्ष इति भाव । 'धर्मत्वादिति आकाशादौ व्यभिचार-
वारणाय, तथाच यो यत्सम्बन्धेन वृत्तिमान् स तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववान् इति
यत्तद्भ्या व्याप्ति, अत एव 'गोत्ववदिति न दृष्टान्तासङ्गति, न वा
सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतामादायार्थान्तर, 'गोत्ववदिति व्यतिरेकेण वा दृष्टान्त,

(१) अभिधेयत्वस्येति ग०, घ० ।

(२) गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे किञ्चिन्निष्ठान्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभाववति कम्बुश्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मं हेतोर्धर्म-
त्वस्य वर्तमानत्वन व्यभिचार स्यादतो गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाङ्गी-
कार, धर्मत्वञ्च वृत्तिमत्त्वं अत किञ्चिन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभाववति आकाशे न व्यभिचारः ।

श्रुत्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्व्ववात्यन्ताभावादिति वाच्यं । यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न

अन्यथा सिद्धसाधनवारणाय विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव साध्यतया तद्वैकल्यात् तेन सम्बन्धेन तत्र धर्मत्वरूपहेतोर्विरहाच्चासङ्गतिः स्यादिति^(१) । 'व्यावृत्तत्वस्य' अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्यस्य, 'अव्यावृत्तत्वे' अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकारे, 'व्यावृत्तत्वमेव' अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं साध्यमेव, 'केवलान्वयीति, अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, 'व्यावृत्तत्व इति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य साध्यस्थान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वस्वीकार इत्यर्थः, 'यत एवेति यदधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यर्थः, 'तदेव' तदधिकरणमेव, 'केवलान्वयीति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, 'अनेकान्तिकत्वादिति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपे साध्ये तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वेनाभिमतं अधिकरणे वा अनेकान्तिकत्वादित्यर्थः । ननु अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमाकाशाद्यवृत्तिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमतो न व्यभिचारः तत्र धर्मत्वाभावादित्यस्वरसात् स्थलान्तरे व्यभिचारमाह, 'एवमिति, 'केवलान्वयीति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, 'श्रुत्यन्ताभावप्रति-

(१) धर्मत्वादितोत्यादि' स्यादित्यन्त पाठ ग०, ड० पुस्तकद्वये नास्ति ।

तदत्यन्ताभावो वर्तते, तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र
नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते तत्र कथं नाशात्यन्ता-

योगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमादिति भावः ।
तथाचात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे एव धर्मत्वं व्यभिचारौति हृदयं ।
'अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व इति अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वे इत्यर्थः, 'यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रयोगीति प्रथमान्तं, अत्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं यदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति योज-
ना, 'तदेव केवलान्वयीति तदधिकरणमेवान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकरूपसाधाभाववदित्यर्थः, अत्यन्ताभावप्रतियोगिन एवान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । तथाच तदधि-
करण एव धर्मत्वं साध्यव्यभिचारि अदृत्तावत्यन्ताभावप्रतियोगिता-
भावसम्भवेन तदधिकरणे दृत्तिमत्त्वरूपधर्मत्वस्यावशाभ्युपेयत्वादिति
हृदयं । 'न चेति, 'यादृत्तत्वं' अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं,
'नानेति व्यक्तिभेदान्नानेत्यर्थः, तथाच चालनीन्यायेन निर्घटादि-
निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकौभूतघटादिनिष्ठान्योन्याभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वमेव तयोरिति न कापि व्यभिचार इति भावः ।
'तयोरिति, अनुगतयोरिति शेषः । न च तयोर्व्यक्तिभेदादननुगतत्वे-
ऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकानुगमादनुग-
तप्रत्यय इति वाच्यम् । तावता स्फुटव्यभिचारविरहेऽप्यप्रयोजकत्वा-
दिति भावः । लक्षणस्याध्याप्तिमाशङ्कते, 'तत्रेति केवलान्वयिषु
मध्य इत्यर्थः ।

भावो वर्तता। तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेत् ।
न । पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले

केचित्तु 'तत्र' तस्मिन् लक्षणे सतीत्यर्थः, इत्याहुः । तदसत् ।
अत्यन्ताभावाप्रतियोगिन एव केवलान्वयित्वादित्युत्तरपक्षस्य पुनरुक्त-
लापत्ते ।

'अव्याप्यवृत्त्यन्ताभाव' अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरत्यन्ताभाव,
'केवलान्वयी' संयोगाभावत्वादिरूपेण केवलान्वयी, स्यादिति शेष,
'प्रतियोग्यवच्छिन्ने' प्रतियोग्यधिकरणे, 'अत्यन्ताभावाप्रतियोगिन-
इति, भवन्मते इत्यादि, भवन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
तद्गर्भवत एव तद्गर्मरूपेण केवलान्वयित्वादित्यर्थः । अव्याप्यन्तरमा-
शङ्कते, 'नापीति' वाच्यमित्यनेनान्वय, 'आश्रयनाशजन्येति' आश्रय-
नाशजन्यो यो गुणादिनाशस्तदेत्यन्ताभाव-इत्यर्थः, केवलान्वयीति
शेष, 'सर्वचेति, नाशस्य प्रतियोगिसमवाय्यादिदेशमात्रवृत्तित्वनिय-
मात् तत्र च प्रतियोगिसमवायिदेशस्याभावादिति भावः । 'इति
वाच्यमिति इति भवता वक्तुं शक्यमित्यर्थः । न चेद् भूतले घटरूप
नष्ट तदानीं घटरूप नष्टमित्यादिप्रतीतिवलात् प्रतियोगिसमवायि-
देशवत् भूतलादिदेशे समये च ध्वंसस्य वर्तमानत्वात् कथमाश्रय-
नाशजन्यगुणादिनाशात्यन्ताभावस्य सर्वत्र वर्तमानत्वमिति वाच्यम् ।
इह घटे रूप नष्ट इत्यादिप्रतीतिमात्रिकप्रतियोगिसमवायिदेश-
मात्रवृत्तिद्वैगिकविशेषणताविशेषेण तदत्यन्ताभावस्योक्तत्वात् स च
तेन सम्बन्धेन भूतलादिदेशे समये च न वर्तते ध्वंसस्यावच्छेदकता-

आश्रयस्यैवाभावात् । नाप्याकाशान्ताभावः केवलान्वयी, तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगि-

सम्बन्धेनैव भूतलादिदेशवृत्तेः कालिकतयैव च समये वृत्तेरिति भावः । 'प्रतियोगिप्रागभाव इति तत्प्रतियोगिप्रागभाव इत्यर्थः । शङ्कते, 'तर्हीति, 'नाशस्य' आश्रयनाशजन्यगुणादिनाशस्य, 'तत्र' प्रतियोगिसमवायिदेशे, 'पूर्वमिति प्रतियोगिसमवायिदेशसत्त्वदशायामित्यर्थः, इदमापाततः प्रागभावस्यात्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावात् तादृशगुणादिनाशोत्पत्तिपूर्वमेव तदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमवायिदेशे सत्त्वात्, परमार्थतस्तु तदत्यन्ताभावस्य सर्वत्र वर्तमानत्वेऽपि आकाशात्यन्ताभाववत्प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्न केवलान्वयित्वसम्भव इत्येव तत्त्वं । 'प्रतियोगिरूपेति आकाशरूपेत्यर्थः^(१) । नन्वाकाशस्याकाशात्यन्ताभावाभावत्वे मानाभावः प्रमेयत्वं नास्तीति प्रतीतिवदाकाशात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतेरसिद्धत्वात् आकाशात्यन्ताभावाभावस्यैवासिद्धेः । न चैवं घटादेरपि घटात्यन्ताभावाभावत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । घटवति भूतले घटात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतिवत्त्वाद्घटात्यन्ताभावाभावे प्रमाणसिद्धे तत्र लाघवाद्घटस्यैव तथात्वकल्पनात् । न च भूतलादावाकाशाधिकरणत्वं भ्राम्यतोभूतलादावाकाशात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतेराकाशात्यन्ताभावाभावोऽपि प्रामाणिक इति वाच्यम् । तत्प्रतीतेरभावात्तरे प्रतियोगितासम्बन्धेन आकाशात्यन्ताभावावगाहिलात् अन्यथा प्रमेयत्वे

(१) 'प्रतियोगिरूपाभावेति आकाशरूपाभावेत्यर्थ इति क० ।

त्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात् । अथाभावात्य-
न्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथासत्यन्योन्याभावात्य-

घटावृत्तित्व भास्यतो घटे प्रमेयत्व नास्तीति प्रतीतिः प्रमेयत्वात्यन्ता-
भावस्यापि सिद्धापत्तेरित्यत आह, 'अभावाभावस्येति सावधारण
तदभावाभावस्यैवेत्यर्थ, 'भावत्वात्' तस्याभावस्य प्रतियोगित्वात्,
तथाचाकाशश्चाकाशाभावाभावत्वविरहे तत्प्रतियोगित्वमेवानुपपन्न
अभावविरहात्मत्वस्य प्रतियोगितारूपत्वात्, यदाहुराचार्याः, "अभा-
वविरहात्मत्व वस्तुन प्रतियोगिता" इति भाव । एतच्च प्राचीन-
मतानुसारेणोक्त, वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव प्रतियोगितारूप-
तया आकाशश्चाकाशाभावाभावत्वाभावेऽपि प्रतियोगित्वसम्भवात्
आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतिश्चासिद्धत्वादाकाशाभावस्याभावे
आकाशस्य तद्रूपत्वे च मानाभाव । एव कालाद्यभावाभावोऽपि न
कालादि, सयोगादिस्थधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाद्यभावो-
ऽपि न द्रव्यत्वादि तदभावाभावस्यासिद्धे इति मन्तव्य । 'न प्रति-
योगिरूप इति किन्त्वतिरिक्त इत्यर्थः, तथाच अभावाभावत्व न
प्रतियोगित्वमिति भाव । ननु लाघवाद्भावाभाव प्रतियोग्येव न
त्वतिरिक्त इत्यत आह, 'तथासतीति, 'प्रतियोगिसमानदेश इति
सयोगादिसम्बन्धेन घटादिमति देशे घटाद्यन्योन्याभावो न स्यादि-
त्यर्थ, स्यात्यन्ताभावेन सम स्वस्य विरोधादिति भाव । एतच्चपा-
तत, यथा घटात्यन्ताभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि कालिकविशेषणता-
दिना तदिति भूतलादौ घटाद्यभावोवर्तते अभावोयविशेषणता-

न्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशो-
ऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेत् । न । अत्यन्ताभावा-

विशेषणैव तयोर्विरोधात् तथा घटाद्यन्योन्याभावाभावस्य घटादि-
रूपत्वेऽपि संयोगादिना घटादिमति घटाद्यन्योन्याभावो वर्तते
तदात्म्य-विशेषणताभ्यामेव तयोर्विरोधात् इति सुवचत्वात् । न च
तथापि घटान्योन्याभावाभावस्य घटरूपत्वे घटे घटान्योन्याभावो
नास्तीति प्रतीतिर्न स्यात् तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्
अन्यथा^(१) घटे घट इत्यपि प्रतीत्यापत्तेरिति वाच्यम् । तादात्म्य-
सम्बन्धस्य घटत्वावच्छिन्नवृत्त्यनियामकत्वेऽपि प्रतीतिवत्त्वात्^(२) अन्यो-
न्याभावात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वस्य सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु
यत्र प्रतियोगिनो नानात्वं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैकस्तत्र प्रति-
योगिनां नान्योन्याभावाभावत्वसम्भवो गौरवात् किन्तु प्रतियोगिता-
वच्छेदकरूप एव तदभावः । न चैव यत्र प्रतियोगिनो नानात्वं
प्रतियोगितावच्छेदकस्यैकस्तत्रात्यन्ताभावाभावस्यापि प्रतियोगिरूपत्वं
न स्यात् लाघवात् स्वाश्रयात्मकपरम्परासम्बन्धेन प्रतियोगिताव-
च्छेदकस्यैव तथात्वौचित्यादिति वाच्यम् । स्वाश्रयात्मकपरम्परासम्-
बन्धेन घटत्वादेरेव घटात्यन्ताभावाद्यभावरूपत्वे घटशून्यदेशे घटा-

(१) तादात्म्यस्य वृत्तिनियामकत्व इत्यर्थः ।

(२) घटे घटान्योन्याभावो नास्तीति प्रतीतिसामर्थ्यात् तादात्म्यसम्बन्धस्य
घटान्योन्याभावात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्व न तु घटत्वा-
वच्छिन्नवृत्तिनियामकत्व घटे घट इति प्रतीतेरसिद्धेरिति ।

त्यन्ताभावः प्रतियोग्येव अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु
प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तच्चिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलान्वय्यनुमानपूर्वपक्षः ।

त्यन्ताभावात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः^(१) तादात्म्याति-
रिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, किञ्च
तादात्म्यसम्बन्धान्योन्याभावाभावत्वावच्छिन्नघटनिष्ठघटवृत्तित्वनि-
यामकत्वे तादृशवृत्तितामादायैव तादात्म्यसम्बन्धेन घटो घटवृत्ति-
रिति घटत्वधर्मितावच्छेदकघटविगोचकप्रतीतेः घटे घटवृत्तित्वा-
ग्रस्य प्रमात्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्, अतएवाधिकरणस्वरूपाभाववादिमतम-
प्यपास्तं इत्येव तत्त्वं । 'अत्यन्ताभावात्यन्ताभाव इति तथाचात्यन्ताभा-
वस्य प्रतियोगित्वसभावाभावत्वमिति भावः । 'प्रतियोगिवृत्तिरसाधा-
रण इति प्रतियोगितावच्छेदकधर्म इत्यर्थः, इति साम्प्रदायिकाः ।

नव्यास्तु प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्ममात्रमेवान्योन्याभावात्यन्ता-
भावः न तु नियमतः प्रतियोगितावच्छेदकमेव । न चेवं कम्बुषी-
वादिमत्वादीनां घटादिवृत्तिरूपादीनाञ्च अन्योन्याभावाभावत्वात्
घटान्योन्याभावपक्षे तेषामपि यद्ये न स्यादिति वाच्यम् । घटा-

(१) तथापि घटात्यन्ताभावाभावस्य स्वाश्रयात्मकपरस्परसम्बन्धेन घटत्व-
स्वरूपस्य तादृशपरस्परसम्बन्धेनाभाव एव घटात्यन्ताभावाभावभाव
स धात्रचिद्ध तादृशपरस्पररूपवृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगित्वे मानाभावादिति भावः ।

न्योन्याभावग्रहणं घटान्योन्याभावात्तन्नाभावप्रकारेण ग्रहे घट-
त्वग्रहे च प्रतिबन्धकतया कम्बुघौवादिमानित्यादिग्रहे बाधका-
भावात् । न च घटत्ववत्ताज्ञानवत् कम्बुघौवादिमत्त्वादिग्रहस्यापि
घटभेदग्रहप्रतिबन्धकत्वापत्तिः तस्य घटभेदाभावरूपत्वादिति वा-
च्यम् । तदभावप्रकारकज्ञानस्यैव तद्वत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धक-
त्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्^(१) घटत्वादिज्ञानस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रति-
बन्धकत्वात् । न च तथापि कम्बुघौवादिमत्त्वग्रहस्य तदभावत्वग्रहे
प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य च तथात्वात्
तत्त्वज्ञे कथं ग्रह इति वाच्यम् । तस्य तदभावप्रकारकग्रहं प्रत्येव प्रति-
बन्धकत्वात् अयन्तु घटभेदत्वप्रकारक इति । न च स्वरूपतो यद्वत्ता-
ज्ञानं यदभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तदेवाभावाभावः, कम्बुघौवादिम-
त्त्वादिकञ्च न तथेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । न च कम्बुघौवादि-
मत्त्वादीनां प्रतिव्यक्तिभिन्नानां अनन्तरूपादीनाञ्चान्योन्याभावभाव-
त्वकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् प्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वस्यैव तथालं-
कल्पते इति वाच्यम् । तथापि कम्बुघौवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नान्योन्या-
भावाभावत्वस्य घटत्वादौ दुर्वारत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकापेक्षया
घटत्वस्य लघुत्वात् । न च कम्बुघौवाद्यवच्छिन्नान्योन्याभाव एवा-
प्रसिद्ध इति वाच्यम् । तदनङ्गीकारेऽपि तदेकत्वाद्यवच्छिन्नान्योन्या-

(१) तद्वत्ताग्रहे तदभावत्वेन तदभावग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वं इति नियमा-
भावे प्रमेयत्वेन तदभावग्रहोऽपि तद्वत्ताग्रहे प्रतिबन्धकः स्यात् इत्ये-
वातिप्रसङ्ग इति ।

भावाभावत्वस्य तत्समनियतपरिमाणव्यक्तीनां दुर्वारत्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकं विना धर्मान्तरस्य ग्रहे अन्योन्याभावाभाव-
व्यवहाराभावाच्च तस्य तदभावत्वमिति वाच्यम् । धर्मान्तरस्थान्यो-
न्याभावाभावत्वेन यहद्ग्रायां तदग्रहेऽप्यन्योन्याभावाभावव्यवहारात्
प्रतियोगितावच्छेदकस्थान्योन्याभावाभावत्वमविदुषः प्रतियोगिता-
वच्छेदकवत्त्वग्रहेऽप्यन्योन्याभावाभावव्यवहाराभावात् तस्माद्यत्र प्रति-
योगितावच्छेदकधर्मालघुः स एव तत्रान्योन्याभावाभावः, यत्र प्रति-
योगितावच्छेदकापेक्षया धर्मान्तरं लघु तत्र तदेव तदभावाभावः,
यत्र च प्रतियोगितावच्छेदकधर्माधर्मान्तरस्य लघु तत्र उभयमेव
तथेति विषयविभागः, मूले 'प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणधर्म इत्यस्य
प्रतियोगिवृत्तिलघुधर्म इत्यर्थं इति प्राञ्जः ।

मिश्रास्तु स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एव
सर्वत्राभावाभावः, स चान्योन्याभावस्य तादात्म्यं अत्यन्ताभावस्य
संयोगादिः, यत्किञ्चित्संयोगवति संयोगसम्बन्धसामान्यावच्छिन्न-
घटाभावाभावप्रत्ययापत्तिवारणाय स्वप्रतियोगिनिरूपितत्वं सम्बन्ध-
विशेषणं, प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन च तस्याभाव-
विरोधितया न सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धवति
अभावविलयप्रसङ्गः, अन्यथात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽन्यो-
न्याभावाभावस्य च प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्मरूपत्वेऽनुगतानतिप्रस-
क्तोक्तसम्भवात् अभावाभावत्वप्रकारकयहद्ग्रायां केवलप्रतियोगिता-
वच्छेदकसम्बन्धज्ञानेऽप्यभावाभावव्यवहारात् तदग्रहद्ग्रायां तत्र
प्रतियोग्यादिग्रहेऽप्यभावाभावव्यवहारविरहात्, स्वरूपेण यदन्ता-

ज्ञानमभावज्ञानप्रतिबन्धकं तदेवाभावाभाव इति नियमे च माना-
भावात् । न चैवं संयोगादियधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
द्रथत्वाभावादीनां स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धाप्रसिद्धा तदभावविलयप्रसङ्गइति वाच्यम् । तादृशद्रथत्वाभावा-
दीनामभाव एव मानाभावात्, यस्य हि श्रभावाभावः प्रामाणिकस्त-
दीयाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपलक्षणादित्याहुः ।
तदसत् । स्वत्वघटितत्वेनार्थानुगमस्यासम्भवात् शब्दानुगमस्याकिञ्चि-
त्करत्वात् । किञ्चाभावाभावस्य स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपाभावाभावस्य रूप-
निरूपितसमवायरूपतया समवायावच्छिन्नरूपात्यन्ताभावाभाववान्
वायुरित्यपि प्रत्ययः स्यात् रूपनिरूपितसमवायस्य समवायानति-
रिक्ततया वाख्यादावपि तत्सत्त्वात्, एवं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटा-
द्यभावाभावस्य घटसंयोगादिरूपतया तादृशघटाभावाभाववान् घट-
इत्यपि प्रत्ययः स्यात् स्वसंयोगस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वात् । न च
स्वप्रतियोगिनिरूपितत्वविशिष्टस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धोऽभावा-
भाव इति वाच्यम् । विशिष्टस्थानतिरिक्ततया तद्दोषतादवस्थ्यात् ।
न च यथा रूपनिरूपितसमवायस्य समवायानतिरिक्तत्वेऽपि रूप-
निरूपितत्वविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्नतदाधारत्वस्य वाख्यादावभावा-
द्रूपनिरूपितसमवायवान् वायुरिति न प्रत्ययः यथा वा विशिष्ट-
सत्त्वाभावाभावस्य विशिष्टसत्त्वस्य सत्त्वानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वा-
भावाभावत्वावच्छिन्नतदाधारत्वस्य गुणादावभावात् विशिष्टसत्त्वा-
भावाभाववान् गुण इति न प्रत्ययः तथा समवायसम्बन्धावच्छिन्न-

रूपाभावाभावत्वावच्छिन्नरूपसमवायाद्याधारत्वस्य वाख्यादावभावा-
 न्नोक्तप्रत्यय इति वाच्यम् । तथा सति सर्वेषामेवाभावानामभावस्य
 गगनाभावस्वरूपत्वसम्भवेनाननुगतप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपता-
 भुपगमस्थान्याय्यत्वात् । अथ समवायावच्छिन्नरूपाद्यभावाभावस्य
 गगनाभावरूपत्वे तादृशरूपाभावाभावोविशेषणताविशेषेण वायुवृ-
 त्तिरित्यपि प्रत्ययः स्यात् न स्याच्च तादृशरूपाभावाभावो न विशे-
 षणताविशेषेण वायुवृत्तिरिति प्रत्ययः गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताया-
 गुणादिवृत्तित्ववत् विशिष्टस्थानतिरिक्ततया तादृशरूपाभावाभावत्व-
 विशिष्टस्यापि वाख्यादौ वृत्तेः, एवं संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभा-
 वाद्यभावस्यापि गगनाभावस्वरूपत्वे तादृशघटाभावाभावो घटवृत्ति-
 रित्यपि प्रत्ययः स्यात् न स्याच्च तादृशघटाभावाभावो न घटवृत्ति-
 रिति प्रत्यय इति चेत्, तुल्यमिदमापत्तिदानं,^(१) प्रतियोगिनिरूपि-
 तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वेऽपि विशिष्टस्थानतिरिक्ततया सम-
 वायसम्बन्धावच्छिन्नरूपाभावाभावत्व-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावा-
 भावत्वविशिष्टस्य रूपसमवाय-घटसंयोगादेर्वायु-घटादावपि वृत्तेः ।
 न च तवापि विशिष्टसत्ताभावाभावस्य विशिष्टसत्तारूपत्वे विशिष्टस-
 त्ताभावाभावो गुणवृत्तिरिति प्रत्ययः स्यात् न स्याच्च विशिष्टसत्ताभा-
 वाभावो न गुणवृत्तिरिति प्रत्ययः विशिष्टस्थानतिरिक्तत्वादिति
 वाच्यम् । इष्टत्वात् । सर्वेषामेव विशिष्टाभावानां अभावस्य गगनाभा-
 वरूपत्वे विशिष्टसत्ताभावाभावोजात्यादिवृत्तिरित्यादिप्रत्ययापत्तेः

(१) तुल्यमिदमापादनमिति ध० ।

केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् ।
न च प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमा-
याविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं । प्रमात्वमेव हि
परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजाती-

दत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् श्रव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावेऽव्याप्तेः । न च
वृत्तिमत्पदेन निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं विवक्षितमतोनाश्रयवृत्त्यत्य-
न्ताभावेऽव्याप्तिः न वाकाशाभावादौ संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धाव-
च्छिन्नद्रव्यत्वात्यन्ताभावादौ चाव्याप्तिः उक्तयुक्त्वा तदत्यन्ताभावस्यैवा-
सिद्धेरिति वाच्यम् । तथापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके
गोलादेः कालिकाश्रयवृत्तेरभावेऽव्याप्तेः गोलादेः समवायसम्बन्धे-
नानवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिति चेत् । न । प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्ति-
मत्त्वस्य वृत्तिमत्पदेन विवक्षितत्वात् आकाशात्यन्ताभावाभावादेः
प्रतियोग्यनधिकरणस्यैवाप्रसिद्धत्वाच्चाव्याप्तिः । न चैवं समवायसम्बन्धे-
नापि ज्ञानादेः कालिकसम्बन्धेनापि गगनाभावादेय केवलान्वयि-
त्वापत्तिः समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगगनाभावाभावस्य च प्रतियोग्यनधिकरणप्रसिद्धेः^(१) इति
वाच्यम् । यत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्तिमतोऽभावस्याप्रति-
योगित्वं तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वात् । न च
तथापि तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादेः केवलान्वयित्वानुपपत्तिः

(१) तथाच विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विशेष्यताविशेषेण गगनाभावस्य
च सर्वत्र सत्त्वमिति भावः ।

अथ केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तः ।

उच्यते । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं, आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगौ तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी, तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि

अथ केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं ।

‘वृत्तिमदिति वृत्तिमान् योऽत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगित्वमित्यर्थः, आकाशात्यन्ताभावेऽव्याप्तिमुद्धरति, ‘आकाशात्यन्ताभाव-एवेति आकाशात्यन्ताभावोऽपीत्यर्थः, आकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयेवेति श्रुत्कमेण वा अन्वयः । प्रमेयत्वादौ लक्षणं सद्गमयति ‘तद्येत्यादिना । नन्विदानीं आकाशमिह दिग्शाकाशमिति प्रतीतिबलादाकाशस्यापि काल-दिङ्निरूपितविशेषणतया वृत्तिमत्त्वात् आकाशात्यन्ताभावे तथाप्यव्याप्तिः । न च वृत्तिः संयोगः समवायोवा विवक्षित इति वाच्यम् । घटादेरपि केवलान्वयित्वापत्तेः । न च काल-दिङ्निरूपितविशेषणतातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । तथापि संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वात्यन्ताभावादावव्याप्तेस्तस्य प्रतियोगिरूपतादृशवृत्तिम-

केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् ।
न च प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमा-
याविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं । प्रमात्वमेव हि
परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजाती-

दत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अव्यायवृत्त्यत्यन्ताभावेऽव्याप्तेश्च । न च
वृत्तिमत्पदेन निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं विवक्षितमतोनाद्यायवृत्त्यत्य-
न्ताभावेऽव्याप्तिः न वाकाशाभावादौ संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धाव-
च्छिन्नद्रव्यत्वात्यन्ताभावादौ चाव्याप्तिः उक्तयुक्त्वा तदत्यन्ताभावस्यैवा-
सिद्धेरिति वाच्यम् । तथापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके
गोलादेः कालिकाव्यायवृत्तेरभावेऽव्याप्तेः गोलादेः समवायसम्बन्धे-
नानवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिति चेत् । न । प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्ति-
मत्त्वस्य वृत्तिमत्पदेन विवक्षितत्वात् आकाशात्यन्ताभावाभावादेः
प्रतियोग्यनधिकरणस्यैवाप्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिः । न चैवं समवायसम्बन्धे-
नापि ज्ञानादेः कालिकसम्बन्धेनापि गगनाभावादेश्च केवलान्वयि-
त्वापत्तिः समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगगनाभावाभावस्य च प्रतियोग्यनधिकरणप्रसिद्धेः^(१) इति
वाच्यम् । यत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्तिमतोऽभावस्याप्रति-
योगित्वं तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वात् । न च
तथापि तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादेः केवलान्वयित्वानुपपत्तिः

(१) तथाच विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विशेष्यताविशेष्येण गगनाभावस्य
च सर्वत्र सत्त्वमिति भावः ।

यविषयत्वं वा। तथापि केवलान्वयिनि सन्देहाभावात्
 कथमनुमितिः, प्रमेयत्वमत्र वर्तते न वेति संशयश्च
 न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविष-

चालनीन्यायेन सर्वस्यैव प्रमेयस्य तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधि-
 करणे वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वादिति वाच्यम्। तादृशा-
 भावस्य प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वं तेन रूपेण तत्सम्बन्धेन
 केवलान्वयित्वमिति विवक्षणात्, इत्यञ्च प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रति-
 योगितावच्छेकावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव वक्तव्यं न तु प्रतियोग्य-
 नधिकरणत्वमात्रं तथा सति द्रव्यभेद-गुणभेदयोरन्यतरत्वरूपेण
 केवलान्वयित्वदुभयत्वरूपेणापि केवलान्वयित्वापत्तेः। नचैवं विरुद्ध-
 योरपि द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या
 तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्ति-
 मत्त्वस्यासम्भवात् समवायादिना प्रमेयत्वादेर्गगनादेश्च केवलान्वयि-
 त्वापत्तिः समवायावच्छिन्नप्रमेयत्वाभावादेश्चादृशगगनाभावादेश्च
 समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धे-
 रिति वाच्यम्। तत्सम्बन्धेन तद्वर्णावच्छिन्नवति येन केनचित्सम्बन्धेन
 सम्बन्धित्वे सतीत्यनेनापि विशेषणात्, इत्यञ्च समवायादिसम्बन्धेन विरु-
 द्धघटल-पटलोभयत्वावच्छिन्नवतस्तत्सम्बन्धेन प्रमेयत्व-गगनत्वावच्छि-
 न्नदत्त्याप्रसिद्धत्वात्प्रतियोगिताः विशेषणताविशेषेण वर्तमानस्य घटल-
 पटलाद्यभावस्यैव विशेषणताविशेषेणावर्तमानस्यापि गगनादेः विशेष-
 णताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिरूपेण केवलान्वयित्वमिष्टमेव, तदनभ्यु-

यकः, प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्वय-व्यतिरेकित्वं
तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च
नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति
न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति

पगमे तु येन केनचित्त्वन्वयेन इत्यपहाय तत्त्वन्वयेनेति वक्तव्यं^(१) ।
नचैवमपि आश्रयनाग्रजन्यगुणादिनाशात्यन्ताभावेऽव्याप्तिस्तदवस्यै-
वेति वाच्यं । प्रागभावस्यात्यन्ताभावविरोधिले मानाभावात् प्रति-
योगिसमवायिदेशेऽपि तादृशनाशात्यन्ताभावोवर्त्तत एवेत्यभिप्राया-
दिति न कोपि दोषः ।

सोन्द्दीपाध्यायास्तु^(१) अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म-
वत्त्वं केवलान्वयित्वं अन्योन्याभावोव्याप्यवृत्तिरेवेति नाव्याप्यवृत्त्यन्ता-
भावेऽव्याप्तिः धर्मलोपादानान्नाकाशेऽतिव्याप्तिरित्याहुः । तदसत् ।
विषयतया ज्ञानस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः समवायेनान्योन्याभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् केवलान्वयितावच्छेदकसम्बन्धेन अन्योन्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकलोक्तावपि तादात्म्येन मेयसामान्यस्य केव-
लान्वयित्वानुपपत्तिः चालनीन्यायेन सर्वेषामेव मेथानां अन्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

यथाश्रुताभिप्रायेणाग्रङ्गते, 'न चेति, 'प्रमाया इति दृष्टा-

(१) मन्त्रयमिति क० ।

(२) उपाध्यायास्तिति ख० ग० घ० ङ० ।

मतुपोविधानादिति चेत् । न । विशेषण-विशेष्यभाव-
भेदेनार्थभेदात् । मैवं । य एव हि संशयः पक्षे साध्य-
सिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघ-

नार्थ, प्रमाव्यक्तयो यथा पुरुषभेदेन विभिन्नास्तथा विषयस्वरूपस्य
तद्विषयत्वस्यापि विषयभेदेन विभिन्नत्वादित्यर्थः, तथाच चालनी-
न्यायेन सर्वान्धमेव प्रमाविषयत्वव्यक्तीनां तादृशात्यन्ताभावप्रतित्वात् न
केवलान्वयित्वसम्भव इति भावः । 'प्रमात्वमेवेति, 'परम्परामम्बन्धात्'
स्वाश्रयविषयत्वरूपसम्बन्धात्^(१) । न च प्रमात्वमपि विषय-प्रकारभेदेन^(२)
अननुगतमिति वाच्यम्^(३) । प्रकृते प्रमात्वपदेनानुभवत्वस्य विवक्षितत्वा-
दिति भावः । ननु प्रमेयत्वस्य परम्परामम्बन्धेन प्रमात्वरूपत्वे प्रमेत्येव धीः
स्यान्न तु प्रमेयमिति सम्बन्धस्य प्रकारत्वासम्भवादित्यत आह, 'प्रमा-
जातीयेति प्रमात्वाश्रयविषयत्वमेवेत्यर्थः । न चैवं उक्तदोषतादवस्थं,
लक्षणस्थानवच्छेदकघटनाया आवश्यकत्वेन प्रमाविषयत्वस्थाननुगत-
त्वेऽपि प्रमाविषयत्वत्वधर्मस्थाननुगतस्य तादृशाभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वादेव लक्षणमङ्गतेरिति भावः । वस्तुतस्तु विषयताया ज्ञान-
स्वरूपत्वेन भगवतोऽस्मदादेर्योगिनां वा सर्वविषयकप्रमाव्यक्तेश्चि-

(१) प्रमारूपसम्बन्धादिति ख० ग० घ० ङ० ।

(२) विशेष्य-प्रकारभेदेनेत्यर्थः ।

(३) तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रमात्वस्य विषयविशेषनिय-
मितत्वादनुगतत्वमिति भावः ।

वाच न तु समानविषयकत्वमपि तत्र नन्तं गौरवात्
प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च

पयत्वस्यानुगतस्यैव प्रमेयत्वरूपतया यथाश्रुतलक्षणमपि तत्र सम्भवति,
एतेन सकलप्रमाविषयत्वसाधारणस्य प्रमाविषयत्वत्वस्यैकस्यानभ्युप-
गमेऽपि न चतिरिति मन्तव्यम् । साध्यसन्देहः पक्षतेत्यभिप्रायेण
शङ्कते, 'तथापीति, 'सन्देहाभावादिति साध्यसन्देहाभावादित्यर्थः,
साध्याभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः । 'कथमनुमितिरिति, तथाच केवला-
न्वयिसाध्यकानुमितेरप्रसिद्धत्वात् तादृशानुमितिकरणत्वरूपस्य तादृ-
शानुमितित्वरूपस्य वा केवलान्वयिसाध्यकत्वस्य कथं विभाजकता-
वच्छेदकत्वमिति भावः । ननु तत्रापि प्रमेयत्वं अत्र वर्तते न वेत्या-
कारकः सन्देहः सम्भवतीत्यत आह, 'प्रमेयत्वमिति, 'न प्रमेयपक्षकः'
न प्रमेयविशेष्यकः, 'प्रमेयत्वपक्षकः' प्रमेयत्वविशेष्यकः, 'भिन्नेति
वृत्तित्वं तदभावप्रकारक इत्यर्थः, स च न प्रयोजकः पक्षविशेष्यक-
साध्यसन्देहस्यैव पक्षतारूपत्वादिति भावः । ननु मास्तु घटादिपक्षक-
प्रमेयत्वादिमाध्यकानुमितिरुथापि प्रमेयत्वादिपक्षक-घटादिवृत्तित्व-
साध्यकानुमितिः सम्भवत्येव सैव केवलान्वयिसाध्यकानुमितिः प्रसिद्धे-
त्यत आह, 'प्रमेयत्वेति, 'अस्तित्वसाध्यस्य' घटादिवृत्तित्वसाध्यस्य,
यथाश्रुते अस्तित्वस्य कालसम्बन्धित्वरूपस्य केवलान्वयित्वात्सङ्गतेः,
'साध्यसिद्धिविरोधीति साध्यसिद्धिप्रतिबन्ध इत्यर्थः, साध्यसिद्धि कृतो-
विरधोऽस्यास्तीति व्युत्पत्तेः, 'आवश्यकत्वादिति साध्य-तदभाव-
प्रकारक-पक्षविशेष्यकसंशयत्वमात्रेण नानुमित्यङ्गता आहार्यसंशय-

घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव । यदा संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् ।

स्योत्कटदोषाधीनसंशयस्य चानुमित्यप्रतिबध्यत्वेन तदङ्गत्वाभावात् तथाच साध्यसिद्धिप्रतिबध्यत्वमपि विशेषण दैयमित्यावश्यकत्वात् साधवाच्च तेनैव रूपेणाङ्गतेत्यर्थः, 'समानविषयकत्वमपीति समान-विशेष्यक-समानप्रकारकत्वमपीत्यर्थः, 'गौरवादिति साध्यसिद्धि-प्रतिबध्यत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वेन गौरवादित्यर्थः, तथाच मेयत्वं घटवृत्ति न वेति संशयस्यापि साध्यसिद्धिप्रतिबध्यत्वेन स एव केवलान्वयिनि अनुमितिहेतुरिति भावः । नन्वेवमपि प्रमेयत्व घटनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगि न वेति सन्देहस्य न संशय इति तटस्थानुमानाद्यामाह, 'प्रमेयत्वमिति, 'साध्यसिद्धिविरोधी' साध्यसिद्धिप्रतिबध्यः, 'तदानी-मिति अनुमितिपूर्वकाले क्वचिद्विनाशादित्यर्थः । 'सापि' संशय-योग्यतापि, 'साधकेति साध्य तदभावनिश्चयाभाव इत्यर्थः, 'प्रमेय-त्वाभावेति, तथाचेत्यादि, 'तत्प्रमाणेति तन्निश्चयेत्यर्थः, 'पक्षनिष्ठेति नञ्बन्धनान्तेन पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्येत्यर्थः, (१) 'साध्यसाधकत्वेनेति प्रतिबन्धकाभावविधया पक्षविशेष्यकसाध्यविशिष्ट-बुद्धिसामान्यजनकत्वेनेत्यर्थः, 'तदभावस्यैवेति स एव योऽभावस्त-स्यैव साध्ये पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्यैवेति यावत्, 'योग्यतात्वात्' संशययोग्यतात्वात्, संशयस्यापि साध्यादिविशिष्ट-बुद्धिरूपत्वादिति भावः । 'प्रमेयत्वमिति अत्यन्ताभावान्तरे प्रति-

(१) पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानभावज्ञान इति क० ।

न च सापि साधक-बाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभा-
वासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं ।
पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाध-
कत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ता-

योगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य भ्रमवतः पुरुषस्येत्यर्थः, 'सन्देह इति
प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयत्वमभावान्तरे प्रकारः अभावश्च पक्षे
प्रकार इति क्रमेण पक्षः प्रमेयो न वेति सन्देह इत्यर्थः । 'एकरूपेति
विपक्षसत्त्वविकलमित्यर्थः, 'इद' केवलान्वयिसाध्यकं लिङ्गं, 'कथं
गमकमिति पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षसत्त्वाबाधितत्वात्प्रतिपक्षात्म-
कपञ्चरूपोपन्नलिङ्गस्यैव गमकत्वादिति भावः, 'तत्त्वे वेति विपक्षसत्त्व-
विकलस्य गमकत्वे वेत्यर्थः, 'व्यतिरेकेति विपक्षसत्त्वेत्यर्थः, 'रूपान्तरेति
पक्षसत्त्वाबाधितत्वादीत्यर्थः^(१) । अन्वय-व्यतिरेकस्य एव विपक्ष-
व्यावृत्तत्वज्ञानमङ्गमिति समाधत्ते, 'अन्वयेति, इदञ्च 'युगपदुभय-
व्याप्त्युपस्थितौ उभयोरपि प्रयोजकत्वे' इत्यत्र हेतुः, 'युगपदिति, समीदे
नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । 'प्रयोजकत्वे' प्रयोजकत्वस्थले, एतावता-
न्वय-व्यतिरेकी लब्धः, 'व्यतिरेकोपासनेति विपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानापे-
क्षेत्यर्थः, न तु केवलान्वयिनीति भावः । अत्र हेतुमाह, 'व्यतिरेक-
श्चेति, 'चः' हेतौ, 'व्यतिरेकः' विपक्षसत्त्वव्यतिरेकः, 'विपक्षवृत्तित्व-
शङ्कानिवृत्तिद्वारेति सावधारणं, तद्वृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारैवेत्यर्थः,
'व्यतिरेकव्याप्तौ' साध्याभाव-हेतुभावयोर्व्यौ व्यतिरेकौ साध्य-हेतु

(१) सपक्षसत्त्वाबाधितत्वादीत्यर्थ इति क० ।

भावप्रतियोगीति भ्राम्यतः सन्देह इत्यन्ये। नन्वेकरूप-
विकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत्
रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेत्। न। अन्वय-
व्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् युग-
तयोर्ब्याप्तिग्रहे अन्वयव्याप्तिग्रह इति यावत्, 'अत्र तु' केवलान्वयिनि
तु, 'व्यतिरेकव्याप्ताविति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते व्यतिरेकव्याप्तिग्रहं
प्रत्येव तस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिमात्रद्वारा उपयोगितया केव-
लान्वयिनि तन्निवृत्त्यसम्भवेऽपि तस्यान्वयव्याप्तिग्रहोपयोगित्वे बाध-
काभावात्। न च 'व्यतिरेकव्याप्तावित्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रह एवेत्यर्थः
इति वाच्यम्। अन्वयव्याप्तिग्रहं प्रत्यपि तादृशशङ्कानिवृत्तिद्वारो-
पयोगित्वस्य सर्वसिद्धतया अवधारणसङ्गतेः 'अत्र तु विपक्षाभावेन
शङ्कैव नोदेतीत्यभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च अत्र तु व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानमेव नेत्येव वक्तुमुचितत्वादिति ध्येयम्।

केचित्तु विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहद्वारा सर्ववा-
नुमितावावश्यकत्वं अन्वयव्याप्तिग्रहानुकूलतया वा नाद्य इत्याह,
'अन्वयेति, 'अन्यतरनिश्चयेनेति एकतरनिश्चयेनापीत्यर्थः। ननु तर्हि
विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहः कचिदपि नापेक्षितः स्यात् इत्यत आह, 'युग-
पदिति, 'प्रयोजकत्वे' प्रयोजकत्वस्यले, 'व्यतिरेकोपासनेति विपक्ष-
वृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहापेक्षेत्यर्थः। न द्वितीय-
इत्याह, 'व्यतिरेकयेति अर्थमु पूर्ववदिति व्याचक्रुः।

उपाध्यायानुयायिनस्तु 'एकस्येति व्यतिरेकव्याप्तिविकलमि-
त्यर्थः। अन्वय-व्यतिरेकिणि उभयव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वदर्शनादिति

पदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नादेति ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तः, समाप्तमिदं केवलान्वय्यनुमानं ।

भावः । 'व्यतिरेकविकलवत्' व्यतिरेकव्याप्तिविकलवत्, 'रूपान्तरेति पक्षधर्मताविकलमित्यर्थः, 'अन्यतरनिश्चयेनेति एकतरनिश्चयेनापीत्यर्थः, तथाचात्रान्वयव्याप्तिज्ञानमेव हेतुरिति भावः । नन्वेवमत्र यथानुमितेरन्वयव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यत्वं तथा यत्र युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितिः तत्राप्यनुमितेरन्वयव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यत्वमस्त्वित्यत आह, 'युगपदिति, 'प्रयोजकत्व इति द्वितीयार्थं सप्तमौ, 'व्यतिरेकोपासनेति अनुमितेर्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः । ननु तथापि केवलान्वयिनि विपक्षसत्त्वज्ञानं विना कथं व्याप्तिग्रहस्तस्य तद्धेतुत्वादित्यत आह, 'व्यतिरेकश्चेति अर्थस्तु पूर्ववदित्याहुः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं, समाप्तमिदं केवलान्वय्यनुमानरहस्यं^(१) ।

(१) इति महामहोपाध्यायश्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशभट्टाचार्यवृत्तं केवलान्वयिरहस्यं रमणीयमिति ग० ।

अथ केवलव्यतिरेकनुमानं ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकी नानुमान व्याप्ति-

अथ केवलव्यतिरेकनुमानरहस्यं ।

‘असत्सपक्ष इति असन् स्वजन्यानुमित्यव्यवहितपूर्वं स्वाधिकरणे असत्सपक्ष साध्यवत्त्वेन कापि निश्चयोयस्येत्यर्थं, तथाच स्वसमानाधिकरणस्वजन्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयसाध्यकत्व केवलव्यतिरेकनुमानत्वमिति भाव । स्व लक्ष्यत्वेनाभिमत, अव्यवहितपूर्वत्वञ्च घणव्यसाधारण^(१) तेन व्याप्तिनिश्चयाव्यवहितपूर्वं साध्यवत्त्वनिश्चयस्य कापि सत्त्वेऽपि न केवलव्यतिरेकित्व । न च स्वाव्यवहितपूर्ववर्तीत्येवोच्यता किं जन्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वपर्यन्तेनेति वाच्य । वङ्गिमान्धूमादित्यादावन्वयव्याप्तिग्रहजनकान्वयसहचारज्ञाने साध्यज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा अनुमितिकरणे अत्रय व्यतिरेकनुमानान्तर्गतेऽतिव्याप्यापत्ते तत्पूर्वं साध्यनिश्चयस्य कापि विरहादिति

(१) घणव्यसाधारणाव्यवहितपूर्वत्वञ्च सप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति सप्रागभावाधिकरणत्वरूपमिति ।

भावः । ननु तस्य लक्ष्यमेव दुर्लभमनुमितिपूर्वं चण्वयाभ्यन्तरे साध्य-
 वत्त्वनिश्चयाभावे सहचारज्ञानाभावात् व्याप्तिज्ञानस्यैवासम्भवादित्यतो-
 लक्ष्यं दर्शयति, 'यचेति, अनुमितिजनन इति शेषः, 'व्यतिरेकसह-
 चारेण' व्यतिरेकसहचारज्ञानेन, जन्यत्वं तृतीयार्थः, 'व्याप्तिग्रहः'
 व्याप्तिग्रह एव, सहकारौति शेषः, तथाच यज्ज्ञानं व्यतिरेकसहचार-
 ज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानमात्रसहकारेणानुमितिं जनयति तदेव लक्ष्यं,
 सहकारित्वञ्च न भेदगर्भं^(१) तेन व्याप्तिज्ञानस्यापि संग्रह इति
 भावः । अत्र लक्षणे साध्यं व्यतिरेकित्वेन विशेषणीयं, तेन सपचा-
 सत्वद्व्यायामपि व्यतिरेकसहचारभ्रमजन्यकेवलान्वयिसाध्यकानुमाने
 नातिव्याप्तिः, साध्यत्वञ्च व्यापारानुबन्धिविधेयत्वं स्वकरणकानुमिति-
 विधेयत्वमिति यावत्, तेन व्याप्तिज्ञानादिरूपेऽनुमाने पृथिवी-
 तरभेदादेरविधेयत्वेऽपि न क्षतिः, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वजन्या-
 नुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदको यो व्यतिरेकि-
 तावच्छेदकोधर्मास्तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं केवलव्यति-
 रेकानुमानत्वं खं लक्ष्यत्वेनाभिमतं, स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहित-
 पूर्ववर्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदकव्यतिरेकितवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
 विधेयताकानुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेकानुमानत्वमिति तु निष्कर्षः
 वारद्वयमनुमितिप्रवेशे प्रयोजनविरहात्, स्वपदमनुमितिपरं । अ-
 न्वय-व्यतिरेकानुमानलक्षणन्तु स्फुटत्वान्नोक्तं, तच्च स्वसमानाधिकरण-

(१) तथाचात्र तत्सहकारित्वं तद्व्यवहितजनकत्वमात्रं न तु तद्विषय-
 विशिष्ट तद्व्यवहितजनकत्वरूपमतः स्वस्यापि सहकारित्वमिति
 भावः ।

स्वायवहितपूर्ववर्तिनिश्चयविषयतावच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं, स्वपद अनुमितिपरं, तादृ-
ग्रानुमितिलक्षान्वय-व्यतिरेकानुमितिल, केवलव्यतिरेकानुमानेऽति-
व्याप्तिवारणाय प्रथममवच्छेदकान्तं तत्र साध्यवत्त्वेन निश्चयस्य
क्वापि विरहात्, अव्यवहितपूर्वत्वञ्च चणत्रयसाधारणं तेन व्याप्ति-
निश्चयपूर्वं सा अनिश्चयसत्त्वेऽपि अन्वय-व्यतिरेकित्वं, केवलान्वयिसाध्य-
कानुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमवच्छेदकान्तं। न च व्यतिरेक-
महचारेणाश्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति वक्ष्यमाणमते यत्र व्यतिरेक-
महचारज्ञानमात्रजन्यव्यापकमामानाधिकरणरूपान्वयव्याप्तिज्ञानाद-
नुमितिसूत्रं केवलव्यतिरेकानुमानलक्षणस्याव्याप्तिः अन्वय-व्यतिरे-
कानुमानलक्षणस्य चातिव्याप्तिः व्याप्तिग्रहस्यैव साध्यान्वयग्रहणरूपत्वा-
दिति वाच्यं। एतदस्वरसेनैव तन्मतमपहाय 'यदेति कृत्वा व्यति-
रेकमहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्
नव्यनये साधवात् साध्याभाववदट्टितलक्षणान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवा-
नुमितिहेतुतया व्यतिरेकमहचारज्ञानजन्यतादृग्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव
व्यतिरेकानुमितावपि हेतुत्वाच्च। एतच्च 'तद्वानुमानं त्रिविधं'
इत्यश्वानुमानविभागपरत्वपक्षे व्याख्यातं, तस्यानुमितिविभागपरत्वपक्षे
तु 'अमत्सुपद इत्यस्य अमन्स्वायवहितपूर्वकाले स्वाधिकरणे अमन्-
सुपद' साध्यवत्त्वेन क्वापि निश्चयोपस्थातुमित्यात्मकग्रहस्य स इत्यर्थः,
तथाच स्वममानाधिकरण-स्वायवहितपूर्ववर्तिनिश्चयविषयतान-
पच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिल केवल-
व्यतिरेकानुमितिलमिति भावः। स्वपदमनुमितिपरं प्रत्येकदल-

पक्षधर्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् अत्र व्यतिरेकसह-
चारात् तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता । न च व्याप्त-

प्रयोजनञ्च उक्तप्रायं । नन्वेतस्य लक्षणमेव दुर्लभं अनुमितिपूर्वं
क्षणधयाभ्यन्तरे साध्यवत्त्वनिश्चयाभावे सहचारज्ञानाभावात् व्याप्ति-
ज्ञानस्यैवासम्भवादित्यतो लक्ष्यं दर्शयति, 'यत्रेति अनुमिताविति
शेषः, 'व्यतिरेकसहचारेण' व्यतिरेकसहचारज्ञानेन, जन्यत्वं द्वितीयार्थः,
'व्याप्तिग्रहः' व्याप्तिग्रह एव, कारणमिति शेषः, तथाच यत्रानुमितौ
व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानमात्रं कारणं सैव लक्ष्येति
भावः ।

केचित्तु ननु 'असत्सपत्न इत्यस्य असत्सपत्नः साध्यवत्त्वेन निश्चितो
यस्येत्यर्थः, स च सिद्धसिद्धिपराहत इत्यतोऽसत्सपत्नमेव पारि-
भाषिकं व्याचष्टे, 'यत्रेति, अनुमितिजनन इति शेषः, 'व्यतिरेकसह-
चारेण' व्यतिरेकसहचारज्ञानेन, जन्यत्वं द्वितीयार्थः, 'व्याप्तिग्रहः'
व्याप्तिग्रह एव, सहकारौति शेषः, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्य-
व्याप्तिग्रहमात्रजन्यानुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वं, अन्वय-
व्यतिरेकोभयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्थान्वय-व्यतिरेक्यनुमाना-
न्तर्गतस्य वारणाय मात्रपदं । व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रह-
मात्रजन्यत्वञ्च अन्वय-सहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहाजन्यत्वं, अनुमितिस्य
व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकलेन विशेषणीया, तेन
व्यतिरेकसहचारभ्रमजन्यवाच्यत्वादिमाध्यकव्याप्तिज्ञाने पूर्वनिरुक्तके-
वलान्वयिमाध्यकान्तर्गते नातिव्याप्तिः, महानसादौ वज्रादिमत्त्व-

दृष्टारणि-मणिन्यायेनानुमितिविशेषे तद्हेतुत्वमिति वाच्यं । व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्ध-

धान्वयव्याप्तिज्ञानमेव कारणं केवलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेक-सहचारज्ञानादन्यव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं तदान्वयरूपैव निवेशनीया, यदि च केवलव्यतिरेक्यतिरेकस्थलेऽन्वयतो व्यतिरेकतस्य व्याप्तिद्वयमेव गमकं केवलव्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव गमिकेति मतं तदान्वयतो व्यतिरेकतस्य उभयरूपैव यथाकथ-ञ्चिदनुगतौक्य^(१) निवेशनीया, तेन^(२) वञ्चिमान् धूमादित्यादाव-न्वयसहचारज्ञानाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहजन्यानुमितौ तत्करणे च नाव्याप्तिरित्याहुः ।

‘नन्विति, ‘व्यतिरेकी’ व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहः, ‘नानुमानं’ नानुमितिकरणं, ‘व्याप्तेति हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-करणरूपान्वयव्याप्तिप्रकारकपदधर्मताज्ञानस्येत्यर्थः, ‘अत्र’ व्यतिरेक-सहचारज्ञानजन्यपरामर्शं, ‘व्यतिरेकसहचारात्’ साध्याभाव-हेत्वभा-वयोः सहचारज्ञानात्, ‘तत्र’ तयोः साध्याभाव-हेत्वभावयोरिति धावत्, ‘व्याप्तिः’ व्यापकत्वं, ‘अन्वयस्य’ हेतोः, ‘पदधर्मतेति, भासते

(१) व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन व्याप्तिद्वयं अनुगतौक्येत्यर्थं, त-याचान्वय-सहचारज्ञानजन्यप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्यभिचारधी-विरोधिधीविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसहजन्यानुमितिकरणत्वं अन्वय-व्यतिरेकानुमानत्वं तादृशानुमितित्वसान्वय-व्यतिरेकानुमिति-त्वमिति भावः ।

(२) अनुगतरूपेणोभयविधव्याप्तिनिवेशनेत्यर्थः ।

कृततत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं ।
गौरवात् केवलान्वयिन्धभावाच्च । अथ साध्याभाव-

इति शेष, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिपरामर्श-
स्वानुमित्यजनकतया तादृशव्याप्तिज्ञानस्य नानुमितिकरणत्वमिति
भावः । नन्वन्यव्याप्तिपरामर्श-व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शयोरुभयोरेवानु-
मित्यजनकत्वमित्याशङ्कते, 'न चेति, 'व्याप्तपक्षधर्मत्व' निरुक्तान्वय-
व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वं, 'साध्याभावेति साध्याभावव्यापकाभावप्रति-
योगिहेतुमत्त्वमित्यर्थ', 'अनुमितिप्रयोजक' अनुमितिकारणौभूत-
ज्ञानविषय, 'अननुगमादिति उभयसाधारणकारणतावच्छेदकधर्मा-
भावादित्यर्थ, प्रत्येकरूपेण कारणत्वे च^(१) परस्पर व्यभिचार इति
भावः । 'तथा' उभयसाधारणकारणतावच्छेदकधर्म, 'एकप्रमाणेति
इन्द्रियादीना चतुर्णामेव प्रमाणानामिन्द्रियाद्यन्यतमत्वरूपैकधर्म-
णानुमित्यादिप्रमित्यचतुष्टयाद्यन्यतमत्वावच्छिन्न प्रति कारणत्वाप-
त्तेरित्यर्थ, व्यापाराणा^(२) विशेषतः कारणत्वेनैवानुमितित्वाद्यवच्छि-

(१) अन्यव्याप्तिज्ञानत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानत्वेन चेत्यर्थः, तथाच
अन्यव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यानुमितौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावात् व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यानुमितौ च अन्यव्याप्तिज्ञानाभावात् पर-
स्पर व्यभिचार इति भावः ।

(२) ननु प्रमाणचतुष्टयस्य अन्यतमत्वेन प्रमित्यचतुष्टयान्यतमत्वावच्छिन्न
प्रति कारणत्वे प्रत्यक्षप्रमाणसत्त्वे कथमनुमितिर्नास्त्यत इत्यत आह,

व्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम्, एवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यतिरेकीत्युच्यते, तन्न, अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेक-

स्रोत्यत्तिनियमसम्भवादिति भावः । 'दृष्टारणीति यथा दृष्टारणि-
मणीनां परस्परं व्यभिचारितया वद्वित्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव
हेतुत्वं न तु वद्वित्वावच्छिन्नं प्रति तथाचाप्यनुमितिलव्याप्यधर्मा-
वच्छिन्नं प्रत्येव तयोः कारणत्वमित्यर्थः, 'व्यतिरेकिसाध्य इति
व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शात्तरं जायमानज्ञानइत्यर्थः, 'अनुमितित्वा-
सिद्धेरिति, अगृहीतासंसर्गकं खण्ड्यः साध्यपक्षयोः ज्ञानमेव तदिति
भावः । 'उभयसिद्धेति निरुक्तान्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य
उभयसिद्धानुमितिकारणस्याभावादित्यर्थः । 'न च साध्याभावेति न
तन्वयव्याप्तिरित्यर्थः, विनिगमकाभावादिति भावः । 'केवलान्वयीति
तत्र केवलान्वयित्वघट्टदृश्यामसम्भवाच्चेत्यर्थः, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते
साध्य-साधनभेदेन कार्य-कारणभावस्य विभिन्नतया केवलान्वयिन्य-
न्वयव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः व्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव

व्यापाराणामिति, तथाच प्रमित्यचतुष्टयं प्रति प्रमाणाचतुष्टयस्यान्य-
तमत्वेनैव कारणत्वं, व्यापारविशेषस्य प्रमितिविशेषं प्रति स्वातन्त्र्येण
कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गवारणमिति भावः । न च व्यापारविशेषस्य
प्रमितिविशेषं प्रति कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गे प्रमाणास्यान्यथासिद्ध-
त्वमिति वाच्यं । व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावादिति ।

व्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया
च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्या-

द्वयस्य सुवचत्वात् खण्ड्यः प्रसिद्धा केवलान्वयिन्यपि भ्रमरूपतज्-
ज्ञानसम्भवात् ।

केचित्तु 'अनुमितित्वासिद्धेरिति, किन्तु अर्थापत्त्याख्यविजा-
तीयज्ञानमेव तदिति भावः । न चैवं 'गौरवादित्यपिमूलमसद्गतं
अर्थापत्तित्वाख्यातिरिक्तवैजात्याभ्युपगमे तदवच्छिन्नं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य
हेतुत्वावश्यकत्वात् वैजात्यकल्पनस्य पुनरधिकत्वादिति वाच्यम् ।
एतदस्वरसादेव 'केवलान्वयीत्याद्यभिधानादित्याहुः । तदसत् ।
अर्थापत्त्याख्यविजातीयज्ञानस्यार्थापत्तियन्त्र एवाप्ये निरसनीयत्वा-
दिति ध्येयम् ।

'अथेति, 'साध्यव्याप्यत्वं' साध्यान्वयव्याप्यत्वं, तथाच व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानस्य साध्यान्वयव्याप्त्यनुमितिद्वारा अनुमितिकरणत्वमिति
भावः । अत्र वृत्तिमत्त्वेन विशेषणाच्चावृत्तौ व्यभिचारः । न च तथापि
व्यतिरेकिणि हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदक-
वत्त्वहूपान्वयव्याप्यत्वमप्रसिद्धं कथमनुमेयं प्रथतहेतावेव प्रसिद्धं चेत्त-
तमनुमानेनेति वाच्यम् । यत् यद्गर्भावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रति-
योगितावच्छेदकयद्गर्भवद्भवति तत् तद्गर्भावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
तद्गर्भावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तितद्गर्भवद्भवतीति यत्तद्गर्भां सामा-
न्यतो व्याप्या तस्याप्रसिद्धत्वेऽप्यनुमितिसम्भवादिति भावः^(१) । यत्तु

(१) तस्याप्रसिद्धस्याप्यनुमितिसम्भवादिति घ० ङ० ।

प्राप्तकालत्वमिति । उच्यते । निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्यतिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य

‘साध्यव्याप्यत्वं’ साध्यवदन्यावृत्तित्वं, तच्चान्ततः साध्ये प्रसिद्धं हेतावसु-
मेयमिति । तदसत् । केवलान्वयित्वसहदृशायामसम्भवेन व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानवत् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुत्वसम्भ-
वादिति ध्येयं^(१) । ननु निरुक्तान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे
‘केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपत्नः’ इति प्रागुक्तलक्षणसम्भवि व्याप्तिग्रह-
स्यैव साध्यान्वयग्रहणपत्वादित्यत आह, ‘एवमिति, ‘यत्रानुमितिः’
यस्मिन्ग्रहे सत्यनुमितिः यद्ग्रहकरणिकानुमितिरिति यावत् ।

केचित्तु नन्वेवमन्वयिपरामर्श-व्यतिरेकिपरामर्शयोः को भेद-
इत्यत आह, ‘एवमिति, ‘यत्रानुमितिः’ यस्मिन् परामर्शं सत्य-
नुमितिरित्याहुः ।

‘व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्येति उदाहरणवाक्येन व्यतिरेकव्याप्त्यु-
पन्यासस्येत्यर्थः, ‘अन्वयव्याप्त्यनुकूलतयेति अन्वयव्याप्तिसाधकहेतुतये-
त्यर्थः, ‘अप्राप्तकालत्वमिति, साध्योपन्यासानन्तरमेव हेतूपन्यासस्य
कथकमव्याप्त्यसिद्धत्वात् । न चान्वयव्याप्तिरेव प्रथममुपन्यसनीया
तत्र कथन्तायां तत्साधनाय व्यतिरेकव्याप्तिरुद्भावेति वाच्यं । कथक-
संप्रदायविरोधादिति भावः । ‘निरुपाधीति हेतुभावे नियतसा-
ध्यव्यतिरेकसहचारज्ञानेनान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थविषयकेणेत्यर्थः,

(१) केवलान्वयिन्यसम्भवादयथा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं न कारणं तथा
साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमपीतीति क० ।

नियामकत्वात् अन्वय-व्यतिरेकवत् । नन्वेवं व्याप्ति-
ग्रह एव पृथिवीतरभिन्नेति भासितं नियतसामानाधि-

नियतसाध्यव्यतिरेकसहचार' साध्याभावव्यापकत्वे सति साध्याभाव-
सहचार, 'अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते' इति, 'अन्वयव्याप्ति' हेतुव्यापक-
साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकवत्त्वरूपा व्याप्ति, 'गृह्यते'
व्यतिरेकानुमितिकरणज्ञानेन विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयी-
क्रियते, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतादृशव्याप्तिज्ञानमेवानु-
मितौ करणमित्यर्थ', उदाहरणेन च नियतव्यतिरेकसहचार एव
प्रदर्श्यते इति नार्थान्तरत्व व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानानन्तरच्चागृहीता-
समर्गक खण्डग्र पच साध्ययोज्ञानमात्रमिति भाव । अथाभावयो
सहचारज्ञानात् कथ प्रतियोगिनोर्व्याप्तिग्रह एकनिष्ठसहचारज्ञानेना-
न्यनिष्ठव्याप्तिज्ञानजननेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'प्रतियोग्येति तत्तद्-
स्मावच्छिन्नाभावत्वेन तत्तद्स्मावच्छिन्नाभावयो सहचारज्ञानस्य तत्त-
द्स्मरूपेण तत्तद्स्माश्रययोर्व्याप्तिग्रह प्रत्येव जनकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थ',
'अन्वय व्यतिरेकवदिति अन्वययो प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रति-
योगिनो सहचारज्ञानस्य तद्व्यतिरेकरूपेण तद्व्यतिरेकयोर्व्याप्ति-
ग्रह प्रत्येव जनकत्ववदित्यर्थ, एतच्चापातत नियमाग्रज्ञानस्य व्याप्ति-
घटकौभूततावत्पदार्थोपस्थितिविधया व्याप्तिग्रहहेतुत्वेऽपि व्यतिरेक-
सहचारज्ञानस्य तद्हेतुत्वे मानाभावादिति ध्येय । 'नन्वेवमिति, 'एव'
अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे 'पृथिवीतरभिन्नेतीति पक्षतावच्छेदकी-
भूते पृथिवीत्वे साध्यस्येतरभेदस्य सामानाधिकरण्य भासितमित्यर्थ',

कारणरूपत्वाद्वाप्तेरिति, सत्यं, गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतर-
भेदस्य साध्यत्वात् । अतएवाचार्यः पक्षतावच्छेदकस्य न
हेतुत्वमनुमेने पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमितिप्रतीता-
वपि सर्वा पृथिवीतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धे-
र्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च । यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन
गम्य-गमकभावः, साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभा-

पृथिवीत्वस्यैव हेतुत्वात्, तथाच सिद्धसाधन अनुमित्यापि पक्षताव-
च्छेदक साध्ययो सामानाधिकरण्यस्यैव विषयीकरणादित्यभिमान ।
अभिमानमभ्युपेत्यैव समाधत्ते, 'गन्धवत्त्वेति गन्धवत्त्व पक्षतावच्छेदकौ-
करणीयमित्यर्थ', हेतुश्च पृथिवीत्वमिति भाव । 'अत एवेति यत-
एव व्यतिरेकिणि अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया पक्षतावच्छेदकस्य
हेतुत्वे सिद्धसाधनमत एवेत्यर्थ', 'पक्षतावच्छेदकस्येति, पृथिवीतरेभ्यो
भिद्यते इत्यादाविति शेष, किन्तु गन्धवत्त्वादेरेव हेतुत्वमचेति
भाव ।

केचिन्नु प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञाने पक्षतावच्छेदक-साध्ययो
सामानाधिकरण्यमान निराकरोति, 'अत एवेति एतदर्थमेवेत्यर्थ,
पृथिव्यामितरभेदे साध्ये इति शेष, 'पक्षतावच्छेदकस्य' पक्षवाचक-
पृथिवीपदग्रन्थतावच्छेदकस्य पृथिवीत्वस्येति यावत्, न हेतुत्व-
मिति, किन्तु गन्धवत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति शेष, तथाच पृथिवीत्वमेव
पक्षतावच्छेदकौकरणीय हेतुश्च गन्धवत्त्वमिति भाव इति प्राञ्ज ।

वेन साधनेन साध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधनात्
 व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यभावात् । नन्वेवं^{१)}
 न सानुमितिः क्लृप्तहेतुलिङ्गपरामर्शभावादन्यथान-
 नुगम इति चेत् । न । अनुमितिभावे व्याप्तिज्ञानस्य
 प्रयोजकत्वात् । न चैवमतिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्य-

अभिमानं निराकृत्य समाधत्ते, 'पृथिवीत्वमिति, 'दतरभेद-
 व्याप्यं' पृथिवीत्वव्यापकेतरभेदसमानाधिकरणं, 'पृथिवीविशेष्यकेति
 पृथिवीत्वव्यापकत्वविशिष्टविशेष्यतासंसर्गक-पृथिवीत्वावच्छिन्नविशे-
 यकेतरभेदप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः, 'व्यतिरेकसाध्यत्वादिति व्यतिरेक-
 सहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानेन जननसम्भवाच्चेत्यर्थः, समानाकार-
 सिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वात् तथाच पृथिवीत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्व-
 हेतुत्वोभयवत्त्वेऽपि न चतिरिति भावः । ननु निरुक्तान्वयव्याप्ति-
 ज्ञानस्यैव व्यतिरेकानुमितिहेतुत्वे 'केवलव्यतिरेकी त्वसत्त्वपक्षः' इति
 प्रागुक्तलक्षणसम्भवि व्याप्तिपक्षस्यैव साध्यान्वयग्रहणत्वादित्यस्वर-
 सादाह, 'यद्वेति, 'व्यतिरेकव्याप्तिरेवेति व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्य-
 व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः, 'अन्वयेनेति अन्वयेन साध्येन सह
 गम्य गमकभावः व्यतिरेकानुमितिं प्रति जनकत्वमिति यावत्,
 कुत्रचित् 'अन्वये गम्य-गमकभावः' इति पाठः, तत्र 'व्यतिरेक-
 व्याप्तिरेवेति पञ्चमी, व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञान-

(१) व्यथैवमिति क०, ख०, ग० ।

सामग्रां सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनु-
मित्यनुत्पत्तेः विशेषसामग्रीसापेक्षया एव सामान्य-
सामग्रा जनकत्वात् अन्वयि-व्यतिरेकिविशेषद्वयसा-
मग्री च नास्त्येव ।

सहचारादित्यर्थः, 'अन्वये' साध्य-हेतु, तत्र गम्य-गमकभाव इत्य-
र्थाऽनुसन्धेयः ।

केचित्तु ननु केवलव्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे
पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यककेवलव्यतिरेकानुमितिर्न
स्यात् साध्यस्याप्रसिद्धा व्यापकसामानाधिकरणरूपान्वयव्याप्तिज्ञान-
स्यासम्भवात् तत्र । न च पृथिवीतरावृत्तित्वात्प्रकान्वयव्याप्तिज्ञाना-
देव तत्रानुमितिरिति वाच्यम् । केवलान्वयित्वघट्टदृशायामसम्भवेन
तज्ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वादित्यत आह, 'यदेति, न च साध्याप्रसिद्धा
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यसम्भव इति वाच्यम् । अनुपदं स्वयमेवो-
पपादयिष्यमाणत्वात् इति व्याचक्रुः ।

स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधायकत्वं मानमाह, 'साध्याभावेति साध्या-
भावव्यापकसाधनाभावाभावस्य साधनस्य ज्ञानेनेत्यर्थः, 'साधनात्'
अनुमितिजननात् । नन्वनुमित्युपधायकत्वमेव तत्राप्रसिद्धमित्यत-
आह, 'व्यापकाभाव इति साध्याभावव्यापकस्य साधनाभावस्य अभावे
साधने निश्चित इत्यर्थः, 'व्याप्याभावेति व्याप्याभावस्य साध्यस्यानु-
मितेरनुभवप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । 'नन्वेवमिति, 'एवं' व्यतिरेकव्याप्तिपरा-
मर्गस्यैव तत्र हेतुत्वे, 'न सानुमितिरिति, स्यादिति शेषः, 'लिङ्ग-

ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति
व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं तथाच न व्यतिरेकिनिरू-

परामर्शेति अन्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः । नन्वन्वयव्याप्ति-
परामर्शवद्भ्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शानन्तरमप्यनुमितेरनुमिनोमीत्यनु-
व्यवसायसिद्धतया व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शाऽपि तद्धेतुरित्यत आह,
'अन्यथेति उभयपरामर्शस्यैवानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्व इत्यर्थः',
'अनुगमः' परस्परं व्यभिचारः । 'अनुमितिमात्र इति अनुमितित्वा-
वच्छिन्ने इत्यर्थः', 'व्याप्तिज्ञानस्य' अन्वय-व्यतिरेकान्यतरव्याप्तिज्ञानस्य,
'प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगित्वादिज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा प्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । 'अतिप्रसङ्ग इति पक्षधर्मताज्ञान विनापि प्रतियोगि-
त्वादिज्ञानमात्रात् अनुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः', 'अनुमितिविशेषेति
अन्वय-व्यतिरेकपरामर्शरूपानुमितिविशेषसामर्थ्येत्यर्थः', तत्कार्यता-
वच्छेदके अन्वयानुमितित्वे व्यतिरेकानुमितित्वे च परस्परव्यावृत्तानु-
मितित्वव्याप्यजाती तादृशपरामर्शव्यवहितोत्तरानुमितित्वे वेति
भावः । ननु तथापि सामान्यसामर्थ्यमर्यादया सामान्यकार्यापत्ति-
दुर्वारैवेत्यत आह, 'विशेषेति, 'अन्वयीति अन्वयानुमिति-व्यतिरे-
कानुमितिरूपविशेषद्वयेत्यर्थः, 'नास्त्वैवेति, अतिप्रसङ्गस्य इति
शेष (१) ।

(१) दौषितिशतं नास्त्वैवेत्यन्तं के वक्तव्यतिरेकिमूल व्याख्याय अन्वयवादि-
हेत्वभासान्तं मूल व्याख्यातवानिति ।

पणं, न वा पक्षत्वं, न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं
तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात् । अथ साध्यं प्रसिद्धं तदा
यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं अनवगमे असा-
धारण्यम् । किञ्च इतरभेदे न स्वरूपं अधिकरण-प्रति-
योगिनाः पृथिवी-जलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धे ।
नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं,

‘नन्विति, ‘साध्य’ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य, ‘न वा पक्ष-
मिति तस्य साध्यसन्देहरूपत्वात् साध्यसिषाधयिषाघटितत्वाद्देति
भाव । ‘साध्यविशिष्टतज्ज्ञानमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्ट-
तज्ज्ञानमित्यर्थ, ‘साध्यज्ञानेति साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यज्ञाने-
त्यर्थ । न च प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधी-
हेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिं विना व्यतिरेकज्ञाना-
सम्भवेऽपीतरभेदस्य च खण्डनं प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति
रौत्या साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यविशिष्टज्ञानसम्भवइति वाच्यम् ।
साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यज्ञानं विना तेन रूपेण साध्यप्रकारका-
नुमितिर्न जायत इति सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव साध्यताव-
च्छेदकरूपेण साध्यप्रकारकानुमितेर्विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यविषयता-
शालितानियम इति सिद्धान्त इति भाव । ‘अन्वयित्वमिति अन्वय-
सहचारज्ञानादेव व्याप्तिज्ञानमित्यर्थ, किं गुरुतरव्यतिरेकसहचार-
ज्ञानस्य हेतुत्वेनेति भाव । इदमुपलक्षणं प्रागुक्तव्यतिरेकलक्षणस्या-
प्यसम्भव इत्यपि बोध्य । ननु अनवगमेऽपि वस्तुगत्या नासाधारण्य

तच्च पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव । न च जलादि-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति
वाच्यं । जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदृश्यां पृथि-
वीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् । अन्योन्याभावस्तु
भेदेऽपि साध्यं सम्भवति वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वाद-
न्योन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्यो-
न्याभावस्याप्रसिद्धिः । न च जलादिप्रत्येकान्योन्या-

किन्तु तदुपह एवेत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'स्वरूपं' अधिकरण-
प्रतियोगिनोः स्वरूपं, 'प्रागेव सिद्धेरिति । इदमापाततः स्वरूप-
सिद्धावपि इतरभेदत्वेन पृथिव्यां तदसिद्धेः, वस्तुतोऽनुगतधीवलात्
अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्यावश्यकत्वे तत एव प्रतीति-व्यवहारयो-
रुपपत्तेश्च स्वरूपस्याभेदत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्येव तत्त्वं,
'वैधर्म्यमित्यस्यैव विवरणं 'जलादौति, 'तद्भूति तादृशप्रतियोगित्वं
हीत्यर्थ', प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः । 'जलादा-
विति, व्यतिरेकस्याभिप्रायार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु अन्यो-
न्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत आह, 'अन्योन्याभावस्त्विति, 'वैध-
र्म्येति, प्रकृते च पृथिवीत्वमेव वैधर्म्यमिति भावः । 'तथापीति
जलादिप्रतियोगिकपृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्यान्यो-
न्याभावस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । 'जलादिप्रत्येकेति जलत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगिकेत्यर्थः, 'असाधारण्येति जलभेदवत्तथा निश्चिते वाय्वाद्दौ

भावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात्। अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम्। यद्वा पृथिवी

पृथिवीलस्यावर्त्तमानत्वादिति भावः। क्वचिच्च 'अतिप्रसङ्गादिति पाठः तत्र वाख्यादावतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः, तथाचासाधारण्यमिति भावः। 'तेजोभिन्ना न वेति तेजोभिन्नत्वञ्च जलादौ प्रसिद्धमिति भावः। 'तेजोभिन्नत्वेऽवगते' तेजोभिन्नत्वप्रकारेण पृथिव्यामवगतायामित्यर्थः, एतेनायिसंशयोपयुक्तधर्मिन्तावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानं सम्यादितं। 'पृथिवी तेजोभिन्नेति तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभेदवती न वेत्यर्थः, अत्र द्वादश भेदाः कोटयः, 'जलादिभिन्नत्वमिति जलादिद्वादशभिन्नत्वमित्यर्थः^(१)। नतु तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभिन्नत्वं कथमुक्तसंशयेन प्रसिद्धं तेन विशिष्टत्वस्य तेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वादशभिन्नत्वस्य चावगाहनेऽपि विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धेरित्यत आह, 'एकेति, तथाचोक्तसंशयस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान-

(१) 'जलादिद्वादशभिन्नत्वं' इत्यत्र 'जलादिभिन्नत्वं' इति कस्यचिन्मूष-पुस्तकस्य पाठमवुक्तस्य ईदृशव्याख्यानं कृतं रक्ष्यतेति सम्भाव्यते।

जलभिन्ना न वेत्यादि प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां
त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगते
व्यतिरेकादिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्य-
प्रसिद्धेर्व्यतिरेकवैयर्थ्यं, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकि-
प्रवृत्तेः । न चासाधारण्यं, समुदितान्योन्याभावानां

रूपतया विशेष्यतावच्छेदकीभूतं तेजोभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यसंसर्गण
विधेये जलादिद्वादशभिन्नत्वे प्रकारौभूय भासते विग्रिष्टवैशिष्ट्यबोधे
विशेष्यतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यसंसर्गण विधेये प्रकारत्वनिय-
मादिति भावः । 'व्यतिरेकादौति, 'आदिना पक्षे साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसाध्यवैशिष्ट्यस्य परियहः, तदिदं तेजोभिन्नत्वविग्रिष्ट-
जलादिद्वादशभेदाः साध्या इत्यभिप्रेत्योक्तं । तेजोभिन्नत्वविग्रिष्ट-
जलभेदः तद्विग्रिष्टो वायुभेद इति क्रमेण परस्परविग्रिष्टभेदः साध्य-
इत्यभिप्रेत्याह, 'यदेति, 'पृथिवी जलभिन्ना न वेत्यादौति^(१) आदौ
पृथिवी जलभिन्ना न वेति संशयः, ततो जलभिन्ना पृथिवी
तेजोभिन्ना न वेति संशयेन जलभिन्नत्वविग्रिष्टतेजोभिन्नत्वे प्रसिद्धे
जलभिन्नत्वविग्रिष्टतेजोभेदवती पृथिवी वायुभेदवती न वेति संशय-
इति क्रमेण त्रयोदशसंशयविषयेत्यर्थः, 'समुदाय इति, 'समुदायः'

(१) अस्मत्सहोतेषु विद्यु मूलदुस्तलेषु दुस्तकधये 'पृथिवी जलभिन्ना'
इत्यत्र 'पृथिवी इतरभिन्ना' इति पाठोवर्तते परन्त्वयं मधुरानाथ-
धृतमूलपाठविरुद्धत्वात् न समोचौन ।

साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेत् । न । साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयोभवत्येव साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात् तथाच संशयरूपा-साध्यसिद्धिरिति शिष्यबन्धनम् । एतेन पृथिवी जलादिभ्योभिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽ-

ऐकाधिकरणं, ऐकाधिकरणविशिष्टचयोदशान्योन्याभावा इत्यन्वयः, 'पृथिव्यामवगत इति पृथिव्यां प्रसिद्धाः सन्तो व्यतिरेकादिनिरूपका इत्यर्थः । 'साध्यनिश्चयार्थमिति, पृथिव्यां साध्यप्रसिद्धेः संशयरूपत्वादिति भावः । 'समुदितेति ऐकाधिकरणावच्छिन्नेत्यर्थः, 'तद्व्यतिरेकसंशयस्येति, तथाच जलादावपि साध्यव्यतिरेकसन्देहात् कथं तत्र व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयः स्यादिति भावः । इदमापाततः पृथिव्यां साध्यसन्देहसत्त्वेन तत्र व्यतिरेकनिश्चयसम्भवेऽपि जलादौ तद्व्यतिरेकनिश्चये बाधकाभावात्, न ह्येकत्र सन्देहे सर्वत्र सन्देहः, पृथिव्यां रूपादिसन्देहेऽपि वायौ तदभावनिश्चयस्यानुभविकत्वात् जले जलभेदाभावग्रहसत्त्वेन विशेषदर्शनसत्त्वाच्च एकदेशविरहनिश्चयस्यापि समुदायसंशयविरोधित्वात् । न च प्रतियोगिमत्तानिश्चयस्थाभावनिश्चयहेतुत्वात् कथं जले तद्व्यतिरेकनिश्चय इति वाच्यम् । तादृशकार्य-कारणभावान्तरे मानाभावात् लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयमात्रस्थाभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् । अथ जलादौ साध्याभावनिश्चयः कथं स्यात् मनोभेदस्यापि प्रविष्टत्वेनायोग्यतया प्रत्यक्षासम्भवात् ।

पूर्वार्थप्रतिपादकात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम् ।
वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात् । न
च तद्दुहौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्च-
येऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यं ।

न च जल तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभेदाभाववत् जलभेदा-
भाववत्त्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । एतस्यापि व्यति-
रेकरूपत्वेन तादृशद्वादशभेदाभावाभावस्य क्वाप्यनिश्चितत्वेन व्यति-
रेकव्याप्तिनिश्चयसम्भवादिति चेत् । न । साध्याभावोपस्थिति-
जलेन्द्रियसन्निकर्षयोः सत्त्वेनोपनीतनिश्चये बाधकाभावादिति ।
वस्तुतस्तु पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति सशयानन्तर तेजोभिन्ना
पृथिवी जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संग्रयो हि तेजोभिन्नत्वाग्रे
सशयाकार एव भवित्यति सशयसामग्रीसत्त्वात् तथाचापसिद्धान्तः
धर्मितावच्छेदकाग्रे सशयाकारसशयस्यास्माभिरनङ्गीकारात् । अत-
एव धर्मिणि धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो गुरुरपि प्राचीनैः
सशये हेतुरुच्यते ।

किञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकं सामानाधिकरण्य-
समर्पणं विधेये प्रकारीभूय भासते इत्यत्र मानाभावः । किन्तु
विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टे विधेयवैशिष्ट्यमात्रं तद्विषयं तथाच कथ-
मुक्तसशयेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरित्येव
दूषणं सारं । 'एतेनेति, 'जलादिभ्योभिन्नेतीति, 'विप्रतिपत्तिरूपेति

तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं तस्य च न व्यतिरेकनिश्चाय-
कत्वमित्युक्तत्वात् स्वार्थानुमाने तदभावाच्च ।

इति श्रीज्ञेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलव्यतिरेकनुमानपूर्व-
पक्षः ।

प्रतिवाद्यभिमतसाध्यविरोधिकोटिप्रतिपादकेत्यर्थः, 'वादिवाक्यादिति
वाद्युक्तप्रतिज्ञावाक्यादित्यर्थः, 'अपूर्वार्थप्रतिपादकादिति पूर्वाप्रतीत-
स्यापि विशिष्टार्थस्य विशिष्ये विशेषणमिति रीत्या प्रतिपादकादि-
त्यर्थः, 'व्यतिरेकवैयर्थ्यादिति व्यतिरेकिणो व्यतिरेकसहचारज्ञान-
जन्यव्याप्तिज्ञानस्य तत्रानुमितिजनकलाभ्युपगमवैयर्थ्यादित्यर्थः, 'संश-
यः' तदुत्तरं सशयः स्यादित्यर्थः, 'तन्निश्चयार्थं' अगृहीताप्रनाष्ट-
कतन्निश्चयार्थं, 'व्यतिरेकी' व्यतिरेकिणो यथोक्तव्याप्तिज्ञानस्य तत्रा-
नुमितिजनकलाभ्युपगमः । 'संशयप्रसिद्धमिति अप्रामाण्यसशयाक्रान्त-
निश्चयविषयीभूतमित्यर्थः, 'तस्य च' तादृशनिश्चयस्य च, 'उक्तत्वात्'
सकलप्रामाणिकैरुक्तत्वात्, 'तदभावाच्चेति वादिवाक्यात् साध्यप्रसि-
द्धैरसम्भवाच्चेत्यर्थः, ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलव्यतिरेकनुमानपूर्वपक्षरहस्यं ।

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तः ।

उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिः
घटो न जलादिरिति प्रतीतेः । नन्वयमन्योन्याभावो न

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं ।

'इतरसकलभेदस्येति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
स्येत्यर्थः, 'न जलादिरिति न पृथिवीतर इत्यर्थः' । यद्यपि पृथिवी-
तरत्वस्य पृथिवीभामान्यभेदरूपस्य भेदविशेषणतया अतीन्द्रियपृथि-
वीघटितत्वात्तदवच्छिन्नान्योन्याभावो घटादौ कथं लौकिकप्रत्यक्षगम्य
अन्यथा गुरुतरघटान्योन्याभावोऽपि लौकिकप्रत्यक्षगम्य स्यात्^(१) ।
तथापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्ववद्भेद एव
पृथिवीतरत्व तत्र च पृथिव्या न प्रवेद्य इति भावः । इदमुपलक्षण
पृथिवीतरत्वरूपेण पृथिवीतरस्य भेदत्वरूपेण भेदस्य च खण्डन
प्रसिद्धत्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन पृथिवीतरभेद इति
निरधिकरणकसिद्धिसम्भव इत्यपि बोध्यः । अयोग्यधर्मानवच्छिन्न-
योग्यमावृत्तिप्रतियोगिताकत्वमभावप्रत्यक्षे तन्त्रमिति प्राचीनमते

(१) तथाच यथा गुरुतरघटान्योन्याभावस्य अतीन्द्रियगुरुत्वघटितत्वेन
न प्रत्यक्षं तथा पृथिवीतरभेदस्यापि अतीन्द्रियपृथिवीघटितत्वेन
न प्रत्यक्षमित्याशयः ।

प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसं-
सर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयने-

शङ्कते, 'नन्विति, 'अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वादिति, अतीन्द्रिय-
प्रतियोगिकत्वेन पृथिवीतरत्वस्यापि अतीन्द्रियतया अतीन्द्रिय-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकलाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, 'परमाणुसंसर्गाभाव-
वदिति, परमान्वन्योन्याभाववच्चेत्यपि बोध्यं । ननु परमाणुसंसर्गा-
भावादेरपि घटादौ न कथं लौकिकाद्यधगम्यत्वं तत्र तदधिकरण-
विशेष्यक-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गक-प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिमत्त्वोपलम्बसामान्याभावस्यैव तत्तदधिकरणेऽभाव-
ग्राहकत्वात्तस्य च तत्रापि सम्भवादित्यत आह, 'योग्यानुपलब्धेरिति
तत्तदिन्द्रिययोग्यतासहिताया एव निरुक्तानुपलब्धेस्तत्तदिन्द्रियजा-
भावलौकिकप्रत्यक्षजनकत्वादित्यर्थः, तत्तदिन्द्रिययोग्यधर्मावच्छिन्न-
तत्तदिन्द्रिययोग्यमाचवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वमेव चाभावस्य त-
त्तदिन्द्रिययोग्यत्वं, तच्च विषयनिष्ठतया अभावत्वावच्छिन्नलौकिक-
विषयतासम्बन्धेन चाचुपादिरूपतत्तदिन्द्रियजाभावप्रत्यक्षोत्पत्तौ हेतुः
परमानुसंसर्गाभावादेः प्रत्यक्षानुत्पत्त्या तथैव कल्पनात् । गुरुत-
रत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकगुरुतरघटाभावादेः चाचु-
पादिलौकिकसाक्षात्कारवारणाय अवच्छिन्नान्तं प्रतियोगिताविशे-
षणं, घटत्व-पटत्वत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यातीन्द्रियतया^(१)

(१) घटत्वत्वं घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वं तस्य च घटेतरा-
न्तर्गतपरमान्वाकाशादिरूपातीन्द्रियघटिततया अतीन्द्रियत्वमिति
तात्पर्यं ।

न्मीलनानन्तरं सप्तमः पिशाचो न भवतीति प्रतीते-
र्वाधकबलेन वायुर्वातीति वल्लिङ्गग्रहे।पक्षीणत्वादिति
चेत् । न । योच्चनुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिमत्त्व-

गुरुतरघटाभावादिवत्तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकजात्यभावमा-
त्रस्यैवाप्रत्यक्षत्वं सर्वसिद्धमेव दीधितिलतापि पदार्थखण्डने तथा
लिखनात् अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः किन्तु^(१) घटत्व-पटत्वादिजातीनां
तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लौकिकप्रत्यक्षगम्यः
जात्यभावप्रत्यक्षत्वप्रतिपादकं प्राचां गम्योऽपि तादृशजात्यभावपर^(२)
इत्यतो न तद्विरोधोऽपि^(३) । जातिनिष्ठतत्तद्भक्तित्व^(४) तादात्म्यसम्ब-
न्धेन तत्तज्जातिरेवेति तद्योग्यमेव । तत्तद्गन्ध-तत्तद्द्रवत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक-तत्तद्द्रव्यत्वभावस्य घ्राणज-रासनादिषाचात्-
कारवारणाय वायौ रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषसाक्षात्कारवारणाय^(५)

- (१) नन्वतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यातीन्द्रियत्वे घटत्वं
नास्ति इत्यादि प्रत्यक्षप्रतीते का गतिरित्यत आह, किन्त्विति ।
(२) तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्न-घटत्वादिजात्यभावमभिप्रेत इत्यर्थः ।
(३) न प्राचीनप्रत्यविरोधोऽपीत्यर्थः ।
(४) ननु घटत्वगतवद्वक्तित्वं तत्तादात्म्यविशिष्टघटत्वत्वं अतस्तदोपतादव-
स्यमित्यत आह, जातिनिष्ठेति ।
(५) अतुद्गूढरूपस्य चाक्षुष्योग्यत्वाभावात् रूपसामान्याभावस्य न चाक्षु-
ष्योग्यभावाच्चत्तिप्रतियोगिताकत्वमिति तात्पर्यम् ।

विरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु योग्यानुपलब्धिमा-
चम् अथवा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ

च वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणं, तत्तद्गन्धवत्त्व-तत्तद्द्रवत्वत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्य चानुपतावारणाय प्रथमं तत्त-
त्पदं, द्वितीयतत्तत्पदञ्च तादृशसैवाभावस्य घ्राणज-रामनादिप्रत्यक्ष-
तापत्तित्वाद्दवस्थवारणायेति भावः । नन्वेवं नयनोन्मीलनानन्तरं
स्नग्धः पिशाचो न भवतीति प्रत्ययोन स्यादित्यत आह, 'नयनेति,
'लिङ्गग्रहोपचीणत्वादिति लिङ्गग्रहजन्यत्वादित्यर्थः, नयनोन्मीलना-
नुविधानन्तु लिङ्गग्रहार्थमिति भावः । निरुक्तयोग्यत्वस्य व्यतिरेक-
व्यभिचाराच्च कारणत्वसम्भव इत्याह, 'योऽनुपलम्भ इति, 'हि'
यस्मात्, 'यः' देशः, 'अनुपलम्भः' प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
संसर्गक-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तानिश्चयाभाववि-
शिष्टः, न विद्यते उपलभ्योयत्र इति व्युत्पत्तेः, 'अधिकरण इति
निर्द्धारणे सप्तमी, तथाचाधिकरणेषु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभाव-
विशिष्टो योदेशः 'प्रतियोगिमत्त्वविरोधी' प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धसंसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः, 'सः' देशः, 'अभावं ग्राह-
यति' अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकसाक्षात्कारविषयो
भवति, यथा योग्यद्रव्यवृत्तिगुण-कर्म-सामान्यादिकं रूपसामान्या-
भावस्य, घटादिः खेदसामान्याभावस्य, तद्भूतरूपवान् परमाणुर्महत्त्व-
सामान्याभावस्य, महान् वायुरुद्भूतरूपसामान्याभावस्य च लौकिक-

पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् अधिकरणे प्रतियोगिस-
त्त्वञ्च तर्कितं यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भव-

प्रत्यक्षविषयः, अयं गुणादिर्यदि चक्षुःसयुक्तमहत्त्ववदुद्भूतरूपवत्सम-
वेतले सति रूपवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, घटो यदि महत्त्वोद्भूत-
रूपवत्त्वे चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सति खेहवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्,
पृथिवीपरमाणुर्यदि उद्भूतरूपवत्त्वे चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सति महत्त्ववान्
स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, महान्वायुर्यदि महत्त्वे सति चक्षुरादिसं-
युक्तत्वे च सत्युद्भूतरूपवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, इत्यापादने मूल-
शैथिल्यविरहादित्यर्थः, 'न त्विति तु शब्दः अतदित्यर्थे, नातो निरु-
क्तयोग्यतासहितैव निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारणं व्यति-
रेक्यभिचाररदित्यर्थः । ननु योग्यद्रव्यवृत्तिगुण-कर्म-सामान्यादिषु
रूपसामान्याभावादीनां लौकिकप्रत्यक्षमेवासिद्धं पराणुसंसर्गाभाव-
लौकिकप्रत्यक्षवारणाय लाघवाच्चिरुक्तयोग्यताया एवाभावनिष्ठतया
अभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पनादन्यथा तत्र तेषां लौकिकप्र-
त्यक्षाभ्युपगमे मनोवाञ्छादावपि तेषां लौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय
यत्राधिकरणे तादृशापादनं न सम्भवति अनन्ततत्तदधिकरणभेदस्या-
धिकरणनिष्ठतया वक्ष्यमानक्रमेण तत्तदभावलौकिकप्रत्यक्षकारण-
त्वकल्पने महागौरवापत्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति निरुक्तयोग्यताया-
एवाभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वे इत्यर्थः, 'रूपाभावप्रतीतिवदिति,
रूपाभावपदं महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावपरं घटादिवृत्ति-
तत्तद्रूपाभावपरं वा, पूर्वपक्षिनये तस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्य-

दुपलभ्येत न पिशाचानुपलम्भः स्यात् । न च पृथिवी
जलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्मवत्त्वात् तेजोवत् एवमन्ये-

त्वात् सिद्धान्तिनयेऽपि वायौ तत्रत्यज्ञानभ्युपगमात्, 'पृथिवीत्वा-
भावप्रत्ययेति^(१) तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वाभाव-
लौकिकचाक्षुषप्रसङ्गादित्यर्थः, निरुक्तयोग्यतायास्तादृशपृथिवीत्वा-
भावे सत्त्वात् ।

ननु परमाणौ पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषः किं परमाण्वंग्रे-
ऽलौकिकरूप आपाद्यते स्थूलजले पृथिवीत्वाभावेन समं लौकिक-
सन्निकर्षदशायां परमाण्वंग्रे उपनीतभानात्मात्मकस्य पृथिवीत्वाभा-
वलौकिकचाक्षुषस्येष्टत्वात् । न च परमाणुघटितचक्षुःसन्निकर्षेण पृथि-
वीत्वाभावलौकिकचाक्षुष आपाद्यते इति वाच्यं । चक्षुःसंयुक्तमद्दुद्धूत-
रूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाद्यभावग्राहकतया तद्घटितसन्निक-
र्षेण तच्चाक्षुषासम्भवात् परमाणुसन्निकर्षदशायां पृथिवीत्वशून्ययोग्य-
पदार्थान्तरसन्निकर्षस्यावश्यकतया तदानीं पृथिवीत्वाभावसाक्षात्का-
रस्यावश्यकत्वेन तत्र परमाणुघटितसन्निकर्षजन्यत्वाभावस्य ग्रथनिर्ण-
यत्वाच्चेति चेत् । न । परमाण्वाद्यंग्रे उपनीतभानात्मकोऽपि पर-
माणादिवैशिष्ट्यावगाहिपृथिवीत्वाद्यभावलौकिकचाक्षुषो न भवति
इति सिद्धान्तात्, परमाणौ पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो न भवति

(१) पृथिवीत्वाभावप्रत्ययप्रसङ्गादित्यपि कस्यचिन्मूलशुक्तकस्य पाठो मधु-
राभाषस्वरसेनानुमीयते ।

भ्योऽपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेति विशेषणं दत्त्वा समवा-
यभेदसाधनादन्वयिन एव पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धि-

वायौ रूपसामान्याभावसाक्षात्कारो न भवतीत्यादिषकलप्रामाणिक-
सिद्धान्तप्रवादान्यथानुपपत्त्या तथैव सिद्धान्तस्य निर्णयित्वादेवं सर्वत्र ।
न चैवं सिद्धान्ते सूक्ष्मजले पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षानन्तरं पृथिवीत्वा-
भावसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या पृथिवीत्वाभावप्रकारेण परमाणोऽस्वा-
चुषो न स्यात् इति वाच्यं । तत्र पृथिवीत्वाभावनिष्ठाऽलौकिकप्रका-
रतानिर्हृतविषयताया एव परमाणवभ्युपगमात् तन्निष्ठलौकिक-
प्रकारतानिर्हृतविषयतायास्तु सन्निकृष्टसूक्ष्मजलमात्रवृत्तित्वादिति
भावः । एतच्चोपलक्षणं निरूक्ततत्तदिन्द्रिययोग्यत्वं तत्तदिन्द्रियजन्य-
लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं तत्तदिन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्काराप्र-
तिबन्धकत्वं वा, नाद्यः भूतलादौ घटादिसामान्याभावस्याप्यचाचुप-
तापत्तेः दैवात् स्वगादिमात्रगृहीतघटादिव्यक्तेरपि तदप्रतियोगिकु-
चिन्तित्वात् । न द्वितीयः प्रतिबन्धकत्वाननुगमेनाननुगमताद-
वस्थ्यात् तत्तद्भवत्व-तत्तद्भवत्वावच्छिन्नतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्यापि
घ्राणज-रासनादिप्रत्यक्षविषयतापत्तेः द्रव्यस्य घ्राणजादिप्रत्यक्षप्रतिब-
न्धकत्वे मानाभावात् गन्ध-तत्त्वमेवतघ्राणजादिकं प्रति घ्राणसंयुक्त-
समवाय-घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायादेर्हेतुतथैव द्रव्यस्य घ्राणजप्रत्यक्षा-
पादनासम्भवात् । ननु समामेन्द्रियजन्य-प्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टप्रतियोग्याहार्यारोपस्याभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुतया तदभवा-

रिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं । जलादिभिन्ना सती
समवायभिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरे-

देव जलपरमाणौ न पृथिवीत्वाभावलौकिकप्रत्यक्षं परमाणोरघोष्य-
तया तत्र चक्षुषा पृथिवीत्वारोपासम्भवादित्यत आह, 'अधिकरण-
दति जलपरमाणावित्यर्थः, 'प्रतियोगिसत्त्वञ्च' पृथिवीत्वाभावस्य
प्रतियोगिसत्त्वञ्च पृथिवीत्वाभावस्य प्रतियोगिसत्वमपि, 'तर्कितं'
विशेष्यतया सम्भवदाह्वार्यारोपकं । नन्वेवं तव नयेऽपि योग्या-
धिकरणमादाय लौकिकसन्निकर्षदग्गायां उपनीतपरमाणुप्रका-
रको न कुतः पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषः, कुतो वा वायौ
रूपं नास्ति वायौ स्नेहो नास्तीत्याद्युपनीतवायुप्रकारकोरूपसामा-
न्याभाव-स्नेहसामान्याभावयोर्न लौकिकचाक्षुषः, कुतो वा परमाणौ
महत्त्वं नास्तीति मनसि महत्त्वं नास्तीत्युपनीतपरमाणु-मनः-
प्रकारको न महत्त्वाभावलौकिकचाक्षुषः, कुतो वा मनसि पवनीय-
परमाणौ वा नोद्भूतरूपाभावस्य लौकिकचाक्षुषः, अभावानां योग्य-
त्वात् अन्यथा अन्यत्रापि तस्यलौकिकचाक्षुषानुपपत्तेः विना च कार-
णभावं कार्याभावानभ्युपगमात् । अथ यस्मिन्नधिकरणे पञ्चवृत्ति-
धर्मविशेषितेन प्रतियोगिग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तविशेषि-
तेन च तत्संसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन तद्गर्भावच्छिन्नत्वेन हेतुत्वात्त-
दिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारवत्त्वमापादयितुं शक्यते तदधिकरण एव
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन
तदिन्द्रियजन्यतादृशाभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अन्यत्राधिकरण इति

किसाध्यत्वात् । न च घटस्यापि पक्षत्वाद्दंशतः सिद्धसा-
धन, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात्, पक्ष

नियम, यत्राधिकरणे तादृग्भाषादनादिक न सम्भवति तत्तदधि-
करणभिन्नत्वस्वरूपस्याधिकरणयोग्यत्वस्याधिकरणनिष्ठतया तादृग्-
विषयतासम्बन्धेन तत्तदिन्द्रियजन्य-तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्ययो-
त्पत्तौ हेतुत्वादित्यच्च परमाणादावेव तादृग्पृथिवीत्वादिमत्त्वे च
चाक्षुषवत्त्वापादनासम्भवान्न तत्र चक्षुरादिना तदभावस्य योग्यस्यापि
ग्रह, किन्तु योग्यजलादावेव तद्ग्रह, घटादौ समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्त्रेहादिषामान्याभावस्तु चक्षुरादिना गृह्यत एव
घटो यदि चक्षुरादिसयुक्तत्वे सति महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वे च सति
स्त्रेहवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात् इत्यापादनस्य मूलग्रिथिलत्वविर-
हात् व्यर्थविशेषणलेष्टापत्त्यो सम्भवेऽपि मूलग्रैथिल्यविरहादेवापाद-
नादियोग्यतानपायात् आपत्त्यादे सर्वत्रासम्भवात् व्याख्यादिभ्रम-
जन्यापाद्यव्यतिरेकादिभ्रमजन्यापत्त्यादेरतिप्रसङ्गत्वाच्च योग्यताया एव
यथोक्तनियमघटकत्वात् सा च प्रकृते व्याप्तिमात्र, नन्विष्टापत्त्यादि-
विरहेऽपीति चेत्तर्हि चक्षुरादिना वाय्वादौ तद्भक्तित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्त्रत्वव्यन्ताभावप्रत्ययमपि न स्यात् वाय्वादौ स्तम्भत्वव-
त्त्वेन साक्षात् साक्षात्कारवत्त्वापादानासम्भवात् गृहादिधारकस्यैव
स्तम्भपदवाच्यतया चक्षुसयुक्तत्वे पिशाचात्मकस्तम्भे मूलग्रैथिल्यादि-
त्यतश्चाह, 'यदि हीति, 'स्तम्भ पिशाच स्यात्' चक्षुसयुक्त कश्चित्
पिशाच स्तम्भ स्यात्, 'स्तम्भवदुपलभ्येतेति भोऽपि पिशाच पिशाच-

तावच्छेदकनानात्वे हि तत्, अतएवानित्ये वाङ्मनसे
इत्यचानित्या वागितिबुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वादंशतः

स्तम्भान्तरवशाच्चुषः स्यादित्यर्थः, स्तम्भत्वस्य महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वनियत-
त्वादिति भावः । 'न पिशाचानुपलभः स्यात्' न सर्वः पिशाचो-
लौकिकसाक्षात्काराविषयः स्यात्, पिशाचत्वं लौकिकसाक्षात्कारा-
विषयत्वव्याप्यं न स्यादिति यावत्, तथाच पिशाचत्वस्य लौकिक-
साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वान्यथानुपपत्त्या स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्तौति
यथोक्तनियमे न किमपि बाधकमिति भावः । वस्तुतस्तु पनसाम्रादि-
स्तम्भसाधारणस्य स्तम्भत्वस्य पिशाचवृत्तित्वे पनसत्वासत्त्व-पिशाचत्व-
सादाय साङ्ख्यापत्तेः किन्तु स्तम्भत्वं आसत्त्व-पनसत्वादिव्याप्यं नाना,
तच्च न पिशाचवृत्ति पिशाचोऽपि यदि स्तम्भस्तदा तद्वाप्यस्तम्भत्वं
पिशाचत्ववदतीन्द्रियमेव तदत्यन्ताभावो न क्वपि लौकिकाध्यक्षगम्य-
इति यथोक्तनियमे न किमपि बाधकं इत्येव तत्त्वं । यथोक्तनियमस्य
प्रवृत्त्यवयवव्यावृत्तिरस्मत्काले सिद्धान्तरहस्ये अभावग्राहकयोग्यता-
विचारे अनुसन्धेया । 'द्वादशभिन्नेति विगेषणमिति द्वादशभेदान्पवे
विगेषणीकृत्येत्यर्थः, 'समवायभेदसाधनादिति समवायावृत्तिधर्म-
वत्त्वादिरूपसमवायभेदसाधकाद्धेतोरित्यर्थः, 'अन्वयिन एवेति अन्व-
यसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानादेवेत्यर्थः, 'भेदसिद्धिरिति, अस्त्विति
शेषः, 'किं व्यतिरेकिणेत्येति किं व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञान-
नस्थानुमितिकरणत्वेनेत्यर्थः । 'जलादिभिन्ना सतीति, विगिष्टाधि-
करणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विगेष्यतावच्छेदकस्य

सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्ध-
स्यैव साध्यत्वात्। न च घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन

विधेये प्रकारत्वादित्यभिमानः, 'त्रयोदशभिन्नेतीति पृथिवीतर-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः', 'अतिरेकिमाध्यत्वात्'
व्यतिरेकिण एव साध्यत्वात्, एवकाराद्ययोक्तहेतुकान्वयिव्यवच्छेदः।
'सर्वा पृथिवीति, पृथिवीलस्यावच्छेदकत्वस्फोरणाय सर्वपदं, 'इत्युद्देश्य-
प्रतीतेः' इत्याकारकफलीभूतानुमितिसमानाकारप्रतीतेः, पृथिवी-
त्वावच्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदकक पृथिवीतरभेदप्रकारकप्रती-
तेरिति यावत्, तथाच तद्गर्मावच्छेदेन तद्गर्मधर्मितावच्छेदककानु-
मितिं प्रति तद्गर्मावच्छेदेन तद्गर्मधर्मितावच्छेदककसिद्धेरेव प्रति-
बन्धकतया घटत्वावच्छेदेन घटे सिद्धिमत्त्वेऽपि पृथिवीत्वावच्छेदेन
पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककानुमितौ अविरोध इति भावः। ननु
तद्गर्मावच्छेदेन तद्गर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिं प्रति तदन्यधर्मा-
वच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नसममानविशेष्यताकसिद्धिरपि प्रति-
बन्धिका अनित्ये वाङ्मनसे वाङ्मनोऽन्यतरत्वादित्यादौ वाक्यता-
वच्छेदेन वाक्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धेरपि मनस्त्वावच्छेदेन मनस्त्वा-
वच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तथाच घटत्वा-
वच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धिमत्त्वे पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथि-
वीत्वरूपेण घटे कथमनुमितिरित्यत आह, 'पचतावच्छेदकनानाले
धीति तद्गर्मावच्छेदेन तद्गर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वे सति तदन्यधर्मा-

संशय-सिपाधयिषयोरभावादिति वाच्यं । सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्रकारकसिपाधयिषयाश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा अतस्तेन रूपेण संशय-सिपाधयिषे न स्तः पृथिवीत्वेन ते भवतः एव धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वते वह्निसंशयवत्, यद्वा सर्व्वत्वेन

वच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितौ हीत्यर्थः, 'तत्' तदन्यधर्मावच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नसममानविशेष्यकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं, 'उद्देश्यायाः' उद्देश्यानुमितिविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यिकायाः, उद्देश्यानुमितिश्च मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिः, 'सिद्धत्वात्' सत्त्वात्, 'अंगतः सिद्धसाधनं' अंगतः सिद्धेरेवोपधायकं साधनं, वाक्यल-मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितेरनुपधायकं साधनमिति यावत् । ननु लाघवात्तद्वर्त्मिकसिद्धित्वेनैव तद्वर्त्मिकानुमितिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकता धर्मविशेषान्तर्भावस्थावश्यकत्वादित्यत आह, 'अन्यथेति यदि तद्वर्त्मिकसिद्धित्वेनैव तद्वर्त्मिकानुमितिसामान्यं प्रति विरोधित्वं तदेत्यर्थः, 'अनुमानमात्रेति हेतु-साध्यसहचारघटकतया अधिकरणत्वरूपेण निखिलसाध्याधिकरणे साध्यवत्त्वविषयकथापिज्ञानजन्यानुमितिमात्रोच्छेदापातादित्यर्थः, 'पक्षेति सप्रम्यर्थे पक्षी, 'सिद्धस्यैव' सहचारघटकतया निश्चितस्यैव, 'साध्यत्वात्' तादृगानुमितौ विधेयत्वात् । 'न चेति,

रूपेण न पक्षता सर्व्वत्राविप्रतिपत्तेः घटाद्येकदेशे
 इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ
 सामान्ये इतरभेदसाधने अर्थान्तरं, किन्तु सामान्येन
 पृथिवीत्वेन यावद्देव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव
 पक्षता विशेष्याननुगमात् । तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना
 पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं

मन्देह सिषाधयिषयोरन्यतरस्य पक्षतात्ववादिना प्राचा नय इति
 शेष, 'पक्ष' अनुमित्युद्देश्य । 'सर्वा पृथिवीति सकलपृथिव्या विशे-
 यत्वस्फोरणाय सर्वपदं, पृथिवीत्वरूपेण सकलपृथिवीविशिष्यकेतर-
 भेदसमयस्येत्यर्थ', 'तत्रकारकेति पृथिवीत्वावच्छिन्नसकलपृथिवीवि-
 शेष्यकसिद्धित्वप्रकारकसिषाधयिषायास्येत्यर्थ', 'सामान्यत' पृथिवी-
 त्वरूपेण, ननु घटे विशेषदर्शन-सिद्धिसत्त्वेन कथं मशय सिषाधयिष-
 योस्तद्विषयत्व ज्ञानार्दे' स्वरूपमत एव स्वविषयकेच्छाविरोधित्वादि-
 त्यत आह, 'घटत्वेनेति, 'सिद्धिर्वेति, 'अत इति, 'पर्वते' पर्वतत्व-
 विशिष्टे, इदमुपलक्षण प्रत्यक्षत सिद्धिसत्त्वेऽपि अनुमितित्वादिरूपेण
 मशय-सिषाधयिषयोबाधकाभावाच्च, समानधर्मिकनिश्चयस्यैव मशय-
 विरोधित्वमते समाधत्ते, 'यद्देति, 'सर्वत्वेनेति तस्या पृथिव्या न
 पक्षतेत्यर्थ', 'अविप्रतिपत्ते' असमयात्, 'विप्रतिपत्तौ' मशये, 'सामान्य
 इति, मन्देहाविशिष्येऽपीति शेष, 'इतरभेदसाधने' इतरभेदानु-
 मित्यभ्युपगमे, 'अर्थान्तर' सिद्धान्तान्तर, अपसिद्धान्त इति यावत्,

व्यतिरेकिणा, घटसाधारणपक्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत्
पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात् पक्षान्यत्वं हि तत्रा-
तन्त्र, किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकं । न च
पृथिवीत्वाग्रहे पूर्वं गृहीतं यत्र साध्य पश्चात् स्मर्यते
तत्र हेतु-साध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्भ्यतिरेकवतार-
इति वाच्यं । हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवी-
त्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यभा-

तद्भूमिकानुमितो तद्भूमिकमग्रयस्यैव प्राचीनमते पक्षतात्वादिति
भाव । 'अविप्रतिपत्तेरिति यथाश्रुतन्तु न सगच्छते स्वार्थानुमाने
विप्रतिपत्त्यभावेन विप्रतिपत्त्वभावस्य पक्षतात्वाभावाप्रयोजकत्वात् ।
'सामान्येति सकलपृथिवीनिष्ठेनेत्यर्थ, 'विप्रतिपत्तिविषय' मग्रय-
विषय, 'पक्षता' पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वेनानुमित्युद्देश्यता,
'अननुगमादिति सर्वत्रेतरभेदस्यानिश्चयादित्यर्थ । शङ्कते 'तर्ही-
त्यादिना 'वेदित्यन्तेन, 'कि व्यतिरेकिणेति कि व्यतिरेकव्याप्त्युप-
न्यासेनेत्यर्थ, अत एवाग्रे व्याप्त्युपन्यासस्येति सगच्छते, पूर्वमतेऽप्यनु-
मितित्वमुपपादयति, 'अभेदानुमानवदिति अथ घट पूर्वानुभूत-
घटाभिन्न तद्घटवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादिस्मैर्यमाधका-
भेदानुमानवदित्यर्थ । 'पृथिवीत्वाग्रहइति यत्र स्थले पूर्वं गृहीत
साध्य उदोषकमहिम्ना पृथिवीत्वाग्रहे पश्चात् स्मर्यते इत्यर्थ,
साध्यस्य प्रत्यक्षतादशाया पृथिवीत्वस्यापि प्रत्यक्षमावश्यकमत स्मरण-
पर्यन्तानुधावन, 'व्यतिरेकवतार' व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यास । 'घट-

वादिति चेत्, सत्यं, अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यास-स्यापर्यनुयोज्यत्वात् तदुक्तं, आस्तां तावदयं सुहृदु-पदेशः, केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् । अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते, अत एवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादि-मिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोद-शान्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वासाधारण्ये ।

इति, इदञ्च घटसाधारणपञ्चतादशायामित्युक्तं, अन्यथा तु अन्वयिन्-पक्षे बोध्यं । 'पृथिवीत्वयहेति, पञ्चतावच्छेदकप्रकारेण पञ्चज्ञान-स्यावश्यकत्वात् इति भावः । 'इतरभेदेति, तथाच पक्षैव अन्व-यिदृष्टान्तत्वं सम्भवतीति भावः । न च प्रत्यक्षतः पृथिवीत्वयदृश्या-यामितरभेदयोर् नावश्यकः प्रतियोगिज्ञानस्य तदा अभावादिति वाच्यं । व्यतिरेकव्याप्तिघटकत्वेन तज्ज्ञानस्य तदानीमावश्यकत्वा-दिति भावः । 'अन्वयितुल्यतयेति यथा अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य व्यति-रेकव्याप्तिज्ञानविरहस्यलेऽतुमितिजनकत्वमनुभवसिद्धं तथा अन्वय-व्याप्तिज्ञानविरहस्यले व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यातुमितिजनकतया अनु-भवसिद्धतयेत्यर्थः, 'अन्वयाप्रतिसन्धानेति अन्वयातुपन्यासदशायामि-त्यर्थः, तदुपन्यासदशायान्तु अधिकेन नियन्तात् पर्यनुयोगो भवत्येव इति भावः । 'अयमिति अन्वयिनैव इतरभेदसिद्धौ किं व्यतिरेक-

यदा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्या-
 भाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानान्नयोद्दशभिन्नस्य
 सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोद्दशभिन्नत्वं साध्यं । न
 चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पश्चादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः ।
 वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति
 चेत् । न । पृथिवी त्रयोद्दशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना
 अप्रतीतेः । नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोद्दशभिन्नप्रति-
 योगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्न-
 तद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत् । न । अप्रयोजकत्वात्
 प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वशब्दा-

व्याप्त्युपन्यासेनेति सुद्धदुपदेश इत्यर्थः, एतदागङ्गाया असद्युक्तिकत्वा-
 दिति भावः । 'केवलव्यतिरेकिलक्षणमिति केवलव्यतिरेकस्वरूप-
 मित्यर्थः, 'निर्व्यूढमिति, अन्यथाप्रतिसन्धानदशायामपि व्यतिरेक-
 व्याप्तिज्ञानादनुमितेरनुभवसिद्धत्वेन तस्यापि हेतुत्वादिति भावः ।
 'प्रसिद्धाः' प्रत्येकवैधर्म्यलिङ्गकारुमित्यादिना प्रसिद्धाः, 'पृथिव्यां
 साध्यन्त इति पृथिव्यां त्रयोद्दशत्वरूपेण साध्यन्ते इत्यर्थः, प्रत्येक-
 रूपेण साध्यत्वे अग्रे 'नान्वयित्वासाधारण्ये' इत्यमङ्गतेः । न च
 त्रयोद्दशान्योन्याभावानां प्रातिस्विकरूपेण त्रयोद्दशप्रसिद्धत्वेऽपि
 साध्यतावच्छेदकत्रयोद्दशत्वप्रकारेण सिद्धभावात् कथमनुमितिरिति
 वाच्यं । भिन्न-भिन्नाधिकरणस्थानामप्यभावानां त्रयोद्दशत्वादिना

अथत्वादेः^{१)} अतिरिक्त विनानुपपत्तेः । नन्वितरभेदे
यद्यन्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदे न सिद्धेत अभावस्या-
भावान्तराभावात्, यदि च तेन समं स्वरूपभेद एव
साध्यः तदानुगमादनुमानाप्रवृत्तिः, भावोऽभावो न
भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलाद्भावस्यापि अन्योन्याभा-
वोऽस्तीति केचित्, तन्न, अपसिद्धान्तात् । अनतिप्रस-
क्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधि-
काभावे मानाभावाच्च इति चेत् । न । इतरभावान्यो-

ज्ञानसम्भवात् भिन्नाधिकरणस्य घटयोर्दोषा घटादिरिति प्रतीतिवत्,
'जलादिमिलितेति आकाशेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्या-
भावानुमित्यसम्भवेऽपीत्यर्थ', आकाशस्यैकव्यक्तित्वेन तत्रैकदेशे साध्य-
प्रसिद्धसम्भवादिति भावः । चयोद्ग्रभेदानां चयोद्ग्रप्रत्येक प्रसि-
द्धिसुक्ता एकैव तेषां प्रसिद्धिमाह, 'जलमिति तेज प्रभृतिदा-
दग्रभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगीत्यर्थ', यथाश्रुते पृथिव्या साधनीयस्य
चयोद्ग्रभेदस्यास्मादभिद्धे जलभेदस्येवासिद्धत्वात्, इदञ्च प्रमाणा-
न्तरेण पृथिव्या दादग्रभिन्नलस्य प्रसिद्धिदशाया बोध्य, 'चयोद्ग्र-
भिन्नत्वमिति चयोद्ग्रलरूपेणेत्यर्थ । प्रकृते 'वस्तुगत्येति, 'पृथिवी
चयोद्ग्रभिन्नेतीति पृथिवी जलादिचयोद्ग्रभिन्नेत्यर्थ' । 'प्रकृते
चेति 'यदा जल' इत्येतेत्यर्थ', 'अनुभूयमानेति तेज प्रभृतिदा-

न्याभावस्य साध्यत्वात् । न चैवमभावादविवेकताद-
वस्थं, तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा
साध्यत्वात् ।

अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभाव एव साध्यः
जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्त-
दसाधारणतत्तद्बर्मात्यन्ताभावयोगोवा एते चाभावा-
जलत्वं न घटादौ घटादिजलात्यन्ताभाववदिति प्रत्य-
क्षादेः^(१) क्वचित्तत्तद्वैधर्मादेव प्रसिद्धा इति ना-

दशभिन्नपृथिव्यादौ अनुभूयमानस्येत्यर्थः, 'पृथिवीवेति तेजःप्रभृ-
तिदादशभिन्नपृथिवीनिष्ठान्योभावानुमानमधिकृत्य, 'शब्दाश्रयवेति
आकाशेतरभेदानुमानस्यले तेजःप्रभृतिदादशभिन्नाकाशनिष्ठान्यो-
न्याभावानुमानमधिकृत्येति, 'अतिरिक्तमिति पृथिव्यादेर्जलाद्य-
तिरिक्तत्वं विनेत्यर्थः । चयोदशरूपेण चयोदशभेदाः साध्या-
इति द्वितीयकल्पे शङ्कते, 'नचिति, इतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकसामान्याभावस्य साध्यत्वे एतदाशङ्काया असङ्गतेः तस्याभावा-
भावप्रतियोगिकस्यैकत्वादिति मन्तव्यं, 'अभावान्तरेति अधिकर-
णतिरिक्तभेदेत्यर्थः, 'स्वरूपभेद इति अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः,
'अनुगमादिति अधिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशरूपेण साध्यत्वा-
सम्भवादित्यर्थः । अत्र कस्यचित् समाधानमाशङ्कते, 'अवाधितेति

प्रसिद्धिः । तावतामभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत्, किमेतावता, न हि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव तावद्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम् अन्यथा सिद्धसाधनात्, मिलितानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदोहि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः । न च हेतोरसाधारण्यं, तावद्भावयोगौ ह्यत्र सपक्षो भवति न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान्

अभावत्वाग्ने अबाधितप्रत्ययेत्यर्थः, 'अस्ति' अतिरिक्तोऽस्ति, अयमेकदेशिनं प्रति नापसिद्धान्त इत्यत आह, 'अनतिप्रसक्तेति, 'मानाभावादिति । न चाभावत्वाग्ने अबाधितोक्तप्रत्यय एव मानमिति वाच्यं । इदमिदं भवतीति प्रतीतिषाच्चिकक्षाभावत्वस्य भावे स्वीकारात् अतिरिक्तधर्मिकल्पनामपेक्ष्य लाघवादिति भावः । 'स्वरूपभेदश्चेति अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वरूपेणेत्यर्थः, 'अन्वयिनेति भावत्वहेतुकाशयिनेत्यर्थः, 'व्यतिरेकिणेति पृथिवीत्वादिहेतुकव्यतिरेकिणेत्यर्थः, न चासाधारण्यं, अन्यत्र साध्यानिर्णयदश्यायामनुमानप्रवृत्तेः, इदमुपसन्नवर्णं अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वत्वे घति जलादित्रयोदशान्योन्याभावस्य साध्यत्वे प्रथमानुमानेनाप्यभावभेदः सिध्यतीति मन्तव्यं ।

'पृथिवीत्वभिद्येति पृथिवीत्वसाध्याधिकारणेत्यर्थः । न च साध्यसिद्धि-

साध्यतायास्तावत्पर्याप्तेः^(१) । यदा जलत्वात्यन्ताभाव-
स्तीजस्त्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात्
घटत्वात्यन्ताभाववत्^(२), एवमत्यन्ताभावान्तरसामाना-
धिकरण्यमपि तत्र साध्यमिति काप्रसिद्धिः ।

रित्यस्वरसेनाह, 'जलत्वादीति, 'तावन्तः' त्रयोदशेत्यर्थः, 'तत्तदसाधा-
रणेति जलाद्यसाधारणेत्यर्थः, 'योग इति, पक्षधर्मतावललभ्यसाध्य-
सम्बन्धाभिधानं न तु सम्बन्धपर्यन्तं साधनं, तथा सति 'न हि
तावद्वैशिष्यं' इत्यधिमघन्यविरोधात् । न चैवं पूर्वाभेदः, अत्र जल-
त्वादिनियतस्त्रेहाद्यभावोऽपि साध्य इति पूर्वतो भेदात्, 'कचित्' मन-
स्त्वात्यन्ताभावादौ । शङ्कते, 'तावतामिति, 'अन्यथेति पक्षधर्मतावल-
लभ्यस्य पक्षे साध्यवैशिष्यस्य प्रसिद्धिरपि यद्यङ्गं तदेत्यर्थः, ननु जल-
त्वादिप्रतियोगिकतावदत्यन्ताभावाः प्रत्येकमेव साध्याः अनुमितिः
परामर्शश्च समूहालम्बनरूप इत्युक्तौ असाधारण्यं मिलितलरूपेण
साध्यतायान्तु अप्रसिद्धिः तेन रूपेण कुत्राप्यसिद्धेरित्यत आह,

(१) तावति न पर्याप्तेरिति घ० ।

(२) 'घटात्यन्ताभाववदिति क ख गचिङ्गितपुस्तकपाठः परन्त्वयं न समी-
चीनः 'पदार्थविभाजकधर्मात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः' इति कस्यचिद्वा-
ख्यानस्यासङ्गत्यापत्तेः वृष्टान्तस्य घटात्यन्ताभावस्य पदार्थविभाजक-
धर्मात्यन्ताभावत्वविरहेण हेतुवैकल्यप्रसङ्गात् । घटत्वात्यन्ताभाव-
रूपदृष्टान्तस्य घटत्वस्य साक्षात्पदार्थविभाजकत्वाभावेऽपि परम्प-
रया पदार्थविभाजकत्वात् न हेतुवैकल्यमिति ध्येयम् ।

किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धा एव ते च भेदप्रतियोगिना
मेयत्वादितौतरभेदोऽपि सुग्रह एव । ननु पृथिवी
नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति प्रतिरोध इति
चेत् । न । इतरभेदनिषेधोऽहीतराभेदः न तु तेजःप्रभृ-
त्यभेदः^(१) जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् चतुर्द-
शभेदानां चैकत्र विरोधेनासम्भवात् चतुर्दशभेदानां

‘मिलितानामपीति त्रयोदशत्वाद्यवच्छिन्नानामपीत्यर्थः, ‘यत्किञ्चिदे-
केति^(२)यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नत्वमित्यर्थः, स च प्रकृते त्रयोदशत्वादि
संख्यासमानकालौनमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेवेति भावः । ‘स चेति,
भिन्न-भिन्नाधिकरणस्थानामयभावानां मानशोपस्थित्या अपेक्षाबुद्धि-
विषयत्वप्रकारेण ज्ञानसम्भवात् भिन्नाधिकरणस्य घटयोर्दोषघटाविति
प्रतीतिवदिति भावः । ‘तावद्भावयोगीति तावद्भाववत्तया निश्चित-
इत्यर्थः, ‘कतिपयाभाववान्’ कतिपयाभाववत्तया निश्चितः, ‘साध्य-
ताया इति साध्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तया
निश्चित्य सपत्न इति भावः, ‘अत्यन्ताभावत्वादिति तेजस्त्वानियता-
त्यन्ताभावत्वादित्यर्थः, तेन तेजोऽन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादौ
वस्तुतस्तेजोऽविषया च या चतुर्दशविषया धीयन्तिस्तद्विषयत्वात्यन्ता-

(१) न च तेजःप्रभृत्यभेद इति ख०, ग० । स च न तेजःप्रभृत्यभेद-
इति घ० ।

(२) ‘किञ्चिदेकधर्मावच्छेदोऽपि’ इत्यत्र ‘यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छेदोऽपि’
इति कस्यचिन्मूलद्रव्यस्य पाठ एतेनानुभोयते ।

चैकत्र वृत्तौ न विरोधः । यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतर-
भिन्ना तत्साध्याधिकरण-पृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरण-
वत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति, तन्न,
अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा जला-
दावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । एवं तर्हि पृथिवी जलं
पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति-
सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न । अजलस्य घटादेः प्रत्य-
क्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य

भावादौ च न व्यभिचारः, पदार्थविभाजकधर्मात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः
इति कथित् । 'तत्रेति जलत्वात्यन्ताभाव इत्यर्थः, 'काप्रसिद्धिरिति,
तेजस्त्वात्यन्ताभाव-वायुत्वात्यन्ताभावादि समानाधिकरणजलत्वात्य-
न्ताभावस्यैव साध्यत्वादिति भावः ।

अन्येतुमतं समाप्य प्रकारान्तरेण साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति, 'किञ्चेति,
'ते चेति, पृथिवीतरत्व भेदप्रतियोगितावच्छेदक व्यतिरेकिधर्मत्वात्
इत्यत्र तात्पर्यं, अन्यथा इतरप्रतियोगिकभेदप्रसिद्धावपि तेजस्त्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धेरिति ध्येय । 'न तु तेज प्रभृतीति,
प्रातिस्निकरूपेण चतुर्दशभेदानामभाव' साध्य इत्यभिप्रायेणेदं दूषणं,
अन्यथा पृथिवीतरभेदाभावस्य पृथिवीतरत्वस्य जले मत्त्वादसङ्गते ।
बाधनयाच, 'चतुर्दशेति, अभावमादाय चतुर्दशत्व बोध्य, स्थापनानु-
माने बाधमुद्धरति, 'चतुर्दशेति । 'जलादावपीति, तत्रापि तत्साध्या-

न्यूनत्वात् तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव ।
 ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादि-
 कार्यवत्त्वादेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ कथं व्यति-
 रेकादिनिरूपणं, नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य
 तत्रासामर्थ्यात्, नानुमानगम्यं नैरात्म्याप्रतीतावन्वयि-
 नेऽभावात् सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुप-
 पत्तिः । अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्यत्वात् तच्च
 समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे
 बाधकसत्त्वादिति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीव-

धिकरण-जलाद्यन्यतरत्वस्य स्त्रिङ्गत्वसम्भवादिति भावः । इदमापाततः
 जले पृथिवीतरभेदस्य बाधेनासिद्धेः जलेतरभेदसिद्धौ च द्रष्टापत्तेः ।
 वस्तुतस्तु पृथिवीतरभेदस्य विशिष्य कुत्राप्यधिकरणेऽसिद्धेः सिद्धौ
 चान्वयाप्रतिस्नानदशायां व्यतिरेक्याग्निज्ञानहेतुत्वावगमकलाच्चेत्येव
 द्रष्टव्यं । 'एवं' व्यतिरेक्याग्निज्ञानस्य हेतुत्वे, 'व्यतिरेक्यभिचारा-
 दिति साध्याभावस्य हेत्वभावव्यभिचारित्वादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं
 असाधारणादित्यपि द्रष्टव्यं, 'तदनवधारणे त्विति पृथिवीत्वस्थानव-
 धारणे त्वित्यर्थः । 'इच्छादीति, अवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुरिति भावः ।
 'साध्याप्रसिद्धाविति, सात्मकत्वस्य जीवच्छरीरमात्रवृत्तित्वात्तस्य पक्ष-
 त्वादिति भावः । 'व्यतिरेकादीति, 'आदिना साध्यवैशिष्यस्य परिरुद्धः,
 'तस्येति, तदभावस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः । अप्रसिद्धाभावसाध्यके
 व्यतिरेक्यस्त्वित्यत आह, 'सात्मकत्वेति, 'कार्यत्वादिति भावकार्यत्वा-

श्चरौरे साध्यत इति चेत्, यदि सात्मकत्वमात्मसंयोग-
वत्त्वन्तदा घटादौ तदस्तीति ततोहेतुव्यावृत्तावसाधा-
रण्यं, ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगा-
श्रयकार्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारण-
त्वात् आत्म-मनसोस्तथात्वेऽप्यकार्यत्वादिति चेत् । न ।
शरीरादन्यत्रासिद्धेः, तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् ।
इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो

दित्यर्थः । शङ्कते, 'ज्ञानेति, चक्षुःसंयोगाश्रयत्वेन घटादेः सात्मकत्व-
वारणाय 'ज्ञानसमानाधिकरणेति, आत्म-घटादिमयोगादिभादाय
तद्दोषतादवस्थ्यमतः 'ज्ञानकारणेति, तादृशमत्तादेर्घटादौ सत्त्वात्
तद्दोषतादवस्थ्यमतः 'सयोगेति, आत्म-मनसोवारणाय 'कार्यत्व-
मिति । न च प्राणोऽतिप्रसङ्गः, आत्म-प्राणसंयोगस्याहेतुत्वादिति
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । 'शरीरादन्यत्रेति, न च राहो. शिरसि
तत्प्रसिद्धिरिति वाच्य । पचादन्यत्राप्रसिद्धेरित्यर्थात् चेष्टावत्त्वेन
तस्यापि पचत्वात् । शङ्कते, 'इच्छाया इति, 'दृष्ट.' जातः, 'तद्व्यतिरेक-
इति स एव च सात्मकत्वमिति भावः । 'अप्रसिद्धसाध्यसमर्गमिवेति,
यद्यपि व्याप्तिज्ञाने साध्यसमर्गस्यावश्यमानात् कथं साध्यसमर्गोऽप्रसिद्धः ।
न च निरधिकरणकसाध्यप्रसिद्ध्या साध्याभाव-हेतुभावयोर्व्यापकत्व-
ग्रहसम्भवाच्च समर्गप्रसिद्धिरावश्यकीति वाच्य । साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वेन तद्भावनावश्यभावात् । न च
तथापि अप्रसिद्धाभावसाध्यकव्यतिरेकिणि अप्रसिद्ध एव साध्यसमर्गो

घटादौ दृष्टः तद्भ्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेत् ।
 न । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य
 शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा असिद्धि-
 व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव
 साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् । न । व्यति-

भासत इति वाच्यं । पूर्वपक्षिणा तदनङ्गीकारात् तस्य च मतान्तरत्वात् ।
 तथापि साध्यसंसर्गप्रसिद्धसहकारेण साध्यसंसर्गमिव साध्यप्रसिद्धिं
 विनैव साध्यमपि साधयति व्यतिरेकीत्यर्थः, साध्यसंसर्गस्य प्रसिद्धि-
 मत्त्वेऽपि तत्त्वेनासहकारादिति भावः । 'असाधरपेति, 'इच्छा-
 षमवायीति, भावकार्यत्वादिति शेषः, एतत्सिद्धिश्च वक्ष्यमाणानु-
 भाने साममवायिकारणवृत्तित्वस्य सन्दिग्धोपाधिलनिरासार्थं साधन-
 व्यापकत्वज्ञानायोपयुज्यते । केचित्तु 'इच्छासमवायिकारणेति अकार-
 रहितः पाठः, तत्सिद्धिश्च षममवायिकारणवृत्तित्वस्य सन्दिग्धो-
 पाधिलनिरासार्थं साधनव्यापकत्वज्ञानायोपयुज्यते । 'इच्छालमिति,
 व्यक्तिपदके विभागजे च शब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातेः
 पक्षत्वमुक्तं^{१)}, 'नित्येन्द्रियेति, संख्याल-पृथक्त्वादौ व्यभिचार-

- (१) तथाच इच्छा संयोगासमवायिकारणिका नित्येन्द्रियमाह्यविशेष-
 गुणवृत्तिगुणत्वसाक्षादाध्यत्वातिमत्त्वात् शब्दवत् इत्यनुमाने विभा-
 गासमवायिकारणके शब्दे संयोगासमवायिकारणकत्वरूपसाध्या-
 भावयति हेतोर्वत्तमानत्वेन व्यभिचारप्रसङ्ग इति जातेः पक्षत्वानु-
 सरणमिति भावः ।

रेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्मोणाप्रतीतपदार्थानु-
माने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितदित्याद्यनुमान-
प्रसङ्ग इति । उच्यते । इच्छाऽसमवायिकारणसिद्धावि-
च्छात्वं संयोगासमवायिकारणकृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजातित्वात् शब्दत्व-
वत् स चासमवायिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः
संयोगत्वात् आत्मसंयोगमात्रस्वेच्छाजनकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गादित्येच्छाऽसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वं सात्म-
कत्वं शरीरे साध्यते । यदा आत्मानोच्छाधारता महत्-

वारणाय वृत्त्यन्तं, स्नेहत्वे व्यभिचारवारणाय 'नित्येन्द्रियग्राह्येति
विशेषगुणविशेषणं, नित्येन्द्रियग्राह्यत्वञ्च तन्मात्रग्राह्यत्वमतो न मनसो-
ग्राह्यत्वेन तस्य तद्दोषतादवस्थं, आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे संख्यात्वे व्यभि-
चारादाह 'विशेषेति, शब्दजशब्दादिमात्रवृत्तिजातिविशेषे व्यभि-
चारादाह, 'गुणत्वसाक्षाद्वाप्येति, तत्त्वञ्च गुणत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यव्यापत्वं,
अन्यथा गुणत्वव्याप्यान्यतरत्वादिव्यापत्वादभिज्ञापत्तिः, जातिपदञ्च
शब्दजशब्द-संख्यान्यतरत्वादौ व्यभिचारवारणाय, समवायसम्बन्धेन
विशेषगुणवृत्तित्वलाभाय वा, अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितया
संख्यात्वे व्यभिचारतादवस्थादिति संवेपः । 'अतिप्रसङ्गादिति
अन्यावच्छेदेनापीच्छोत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः, असमवायिकारणसंयोगा-
वच्छेदकत्वस्यैव इच्छाद्यवच्छेदकत्वनियामकत्वादित्यभिमानः, 'इच्छा-
ऽसमवायिकारणेति । न च तादृगसंयोगाद्यवच्छेदकत्वेन प्रकारेण

दिव्याप्यत्वग्रहात् घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिम-
त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानमिच्छादिविरहात् इच्छा-
दिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसं-
योगविरहानुमानं कार्याभाववति कारणाभावनिय-
मात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभा-
वात् शरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धेः^(१) किं व्यतिरे-
किणेति वाच्यं । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यक-

गिमहत्वादित्यनुमानेन प्रसिद्धिमग्भवादेवेत्यर्थं । ननु सात्मकत्वस्य
साध्यस्य प्रसिद्धावपि नैरात्मत्वस्य साध्याभावस्य घटादावसिद्धत्वात् कथं
व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इत्यत आह, 'स्वशरीर इति, 'चेष्टेति चेष्टावयवोप-
चयाद्यन्यतमव्याप्यत्वग्रहादित्यर्थं, तेन निष्क्रियविनष्टशरीरे न व्यभि-
चार', 'चेष्टादिविरहेण' चेष्टाद्यन्यतममामान्याभावेन शरीरबाधका-
भावेन, 'शरीरे बाधकेति शरीरवृत्तिलाभाववत्तया अप्रमितला-
दित्यर्थं । 'संस्काराजन्तेति वेगजकर्मणि व्यभिचारवारणाय,
गुरुत्व द्रवत्वाजन्तेत्यपि बोध्य, तेन पतन स्यन्दनयोर्न व्यभिचार',
'एवञ्चेति, सत्यन्तमात्रस्यात्मन्यपि सत्त्वात्तद्वावृत्तये 'शरीरत्वमिति,
तेन शरीरावधवे न व्यभिचारः । 'आत्मभिन्नेति, आत्मनः सात्म
कत्ववारणाय सत्यन्त, मृतशरीरस्यापि कदाचिद्भोगाधारतया
तद्वावृत्तये 'आत्मविशेषगुणकारणेति, कारणत्व फलोपधायकत्व
तेन शरीरात्मसयोगत्वेन तस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न वृत्ति, मृत-

बुद्धेर्यतिरेकिणं विनानुपपत्तेः उपायान्तरस्योपायान्त-
 रादूपकत्वाच्च । यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका
 संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकरण-
 संयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति प्रयत्ना-
 न्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वात्, एवं चेष्टाया असमवायि-
 कारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीव-
 च्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः चेष्टाविरहस्य
 घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः १) चेष्टाविरहात्तदसमवायिकारण-

शरीरात्मसंयोगजनक तदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवस्य
 मृतशरीरावयवात्मविभागकारणमृतशरीरात्मसंयोगमादाय मृत-
 शरीरस्य च सात्मकत्ववारणाय 'विशेषेति, भेरीदण्डसंयोगवच्छब्द-
 जनक मृतशरीरे शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्व-
 वारणाय 'आत्मेति । यद्यपि तस्यापि स्वगोचरप्रत्यक्षजनकत्वेन
 जीवच्छरीरे मृतशरीरसंयोगस्य दुःखजनकत्वेन च तद्दोषतादवस्थ
 तथापि आत्मविशेषगुणपद प्रयत्नपरमित्यदोष । आत्मवृत्तित्वेन
 संयोगे विशेष्य इत्यपि केचित् । मनस सात्मकत्ववारणाय 'भोगान-
 धिकरणावृत्तीति, नञ्द्वयस्थाप्येतदेव फलमिति मत्वेप । 'प्राणान्यत्वे
 सतीति, प्राणे व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, नाद्यादौ व्यभिचार-
 वारणाय 'ज्ञानकारणीभूतेति, चक्षु संयोगादिमादाय तद्दोष-

(१) चेष्टाविरहस्य घटादौ प्रत्यक्षसिद्धेरिति घ० ।

संयोगविरहेऽपि सुग्रहः । यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवे
 वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशेषगुणकारणभोगानधिक-
 रणावृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूत-
 प्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः, आत्म-प्राण-
 संयोगः प्राण-मनःसंयोगो वा शरीर-प्राणसंयोगेनैवा-
 न्यथासिद्धो न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायि-
 कारणातिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमे-
 यत्वादिवदिति तार्किकी रीतिः^(१) । अयेच्छाष्टद्रव्याति-
 रिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् य-
 न्नैवं तन्नैवं यथानाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यति-
 रेकी अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्य-

तादवस्थं अतः 'प्राणिति, नन्वात्म-मनसोरपि हेतुत्वेन व्यभिचार-
 इत्यत आह, 'आत्म-प्राणिति । न च शरीर-प्राणसंयोगस्य न शरीर-
 प्राणसंयोगत्वेन हेतुत्वं गौरवात् किन्तु प्राणसंयोगत्वेनैव यत्रावच्छे-
 दकतासम्बन्धेन ज्ञानं तत्र समवायेन प्राणसंयोग इति सामानाधि-
 करणं प्रत्यासत्तिः, तथाचात्म-प्राणसंयोगादिरपि ज्ञानस्वरूपयोग्य-
 एवेति व्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यं । फलोपधानस्य विवक्षितत्वान् ।
 तच्च कार्य-कारणभावघटकसम्बन्धेन ज्ञानसामानाधिकरणत्वे सति
 ज्ञानजनकत्वमिति न कोऽपि दोष इति भावः । ननु भोगानधि-

(१) तार्किकरीतिरिति क०, ख०, ग० ।

तिरेकाद्यनिरूपणात् । स्यादेतत् इच्छायाद्रव्याश्रितत्वे-
 ऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्ति-
 वाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनाद्वा तद्द्वयमष्टद्र-
 व्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योप-
 स्थितिः । यद्वा इच्छाष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति
 संशयात्^(१) इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ
 पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्ट-
 द्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथ वा द्रव्याश्रिता इच्छा
 अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्ववत् संशयादष्टद्र-

करणावृत्ति मयोगोऽसिद्ध भोगसमवायिकारणस्यैव भोगाधारत्वात्
 मयोगस्य तन्माधावृत्तित्वादित्याशङ्क्य उक्तसाध्योपपत्तये शरीरस्यापि
 भोगाधारत्व साधयति, 'भोगाधारत्वमिति भोगासाधारणाधारत्व-
 मित्यर्थ', तेन काक्षादिवृत्तितया न सिद्धसाधन, 'सकलेति, न च
 भोगाधिकरणेत्यस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया वैचर्यमिति वाच्यम् ।
 समुदायस्य भोगाधिकरणत्वव्यापकत्वादित्यर्थत्वात् । नन्विदं सन्दि-
 ग्धानैकान्तिकं साध्याभाववत्तया निश्चिते मसाध्यात्मत्वे एतदनुमा-
 नात्पूर्वहेतो सन्देहादित्यत आह, 'तार्किकीति अनुभवगुलिका
 रौतिरित्यर्थ', शरीरे सुखमित्यनुभवात् शरीरेऽपि भोगाधार-

(१) 'इच्छाष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात्' इत्यथ पाठ क ख
 चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

व्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धमिच्छायाः साध्यते संशय-
 प्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञान-
 मात्रस्य कारणत्वात् । न चैवं संशयादेव पक्षे साध्य-
 सिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं, निश्चयार्थं तत्रवृत्तेरिति । मैवं ।
 संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात्
 साध्यव्यतिरेक-तद्वाप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात्
 साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयावश्यम्भवात् । किञ्च
 संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानु-
 पलम्भात् साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भासम्भवात् ।
 नापि व्यापकाभावात्, साध्यनिश्चयं विना तद्व्यापकत्व-
 निश्चयाभावात् । न च यदीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या-

त्वसिद्धौ संभार्यात्मने हेतोर्यतिरेकनिर्णयेन व्यभिचारसन्देहा-
 भावादिति भावः । 'अनुमित इति गुणत्वेनेति शेषः, 'आश्रितत्वा-
 दीति आश्रयत्वादीत्यर्थः, 'द्रव्योपस्थितिरिति, तद्वृत्तित्वञ्च द्रव्यायां
 द्रव्यत्वे च प्रतीतमेवेति भावः । नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेन
 साध्यतावच्छेदकप्रकारेण यथोक्तसंशयान्न प्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वा
 साध्यतावच्छेदकाग्रे निश्चयात्मकसाध्यज्ञानं विना कथं व्यतिरेक-
 व्याप्तिपक्षः तस्य साध्यतावच्छेदकाग्रे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपत्वा-
 दित्यस्वरसादाह, 'अथ वेति, ननु कोटितावच्छेदकप्रकारेण कोटि-
 प्रसिद्धभावात् कथमयं सशयः तत्रसिद्धौ च तत एवानुमानसम्भवे

श्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यात्
 रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः
 साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं करोति, अत एवैतादृश-
 संशयोपस्थितकल्पितडित्यादिसाधनमप्यपास्तं, तद्वि-
 पर्यये प्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यं । साध्यनिश्चयं
 विना साध्यव्यतिरेकनिश्चय-तन्मूलतर्कानवतारात्,
 अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोद्-
 यस्तर्कोदये च तत्सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेक-
 निश्चायकत्वमिति । उच्यते । इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथि-
 व्यादाविच्छाधारताऽभावे तद्द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभि-
 न्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधक-

किमन्तर्गतेनात्र तत्संग्रहेनेति चेत् । न । इच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्त-
 वृत्तित्व-तदभावकोटिकेन संग्रहेन उपनयवलादष्टद्रव्यातिरिक्ते द्रव्य-
 त्वस्य विषयीकरणत् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रसिद्धिरित्यभिप्रा-
 यात् । नन्विदमयुक्तं इच्छायां साध्यसन्देहेऽपि रूपादौ तद्व्यतिरेकनि-
 श्चये बाधकाभावात्, न ह्येकत्र सन्देहे सर्वत्र सन्देहः, पार्थिवरूपादि-
 संग्रयसत्त्वेऽपि वायौ तदभावंनिश्चयस्यानुभविकत्वादित्यत आह, 'किञ्चे-
 ति, 'साध्यनिश्चयं विनेति, प्रतियोगि-तद्व्याप्येतरसकलतन्निश्चायकसम-
 वधाने प्रतियोग्यनुपलम्भरूपस्य योग्यानुपलम्भस्य तन्निश्चयाप्रसिद्धाव-
 सम्भवादिति भावः । इदमापाततः इदानीं निश्चयत्वस्य योग्यानुपल-

सत्त्वादेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्याति-
रिक्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते
साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य-
वृत्तित्वप्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात्, तथापीच्छाष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रि-
तत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धौव
दृष्टान्तसिद्धेरन्वयी हेतुः स्यादिति चेत् । न । अन्वय-
व्याप्त्यप्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां
व्यतिरेकिसम्भवात् । न च द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यवत्ता-
वसाधारण्यं, तद्धि साध्य-तदभावाभयसाधकत्वेन सत्प्र-
तिपक्षोत्थापकतया दोषावर्हं प्रकृते च न हेतोः साध्या-

भावतन्त्रत्वात् कादाचित्कस्य तस्यात्रापि भावात्, 'व्यापकाभावादिति
साध्यव्यापकाभावादित्यर्थ', साध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणमिति शेष ।
भ्रान्त शङ्कते, 'न चेति, 'रूपवदितौति, 'प्रतिकूलतर्कत्यनेनान्नय,
'एतादृशमशयेति प्रागुक्तक्रमेण इच्छा नवद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न
वेति मशयेनोपस्थितेत्यर्थ' । 'साध्यव्यतिरेकनिश्चयेति, आपादकनिश्च-
यस्य तर्कं प्रति हेतुत्वात् इति भाव । 'इच्छाश्रयेति गुणत्वहेतुकद्रव्या-
श्रितत्वानुमानेनेति शेष, 'इच्छाधारताभाव इति, इदञ्चायिमहेतु-
सिद्धयर्थ, 'पृथिव्यादीति पृथिवीत्वाभावादिव्याप्यधर्मवत्त्वादित्यर्थ, स च
गन्धाभावादिरिति शेष, 'द्रव्यवत्त्वमिति वृत्तितामसन्धेनेत्यर्थ', 'प्रक्षि-

भावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे
 तत्सत्त्वात्, अत एव यावदेकत्रानुकूलतर्को नावतरति
 तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तं सुवर्णतैज-
 सत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
 दावपि तथा । अथाष्टद्रव्यवाधानन्तरं^(१) दृच्छादौ गुण-
 त्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्व सिद्ध्यति पक्षधर्मताव-
 लात् प्रसिद्धविशेषवाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेष-
 विषयत्वनियमात्, अत एवासर्वविषयानित्यज्ञानवा-
 धानन्तरं श्रित्वादौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यन्नित्य-
 सर्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेत् । न ।
 बाधानन्तरं छष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयाप्यनुमितिर्द्र-

द्धिरिति उक्तानुमानान्तर मनसा तादृग्द्रव्यवृत्तित्वेन साध्यताव-
 च्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वं इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं अष्टाना,
 द्रव्यस्य, अतिरिक्तस्य, वृत्तित्वस्य च खण्डग्रं प्रसिद्ध्या मनसा विशेष्ये
 विशेषणमिति न्यायेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमिति विशि-
 ष्टप्रमितिसम्भव इत्यपि बोध्यः । नन्वेवमिच्छायामपि द्रव्यवृत्तित्वात्
 साध्यप्रसिद्धिर्जातेति किं व्यतिरेकिणा इत्यत आह, 'दृच्छेति,
 'द्रव्यत्ववदित्तीति 'अन्वयौ हेतु स्यादित्यनेनान्वयः, अत्र हेतु
 'साध्यप्रसिद्धीवेति, 'दृष्टान्तप्रसिद्धे' दृष्टान्ते द्रव्यत्वे साध्यप्रसिद्धे ।

(१) अथाष्टद्रव्याधारतावाधानन्तरमिति क०, ख० ।

व्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात् अनुमितेर्व्यापकतावच्छेद-
कमात्रप्रकारकत्वनियमात्, न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य-
वृत्तित्वप्रकारिका तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासम्भ-
वादिति तत्प्रकारिकानुमितिर्व्यतिरेकिणैव । अनाद्यन-
न्तद्व्युत्पादादियावत्पक्षीकरणेऽनाद्यनन्ततावदुपादानगो-
चरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्वविपकत्वमेतदन्यनित्य-
सर्वविपयत्वं व्यतिरेकिण एव सिद्ध्यति, पक्षधर्मताव-
त्त्वेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति
न तु साध्यगतविशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात् । नन्वष्ट-
द्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते तदाष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपप-
द्यते, सत्यम्, एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं

‘व्यावृत्ताविति अत्र द्रव्यानाश्रितत्वे गति गुणत्वस्य हेतोर्व्यावृत्ता-
वित्यर्थः, ‘साध्य-तदभावोभयसाधकत्वेनेति प्रकृतहेतौ साध्य-तद-
भावोभयव्याप्तिनिश्चयकत्वेनेत्यर्थः, ‘साध्याभावसाधकत्वं साध्याभाव-
व्याप्तिनिश्चयः, ‘साध्यसाधकत्वे’ साध्यव्याप्यत्वे, ‘तत्त्वनादिति अनु-
कूलतर्कसत्त्वादित्यर्थः, अष्टद्रव्यानाश्रितस्य तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं
विना द्रव्याश्रितत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः । ‘एकचेति एकमात्रे
इत्यर्थः, ‘सुवर्णतेजसत्वेति सुवर्णं तेजः अत्यन्ताग्निंसंयोगेनामुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यचेत्यर्थः । ‘अष्टद्रव्यवाधेति पृथिव्याद्यष्ट-

सिद्धतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्धेत । अथ सामान्याव्यभिचारमादाय मानान्तरोपनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तितैवेच्छादेः परिच्छिद्यते ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभिचन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् । न । मानान्तरान्वियमेनानुपस्थितेः ।

ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः ।

द्रव्येषु इच्छाधारताबाधानन्तरमित्यर्थः, 'गुणत्वादेवेति इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, 'पञ्चधर्मतावलादिति अष्टद्रव्यवृत्तित्वावधमहकारादित्यर्थः, तथाच किं व्यतिरेकिणेति भावः । 'बाधानन्तरं' हीति बाधानन्तरमनुमितिरष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयापि द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यादित्यर्थः, 'व्यापकतावच्छेदकेति येन रूपेण व्यापकत्वप्रसङ्गेनैव रूपेणानुमितौ भाननिधमादित्यर्थः, यथाश्रुते कूटलिङ्गस्य स्थले व्यभिचारात्, 'पूर्वमप्रतीतत्वेनेति पूर्वं व्यापकतावच्छेदकतया अप्रतीतत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमीश्वरानुमाने नित्यत्वं सर्वविषयकत्वञ्च ज्ञाने कथं सिद्धतौत्यतश्चाह, 'अनाद्यनन्तेति । 'सामान्याव्यभिचारमादायेति गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसामान्यव्याप्तिज्ञानमादायेत्यर्थः, 'परिच्छिद्यत इति इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादिति प्राथमिक-

• अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेत् । न । विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् ।

अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स चाप्रसिद्ध-
एव सिद्धति यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृही-
तस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना
सिद्धति व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याघ्राभावज्ञाना-
वश्यभावात्, तथाहि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथि-
वीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो
गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन

सामान्यतोद्दृष्टानुमाननेनेत्यर्थः, 'मानान्तरादिति प्राथमिकगुणत्व-
हेतुकद्रव्याश्रितत्वानुमितिसाक्षाले द्रव्यगतमष्टद्रव्यान्यत्वं माना-
न्तरान्त्रियमतो नोपतिष्ठते येनोपनीतं भाषेतेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं
मानान्तरादुपस्थितत्वेऽपि भानं न सम्भवति अनुमितेर्यापकतावच्छे-
दकमात्रप्रकारेणैव साध्यविषयकत्वनिधमात् अनुमितावुपनीतभावे
मानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

केषाञ्चित्समाधानमाह, 'ये चेति, 'जानन्तीति, न वा सामा-
न्यतोद्दृष्टानुमानेन इच्छायाश्चपि द्रव्याश्रितत्वं जानन्तीति शेषः,
'पृथिव्याद्यनाश्रितत्वमिति, इदञ्च व्यतिरेकिणि सत्यन्तविशेषण-
मिद्व्यर्थं, 'अनुमानादिति इच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वानु-
मितेरित्यर्थः, सा च व्यतिरेकिणं विना न सम्भवति पूर्वं सामा-

पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्धति प्रतिः-
 योगिज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतत्वे घटाभाववत् ।
 एवमन्यत्राप्यव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये
 योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं तदवच्छेदेने-
 च्छानुपलम्भात् जीवच्छरीरन्तु न तथा तदवच्छेदेन
 तदाश्रये इच्छोपलम्भात् तथाचेच्छात्यन्ताभावाश्रयता-
 वच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वा-
 भावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन
 इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं
 साध्यते, एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकियपि व्यधिकरण-

न्यतोदृष्टानुमानाभावेन तेन तत्सिद्धमभवादिति भावः । 'इत्यप्याऊ-
 रित्यस्वरसोद्भावनं, तदौजन्तु यदीच्छाया द्रव्याश्रितत्वेन तदाश्रयस्य
 चाष्टद्रव्यभिन्नत्वेन न ज्ञानं तदा साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिणोऽप्य-
 नवकाग्र इति तत्समर्थनमप्यग्रक्यं स्यादिति ध्येयम् ।

'वस्तवत्वादिति, सत्प्रतिपत्तानवतारदशायां व्यतिरेकिभावाज्या-
 क्षेत्यपि बोध्यम् ।

'अभाव एवेति अभावत्वरूपेणाभाव एव साध्य इत्यर्थः, अतएव
 व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्भ्रमभावाभावत्वेनैव वदन्तुमिति रिति भावः ।
 'अप्रसिद्ध एवेति अप्रसिद्धोऽपीत्यर्थः, ननु तस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे
 तदभावव्यापकत्वगहासम्भवात् कथमनुमितिरत आह, 'यस्याभाव-
 क्षेति यस्य प्रतियोगिनो व्यापकतया हेत्वभावे गृहीत इत्यर्थः,

प्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभा-
 वोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थ-
 प्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः
 सिद्ध्यति व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वम् ।
 ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषण-
 ज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् । न । पक्षे साध्यानु-
 मितिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यकएव
 प्रत्ययो जायते भूतत्वे घटो नास्त्यभावविशेष्यकप्रत्य-
 यवत्^(१) तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतु-
 मत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकं । न च
 साध्यप्रसिद्धिं विनापि तादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति, न

तथाच तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानमेव हेतुरिति भावः ।
 'व्यापकाभाववत्तयेति व्यापकाभावत्वरूपेण व्यापकाभाववत्तया ज्ञाने
 इत्यर्थः, 'तथाहीति तथाचेत्यर्थः, 'इतरस्य जलादेरिति तादात्म्य-
 सम्बन्धेनेत्यादिः । 'पक्षविशेषणक इति पृथिव्यां पृथिवीतरभेद
 इत्याकारकः प्रत्ययो जायत इत्यर्थः । नन्विदमपि ज्ञानं न
 सम्भवति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य विशेष्योभूते
 भेदे विशेषणतया तज्ज्ञानाभावात् । न चेतस्य भेदत्वस्य च खण्ड्यः
 प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तादृशधीसम्भव इति
 वाच्यं । तथा सति पक्षविशेषणकपर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यात् इतरत्वा-

(१) अभावविशेष्यकप्रत्ययवदिति घ० ।

च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्वापकाभावप्रतियोगि-
मत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यं । व्यतिरेक्याभासानु-
पपत्तेरिति चेत् । न । योऽभावे यस्य भावस्य व्यापक-
त्वेन गृहीतः तद्भावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे
साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात्,
अथ च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ एव, परं प्रति साध्याप्र-
सिद्धा प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्व्वं समञ्जसम्^(१) ।

इति श्रीमद्भ्रंशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलव्यतिरेक्यनुमानसि-
द्धान्तः, सम्पूर्णमिदं केवलव्यतिरेक्यनुमानं ।

वच्छिन्नस्य भेदस्य च खण्डग्रः प्रसिद्धिसत्त्वेन विग्रेष्ये विग्रेषणमिति
न्यायेन पक्षविषेयक-साध्यविग्रेषणकज्ञानस्यापि सम्भवादिति चेत् ।
न । भेदस्वरूपेण पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्यक्तेर्ज्ञाना-
भावदशायामस्याभिधानात् तज्ज्ञानदशायान्तु पक्षविग्रेष्यकमपि
सम्भवतीति ध्येय । 'व्यतिरेक्याभासेति वस्तुगत्याधेयत्वादेरभावस्था-
प्रसिद्धा व्यतिरेक्याप्रतिज्ञानान्नेयत्वाननुमानापत्तेरित्यर्थः' ।

इति श्रीमथुरामाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं,
सम्पूर्णमिदं केवलव्यतिरेक्यनुमानरहस्यं ।

अथ अर्थापत्तिः ।

—o'f o—

व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न मानान्तरं तेनैव तदर्थसिद्धेः स्यादेतत् ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरमं शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितोगृहाभावे जीवननियमग्राहकप्रमा-

अथ अर्थापत्तिरहस्यं ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्थानुमितिजनकत्वं व्यवस्थाप्य प्रसङ्गसङ्गत्या अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वं मीमांसकाभिमतं निराचष्टे, 'व्यतिरेक्यनुमानसिद्धाविति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्थानुमितिजनकत्वसिद्धावित्यर्थः, 'अर्थापत्तिः' अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं, तच्चास्मन्मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिरेव तन्मते चातिरिक्तमिति ध्येयं । 'न मानान्तरमिति नानुमितिभिन्नमित्यर्थः, 'तेनैवेति अनुमानेनैव, 'तदस्य' अर्थापत्तिशब्दवाच्यज्ञानस्य, 'सिद्धेः' उत्पत्तेरित्यर्थः, तथाचानुमितिसामग्रीभिन्नसामर्थ्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतुरिति भावः^(१) । न

(१) प्रयोगस्तु अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं नानुमितिभिन्नं व्यनुमितिसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादित्याकारक इति ।

णयोर्वलावलानिरूपणाद्वह्निःसत्त्वकल्पनं विना निय-
मद्वयविषयकसंशयं जनयित्वा जीवति न वेति संशय-
मापाद्य जीविसंशयापनुत्तये जीवनेोपपादकं वह्निः-
सत्त्वं कल्पयतीति यथोक्तसामग्र्यनन्तरं वह्निरस्तीति
प्रतीतेः तच्चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः
तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीव-

चानुमितिसामग्रीजन्यत्वादित्येव सम्यक्, यथासच्चिबेग्रे वैयर्थ्याभा-
वात्^(१)। अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं अनुमितिभिन्नं न वेति विप्रति-
पत्तिः, यदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं व्यतिरेकव्याप्यविषयकानुमिति-
भिन्नप्रमितिकरणं न वेति विप्रतिपत्तिः, व्याप्तिविशिष्टबुद्धेः व्याप्ति-
ज्ञानानुबन्धवसायस्य च वारणाय व्यतिरेकव्याप्यविषयकेति ।

अचाभिनवमीमांसकाः शृणोमीत्यनुभवसिद्धशब्दत्वादिजातिवत्
अर्थादापादयामौत्यनुभवसिद्धमर्थापत्तित्वमपि जातिविशेषः सिद्ध्यति।
न च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितित्वमेव तद्विषय इति वाच्यं।
अननुगतत्वादिलम्बोपस्थितिकत्वेन तदुपस्थितिं विनापि तादृशा-
नुगतमतेर्जायमानत्वात्। अथास्तु अर्थापत्तित्वनामा जातिविशेषः,
स चानुमितित्वव्याप्य एव। न च तस्य तद्वाप्यत्वे मग्नाभावः,

(१) अनुमितिसामग्रीभिन्नसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतोरनु-
मितिसामग्रीजन्यत्वघटितत्वाभावात् न व्यर्थविशेषव्यघटितत्वमिति
भावः।

नसंशयएव वा, करणे सव्यापारकत्वानियमात् । प्रमा-
णयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति
कथित् । तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्धत्वे-
नानुमानासम्भवादर्थ्यापत्तिर्मानान्तरम् । ननु संशयस्य
कल्पकत्वे स्याणु-पुरुषसंशयादपि तदेककोटिनिर्वाह-
कल्पनापत्तिः, न च प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गं, जीवनस्य

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्थानुमिति-
सामग्रीजन्यत्वस्य च मानत्वादिति चेत् । न । तत्र तादृशानुव्यव-
सायस्यैवामिद्वेः प्रत्युत इदन्वसाचात्कृतं न वा अनुमितं परन्तु
अर्थापत्त्या अवगतमिति वैपरीत्येनैवानुभवात् । अत एवानुमिति-
सामग्रीजन्यत्वमप्रसिद्धं तत्र तादृशव्यवसायाभावे लाघवात् साध्य-
वदन्यावृत्तिलक्षणस्यैवानुमितिहेतुत्वात् अर्थापत्तिं प्रति गुरुणोऽपि
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्थानागत्या हेतुत्वकल्पनात् लघुनोऽप्यसम्भवात् ।
न चार्थापत्तिं प्रति लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तिलक्षणं हेतुः अनु-
मितौ च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्येव किञ्च स्यादिति वाच्यं । अन्व-
यव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अर्थादापादयामौत्यनुव्यवसायाभावात् अनु-
मिनोमीत्यनुव्यवसायात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्ये च तादृशानुव्यव-
सायादिति प्राञ्जः ।

हेतोः स्वरूपामिद्धिमाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, देवदत्तः शतवर्ष-
जीवीति न ज्योतिःशास्त्रोक्तं किन्तु यत् केन्द्रस्थवृक्षस्यतिकं भवति

तत् शतवर्षजीवीति व्याप्तिमात्रपाक्षकमत आह, 'तत्कथितेति'
 'शतवर्षजीवी गृह एवेतीति देवदत्त शतवर्षजीवी सन् गृहान्या-
 वृत्तिरिति नियमे इत्यर्थ', 'निश्चितोगृहाभाव इति शतवर्षमध्ये
 एव गृहे देवदत्ताभावस्य नियय इत्यर्थ', 'जीवननियमपाक्षकेति
 जीवित्वनियय गृहान्यावृत्तित्वनियययो प्रामाण्याप्रामाण्यान्तरा-
 मित्ययादित्यर्थ', 'वहि मन्त्रकल्पनमिति वहि मन्त्रनिययथाभावन
 चेत्यर्थ', 'नियमद्वयविषयकमिति नियमद्वयविषयकनिययद्वयविष-
 यक प्रामाण्यसंग्रह जनयित्वेत्यर्थ', 'आपाद्य' उत्पाद्य, 'अपनुत्तये'
 निवृत्तये, 'जीवनोपपादकमिति शतवर्षमध्ये गृहसत शतवर्षजीवि-
 त्वस्य व्यापकमित्यर्थ', 'कल्पयति' ज्ञापयति, अत्र मानमाह, 'यथो-
 क्तेति, संग्रहद्वारा' प्रामाण्यसंग्रहद्वारा, 'गृहाभाव' गृहे देवदत्तस्या-
 भावनियय, गृहाभावनिययस्य प्रामाण्यसंग्रह प्रत्यहेतुत्वेन तस्य
 तद्द्वारत्वासम्भवादाह, 'तदुत्पादितेति मन्त्रयोव्यनिययद्वयविषयक-
 प्रामाण्यसंग्रह इत्यर्थ', सोपि न जीवनकारण जीवनसंग्रहेनान्यथासिद्ध-
 त्वात् तस्य तद्ग्यापारत्वे मानाभावात् अह, 'जीवनसंग्रह एव वेति
 'करणमित्यनुषन्व्यते। ननु जीवनसंग्रहस्य व्यापाराभावात् कथं कर-
 णत्वमित्यत आह, करण इति फलायोग्यत्ववच्छिन्नत्वस्य करणत्ववृत्त-
 त्वात् इति भाव (१)। 'प्रमाणयो देवदत्ते शतवर्षजीवित्व गृहान्या-
 वृत्तित्वनियययो, विरोधज्ञान विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञान, शतवर्षमध्ये
 गृहनिष्ठाभावप्रतियोगिनि शतवर्षजीवित्व गृहान्यावृत्तित्वञ्च धर्म-
 द्वय विरुद्ध उभाभ्यां तच्चिन्त्यार्थं तदुभयविषयीकृत ज्ञानमिति

(१) न नु फलायोग्यत्ववच्छिन्नव्यापारवत् कारणत्वमिति तात्पर्यम्।

तदानीं प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चये-
ऽनुमानादेव वहिःसत्त्वनिश्चयाच्च, कदाचित् प्रमितत्वे
च प्राक्प्रमितपुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् ।
किञ्च जीवनसंशयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण
वहिःसत्त्वगमकमिति चेत् । न । यथोक्तसामग्रीप्रभव-
संशयस्य कल्पनाङ्गत्वात्, अतएव मृत जनिष्यमाणयो-
र्गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न
वहिःसत्त्वकल्पकः । गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनि-

यावत्, 'तदाहितेति तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारेत्यर्थं,
तादृशविरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासम्भवेन उपजीव्यत्वादिति
भावः । 'कश्चिदित्यखरमोद्गावनं तद्दीजन्तु आन्तरालिकस्य प्रामाण्य-
संशयस्य तद्भाष्यपरत्वे मानाभाव इति । 'लिङ्गविशेषणस्येति, जीवित्वे
सति गृहासत्त्वस्यैव हेतुकरणीयत्वादिति भावः । 'अनुमानासम्भवात्'
अनुमितिसामग्र्यसम्भवात्, 'कदाचित् प्रमितत्वं इति यदा कदाचि-
न्निश्चितविषयकसन्देहस्यैव कल्पनाङ्गत्वं इत्यर्थं, 'कल्पना स्यात्' जीवन-
तदुपपादककल्पना स्यात्, 'जीवनसंशयस्येति जीवनसंशयो यस्मादिति
व्युत्पत्त्या गृहासत्त्वनिश्चयस्येत्यर्थं, यथाश्रुते समाधाने 'गृहाभाव-
निश्चय इत्यसङ्गते' तच्चानुपदं स्फुटीभवित्यति, 'मृतेऽपि' मृतत्वेन
निश्चितेऽपि, 'व्यभिचारेण' अन्यव्यभिचारेण, 'यथोक्तेति, 'संशयस्य'
जीवनसंशयस्येत्यर्थं, कार्य्य कारणभावस्तु फलवलात्तद्भक्तिनेन विल-

स्थितो न संशय इति । अथ जीवननियमग्राहकप्रमा-
ण्योर्यदि च तुल्यबलत्वमवगतं क्व तर्हि वहिःसत्त्वक-
ल्पना विशेषदर्शनविरहात्, कल्पने वा प्रमितजीवन-
निर्व्वाहकवहिःसत्त्ववद्गृहनिधमनिर्व्वाहकमरणस्या-
प्युचितत्वेन तत्कल्पनापि स्यात् जीवन मरणयोः संश-
याविशेषात् । अथ तयोरेक बलीयोऽपरमबल तदैके-
नापरस्य बाध एवेति न संशयः तस्माच्च शतवर्ष-

क्षणप्रतिमत्त्वेनैव वेति । 'किञ्चेत्युक्तदोषमुद्धरति, 'अत एवेति
यथोक्तसामग्रीप्रभवसमग्रस्य कल्पनाङ्गत्वादेवेत्यर्थ, 'मृत-जनिष्यमान-
योरिति मृतत्व-जनिष्यमानत्वेन निश्चितयोरित्यर्थ, 'गृहाभाव-
निश्चय' गृहासत्त्वनिश्चय, 'यथोक्तेति यथोक्तरूपेण जीवितसमग्र्य
जनयतीत्यर्थ ।

केचित्तु 'जीवनसमग्र्यस्येति यथा कथञ्चित् जीवनसमग्र्यस्येत्यर्थ,
'मृतेऽपीति, वहिःसत्त्वनिश्चयाभावोऽसिद्ध एवेति भाव । एतेन
दूषणद्वयमेव निराहृत । ननु तथापि मृतत्वादिना निश्चिते गृहा-
सत्त्वनिश्चय वहिःसत्त्व न कल्पयतीति अत आह, 'अत एवेति,
अर्थस्तुपूर्व्ववदित्याह ।

ननु जीवितनिश्चये प्रामाण्यसमग्रात् जीवितसमग्र्य इव योग्या-
नुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चयेऽपि प्रामाण्यसमग्रात् कथं न गृहा-
भावेसमग्र्य इत्यत आह, 'गृहाभावस्येति, तथाच तत्र योग्यानुपल-

जीवित्वमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र वहिः-
सत्त्वकल्पनं न तु जीवनसंशये, एवञ्च देवदत्तो वहिः
सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-
दिति व्यतिरेकिणा वहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्ग-
विशेषणजीवित्वसंशये वहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव ।
किञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जन-
यित्वा जीवनसंशयमापाद्य वहिःसत्त्वं कल्पयतीति न
युक्तं, न हि यत एव यत्संशयः स एव तन्निश्चयाय

न्विजनितज्ञानमेव विशेषदर्शनतया प्रामाण्यसंग्रयविरोधीति भावः ।
'जीवननियमेति देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययो-
रित्यर्थः, 'तुल्यबलत्वमिति उभयत्रैव सन्दिग्धाप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः,
'श्रवणतं' प्रमाणसिद्धं, 'वहिःसत्त्वकल्पना' वहिःसत्त्वनिश्चयः, 'विशेष-
दर्शनेति वहिःसत्त्वव्याप्यस्य शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवि-
त्वस्य निश्चयविरहादित्यर्थः, व्याप्यनिश्चय एव तदनुपपत्त्या व्यापक-
कल्पनादिति भावः । ननु संग्रयकरणकार्यापत्तिस्थले व्याप्यनिश्चयो
न हेतुः किन्तु व्याप्यसंग्रय एव तथा फलबलात् तथैव कल्पनादि-
त्यस्वरसादाह, 'कल्पने वेत्ति, 'जीवनेति शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति
शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकेत्यर्थः, 'गृहनिश्चयेति गृहासतो गृहान्या-
वृत्तित्वस्य व्यापकेत्यर्थः, 'उचितत्वेन' तदभिमतनिश्चयकसामग्री-
विशिष्टत्वेन, व्याप्यसंग्रयमात्रं न व्यापकार्यापत्तिहेतुः किन्तु विलक्षण-

प्रभवति, अतिप्रसङ्गात् । नैवम् । यद्योक्तसामग्रीजनित-
संशयवानेवं तर्कयति योऽयानुपलब्धिगृहीतो गृहाभा-
वइति तन्निश्चयः सुदृढइति जीवननियमग्राहकयोरेकं
बाध्यं विरुद्धयोरप्रमाणत्वात् तदिह मरणं कल्पयित्वा
जीवनग्राहकं बाध्यतां नोया वहिःसत्त्वं कल्पयित्वा
गृहनियमग्राहकं तत्र वहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्रा-
हकमात्रबाधा, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः

स्तत्सम्यक् एवेत्यत आह, 'जीवनेति, जीवन मरणयो' जीवित्त-तद-
भावयो, 'सम्ययेति, गृहान्यावृत्तिलक्ष्मणयतोऽवैलक्षण्यादित्यर्थ' । 'एक'
गृहान्यावृत्तिलक्षण, 'बलीय' निश्चितप्रामाण्यक, 'अपर' शतवर्ष-
जीवित्तज्ञान, 'अवल' गृहीताप्रामाण्यक, 'एकेनेति शतवर्षमध्ये गृह-
निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन निश्चितस्य देवदत्तस्य गृहान्यावृत्तिलक्ष्ये-
नेत्यर्थ, 'अपरस्य' अपरविषयीभूतस्य शतवर्षजीवित्तस्य, 'बाध'
अभावनिश्चय, शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति गृहान्यावृत्ते शतवर्ष-
जीवित्ताभावनिश्चयादिति भाव । 'न सम्यक् इति न शतवर्षजीवित्त-
सम्यक् इत्यर्थ', 'अवधारितमिति निश्चितमित्यर्थ, गृहान्यावृत्तिलक्ष्ण
सन्दिग्धमित्यपि बोध्य, 'गृहाभाव' गृहेऽभाव । नन्वेवमेव वक्तव्य-
मित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'जीवित्ते सतीति एतच्छतवर्षमध्ये
गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादित्यर्थ, 'व्यतिरेकिणोति, इदमुपलक्षण
देवदत्तभिन्ने मैत्रादौ साध्य हेतुनिश्चयदशाधामन्वयिनापि सम्भव-

शतवर्षजीवी गृह एवेतिनियमद्वयस्यापि बाधा स्यात्,
तदाह जीवनवाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति ।
किञ्च अद्य जीवति श्रो जीविष्यतीत्यादिवहुतरक्षण-
लव-मुहूर्त्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमिति
तदाधे बहुतरव्याप्तिबाधः, देवदत्त-तद्वयवगृहसत्त्व-
व्याप्तिश्चाल्पा तथा अभावस्वरूपमरणापेक्षया वहिः-

तीति बोध्यं, 'लिङ्गेति, अथे 'कल्पना चेति चकारो यत इत्यर्थे,
यतो लिङ्गविशेषणजीवित्वसंग्रये वहिःसत्त्वकल्पना नास्त्वेवेत्यर्थः ।
'प्रमाणद्वयेति निश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंग्रयमित्यर्थः, 'जीवनसंग्रय-
मिति जीवन-गृहान्यावृत्तित्वयोः संग्रयमापाद्येत्यर्थः, 'तन्निश्चयायेति,
गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्यैव वहिःसत्त्वसंग्रयत्वादिति भावः । 'अतिप्रस-
ङ्गादिति सर्वत्रैव तत्संग्रयोत्तरं तन्निश्चयापत्तेरित्यर्थः, पूर्वं तत्संग्रयस्य
तदुपपादकनिश्चयहेतुत्वे सर्वत्रैव तत्संग्रयानन्तरं तदुपपादककल्पना-
पत्तिरित्युक्तं, अत्र तु तत्संग्रायकस्यैव तन्निश्चयहेतुत्वे सर्वत्र तत्संग्रया-
नन्तरं तन्निश्चयापत्तिरित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यं । यद्यपि यथोक्त-
सामग्रीप्रभवसंग्रयसहकारेण तत्संग्रायकस्य तन्निश्चयहेतुत्वाभ्युपगमा-
च्चातिप्रसङ्गः, तथापि स्फूटत्वात् तदनुपेक्ष्य एकमेव समाधानं उभ-
त्राह, 'मैवमिति, 'एवं तर्कयतीति एवं लाघव-गौरवतर्कमवतारय-
तीत्यर्थः, 'योग्यानुपलब्धीति लाघव-गौरवज्ञानगरीरं भवति, तथा
च शतवर्षमध्ये गृहासति पुरुषे शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वञ्च द्वयं
विरुद्धमिति भावः । 'मरणं कल्पयित्वाति मरणसत्त्वेन जीवनज्ञान-

सत्त्वस्य भावस्य लघुत्वं, यदि च गृहान्योन्याभावाश्रय-
वहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं वहिःसत्त्वमिति तद-
पेक्षया मरणमेव लघु, तथापि मरणापेक्षया जीवन-
मात्रं लघ्विति तदेव कल्पयितुमर्हं । ततोऽर्थापत्ति-
कल्पितं जीवित्वमुपजीव्यानुमानादपि वहिःसत्त्वज्ञानं

मप्रमेत्यर्थः, 'वहि सत्त्व कल्पयित्वेति वहि सत्त्वसत्त्वेनेत्यर्थः', 'वहि सत्त्व-
कल्पन इति वहि सत्त्वसत्त्वे इत्यर्थः, 'गृहनियमेति गृहान्यावृत्तित्व-
निश्चयेत्यर्थः, 'बाधा' अप्रमाल, 'शतवर्षजीवी गृह एवेति शतवर्ष-
जीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः, 'नियमद्वयस्यापि बाधा स्यादिति
निश्चयद्वयस्य विभिन्नरूपाप्रमाल स्यात्, 'शतवर्षजीवी देवदत्त'
इत्यस्य शतवर्षजीवित्वाभाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वरूपशतवर्ष-
जीवित्वाप्रमाल स्यात् शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यस्य
शतवर्षजीवित्वस्य विशेषणस्थाभावेन विशिष्टस्याप्यभावाच्छतवर्षजीवि-
त्वविशिष्टगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टाप्रमाल स्यादिति यथा-
श्रुतेऽर्थे 'न तत्र विशिष्टबाधो विशेष्यबाधात्' इत्ययिमयन्यासङ्गते
तस्य तत्रैव व्यक्तिर्भविष्यति । 'तन्नियमबाधस्येति देवदत्त शतवर्ष-
जीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरिति निर्णयप्रमालाभावस्येत्यर्थः, 'तद्बाध-
इति तेषामप्रामाण्य इत्यर्थः, 'वज्रतरयाप्तीति ज्योति शास्त्रजनित-
तद्वल्लोकतवज्रतरयाप्तिज्ञानानामप्रामाण्यमित्यर्थः, 'देवदत्त तद्व-
थवेति, गृहसत्त्वव्याप्ति' तादात्म्यसम्बन्धेन गृहसत्त्वस्य व्याप्तिधी

भविष्यतीत्येतावत्तर्कसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः
संशयो वहिःसत्त्वं कल्पयति । न च वाच्यं तर्काणां
विपर्ययापर्यवसायित्वे आभासत्वं, तत्पर्यवसाने च

गृहान्यावृत्तित्वधीरिति यावत् । न च एकस्य देवदत्तस्य तावत्कालो-
पाधिनिश्चयापेक्षया देवदत्त-तदवयवादिपरस्परार्थ-गृहान्यावृत्ति-
त्वनिश्चयानां कथमल्पत्वमिति वाच्यं । तावत्कालोपाधिजीवित्व-
निश्चयस्यापि देवदत्त-तदवयवादिपरस्परार्थयावत्सत्त्वे जीवनपाहकस्य
वङ्गत्वात् । न च तथापि वहिःसत्त्वकल्पने देवदत्त-तदवयवादि-
परस्परार्थयज्ञनियमवक्षेपु तदवयवादिपरस्परनियमनिश्चयानामप्य-
प्रमात्वं स्यादिति कथमल्पत्वमिति वाच्यं । मरणकल्पने गृह-तदवय-
वादिपरस्पराणां देवदत्त-तदवयवादिपरस्पराणामपि कालोपाधि-
तया तत्तज्जीवित्वनिश्चयानां कालोपाध्यन्तरजीवित्वनिश्चयानामप्य-
प्रमात्वं स्यादिति भावः । 'अभावस्वरूपेति तत्पुरुषीयशरीरसंयोगा-
धिकरणवृत्तित् तत्पुरुषीयशरीरप्राणसंयोगध्वंसरूपेत्यर्थः, 'गृहा-
न्योन्याभावाश्रयेति, गृह-तदभावान्योन्याभावकूटघटितत्वेन च वहिः-
सत्त्वं गुर्विति भावः । अदृष्टविशेषध्वंसो मरणमित्यभिप्रायेणैतदभि-
प्राय इत्यपि कश्चित् । 'तदेवेति वहिःसत्त्वमेवेत्यर्थः, वहिःसत्त्वकल्पने
लघुतरं जीवनमायास्यति मरणकल्पने च वहिःसत्त्वापेक्षया गुह्यतरं
गृहान्यावृत्तित्वमायास्यतीति गौरवादिति भावः । तथा सति
जीवनमात्रमेव कल्प्यतां किं वहिःसत्त्वकल्पनेनेत्याशङ्कयामाह, 'तत-

तद्देवानुमानमेतत्तर्कसहायं वह्निःसत्त्वमनुमापयिष्य-
तीति यतोलाघव गौरवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायि-
नामेव प्रमाणसहकारित्वमत एव प्रत्यक्ष-शब्दादावपि

इति, 'उपजीय' हेतुल्य, 'अनुमानादपीति तथाचेतस्यान्पत्वात्
तर्कत्वमपि कल्पत इति भाव । 'एतावर्तकेति एतावन्माघवज्ञाने-
नेत्यर्थ', 'वह्नि सत्त्व कल्पयति' वह्नि सत्त्व निश्चाययतीत्यर्थ, मरणे च
लाघवज्ञानाभावान्न तन्निश्चय जनयतीति भाव । एतेन 'किञ्चेत्युक्त-
मपि प्रत्युक्त, तस्यैवकमात्रस्य तन्निश्चायकत्वे एवातिप्रसङ्गात् सह-
कारिविशेषमासाद्य तस्य तथात्वे चातिप्रसङ्गाभावादिति हृदय । न
च सशयसामान्यमेव कल्पकमस्तु कृत यथोक्तसामग्रीप्रभवत्वविशेषणे-
नेति वाच्य । अथ पुरुषो न वेति सशयस्यापि पुरुषत्व भावरूप
तदभावापेक्षया लघ्विति तर्कसहकृतस्य पुरुषत्वकल्पकत्वापत्ते अत्रे-
ष्टापत्तौ न देयमेवोक्तविशेषणमिति ध्येय । 'विपर्ययेति, 'विपर्यय'
गुर्वर्थविपरीत लाघवार्थ इति यावत्, 'तदपर्यवसायित्वे' तद-
नुमितिजनकसामग्र्यसहकृतत्वे, 'आभासत्वं लघ्वर्थनिश्चयाजनकत्वं,
ईश्वरानुमानादौ लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थानुमितिजनकसहकारेण
लघ्वर्थनिश्चयजनकत्वदर्शनादिति भाव । 'तत्पर्यवसाने चेति देवदत्त-
एतत्कालीनवह्नि सत्त्व मरणान्यतरप्रतियोगी एतत्कालीनप्रागभावा-
प्रतियोगित्वे सति गृहसत्त्वादित्यनुमितिजनकसामग्र्या सहकारित्वे
चेत्यर्थ 'विपर्ययेति लघ्वर्थानुमितिजनकसामग्र्यसहकृतानामपीत्यर्थ ।

सहकारौ सः । न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरमस्ति, ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य । ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि वहिःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्यत्र वहिःसत्त्वकल्पना सापि प्रमास्यादिति चेत् । न । यथाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य द्वापेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तसंशयस्यापि द्वापेण प्रमाशक्तितिरोधानाद्ग्रहरूपभ्रमसम्भवात् परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियमइति चेत्, सत्यं प्रकृतेऽपि जीवन-गृहाभावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्व-

ननु लाघवज्ञानस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वे प्रमाणान्तरादेव वहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यति किमर्थापत्त्येत्यत आह, 'न चेति, 'तस्यामिति लाघवज्ञानदशायामित्यर्थः, 'स्वभावविशेषात्' विशेषशक्तिविशेषात् । 'प्रमाशक्तीति प्रमाजनकशक्तेरुद्भावनाशादित्यर्थः, उद्भवस्य शक्तिनिष्पदार्यान्तरं, 'अग्रहरूपेति धर्म-धर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेत्यर्थः, गुरुभिरन्यथाख्यातप्रभुपगमादिदमुक्तं । 'जीवन-गृहाभावग्राहकप्रमाणयोरिति शतवर्षजीवित्वनिश्चय-योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चययोरित्यर्थः, मृतस्थले जीवननिश्चयस्याभावसत्त्वादिति भावः । कुत्रचित् 'जीवननियमग्राहकयोरिति पाठः अत्रापि 'नियमग्राहक-

सम्भवात् । यद्वा दोषाभावसङ्कतस्य यथोक्तसंशयस्य
वद्भिःसत्त्वप्रभापकत्वमिति ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे संशयकारणकार्यापत्तिपूर्व-
पक्षः ॥ * ॥

पदेन योग्यानुपलब्धिजनितः देवदत्तौगृहे नास्त्येवेति निश्चयोविव-
क्षितः न तु जीवी गृह एवेतिनिश्चयः, तथासति वद्भिःसत्त्वं कुत्रापि
न स्यात्, गृह एवेतिनिश्चयस्य कुत्राप्याभासत्वादिति ध्येयं । दोषेण
प्रमाशक्तेरुद्भावनाशमुक्त्वा दोषाभावस्य प्रमाशेतुलमाह, 'यदेति ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये संशयकारणकार्यापत्तिपूर्वपक्षरहस्यं ।

अथ संशयकारणकार्यापत्तिसिद्धान्तः ।

—*—

उच्यते । अनयोरेकं वाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति सामान्यतोदृष्टादेव तर्कसहकृतागृहणनियमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चयेऽनुमानाद्वहिःसत्त्वसिद्धिः, तथाहि जीवनप्रमाणबाधे गृहणनियमप्रमाणोत्थापित-
लिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि वाधा स्यात् गृहणनियमग्राहकमानबाधे च निष्परिपन्थि-
जीवनप्रमाणास्त्रिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चये वहिःस-

अथ संशयकारणकार्यापत्तिसिद्धान्तरहस्यं ।

‘अनयोरिति देवदत्तः शतवर्षजीवी देवदत्तोदृष्टान्यावृत्तिरिति निश्चयद्वयान्यतरत्वं शतवर्षजीवित्वभ्रम-गृहणान्यावृत्तिलभ्रमद्वयान्यतर-
वृत्ति शतवर्षजीवित्व-गृहणान्यावृत्तिलोभयविरोधनिरूपकाधिकरण-
विशेष्यक-शतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकगृहण-
न्यावृत्तिलप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादित्यर्थः, तदुभयविरोधनिरूपकत्वन्तु
तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं, यत् तदुभयोर्विरोधनि-
रूपकाधिकरणविशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तादृशाधिकर-
णविशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानवृत्ति तत्तद्भ्रम-तद्भ्रमद्वयान्यतरवृत्ति यथा
सत्तावान् गुणः द्रव्यत्वान् गुण इतिनिश्चयद्वयान्यतरत्वमिति सामा-

त्त्वानुमानादेकप्रमाणबाधैवेत्यादितर्कसहकृतात् सामान्यतोद्दष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्परामरणज्ञापकं विषयौकरोति, न तु वहिःसत्त्व-परम्परासाधकं जीवनप्रमाणं, तथाच सामान्यतोद्दष्टादेव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणास्त्रिङ्गविशेष-ज्ञाजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वहिःसत्त्वज्ञानमिति किमर्यापत्त्या । ननु वहिःसत्त्वज्ञानं विना जीवी गृहएवेत्यस्य ब्रह्मणापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं वहिःसत्त्वज्ञानं न तु गृहनियमग्राहकबाधानन्तरं तत् येन निष्परिपन्थिजीवनग्राहकाज्जीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात्, न

न्यमुखी च व्याप्तिरिति भावः । यथाश्रुते शतवर्षजीवी देवदत्त इत्येव व्यभिचारात् तस्य प्रमात्वात् बाधत्वस्य सामान्यतोदुर्वचत्वाच्च । 'तर्कसहकृतादिति लाघवज्ञानसहकृतादित्यर्थः', 'गृहनियमग्राहकबाधदति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वनिश्चये इत्यर्थः', 'जीवनप्रमाणबाधदति शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्याप्रमात्वे इत्यर्थः', 'गृहनियमप्रमाणति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयान्वितेन एतत्कालीनप्रागभावाप्रतियोगिप्राणिले सति गृहान्यावृत्तित्वविशिष्टगृहासत्त्वेन स्त्रिङ्गेनेत्यर्थः', 'मरणानुमानात्' मरणस्थानुमानप्रमाणसिद्धत्वात्, 'प्रमाणत्वाभिमतयोरिति शतवर्षजीवी देवदत्त शतवर्षजीवी देवदत्तोद्गृह एवेति-निश्चयद्वयोरित्यर्थः', 'बाधा स्यात्' अप्रमात्व स्यात्, शतवर्षजीवी

प्राथमिकवह्निःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं विना । न च गृह-
नियमग्राहणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थापत्त्यापि
वह्निःसत्त्वज्ञानमिति वाच्यं । तर्कसहकारेणार्थापत्तेर्वल-
वत्त्वाद्वह्निःसत्त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकमानवा-
धादिति चेत् । न । तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य
बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात्, तस्माद्यथो-
क्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वा-
दिति तर्कानन्तरमेव वह्निःसत्त्वज्ञानमित्यविवादं, तत्र
कल्पनीयप्रमाणाभावे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सह-
कारित्वं गौरवात् किन्तु नियमग्राहकबाधद्वारा वह्निः-

देवदत्तोऽगृह एवेतिनिश्चयेऽपि शतवर्षजीवित्वस्य देवदत्ते प्रकारकत्वा-
दिति भावः । 'निष्परिपन्थीति प्रतिबन्धकासमवहितेत्यर्थः', 'जीवन-
प्रमाणात्' केन्द्रस्यगृहस्यतिकत्वादिनिष्ठप्रमात्मकजीवित्वव्याप्तिनिश्च-
यात्, 'जीवित्वनिश्चये' जीवित्वसिद्धौ, 'वह्निःसत्त्वानुमानात्' वह्निः-
सत्त्वस्यानुमानप्रमाणसिद्धत्वात्, 'एकप्रमाणबाधैवेति गृहान्यावृत्तित्व-
निश्चयस्यैवाप्रमालं स्यादित्यर्थः, 'परम्परेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चय-
मित्यर्थः, 'जीवनप्रमाणं' शतवर्षजीवित्व, 'बाधे' अप्रमालनिश्चये,
'जीवनप्रमाणादिति । 'वह्निःसत्त्वज्ञानं विनेति देवदत्ते वह्निनिश्चयं
विनेत्यर्थः, 'बाधितुमिति अप्रमालेन निश्चितुमित्यर्थः, गृहनियम-
निश्चयस्याप्रमालं हि वह्निःसत्त्ववति देवदत्ते गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वं

सत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात् । न च सामान्यतोदृष्टावतार एवाच नास्तौति वाच्यम् । अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ द्वेकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को भवति, न चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना । किञ्च विरोधज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धौर्नास्ति तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात् न स्याच्च जीवनसंशयः द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात् । अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा सामान्यतोदृष्टस्य

वहिःसत्त्वस्यैव गृहान्यावृत्तित्वाभावत्वादिति देवदत्ते तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः । 'बाधानन्तरं' अप्रमात्वनिश्चयानन्तरं, 'तत्' देवदत्ते वहिःसत्त्वज्ञानं । 'गृहनिश्चयेति गृहान्यावृत्तित्वसंग्रये इत्यर्थः, जीवित्वसंग्रयकासोत्पन्नप्रामाण्यसंग्रयाहितगृहान्यावृत्तित्वसंग्रयात्मककोटिद्वयोपस्थितिसत्त्वादिति भावः । 'अर्थापत्तेर्बलवत्त्वादिति अर्थापत्तिजनकौभूतस्य जीवित्वसंग्रयस्य गृहान्यावृत्तित्वसंग्रये प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, श्लौकिकप्रत्यक्षधामण्या मानसधामण्याः सर्वतो बलवत्त्वात् गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमालयसम्भवादिति भावः । 'जीवनबाध इति जीवित्वनिश्चयस्याप्रमाथ्ये इत्यर्थः, 'तन्निश्चयेति मतवर्षजीवी देवदत्तो गृहएवेति निर्णयाप्रमालस्यावश्यकत्वादित्यर्थः, 'कल्पनीयप्रमाणाभाव इति कल्पनीयप्रमितिजनकताकेत्यर्थः, 'गृहनिश्चयमप्राप्तकदारेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्य प्रामाण्यदारेत्यर्थः,

पर्यवसितत्वात्तज्जनितनियमद्वयसंशयाद्वितजीवनसं-
शयानन्तरं तर्कावतारे वहिरस्तीतिज्ञानं जायमानं
संशयस्य कारणत्वं व्यवस्थापयतीति चेत् । न । यदेव
हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कविनाशतमनिर्द्धारितैका-
प्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव तर्कसहकृतं पुन-
रनुसन्धीयमानं गृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं
वहिःसत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्यैक-
स्यापि विचित्रफलजनकत्वात् । न च जीवनसंशयान-

‘अनिर्द्धारितैकेति सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयेत्यर्थः,
‘एकबाधानुकूलेति गृहान्वावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रामाण्यानुकूलवहिः-
सत्त्वकल्पनायामित्यर्थः, ‘एकबाधप्राप्तिः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चय-
स्याप्रामाण्यनिश्चयः । ननु सामान्यतोऽन्यतराप्रामाण्यनिश्चयं विनैव
इदमप्रमाणमितिसंशयो यथोक्ताघवतर्कसहकाराद्वहिःसत्त्वनिश्चयं
जनयिष्यति किं सामान्यतोद्दृष्टेनेत्यत-आह, ‘किञ्चेति, ‘विरोध-
ज्ञानानन्तरं’ विरुद्धार्थविषयकज्ञानानन्तरं, ‘एकमप्रमाणमिति अन-
धोरन्यतरदप्रमाणमिति धीर्यदि नास्तीत्यर्थः, ‘तदा प्रामाण्येति,
गृह्यभावनिश्चयात् प्राक्दयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वानुपस्थित्याप्रामाण्य-
मिश्चितप्रामाण्यकत्वान्यतरस्याप्रामाण्यज्ञाने च तत्र च प्रामाण्य-
निश्चयेऽप्रामाण्यसंशयादिति भावः । ननु मा भूत् प्रामाण्यसंशयो-
जीवनसंशयादेव वहिःसत्त्वकल्पना भविष्यतीत्यत आह, ‘न स्या-

न्तरं तदनुसन्धानमसिद्धं गृहणियमग्राहकस्य जीवन-
 ग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्व विना^(१) वहिःसत्त्वकल्पनेऽप्य-
 बाधप्रसङ्गात् । अथ यदि पर्यवसन्नमपि प्रमाण पुन-
 रनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकं
 तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्यत्वादिति सामान्यतो दृष्ट-
 व्याश्रितत्वानुमितौ पश्चाद्दृष्टव्यवृत्तित्ववाये व्यतिरेकि-
 णात्मसिद्धिरिति भज्येत अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतात्
 सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरिति

चेति, 'दयोरिति जीवनग्राहकप्रमाण गृहणान्यावृत्तित्वग्राहकप्रमाण-
 योरित्यर्थ', 'जीवन मरणेति, 'मरणपद मरणनिर्वाहगृहणान्यावृ-
 त्तित्वपर, जीवित्व-गृहणान्यावृत्तित्वनिश्चयोपस्थितत्वादित्यर्थ, तथा
 चागृहीताप्रामाण्यकजीवित्वनिश्चयसत्त्वात् कथं तत्सम्यग् इति भाव ।
 इदमापातत यत्र द्वयोः प्रामाण्य पूर्व न निश्चितं तत्र सा-
 मान्यतोदृष्ट प्रति प्रामाण्यसम्यग्यादिसम्भवादिति ध्येय । नचेता-
 वता भवत्वप्रामाण्यसम्यग्यात् पूर्व सामान्यतोदृष्टाभाव तथापि
 तस्यानयोरेकमप्रमाणमिति ज्ञान जनयित्वा विनाशात् तज्ज-
 नितप्रामाण्यसम्यग्यादित् जीवित्वसम्यग्यानन्तरं तत्कावतारे वहिरस्तीति
 ज्ञान स्यात् तत्र जीवित्वसम्यगस्य कारणत्वादित्याशङ्कते, 'अथेति,
 'पर्यवसितत्वात्' विनाशात्, 'नियमदयेति नियमदयप्रामाण्य-

(१) विषयाद्यग्राहकत्वानुसन्धान विनेति ५० ख० ।

चेत् । न । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनिय-
मेन तत्प्रकारकबुद्धेर्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिणो-
ऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्थादोषाच्च । अपि
च देवदत्तो जीवन-मरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्म-
द्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रति-
योगित्वं विषयीकरोति तथाच लिङ्गविशेषणनिश्चया-

संग्रयाहितेत्यर्थः, 'अनिर्द्धारितेति सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रा-
माण्यानुमितिमित्यर्थः, 'पुनरिति जीवनसंग्रयानन्तरं पुनरनु-
सन्धीयमानमित्यर्थः, 'विरुद्धार्थपाहकत्वं विना' तज्ज्ञानं विना,
'वह्निःसत्त्वकल्पनेऽपीति, षष्ठ्यर्थे सप्तमौ, 'अबाधप्रसङ्गादिति 'बाधः'
असत्त्वं, तदभावप्रसङ्गात् सत्त्वप्रसङ्गादिति यावत्, 'तदनुसन्धानं विना',
तस्यासत्त्वन्तु अनुभवसाक्षिकमिति भावः । 'पर्यवसन्नमपीति विशि-
ष्टमपीत्यर्थः, 'अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाध इति अष्टद्रव्यवृत्तित्वाभावनियय-
इत्यर्थः, 'व्यतिरेकिणेति इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्ट-
द्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादिति व्यतिरेकिणेत्यर्थः, 'तस्मिद्धेरिति
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धेः सम्भवादित्यर्थः, 'तत्प्रकारकेति अष्ट-
द्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकेत्यर्थः । ननु लाघव-बाधसहकारेण व्या-
पकतानवच्छेदकमपि प्रकारीभूय भासते ईश्वरानुमानादौ तथा
दर्शनादित्यत आह, 'व्यतिरेकिणोऽपीति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्था-
पीत्यर्थः । ननु विरुद्धार्थपाहकत्वप्रतिसन्धानं विना वह्निःसत्त्व-

दनुमानादेव वहिःसत्त्वसिद्धिः । अथ लाघवसाधि-
 व्यात् सामान्यतोद्दृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियम-
 ग्राहकप्रमाणोत्यापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवत-
 ग्राहकस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रति-
 बन्धसम्भवात्^७ । न च तर्कात्सामान्यतोद्दृष्टस्य बलवत्त्वं,
 व्याप्ति-पक्षधर्म्मते हि बलं तच्च तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख-
 तर्कस्य विशेषमात्रपर्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य

तुल्यत्वादिति चेत्, तर्हि पक्षधर्मताबलाद्विशेषसिद्धिः
 कापि न स्यात् सर्व्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेष-
 पपर्य्यवसानेऽन्यसाधर्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात्, अप्र-
 योजकत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहक-
 स्याप्रयोजकत्वात् जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य
 ज्योतिःशास्त्राद्यथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहक-

मिति गृहावस्थानस्याप्रामाणिकत्वादित्याकारकमिति भावः । 'जीवन-
 ग्राहकस्यैवेति देवदत्तः शतवर्षजीवी केन्द्रस्यवृहस्पतिप्रामाणिकत्वा-
 दित्यादेरेवेत्यर्थः, 'सत्प्रतिपक्षितत्वमिति^(१) । ननु जीवनग्राहकस्य
 केन्द्रस्यवृहस्पतिकप्रामाणिकत्व-केवलप्राणित्वादिरूपतया भूयस्त्वेन
 बलवत्त्वमित्यत आह, 'एकेनेति, विशेषमात्रे जीवित्प्रकारेण जीवि-
 त्वानुमितौ हेतुत्वेनेत्यर्थः, 'भूयसामपीति । 'तर्हीति, 'विशेषपर्य्यवसान-
 इति लाघवादिमहकारेण विशेषप्रकारेणानुमितिजनन इत्यर्थः,
 'अन्यसाधर्म्येणेति पर्वतो न पर्वतीयवज्जिमान् पर्वतीयवज्जिमदन्यत्वात्
 इति सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'अप्रयोजक-
 त्वादिति, 'अप्रयोजकत्वात्' अनुमितिप्रयोजकरूपशून्यत्वात् हेतौ
 पक्षधर्मतानिश्चयविरहात् इति यावत्, 'न विपरीतसाधनमिति न
 पक्षधर्मताबलसम्भविशेषविरहव्याप्यवत्तानिश्चय इत्यर्थः, 'तुल्यमिति,

(१) एतेन 'सत्प्रतिपक्षत्वं' इत्यत्र 'सत्प्रतिप्रतिपक्षितत्वमिति कस्यचि-
 मूलपुस्तकस्य पाठोऽनुमीयत इति ।

मस्ति तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषात्^(१)
 विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमा-
 णेन^(२) सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणविरोधेनास्य
 तर्को न सहकारोति वाच्यं । तर्कानवतारे विशेषप-
 रत्वाभावेनाविरोधात् तदवतारे तदधिकबलत्वाद्देव
 अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि

गृहान्यावृत्तित्वस्य देवदत्ते मन्निगधत्वादिति भाव । 'नियमग्राह-
 कश्चेति पूर्वात्पन्नस्य गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्येत्यर्थं, 'अप्रयोजकत्वात्'
 अनुमित्यजनकत्वात्, तत्र प्रामाण्यसन्देहादिति भाव । नन्वेव जीवित्ते
 सति गृहासत्त्वेन वद्वि सत्त्वानुमितेरेव कथं स्यात् गृहान्यावृत्तित्व-
 निश्चयवत् स्लाघवसहकारेण उत्पन्नजीवित्वविषयकानुमितेरपि प्रामा-
 ण्यसंग्रयेन लिङ्गविशेषणजीवित्वसन्देहात् व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयविर-
 हादित्यत आह, 'जीवनग्राहकश्चेति, 'ज्योति शास्त्राद्यथार्थत्वमेव,'
 'जीवनग्राहकस्य सामान्यतोदृष्टस्य' स्लाघवतर्कसकारेण जीवनविष-
 यकस्य सामान्यतोदृष्टस्य, 'विपक्षबाधक' अप्रामाण्यगृहे बाधक,
 'व्याप्तिग्राहकमस्तीति जीवित्वलिङ्गकवद्वि सत्त्वानुमाने व्याप्तिवि-
 शिष्टपक्षधर्मतानिश्चयकमस्तीत्यन्वय, विशिष्टग्राहकप्रमाणेनेति अ-
 तुल्यबलेनेति शेष । गृहान्यावृत्तित्वस्य निश्चयसत्त्वेऽपि मरण-

(१) सहकारिनियमादिति घ० ।

(२) तद्विशेषविलक्षणविशेषग्राहकमाननेति घ० ।

तत्त्वं न निवर्त्तते । किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात् । यदुक्तं मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृह एवेत्यस्यापि बाधइति तत्र विशिष्टवाधो न विशेष्यवाधात् मरणेऽपि जीवी गृह एवेत्यस्य विशेष्यस्यावाधात् किन्तु विशेषणवाधात् स च शतवर्षजीवित्वबाध एव । विशेषणाभावायन्नो विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेत् । न । विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्थानभ्युपगमात् ।

व्यापत्तेन धर्मान्तरनिश्चय एव प्रतिबन्धक स्थादित्याशङ्कते, 'न चेति, 'प्रमाणविरोधेन' प्रमाणान्तरविरोधेन मरणव्यापत्तेन मेयत्वादिलक्षणयत्किञ्चिद्धर्मान्तरस्य निश्चयेन प्रतिबन्धनेति यावत्, यद्यपि मरणव्यापत्तेन यत्किञ्चिद्धर्मान्तरस्य निश्चयो न सर्वत्र, तथापि यत्र तदवतारस्तत्रार्थापत्तिरायास्यतीति भावः । 'विशेषपरत्वाभावेनेति विशेषप्रकारकानुमितिजनकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अविरोधात्' मरणव्याप्यवत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, 'तदधिकबलत्वादेवेति तदपेक्षया सामान्यतोद्दृष्टस्याधिकबलत्वादेवेत्यर्थः, तर्केण तत्र प्रामाण्यसंग्रहादिति भावः । 'अन्येति तर्कस्याधिकबलत्वासम्पादकत्वे इत्यर्थः, 'तद्विरोधेनेति बहिःसत्त्वाभावव्यापत्तेन यत्किञ्चिद्धर्मानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः, 'किञ्चेत्यापातत, बहि-

अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृह एव,
 गृहे नास्तीति प्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीयमादाय
 विरोधज्ञानमस्ति तत्र जीवी गृह एवेत्यप्रमाणघटित-
 प्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिता प्रामाण्यसंशयाहितजीव-
 नसंशयात् प्रमाणयोरविरोधोपपादकमप्रमाणविरोधि
 वह्निःसत्त्वं कल्प्यते यथाक्तसंशयस्यायमेव स्वभावे
 यदस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति विरोधघट-

सत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्भ्रमनिश्चयसत्त्वे वह्निःसत्त्वनिश्चयाभावे
 दृष्टापत्तेः मयापि तदानौ तदनभ्युपगमादिति ध्येयं । 'बाधः'
 अप्रामाण्यं, 'तत्र विशिष्टबाधः' तत्प्रतिपाद्यं विशिष्टविषयक-
 ज्ञानस्याप्रामाण्यं, 'न विशेष्यबाधात्' न विशेष्याभाववति विशेष्य-
 प्रकारकत्वात् न गृहान्यावृत्तित्वाभाववति गृहान्यावृत्तित्वप्रकार-
 कत्वादिति यावत्, 'अबाधादिति गृहान्यावृत्तित्वांग्रे बाधासम्भ-
 वादित्यर्थः, 'किन्तु विशेषणबाधादिति किन्तु शतवर्षजीवित्वा-
 भाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः, धर्मिणि विशिष्टस्य
 प्रकारत्वे विशेषणस्यापि प्रकारत्वनिघमात्, अत एव गुणान्यत्ववि-
 शिष्टसत्तावान् गुण इत्यस्याप्यप्रमात्वं गुणे विशिष्टसत्तायाः प्रकारत्वे
 गुणान्यत्वस्यापि प्रकारत्वादिति भावः । 'शतवर्षजीवित्वबाध एवेति
 शतवर्षजीवित्वाप्रमात्वमेवेत्यर्थः, तथाच निश्चयद्वयस्याप्रमात्वद्वयक-
 ल्पना नास्तीति भावः । 'विशेषणाभावायत्त इति, तथाच विशिष्टा-

कस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव विनिगमकत्वमिति,^(१)
तत्तुच्छम्, अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात्, तर्कादि-
भिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं वहिरस्तीति
ज्ञानमसिद्धमतान फलवलेन तथार्थापत्तिकल्पनं ।
किञ्च मृते गृहस्थिते वहिःस्थिते तादृशसंशयादेव

भाववति विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः ।
'विशिष्टाभावस्येति विशिष्टाभावव्यवहारविषयस्येत्यर्थः, इदमापाततः
विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्याभावेऽपि विशिष्टं नास्तीतिप्रतीत्या वि-
शिष्टस्य प्रतियोगित्वावगाहनाद्विशेषणाभावस्यैव विशिष्टप्रतियोगि-
कत्वाभ्युपगन्तव्यत्वात् विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वमादायाप्रमात्वद्वय-
कल्पना भवत्येवेति ध्येयं ।

यदि गृहान्यावृत्तित्व-शतवर्षजैवित्वयोः संशयाविशेषेऽपि जी-
वित्वोपपादकं वहिःसत्त्वमेव कल्प्यं न तु गृहान्यावृत्तित्वोपपादकं
मरणमित्यत्र तर्काविनिमक उच्यते तदा लक्ष्यतादेव देवदत्तो
जीवन-मरणाद्यन्तरप्रतियोगीति सामान्यतोद्दृष्टात् जीवित्वं लिङ्ग-
विशेषणं निश्चित्यानुमानादेव वहिःसत्त्वज्ञानं स्यादिति त्वया वाच्यं,
न चैवं, किन्तु यथोक्तसंशयस्थायमेव स्वभावोनिश्चयं विनापि धर्म्मिणि
वस्तुगत्या अवाधितत्वं यत्तदेव कल्पयति न तत्र बाधितत्वमिति
कल्पनेति केचिन्मीमांसका वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति, 'अन्ये त्विति,
'जीवौ गृह एवेति शतवर्षजैवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः,

वद्भिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्पयेत कस्यचित् क्वचि-
दस्तुगत्या अप्रमाणत्वात् अर्थापत्त्याभासश्चैवं न स्यात् ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे संशयकरणकार्यापत्तिसि-
द्धान्तः ।

‘गृहे नास्तीति शतवर्षमध्ये गृहे नास्तीत्यर्थ’, ‘प्रमाणेषु’ निश्चयच-
येषु, ‘द्वयो’ शतवर्षजीवित्वनिश्चय-शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वनिश्चययोः,
‘अविरोधेऽपि’ परस्परविरुद्धार्थविषयकत्वाभावेऽपि, ‘विरोधज्ञान-
मस्तीति द्वितीये विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानमस्तीत्यर्थ’, ‘तत्र’ तस्मिन्
ज्ञाने सति, ‘अप्रमाणघटितेति अप्रमात्मकनिश्चयघटितेत्यर्थ’,
‘प्रमाणदयेति विरुद्धदयेत्यर्थ’, ‘विरोधज्ञानेति विरुद्धार्थविषय-
ज्ञानेत्यर्थ’, ‘अप्रमाणसमयेति देवदत्त शतवर्षजीवी शतवर्षजीवी
देवदत्तोऽगृह एवेति निश्चयद्वयनिष्ठाप्रमाणसमयेत्यर्थ’, ‘प्रमाणयोः’
प्रमात्मकनिश्चयद्वयो, ‘अविरोधोपपादक’ भ्रमत्वाभावोपपादक,
‘अप्रमाणविरोधि’ अप्रमात्मकनिश्चयविषयविरोधि, ‘तद्विरोधि
कल्पयतीति तद्विषयीभूतस्य विरोधेव कल्पयतीत्यर्थ’, ‘विरोध-
घटकस्य’ विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानघटकस्य, ‘प्रमाणत्वेन ज्ञानादिति
प्रमाणत्वेन निश्चयसम्भवादित्यर्थ’, ‘फलबलेनेति तर्क विनापि वद्भि-
सत्त्वज्ञानोत्पत्तिबलेनेत्यर्थ’ ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये समयकरणकार्यापत्तिसिद्धान्तरहस्ये ।

अथानुपपत्तिकरणकार्यापत्तिः ।

स्यादेतत् मा भूत् संशयः करणमर्थापत्तावनुप-
पत्तिस्तु स्यात् तथाहि जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति
ज्ञाने सति वहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्न-
मिति ज्ञानानन्तरं वहिरस्तीति धीरस्ति तवान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणम् । न च देवदत्तो
वहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् घटवदित्यनु-

अथानुपपत्तिकरणकार्यापत्तिः ।

सम्यकरणकार्यापत्ति निराकृत्यानुपपत्तिकरणकार्यापत्तिमा-
ग्रङ्गते, 'स्यादेतदिति, 'अनुपपत्तिरिति गृहे नास्तीति ज्ञान-
मित्यर्थ, 'जीवतो गृहासत्त्वमिति जीवित्वविशिष्ट गृहासत्त्वमित्यर्थ,
'व्याप्तिप्रभवेति, 'व्याप्तिप्रभवात्' सामान्यतोव्याप्तिप्रभवात्, 'अनु-
मानादिति देवदत्तोवहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वा-
दित्यनुमानादित्यर्थ, पूर्वं विद्यमानत्वे सति तद्गृहासत्त्वात् तद्द-
हि सन्नितिविशेषतोव्याप्तिरिदानीन्तु सामान्यतोव्याप्तिरिति भेदा-
दिकल्प. । विशेषव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति, 'हेतु साध्ययोरिति
ययोः हेतु-साध्ययोरित्यर्थ, सामान्यतोव्याप्तिमूलकमनुमानं दूष-
यति, 'सामान्यत इति, 'अनुमाने' अनुमितिकरणे, 'उपसहर्तु'

मानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति तदन्यदेशे तदस्ति
 यथा गृह एव कोणेऽसन्नहं मध्ये तिष्ठामीतिव्याप्ति-
 प्रभवानुमानाद्वा वहिःसत्त्वसिद्धेः किमर्थापत्त्येति
 वाच्यं । हेतु-साध्ययोः सहचाराज्ञानदशायामनुप-
 पत्तिज्ञानेऽपि वहिःसत्त्वज्ञानात् सामान्यतो व्याप्ति-
 श्चानुमाने उपसंहर्तुमशक्येति तदन्यदेशसिद्धिरर्था-
 पत्त्यैव । ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्त-
 वहिःसत्त्वं विना, उत वहिःसत्त्वमात्रं विना, नाद्यः

प्रवेग्यचित्तु, 'अग्रशब्दा' सामान्यमुखी व्याप्तिर्नानुमितिकरणमित्यर्थः,
 यत्त्व-सत्त्वयोरनुगतयोरभावात् सामान्यतो व्याप्तेरभावादिति भाव ।
 'तदन्यदेशेति गृहान्यदेशसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।

'ज्ञानाभावादिति प्रतियोगिज्ञान विना व्यतिरेकज्ञानासम्भवादिति
 भाव । नन्वर्थापत्तित एव तद्व्यतीतिरतोऽर्थापत्तिरावश्यकौत्यत-
 आह, 'अथापत्तित इति, 'अन्योन्याश्रय इति अर्थापत्तितस्तद्व्यतीतौ
 तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय-
 इत्यर्थः, खोत्रदूषणे खण्डनसम्पत्तिमाह, 'तदुक्तमिति, 'यतोऽन्यत्व-
 मिति, 'यतोऽन्यत्व' यस्य व्यतिरेक, 'तत्सिद्धे' तस्य सिद्धे, 'अपे
 तदसिद्धे' एतद्व्यतिरेकेणैदमनुपपन्नमिति ज्ञानासिद्धेरित्यर्थः । वहि-
 सत्त्वमात्रपदेन यावद्ब्रह्मिन्स्य, वहिःसत्त्वत्वावच्छिन्न वा, नाद्य इत्य-
 त्याह, 'अन्यदीयेति, नान्य इत्याह, 'वहिःसत्त्वमात्रेति वहिःसत्त्वत्वा-

प्रथमं देवदत्तवह्निःसत्त्वाप्रतीतौ^(१) तेन विनेदमनुप-
पन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या
अर्थापत्तितएव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः, तदुक्तं यतो-
ऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरिति । नान्त्यः अन्यदीय-
वह्निःसत्त्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् वह्निःसत्त्वमात्र-
सिद्धावपि देवदत्तवह्निःसत्त्वासिद्धेश्चेति चेत् । न ।
सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्या-
कारेण विशेषज्ञानं फलं, तथाहि जीविना वह्निःसत्त्वं

वच्छिन्नेत्यर्थः, 'पर्यवस्यतीति, पञ्चधर्मतावलादिति भावः । 'तेन विना'
रूपेण' देवदत्तवह्निःसत्त्ववरूपेण, 'कल्पना' ज्ञानं, 'तेन विना'
तद्रूपावच्छिन्नेन विना, 'उपपादकाभाववतीति उपपादकाभावव्या-
पकौभूताभावप्रतियोगित्वमापाद्यस्येत्यर्थः, 'अभावमात्रमिति उप-
पाद्याभावमात्रमित्यर्थः, 'अतिप्रसङ्गादिति केवलधूमाभावज्ञानादपि
धूमार्थापत्त्यापत्तिरित्यर्थः, 'अर्थापत्त्याभावेति व्यभिचारिणार्थापत्ति-
रेव न स्यादित्यर्थः । 'अत्र हीति, 'व्यतिरेके' हेतुभावे, 'व्याप्तिः'
व्यापकताज्ञानं, 'अन्वयस्य' हेतोः, 'पञ्चधर्मत्व' पञ्चधर्मताज्ञानमित्यर्थः,
'व्याप्तिधौजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिधौजन्यमित्यर्थः, 'व्याप्तेति अन्वय-
व्याप्तिप्रकारक-पञ्चधर्मताज्ञानेत्यर्थः, 'केवलान्वयिनोति, तव मत-
इति शेषः, 'साध्यव्याप्यत्वेति साध्यस्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यप्ये-

(१) वह्निःसत्त्वासिद्धाविति घ० ।

विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्व
मनुपपन्नं तत्र वह्नि सत्त्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तश्च
तथेति सिद्धे देवदत्ते वह्निःसत्त्वं कल्पयत इति देवदत्त-
वह्नि-सत्त्वं पर्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्पना न वा
तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारण, यथा वह्निमात्रव्याप्ता-
हूमात् पर्वते वह्निसिद्धिरेव पर्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु
पर्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वा-
ग्रहात्^(१) । अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमो-

वमपि यत्र नाम्नयव्याप्तिग्रह व्यतिरेकमात्रप्रतिसम्भान तत्रापत्यव-
काग्र । न च तत्रार्थनिश्चय एव जनयिष्यत इति वाच्य । अनुभव-
विरोधात् । तथापि तुल्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह, 'अस्त्विति, 'गृहे
वर्त्तमान इति गृहवृत्तित्वविशिष्ट इत्यर्थ', देवदत्तावृत्तित्वादिति
पक्षीभूतस्य देवदत्तस्य तदनधिकरणत्वादित्यर्थ, 'वह्नि मत्त गृह-
निष्ठाभावयो' वह्नि मत्त गृहवृत्तित्वविशिष्टाभावयो, 'व्यधिकरणत्वे-
नेति, गृहाधिकरणदेशभेदस्यापि वह्नि पदार्थघटकत्वादिति भाव ।
'नियतेति, अत एव गृहवृत्तिदेवदत्ताभावोऽपि^(२) न लिङ्ग गृह-
मात्रवृत्तिपदार्थं तस्य सत्त्वेनाव्याप्यत्वादिति भाव । ननुपरि सविता
भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमिनिष्ठाालोकसयोगस्य कथमुपरिदेशे
सयोगसम्बन्धेन सवित्रनुमापकत्वं पञ्चावृत्तित्वादव्याप्यत्वाच्चेत्यत आह,

(१) धूमव्याप्यत्वाग्रहादिति घ० ।

(२) गृहवृत्तित्वोपपत्तिसदेवदत्ताभाव इत्यर्थ ।

ऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेक-
व्याप्तिमत उपपाद्याद्भ्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः
किमर्थापत्त्या, तथाहि देवदत्तो वह्निः सन् जीवित्वे
सति गृहासत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो
वा । न चान्यव्याप्त्यान्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः साध्या-
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् । न
चार्थापत्तौ सरूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमान इति
वाच्यम् । अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्था-

‘उपरौति, ‘उपरिसन्निहितेति सविदसंयुक्तोपरिदेशकत्वेनेत्यर्थः,
तथाच तत्र भूमिः पक्षः सविदसंयुक्तोपरिदेशकत्वं साध्य उपर्यव-
च्छेदेनालोकसंयोगो हेतुरिति भावः । ननु जीवित्वे सति गृह-
निष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव लिङ्गं भवतापि तन्निष्ठव्यतिरेकव्याप्तिज्ञान-
स्वैवार्थापत्तिजनकत्वस्वीकारादित्याशङ्कते, ‘नापीति, ‘लिङ्गमित्यनु-
सञ्चनीयं, ‘ज्ञातुमशक्यत्वादिति, तथाच लिङ्गज्ञानाभावात् न
व्याप्तिगृह्णति भावः । ननु सन्निष्ठगृहस्थिते जीवित्वे सति गृहनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वस्य वह्निःसत्त्वव्याप्यत्वं गृहीतं तदेवेदानो स्मर्यते-
ऽन्यथा भवन्मतेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावात् कथमर्थापत्तिः, अपि
च गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न हेतुः किन्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन
गृहनिष्ठाभाव एव हेतुर्वाच्यः स च देवदत्तस्यासन्निष्ठगृहस्थेऽपि गृहस्थ
सन्निष्ठगृहस्थतया गृहीतुं शक्य इत्यतो व्याप्तिगृहाभावेऽपि देवदत्तस्या-
सन्निष्ठगृहस्थतया न पक्षविशेषकपरामर्शसम्भव इत्याह, ‘अत एवेति,

पत्याभासानवकाशाच्च । मैवम् । अत्र हि व्यतिरेक-
 व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि
 वहिःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्मता-
 ज्ञानजन्यतानियमात् । न च साध्याभावव्यापकाभाव-
 प्रतियोगित्वेन पक्षधर्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकं तच्चे-
 हाप्यस्तीति वाच्यं । केवलान्वयिनि तदसम्भवात् तद-

असम्भवे च व्यतिरेकव्याप्तिस्मरणं गृहे जीविनो देवदत्तस्थाभाव-
 नित्ययश्च अथापत्तिहेतुक इति भावः, शब्दानुमानादिकञ्च न सार्व-
 चिकमिति हृदयं । 'गृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानमिति, देवदत्तस्मरणश्चेत्यपि
 बोधं, अभावप्रत्ययानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् परामर्शः । 'व्याप्ति-
 ज्ञानानन्तरमिति वल्लिव्याप्तिरिति स्मरणानन्तरमित्यर्थः, 'स्मर्यमा-
 षेति पचवृत्तिधूमस्मरणादित्यर्थः, 'असन्निरुष्टपक्षस्यल इति शेषः,
 'उक्तव्यापेति विशेष्यस्यासन्निरुष्टत्वेनेत्यर्थः । 'धूमोवह्निं विनेति,
 वज्रभावव्यापकीभूताभावप्रतियागी धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
 दित्यर्थः, 'दृग्गमानो धूम इति वज्रभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी
 धूम इति यदा शायत इत्यर्थः, 'अनुपपत्तिज्ञानं विना' व्यतिरेक-
 व्याप्तिज्ञानं विना, 'व्याप्यत्वेन' अन्वयव्याप्यत्वेन, 'तदानुमानमिति,
 यदा तु व्यतिरेकान्वयव्याप्युभयप्रतिपन्धानं तत्रैवमेव विज्ञानमुभ-
 यात्मकं अनुमितित्वादेरसम्भवे जातित्वाभावात् फलमन्त्यादेव मामत्या
 वा अन्यश्च प्रतिपन्धकत्वं कस्यत इति भावः । 'तथापीति, 'तत्र'
 वल्लिभाष्यधूमादित्यर्थः, 'त्रिविधेति व्याप्तिज्ञानभेदेन त्रिविधानुमिति-

पेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च । अथ व्यतिरेक-
सहचाराद्देतोरेव व्याप्तिर्गृह्यते^(१) एवञ्चान्वयस्य व्यति-
रेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्याप्तिग्रहचैविध्येऽनुमान-
चैविध्यम्, अत एव धूमो दंशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी
अन्वय-व्यतिरेकी चेति चेत्, अस्तु तावदेवं तथापि
जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्तमानो न वहिःसत्त्व
लिङ्गः^(२) देवदत्तावृत्तित्वात् वहिःसत्त्व-गृहनिष्ठाभाव-
योर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्य-
भावाच्च, उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरु-
परिसन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात् । नापि गृह-
निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्त-
धर्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात्, अत-

स्त्रीकारात् इत्यर्थः, परन्तु भवता यद्व्यतिरेक्यनुमितितया अभिमतं
तदेवमस्माकमथापत्तिरिति शेष इति भावः । 'व्यतिरेकव्याप्तिमिति
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं सहकार्यासाद्येत्यर्थः, 'देवदत्ताभावः' देवदत्ता-
भावनिश्चयः, 'वहिःसत्त्वं कल्पयतीति वहिःसत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः,
न तु व्यतिरेकपरामर्शः विशेष्यीभूतदेवदत्तासन्निकर्षेण परामर्शा-
सम्भवादिति भावः । 'गृहे देवदत्तस्याभाव इति देवदत्तप्रतियोगि-

(१) दृश्यत इति क०, ख० ।

(२) वहिःसत्त्वे व्यङ्ग्यमिति क०, ख० ।

एव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शाऽपि न प्रत्य-
 क्षेण । न च व्यतिरेकव्याप्ति-गृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सह-
 कार्यासाद्य मनसैव जन्यत इति वाच्यं । सहकारिण-
 एव मानान्तरत्वप्रसङ्गात् । अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं
 स्मर्यमाणधूमात् कथमनुमितिः उक्तन्यायेन तत्रापि
 लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत्, न कथञ्चित्, कथं तर्हि
 वह्निज्ञानं पक्षधर्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना
 नास्तीत्यनुपपत्तिज्ञानादिति गृहाण, अत एव दृश्य-
 मानोधूमो वह्निं विनानुपपन्न इति यदा ज्ञायते
 तदार्थापत्तिरेव यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन
 प्रतिसन्धीयते तदानुमानं त्वयापि तत्र त्रिविधानुमान-
 स्वीकारात् तस्माद्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविदेव-
 दत्ताभावो वह्निःसत्त्वं कल्पयति । उच्यते । देवदत्ता-
 सन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण

कोऽभाव इति प्रत्यक्षमित्यर्थः, अन्यथा षष्ठ्यर्थप्रतियोगित्वस्य संसर्ग-
 विधया भानान् लिङ्गतावच्छेदकौभूतप्रतियोगित्वानुपस्थितौ कथ-
 मनुमानं न स्यात् । न चैवं यत्र नेह देवदत्त इति संसर्गविधयेव
 प्रतियोगित्वभानं तदानुमानासम्भवादर्थ्यापत्तिरिष्यतइति वाच्यं ।
 अर्थापत्तावपि वह्निःसत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यानुप-
 लब्धिर्गमिकेति प्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वोपस्थितिं विना

गृह्यते तथाहि गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षं देव-
दत्तं पक्षार्थञ्चाभावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचर-
यति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविषयत्वात्, प्रतियो-
गिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् गृहनिष्ठाभा-
वप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि
प्रत्यक्षेण सुग्रहम् । न च देवदत्तविशेष्यकं वहिःसत्त्व-
व्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यं ।
पक्षदृत्तिलिङ्गपरामर्शभावस्यानुमितिजनकत्वात् अ-
धिकस्य गौरवपराहतत्वात् । अथवा अनतिप्रसक्तसह-

तेनाप्यर्थापत्त्यनभ्युपगमादिति । ननु देवदत्तप्रतियोगिकोऽभाव-
इति प्रत्यक्षस्य देवदत्तविषयकत्वे मानाभावः देवदत्तं साक्षात्करो-
मीत्यनुव्यवसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात् किन्तु
तदव्यवहितपूर्ववर्तिस्मरणस्यैव देवदत्तोविषय इत्यत आह, 'सम्बन्ध-
ज्ञानस्येति सम्बन्धिद्वयोपस्थितौ सत्यां सम्बन्धप्रत्यक्षस्येत्यर्थः, अन्यथा
संयोगो नास्तीत्यादिशाब्दादिज्ञाने तदुपनयवशात् संयोगवदिति
प्रत्यक्षे गुण इति प्रत्यक्षे च व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयं । न चैवं देव-
दत्तं न पश्यामि किन्तु तदभावं गेहे इत्यनुव्यवसायः कथं सङ्गच्छते
इति वाच्यं । तस्य लौकिकविषयत्वाभावविषयकत्वादिति भावः । ननु
सम्बन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिद्वयं विषयः प्रतियोगित्वन्तु न प्रतियोग्य-
भावयोः सम्बन्ध इत्यत आह, 'प्रतियोगिनेति, 'सम्बन्धान्तराभावा-

कारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्ग-
 परामर्शः यथाच न सहकारि मानान्तरं तथोपपादित-
 मधस्तात् । ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति
 चेतिज्ञानान्तरं पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति, न च
 व्यतिरेकिणस्तत्सम्भवति, पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ
 व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात् । न च पर्वतनृत्याप्रसिद्धौ
 तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्ति-
 रपीति वाच्यम् । अधिकरणं विनानुपपद्यमानं नृत्यं
 प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्प-

दिति इदमिह नास्तीति प्रतीतेर्नियामकसम्बन्धान्तराभावादित्यर्थः,
 तथाच सम्बन्धान्तरेण इदमिह नास्तीति प्रतीत्यसम्भवात् प्रतियो-
 गितस्य सम्बन्धमावश्यकमिति भावः । यथाश्रुते एककालीनत्वादेरपि
 सम्बन्धान्तरत्वेन सम्बन्धान्तराभावादित्यसङ्गतेः । 'पचवृत्तीति, तथाच
 लिङ्गविशेष्यकपरामर्श एवात्र हेतुरिति भावः । 'अधिकस्य' पचविशे-
 यकत्वस्य । ननु गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तधर्म-
 तथा अमन्त्रितृष्टत्वात् तद्विशेष्यकोऽपि चाक्षुषः परामर्शोऽसम्भवीत्य-
 स्वरमादाह, 'अथवेति, पूर्वोक्तदोषविरहाद्याह, 'यथाचेति, 'पर्वते-
 तर इति पर्वत इतरोपस्थादिति बह्वप्रोचिः, तेन न सर्व्वनामकार्य्यं,
 मयूरनृत्यस्य नित्यत्वं साधिकरणत्वं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं
 प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकारेण मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानं जन-

यतीति चेत् । न । मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणमादाय नृत्यज्ञानं जनयति । यद्वा पर्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरोनृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्वतनृत्यं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात् । अत एवानित्यज्ञानबाधानन्तरं श्लित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय

यतीति समाधत्ते, 'अधिकरणं विनेति, 'अनुपपद्यमानं' अनुपपन्नत्वेन जायमानं, 'नृत्यं' नृत्यनित्यत्वमित्यर्थः । 'नृत्याभावबोधानन्तरमिति पर्वतेतरनृत्याभावबोधानन्तरमित्यर्थः । ननु सामान्यतोदृष्टेन साधिकरणकत्वानुमितावपि पर्वते नृत्यतीत्येवमाकारकबुद्धिर्न सिद्धैव अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् एवं मयूरो नृत्यतीति शब्दात् पर्वतेतराधिकरणकनृत्यबाधसहकारेण नृत्यविशेषसिद्धावपि नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं न सिद्धं तदुपस्थापकपदाभावादिति, मैवं, गुरुमते इतरबाधसहकारेण पदानुपस्थितमपि शब्दबोधे प्रकारौभूय भासते इति तन्मतेनैव तन्मतनिराकरणात्, स्वमते त्वाह, 'यदेति, 'अन्वय-व्यतिरेकी पर्वतनृत्यं गोचरयतीत्यनुपपद्यते । न चैवं मयूरः पर्वते नृत्यतीति मयूरविशेषकप्रतीतिर्न स्यात्

सिद्धतीत्याचार्याः । यद्वा मयूरनृत्यं पर्वताधिकर-
णकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात्
पर्वतत्ववदित्यन्वय-व्यतिरेकी, अथवा यः सम्भावित-
तत्तदितरावृत्तिः सन् तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति सः
तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्यत्या-
नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं सिद्धति । एवं पीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्य-
पीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्धति । अथ यथा
अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा

इति वाच्य । उक्तानुमान एव मनसा तदुपपत्तेरिति भावः । 'सम्भावि-
तेति, 'सम्भावना' योग्यता, तस्मिन् तदितरस्मिन् वर्त्तमानयोग्यः,
योग्यतावच्छेदकश्च वृत्तिमत्वमेव, तथाच वृत्तिमत्त्वे सतीति फलि-
तार्थ' । ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानानन्तर पीनत्व
भोजनत्व विना अनुपपन्नमिति ज्ञानात् दिवाभोजनबाधसदृकतात्
देवदत्तोरात्रौ भुङ्क्ते इति ज्ञान जायते तत्रानुमानाद्यसम्भवादर्था-
पत्तिरिष्यत इत्यत आह, 'एवमिति, 'देवदत्त इति अप्रसिद्धरात्रि-
भोजनदेवदत्त इत्यर्थ, 'भोजनसाध्यपीनत्वज्ञानमिति, दिवाभोज-
नबाधसदृकतमिति शेष, 'रात्रिभोजनमिति रात्रिभोजनानुमिति
जनयतीत्यर्थ' । यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनरूपा श्रुतार्थापत्ति भट्टाभि-
मतमाशङ्कते, 'अथेति, 'न योग्यताज्ञानमिति, तन्मतेऽन्वयप्रयोजक-

न भुङ्क्त इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य बाधाद्योग्यताघट-
करात्रिभोजनस्याप्रतीतेः अतो योग्यताघटकोपस्थितिं
विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटक-
रात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यं कल्प-
यित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति । न चैवं लाघवा-
द्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा
शब्देनैव प्रपूर्यतइतिन्यायेन शब्दोपस्थापितमादाय
शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात्, एवञ्च श्रूयमाणशब्दस्या-

रूपवत्त्वस्य योग्यतात्वेन पौनत्वान्वये भोजित्वस्य योग्यतात्वेन पौनता-
न्वयेऽभोजित्वस्यायोग्यतात्वादिति भावः । 'दिवाभोजनस्य बाधादिति
'योग्यताघटकेत्यत्र हेतुः, 'योग्यताघटकेति योग्यतात्मकरात्रिभोजि-
त्वोपस्थितिं विनेत्यर्थः, 'अन्वयमलभमानमिति अन्वयबोधं अजनय-
दित्यर्थः, 'इदं वाक्यमिति पौनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्य-
मित्यर्थः, 'रात्रिभोजनोपपादकमिति रात्रिभोजनोपस्थापकमित्यर्थः,
'तेन सहेति तदुपस्थापितरात्रिभोजित्वेन सहेत्यर्थः, 'अन्वयबोधमिति
पौनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते किन्तु रात्रौ भुङ्क्ते इत्यन्वयबोध-
मित्यर्थः, तन्मते योग्यत्वस्य शाब्दबोधे भाननियमादिति भावः ।
'लाघवादिति, शब्दं कल्पयित्वापि अर्थापस्थितेरावश्यकत्वादिति
भावः । 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षेति शाब्दबोधोपयोगिनी पदार्थापस्थितिः
शब्देनैव जन्यत इति नियमेनेत्यर्थः, तथाच केवलार्थकल्पनेन योग्यता-

न्यवोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विना-
नुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयवोधं जनयति तत्र
श्रुतार्थापत्तिः । द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं
श्रुतार्थापत्तिरेव शब्दस्य यद्यपि श्रूयमाणोबाधित-
स्तथाप्यभिप्रायस्यः कल्पयते यथा गुरुमते स्वर्गकामो
यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाधे परम्पराघटकस्यानुप-
स्थित्या परम्परासाधनताज्ञानविरहोयोग्यताज्ञाना-
भावात् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति यो-

ज्ञाननिर्वाहेऽपि शब्दजन्योपस्थिति विना रात्रिभोजिलरूपस्य योग्य-
त्वस्य शाब्दबोधे भानासम्भवाच्छब्द कल्पयते तन्मते शब्दयोग्यता-
विषयकस्यैव शाब्दबोधस्य जनननियमादिति भाव । 'शब्देन विनेति
शब्दव्यवहार विनेत्यर्थ', 'श्रुतुपपद्यमानमिति श्रुतुपपन्नत्वेन ज्ञाय-
मानमित्यर्थ', 'द्वारमित्यादाविति, एवमित्यादि, 'पिधेहीतिशब्द-
कल्पनमिति द्वारमितिवाक्यस्यापि पिधानविशेष्यकद्वारकर्म्मकत्वान्वय-
बोधजनकत्व पिधेहीतिशब्दसमभिव्याहार विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञा-
नात् पिधेहिशब्दकल्पनमित्यर्थ । ननु द्वारमिति वाक्य पिधेहीति-
शब्दवदिति ज्ञानमर्थपत्त्या जननीय तच्च न सम्भवति पिधेहीति-
शब्दस्य बाधितत्वादित्यत आह, 'शब्दश्चेति, 'श्रूयमाण' समभिव्या-
हारेण श्रूयमानस्य, 'बाधित इति नास्तीत्यर्थ', 'श्रुतिप्रायस्य इति
द्वारमिति वाक्य पिधेहीति शब्देन सद्धान्वयबोध जनयत्वित्येता-

योग्यताज्ञानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्व्वं लिङ्ग-
 दिवाच्यं कल्पयति ततः स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं
 जायते अन्यथा अपूर्व्वमपि वाच्यं न स्यादिति ।
 उच्यते । बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहे
 वा योग्यता अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजना-
 प्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्त इति
 शब्दाद्दीरुत्पद्यते न प्रतीत्यनुपपत्तिं किन्तु प्रतीता-

दृशाभिप्रायविषय कल्प्यते इत्यर्थः, तथाच तादृशैकाभिप्रायविषय-
 त्वसम्बन्धेनैव तदज्ञान अर्थापत्त्या जननीयमिति भावः । योग्यता-
 प्रकारकोपस्थितिं विना शब्दान्वयधौरित्यत्र प्राभाकरसम्प्रतिमाह,
 'यथेति, 'साक्षात्साधनताबाध इति स्वर्गं प्रति यागस्य साक्षात्साधन-
 त्वाभाव इत्यर्थः, यागस्य आशुतरविनाशित्वादिति भावः । 'परम्परा-
 घटकस्येति परम्पराघटकस्यापूर्व्वस्येत्यर्थः, 'योग्यताज्ञानाभावादिति
 यागे विधेर्यस्य दृष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः,
 साक्षात्साधने साधनत्वान्वये परम्परासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति
 भावः । 'प्रसिद्धपदेति प्रसिद्धपदस्य विधेरर्थेन दृष्टसाधनत्वेनान्वय-
 बोधानुपपत्तिरित्यर्थः, 'योग्यताज्ञानायेति परम्परासाधनताज्ञानाये-
 त्यर्थः, 'लिङ्गादिवाच्यमिति कार्य्यत्वरूपेण लिङ्गादिवाच्यमित्यर्थः,
 एवञ्च स्वर्गकामोऽग्निष्टोमादिविषयकसाधनकार्य्यवानिति प्रथमतो-
 ऽन्वयबोधः, विषयकत्वं जन्यत्वं, एतच्च याग कामयो ससर्गविधया
 भासत इति भावः । 'अन्यथेति योग्यताप्रकारकोपस्थितेरपि हेतुत्वे

नुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अतएवापूर्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते, तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यत इति ।

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे अर्थापत्तिः ।

इत्यर्थः, 'बाधकप्रमाणाभाव इति याच्नाभावनिययाभाव इत्यर्थः, 'अन्वयविरोधीति याच्नाभावव्याप्यधर्मैत्यर्थः, 'प्रतीतानुपपत्त्येति प्रती-
तस्य दिवाऽभोजित्वे सति पौनलस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या
रात्रिभोजित्वमनुमीयते इत्यर्थः, 'अत एवेति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व-
ज्ञानस्याहेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'अर्थापत्तिः' अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये अर्थापत्तिरहस्यं ।

अथावयवनिरूपणं ।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तद-
वयवाश्च प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगमनानि निरू-

अथावयवरहस्यं ।

परार्थानुमानप्रयोजकत्वेन सतस्य न्यायादेरुपेक्षानर्हतया प्रस-
ङ्गसङ्गत्या तन्निरूपयितुमाह, 'तच्चेति, 'परार्थं' परप्रतिपिपादयि-
पाप्रयोज्यं, परोऽव विप्रतिपन्नः न तु मौमांसकमात्रं, तेनाग्नेन पर-
प्रतिपिपादयिषया उदौरितेऽपि न्यायत्वमित्यवधेयं । 'न्यायसाध्य-
मिति न्यायजन्यज्ञानप्रयोज्यमित्यर्थः । अवयवान् विभजते, 'प्रति-
ज्ञेति, यद्यपि अवयवसामान्यं निरूप्यैव तद्विभागोयुक्तस्तथापि पञ्चा-
वयवोपेतस्यैवान्न लक्ष्यत्वं न तु मौमांसकाभिमतोदाहरणादिश्रवयवस्य
बौद्धाभिमतोदाहरणोपनयात्माकञ्चवयवस्य वा इति सूचनाय प्रथमत-
एव तद्विभागः, अन्यथा वक्ष्यमाणन्यायलक्षणस्याव्याप्तित्याप्यापत्तेः ।
'तच्च' न्यायावयवनिरूपणे, सप्तम्यर्थो विषयत्वं, 'समस्तरूपेति पक्षसत्त्व-
सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वावाधितत्त्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपपञ्चरूपविशिष्ट-
लिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः, 'अत्रैवेति पञ्चरूपविशिष्टलिङ्गमिति वाक्य-
इत्यर्थः, तस्यापि उक्तपञ्चरूपविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकत्वादिति भावः^(१) ।

(१) प्रसङ्गादाह, 'तच्चेति तन्निरूपयितुमाह, 'परार्थं' परस्य वादिनो-
र्थः साध्यनिश्चयः तच्छब्दानिष्टत्तिर्वा यस्मात् तादृशं, 'न्यायसाध्यं' न्यायप्रयो-

व्यमित्यर्थं, अतिप्राचैरुपनयमात्रस्य सौगतैरदाहरणादिद्वयस्य मीमांसकै
 प्रतिज्ञादित्रयस्य अरभैर्यायिकैर्विप्रतिपत्ति समयबन्ध जिज्ञासावाक्य कण्ठ-
 कोट्टारदृष्टान्तक्रमेण वाक्यदशकस्य न्यायत्वोपगमात् तेषा मतमपाकर्तुं
 विशिष्यावयवाम् दर्शयति, 'प्रतिज्ञा हेतुदाहरणोपनय निगमनानीति, 'तत्र'
 न्यायावयवयोर्मध्ये, 'समस्तेति पक्षसत्त्वादिपक्षरूपैर्विशिष्टस्य लिङ्गस्य प्रति-
 पादक वाक्य इत्यर्थं, 'अत्रैव' समस्तरूपोपेत लिङ्गमिति वाक्य एव, 'अति-
 व्याप्तेरित्युपलक्षण केवलान्वयिस्थले विपक्षाप्रसिद्धा तत्साध्यकन्यायेऽव्याप्ति-
 रपि द्रष्टव्या । 'किन्त्वित्यादि, अत्रानुमितिपद यादृश यादृशानुपूर्व्यवच्छि-
 न्नवाक्ये नैयायिकाणां प्रकृतपक्ष हेतु साध्यकन्यायव्यवहार तादृश तादृ-
 शानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटसाध्यकानुमितिपर, तथाच तादृशानुमिते चर-
 मकारणोभूतो यो लिङ्गपरामर्श तादृश तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटव्या-
 प्यघटपदत्वान् इत्याकारक परामर्शः, तस्य प्रयोजक तच्चनकव्याप्ति
 स्थानस्य जनक यत् शब्दज्ञान शब्दप्रकारक स्थान तच्चनक तस्य प्रकारतया
 जनकतावच्छेदक वाक्यमित्यर्थं, घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावस्य ज्ञान प्रति-
 प्रकारतया जनकतावच्छेदक घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यमपीति तत्रातिव्या-
 प्तेर्वारणाय प्रयोजकान्त शब्दज्ञानस्य विशेषण । न च यादृश यादृशानुपूर्व्यं
 वच्छिन्ने न्यायव्यवहारस्तादृश तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटवचनानुद्धिजनक-
 तावच्छेदकीभूतानुपूर्वीविशिष्टवाक्यत्वमेव न्यायत्व कुतो लघुतर न तन्निश्चय
 इति वाक्यम् । सतन्वेच्छस्य निश्चिन्तुमशक्यत्वात् इति जागदीशो व्याख्या ।

केचित्तु अनुमितिकारणपरामर्शनिष्ठकार्यतानिरूपितशब्दत्वव्याप्यधर्मा
 वच्छिन्नकारणतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपिता
 या यत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तिजनकता तदवच्छेदकीभूतविषयिनानिरूपकवर्षस
 मुदायत्व न्यायत्व व्यतो न कुत्राप्यतियामि परामर्श प्रति न्यायजन्यशब्द
 बोधस्य तादृशशब्दत्वेन हेतुत्वोपगमात् अभिधारसाध्यवहितोत्तरत्वादि-
 निवृत्तन वारण्येय, कवमापनयजन्यपरामर्शस्ये च उपनयजन्यशब्दो

प्यन्ते । तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं
न्यायः, अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः, किन्त्वनुमितिचरमका-

‘अनुमितीति अनुमितिचरमकारणं यल्लिङ्गपरामर्शस्य प्रयोजकं
तच्चनकजनकं यच्चाब्दज्ञान तच्चनकज्ञाननिष्ठकारणताया विषयि-
तासम्बन्धेनावच्छेदकवाक्यमित्यर्थः, घटमानयेति वाक्येऽतिव्याप्तिवार-
णाय प्रयोजकान्त, उपनयस्यापि अनुमितिकारणपरामर्शप्रयोजक-
शाब्दज्ञानजनकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय ‘चरमेत्युक्त, चरमत्वच्चा-

घस्य न परामर्शं प्रति तादृशशाब्दबोधत्वेन हेतुता अपि तु तद्विषयक-
ज्ञानत्वेन । न च तादृशकार्य-कारणभावे मानाभाव इति वाच्य । उपनाय-
कज्ञानादिसत्त्वे वद्विध्याप्यो धूम पर्वते इत्यादिज्ञानकाले वद्विध्याप्यधूम-
वान् पर्वत इत्यादिवारणाय तत्तदननुगतच्छादीना हेतुत्व कल्प्य इत्यच्च
न्यायजन्यपरामर्शस्यलीयानन्तच्छाणा हेतुत्वकल्पनमपेक्ष्य साधवात् न्याय-
जन्यबोधस्य तादृशबोधत्वेन हेतुता कल्प्यते तादृशकारणबाधादेवान्यत्र धूम-
विशेष्यकपरामर्शकाले न धूमप्रकारकपरामर्श इति, चरमकारणपदन्तु
तादृशकारणतालाभायैव उपात्त । न च तादृशयुक्त्या न्यायजन्यशाब्दबोधस्य
तादृशशाब्दबोधत्वेन हेतुत्वकल्पने तादृशयुक्त्यैव केवलोपनयजन्यशाब्दस्यापि
तादृशशाब्दत्वेन हेतुत्व कल्प्यमिति वाच्यम् । तत्र परामर्शस्यानैयत्येनानुगत-
कारणताकल्पशासम्भवादित्याहुः, तच्चिन्त्य ।

नवीनास्तु न्यायजन्यशाब्दबोधप्रयोज्यानुमितियत्किमेव तद्व्यक्तित्वेनादाय
तदनुमितिप्रलोपधायकीभूतपरामर्शव्यक्तिप्रलोपधायकीभूतशाब्दबोधनिष्ठ-
कार्यतानिरूपित यत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठस्वरूपयोग्यतावच्छेदकीभूतविषयि
तानिरूपकवर्गसमुदायत्वमतो न कश्चिदोषः, अतसम्भववारणाय यत्कि-
ञ्चिज्ज्ञाननिवेशनमिति प्राहुः, इति याख्यानतर ।

रणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः।
प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं ज-

नुमितौ कर्त्तव्यायां खोत्तरोत्पन्नज्ञानानपेक्षत्वं, तथाच उपनयप्रयो-
न्यानुमितिकारणपरामर्शस्य खोत्तरोत्पन्ननिगमनसाध्यावाधितल-
ज्ञानसापेक्षत्वात् नोपनयेऽतिव्याप्तिरिति भावः । अनुमितिचरम-
कारणात्मकशाब्दज्ञाने कृतेऽसम्भवः न्यायजन्यज्ञानस्य पक्षतावच्छेद-
कविशिष्टे साध्यव्याप्यवदभेदस्यैव विषयीकरणत्वात् नामार्थयोर्भेदान्व-
यस्याव्युत्पन्नतया पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यानवगाहि-
त्वात् तादृशज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावात् । न च तादृशपरामर्श-
जनकत्वमेवोच्यतां किं तज्जनकजनकत्वप्रवेशेनेति वाच्यं । तथाप्य-
सम्भवापत्तेः न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यज्ञानजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्दितत्वेन तेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकतादृशज्ञानजननासम्भवात्
अप्रामाण्यज्ञानास्कास्कन्दित-विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयात्मकं
न्यायजन्यशाब्दज्ञानजन्यज्ञानान्तरमपेक्षणीयमिति ।

उपाध्यायास्तु तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वं तादृशपरामर्शजनकत्वमेव
तथाच न्यायजन्यज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः ।

यत्र समयवशेनायक्षाभास इत्यादिरूपकण्डकोद्धारमहित एव
न्यायप्रयोगः कृतः तत्र कण्डकोद्धारवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय 'शब्देति,
तथाच तत्पदमहिष्या तादृशपरामर्शं प्रति तद्व्यन्यज्ञानस्य शब्दत्वेन
प्रयोजकत्वमित्यर्थः पर्यवस्यति, कण्डकोद्धारवाक्यस्य च योग्यता-
ज्ञानमात्रमसादकत्वात् योग्यताज्ञानस्य च शब्दाशब्दसाधारणेनैव

न्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्था-

हेतुत्वमिति नातिप्रसङ्गः, न्यायजन्यज्ञानस्य च प्रतिवादिपरामर्शं प्रति तादृशशाब्दत्वेन हेतुत्वं अन्य-व्यतिरेकाभ्यां तथैव कार्य-कारण-भावावधारणादिति हृदयं । वाक्यपदं तादृशशाब्दज्ञाननिष्ठकार्यता-निरूपितकारणताया विषयविधयावच्छेदकत्वपर्याप्तधिकरणत्वला-भाय अन्यथा न्यायैकदेशोऽतिव्याप्तेः(१) ।

(१) लक्ष्ये लक्षणं योजयति, 'प्रतिज्ञादीति प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्य-तया एकानुपूर्वीमत्त्वेन रूपेण यः स्वसार्थो निवृत्तिरभाव इति यावत्, तज्ज्ञानं जन्यते, 'तेन च' क्रमिकप्रतिज्ञादिपञ्चगतैकानुपूर्ववच्छिन्नाभाव-कूटज्ञानेन च, विशिष्टस्य तादृश-तादृशानुपूर्वीमत्त्वावच्छिन्नाभावीयत्व-विशिष्टव्याप्यत्वस्य घटपदत्वादिहेतौ वैशिष्ट्यावगाहि यन्मानं घटपदत्वं तादृश-तादृशानुपूर्ववच्छिन्नाभावकूटव्याप्यमित्याकारकं ज्ञानं तदुत्थाप्यते जन्यते, 'तेन च' व्याप्यत्वबोधेन च, 'परमपरामर्शं' तादृश-तादृशानुपूर्वी-मत्त्वावच्छिन्नाभावकूटव्याप्यघटपदत्ववान् इत्याकारको जन्यत इत्यर्थः ।

साम्यदायिकास्तु लक्षणस्यस्यानुमितिपदस्य प्रकृतमल्लक-प्रकृतसाध्यक-प्रकृतहेतुकानुमितिपरत्वं वर्सुंयन्तो यन्न्यमन्यथा व्याचक्षते, यथा प्रति-ज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्व-स्वव्रटकपदानानेकवाक्यत्ववशेन स्व-स्वार्थ-विशिष्टज्ञानं समूहात्मस्वरूपमेव जन्यते न तु मिथो विशिष्टवैशिष्ट्या-वगाहिरूपं, उदाहरणस्थान्यज्ञानत्वित्वेन यद्यभिः परस्परमेकवाक्यता-पत्रैरन्वयबोधस्य जननासम्भवात्, तेन च प्रतिज्ञादिपञ्चकजन्यबोधेन च विशिष्टस्य प्रकृतसाध्यीयत्वविशिष्टस्य व्याप्यत्वस्य हेतौ वैशिष्ट्यावगाहि यन्मानं मानसात्मकं ज्ञानं तदुत्थाप्यते जन्यते । न च न्यायजन्यबोधस्य

यते तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्याय-
जन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता ।

सूत्रे लक्षण मङ्गमयति, 'प्रतिज्ञादीति, 'एकवाक्यतया' मिलित्वा,
'स्वार्थविशिष्टज्ञान' परस्परार्थान्वितस्वार्थविषयकज्ञान, 'तेन' विशि-
ष्टवैशिष्ट्यज्ञानेन, 'मानान्तर' मित्यन्तर, 'उत्पाप्यते' जन्यते, उपा-
ध्यायमते 'मान' मन, 'उत्पाप्यते' स्वात्मकसहकारिसम्पत्तीक्रियते

विशेषज्ञानविधया परामर्शजनकत्वसम्भवात् मानान्तरोत्थापनमपण-
मिति वाच्यम् । हेत्वशे व्याप्तेर्व्याप्यशे च साध्यस्य ससर्गविधया वैशि-
ष्ट्यावगाहिन एव बोधस्य चरमपरामर्शहेतुतया न्यायजन्यबोधस्य तथा-
त्वासम्भवात् तस्य हेत्वाद्यशे वादाढ्येन व्याप्याद्यवगाहित्वात्, एतेन
न्यायजन्यशाब्दबोधेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि व्याप्तिविशिष्टस्य हेतो पक्ष
वैशिष्ट्याद्वाहक यन्मान मन तदुत्पाप्यते सहकारिसम्पत्तीक्रियते इत्युपा-
ध्यायव्याख्यानमनादेय । यत्तु न्यायजन्यबोधस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्य
ज्ञानास्त्वनन्दितत्वात् ततो न चरमपरामर्शात्पादः सम्भवत्यतः साधीयत्व-
विशिष्ट्याप्यत्वस्य साधने वैशिष्ट्यावगाहि यन्मानान्तर मानसज्ञान तस्या
नुसरणमिति मिश्रैकक, तदप्ययुक्त, न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञाना
स्त्वनन्दितत्वे तत परामर्शस्येव साधनधर्मिक्याप्यत्वोपनीतमानस्याप्युत्पत्ते
रसम्भवात् सर्वस्या न्यायजन्यबुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्ययज्ञानावग्रह
कत्वाशेत्वाऽऽ, तन्मन्द, बद्धिव्याप्यवानयमित्यादिवाक्यशब्दस्यापि वङ्गा-
द्यनुमितिचरमकारणोभूतपरामर्श प्रति कथञ्चित् प्रयोजकत्वेन तच्चनक
तादृशवाक्येऽपि व्याप्तेर्दुर्नारत्वापत्ते इत्यास्तां विस्तरः इति प्राग्दीर्घो
यास्या ।

इत्यर्थ, मनसोविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता तु व्यापारानुबन्धिनी ।
न च प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैर्मिलित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञान-
मसम्भवि उदाहरणे यद्यदित्यनेन पर्वतादीना उपस्थापनादिति
वाच्यम् । वीष्वासमभिव्याहारेण तत्र व्यापकत्वबोधनात् तथाच
धूमवदभिन्न-धूमव्यापकवह्निसम्बन्धभिन्न-धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसम्बन्ध-
भिन्न पर्वतो वह्निव्याप्याभिन्नधूमसम्बन्धभिन्न-वह्निव्याप्यधूमज्ञान-
ज्ञाप्यवह्निसम्बन्धभिन्नपर्वताभिन्न इति न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोध ।
न च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसम्बन्धभिन्नपर्वते कथं वह्निव्याप्यधूमज्ञान-
ज्ञाप्यवह्निसम्बन्धिनस्तादात्म्येन भान उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयताव-
च्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदके विधेयता-
वच्छेदकतायाः पर्याप्तिरेव निराकाङ्क्षत्वात्, अत एव दण्डी रक्तद-
ण्डीति प्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । यदि च उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेय-
तावच्छेदककोटिप्रवेश एव निराकाङ्क्षत्वात् अत एव पक्ता पचतीत्यादौ
लड्यर्थवर्त्तमानत्वादेरधिकस्य प्रवेशेऽपि नान्वयबोध इत्यभ्युपेयते तदा
‘एकवाक्यतया’ एकैकवाक्यतया प्रत्येकेनेति यावत्, ‘स्वार्थविशिष्टज्ञान’
स्वार्थमात्रविषयक अवान्तरवाक्यार्थज्ञान, ‘जन्यते’, ‘तेन च’ अवा-
न्तरकाक्यार्थज्ञानेन च, ‘विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि’ प्रतिज्ञार्थं हेतुर्थवै-
शिष्ट्यावगाहि उपनयार्थं निगमनार्थवैशिष्ट्यावगाहि, ‘मानान्तरं’
महावाक्यार्थज्ञान, ‘उत्पाद्यते’ जन्यते इत्यर्थ, यदा ‘एकवाक्यतया’
एकान्वयबुद्धिजननयोग्यतया, ‘स्वार्थविशिष्टज्ञान’ स्वार्थविषयक समू-
हात्मनरूप महावाक्यार्थज्ञान जन्यते इत्यर्थ, इति नानुपपत्तिगन्धो-
ऽपीति । ननु न्यायजन्यज्ञानस्य तादृशपरामर्शं प्रति प्रयोजकत्वं यदि

व्याप्ति-पक्षधर्मतोपस्थापकतया^(१) उदाहरणोपनययोरेवानुमिति-
 चरमकारणलिङ्गपरामर्गप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्यवस्यति, तदा
 अवयवान्तरेऽव्याप्तिः, यदि च परामर्गविषयीभूतयत्किञ्चित्पदार्थ-
 मात्रविषयकतामात्रेण तदा वक्तिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्युदासीनवा-
 क्त्वादावतिव्याप्तिः । न च न्यायजन्यज्ञानस्य तादृशशाब्दत्वेन तादृश-
 परामर्गं प्रति स्वगतव्येण हेतुत्वमिति वाच्यम् । मानाभावादिति
 चेत् । न । शाब्दज्ञानान्तेन वज्रव्रीहिणा विरुद्धानुपूर्वीकभिन्नस्य तत्-
 पदक-तत्साध्यक-तद्हेतुकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वमुक्तं एवभूतं जन-
 कीभूत वाक्यं तत् इत्यत्र तात्पर्यात् । न चैवमपि हेलाभासता-
 लिङ्गकासाधकतासाधकन्यायेऽव्याप्तिः तत्र व्याप्तेरुभयवादिभिद्भूत-
 या उदाहरणभावेन तादृशपञ्चकत्वाभावादिति वाच्यम् । स्वक-
 त्तव्यतानिर्वाहार्थं तत्राप्युदाहरणप्रयोगादित्यलमधिकेनेति^(२) ।

(१) व्याप्ति पक्षधर्मताविषयकतयेत्यर्थं ।

(२) 'अनुमितौति अत्राप्यनुमितिपदं यादृश यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने प्रक-
 तपक्ष प्रकृतसाध्यादिन्यायव्यवहारः प्रामाणिक तादृश तादृशानुपूर्व्यव-
 च्छिन्नाभावकूटसाध्यकानुमितिपरं, तथाच तादृशानुमितेचरमकारणीभूतो
 यः तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटव्याप्यवानयमित्याकारकः परामर्गः तस्य
 प्रयोजक तज्जनकव्याप्तिज्ञानस्य जनकं यच्चान्द शब्दप्रकारकं ज्ञानं तादृश-
 तादृशानुपूर्वीकसाध्यावच्छिन्नाभाव इत्याकारकं ज्ञानं तज्जनक विषयविधया
 जनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं अथ च शान्दबोधस्य जनकं यद्वाक्यं तत्त्व-
 मित्यर्थं, न्यायाप्रविष्टस्य प्रतिज्ञादिप्रमाणार्थकवाक्यस्य वारणाय प्रविष्टान्तं,
 न्यायनिविष्टस्य प्रतिज्ञादिकर्मतत्त्वन्तत्त्वत्वादिनिरर्थकभासस्य वारणाय प्रा-

बोधजनकेति । न च न्यायनिविष्टस्य वङ्गिमानित्यादिभागस्य शाब्दबोधजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । शाब्दबोधजनकेत्यनेन पक्षे साध्यस्य, हेतुताया साधनस्य, साधने साध्यव्याप्यत्वस्य, पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्य, हेतुज्ञाप्यसाध्यत्ववस्य च येऽन्वयबोधास्तेषामन्यतमबोध प्रत्येव जनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि रमेश्वर पूज्यो देवत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतस्य रमेश्वर पूज्य इति भागस्यापि उक्तरूपवत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वघटितवाक्यप्रतिपाद्यस्वार्थकवाक्यत्वरूपमहावाक्यत्वपरेण वाक्यपदेनैव तद्वारणादिति भावः । ननु प्रकृतपक्षे हेतु साध्यकपरामर्शजनकवाक्यत्व न्यायत्व, तादृशबोधानुभूतबोधजनकत्वचावयवत्व इति प्राचीनैरुक्तं कुतस्त्यक्तं मतव्याह, 'अतएवेति उक्तनिरुक्तेस्यागादेवेत्यर्थं, 'तदवयवे' तादृशवाक्यैकदेशे वङ्गिव्याप्येत्यादिभाग इति यावत् । ननु नामार्थं धात्वर्थयोर्नामार्थयोश्च भेदेनान्वयबोधस्याद्युत्पन्नतया उक्तवाक्यस्य पक्षं थाप्यादौ हेतु साधादिप्रकारकबोधाजनकत्वेन परामर्शजनकत्वमेव नास्ति कुतस्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह, 'तिनेति, 'जननात्' जननसम्भवात्, प्राचीर्मतुवादिमभिव्याहारवशात्प्रामाण्ययोर्भेदेनान्वयस्याभ्युपगमादिति भावः ।

न्यायवयवपदयो पर्यायत्ववादिना मतमुपन्यस्यति, 'यत्त्विति 'सङ्क्षेपतः' लाघवात्, 'विशेषाभावादित्यस्य प्रतिज्ञादिपक्षकसमुदायापेक्षयेत्यादि, 'सोऽपीति वङ्गिव्याप्यधूमवानद्य इत्यादिशाब्दबोधप्रयोजकोऽपीत्यर्थं, न्यायस्य प्रथमतो वादिवाक्यत्वनिश्चयमात् उक्तवाक्यस्य च न्यायत्वेऽनाकाङ्क्षितस्य तस्य प्रागभिधानेऽर्थान्तरात्मकस्य नियहस्यानस्य प्रसङ्गादित्याशयेन निरस्यति, 'कथायामिति अन्य वादकथायामित्यर्थं, लाघवाद्यदि परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वस्यैव न्यायपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकता तदाऽतिलाघवात् परामर्शप्रयोजकत्वमात्रस्य तथात्व स्यात् तथाच चक्षुरादिरपि न्यायस्यादित्याह, 'अन्यथेति न्यायत्वापत्तिर्यायपदवाच्यत्वापत्तिः । ननु चक्षुरादेर्न्यायत्वे प्रथमतस्तदभिधानेऽर्थान्तर स्यादित्यत आह, 'आकाङ्क्षेति, 'तुल्य इत्यस्य उपनयनवाक्येऽपीत्यादि ।

अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्द-
ज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम्, अतएव
वह्निय्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्याय-
तदवयवलक्षणातिव्याप्तिः तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजनकस्य जननात् ।

यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा-

‘अनुमितिचरमकारणेति, न्यायेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
शाब्दज्ञानजनकेत्युक्त, वह्निय्याप्यधूमवानयमितिवाक्यैकदेशेऽतिव्याप्ति-
वारणाय चरसत्त्व परामर्शविशेषण, अर्थस्तु पूर्ववत्, पूर्वाक्तकण्ठको-

‘तद्धीति तादृशशाब्दधीत्वर्थः, विजातीय विलक्षणैकजातिविशिष्ट,
‘तल्लक्षण’ अवयवलक्षण, क्वचित्तु भूत्वे ‘तत्तद्धीजनकत्वमेव तल्लक्षणमिति
घाठ, स च विजातीयज्ञानजनकत्व प्रतिघात, तद्विलक्षणज्ञानजनकत्व
हेतुत्वमित्येव क्रमेण व्याख्येयत्वे प्रतिघादिद्यत्वे तादृशतल्लक्षणस्यापि शङ्कि-
तत्वेन पुनरुक्तिभिया प्रामादिक इति ध्येय । ‘दुर्भिरूपमिति कार्यमात्रवृ-
त्तिजातेरनुगतानतिप्रसक्तधर्मावच्छिन्नकारणप्रयोज्यत्वनियमादिति भाव ।
‘तस्यैवेत्येवकारोभिन्नक्रमे तेन ‘तत्सूक्ष्मीकारे एव’ प्रतिघादावनुगतधर्म-
सूक्ष्मीकार एव, ‘तस्य’ विजातीयधीजनकवाक्यत्वस्य लक्षणत्वसम्भवादित्यर्थः,
तथाच वैजात्यासत्त्वात्तद्गर्भलक्षणस्यासम्भवादिति भाव । ननु विनाप्यनु-
गतानतिप्रसक्तधर्मावच्छिन्नकारण कार्यगतवैजात्यसत्त्वे कोदोष इत्यत-
स्याह, ‘अन्यथेति अनुगतकारण विनापि कार्यगतवैजात्योपगमे घट पटा-
दिष्विद्यतुरेव्यप्येकवैजात्यसिद्धातेन समघटत्व पटत्वादे सङ्करप्रसङ्ग इत्यर्थ,
तथाविधवैजात्ये प्रमाणविरहस्तु प्रकृतेऽपि समान इति भाव इति प्राग-
शीघ्रो व्याख्या ।

अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्द-
ज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम्, अतएव
वह्निय्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्याय-
तदवयवव्यतिरिक्तव्याप्तिः तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजनकस्य जननात् ।

यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा-

‘अनुमितिचरमकारणेति, न्यायेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
शाब्दज्ञानजनकेत्युक्तं, वह्निय्याप्यधूमवानयमितिवाक्यैकदेशेऽतिव्याप्ति-
वारणाय चरमत्वं परामर्शविशेषणं, अर्थस्तु पूर्ववत्, पूर्वाक्तकण्टको-

अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञान-
मुत्पद्यत इति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम्, एवं प्रति-

‘चक्षुरादेरपीति अतिलाघवात् वाक्यत्वमपि परित्यज्य चक्षुरादि-
साधारणस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति भावः । ‘आकाङ्क्षाविरह इति आका-
ङ्क्षापदं सम्प्रदायसिद्धन्यायव्यवहारपरं, तथाच सम्प्रदायसिद्धन्यायल-
व्यवहारविरहश्चक्षुरादाविव वक्त्रिथ्याप्यधूमवानयमित्येतावन्मात्रवाक्ये-
ऽपि तिष्ठतीत्यर्थः, तथाचात्र न्यायत्वास्त्रीकारे तत्रापि तथात्वौचित्या-
दिति भावः । ‘तद्धीजनकेति विजातीयशाब्दज्ञाननिष्ठकार्यतानिह-
पितकारणतायाः विषयितासम्बन्धेनावच्छेदकं यद्वाक्यं तत्त्वमित्यर्थः,
वक्त्रिथ्याप्यधूमवानयमित्येतावन्मात्रजन्यज्ञाने च न वैजात्यमिति ना-
तिप्रसङ्गः, वाक्यपदं अवच्छेदकतापर्याप्तिलाभाय, इतरथा न्यायैक-
देशेऽतिव्याप्तिः, ‘एवमिति तुल्यप्राप्तमित्यर्थः, ‘तल्लक्षणमिति प्रतिज्ञा-
दिलक्षणमित्यर्थः, ‘अनतिप्रसक्तमिति उदासीनवाक्यव्यावृत्तमित्यर्थः,
एतेन तादृशवाक्यत्वव्यवच्छेदः, ‘अनुगतमिति सकलन्यायसाधारण-
मित्यर्थः, एतेन तत्तद्वाक्यत्वव्यवच्छेदः, ‘दुर्निरूपमिति दुःसम्भवमि-
त्यर्थः, जनकतायाः जनकतावच्छेदकघटितत्वादिति भावः । ननु
तादृशं रूपं स्त्रीकृत्यैव लक्षणं करणीयमित्यत आह, ‘तत्स्त्रीकार-
इति न्यायादावनुगतानतिप्रसक्तधर्मस्त्रीकार इत्यर्थः, ‘लक्षणत्वात्’
लक्षणत्वापातात् । ननु तस्यैव इत्ययुक्तं लक्षणान्तरसत्त्वेन लक्षणान्-
तरकरणे दोषाभावादित्यत आह, ‘अन्यथेति न्यायादिजन्यताव-
च्छेदकवैजात्यानां स्त्रीकारे इत्यर्थः, ‘जातिमङ्गरप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञा-

चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आका-
ङ्क्षाविरहस्तुल्यएव ।

परामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानस्यैव जननादित्यर्थः, अनुमितिचरमका-
रणपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानाजननात् इति पर्यवसितार्थः, तथाच
तादृशवाक्यजन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यज्ञानस्य स्वोत्तरोत्पन्नाबाधितत्व-
ज्ञानसापेक्षतया चरमत्वाभावान्नातियाग्निरिति भावः । 'तदवयवे-
नेति वङ्गिव्याप्यधूमवानयमित्यस्य एकदेशेनेत्यर्थः, 'परामर्शजनक-
स्येति इदमपि सावधारणं, अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या अर्थोऽवशेषः ।

'सङ्क्षेपतः' लाघवतः, नन्वेवं वाक्यत्वमेव तदुच्यतामिति लाघवा-
दित्यत आह, 'अविशेषादिति^(१) अत्र चकारः पूरणीयः, अत्र हेतु-
माह, 'परामर्शप्रयोजकेति परामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वे-
नेत्यर्थः, 'सोऽपीति तावन्मात्रमपि यदि कथायां प्रयुज्यते तदा
तस्यापि न्यायत्वमित्यत एवेत्यर्थः, 'प्रथममिति हेत्वाद्यभिधानात्
प्रागित्यर्थः, 'विशिष्टवैशिष्य इति सप्तम्यर्थोविषयत्वं, तथाच व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्यावगाहिजिज्ञासा नास्तीत्यर्थः, 'तदभिधाने' अनाका-
ङ्क्षिताभिधाने, तथा चात्रेष्टापत्तिरनुचितेति भावः । ननु हेत्वाद्य-
भिधानात् प्रागपि कदाचित् वङ्गिव्याप्तिविशिष्टवैशिष्यज्ञानगोचरे-
ष्टमाधनतास्मरणादिना विशिष्टवैशिष्यगोचराकाङ्क्षा सम्भवत्येवेति
तत्र न्यायत्वस्वीकारे नोक्तदोषः इत्यत आह, 'अन्यथेति लाघ-
वेन भ्रमदायमिदुन्यायव्यवहाराविषयस्यापि न्यायत्वस्वीकारे इत्यर्थः,

(१) 'विशेषाभावात्' इत्यत्र 'अविशेषात्' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य
पाठोऽनेन रक्ष्यकृतपाठधारणेनानुमीयते ।

तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः साध्यपदेऽतिव्याप्तेः^(१)
किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थ-

तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नपक्षक-तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकान्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्व तद्धर्मावच्छिन्नपक्षक तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञात्वमित्यर्थ, पर्वतो वङ्गिमानित्युदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्त, तद्वत् तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकेत्यनुक्तौ यत्राभिधेयसामान्य पक्षीकृत्य वङ्गिज्ञानजन्यज्ञान निरूपितत्वसम्बन्धेन साध्यते वङ्गिश्च हेतुस्तत्र वङ्गेरिति हेतौ विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षक-वङ्गिज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञा-लक्षणातिव्याप्ति तादृशहेत्ववयवस्य वङ्गिज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षक-वङ्गिज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाच्च, तद्दाने च विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकन्यायावयवत्वाभावात् नातिव्याप्ति, तत्पक्षकेत्युक्तावपि तद्दोषतादवस्थमत आह, तद्धर्मावच्छिन्नपक्ष-

(१) 'तत्रेति, 'तत्र' निरूपणार्थप्रतिज्ञादिषु सध्ये, 'साध्येति, 'साध्यस्य' विधेयधर्मविशिष्टधर्मिण, 'निर्देश' तद्वेधकशब्द इत्यर्थं, तथाच साध्यविशिष्टपक्षवेधकन्यायावयववाक्यत्वमर्थं पर्यवस्यति, 'साध्येति, निरूपकसाध्यस्य 'पदे' बोधकशब्दे इति यावत्, 'अतिव्याप्तेरिति उपनय निगमनाभ्या एकवाक्यतया जायमाने बोधे निगमनस्य हेतुत्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः, एतेन निगमने अथम्पदा तुषङ्गपक्षे नातिव्याप्तिरिति परास्त । तादृशबोधमात्रपक्षे तु नोक्तदोष इति ध्येयमिति जागदीशो व्याख्या ।

ज्ञाद्यवयवादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्द्वीजनकशब्दत्वमेव तत्तच्छ्लक्षणमिति, तन्न, ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः ।

जन्यतावच्छेदकजात्यभाववति हेतुमात्रजन्यज्ञाने हेतुजन्यतावच्छेदिका जातिः हेतुजन्यतावच्छेदकजात्यभाववति प्रतिज्ञामात्रजन्यज्ञाने प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदिका जातिः उभयज्ञानजन्ये च उभयोः समावेशइति सङ्कर इत्यर्थः, एवमुदाहरणादिजन्यतावच्छेदकजातिमादायापि सङ्करो बोध्यः । न चोभयजन्यतावच्छेदकं भिन्नमेव वैजात्यं स्वीकार्यं प्रत्येकजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नं प्रति उभयजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नसामग्रीणां प्रतिबन्धकतया नोभयादिजन्यज्ञाने च प्रत्येकजन्यतावच्छेदकवैजात्यमिति न सङ्कर इति वाच्यम् । एतादृशप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावे विभिन्नवैजात्यकल्पने मानाभावात् क्लृप्तसामग्रीतएव तादृशशब्दोदयात् ।

‘तत्र’ निरूपणे, सप्तम्यर्थ्याविषयत्वं, ‘साध्यनिर्दिष्ट इति साध्यं निर्दिष्टतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साध्यप्रतिपादकशब्द इत्यर्थः, ‘साध्यपद-इति साध्यपदस्यापि साध्यप्रतिपादकत्वादिति भावः । ‘उद्दिश्येति, उभयत्र उद्दिश्यत्वं प्रकृतत्वं, यथाश्रुते यत्र न्याये अनुमिति-नेच्छाविषयस्तत्रत्यप्रतिज्ञायामन्याप्तेः, तथाच तद्धर्मावच्छिन्नपचक-

ज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयक-
शाब्दज्ञानजनकं वाक्यम्^(१) ।

नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वभावात्प्रतियोगिः, तत्पक्षके-
त्युक्तावपि तद्दोषतादवस्थं अत आह तद्धर्मावच्छिन्नेति, तद्धर्माव-
च्छिन्नसाध्यकेत्यनुक्तौ वक्ष्मिन्साध्यधूमवानयमित्युपनये पर्वतत्वावच्छिन्न-
पक्षक-वक्ष्मिन्साध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तस्यापि पर्वत-
त्वावच्छिन्नपक्षक-वक्ष्मिन्साध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वाव-
च्छिन्नपक्षक-वक्ष्मिन्साध्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशा-
ब्दज्ञानजनकत्वाच्च, तद्दाने च वक्ष्मिन्साध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्त-
विषयकशाब्दज्ञानजनकत्वभावात्प्रतियोगिः, तत्साध्यकेत्युक्तौ च पर्व-
तोद्भववान् धूमादित्यादिखलीयोपनयेऽतियोगिः तस्य पर्वतत्वावच्छि-

(१) 'किन्त्वित्यादि, प्रतिज्ञासमानार्थकस्य न्यायानन्तर्गतवाक्यस्य वार-
णाय सत्यन्तं, तत्राप्युद्देश्यानुमितिपदं यादृश-यादृशानुपूर्थवच्छिन्ने प्रकृत-
पक्षक-प्रकृतसाध्यकन्यायत्वं तादृश तादृशानुपूर्थवच्छिन्नाभावसाध्यकानु-
मितिपदं, तथाच तादृशानुमितेर्हेतुभूतोयोलिङ्गधर्मिक परामर्शं घटत्वं
तादृश-तादृशानुपूर्थवच्छिन्नाभावकूटव्यप्यमित्याकारकव्याप्तिनिश्चयं तस्य
प्रयोजकं विषयविधया जनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटकं व्यप्यच यादृश-यादृश-
वाक्ये प्रकृतपक्ष साध्य हेतुकावयवव्यवहारजादृश-तादृशवाक्यकूटस्थायी-
निवृत्तिरभाव इति यावत् तद्गोचरज्ञानस्य जनकं प्रतियोगिविधया जनक-
तावच्छेदकं तत्त्वे सतीत्यर्थं, हेत्याद्यवयवस्य वारणार्थं विशेय्यदत्तं, 'उद्देश्या'
प्रकृतपक्ष साधिका, यानुमिति' तदन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधोजनकवा-
च्यत्वमिति तदर्थं, प्रकृतानुमित्यनतिरिक्तविषयकत्वमात्रं धूमाद्भवत्यवयवान्

केति । न चैवमपि यत्र विषयत्वेन विषयत्वं पक्षीकृत्य निरूपितत्व-
सम्बन्धेन वक्त्रिज्ञानजन्यज्ञानं साध्यं वक्त्रिज्ञ हेतुस्तत्र वक्त्रेरिति हेत्ववय-
वेऽतिव्याप्तिदुर्भारैवेति वाच्यम् । सम्प्रदायविहङ्गतया तादृशान्यायप्र-
योगाभावात् तावन्मात्रे कृते पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यत्वावच्छिन्न-
साध्यकोपनये पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यक-
प्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तादृशोपनयस्य पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकन्या-
यावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यका-
नुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वाच्च, तद्दाने च
तस्य द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वाभावात् नातिप्र-
सङ्गः, तत्साध्यकत्वमात्रेणैव पर्वतोद्भववान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गते
द्रव्यव्याप्यधूमवानयमित्युपनये द्रव्यव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणाति-
व्याप्तिः तस्यापि द्रव्यत्वेन रूपेण द्रव्यव्याप्यधूमसाध्यकन्यायावयवत्वात्
पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनान-
तिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वाच्च, तथोक्तौ च तस्य द्रव्य-
व्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, हेत्वाद्यव-
यवेऽतिव्याप्तिवारणाय विरोध्यद्वयं, तत्र तद्दुर्भावच्छिन्नपक्षकेत्यनुक्तौ
यत्राभिधेयमामान्यं पक्षीकृत्य निरूपितत्वसम्बन्धेन वक्त्रिज्ञानजन्यज्ञानं
साध्यं वक्त्रिज्ञ हेतुः तत्र हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः तस्याभिधेयत्वावच्छि-
न्नपक्षक-वक्त्रिज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् विषय-
त्वावच्छिन्नपक्षक-वक्त्रिज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यू-
नानतिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकत्वाच्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्य प-
र्यायपर्यन्तात्, तद्दाने च अत्राभिधेयत्वावच्छिन्नपक्षक-तत्साध्यकानुमित्यन्यू-

ज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयक-
शाब्दज्ञानजनकं वाक्यम्^(१) ।

नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावात्प्रातिव्याप्तिः, तत्पक्षके-
त्युक्तावपि तद्दोषतादवस्थ्य अत आह तद्गर्भावच्छिन्नेति, तद्गर्भाव-
च्छिन्नसाध्यकेत्यनुक्तौ वक्षिष्याप्यधूमवानयमित्युपनये पर्वतत्वावच्छिन्न-
पक्षक-वक्षित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तस्यापि पर्वत-
त्वावच्छिन्नपक्षक वक्षित्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वाव-
च्छिन्नपक्षक-वक्षिष्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशा-
ब्दज्ञानजनकत्वाच्च, तद्दाने च वक्षिसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्त-
विषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावात्प्रातिप्रसङ्गः, तत्साध्यकेत्युक्तौ च पर्व-
तोद्भववान् धूमादित्यादिस्थलीयोपनयेऽतिव्याप्तिः तस्य पर्वतत्वावच्छि-

(१) 'किन्त्वित्यादि, प्रतिज्ञासमागार्थकस्य न्यायानन्तर्गतवाक्यस्य वार-
णाय सत्यन्तः, तत्राप्युद्देश्यानुमितिपद यादृश यादृशानुपूर्ववच्छिन्ने प्रकृत
पक्षक प्रकृतसाध्यकन्यायत्वं तादृश तादृशानुपूर्ववच्छिन्नाभावसाध्यकानु-
मितिपरः, तथाच तादृशानुमितेहेतुभूतोयोषिङ्गधर्मिकं परामर्शं घटत्वं
तादृश तादृशानुपूर्ववच्छिन्नाभावकूटथाप्यमित्याकारकव्याप्तिनिश्चयः तस्य
प्रयोजक विषयविधया जनकतावच्छेदकानुपूर्वघटक स्यच यादृश यादृश
वाक्ये प्रकृतपक्ष साध्य हेतुकावयवव्यवहारस्तादृश-तादृशवाक्यकूटस्यार्थो
निरतिरभाव इति यावत् तद्गोचरज्ञानस्य जनक प्रतियोगिविधया जनक-
तावच्छेदक तत्त्वे सतीत्यर्थः, हेत्याद्यवयवस्य वारणार्थं विशेष्यदक, 'उद्देश्या'
प्रकृतपक्ष-साध्यका, यानुमिति तदन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकत्वा-
कत्वमिति तदर्थः, प्रकृतानुमित्यनतिरिक्तविषयकत्वमात्रं धूमाद्भवत्यववान्

अपक्षक-द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्ष-
कद्रव्यव्याप्यधूमात्मकद्रव्यसाध्यकानुमित्यनूनानतिरिक्तविषयकशाब्द-
ज्ञानजनकत्वाच्च, तद्दाने च द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यनूनानति-
रिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः, धूमादङ्गवयवस-
मवेतद्रव्यवान् पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यत्र हेत्ववयवे तादृशपर्वतत्वा-

पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यादिन्यायस्यत्वे धूमादित्यादिहेत्ववयवेऽतिव्याप्त-
मत प्रकृतानुमित्यनूनविषयकत्वमुक्तं, तच्च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वरूपं ग्राह्यं, धूमात् प्रमेयत्ववहेतुत्वं धूमीयं धूमादित्यादौ हेतुतामात्र-
एव प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यबोधकोहेतुर्न तु विशिष्टहेतुत्वात्मके प्रकृतपक्षे,
हेतुत्वं वाच्यत्वात् प्रमेयवृत्तिधर्म्मवत् वाच्यत्वादित्यादौ च प्रकृतपक्षे प्रकृत-
यस्य वाच्यत्वस्यैव वैशिष्ट्यबोधकोहेतुर्न तु वाच्यत्वसाध्यप्रमेयवृत्तिधर्म्मात्मकस्य
प्रकृतसाध्यस्य इति तयोर्मुदासः। न च पर्वतो वज्जिमानित्यादौ वज्जिसाध्य-
कप्रतिज्ञायामव्याप्ति नामार्थधोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वेन तस्याः पक्षे
साध्यप्रकारकबोधजनकत्वासम्भवादिति वाच्यं। समानविभक्तिकमनुवादि-
समभिव्याहारवशेन नामार्थयोरपि भेदेनान्वयस्य प्राचीनैः स्वीकृतत्वादेव
सत्त्वम्भवादिति प्रतिज्ञासहकारेण हेत्ववयवस्य उपनयस्यायमादिपदसह-
कारेण निगमनस्य च निवृत्तानुमित्यनूनविषयकत्वात् तत्रातिव्याप्तिवार-
णार्थमनतिरिक्तविषयकत्वमुक्तं। न च सर्व्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ प्रकृता-
नुमितिविषयातिरिक्ताप्रसिद्धिः, प्रकृतपक्षधर्म्मिक-प्रकृतसाध्याधगाहिता-
नन्तर्गतविद्यताग्न्यत्वस्य विषयित्वात्। न चैवमपि रमाधवः पूज्योदेवत्वा-
दित्यादौ माधवः पूज्य इत्याकारकप्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिः तस्यापि निवृत्त-
सत्यनार्थवत्त्वात्प्रकृतानुमित्यनूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीनकत्वाच्चेति
वाच्यम्। अर्थातिव्याप्ताप्रतिपाद्यसार्थकत्वकमहावाक्यत्वपर्येण चरमवा-
क्यपदेनैव तस्य वाचित्वादिति भावः इति जागदीशो व्याख्या।

वच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् तादृशपर्वतत्वा-
वच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यनतिरिक्तविषयकशाब्द-
ज्ञानजनकत्वाच्च तत्र तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसा-
ध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिवारणायान्यूनेति, तद्दाने च तस्य वक्ष्यव-
यवममेतद्रथ्याविषयकत्वेन तादृशानुमित्यनूयविषयकत्वाभावान्नाति-
प्रसङ्गः । तस्माद्दह्निसानित्यादिनिगमनस्यापि पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-
वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वा-
वच्छिन्नसाध्यकानुमित्यनूयविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाच्च तत्रातिव्या-
प्तिवारणायानतिरिक्तेति, तथाच तस्य तादृशानुमितिविषयातिरि-
क्तव्याप्त्यादिविषयकत्वात् नोक्तातिव्याप्तिः, तत्र शाब्दज्ञानजनकत्वं ता-
दृशज्ञानजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वं, अतः सभाचोभादिनाऽजनित-
बोधकप्रतिज्ञायां नाव्याप्तिः, एतस्माभायैव शाब्द-वाक्यपदयोरुपादानं ।

ननु सर्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तादृशानुमिति-
विषयातिरिक्ताप्रसिद्धेः । न च तादृशानुमित्यनतिरिक्तविषयकत्वं तादृ-
शानुमितिविषयिताव्यावृत्तवैलक्षण्याश्रयविषयिताशृण्वत्वाच्च वाच्यमिति
वाच्यम् । अनुमितिविषयिताव्यावृत्ततत्त्वज्ञातिवत्त्वरूपवैलक्षण्यस्य शाब्द-
बोधविषयितारयां सत्त्वात् इत्यतोलक्षणसम्भवात् लक्षणान्तरमाह,
‘अनूनेति, (१) अन्यूनानतिरिक्तपदं अनुमित्यनूनातिरिक्तविषयकपरं,

(१) साधवादाह, ‘अनूनेति अन्यूनानतिरिक्तविषयकान्तभागं विहाय
इत्यर्थः, अनुमितिविषयकत्वस्य प्रायशः प्रतिज्ञायामसत्त्वात् अनुमितिस-
मानविषयकत्वस्य सतोऽपि व्यर्थत्वादिति ध्येयं । ‘लङ्गाविषयकत्वमिति
लिङ्गं भावभिन्नत्वस्य यस्मिन्नसम्भवात् तदविषयत्वमित्यर्थः, तेन ऋदोनिर्धूमो-

अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा
ज्ञानविशेषणं तेनादाहरणादिव्युदासः, निगमनञ्च

‘लिङ्गाविषयकत्वमिति लिङ्गपद व्याप्यपरं, भावार्थश्च विवक्षितः,
व्याप्यत्वञ्च प्रकृतहेतुक-प्रकृतसाध्यकानुमितिगमकतौपयिकव्याप्यत्वं,
यथायुते पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र प्रतिज्ञायामभ्यासेः,
तथाच नञ्चयत्यासेन प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्या-
प्यत्वविषयकशाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाशृण्वत्वमित्यर्थ, उदाहरणादीनां

निर्वर्जितादित्यादौ यो यो धूमवान् स वर्जिमानित्यादिव्यतिरेक्युदाह-
रणस्य निर्वर्जित्वादिरूपहेत्वविषयकत्वेऽपि भातिव्याप्ति । न च घटाभावः
पटशून्योऽभावत्वादित्यादिस्मृतीयप्रतिज्ञाया अभावत्वविषयकत्वनियमात्
तत्राव्याप्ति प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यप्रकारितावहिर्भावेन यदभावत्व-
विषयकत्वतच्छून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्य
प्रकारितावहिर्भूतविषयिताशून्यत्वमात्रस्य सम्यकत्वेऽभावत्वप्रवेश्यार्थ इति
बाधम् । अखण्डाभावघटकतया तस्याव्यर्थत्वादिति भावः । ननु तस्माद्वर्जि-
मान् इति निगमनस्याप्यभावत्वाविषयकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह, ‘नि-
गमनञ्चेति, ‘न परामर्शहेतु’ नामावत्वाविषयकज्ञानहेतुः, ‘अदाधित्वेति,
प्रतिघात पक्षस्य साध्यत्ववसिद्धेः पुनस्तदभिधानस्यानाधितत्वादिवोधकत्व-
स्यावाङ्कत्वात् सिद्धे सत्कारम्भोनिधमायेत्यादिशुत्वसेरिति भावः । धन्तुतो-
ऽदाधितत्वादेर्निगमनापत्तिपाद्यत्वेऽपि चापकत्वरूपहेतुत्वस्याभावत्वगमन-
नकत्वाघटितत्वेन हेतुतादाक्षिपक्षसमीगर्भनिगमनस्याभावत्वाविषयकज्ञानज-
नकत्वमेव दुर्लभं, अत्र एव पर्यन्तो वर्जिमान धमादित्यादौ ज्ञेत्ववयवेऽपि
भातिव्याप्ति, तस्यापि पक्षधर्म्यहेतुताघटकतयैवाभावत्वविषयकज्ञानजनक-
त्वमिदमादिति ध्येयं ।

न परामर्शहेतुः अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजन-
कत्वात् ।

हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा ।

तादृशाकाङ्क्षासत्त्वाभातिप्रसङ्गः, अत्राप्युदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवार-
णाय न्यायावयवत्वे सतीत्यनुसञ्जनीयं, अत्र च हेत्ववयवेऽतिव्याप्ति-
वारणाय हेत्वन्वविशेषणं देयं, प्रकृतपदद्वयदानात् तेजोव्याप्यधूम-
वानयं वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ वक्त्रिव्याप्यनीलवानय वक्त्रिमान्
धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः । न च प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्य-
त्वाद्येव उच्यतामिति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदाहरणा-
दावतिव्याप्तेः, अत्र चान्वयव्याप्तिविषयता-व्यतिरेकव्याप्तिविषयतोभ-
योः प्रत्येकरूपेणैवाभावौ निवेश्यौ व्याप्तिद्वयमाधारणानुगतरूपस्य
एकस्याभावेन एकरूपेण तदुभयाभावनिवेशासम्भवात् । अन्यूनपदस्य

‘हेत्विति, ‘हेतु’ स्वार्थज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवत्तया पक्षबोधानुकूलपक्ष
म्यन्तशब्दः, तस्य यदभिधानं तस्य प्रयोजिका तज्जन्यबोधनिवर्त्या पक्ष
कुत साध्यवानित्याकारिका या जिज्ञासा तदनुकूलावयवत्वमित्यर्थः,
‘लिङ्गेति उपनयनादिवारणार्थमविषयकान्तं प्रकृतसाध्यं पक्षविषयतावहि-
र्भावेन प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वार्थकं, नातः प्रागुक्तदोषः, ऋदोनिर्धूमोऽद्भु-
दत्तिधर्मशून्यत्वादित्यादौ यो यो धूमवान् स ऋदात्तिधर्मवान् इत्या-
दिव्यतिरेक्युदाहरणस्य वारणाय ‘लिङ्गविषयकेति लिङ्गं प्रकृतसाध्यव्याप्य
तद्विषयकेत्यर्थः । न च साध्यवद्विशेष्यकत्वमेव सम्यक् व्याप्यपदं व्यर्थमिति
वाच्यम् । यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् इति आगदीशी व्याख्या ।

लिङ्गाविषयक-लिङ्गविषयकज्ञानजनकन्यायावय-

व्यावृत्तिमाह, 'तेनेति अन्यूनपददानेनेत्यर्थः, 'उदाहरणादिपदं उदाहरणस्यादिरिति समासेन धूमाद्ब्रह्मवयवसमवेतद्रव्यवान् पर्वतो वल्गिमान् धूमादित्यादिस्त्रलौघहेत्ववयवपरं ।

केचिन्तु लिङ्गाविषयकपदव्यावृत्तिपरोऽयं यन्थ इत्यप्याहुः ।

अनतिरिक्तपदस्य ह्यलतोव्यावृत्तिमाह, 'निगमनञ्चेति, अन्यूनानतिरिक्तविषयकशब्दज्ञानजनकं सदिति शेषः, 'न परामर्शहेतुः' न न्यायावयव इत्यर्थः । ननु तस्य कुतो न तथाज्ञानजनकत्वं अत आह, 'अबाधितेति अबाधितत्वात्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वादित्यर्थः । ननु निगमनं नाबाधितत्वादिज्ञानजनकं तस्यापदार्थत्वात् । न च लक्षणया तस्योपस्थितिरिति वाच्यम् । वादिवाक्ये स्वारसिकतया तस्या अभावादिति चेत् । न । अबाधितत्वात्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजनकत्वादित्यस्य अबाधितत्वात्प्रतिपक्षत्वादिमानसज्ञानप्रयोजकस्य साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य ज्ञानजनकत्वादित्यर्थत्वात्, तादृशहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वज्ञानस्य अबाधितत्वादिज्ञानप्रयोजकत्वं तादृशहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य अबाधितत्वादित्याप्यतया ।

नव्यास्तु नास्ति बाधितत्वं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पक्षादिति विपक्षेणाबाधितत्वादिपदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टोयो हेतुस्तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः, 'असत्प्रतिपक्षितत्वं' असत्प्रतिपक्षस्थिधर्मव्याप्तिरूपः, तथाच तज्ज्ञानज्ञाप्यत्व-व्याप्त्युभयबोधजनकत्वादित्यर्थं इत्याहुः ।

ववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजन-
कत्वात् ।

केचित्तु 'लिङ्गाविषयकेति लिङ्गस्वरूपव्याप्ति-पक्षधर्मताकाङ्क्षा-
चयनिवर्त्तकभिन्नत्वे सति अबाधितत्वादिशूण्यलिङ्गपरामर्शप्रयोजक-
न्यायावयवत्वमर्थः, सत्यन्तव्यावृत्तिमाह, 'तेनेति, 'उदाहरणादिव्यु-
दासः', हेत्ववयवस्य च लिङ्गस्वरूपाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वात्, उदाहरणस्य
व्याप्त्याकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वात्, उपनयस्य पक्षधर्मताकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वात्,
प्रतिज्ञायाश्च तादृशाकाङ्क्षाचयनिवर्त्तकभिन्नत्वादिति भावः । अबा-
धितत्वादिशूण्यलिङ्गपरामर्शप्रयोजकपदव्यावृत्तिमाह, 'निगमनञ्चेति,
'न परामर्शहेतुः' नाबाधितत्वादिशूण्यलिङ्गपरामर्शप्रयोजक इत्यर्थः,
उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति व्याचक्रुः ।

परे तु 'निगमनञ्चेति निगमनैकदेश इत्यर्थः, 'न परामर्शहेतुः'
न न्यायावयव इत्यर्थः, तथाच न्यायावयवार्थकसत्यन्तस्येयं व्यावृत्ति-
रित्याहुः । तदसत् । अवयवैकदेशवारणस्यापि सत्यन्तदलसाध्यतया
निगमनैकदेशमात्रानुसरणविरौधात् ।

'हेत्वभिधानेति हेत्वभिधानस्य प्रयोजिका धा जिज्ञासा तज्जनक-
वाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सति न्यायावयवत्वमित्यर्थः । भवति हि पर्वतो
वह्निमानित्यादिवाक्यजन्यज्ञानानन्तरं कुतोऽस्य वह्निमत्वमिति
जिज्ञासा, हेत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, उदासीनवाक्येऽतिव्या-
प्तिवारणाय विशेष्यदलं । न च तस्य हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासा-
जनकत्वमेव नास्तीति कथं तर्हि अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्य

प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्ततान्त्रिक-
व्यवहारादिति केचित्, तन्न, देवदत्तप्रभवत्वादिना

समाहोभादिना जिज्ञासादिकमेव न जातं तत्राव्याप्तिवारणाय तादृ-
शजिज्ञासाजनकवाक्यार्थज्ञानजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वस्य सत्य-
न्तार्थतात्पर्यात् ।

‘सिद्धाविषयकेति, ‘सिद्धौ’ पक्षः, तज्ज्ञानं तन्मुख्यविशेष्यकज्ञानं,
तथाच सिद्धाविषयक-पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकन्यायावयवत्वमि-
त्यर्थः, हेत्वादावतिव्याप्तिवारणाय ‘सिद्धाविषयकेति । न च धूमादा-
लोकवान् पर्वतो वक्त्रिमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिः
अस्या सिद्धविषयकज्ञानजनकत्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
विषयता तदनिरूपिता या सिद्धविषयता तच्छून्यत्वस्य तदर्थत्वात् ।
हृदोनिर्धूमत्ववान् निर्बन्धितादित्यादिस्थलीययोयोधूमवान् स
वक्त्रिमान् इति व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षमुख्यविशेष्य-
केति, पक्षविशेष्यकेत्येतावन्मात्रे हृते हृदोनिर्धूमत्ववान् हृदावृत्तिध-
र्माशुण्णत्वादित्यादिस्थलीययोयोधूमवान् स हृदावृत्तिधर्मावान् इत्यु-
दाहरणेऽतिव्याप्तेः, तथाच तज्ज्ञानज्ञाने हृदस्य विशेष्यत्वेऽपि मुख्यवि-
शेष्यत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः, क्लृप्तोसिद्धाविषयकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह,
‘इतरेति व्यतिरेक्युदाहरणभिन्नप्रतिज्ञेतरावयवानामित्यर्थः, ‘सिद्ध-
विषयकज्ञानजनकत्वात्’ सिद्धविषयकज्ञानस्यैव जनकत्वात् उक्त-
सिद्धविषयताशुण्णज्ञानाजनकत्वादिति यावत्, ।

जातिसङ्करप्रसङ्गात्, प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं
व्यवहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न, तज्जन-
कत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भ-

‘प्रतिज्ञात्वमिति,^(१) अत्र च प्रतिज्ञापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षं,
प्रतिज्ञापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च उभयवासिद्धिमेव, तत्र जातिरूपा-
धिर्वा इत्यत्र विवादात् अतो नाश्रयासिद्धिः, ‘अनुगतेति प्रतिज्ञे-
त्याकारकहेत्वादिष्यावृत्ततान्त्रिकानुगतबुद्धिजनकत्वादित्यर्थः, अत्र
चानुगतबुद्धिजनकत्वमेव हेतुः, ‘अनतिप्रसङ्गाद्यभिधानञ्च आश्रया-
सिद्धिगङ्गानिरासकतर्कप्रदर्शनपरमेवेति ध्येयं । ‘देवदत्तप्रभवत्वादि-
नेति पुरुषविशेषजन्यतावच्छेदकजात्यादिनेत्यर्थः, ‘आदिपदात्कत्वा-

(१) ‘प्रतिज्ञात्वमिति, न च जातेर्व्यासव्यवृत्तित्वविरहात् एकैकपदेऽपि
प्रतिज्ञात्वजातेर्ग्रहापत्तिरिति वाक्यम् । प्रतिज्ञाघटकतत्तदागुपूर्वीव्यङ्ग-
त्वस्य तादृशजातावङ्गीकारादिति भावः । ‘प्रभवत्वादीत्यादिना कत्व-
खत्वपरिमह’, ‘उक्तस्य’ न्यायावयवणक्षयोक्तदोषस्य उद्देश्यानुमित्याद्यक्त-
सङ्गस्येति वार्थः । ‘एतेन’ प्रतिज्ञाजन्यज्ञानमात्रवृत्तिवैजात्यविरहितं,
‘निरक्तमित्येऽन्वयः । उदाहरणादिप्रयोज्यजातेर्ब्रह्मणाय ‘वृत्त्यन्त शब्दो-
ऽनित्य इत्याकारकं यत्सिद्धिधीमरभवयवात्मकं वाक्य तज्जन्यज्ञानवृत्तौत्वर्थः,
न्यायाप्रयोज्यचैनादिशरीरविशेषण्य प्रयोज्यायाः शब्दोऽनित्य इत्युदासीन-
वाक्यधीनिष्ठायाः शब्दत्वावान्तरजाते प्राचीनसम्मतत्वेन तद्वारणार्थमव-
यवेति, सत्ता-गुणत्वादेरवयवसामान्यप्रयोज्यजातेर्ब्रह्मणाय ‘दत्तकत्वादि-
त्याद्यवृत्त्यन्तं, ‘जातियोगीति जातिसमवायीत्यर्थः, इति जागदीशो व्याख्या ।

वतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् । एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गिधौपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्य-जन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् ।

दिपरिग्रह, इदमुपलक्षण तस्य प्रत्येकपरिसमाप्तौ एकदेशे तादृश-बुद्ध्यापत्ते, समुदितपर्याप्तत्वे व्याप्त्यवृत्तित्वेन जातित्वासम्भवादित्यपि बोध्य । 'अनुगतरूपमन्तरेणेति, 'सम्भवतीति, अस्यार्थस्तु प्रागेव व्याख्यात, 'उक्तस्येति अस्यदुक्तलक्षणस्यैवेत्यर्थ । 'एतेनति अनुगतजनकतावच्छेदकरूप विना तज्जनकत्व तद्ग्रहयोरसम्भवेनेत्यर्थ, 'शब्दोऽनित्य इति, अत्र 'लिङ्गिधौपरेति स्वरूपकथन, काक्यत्व न्यायान्तर्गतत्व, 'कृतकत्वादित्यादीति, अत्रदिपदात् षोडशकदत्युदाहरणादे परिग्रह, तथाच शब्दोऽनित्य एतादृशवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति मती कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिया जातिस्तदाश्रयज्ञानजनकन्यायान्तर्गतत्वमित्यर्थ । यत्र स्थलविशेषे कण्ठकोद्धारसहित एव न्यायप्रयोग कृतस्तत्र कण्ठकोद्धारवाक्ये कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातिविशेषशालिज्ञानजनकेऽतित्याप्तिवारणाय 'वृत्त्यन्त, शब्दोऽनित्यइतिवाक्यधीजन्यज्ञानवृत्तिमत्तावज्ज्ञानजनकवाक्ये चानित्याप्तिवारणाय 'अवृत्त्यन्त, समवायेन तदाश्रयतालाभाय जातिपद, कासोपाधिव्यावृत्तजनकतालाभाय ज्ञानपद, उदासीनवाक्येऽतित्याप्तिवारणाय विशेष्यदत्त, ।

ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे
तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादिति

‘प्रतिज्ञा न साधनाङ्गमिति^(१) प्रतिज्ञा न परार्थानुमाने प्रयोजक-
ज्ञानजनकमित्यर्थः, तथाच न्यायप्रयोगे प्रतिज्ञाकरणं व्यर्थमिति
भावः । ‘पक्षपरिग्रहे’ शब्दानित्यत्वादिकोटिपरिग्रहे सतीत्यर्थः,

(१) ‘साधनाङ्गमिति साधनस्य न्यायस्याङ्गं घटकमित्यर्थः, साधनस्य
परार्थानुमानस्याङ्गमुपयुक्तमिति वा । ननु पक्षस्य साध्यवत्त्वाग्रहे तत्र
हेत्वाकाङ्क्षाविरहात् तदभिधानेऽर्थान्तरं स्यादित्यवश्यं प्रतिज्ञा कर्त्तव्यत्व-
व्याह, ‘विप्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिवाक्यादेव, ‘पक्षपरिग्रहे’ साध्यवत्तया
पक्षग्रह इत्यर्थः, ‘तत्र’ पक्षस्य साध्यवत्ताया ।

केचित्तु ‘प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं’ साधन हेतुवाक्ये तेन सहैव वाक्यत्वापन्ना
प्रतिज्ञा नेत्यर्थः, यत्वंतो वल्लिमानिति प्रतिज्ञा तत कुत इत्याकाङ्क्षाया
धूमादिति प्रयोगः, प्रतिज्ञा हेतुभ्यां विशिष्टार्थबोधोऽन्यत इति नेति
पर्यवसितं, तथाच प्रतिज्ञा हेत्वोरेकवाक्यताविरहेण प्रतिज्ञादिपक्ष इत्या
दिन्याये यदुक्तं तस्यासम्भवेन न्यायलक्षणासम्भव इति भावः । अथ प्रति-
ज्ञादिप्रयोगे प्रमाणाभावेन नैकवाक्यता इति अभिसन्धिः, अभिसन्धि
प्रकाशयति, ‘विप्रतिपत्तेरिति, पक्षस्या प्रयोज्यत्वमर्थः, स च परिग्रहे-
ऽन्येति, विप्रतिपत्ति शब्दोऽनित्यो न वेत्याकारिका, ‘पक्षपरिग्रह’
मया शब्दानित्यत्व साधनीयमित्यादिवाक्यरूप, ‘तत्र’ शब्दानित्यत्वे, ‘प्रमा
णाकाङ्क्षाया’ शब्दविशेष्यकानित्यत्वप्रकारकप्रमाकरणं वद इत्याकाङ्क्षाया
मिति यावत्, तादृशाकाङ्क्षानिरासकप्रप्रे कृते ‘हेत्वभिधानस्य’ कृतकत्वा-
दिप्रयोगस्य, ‘प्राथम्यात्’ प्रथमोपन्यासार्हत्वात् इति साम्यदायमतानु-
सारेण व्याचक्रु इति आगदीशी व्याख्या ।

नित्यत्वं साध्यं, न च साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं
निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे । न च वादि-

त्वादित्यनेनान्वयः, अत्र हेतुमाह, 'पक्षपरिग्रहेति शब्दानित्यत्वादि-
शब्दबोधरूपतात्पर्यविषयीभूतान्वयबुद्ध्युपधायकतयेत्यर्थः, 'निरा-
काङ्गत्वादिति तत्पदविषयकतज्ज्ञानजन्यशब्दबोधं प्रति तत्पद-
विषयकतज्ज्ञानजन्यतात्पर्यविषयीभूतशब्दबोधाभावरूपाकाङ्गाविर-
हादित्यर्थः, ननु विप्रतिपत्तिवाक्यस्यशब्दोऽनित्य इति भागस्यावृत्त्या
अन्वयबोध इति नोक्तदोषइत्यत आह, 'आवृत्ताविति तत्पदस्य
पुनरनुमन्धान इत्यर्थः, 'सैवेति तादृशानुसन्धानविषय एवेत्यर्थः ।
ननु मा भूदनुपस्थितस्य शब्दबोधविषयता अस्य तु उदाहरणा-
देवोपस्थितिरस्ति, अथ वा अनुमानतएव उपस्थितिर्भविष्यति,
तथाहि अयमवयवः साध्यान्वितस्त्वार्यबोधकावयवजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यः
थाग्निबोधकावयवत्वादित्यादीत्याशङ्कते, 'न चेति, 'अवयवान्तरात्'
प्रतिज्ञेतरात्,^(१) 'हेतुत्वयोग्येति हेतुत्वान्वयबोधजनिकेत्यर्थः, 'अवय-

(१) 'विप्रतिपत्त्ये' मध्यस्थोक्तविप्रतिपत्ते पश्चात्, 'समयेति मया न्याय-
मतेनैव अन्यत्र हेतुमा स्वसाध्यं साधनीयमित्यादिको वादिनोर्भयमाभिलाषः
समयवद्भक्तदुत्तरमित्यर्थः, मध्यस्थस्यासार्थत्रिकत्वात् तस्यैव वादिनोऽप्युक्ता
काङ्गायां क्षत्यभावाच्चाह, 'वादिनोवेति "साध्यं" साधनीय, 'न चेति, बोध-
यितुमीष्ट इत्यनेनान्वय, 'साध्यनिर्देशं विनेति साध्यस्य प्रतिज्ञा विने-
त्यर्थः, 'निष्प्रतियोगिक' निर्विधेयक, 'अन्वय' स्तार्यवत्त्वान्वय । अथा-
वयवानुपस्थितमपि प्रकृतसाध्यं योग्यत्वात्तदेव हेतुत्वस्य धूमज्ञानज्ञाप्य

त्वादेर्विश्लेष्यतयाऽन्वयि भविष्यति इत्याह, 'स चेति, 'अतिप्रसङ्गादिति पदानुपस्थाप्यस्यान्वयबोधविश्लेष्यत्वे अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कते, 'न चेति, निरस्यति, 'प्रतीति उक्तविप्रतिपत्तेर्भावकोटावभावकोटावेव वा प्रमाण नास्तीत्यत्र प्रतिवादिनो विरुद्धविप्रतिपत्तिजनकोक्त्येत्यर्थः, निरुक्तविरुद्धोक्ते रनावश्यकत्वेऽप्याह, 'प्रमाणादिव्यवस्थया चेति प्रागुक्तसमयबन्धेन चेत्यर्थः, अन्तरितत्वादित्यत्र विप्रतिपत्तेरित्यनुभव्यते, 'स्यापना' प्राथमिकन्याय प्रयोगः । ननु प्रतिवादिनोविरुद्धोक्ते समयबन्धस्य च स्यापनायामुपयोगित्व निष्प्रमायकमत आह, 'विप्रतिपत्तिवाक्यस्येति, पक्षस्य य परिग्रह साध्यवत्तया बोधन, तेनैव 'पर्यवसितत्वेन' जनितान्वयबोधत्वेनेत्यर्थः, प्रत्यक्षस्यैव शब्दबोधस्यापि सशयत्वभङ्गुपेत्येद । ननु पक्ष साध्यवान्नवेत्यादि विप्रतिपत्त्यकदेशस्य पक्ष साध्यवानिति भागस्यैव पुनरावर्तन कार्यमिति तदर्थं एव हेत्वर्थस्यान्वयो भवितेति विफल प्रतिज्ञोपगमद्रव्यत आह, 'आवृत्ताविति विप्रतिपत्त्येकदेशस्य पुनरावर्तने त्वित्यर्थः, 'सैव' आवृत्तिरेव । यत्तु जनितान्वयबोधस्यापि पक्ष साध्यवानित्येव विप्रतिपत्त्येकदेशस्य पुनः प्रतिसन्धानरूपमायामावृत्तौ सत्या हेत्वर्थस्यान्वयो भविता इत्याशङ्क्यामाह, 'आवृत्ताविति, 'सैवेति तादृशावृत्तिविषयीभूतपक्ष साध्यवानिति वाक्यमेव प्रतिज्ञापदेनोच्यते इत्यर्थः, तद्दुष्ट, पक्षः साध्यवानित्येवभागस्य प्रतिसन्धानेऽपि हेत्ववयवस्य तदानन्तर्यविरहेण तमन्तर्भाष्य प्रतिज्ञादिपक्षस्य क्रमिकोचितानुपूर्वीकत्वाभावेन तस्य प्रतिज्ञात्वासम्भवात् । वस्तुतो हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञानन्तर्यं न प्रतिज्ञोत्तरोच्चरितत्वगर्भं किन्तु प्रतिज्ञोत्तरज्ञातत्वगर्भं अतः प्रतिसन्धानरूपमायामेवावृत्तौ न चतिरिति ध्येयं ।

शङ्कते, 'न चेति, 'अवयवान्तरात्' उदाहरणात् । ननु यो यो धूमगान् य वृष्टिमानित्येवक्रमेण हेत्वन्वययाग्यस्य वृष्ट्यादिसाध्यस्योदाहरणादुपस्थितावपि पक्ष कुत साध्यवानित्याकाङ्क्षायाक्तधाविधहेत्वन्वयान्न निवृ

वाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति, अतिप्रसङ्गात् ।
न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः, तस्याः प्रतिवादि-

वान्तारणेति व्याप्तिबोधकावयवत्वादिज्ञानेनेत्यर्थः, तृतीयार्थोऽन्यत्वं
आक्षेपान्वित, 'आक्षेपादिति, 'आक्षेपः' अनुमिति', पञ्चम्यर्थोऽभेदः
अस्य च प्रागुक्तसाध्योपस्थितिरित्यनेनान्वयः, तथाच व्याप्तिबोधका-
वयवत्वादिज्ञानजन्यानुमित्यभिन्ना साध्योपस्थितिरित्यन्वयबोधः,

क्षिपपद्यते वस्तुतोऽप्रसिद्धसाध्यव्यतिरेक्युदाहरणस्य साध्याबोधकतया
उदाहरणोपस्थाप्यसाध्ये हेत्वन्वय सर्वत्र न सम्भवतीति चत प्रकारा-
न्तरमाह, 'नापीति, 'अवयवान्तरेण' उपनयेन, स्वार्थान्वयानुपपत्त्या
साध्यवत्तया पक्षस्य 'आक्षेपात्' अनुमाणात्, हेत्वन्वययोग्यसाध्योपस्थिति-
रिति पूर्वोक्तान्वय, प्रथमे दूषणमाह, 'साध्यान्वय इति हेतो साध्ये
अन्वये सति कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षाया उदाहरणस्याभिधानं तद-
भिधाने च हेत्वन्वययोग्यसाध्योपस्थितिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः, द्वितीये
दोषमाह, 'तस्मादिति, तस्मादुपनयात्मकावयवान्तरात् पक्षस्य साध्य
व्याप्यवत्त्वप्रतीति, यच्च साध्यव्याप्यवत्त्व प्रतीत तदन्यथानुपपत्त्या पक्षस्य
साध्यवत्त्वात्तेषां, 'इह' हेतुप्रयोगप्राक्काले नास्त्येवेत्यर्थः, पक्षस्य साध्यवत्त्वं
विनापि तद्व्याप्यवत्त्वप्रतीते सम्भवात् तदन्यथानुपपत्त्या पक्षस्य साध्य
वत्त्वात्तेषां सम्भवदुक्तिक एव नेत्यत प्रतीतस्य साध्यव्याप्यवत्त्वस्यानुसरणं ।
वस्तुत पक्षे साध्यवत्त्वात्तेषां सम्भवेऽपि न तत्र हेत्वर्थान्वय सम्भवत्त्वप
दार्थत्वादिति ध्येयं ।

अप्रसिद्धसाध्यव्यतिरेक्युदाहरणादे साध्याबोधकतया उदाहरणोप-
स्थाप्यसाध्ये हेत्वन्वय सर्वत्र न सम्भवतीत्यतोऽपि प्रतिष्ठा साधनाङ्गमिति
कश्चित् । इति आगदीशो व्याख्या ।

विप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् पर-
विप्रतिपत्तिं समयवन्धश्च विना स्थापनाया अभावात्
विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसितत्वेन नि-
राकाङ्क्षत्वाच्च, आदृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चावयवान्त-
राद्धेत्वन्वययोग्या साध्योपस्थितिः, नाप्यवयवान्तरेणा-

इदन्तु नैयायिकमते, मीमांसकमते तु आक्षेपोऽर्थापत्तिः, 'अवय-
वान्तरेणेत्यस्य च साध्यन्वितस्वार्थबोधकावयवजन्यजिज्ञासां विना
अयमनुपपन्न इत्यनुपपत्तिज्ञानेनेत्यर्थः, एवञ्चावतारणिकापि तथैव
करणीया इत्यपि बोध्यं, आशङ्कां खण्डयति, 'साध्यान्वय इति
उदाहरणादितः साध्योपस्थितावित्यर्थः, 'तदभिधानमिति हेतुवा-
क्यात् अन्वयबोधानन्तरं तदाकाङ्क्षायामित्यादिः, 'तदभिधानं'
उदाहरणाभिधानं, 'तदभिधाने चेति उदाहरणाभिधाने चेत्यर्थः,
द्वितीयशङ्कामुपसंहारव्याजेन खण्डयति, 'तस्मादिति, 'प्रतीत्यनुप-
पत्त्येति, इदन्तु मीमांसकमते, 'प्रतीतानुपपत्त्येति इदन्तु नैयायि-
कमते, मीमांसकमते हि स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ यागे स्वर्ग-
कामकृतिमाध्यतान्वयबोधो हि इष्टमाधनब्रह्मपयोग्यताज्ञानादेव
भवति, तच्चाशुविनाग्निनि यागे व्यापारं विना न सम्भवतीति
स्वर्गकामकृतिमाध्यतान्वयानुपपत्त्या अपूर्वं आक्षिप्यते, नैयायिकमते तु
येदान् प्रतीते इष्टमाधनब्रह्मयानुपपत्त्या अपूर्वं आक्षिप्यते, अत्र
यानुपपत्तिदयमेव नास्ति साध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुजन्यजिज्ञासां
विना उदाहरणाद्युपपत्त्यासासम्भवात् इत्याखण्डयत्यर्थः ।

क्षेपात्, साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्या-
न्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रती-
तानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु^(१) शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्य-
स्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु
विशिष्टे, विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न
शक्याभिधानं । न च वस्तुतोयत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति
मध्यस्थनियोगः, वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् तस्मात्सा-

न च शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति प्रश्नवाक्यादेव साध्योपस्थिति-
र्भविष्यतीति वाच्यम् । तदा धूमादिति पञ्चमी न स्यात् किन्तु धूम-
इत्येव स्यादिति, 'किन्तु विशिष्ट इति शब्दानित्यत्वप्रमाणे इत्यर्थः,
'तदसम्भवात्' वस्तुगतिलासम्भवात्, द्वयोरेकस्यावश्य बाधितत्वादिति
भावः । 'अन्ये' इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्वीजन्तु वस्तुतो यत्सिषाधयिषितं
साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति प्रश्ने नोक्तदोष इति ध्येय । उपसंहरति,
'तस्मादिति, 'न वान्वयबोधकत्वमिति हेतुवाक्यस्येति शेषः, तथाच न
वा तादृशाकाङ्क्षानिवर्तकान्वयबोधजनकत्व हेतुवाक्यस्येत्यर्थः, तथाच
एतदुभयानुकूलसाध्योपस्थित्यर्थे साध्यनिर्द्देश इति भावः^(२) ।

(१) प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वे निबन्धद्वयवृत्तिमुपन्यस्यति, 'अन्ये त्विति,
मध्यस्थस्येत्युपलक्षणं वादिनोवेत्यपि इत्यर्थः, 'अनुयोग' प्रश्न, शब्दानित्यत्वं
साध्येत्येवं मध्यस्थस्य नियोगः साम्प्रदायिक इत्यतो यदीत्युक्तं, 'विशिष्ट-
इति शब्दानित्यत्वसाधकत्वविशिष्ट इत्यर्थः, 'यत्साध्यं' पक्ष इति शेष,
'तदभावात्' वास्तविकत्वाभावात् । इति आगदीश्री व्याख्या ।

(२) ननु प्रतिज्ञोत्तरं हेतुरेवोद्भाव्यते न उदाहरणादिकमित्यत्र किं निया-

मकमित्यत आह, 'साध्यनिर्देशेति, 'साधनताभिथङ्गुकेति चामकतानोध-
केत्यर्थ', 'लिङ्ग' नाम, 'अन्यथा' साध्यनिर्देशोत्तरमुदाहरणायभिलाषे ।
ननु साध्यस्य प्रतिज्ञोत्तरं उदाहरणादेरिव हेतोरपि अनाकाङ्क्षितत्वमवि-
श्लेष्यमत आह, 'लोक इति, 'तथैव' साधनताभिथङ्गुविभक्तिमल्लिङ्गवच-
नेनैव, कुत इत्याकाङ्क्षानिवृत्तिरेव व्युत्पत्तिकल्पनादित्यर्थ । 'अनुमितीत्यादि
हेतुसमानानुपूर्विकोदासीनकाक्यस्य प्रतिज्ञाद्यैकदेशस्य च वारणाय जन-
कान्तं, यादृश-यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने प्रकृतं न्यायत्वं तादृश तादृशानुपूर्व्यव-
च्छिन्नाभावकूटसाध्यकानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शस्य यत्प्रयोजकं प्र-
कारतया जनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटकं अथ च प्रामाणिकस्य यादृश-
यादृशशब्दे न्यायावयवव्यवहारस्तादृश-नादृशशब्दकूटाभावस्य धियोजनकं
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमिति तदर्थं । निगमनस्य वार-
णाय साध्याविषयकेत्यादि, हेतुताधर्मिकप्रकृतहेतुप्रकारतावद्भिर्भावेन सा-
ध्यविषयताशून्यधीजनकेतितदर्थं । तेन पर्वतो वज्रिमान् वज्रिसामग्रीमत्त्वा-
दित्यादिहेतौ नाथाप्ति अयं धूमादाणोकाभाववान् ऋदत्वादित्यादौ यो यो
धूमादाणोकवान् स ऋदत्वाभाववान् इत्यादित्यतिरेकमुदाहरणोऽतिथ्याप्ति-
वारणाय हेतुविभक्तिमदिति प्रकृतसाध्यधर्मिकस्वार्थान्वयबोधजनकपञ्चमी-
विभक्तिमदिति तदर्थं । अतएव गोत्वाभावो गोत्वशून्य सास्त्रावत्त्वा-
भावात् यो यो गोत्ववान् स सास्त्रावान् गोत्वव्यापकसास्त्राभाववाच्यायं
तस्माद्गोत्वशून्यइत्यादौ व्यतिरेकपनयस्य गोत्वाभावरूपसाध्यधर्मिक-
स्वार्थैकत्वान्वयबोधकप्रथमाविभक्तिमत्त्वेऽपि न तत्रातिप्रसङ्ग । न चैवं
रमाध्व पूज्यो माधवत्वादित्यादौ हेत्वेकदेशे माधवत्वादित्यत्रातिप्रसङ्ग
तस्यापि प्रकृतन्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतावयवसमानार्थकानुपूर्वीकत्वा-
दिति वाच्यम् । अघटिताप्रतिपाद्यस्वार्थैकत्वरूपमहावाक्यत्वपर्येण चरम-
शब्दपर्येणैव तद्धारणादिति भाव । इति जागदोशी थास्या ।

धाभिधानं विना न हेताराकाङ्क्षा, न वान्वयबोधक-
त्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति ।

लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तधूमोऽयं इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाणहेतुलक्ष-
णायाप्याशङ्कायां तस्यालक्ष्यत्वेन परिहर्तुं क्लृप्तोलक्ष्यतावच्छेदकं
दर्शयति, 'साध्येत्यादिना 'साध्यनिर्द्देशानन्तरं' प्रतिज्ञावाक्यात्पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टे साध्यान्वयबोधानन्तरं, 'कुत इत्याकाङ्क्षायां'
हेत्वाकाङ्क्षया प्रयुक्ते कुतः प्रश्ने सतीत्यर्थः, 'साधनताव्यञ्जकेति सां-
धनताव्यञ्जकपञ्चमीविभक्तिमसिद्धप्रतिपादकवाक्यमित्यर्थः, तेन धूमे-
नेति प्रयोगनिरासः, आकाङ्क्षाया आवश्यकत्वे युक्तिमाह, 'अन्यथेति
अस्यैवार्थविवरणं 'अनाकाङ्क्षिताभिधान इति, साधनताव्यञ्जक-
विभक्तिप्रयोगे युक्तिमाह, 'लोक इति, 'तथैवेति इच्छाविषय-
तावच्छेदकप्रकारेण सिद्धिरित्यर्थः, 'इति व्युत्पत्तेरिति इत्यस्यानु-
भवसिद्धत्वादित्यर्थः, तथाच तादृशाकाङ्क्षानिवर्तकपञ्चमीविभक्तिम-
श्यायावयवत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकमिति नोक्तस्य लक्ष्यतावच्छेदका-
क्रान्तत्वमिति नाप्याप्तिरिति । हेत्ववयवनिरूपणभूमिकामाह, 'अनु-
मितीति कारणभूतोयोलिङ्गपरामर्शस्तत्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वे
सति साध्याविषयकशाब्दज्ञानकारणं यो हेतुविभक्तिमान्शब्दस्तत्त्व-
मित्यर्थः, धूमादित्युदासीनवाक्येऽतियान्निवारणाय सत्यन्तं न्याया-
वयवार्थकं, निगमनैकदेशे तस्मादितिभागेऽतियान्निवारणाय न्या-
यान्तर्गतत्वं विहाय न्यायावयवत्वपर्यन्तमुक्तं, निगमनेऽतियान्निवार-

साध्यनिर्देशानन्तरं कुतइत्याकाङ्क्षायां साधनता-
व्यञ्जकविभक्तिमस्त्रिङ्गवचनमेवाचितं अन्यथानाका-

णाय 'साध्याविषयकेति विषयितासम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नेत्यर्थः', तथाच
निगमनजन्यबोधस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यवत्त्वान्नातिय्याप्तिरिति
भावः । न च वङ्गिमान् वङ्गिसामग्रीमत्त्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽव्याप्तिः
तच्चन्यबोधस्य साध्यविषयकत्वादिति वाच्यम् । साध्याविषयकपदे-
न प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयितावद्भिर्भावेन
यंदिषयित्वं तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नस्य विवक्षितत्वात्, तथाच
वङ्गिमान् वङ्गिसामग्रीमत्त्वादित्यादौ तादृशविषयितान्तर्भावेनैव
साध्यविषयकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । न चेदमेकं धूमादित्यादौ
निरुक्तविषयितावद्भिर्भावेन एकलरूपसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वाद-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तेन कदाचित् केवलधूमज्ञानज्ञाप्यत्वबोध-
स्यापि जननात् तमादाय लक्षणगमनात् हृदोनिर्धूमोनिर्वङ्गित्वादि-
त्यादौ योयोधूमवान् स वङ्गिमानित्युदाहरणस्य साध्याविषयक-
ज्ञानजनकत्वात् तत्रातिय्याप्तिवारणाय 'हेतुविभक्तिमदिति ज्ञान-
ज्ञाप्यत्वप्रतिपादकविभक्तिमदित्यर्थकं, तथाच व्यतिरेक्युदाहरणस्य
तादृशविभक्तिमत्त्वाभावाच्चातिय्याप्तिरिति भावः । न च धूमादासो-
स्यभाववान् आसोकसामग्रीगृह्यत्वादित्यादौ योयोधूमादासोकवान्
रमगसोकसामग्रीमान् इत्यादिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिय्याप्तिः तस्यापि
तस्या^{विषयकज्ञानजनकत्वात्} हेतुविभक्तिमत्त्वाच्चेति वाच्यं । हेतु-
सत्पदस्य प्रकृतसाध्यतात्यर्थ्यकपदमाकाङ्क्षहेतुत्वबोधकविभ-

ह्यिताभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकाङ्क्षानि-
वृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः,
हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशा-

क्तिमर्द्यकत्वात्, तथाच तस्यालोकतात्पर्य्यकपदसाकाङ्क्षहेतुत्वबोध-
कविभक्तिमत्त्वेन प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकपदसाकाङ्क्षहेतुत्वबोधकविभक्ति-
मत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकपद-
साकाङ्क्षहेतुत्वबोधकत्वमेवास्तु किं विभक्तिमत्त्वेनेति वाच्यं । हेतुत्वं
घटभिन्नं द्रव्यत्वाभावादित्यादौ योयोघटः स द्रव्यत्ववानित्यादौ
घटत्वयापक्वीभूताभावप्रतियोगिद्रव्यत्वाभाववदिदं इत्युपनयेऽतिव्या-
प्तिः तस्यापि साध्याविषयकज्ञानजनकत्वात् निगमनस्यं प्रकृतसा-
ध्यघटभिन्नत्वतात्पर्य्यकं यद्वटभिन्नपद तत्साकाङ्क्षहेतुत्वबोधकेदम्पद-
वत्त्वाच्च विभक्तिपददाने च न दोषः तस्य विभक्तित्वाभावात् ।

ननु एतल्लक्षणे हेतुत्वबोधकेति व्यर्थं अतो लाघवाच्चाह,
'हेतुत्वप्रतिपादकेति^(१) विभक्त्यर्थं हेतुत्वमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वे
सति न्यायावयवत्वमर्थं, उदाहरणादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं,

(१) लक्षणांतरमाह, 'हेतुत्वप्रतिपादकेति स्वार्थं हेतुत्वमुख्यविशेष्यकान्य-
वयवबोधजनकविभक्तिमद्द्रायावयवत्वमर्थं । हेतुत्वं प्रमेय वाच्यत्वादित्यादौ
प्रतिज्ञोपनययोर्वारणाय विभक्तिपदं । न च वङ्घ्रिधूर्मात् धूमस्थापकत्वादि-
त्यादौ धूमहेतुताकत्वस्य साध्यतास्यले तस्माद्भूमादित्येव निगमनस्यापि विभ-
क्त्यर्थं हेतुत्वमुख्यविशेष्यकधीजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । उपनय-

वद्ज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्ति-
मच्छब्दत्वं ।

हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामतित्याप्तिवारणाय विभक्त्यर्थत्वं
हेतुत्वविशेषणं, हेतुत्वानुपादाने पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीला-
दित्यादौ तस्माद्भिद्यते इत्यादिनिगमनेऽतित्याप्तिः तस्याप्याख्या-
तार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात् । न च निगमस्यायंपदार्थमुख्यवि-
शेष्यकान्वयबोधस्य जनकत्वात् कथं तत्रातित्याप्तिरिति वाच्यं ।
अयम्यदाननुसङ्गपक्षे एव एतस्मिन्नकरणत्वात्, उक्तनिगमनस्यापि
तस्मादिति विभक्त्यर्थं हेतुत्वविशेष्यकबोधजनकत्वात् तद्दोषतादवस्थ-
वारणाय मुख्यविशेष्यकेति, उदासीनवाक्येऽतित्याप्तिवारणाय विशे-
ष्यदत्तं । न च वज्रिधूमात् वज्रिलेन प्रमीयमाणत्वादित्यादौ

स्यायम्यदस्य निगमनघटकतया तदर्थस्यैव मुख्यविशेष्यत्वात् । वस्तुतस्तु एक-
सुवर्धस्य सुवर्धान्तरमुख्यविशेष्यत्वेनान्वयस्य निराकाङ्क्षितत्वेन तस्माद्भूमा-
दित्यस्य धूमनिष्ठज्ञापकताया हेतुनिष्ठज्ञापकताकत्वबोधनासमर्थत्वेन तद्भू-
मेत्याय एव नास्तीति न तत्रातित्याप्तिश्चाधीति । न च घटे जातादित्यादौ
घटवृत्तित्वं जातिवृत्ति इत्याकारकान्वयबोधानुत्पत्त्या सुवर्धयोर्मिथोऽन्व-
यबोध एवाऽप्युत्पन्न इति तत्र मुख्यविशेष्यत्वानुसरणमपणमिति वाच्यम् ।
क्रमाशेषस्येदमित्यादाविदमंशे विशेषणतापन्नस्य षडर्थस्यैव पक्षमर्थज-
न्यताया विशेष्यत्वेन सामान्यतन्त्रदन्वयस्यानिराकाङ्क्षितत्वादिति ध्येयं ।
एवजातोपसुयोर्मिथो निराकाङ्क्षत्वान् क्रमाशेषस्येदमित्यादौ पक्षमी-पयो-
र्मिथो साक्षाद्भवेऽपि न जातिरिति वदन्ति । इति जगदीश्री व्याख्या ।

हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वं वा ।

तस्मात् धूमादितिनिगमनेऽतिय्याप्ति तस्यापि विभक्त्यर्थज्ञानज्ञाप्य-
त्वरूपहेतुत्वमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वादिति वाच्यम् । कथक-
सम्प्रदायविरोधेन वज्रिधूमादित्यस्य प्रतिज्ञात्वाभावात् तादृशपञ्च-
कस्य न्यायत्वाभावेन विशेष्यदलेनैव तद्वारणात् ।

ननु हेतुत्व प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामतिय्याप्तिर्दुर्वारा हेतुत्व-
पदोपस्थाप्यज्ञानज्ञाप्यत्वस्य विभक्त्यर्थज्ञानज्ञाप्यत्वाभिन्नत्वात् । न च
विभक्तिजन्योपस्थितिमहकारेणैव हेतुत्वविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्व
वाच्यमिति न दोष तस्य हेतुत्वपदजन्योपस्थितिमहकारेणैव
तादृशबोधजनकत्वादिति वाच्य । तथापि तस्माद्धेतुत्वमिति निग-
मनेऽतिय्याप्ति पञ्चमीजन्योपस्थितिमहकारेणैव हेतुत्वविशेष्यकशाब्द-
बोधजनकत्वात् । न च हेतुत्वमुख्यविशेष्यकत्वाग्रे विभक्तिजन्योपस्थिते
महकारित्वं वाच्यम् इति न दोष तत्र हेतुत्वमुख्यविशेष्यकत्वाग्रे
हेतुत्वपदजन्योपस्थितेरेव महकारित्वादिति वाच्य । मुख्यविशेष्यक-
त्वस्य कार्यतानवच्छेदकतया तदग्रे महकारित्वस्य दुर्बलत्वात्
इत्यतोऽक्षरान्तरमाह, 'उदाहरणेति^(१) उदाहरणस्य प्रयोजिका या

(१) 'उदाहरणेति उदाहरणस्य प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकया
प्रिधीजनकवाक्यस्य प्रयोजिका तज्जन्यबोधनिवृत्तये कथमस्य गमकत्वमित्या-
काङ्क्षा तज्जनक तज्जनकावयवत्वमित्यर्थः, अत्र जनकत्व स्वरूपयोग्यत्व तेषा-
साधकतानुमानस्य लीयन्याये उदाहरणासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति स्वरूपयोग्य
तावच्छेदकरूपस्य हेतुत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति, अतुक्तोपनयादिकस्य उदा
हरणस्य प्रयोजकहेतुवाक्येऽतिय्याप्तिवारणार्थमवयवेति । इति जागदीश्री
शास्त्रा ।

उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्या-
यावयवत्वं वा ।

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपर-
शब्दत्वं वा ।

आकाङ्क्षा कुतोऽस्य गमकत्वमित्याकारिका जिज्ञासा तज्जनकं
यच्छाब्दज्ञानं तज्जनकत्वे सति न्यायावयवत्वमित्यर्थः । इतरावयवानां
तादृशाकाङ्क्षाप्रयोजकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, अत्र जनकत्वं स्वरूपयो-
ग्यत्वं अतो यत्र तादृशजिज्ञासा न जाता तत्र नाव्याप्तिः इत्यञ्च
उदासीनकाकोऽतिव्याप्तिरित्यतोविशेष्यदत्तं । न च न्यायान्तर्गतत्वे
सतीति सम्यगिति वाच्यं । हेत्वेकदेशेऽतिव्याप्तिरिति तदुपादानं ।
नतु यत्पक्षक-यत्साध्यक-यद्हेतुकन्यायस्थले कदापि तादृशा-
काङ्क्षा न जाता तत्र तत्स्वरूपयोग्यत्वे मानाभाव इत्यतो लक्षणा-
न्तरमाह, 'साध्याविषयकेति^(१) साध्याविषयकज्ञानजनकत्वे सति हेतु-

(१) 'साध्येत्यादि घटो न धूमादेतत्त्वादित्यादौ धूमहेतुताकत्वाद्यभाव-
साध्यके प्रतिज्ञा-निगमनयोर्व्यवसाय 'जनकान्तं हेतुत्वधर्मिकप्रकृतहेतुवि-
षयतावहिर्भावेन यत्साध्यविषयकं तदन्यज्ञानजनकार्यकं, तेनायं बह्निमान्
बह्निषामग्रीमत्त्वादित्यादिस्थलीयहेतौ नाव्याप्तिः, वस्तुतः प्रकृतजिह्वकहे-
त्ववयवानां वस्तुगत्या यादृश यादृशविषयताकबोधजनकत्वं तादृश-तादृश-
विषयतावहिर्भावेनैव साध्यविषयकत्वं वाच्यं । तेनायं एकोधूमादित्यादौ
साधोभूतैकत्वविशिष्टधूमस्य सापक्षत्वबोधकहेत्ववयवे नाव्याप्तिः, ऋदोनि
धूमोनिर्बह्नितादित्यादौ धूमसाध्यकवह्निभाववाच्यामित्यादित्यतिरेक्यपत्-
यस्य वारणाय 'हेतुपञ्चम्यन्तीति 'हेत्विति, सम्पातायातं, हेतुसमानानुपूर्वा-
कस्य उदासीनवाक्यस्य वारणाय 'अनुमितिपरेत्यादि न्यायावयवत्वार्थं ।

पञ्चम्यन्तत्वे सति न्यायावयवत्वमित्यर्थः । अयं न दण्डादण्डसंयोगा-
जन्मद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञा-निगमनयोर्हेतुपञ्चम्यन्तत्वात् अनुमिति-
परवाक्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'साध्याविषयकेति । न चैवं
वह्निमान् वह्निसामयीत इत्यादौ अव्याप्तिः तत्र साध्यविषयक-
ज्ञानस्यैव जननादिति वाच्यम् । 'साध्याविषयकपदेन हेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेन या विषयता तेन
सम्बन्धेन साध्यवह्निचलस्य विवक्षितत्वात्, हृदो निर्धूमोनिर्वह्निता-
दित्यत्र साध्याविषयकज्ञानजनकत्वेन धूमव्यापकौभूताभावप्रतियोगि-
वद्भाववानयमित्युपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय 'हेतुपञ्चम्यन्तेति हेतुत्व-
बोधकपञ्चम्यन्तेत्यर्थः, तथाच तस्यायम्पदान्तत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वाभा-
वान्नातिव्याप्तिः । न चोक्तोपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय हेतुत्वबोधका-
न्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं वा उपादौयतां कृतं विशिष्टोपादानेनेति वा-
च्यम् । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुत्वबोधकान्तानुमितिपरवाक्यत्वं
साध्याविषयकज्ञानजनकपञ्चम्यन्तानुमितिपरवाक्यत्वं वा हेतुत्वमिति
सप्तम्यद्वये तात्पर्यात् ।

ननु पर्वतस्तेजस्त्वाभाववान् पृथिवीत्वादित्यादौ योयस्तेजस्त्ववान्
स पृथिवीत्वाभाववान् यथा वह्निर्धूमादिति धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निरूप-
दृष्टान्तशालिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तस्य साध्याविषयकज्ञान-

न चायं न गुरुत्वहेतुताकोऽरसवत्त्वादित्यादौ यो यो गुरुत्वात् रसवत्त्वा-
दित्यादिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि साध्याविषयकत्वे सति पञ्चम्य-
न्तावयवत्वादिति वाच्यम् । उदाहरणान्यत्वेनापि विशेषणीयत्वादिति भावः ।
इति आगदीप्ती याख्या ।

जनकत्वात् पञ्चम्यन्तानुमितिपरवाक्यत्वाच्च इत्यतो लक्षणान्तरमाह^(१)

(१) 'प्रतिज्ञावाक्यधीजन्येत्यादि पक्षधर्मिक-साध्यवत्ताबोधकवाक्यजन्या स्थाप्यधीद्वारा प्रयोज्या या कारकस्य आपकस्याकाङ्क्षा पक्ष कुत साध्यवान् इत्याकारिका जिज्ञासा तन्निवर्त्तकज्ञानस्य जनकत्वे सति हेतुविभक्तिमदव-यवत्वमित्यर्थं, प्रतिज्ञादिवारणाय सत्यन्तं, अयं तस्मात् वज्रिमान् इत्यादि-निगमनस्यापि पक्ष कुतः साध्यवानित्याकारकजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञान-जनकत्वसम्भवात्तत्रातिव्याप्तेर्वारणाय 'हेतुविभक्तिमदिति, 'हेतोः' अवाधि-तत्वादिधीहेतो, या 'विभक्ति' विभाग पार्थक्यं तद्वन्निगमनान्यत्ववदिति तु फलितार्थं, न्यायवद्विभूतस्य हेतुसमानार्थकस्य धूमादित्यादेर्वारणाय 'अवयवेति, 'पञ्चम्यन्तेत्यादि पञ्चमी अन्ते यस्य तादृशं यत्तादृशिकं पदं तद्गर्भावयवत्वमित्यर्थं, धूमेनालोकवानय वज्रिमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञा-वारणाय 'पञ्चम्यन्तेति, अयं दृष्टाङ्गातो घटत्वादित्यादौ प्रतिज्ञावारणाय 'लाक्ष्यिकेति । यद्यप्येवमपि धूमादालोकवानय वज्रिमानित्यादिप्रतिज्ञाया-मतिव्याप्तिं प्रकृतसाध्यधर्मिकस्वार्थबोधकत्वेन पक्षम्या विशेषणीयत्वेऽपि धूमादङ्गितव सधर्माय वज्रिमानित्यादिप्रतिज्ञाया तथा, तथापि प्रकृत-पक्षधर्मिकस्वार्थविशिष्टप्रकृतसाध्यवत्वान्वयबोधजनकत्वेन पञ्चमी विव-क्षितेति नाय दोष । यद्यपि चैवमप्यय तस्मादङ्गिमानित्यादिनिगमनेऽति-व्याप्तिं ज्ञानत्वादिप्रकारेण ज्ञानशक्तस्यापि सर्वानास्तत्कृद्बन्धस्य व्याप्त्यादि-विशिष्टधूमत्वप्रकारेण बोधने लाक्ष्यिकत्वात् लघु गुरुरूपाभ्यामन्वयबोध-कस्य पदमात्रस्यैव गुरुरूपेण लक्षणाया सर्वसम्मतत्वात् । तथापि लाक्ष-्यिकेत्यस्य प्रकृतहेतुविधयकज्ञानत्वावच्छिन्नलाक्ष्यिकपरत्वान्नोक्तदोष तत्र व्याप्त्यादिविशिष्टप्रकृतहेतुगोचरज्ञानत्वेनैव तच्छब्दस्य लक्षकत्वादिति । न-चाय गुरु पतनादित्यादौ हेतावव्याप्तिस्तत्र पञ्चम्यन्तस्य पतनादिशब्दस्य शक्तिविरहेण पतनज्ञानत्वावच्छिन्नलक्षकत्वासम्भवादिति वाच्यम् । पञ्चम्यन्ते-

त्यस्य पञ्चमीसाकाङ्क्षपरत्वेन तत्रापि पञ्चमीसाकाङ्क्षस्य ल्युङन्तपतधातोः पतनज्ञानलक्षकत्वसम्भवादिति ध्येयं ।

ननु धूमादित्यादिहेत्ववयवस्य धूमनिष्ठं ज्ञापकत्वमित्यन्वयबोधकतायां पञ्चम्यन्तधूमादित्यादिपदस्य काल्पनिकत्वाभावात् अथातिरत आह, 'हेतु-पदेनेति हेतुभूतधूमादिवाचकपदेन धूमज्ञानादिलक्षणादित्यर्थः । अत्र हेतु-माह, 'अन्यथेति लक्षणा विनेत्यर्थः, 'अहेतुत्वेन' साध्याज्ञापकत्वेन । ननु पञ्चम्यर्थे स्वार्थसङ्ख्याबोधकतयैव हेतुविभक्त्यर्थान्वयो भविता इत्यत आह, 'तथैवेति पञ्चम्या ज्ञापकत्वबोधकतायामेव कुतो वङ्गिमानित्याकाङ्क्षानिश्चेरित्यर्थः ।

प्राञ्चस्तु लिङ्गस्यानुमापकत्वमतेऽप्याह 'तथैवेति धूमादिपदस्य धूमादि-ज्ञाने लक्षणायामेवेत्यर्थः, अन्यथा पक्ष किंगोचरज्ञाननिष्ठज्ञापकताक-वङ्गिमानितिप्रत्यस्य धूमनिष्ठज्ञापकताकवङ्गिबोधानिश्चेत्येन धूमादित्यस्य तत्रोत्तरत्वानुपपत्तेरिति प्राञ्ज ।

ननु तत्र पञ्चम्या ज्ञाप्यत्वमर्थो बोध्यः अत आह, 'तथैवेति निश्कलहेत्वन्व-यबोधेनैवेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षानिश्चे' कुत इति जिज्ञासाया अनुत्पत्ते, तथाच निश्कलहेतुत्वमेव पञ्चम्यर्थ इति भाव इत्यन्ये ।

अत्रेदं बोध्यं धूमपदं धूमज्ञानपर, वङ्गिपदे ज्ञानविषयवङ्गौ लक्षणा, वङ्गिज्ञाने वा सा, पञ्चम्या हेतुत्वमर्थः, धूमज्ञानहेतुकज्ञानविषयवङ्गिमान् पर्वतः धूमज्ञानहेतुकवङ्गिज्ञानविषयाभिन्न पर्वत इति वा बोध इति कश्चित्, तन्न 'आहत्तौ सैवेति मूलविरोधात् ।

अन्ये तु धूमपदं धूमज्ञानलक्षकं, पञ्चम्या ज्ञानजनकत्व अन्यज्ञान-विषयत्वं वार्थं धूमज्ञाननिष्ठज्ञानजनकत्वनिरूपकवङ्गिमदभिन्न पर्वतः धूम-ज्ञानजन्यज्ञानविषयवङ्गिमदभिन्नः पर्वत इति वा बोधः ।

परे तु पञ्चम्या ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमर्थः, धूमपदं यथाश्रुतमेव, बोधस्तु पूर्व्वदित्याह इति जगदीशो व्याख्या ।

प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा ।

पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा ।

‘प्रतिज्ञावाक्येति प्रतिज्ञावाक्यार्थज्ञानजन्या या कारणाकाङ्क्षास्तु इति प्रश्नोच्चेयकारणजिज्ञासा तद्विवर्त्तकज्ञानजनकत्वे सति हेतुविभक्तिमद्यायावयवत्वमित्यर्थः, अयं न दण्डादित्यादिप्रतिज्ञावारणाय सत्यन्तं, तस्माद्दङ्गिमानितिनिगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय ‘हेतुविभक्तिमदिति हेतुत्वप्रतिपादकविभक्त्यन्तार्थकं, हेतुत्वं प्रमेयमित्यादौ तस्मात्प्रमेयमिदमिति निगमने हेतुत्वप्रतिपादकेदम्बदान्तकेऽतिव्याप्तिवारणाय ‘विभक्तौति ।

लक्षणान्तरमाह, (१) ‘पञ्चम्यन्तेति पञ्चम्यन्तं यद्वाच्यकपदं तदन्ते सति न्यायावयवत्वमर्थः, लाघवेन पञ्चम्या विभागत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकतया यत्र पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वादिवोधः तत्र लक्षणैवेति तस्माद्दङ्गिमानित्यादिनिगमने लाक्षणिकपञ्चमीपदवति न्यायावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय ‘पञ्चम्यन्तेति, तथाच पञ्चम्यन्ततत्पदस्य लाक्षणिकत्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । तस्माद्दङ्गिमानितिनिगमनस्यापि पञ्चम्यन्ततत्पदवत्त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय ‘लाक्षणिकेति, उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं, सत्त्वे लक्षणं सङ्गमयति,

(१) ननु तथापि अयं न दण्डादित्यादौ तस्मात्त दण्डादिति निगमने अतिव्याप्तिस्तस्य तादृशजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजनकत्वात् हेतुत्वप्रतिपादकविभक्त्यन्तत्वाच्चातौलक्ष्यानन्तरमाहैत्यधिकं पाठं घ-चिञ्जितपुस्तके वृत्तं तदिति ।

हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन
हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात्^(१) तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।

‘हेतुपदेनेति हेतुपस्थापकधूमादितिपदेनेत्यर्थः, ‘ज्ञाने लक्षणा’
हेतुज्ञाने लक्षणा, पञ्चम्या ज्ञानविषयत्वरूपं ज्ञाप्यत्वमर्थः, तदेकदेश-
ज्ञाने हेतुज्ञानस्य जन्यतासम्बन्धेनान्वयः, तथाच धूमादिति हेतु-
वाक्यात् धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमित्याकारकः शब्दबोधः । ननु
धूमपदे कथं धूमज्ञाने लक्षणा धूमस्यैव जन्यतासम्बन्धेन ज्ञानेऽन्वयः
स्यादित्यत आह, ‘अन्यथेति हेतुपदे हेतुज्ञाने लक्षणानङ्गीकारे,
‘विभक्त्यर्थानन्वयादिति पञ्चमीविभक्त्यर्थं हेतोरनन्वयापत्तेरित्यर्थः,
अनन्वये हेतुमाह, ‘लिङ्गस्याहेतुत्वेनेति साध्यज्ञाने लिङ्गस्याहेतुत्वेने-
त्यर्थः, लिङ्गज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः । ननु लिङ्गोपहित-
लैङ्गिकभानादिभते लिङ्गस्याप्यनुमितिविषयतया विषयतासम्बन्धेन
हेतोरन्वयोऽस्तु पञ्चम्यर्थैकदेशे ज्ञाने इति किं लक्षणयेत्यत आह,
‘तथैवेति जन्यतासम्बन्धेन धूमज्ञानस्य ज्ञानेऽन्वयेनैवेत्यर्थः, ‘आकाङ्क्षा-
निवृत्तेरिति कारणाकाङ्क्षानिवृत्तेरित्यर्थः, वक्त्रिज्ञाने धूमज्ञानजन्य-
त्वसिद्धौ जायमानायां धूमज्ञानेऽपि तुल्यवित्तिवेद्यतया वक्त्रिज्ञान-
जनकत्वसिद्धेरिति भावः । ननु एतल्लक्षणं धूमादास्यलोकवान् पर्वतो-
वक्त्रिमानित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तं तस्यापि पञ्चम्यन्तलाक्षणिक-
धूमपदवत्त्वादिति चेत् । न । प्रकृतपदविशेष्यक-प्रकृतसाध्यप्रकारका-
न्वयबोधजनकाकाङ्क्षा-तात्पर्यादिमत् यत् प्रकृतसाध्यतात्पर्यकं पदं

(१) विभक्त्यर्थानन्वयात् इति पा० ।

अनुमितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादिति शब्दजन्य-
ज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानज-
नकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये, जातिं विना केन रूपेण

तदाकाङ्क्षादि-तात्पर्यादिमती या पञ्चमी तदन्तलाक्षणिकपदवत्त्वस्य
विवक्षितत्वात् तथाच धूमादालोकवान् पर्वतोवह्निमानित्यादि-
प्रतिज्ञायां नातिव्याप्तिः तत्रत्यपञ्चम्याः इकृतसाध्यतात्पर्यकं यदह्नि-
पदं तदाकाङ्क्षाद्यभावात् एवं धूमादह्निमतः सधर्मां पर्वतो वह्नि-
मान् धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः तत्र तादृशविशिष्टपञ्चविशेष्यक-
साध्यप्रकारकान्वयबोधजनकाकाङ्क्षादिमत् यत्प्रकृतसाध्यतात्पर्यकं पदं
चरमवह्निपदं तदाकाङ्क्षादिमत्वस्य पञ्चम्या अभावादिति भावः ।

‘अनुमितीत्यादि, उदाहरणादिप्रयोज्यजातेर्वारणाय वृत्त्यन्तं
जातिविशेषणं, परार्थानुमितिहेतुभूतं यच्छब्दज्ञान तत्कारणीभूतस्य
धूमवत्त्वादिति शब्दस्य जन्यज्ञाने वर्तमानेति तदर्थः, न्यायजन्यज्ञान-
विधुरस्य चेत्वादिशरीरविशेषस्य प्रयोज्याया धूमवत्त्वादित्यादि-
शब्दधीवृत्तिजातेर्वारणाय ‘कारणान्तं, अवयवजन्यस्यैव शब्दस्य
परार्थस्य लीयानुमितिहेतुत्वाद्वातिव्याप्तिरित्यभिमानः । सत्ता-शब्द-
त्वादेर्वारणाय ‘प्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तौति प्रतिज्ञोदाहरणादेरेकै-
कमात्रं निवेशं न तु समुदायोवैयर्थ्यात् । वस्तुतस्तु एतदह्निममवेत-
नज्ञानममवेतधर्मवत्त्वमयः, तद्वह्निरेतद्वह्नेय स्थाभाय वृत्त्यवृत्त्यन्तद्वय-
मिति, एतेन प्रतिज्ञानादिप्रवेशे प्रतिज्ञात्वस्थापेतन्मते हेतुत्वघटित-
त्वापत्त्या आत्माश्रयापत्तिरिति द्रष्टव्यं निरन्तं, मत्तं दृषयति, ‘जातिं

ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्यहादित्यपरे ।

अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्व्यायावयवत्वमन्वयि हेतुत्वं, एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद् व्यतिरेकि हेतुत्वम् । अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजकतयाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वं ।

विनेति हेतुजन्यबुद्धौ वैजात्य विना केन रूपेण पराथानुमितिजनकत्वमित्यर्थ, तथाच कारणान्तदलमव्यावर्त्तकमेवेति भाव । ननु कारणान्त प्रकृतन्यायावयवार्थक धूमवत्त्वादित्यादिशब्दान्वयि तथाच धूमवत्त्वादित्यानुपूर्वीकावयवजन्यज्ञानवृत्तौत्येव जातेर्विशेषण वाच्यम् न तु कारणान्तगर्भं अत आह, वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापीति धूमवत्त्वादित्यानुपूर्वीकावयवजन्यत्वस्यापीत्यर्थ, तथाच कलादिना साङ्ख्येण तादृशवाक्यवृत्तिजात्यभावेन तदवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातावपि मानाभावेन लक्षणस्यासम्भव इति भाव ।

हेतुत्वस्यान्वयि व्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यात् तदनुक्तौ न्यूनत्वमत आह, 'अन्वयेत्यादि, व्यतिरेकिहेतोर्वारणाय 'जनकान्त प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यान्वयव्याप्त्यभिधायकवाक्यप्रयोजकशब्दधीप्रयोजकार्थक, उपनयप्रयोजकज्ञानजनके उदाहरणे प्रतिज्ञायाश्चातिव्याप्तिवारणाय उदाहरणान्तमाश्रयाभिधानम्यत्ते हेतोरलक्ष्यत्वात्त-

यद्वा पक्ष-सपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनमन्वय-
व्यतिरेकि, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधि-
करणपक्ष-सपक्षसहेतुवचनं केवलान्वयि ।

द्वारणाय च 'हेतुत्वप्रतिपादकेत्यादि स्वार्थहेतुत्वमुख्यविशेष्यकान्व-
यबोधजनकविभक्तिमन्त्रायावयवत्वमित्यर्थः, 'अन्वयिहेतुत्वमिति अन्व-
यिहेत्ववयवत्वमित्यर्थः । 'एतदेव' स्वार्थेत्याद्यवयवत्वमेव, 'तथाभू-
तावयवत्वं' गिरुक्तहेत्ववयवत्वं, तावन्मात्रञ्च केवलान्वयिनः केवलव्य-
तिरेकिणश्च हेतोर्गतमतः 'प्रयोजकान्तं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसि-
द्ध्यौपयिकावयव-व्यतिरेकोभयव्याप्त्यभिधाननिवर्त्याकाङ्क्षाकारणीभू-
तज्ञानजनकार्यकं, तथेत्यादिपदव्यावृत्तिः पूर्ववत् ।

ननु कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां एकव्याप्त्यभिधानेनैव
निरस्तत्वात् व्याप्त्यन्तराभिधानस्थार्यान्तरपक्षत्वमतोनोक्तक्रमेणान्वय-
व्यतिरेकिहेतोरुल्लेखं युक्तमत आह, 'यदेति । सद्हेतोरेव लक्ष्यत्वमि-
त्यभिप्रायेणाह, 'यदेतीत्यन्ये । 'हेतुवचनं' प्रकृतहेतुत्वप्रतिपादकोऽव-
यवः, तथाच पक्षे सपक्षे च सतो विपक्षेऽसतोऽर्थस्य हेतुत्वप्रतिपादको-
ऽवयवः अन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः, अत्र च सपक्षसत्त्वं निश्चितसाध्यवद्-
वृत्तित्वं, तेन पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ केवल-
व्यतिरेकिहेतौ नातिव्याप्तिः, पक्षसत्त्वन्तु पर्वतो वल्लिमान् महान-
सत्त्वादित्यादौ स्वरूपासिद्धस्य हेतोर्युदासार्थं, सद्हेतोरेव लक्ष्य-
त्वादिति धेयं । नन्वेवं वल्लिमाध्यकधूमादिहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वे
तत्र प्रागुक्तकेवलान्वयिहेतुलक्षणस्यातिव्याप्तिरतस्तस्य लक्षणान्तरमाह,

यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्द-
ज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसा-
ध्य साधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् ।
एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्यतिरेकि-

‘अत्यन्तेति वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगिन साध्यस्य समानाधिक-
रणोय पक्ष-सपक्षयो सन् हेतुस्तस्य ‘वचन’ हेतुत्वप्रतिपादकोऽव-
यव केवलान्वयीत्यर्थ’, अत्र पक्षसत्त्वस्य ध्यावृत्ति प्रागिव खलु-
पासिद्धहेतोर्वारण, सपक्षसत्त्वन्तु सर्वमभिधेय प्रमेयत्वादित्यादौ
सर्वस्य पक्षतादशाया प्राचीनसम्मतस्यानुपसहारिहेतोर्वारणयेति
धेय । इदमुपलक्षण पक्षसत सपक्षासत पक्षमात्रसतो वा विपक्षासतश्च
हेतोर्वचन केवलव्यतिरेकीति द्रष्टव्य ।

दशाविशेषे वज्रादिसाध्यके धूमादिहेतावप्यन्वयित स्त्रीकुर्वतामा-
चार्याणा मतेनाह, ‘यदेति, ‘अनुमितौत्यादि, अत्रोदासीनस्य धूमा-
दित्यादिवाक्यस्य वारणार्थमाद्य कारणान्त, प्रागुक्तरीत्या प्रकृतपक्षक-
प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकन्यायावयवार्थक, धूमादक्लिमत मधर्माद्य व-
क्लिमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञादेर्निगमनस्य च वारणाय द्वितीय का-
रणान्त, प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावह्निभावेन यत् साध्यविषयक
तदन्यशाब्दधीकारणमिति तदर्थ, तेनाय वक्लिमान वक्लिषामग्री-
मत्त्वादय हेतुतावान् तत्त्वेन प्रमीयमानत्वादित्याद्यन्वयिहेतौ नाव्याप्ति,
अय न धूमादक्लिशून्योधूमात् यो यो धूमादक्लिशून्य स धूमशून्य-
इत्यादावप्रतीतसाध्यान्वय व्यतिरेकिहेतोर्वारणाय ‘प्रतीतसाध्यान्वये-

हेतुलक्षणं, कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूम-
वत्त्वादिति मतुपोव्यर्थत्वात् ।

सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्य-
पार्थक्यं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य

त्यादि प्रतीत साध्यान्वयोऽन्वयसहचारमात्रं यत्र तादृशं यत्साधनं
तदावचकग्रन्थादया हेतुविभक्तिं पञ्चधर्मिकस्वार्थविशिष्टसाध्यवत्त्वबो-
धस्य हेतुभूता या विभक्तिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः, 'प्रतीतान्वयसाध्य-साधनेति
पाठेऽपि साध्यपदस्य व्यत्यासेन उक्त एवार्थः ।

केचित्तु वक्तृशामग्रीमत्त्वादित्यादिहेतुस्यहाय 'साध्याविषय-
केति साध्यविषयकत्वनियतावयवतावच्छेदकरूपशून्यार्थकं, तथाच
उदाहरणत्वावच्छिन्नस्यापि तथात्वादन्यथुदाहरणवारणाय 'हेतु-
विभक्तौति प्रागुक्तहेतुत्वार्थकमित्याहुः ।

'अप्रतीतेत्यादि, इदमुपलक्षण एतदेव प्रतीतसाध्य-तदभाव-
सहचारकेति^(१) विशेषणादन्वय-व्यतिरेकिहेतुलक्षणमित्यपि बोध्यः ।
ननु प्रतिज्ञादिश्रवणववादिना मौमासकानां मते धूमहेतुस्थले तस्य
पञ्चधर्मताप्रतिपत्त्यर्थं धूमवत्त्वादिति कथञ्चिन्मतुपोऽस्तु प्रयोजन-
पञ्चावयववादिनान्तु तार्किकाणां उपनयादेव हेतोः पञ्चधर्मताप्रति-
पत्तिसम्भवान्मत्तुपोव्यर्थत्वमित्यत्र द्रष्टापत्तिमाह, 'कथायामिति, एतेन
धूमसम्बन्धपर्यवसन्नत्वेन तस्य धूमवत्त्वस्य हेतुताया न वैयर्थ्यं धूमत्वस्य

(१) प्रतीतोभयसहचारकेतीति च० ।

विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादिति केचित् । तन्न ।
सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्ष-
त्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वा-
न्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः, न ह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यते
इति ।

धूमसम्बन्धावृत्तित्वेन तन्निष्ठव्याप्त्यवच्छेदकत्वासम्भवात् अन्यथा धूमप्रा-
गभावस्यापि हेतुता न स्यादिति दूषणं प्रत्युक्तं ।

नन्वेकविभक्त्यर्थान्वितसामान्यवत्त्वे^(१) विभक्त्यन्तरार्थहेतुत्वान्श्वये

आकाङ्क्षाविरहात् कथं विशिष्टहेतौ हेतुत्वान्श्वय इत्याशङ्कते,
'केचित्चित्यादि, 'सामान्यवत्त्व इत्यस्य शब्दानित्यत्वे साधे इत्यादिः,
'अपार्यकं' अनन्वितं^(२), तथाच निश्चितानन्वयरूपापार्यकत्वमेव तस्य न
त्वन्वयाबोधकत्वमित्यर्थः, विरुद्धविभक्त्यर्थावरुद्धे विभक्त्यन्तरार्थान्वय-
बोधास्वीकारात् प्रकृते सप्तम्यर्थसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतौ हेतुत्वा-
न्श्वये बाधकाभाव इत्याशयेन समाधत्ते, 'सतीति सतिपदसमभिव्या-
द्यतसप्तमीबलादित्यर्थः, 'विशिष्ट इति सामान्यवत्त्वविशिष्टबाह्यकर-
णकप्रत्यक्षत्व इत्यर्थः, लिङ्गस्य हेतुतामतेनेदं, अन्यथा तु लक्षणयो-
पस्थिते तादृशप्रत्यक्षत्वस्य ज्ञाने हेतुत्वान्वयो द्रष्टव्यः । ननु सति-
सप्तम्याः सामानाधिकरण्यवाचित्वे घटे जातिमत्त्वमित्यतोऽपि घट-
विशिष्टजातिमत्त्वं प्रतीयेत इत्यतश्चाह, 'तथैव व्युत्पत्तेरिति सति-

(१) नन्वेवं विभक्त्यर्थावरुद्धे सामान्यवत्त्व इति घ० ।

(२) अनुचितमिति घ० ।

हेतुलक्षणं, कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूम-
वत्त्वादिति मतुपोव्यर्थत्वात् ।

सामान्यवत्त्वे सति वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्य-
पार्थक्यं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य

त्यादि प्रतीतः साध्यान्वयोऽन्वयसहचारमात्रं यत्र तादृशं यत्साधनं
तदावचकशब्दाद्या हेतुविभक्तिः पक्षधर्मिकस्वार्थविशिष्टसाध्यवत्त्वबो-
धस्य हेतुभूता या विभक्तिस्तदन्वयमित्यर्थः, 'प्रतीतान्वयसाध्य-साधनेति
पाठेऽपि साध्यपदस्य व्यत्यासेन उक्त एवार्थः ।

केचित्तु वक्तिसामग्रीमत्त्वादित्यादिहेतुसंग्रहाय 'साध्याविषय-
केति साध्यविषयकत्वनियतावयवतावच्छेदकरूपशून्यार्थकं, तथाच
उदाहरणत्वावच्छिन्नस्यापि तथात्वादन्वय्युदाहरणवारणाय 'हेतु-
विभक्तौति प्रागुक्तहेतुत्वार्थकमित्याहुः ।

'अप्रतीतेत्यादि, इदमुपलक्षणं एतदेव प्रतीतसाध्य-तदभाव-
सहचारकेति^(१) विशेषणादन्वय-व्यतिरेकिहेतुलक्षणमित्यपि बोध्यं ।
ननु प्रतिज्ञादिश्रवणववादिनां मीमांसकानां मते धूमहेतुस्थले तस्य
पक्षधर्मताप्रतिपत्त्यर्थं धूमवत्त्वादिति कथञ्चिन्मतुपोऽस्तु प्रयोजनं
पश्चावयववादिमान्तु तार्किकाणां उपनयादेव हेतोः पक्षधर्मताप्रति-
पत्तिसम्भवान्तुपोव्यर्थत्वमित्यत्र इष्टापत्तिमाह, 'कथायामिति, एतेन
धूमसम्बन्धपर्यवसन्नत्वेन तस्य धूमवत्त्वस्य हेतुतायां न वैयर्थ्यं धूमत्वस्य

(१) प्रतीतोभयसहचारकेतीति च० ।

विभक्त्यन्तरावरुडस्यानन्वयादिति केचित् । तन्न ।
सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य वाह्यकरणप्रत्यक्ष-
त्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वा-
न्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः, न ह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यते
इति ।

धूमसम्बन्धाद्युत्पत्तित्वेन तन्निष्ठव्याप्यवच्छेदकत्वासम्भवात् अन्यथा धूमप्रा-
गभावस्यापि हेतुता न स्यादिति दूषणं प्रत्युक्तं ।

नन्वेकविभक्त्यर्थान्वितसामान्यवत्त्वे^(१) विभक्त्यन्तरार्थहेतुत्वान्त्वये
आकाङ्क्षाविरहात् कथं विशिष्टहेतौ हेतुत्वान्त्वय इत्याग्रङ्गते,
'केचित्त्वित्यादि, 'सामान्यवत्त्व इत्यस्य शब्दानित्यत्वे साधे इत्यादिः,
'अपार्थक्यं अनन्वितं'^(२), तथाच निश्चितानन्वयरूपापार्थक्यमेव तस्य न
त्वन्वयाबोधकत्वमित्यर्थः, विरुद्धविभक्त्यर्थावरुद्धे विभक्त्यन्तरार्थान्वय-
बोधास्वीकारात् प्रकृते सप्तम्यर्थसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतौ हेतुत्वा-
न्त्वये बाधकाभाव इत्याग्रयेन समाधत्ते, 'सतीति सतिपदसमभिव्या-
हृतसप्तमीबलादित्यर्थः, 'विशिष्ट इति सामान्यवत्त्वविशिष्टवाह्यकर-
णकप्रत्यक्षत्व इत्यर्थः, सिद्धस्य हेतुतामतेनेदं, अन्यथा तु लक्षणयो-
पस्थिते तादृशप्रत्यक्षत्वस्य ज्ञाने हेतुत्वान्त्वयो द्रष्टव्यः । ननु सति-
सप्तम्याः सामानाधिकरण्यवाचित्वे घटे जातिमत्त्वमित्यतोऽपि घट-
विशिष्टजातिमत्त्वं प्रतीयेत इत्यत आह, 'तथैव व्युत्पत्तेरिति सति-

(१) शब्देवं विभक्त्यर्थावरुद्धे सामान्यवत्त्व इति घ० ।

(२) व्युत्पत्तिसमिति घ० ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तद्वद-
र्शनायोदाहरणं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवा-
क्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतव्यापक-
त्वाभिमतसम्बन्धवोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं । सा-

पदसमभिव्याहारेणैव सप्तम्या सामानाधिकरण्ये व्युत्पन्नत्वादित्यर्थं,
'अय' सामानाधिकरण्यरूप, 'अस्मात्' सप्तम्या सतिपदसमभिव्या-
हारात् ।

ननु व्याप्तेरिव पक्षधर्मताया अपि गमकतौपयिकत्वात् तद्वदर्शनाय
हेतुत्तरमुपनय एव कथनोपन्यस्यते इत्यत आह, 'कथमस्येति, 'अस्य'
धूमादे, 'गमकत्व' गमकतावच्छेदकत्व, लिङ्गस्य हेतुतामते तु यथाश्रु-
तमेव ज्ञाय । 'अस्य' लिङ्गज्ञानस्यत्यर्थं, इति कश्चित् । 'प्राथम्यादिति
परामर्शार्थं प्रथमोपस्थाप्यत्वादित्यर्थं, परामर्शं व्याप्तिर्विशेषणतावच्छेद-
कतया पूर्वापस्थितिनियम पक्षधर्मतायास्तु वैशिष्ट्यरूपतया न विशे-
षणतावच्छेदकत्वमिति न तदुपस्थिति प्रागपेक्षणीयेत्यभिप्राय ।

यत्तु 'प्राथम्यादिति प्रथमाकाङ्क्षाविषयत्वादित्यर्थं', प्रतीतव्या-
प्तिकोहेतु पक्षे वर्तते न वेत्याकाङ्क्षादर्शनादिति व्याख्यान, तन्न
सम्यक्, युक्त्यभिधाने व्याख्याकाङ्क्षाया प्राथम्ये मानाभावात् । वस्तुत
'कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षाया किप्रकारावच्छिन्नस्य गमकत्व-
मित्यर्थं, इति तादृशाकाङ्क्षाया प्रथमतः पक्षधर्मताप्रदर्शनस्य
प्रसङ्गिरेव नास्तीति ध्येयम् । तद्वदर्शनायेति व्याप्तिप्रदर्शनायेत्यर्थं

मान्यलक्षणे साध्य-साधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्य-साध-
नाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् ।

न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न, दृ-
ष्टान्तप्रयोगस्य सामर्थिकत्वेनासार्वत्रिकत्वात् यो यो
धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः ।

यद्यपि उदाहरणस्य न व्याप्तिः पदार्था न वा वाक्यार्थः, तथापि
उदाहरणाद्व्याप्तिग्राहकसहचारज्ञाने जाते व्याप्तिग्रहो मानसो भव-
तीति व्याप्तितात्पर्यकत्वरूपव्याप्तिप्रदर्शकत्वं ।

यदा वीष्मया व्याप्तिबोधकत्वादेव व्याप्तिप्रदर्शकत्वमित्यवगन्तव्यं,
वीष्मया व्यापकत्वं बोध्यते, तथाच स्वव्यापकीभूतसाध्यावच्छिन्नस्यैव
हेतोः पदधर्मताज्ञानं अनुमितिहेतुरित्याशयेनेदं, व्याप्तिपदस्य
व्यापकत्वपरत्वादित्यपि वदन्ति^(१) ।

‘अनुमितीत्यादि, उदाहरणसदृशोदासीनवाक्यवारणाय ‘जनकान्तं
प्रागुक्तरूत्या प्रकृतन्यायावयवार्थकं, हेत्वादिवारणाय ‘व्याप्यत्वाभि-
मतेत्यादि, व्याप्यत्वाभिमतवद्भूमिको यः ‘नियतः’ प्रतिनियतः प्रकृत-
पक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्वाविषयकोव्यापकत्वाभिमतस्य सम्बन्धबोधस्तज्जनकत्वं,
अभिसतान्तदयंज्ञात्र धर्मद्वयोपलक्षकं, तथाच प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्य-
वत्त्वाविषयको य एकपदार्थवद्भूमिकस्तद्व्यापकत्वविशिष्टापरपदार्थव-
त्त्वबोधस्तज्जनकत्वमिति तु फलितार्थः । एतेन यथाश्रुतलक्षणमिदं
उपनयेऽतिव्याप्तमिति निरस्तं । न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्याविषयक-

नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत्, उपनयाति-
 तदस्यवैयर्थ्यं, धूमवान् धूमव्यापकवह्निमान् पर्वतत्वादित्यादिसल्लौय-
 प्रतिज्ञावाक्येऽतिव्याप्तिवारकत्वात्, यत्पदवीप्सासहकारेण व्यापकत्वा-
 वगाहिवोधजनकावयवत्व समुदितार्थं इत्यपि कश्चित्, 'सामान्य-
 लक्षणं' अन्वय व्यतिरेकिसाधारणलक्षणे, 'साध्येत्यादि साध्ये साधनस्य
 सम्बन्धो व्यापकत्व, एवमग्रेऽपि, तथाच वीष्मालभ्यसाधनव्यापकत्व-
 बोधकावयवत्व अन्वय्युदाहरणत्व, वीष्मालभ्यसाध्याभावव्यापकत्वबो-
 धकावयवत्व व्यतिरेक्युदाहरणत्व, उपनयादेर्व्युदासाय वीष्मालभ्येति
 विशेषणमिति भावः ।

केचित्तु 'साध्येत्यादि, 'सम्बन्धपद सामानाधिककण्ठार्थक,
 तथाचान्वयव्याप्तितात्पर्यकसाध्य साधनसामानाधिकरण्यबोधकावय-
 वत्व अन्वय्युदाहरणत्व, व्यतिरेकव्याप्तितात्पर्यकसाध्याभावसाधना-
 भावसामानाधिकरण्यबोधकावयवत्व व्यतिरेक्युदाहरणत्व, पक्षधर्म-
 तातात्पर्यकोपनयादे सामानाधिकरण्यबोधकत्वेऽपि व्याप्तितात्प-
 र्यकत्वाभावादेव वारणमित्याहुः । तत्र साधीय, अन्वयव्याप्तिता-
 त्पर्यकावयवत्वस्यैव सम्यक्त्वेनेतराग्रवैयर्थ्यात् ।

प्राचीनमत निरस्यति, 'न्यायेत्यादि न्यायावयवत्वे सति
 'दृष्टान्तवचन' यथापदार्थान्वयिस्वार्थबोधकनामोत्तरप्रथमान्तत्व,
 तेनान्वयिनोव्यतिरेकिणश्च द्वयोर्दृष्टान्तयो (१) मयह, 'दृष्टान्तेति
 दृष्टान्तशून्योदाहरणेऽप्याप्ति, 'इत्येव' इत्यत एव, 'व्याप्ति-

(१) द्वयोश्चादाहरणयोरिति क० ।

व्याप्तेः, अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजन-
कवाक्यमुदाहरणम् । एतदेवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविष-
यत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये । अत्र च व्यभि-
चारवारणाय वीक्षामाहुः । यत्र च सामानाधिकर-

प्रतीतेरिति, वीक्षया तत्समभिव्याहताग्यादिपदेनैव वा अग्या-
देहदेश्यतावच्छेदकीभूतधूमादिव्यापकत्वांशबोधनादिति भावः ।
'नापीत्यादि, अचोक्तरीत्या 'वाक्यान्तं प्रकृतन्यायार्थकं, तथाच
प्रकृतन्यायजन्यज्ञानविषयीभूता या अन्वयतो व्यतिरेकतो वा
व्याप्तिस्तस्याः 'उपनायकं' बोधकं, यत् 'वचनं' अवयवः, 'तत्'
उदाहरणमित्यर्थः, 'उपनयाभिधानेति 'उपनयस्य' प्रकृतहेतुकप्रकृ-
तसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्यवच्छिन्नप्रकृतलिङ्गवत्त्वेन पक्षबोधकवाक्यस्य,
प्रयोजिका या पक्षः साध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमात्र वेत्याकारिका जिज्ञासा
तस्याः 'जनकं' अनुकूलं यत् 'वाक्यं' अवयवः, 'तत्' उदाहरणमित्यर्थः,
एतेन उपनयत्वस्य एकस्याभावे सामान्यलक्षणस्यानुपपत्तिरिति दूषणं
प्रत्युक्तं । 'एतदेवेति साध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षबोधक-
वाक्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासातुकूलावयवत्वं साधीयव्यतिरेकव्या-
प्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षबोधकवाक्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासातुकू-
लावयवत्वज्ञान्वयिनोव्यतिरेकिणश्च क्रमेषोदाहरणद्वयस्य लक्षण-
मित्यर्थः, उदाहरणस्य न व्याप्यत्वमर्थः, किन्तु सहचारमात्रं, अन्यथा
अन्वयव्याप्तेरेव गमकतया व्यतिरेकव्याप्युपन्यासेऽर्थान्तरप्रसङ्गात्,
वीक्षितयत्पदद्वयेन महानमल-तदन्यत्वादिविरुद्धरूपाभ्यामधिक-

एषादेव व्याप्तिस्तत्र न वीष्णा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने
 च वीष्णायामपि व्यभिचारतादवस्थामिति तु वयं,
 वीष्णा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि विरूपोपस्थितयो-
 रपि तत्पदेन परामर्शाद्बुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्प-
 त्तिविरोधः, यथा “यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ

रणदयोपस्थितौ अन्वयतोव्यतिरेकतश्च सहचारदयोरेव तादृशा-
 धिकरणत्वान्तर्भावेन व्यभिचारशब्दानिवृत्तिद्वारा गमकतोपयुक्त-
 त्वेन तदुपन्यासेऽर्थान्तरस्यायोगात् । यो यो धूमवान् स वक्त्रि-
 मानित्यादौ महानसं तद्भिन्नञ्च धूमवत् महानसं तद्भिन्नञ्च वक्त्रि-
 मदित्यादिकमेणैवान्वयबोधादित्याचार्याणां मतमुपन्यस्यति, ‘अत्र
 चेति, ‘व्यभिचारवारणाय’ तज्ज्ञानवारणाय इत्यर्थः, तथाच
 उदाहरणवशात् महानसे तदन्यस्मिंश्च सामानाधिकरण्यभावेन
 व्यभिचारज्ञानाभावात् मानसोव्याप्तिग्रह इत्यर्थः, समानविषयत्वेन
 विरोधित्वमित्याशयः । ‘आङ्गरित्यनेन सूचितमस्त्ररसवीजं स्वय-
 मेव प्रकाशयति, ‘यत्र चेति, ‘चः’ लर्थः, ‘व्याप्तिः’ व्यभिचारवि-
 रहः, ‘न वीष्णेति स्यादिति शेषः, कुत्र न वीष्णा अर्हणीया
 इत्यतः ‘केवलेति तथाचेदं प्रमेयं द्रव्याभिन्नं वा गगनत्वादित्यादौ
 हेतुमति साध्यव्यभिचारासम्भवात् तत्रत्योदाहरणे वीष्णाप्रवेशोव्यर्थः
 स्यादस्माकन्तु गमकतोपयुक्तस्य व्यापकत्वस्य बोधकत्वेनैव तत्सार्थक्यं,
 “उदाहरणेन धूमव्यापकता वक्त्रेरेवोपदर्शयति” इति परामर्शग्रन्थे

नम्रस्य तन्म इत्यत्र^(१) । इदञ्च साध्य-साधनोभयाश्र-
यविकलानुपदर्शितान्वय-विपरीतोपदर्शितान्वयानुप-
दर्शितव्यतिरेक-विपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभा-
सरूपमिति ।

एव स्फुटतरमभिधानादिति भावः । यत्र साधनस्यानेकमधिकरणं
तत्रापि यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यादौ वीष्ण्या व्यभिचारग्र-
हानिरसनं दुर्घटं, वीप्सितयत्पदाभ्यां महानसं तद्विन्नञ्च धूमवत्
वक्त्रिमचेति बोधनेऽपि धूमवान् कश्चित् वज्रभाववानित्येवं
व्यभिचारयद्दे वाधकाभावादित्याह, 'वीष्णायामपीति, समान-
प्रकारकत्वेनैव विरोधित्वादिति भावः । ननु यदि वीप्सितयच्छब्देन
विधेयधर्मस्य उद्देश्यतावच्छेदकधर्मव्यापकत्वमात्रं प्रत्याख्यते न तु
विरुद्धरूपाभ्यां अधिकरणद्वयं तदा पूर्ववाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्द-
साकाङ्क्षत्वानुरोधादेकमेव तत्पदं उदाहरणस्य घटकमस्तु तत्र
वीष्णा विफला, अस्माकन्तु उपक्रान्ताभ्यां महानसत्व-तदन्यत्वादिवि-
रुद्धरूपाभ्यामेकेन तच्छब्देन बोधयितुमशक्यत्वादेव तत्र वीष्णा-
स्त्रीकारः, सकृदुच्चरितेत्यादिव्युत्पत्तेः^(२) बलवत्त्वादित्यतस्तवेष्टापत्ति-
माह, 'वीष्णा चेति, प्राचां मतेऽपि वीप्सितयत्पदोपक्रान्ताभ्यां विरुद्ध-
रूपाभ्यामेकेनैव तत्पदेन परामर्गसम्भवात् तत्र वीष्णा विफलैव तैरपि
बुद्धिस्यवाचकतदादिपदातिरिक्तस्य एव सकृदुच्चरितेत्यादिव्युत्पत्तेः

(१) यद्यत् मापं प्रतिगृहीत्यथेति क० ।

(२) सकृदुच्चरित इत्यर्थः सकृदर्थं प्रत्ययतीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः ।

साधनविकल यथा शब्दोऽनित्योगुणत्वात् यो यो गुणत्वान् सो-
ऽनित्य यथा घट इत्यत्र, उभयविकल यथा शब्दोऽनित्योगुणत्वात्
यथाकाश, आश्रयविकल यथा स्थिरोभावोऽनित्य क्रम-यौगपद्याभ्या
रहितत्वात् यथा शग्रविषाण कूर्मरोम वाजिविषाणश्चेति, 'अनुप-
दर्शितान्वय यथा शब्दोऽनित्य कृतकत्वात् यथा घट इत्यत्र उदा-
हरणानुसृष्टेन केवलदृष्टान्तमाचकयन, 'विपरीतोपदर्शितान्वय' यथा
यदनित्य तत् कृतक यथा घट इत्यत्र प्राक्साम्यवाचकपदोसृष्टेन
विपरीतक्रमेण सहचारप्रतिपादनस्यले बोध्य, 'अनुपदर्शितव्यतिरेक'
यथा जीवच्छरीर सात्मक प्राणादिमन्वादिति व्यतिरेकिप्रयोगे
साध्याभाव-साधनाभाववाचकपदानुसृष्टेन बोध्य, 'विपरीतोपदर्शित-
व्यतिरेक' यथा यत्राणादिमन्तरहित तन्निरात्मक यथा घट इत्यत्र
साधनाभाववाचकपदस्य प्राङ्निर्देशेन बोध्य । ननु विपरीतान्वयव्याप्त्यु-
पदर्शनेऽपि प्रकृतविवक्षितव्याप्त्यनुपदर्शनादनुपदर्शितान्वयमेव कथ
स्वातन्त्र्येण तस्योपन्यास एव विपरीतोपदर्शितव्यतिरेकस्यापीति
चेत् । न । व्याप्त्यन्तरोपदर्शनेन विपरीतोपदर्शितव्याप्तिक, यत्र कापि
व्याप्तिर्न प्रदर्शते तदनुपदर्शितव्याप्तिक, एवमनुपदर्शितव्यतिरेकमिति
भाव । उदाहरणमासस्तु व्याप्तिग्रहाननुकूलतया अर्थान्तरविधया
दोष विभाजकसूत्रस्यचग्रब्देन समुच्चितो वा, स्वतन्त्रनिग्रहस्थानान्ये-
तान्यपि यथायथ बोध्यानि ।

केचित्तु 'इदञ्चेत्यादि, अथ धूमवान् वल्लेरित्यादौ साध्य साधन-
धोरन्वयव्याप्तिविकलत्वात् यो यो वल्लिमान् स धूमवान् इत्युदाह-
रणमाभास, अथ वाच्य प्रमेयत्वादित्यादौ यो यो न प्रमेय स

उदाहरणानन्तरम्भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रद-

न ज्ञेयः इत्युदाहरणं अनुपदर्शितसाध्य-साधनान्वयव्याप्तिकत्वादाभासं, पर्वतो वल्किमान् धूमादित्यादौ यो यो वल्किमान् स धूमवानित्युदाहरणं वैपरीत्यक्रमेणोपदर्शितान्वयव्याप्तिकत्वादाभासं, अयमेतद्घटाभिन्नः एतद्घटत्वादित्यादौ यो य एतद्घटत्ववान् स एतद्घटाभिन्न इत्युदाहरणं अनुपदर्शितव्यतिरेकव्याप्तिकत्वादाभासं, एवं तत्रैव यो य एतद्घटत्वाभाववान् स एतद्घटाभिन्नत्वाभाववानित्युदाहरणं विपरीतक्रमेणोपदर्शितव्यतिरेकव्याप्तिकत्वादाभासमित्यर्थः, इत्यञ्च दृष्टान्तस्य उदाहरणाघटकत्वेऽपि न छतिरिति मन्तव्यम् ।

अतएव प्रकृतहेतुक-प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्तिप्रभाया अजनकत्वमेव उदाहरणस्याभासताप्रयोजकं पञ्चविधभेदोक्तिस्तु^(१) प्रपञ्चार्य-मित्यवधेयमिति व्याचक्रुः ।

‘उदाहरणेति तथाच व्याप्नोहेतुः पक्षे वर्तते न वेत्याकाङ्क्षार्था व्याप्याश्रयस्य पक्षधर्मत्वं विधीयत इत्यर्थः । वस्तुतोव्याप्तं किमित्यादेः पक्षः साध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमान्न वेत्याकाङ्क्षायां तात्पर्यं तस्या एव पक्षधर्मिकान्वयबोधजनकोपनयनिवर्त्थत्वादिति ध्येयम् । ‘अनुमितौ-त्यादि प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तया प्रकृतपक्षबोधकावयवत्वमुपनयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते तु शाब्दपरामर्शस्य व्याप्यवदभेदविषयकस्य सयोगेन पक्षे व्याप्याप्रकार-

(१) एवम्विधभेदोक्तिस्त्विति घ० ।

शनायोपनयः, तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्श-
जनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणं, साध्य-
व्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षण-
द्वयम्, उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यं तृती-

कस्यानुमितिहेतुत्वाभावादसङ्गतेः, अनुमितिकारणव्यापारसमाना-
कारज्ञानजनकावयवत्वमुपनयत्वमित्यपि कश्चित् । 'सामान्यलक्षणं'
अन्य्युपनय-व्यतिरेक्युपनयसाधारणसामान्यलक्षणमित्यर्थः, 'साध्य-
व्याप्येति साध्यावयवव्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः, 'साध्याभावेति साधीयव्यति-
रेकव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्तया पक्षबोधकावयवत्वमित्यर्थः । 'जर-
न्वीमांसकमतं निरस्यति, 'उदाहरणान्त एवेति उदाहरणाद्विचि-
कस्यैव प्राभाकरादिमयमीमांसकानां सम्मतत्वादिति ध्येयं । 'तृती-
यलिङ्गपरामर्शेत्यस्य विवरणं 'व्याप्ति-पक्षधर्मतावगाहिन इति,
'अवयवान्तरात्' उपनयभिन्नावयवान्तरात् । ननु मीमांसकमते
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताया ज्ञानं नानुमितिहेतुरतस्तदलाभो न
क्षतिकर इत्यत आह, 'तदनभ्युपगमेऽपीति, 'अलाभादिति व्याप्यता-
वच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वपक्षस्यानुमितिहेतुतायाः परैरपि स्वीका-
रादिति भावः । 'हेतुवचनात्' हेत्ववयवात्, 'को हेतुरित्यस्य कुतः
इत्याकाङ्क्षायां तात्पर्यं, अन्यथा धूमादित्युत्तरस्य धूमधर्मिकहेतु-
त्वबोधाजनकत्वेन तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वानुपपत्तेः
सङ्घातिरिक्तसुवर्धस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमादिति ध्येयं । 'हेतुस-

यलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्ति-पक्षधर्मतावगाहिनाऽवयवा-
न्तरादलाभात् तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अला-
भात् । न च हेतुवचनादेव तदवगमः, तस्य को हेतु-
रित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यात-

रूपेति लिङ्गनिष्ठहेतुतामात्रबोधकस्येत्यर्थः, 'अतत्परत्वात्' पक्षध-
र्मताबोधकत्वात् । न चैवं पूर्वतोद्भूयं महानमत्वादित्याद्यपि प्रयोगः
स्यादिति वाच्यं । तदुत्तरपक्षम्यर्थज्ञाप्यत्वान्वितसाध्यस्य हेत्वधि-
करणवृत्तिसाध्यताघटकसम्बन्धेनैव पक्षधर्मिकान्वयबोधं प्रति साक्षा-
दलादिति भावः । शङ्कते, 'वादिवाक्यादिति हेत्वन्तवाक्यात्पक्षे
लिङ्गज्ञाप्यसाध्यवत्त्वप्रतीतौ धो यज्ज्ञाप्यसाध्यवान् स तद्दान्
इत्यनुमानादेव पक्षस्य हेतुमत्त्वावगम इत्यर्थः, 'तदर्थस्य' हेत्व-
न्तवादिवाक्यार्थस्य, 'असिद्धत्वेन' प्रमितत्वेनानिश्चिततयेत्यर्थः, परेषां
मते अनुमितौ प्रमितसाध्याभाववत्त्वादिनिश्चयस्य विरोधित्ववत्प्रमि-
तहेतुमत्तानिश्चयस्यैव कारणत्वादिति भावः । 'अन्यथेति प्रति-
ज्ञावाक्यात् पक्षस्य साध्यवत्त्वावगतौ तेनैव हेतुना तज्ज्ञापकहेतुम-
त्तादेरप्याक्षेपसम्भवेन हेत्ववयवादेरपि वैयर्थ्यापातादित्यर्थः ।

केचित्तु 'वादिवाक्यादिति, इदं पदं विग्रहितपरामर्शतात्पर्यकं
तत्तात्पर्यकतया वादिप्रथोञ्चत्वात् इत्यनुमानादेव विग्रहितपरामर्श-
लाभात् किमुपनयेनेत्यर्थः, 'तदर्थस्येति, तथाच वादिवाक्यार्थस्या-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्धितत्वेन उभयवाच्यसिद्धतया अनाक्षेपकत्वं तस्येति
भावः, इति व्याचक्रुः ।

त्परत्वात्, वादिवाक्यादेवाश्लेष इति चेत् । न । तदर्थ-
स्यासिद्धत्वेनानाश्लेषकत्वात् अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव
सर्वाश्लेषेऽवयवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव
तदवगम इति चेत्, न, तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र

शङ्कते, 'प्रतिपाद्यानामिति प्रतिवादिनामिति शेषः, 'स्वत एव'
शब्दं विनैव, 'तदवगमः' पक्षस्य हेतुमत्त्वावगमः, पक्ष-हेत्वोरुपस्थितौ
प्रतिज्ञाश्लेष इव तयोर्विशिष्टोपनीतभानसम्भवादिति भावः । यत्र
पूर्वं यदवगतं तत्रैव तस्योपनीतभानं तथा वाच्यं अन्यथा अन्य-
थाख्यात्यापत्तेः, तथाच यस्य प्रतिवादिनः साधनवत्तया पूर्वं पक्षो-
नोपस्थितस्तस्य उक्तक्रमेण स्वतः पक्षस्य हेतुमत्त्वग्रहो न सम्भवती-
त्याशयेन समाधत्ते, 'तेषामिति, 'व्युत्पत्तिः' पक्षधर्मिकहेतुम-
त्त्वज्ञानाधीनहेतुस्यतिः, परन्तु तस्या एव पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वोपनीत-
भानहेतुत्वादिति भावः । साधनाद्युपनीतभानं प्रति साधनाद्युपस्थि-
तिमात्रस्य हेतुत्वमिति मतेऽप्याह, 'प्रतिपादकेनेति वादिनेति शेषः,
'स्वव्यापारस्य' व्याप्तोहेतुः पक्षे वर्तते न वेत्याकाङ्क्षानिवर्तकवाक्यस्य,
'निर्वाहयितुं' सम्पादयितुमौचित्यादित्यर्थः, 'प्रतिपादयितुमिति
क्वचित् पाठः तत्र प्रापयितुमौचित्यादित्यर्थः, 'अन्यथा' प्रतिपा-
द्याकाङ्क्षानिवर्तकवाक्यस्य वादिनानभिधाने, 'श्रवणवान्तरे' हेत्वाद्दौ,
'एवं प्रसङ्गः' अनभिधानप्रसङ्गः,^(१) प्रतिज्ञोत्तरं कुतः इत्याकाङ्क्षानि-
वर्तकस्यापि वाक्यस्थानावश्यकत्वादिति भावः ।

(१) अर्थं प्रसङ्गं अनभिधानप्रसङ्गः इति ४९, ४९ ।

तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितु-
मुचितत्वाच्च अन्यथावयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ।

उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्ग-
परामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्ति-पक्षताधीप्रयु-
क्तसाध्यधीजनकं वाक्यम् । न च व्याप्ति-पक्षधर्म-

परे तु 'प्रतिपाद्यानां' श्रोतॄणां, 'स्वत एव तद्वगमः' पर-
प्रयुक्ततत्तदर्थशक्तपदं विनापि स्वकल्पितशब्दादनुमानाद्वा व्याप्ति-
पक्षधर्मत्वावगम इत्यर्थः, 'तेषामिति प्रतिपाद्यानामित्यर्थः, 'युत्प-
न्नेति, तथाच ये युत्पन्ना भवन्ति तान् प्रति आपातत उपनय-
प्रयोगो न क्रियतां ये तु तादृशा न भवन्ति तान् प्रति अवश्यं
उपनयादिप्रयोगः करणीय इत्यर्थः । युत्पन्नं प्रत्येव उपनयः
कर्त्तव्य इत्याह, 'प्रतिपादकेनेति, यदि च युत्पन्नतया तस्य स्वत-
एव तदर्थ्यावगम इति नोपनयापेक्षा इति ब्रूयात्तदाप्याह,
'अन्यथेति, इति प्राहुः ।

'उपनयेति उपनयनिरूपणानन्तरं निगमनं निरूप्यत इत्यर्थः,
एतेनावसरसङ्गतिः सूचितेति ध्येयं । 'अनुमितीत्यादि, निग-
मनसदृशस्य उदासीनवाक्यस्य वारणाय 'कारणान्तं प्रागुक्त्वात्त्या
प्रकृतन्यायावयवार्थकं, प्रतिज्ञादिवारणाय 'व्याप्तीत्यादि, 'प्रयुक्तं'
ज्ञाप्यत्वं, तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुधीज्ञाप्यत्वप्रकार-
कप्रकृतसाध्यधीजनकत्वमर्थः, धूमादङ्गिमत्वधर्मायं वङ्गिमान् धूमा-
दित्यादौ प्रतिज्ञादिव्युदासाय विशिष्टान्तं, अथ तादृशहेतुज्ञान-

तयोश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् ।
 अवाधितासत्प्रतिपक्षितत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्यव-
 सानात् । अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्ति-पक्षधर्मताव-
 ल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्यवसानेनावयवान्तराणां नि-
 राकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभात्

निरूपिताखण्डजन्यलनिवेशान्न व्याप्तिपदवैयर्थ्यं, वल्लिव्याप्ति पक्षध-
 र्मताविशिष्टधूमाद्वल्लिमानयं वल्लिमानित्यादिका तु प्रतिज्ञा प्रकृत-
 हेतौ पक्षधर्मतां बोधयन्त्यपि न प्रकृतव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतां बोध-
 यतीति न तत्राति प्रसङ्गः । वस्तुतोव्याप्ति-पक्षधर्मतापदयोर्वैकल्पि-
 कोपादानात् लक्षणदये तात्पर्यं, वल्लिव्याप्तिविशिष्टेत्यादिका तु न
 प्रतिज्ञा सम्प्रदायविरोधादिति तत्त्वं । 'चतुर्भिः' प्रतिज्ञाद्यैः, 'पर्याप्तेः'
 प्राप्तेः, 'अपर्यवसानादिति अनुमितिसामर्थ्यसम्भवादित्यर्थः । 'पर्याप्तेः'
 ज्ञानजनकत्वात्, 'अपर्यवसानात्' अनुमित्युपधायकज्ञानाजनकत्वा-
 दित्यर्थः, इति कथित् । ननु प्रतीत्यनुपपत्ति-प्रतीतानुपपत्त्योर-
 भावेनावयवान्तरेण सह निगमनस्य आकाङ्खाविरहः^(१) इत्या-
 शङ्कते, 'अथेति, 'अभिधानं' प्रतीतिः व्याप्ति-पक्षधर्मताविशि-
 ष्टलिङ्गानुभव इति यावत्, 'अभिधेयं' तथाभूतलिङ्गं, 'निराका-
 ङ्क्षत्वमिति तथाच चतुर्णामवयवानां व्याप्ति-पक्षधर्मताप्रतिपादनेन

(१) अवयवान्तरार्थविश्लेषक-निगमनार्थप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकी-
 भूतानुपूर्वीमत्त्वं नास्तीत्यर्थः ।

अन्यथा निगमनेनापि तद्वारणात्, न हि तत् विशेष-
दर्शनमनाहत्यैव तन्निवर्त्तकम् । सिद्धनिर्देशतया वारय-
तीति चेत् । न । स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुस्थितौ
तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेत् । न । व्या-

पर्यवसानात् निगमनाकाङ्क्षा तेषां नास्तीत्यर्थः । ननु साध्याभाववत्प-
क्षज्ञानसत्त्वे तादृशज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितिसामर्थ्यसम्पादनात् तत्सम्बन्ध-
निगमनाकाङ्क्षासि तेषामित्यत आह, 'विपरीतेति पक्षादेः
साध्याभावादिमत्त्वशङ्कानिवृत्तेरपीत्यर्थः, 'तत एव' व्याप्ति-पक्षधर्म-
ताविशिष्टसिद्धप्रतिपादनादेवेत्यर्थः, 'तत एव' प्रतिज्ञाजन्यज्ञानादेव
इत्यर्थ इति कश्चित् । 'निगमनेनापीति, अबाधितत्वादेरपदार्थतया
निगमनेन तस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः । 'तत्' निगमनं,
'तन्निवर्त्तकं' विपरीतशङ्कानिवर्त्तकं, शङ्कते, 'सिद्धनिर्देशतयेति
सिद्धत्वविशिष्टस्य बोधकतया निगमनं विपरीतशङ्कां वारयतीत्यर्थः ।
सिद्धत्वमत्र प्रमाणसिद्धत्वं वा, हेतुविभक्तिमाकाङ्क्षत्वरूपस्य साध्य-
स्याभाववत्त्वं वा, हेतुजिज्ञासाविरोधिवोधविषयत्वं वा प्रथमे
'स्वरूपमात्रेति अयं तस्माद्वह्निमानित्यादौ वज्रादिपदेन वज्रा-
दिस्वरूपमात्रस्याभिधानादित्यर्थः । द्वितीये 'साध्यत्वेति वज्रादौ
हेतुविभक्तिमाकाङ्क्षत्वरूपस्यानुपस्थितौ तस्मादित्यादिहेतुविभक्त्यर्थस्य
वज्रादावनन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । शाब्दबोधमात्रं प्रत्येवाकाङ्क्षाधियः
कारणत्वादिति भावः । 'तदभावेति तयोर्बाधितत्व-सत्प्रतिपक्षि-
तस्योः अभावबोधन इत्यर्थः, 'समीहितानिर्वाहात्' अनुमिति-

सिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाध-सत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् तदभावावोधने समीहितानिर्व्वाहात् । अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्वोधस्य मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहे-

रूपफलानिर्वाहात्, अथ पक्षादे साध्यादिमत्वस्य उपनयान्तौ चतुर्भिरेव सिद्धत्वात् पुनर्निगमनेन तदभिधानस्य “सिद्धे सत्यारम्भो-नियमाय” इतिव्युत्पत्तिबलेनाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वबोधकत्व स च बोधो यदि शाब्दस्तदा निगमनस्यतच्छब्दस्य व्याप्ति पक्षधर्म-ताविशिष्ट इवाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविशिष्टेऽपि हेतौ शक्या निरूढलक्षणया वा सम्पादनौय इतरथा तादृशतच्छब्दोपस्था-पितेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वेन हेतुनैवाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्व-योरानुमानिकोबोध प्रकृतहेतौ द्रष्टव्य, ‘बाधादिविरहस्येति बाधा-दिनिश्चयाभावस्येत्यर्थं, ‘तद्वोधस्य’ बाधाद्यभाववत्त्वबोधस्य । अथान्व-याद्यनुविधानमेव मानमत आह, ‘असिद्धेश्चेति अन्वयाद्यनुविधा-नासिद्धेश्चेत्यर्थं, ‘यद्वगमे’ यन्निश्चये, तथाचानुमितिर्बाधाभाव-ज्ञानजन्या बाधनिश्चयप्रतिबन्धत्वादित्यनुमानमेव अबाधितत्वादि-ज्ञानस्य हेतुताया मानमिति भाव । ननु बाध पर्वते वक्ष्यभाव-रूप तदभावोवक्त्रि पर्वते तज्ज्ञानस्य पर्वतोवक्त्रिमां इति सिद्ध्यात्मकस्य सत्त्वे कथं ततोऽनुमिति । न च बाधाभावस्य वक्त्रिरूपस्य वक्ष्यभावाभावत्वेन ज्ञान कारण तच्च न सिद्ध्यात्मक एव वक्ष्यभाववत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वज्ञान प्रतिबन्धक तादृशविशेष्यत्वा-

बोधनीय इति चेत् । न । यद्वगमे सति यन्न भवति
 तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः, तस्मा-
 दित्यन्वयवत्त्वादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात्
 न त्वन्वयात् प्राक् । इह केचित् यथा तस्मादिति सर्व-

भावज्ञानं हेतुः तच्च निगमनसाध्यं सिद्धानात्मकमिति वाच्यं । तस्य
 कारणत्वे मानाभावात् स्वीयस्थले व्यभिचाराच्च इति चेत् । न ।
 यद्वगमे यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सत्येव सम्भवतीति प्रयोजकृ-
 तात्पर्यात्, तथाच यज्ज्ञानं यत्प्रतिबन्धकं तदभावज्ञाने तज्ज्ञान-
 प्रतिरोधेन तदवयवं भवतीति तस्य कारणत्वे मानाभावात्, निग-
 मनादेव बाधविरहो यदा बोध्यते तदा प्रतिबन्धकबाधज्ञानाभावे
 अनुमितिरविकल्पैव स्यात् इति, इत्यञ्च बाधज्ञानप्रतिबन्धकद्वारा
 बाधाभावज्ञानस्य प्रयोजकत्वं न तस्य कारणत्वं अग्रे च साध्यमित्यस्य
 प्रयोज्यत्वमर्थो बोध्य इति रमणीयं^(१) उक्ताबाधितत्वज्ञानमन्वय-
 यतिरेकाभ्यां स्वार्थान्तिरिक्तस्थले हेतुस्तच्च निगमनाद्भवतीति यथा-
 श्रुतयन्त्य एव साधुरित्यपि कथित् । तृतीयमाशङ्कते, 'न चेति
 हेतुजिज्ञासाविरोधिबोधविषयत्वरूपस्य सिद्धत्वस्यापदार्थत्वेन साध्याग्नि
 तदन्वयायोग इत्यर्थः, उक्तं हि सिद्धत्वं न निगमनेन बोध्यते किन्तु
 ततः साध्यस्याद्यादिविग्रिष्टसिद्धसाध्यत्वप्रतीतौ तेनैव हेतुना प्रकृत-
 साध्यस्य निरुक्तसिद्धत्वमनुमीयते इत्याशयेन परिहरति, 'तस्मादि-

(१) विभावनीयमिति ४० ।

नाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साधांशस्यापि तथेति सर्वनाम्ना सिधस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त इत्याहुः । तन्न । तथेति स्वरूपे प्रकारे सादृश्ये वा, आद्ये तथाचायमिति प्रक्रमात्

त्यन्वयबलादिति, 'हेत्वनाकाङ्क्षितत्वं' हेत्वाकाङ्क्षाविरोधिविषयत्वं, 'प्राक्' अनुत्तरं, इदञ्च निगमनात् सिद्धत्वज्ञानं भवतीत्यभिप्रायेण । हेत्वन्वयबोधानन्तरं मानससिद्धत्वज्ञानं भवति न तु तस्मात्पदार्थभाने तत्राक्काले वा इत्याशयेन परिहरति, 'तस्मादिति कश्चित् ।

तस्मात्तथेतिनिगमनाकारं ये वदन्ति तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति, 'इह केचिदिति पूर्वोक्तं व्याप्ति-पक्षधर्मात्तात्मकं यद्वेतोरशेषरूपं तस्माभायेत्यर्थः, 'सिद्धस्थल इवेति चैवः पक्षत्ययमपि तथेत्यादिलोकप्रसिद्धस्थल इवेत्यर्थः । 'सिद्धं' पक्षादि, तथाच वद्विध्याप्यधूमवानयमित्यत्र यथा इदमादिप्रसिद्धपक्षस्योपस्थापनं तद्वदिहापीत्यन्ये । 'विरोधादीति अयं तस्मादङ्गिमानित्युक्तौ हि पक्षे साधनीयस्य^(१) साध्यवत्त्वस्यालाभेन उपसंहारविरोधः साध्यवद्भेदप्राप्या अर्थान्तरञ्च स्यात् अतस्तद्वारणाय 'साधांशस्यापि तथेति सर्वनाम्ना युक्तः परामर्श इत्यन्वयः, 'स्वरूप इति सादृश्यपदान्तरप्रयुक्तप्रक्रान्तस्वरूप इत्यर्थः, 'प्रकार इति अव्यवहितपूर्वनुद्धेर्विशेष्यत्वं सति प्रकार इत्यर्थः, तथासत्येवायिमग्रन्यसङ्गतेरिति ध्येयं ।

(१) बोधनीयस्येति क० ।

तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात् तथाचानन्वयः, न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितं, न द्वितीयः, सामान्येन पक्षस्थापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयस्तत्रैवेत्यनन्वयात्, अतएव न तृतीयोऽपि, अभेदानु-

‘सादृश्यइति अव्यवहितपूर्वबुद्धिविशेष्यस्य सादृश्य इत्यर्थः, ‘न हीति, अभेदेनोद्देश्यविधेयभावस्येव ज्ञाप्य-ज्ञापकभावस्याप्यव्युत्पन्नत्वात् धूमो धूम इतिवत् धूमाद्धूमवान् इति शाब्दधियोऽपि असत्त्वादित्यभिमान । वस्तुतः ‘अनन्वय इत्यस्य उपनयार्थं निगमनार्थस्थापनान्वयप्रसङ्गइत्यर्थः, ‘हेतुमत्त्वादित्यस्य लघ्वलोपे पञ्चम्या हेतुमत्त्वं धर्मितावच्छेदकौष्ठत्येत्यर्थकत्वात् दण्डवान् रक्तदण्डवान् इत्यत्रेव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष हेतुज्ञाप्यहेतुमान् इत्यन्वयेऽपि उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोरैक्येन निराकाङ्क्षत्वस्वीकारादिति ध्येय । ‘सामान्येन’ साधनाधिकरणत्वादिना, ‘तत्प्रकारेति निगमनप्रकारौभूतस्य तस्मादित्यस्य, ‘अन्वय’, ‘तत्रैव’ पक्ष एव, ‘इत्यनन्वयात्’ अयोग्यत्वादित्यर्थः, पक्षस्य लिङ्गाव्यापकत्वेन तज्ज्ञाप्यत्वबाधादिति भावः । ‘अभेदानुमाने चेति, ‘च’ केवलात्त्वयिनौत्यनन्तर योज्य’, तथाच पर्वत पर्वताभिन्न पर्वतत्वादित्यादौ पर्वतसादृश्यस्य पर्वतत्वाव्यापकत्वेन पर्वतत्वाज्ञाप्यतया केवलान्वधिपक्षके च प्रमेयवह्निमत् धूमादित्यादौ पक्षौभूतस्य प्रमेयस्य सादृश्यस्याप्रसिद्ध्या तदुभयस्यले तस्मात् तथेति निगमनेन लिङ्गज्ञाप्यत्वविशिष्टस्य पक्षसादृश्यस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्यर्थः पक्षसादृश्यस्य तद्भेदगर्भत्वादिति भावः ।

माने चान्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्याभावात् बहू-
नाञ्च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात्, वादिवाक्ये च योग्यता-
न्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादित्यत्र तु विभक्त्यर्थानन्वयादेव

अन्ये तु 'सामान्येन' व्याप्यन्तर्निविष्टसामानाधिकरणघटक-
त्वेनेत्यर्थः, 'अत एव' व्याप्यन्तर्निविष्टसामानाधिकरणघटकतया
पक्षस्योपस्थापनादेवेत्यर्थः, 'अभेदानुमाने चान्वयिनीति, विशेषण-
विशेष्यभावेनान्वयात् घटोद्भव्याभिन्नः द्रव्यत्वादित्यादिस्त्रलोपसंग्रहः
अन्वयिनीत्युपादानाच्च यत्राघटितयतिरेकस्याग्निवारणं व्यतिरे-
कस्याग्निबोधकोपनयस्यपदार्थपरामर्शकतत्पदेन पक्षपरामर्शासम्भवा-
दिति व्याचक्रुः ।

ननु तथापद बुद्धिस्थलेनेव वक्तिं बोधयिष्यतीति तथैव तस्मा-
दित्यस्यान्वयोभविष्यतीत्यत आह, 'बहूनाञ्चेति, 'प्रक्रमे' बुद्धिस्थले,
'विशेष्येति साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने तस्मादित्यस्य अन्वयायो-
गादित्यर्थः । ननु साध्यवद्भिन्ने बुद्धिस्थे लिङ्गज्ञाप्यत्वस्य बाधादेव
प्रकृतसाध्ये तस्मादित्यस्यान्वयोभवितेत्यत आह, 'वादिवाक्ये चेति,
'अतिप्रसङ्गादिति इदं स्नेहवत् गुणादित्यपि प्रयोगापातादित्यर्थः,
स्नेहस्य जलान्यवृत्तिगुणज्ञाप्यत्वबाधकवशादेव जलान्यावृत्तिगुणज्ञा-
प्यत्वभादाय तादृगवाक्यस्य प्रामाण्यसम्भवादिति भावः । यदा ननु
तथाशब्दस्य पूर्वप्रक्रान्तपरत्वेन साध्य एव तादृग्नि तस्मादित्यस्या-
न्वयोभवितेत्यत-आह, 'बहूनाञ्चेति, 'विशेष्येति साध्यस्येव व्याप्या-

निधमः तस्मादनित्य इत्यभिधाने विशिष्य सिद्धताव-
गम्यते पूर्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुन-
रुक्तौर्त्तनात् अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । संशय-प्रयोजनादय-
त्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः किन्तु न्यायाङ्ग-

देरपि प्रकान्तत्वेन तच्चापि तस्मादित्यस्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु
व्याप्यादौ लिङ्गज्ञाप्यत्वस्य बाधादेव तत्र तस्मादित्यस्यान्वयो न
भविष्यतीत्यत आह, 'वादिवाक्ये चेति, 'चः' अर्थ, तथाच
वादिवाक्ये योग्यतयान्वयेऽप्यतिप्रसङ्गात् पूर्वप्रकान्ते व्याप्तिघटक-
प्रतियोगित्वादौ तस्मादित्यस्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः, प्रतियोगित्वा-
देरपि लिङ्गज्ञाप्यत्वसम्भवादिति भावः । यद्यपि पूर्वापस्थितं साध्य-
मेव विशेषतस्तथाशब्देन परामृष्टमित्युक्तौ न कश्चिद्दोषः, तथापि
सादृश्यादिशक्तस्य तस्य वल्लित्वादिप्रकारेण बोधकतायामाधुनिक-
लक्षणापत्तेर्नैष प्रकारोयुक्त इति ध्येयं । ननु तथाशब्दस्येव तच्छ-
ब्दस्यापि पूर्वापस्थितयावद्वस्तुपरामर्शकत्वसम्भवेन तस्मादित्यतोऽपि
कुतः साधनज्ञाप्यत्वस्यैवावगतिरित्यत आह, 'तस्मादित्यचेति,
त्वन्मतेऽपि उपस्थितपक्षादिज्ञाप्यत्वस्य प्रकृतमाथे बाधादेव तत्रो-
पस्थितलिङ्गमात्रपरामर्शकत्वं तत्पदस्येति भावः । ननु तथाशब्दात्
बुद्धिस्थत्वेन साध्यस्योपस्थितौ तत्र विशिष्टहेतुज्ञाप्यत्वस्यान्वये
कोदोष इत्यत आह, 'तस्मादनित्य इत्यभिधाने चेति, 'चः' हेतौ,
'विशिष्य' साध्यतावच्छेदकरूपेण, 'सिद्धता' हेतुनाकाङ्क्षितत्वं, अव-
गतेः प्रकारमाह, 'पूर्वमिति, 'समर्थः' व्याप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टो

तयोपयुज्यन्तइति नाधिक्यं, कण्टकोद्धारस्य च न सार्व-
चिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे अवयवनिरूपणं ।

हेतुः तज्ज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः, तथाच वक्रिर्हेतुनाकाङ्क्षितः स्वयाप्या-
दिविशिष्टधूमज्ञाप्यत्वात्तादृशज्ञाप्यतयोपस्थितत्वाद्देत्यादिप्रमेण वक्रि-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य सिद्धभाव इत्यर्थमेव बुद्धिस्थलेन साध्यस्य पराम-
गंकत्वं तथागम्यस्य नोचितमिति भावः । अथ मास्तु सिद्धत्वस्य
विशिष्यानवगमः ततः किमत आह, 'अन्यथेति तस्य निगमनस्य
वैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु साध्यसंग्रहप्रयोजनहेत्वाकाङ्क्षादीनामपि
अवयवत्वात् तेषामपि विभागोयुक्त इत्यवयवानां पक्षताभिधा-
नममद्गतमत आह, 'संग्रहेति, 'प्रयोजनं' तत्त्वनिर्णयः, 'लक्षणेति,
वाक्यत्वगर्भस्यावयवत्वस्य तच्चासत्त्वादिति भावः । 'उपयुज्यन्त इति
प्रयोजनस्यापि स्वगोचरेच्छादारैव न्यायोपयोगित्वं, तत्त्वबुभुक्षैवात्र
प्रयोजनपदार्थः, 'कण्टकोद्धारस्येति को वक्रिमान् कुतो धूमात्
कथमस्य गमकत्वमित्यादिप्रश्नयञ्चककिम्पदस्तोमस्येत्यर्थः ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये अवयवरहस्यं ।

अथ हेत्वाभासनिरूपणं ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोजकत्वान्नि-
रूप्यन्ते ।

अथ हेत्वाभासरहस्य ।

न्याय-तद्वयवान् निरूप्य प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वाभास^(१) निरूपयितु
श्रियावधानाय प्रतिजानीते,^(२) 'अथेति न्याय-तद्वयवयोर्निरूप-

(१) अस्मि पक्षधर्मेताविरहविशिष्टहेतुमित्यर्थः ।

(२) अत्र वर्तमानकालात्पश्चितोत्तरकालकर्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूल
व्यापार प्रतिष्ठापदार्थं, "अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोजकत्वा-
न्निरूप्यन्ते" इति मूलमेव प्रतिज्ञा तत्र निरूप्यन्त इत्यत्र वर्तमानसामी-
प्यार्थकलट्प्रत्ययस्य वर्तमानकालात्पश्चितोत्तरकालीनत्वमर्थं, तस्य च
निरूपणपदार्थेऽन्वयः, तथाच वर्तमानकालात्पश्चितोत्तरकालीन तत्त्व-
निर्णय-विजयप्रयोजकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाधीन यन्निरूपणं तद्विषयतावन्त
हेत्वाभासा इति समुदितवाक्यजन्यशब्दशोध, तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोज-
कत्वादित्यत्र तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्व पक्षमर्थं, निरूप्यन्त इत्यत्र
कर्मवाच्यकलट्प्रत्ययस्य विषयत्वरूप कर्मत्वमर्थं, शिष्यसमवेतज्ञानानु-
कूलव्यापारोधात्वर्थं, शिष्यसमवेतज्ञानविषयतापक्षेषु हेत्वाभासेषु याचि-
तमयुक्तन्याये । तादृशज्ञानानुकूलव्यापारविषयतान्वयः । केषाञ्चित् अन्ते-
वासिनां के हेत्वाभासा इति जिज्ञासया केषाञ्चित् के तत्त्वनिर्णय-विजय-
प्रयोजका इति जिज्ञासया हेत्वाभासानिरूपणात् हेत्वाभासत्वरूप
प्रसङ्गस्य तत्त्वनिर्णय-विजयरूपैककार्यकारित्वरूपैककार्यानुकूलत्वस्य च
अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजन्यज्ञानविषयत्वात् अथ सङ्गतित्व-
मिति विभावनीयः ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञान-
विषयत्वं, यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्ध-

णानन्तरमित्यर्थः, 'हेत्वाभासाः' आभासीभूता हेतवो दुष्टहेतव-
इति यावत्, हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्तेः, न तु हेतोराभासा-
दोषविशेषाः ते चेत्यादिना हेतुविभागानुपपत्तेः । निरूपणप्रयो-
जनं दर्शयति, 'तत्त्वनिर्णयेति, अवास्तवकोटिनिश्चायकहेतौ दुष्ट-
त्वज्ञाने वास्तवकोटिनिश्चयो भवतीति तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वमिति
भावः । स्वार्थ-वादयोरुक्त्वा जल्प-वितण्डयोरारह,^(१) 'विजयेति,
तदिदं^(२) उद्भावनद्वारा, परोक्तहेतौ दुष्टलोद्भावेने तस्य निय-
हादिति भावः । एवञ्च तत्त्वनिर्णयादिलक्षणैककार्यानुकूलत्व-
मपि प्रकृते सङ्गतिः सम्भवति, यथा हि स्वीयसत्रायप्रयोगे
तत्त्वनिर्णयोविजयश्च तथा परकीयहेतौ दुष्टलोद्भावेनेऽपि तत्त्व-
निर्णयोविजयश्चेति बोध्यं । हेत्वाभासरूपदोषवत्त्वं दुष्टत्वमिति
दुष्टहेतुलक्षणं स्फुटमेवेति तदुपेक्ष्य तद्घटकमेव दीप लक्षयति,
'तत्रेति, 'तत्र' निरूपणे, इदं हेत्वाभासत्वं हेतुदोषत्वमित्यन्वयि,

(१) स्वमतव्यवस्थापनं स्वार्थं, तत्त्वबुभुक्षो कथा वाद, वास्तवकोटि-
कनिश्चयपूर्वकपरमतनिराकरणं जल्प, परमतनिराकरणमत्रं वितण्डा
व्यतर्जोक्त ।

“स्वपक्षस्थापनाहीना विजिगीषो कथा तु या ।

सा वितण्डेति विशेष्या वादिनियष्टकारिणी” इति ॥

(२) तस्य विजयप्रयोजकत्वमर्थः ।

कत्वं, ज्ञायमानं सद्नुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं । दशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारण-सत्प्र-

विषयत्वं सप्तम्यर्थः, 'अनुमितीति अनुमितिप्रतिबन्धक्यथार्थज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, भवति च साध्याभाववान् पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञाने चानुमितिप्रतिबन्ध इति साध्याभाववत्पक्षरूपस्य बाधस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वं, पर्वतो वज्रभाववान् पर्वतो वज्रभावव्याप्यवान् इति भ्रमादप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तद्विषयत्वमादाय संद्वेतावतिव्याप्तिवारणाय 'यथार्थेति, यथार्थत्वञ्च सर्वांगे भ्रमभिन्नत्वं^(१) तेनांगिक्यथार्थत्वमादाय न तद्दोषतादवस्थ^(२) । न च साध्याभाववद्दृष्टिसाधनादिरूपे व्यभिचारादावव्याप्तिः तस्य व्याप्तादिज्ञानाभावेनान्यथामिदृतया अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं । अनुमितिपक्षस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवांचेति समूहालम्बनानुमितिपरत्वादिति भावः ।

केचिन्नु दुष्टहेतोरेव इदं लक्षणं । न चैवं बाधितादावव्याप्तिः^(३)

(१) भ्रमसामान्यभिन्नत्वमिति ग० ।

(२) सागधिकरणवृत्तित्वं सन्नियुविषयतानिरूपितत्वोपसम्बन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वं, ईश्वरज्ञानावृत्तिविषयतावदन्यत्वं वा भ्रमसामान्यभिन्नत्वं, सपदसाच साध्याभावादिपर ।

(३) ऋदो वज्रिमान् धूमादित्यादिस्यने बाधितधूमहेतौ सख्यासिद्धिमादाय लक्ष्यगमनसम्बन्धेन उत्पत्तिकालोभो घटो गन्धवान् एषिवीत्वादि-त्वापत्तद्वोर्बाधस्यने हेतावव्याप्तिरुच्यते ।

तिपक्षयोरभासत्वात्तद्गुडेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।
यद्यपि बाध-सत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वान्न लिङ्गाभासत्व तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र
लक्षणं ।

तत्र हेलन्तर्भावेनाप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्य । यथाकथञ्चित्
समूहालम्बनज्ञानविषयत्वमादायैव^(१) तत्र लक्षणसमन्वयात् । न
चैवमनुमितिप्रतिबन्धकसमूहालम्बनबाधादिभ्रमविषयत्वमादाय सङ्के-
तावप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्य । भ्रमभिन्नरूपयथार्थत्वस्य विगेषण-
त्वेनैव तद्वाराणात् । न च तथापि ह्रदो वज्जिमान् इत्यनुमिति-
प्रतिबन्धक भ्रमभिन्न-ह्रदोवज्जिभाववान् धूमाभाववाशेति समूहाल-
म्बनज्ञानविषयत्वमादाय पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यादौ धूमा-
दावतिव्याप्तिरिति वाच्य । अनुमितिपदस्य विशिष्टप्रकृतसाध-
व्याप्यप्रकृतहेतुमान् प्रकृतसाध्यवाश्च प्रकृतपक्ष इत्यनुमितिव्यक्तिपर-
त्वावश्यकत्वात्, तथाच तत्साध्यव्याप्यतद्हेतुमान् तत्साध्यवाश्च तत्पक्ष-
इत्यनुमितिव्यक्तिप्रतिबन्धकभ्रमभिन्नज्ञानविषयत्वहेतुः तस्मिन् पक्षे
तस्मिन् साध्ये दुष्ट इति विशिष्य लक्षणस्य पर्यवसन्नतया न कोऽपि
दोष, धूमव्याप्यवज्जिमान् धूमवाश्च पर्वत इत्यनुमितिप्रतिबन्धक-
व्यभिचारादिज्ञानविषयस्य धूमस्य पर्वते पक्षे धूमे साध्ये दुष्टत्वाभा-
वात् द्वितीयतद्हेतुपद, प्रतिबन्धकता च ग्राह्याभाव तद्ग्राह्यादि-

(१) वज्जिभावमान् ह्रदो धूमश्च इति समूहालम्बनज्ञानविषयत्वमादायैवेत्यर्थः ।

मुद्रया ग्राह्या^(१) तेन तादृशानुमितिप्रतिबन्धकसमूहालम्बनसिद्धि-
विषये सङ्केतौ नातिप्रसङ्ग इति प्राङ्गः । तदसत् । अस्य दुष्टहेतो-
र्लक्षणत्वे दोषाश्रयस्य दुष्टपदार्थत्वाभावात् दुष्टपदस्य पारिभाषि-
कत्वापत्तेः । न च पारिभाषिकत्वमिष्टमेवेति वाच्यं । तथासति
तत्तद्धेतुत्वं तत्तत्पक्षे तत्तत्साध्ये दुष्टत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेन विषया-
न्तर्विशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ।

नन्विदं व्यभिचारादिघटकसाध्यादावतिव्याप्तं तस्यापि तादृश-
प्रतिबन्धकव्यभिचारादिज्ञानविषयत्वात् सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धक-
तया साध्यवत्पक्षे चातिव्याप्तिः । न च तादृशविशिष्टविषयकत्वं
तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं हेता-
भासत्वं^(२) भवति च साध्याभावविशिष्टपक्ष-साध्याभाववद्वृत्तित्ववि-
शिष्टसाधनादिविषयकत्वं तथेति वाच्यं । 'यथार्थेत्यस्य वैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । भ्रमविषयविष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यस्यैयथार्थत्वविशेषणं परि-
त्यज्य लक्षणान्तरमाह, 'यद्विषयत्वेनेति, 'लिङ्गज्ञानस्येत्यत्र लिङ्ग-

(१) तथाच ङ्गदमत्तक शक्तिसाध्यक-धूमहेतुकस्यचे वङ्गित्याप्यधूमत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितङ्गदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वे सति वङ्गित्यावच्छि-
न्नविधेयतानिरूपितङ्गदत्वावच्छिन्नविशेष्यताज्ञानानुमितिसिद्धप्रतिबन्धकतानिरू-
पितसाध्यवत्त्वनिश्चयत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताश्रयज्ञानविषयसङ्केतुत्वात्सिद्धि-
पक्षे तस्मिन् साध्ये तस्मिन् हेतौ दुष्ट इति रीत्या सर्वत्र विशिष्य लक्षणं
वक्तव्यम् ।

(२) धनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववद्विच्छाकालीनसिद्धौ तादृशविषयता-
सत्त्वात् साध्यवत्पक्षे चातिव्याप्तिरिति भावः ।

मविवक्षितं बाधादिज्ञानस्य लिङ्गाविषयकत्वात् व्यर्थत्वाच्च^(१) ।
 'अनुमितिपदञ्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष साध्यवान् इत्यनुमितिपरं,
 अन्यथोक्तरूपेण व्यभिचारादावव्याप्तिः । तथाच यदिषयकत्वेन
 ज्ञानस्य धूमव्याप्यवक्त्रिमान् पर्वतो धूमवान् इत्यनुमितिप्रति-
 बन्धकत्वं स पर्वतत्वरूपेण पक्षतायां धूमत्वरूपेण साध्यतायां
 वक्त्रित्वरूपेण हेतुतायां दोष इति प्रातिखिकरूपेणैव लक्षणं
 अन्यथा साध्यादेरननुगमेन एकतरोपादानेऽन्यथाव्याप्यापत्तेः पर्व-
 तोवक्त्रिमान् धूमादित्यादावपि पर्वतादौ काञ्चनमयत्वाभावादे-
 र्दाषत्वापत्तेश्च^(२) तज्ज्ञानस्यापि काञ्चनमयः पर्वतो वक्त्रिमान् धूमा-
 दित्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । नन्विदमपि पक्ष-साध्यादावतिव्याप्त
 तस्याप्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । न च यत् विषयतासम्बन्धेनानु-
 मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणं तत्त्वमर्थ इति

(१) ननु ज्ञानाग्रे अभाषार्थत्वं निश्चयत्वनिवेशापेक्षया लिङ्गत्वनिवेशे
 लाघवं लिङ्गाज्ज्ञानं लिङ्गज्ञानमिति व्युत्पत्त्या लिङ्गज्ञानपदस्य अनुमिति
 परत्वात् । न च नैयायिकमते लिङ्गजन्यत्वाप्रसिद्धिं लिङ्गज्ञानस्यैवानु-
 मितिजनकत्वादिति धार्यं । लिङ्गादित्यत्र पञ्चमर्थः प्रयोज्यत्वं तेन
 लिङ्गप्रयोज्यज्ञानलाभं तच्चानुमित्यात्मकमेव, प्रयोज्यत्वञ्च स्वज्ञानजन्यत्वं
 इति चेत्, न, लिङ्गज्ञानपदेन लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानं नोच्यते इत्यनुभवात्
 लिङ्गत्वमविवक्षितमित्युक्तं । यदा लिङ्गज्ञानपदस्यानुमितिपरत्वे यद्दोष-
 विशेषस्यानुमितिः कदाचिदपि न जाता तत्राव्याप्तिश्च त लिङ्गत्वनिवेशे
 लाघवमकिञ्चित्करमिति ध्येयम् ।

(२) यत्त्वं तत्त्वयोरिव यत्किञ्चित्त्वस्याप्यनुगतत्वमित्यभिप्रायेण यत्किञ्चि-
 त्पक्षकं यत्किञ्चित्साध्यकानुमित्यभिधाने दोषमाह, पर्वतेत्यादि ।

वाच्य । तथा सति साध्याभाववत्पक्षादेरप्यदोषत्वापत्ते, न हि साध्याभाववत्पक्षादिविषयकनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्व, विशिष्टस्थानतिरिक्ततथा केवलपक्षादिविषयकज्ञानादेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्ते ।

अथ यदिगोच्यक यत्प्रकारकनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकता तद्विशिष्टतत्त्व दोषत्व भवति च पक्षविशेष्यक साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वेन साधनविशेष्यक साध्याभाववद्दृष्टित्वप्रकारकनिश्चयत्वादिना च प्रतिबन्धकतेति साध्याभाववत्पक्ष साध्याभाववद्दृष्टिमाधनादिर्दीर्घदति चेत् । न । प्रतिबन्धकता हि न पक्षविशेष्यकसाध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रमेयवान् पक्ष इति ज्ञानेऽपि प्रतिबन्धापत्ते, न वा साध्याभावत्वरूपेण साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वेन पक्षे साध्यप्रतियोगिकत्वेन घटाभावाद्यवगाहिभ्रमस्य साध्याभावत्वरूपेण घटाद्यवगाहिभ्रमस्य चाप्रतिबन्धकत्वापत्ते, किन्तु अभावत्वरूपेण यत्किञ्चिदस्तुति साध्यप्रकारक पक्षे चाभावत्वरूपेण यत्किञ्चिदस्तुप्रकारकोयोनिश्चय तत्त्वेन तथात्व । न चैवमपि साध्याभाववान् अभाववाच्य पक्ष इति समूहालम्बनज्ञानादपि प्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्य । विलक्षणविषयताकतादृगनिश्चयत्वेन^(१) प्रतिबन्धकत्वादिति । अत्राऽऽ यदिपयत्वेनेत्यचानतिरिक्तदृष्टित्वाख्यमवच्छेदकत्व द्वितीयार्थो न तु स्वरूपसम्बन्धविशेष, पक्षसाध्यादिविषयत्वञ्च न तथेति नातिप्रसङ्ग, साध्याभावविशिष्टपक्षा-

(१) परस्परविरुध्य निरूपकभावापन्नविषयताशालिनश्चयत्वेनेत्यर्थः ।

द्विषयकत्वन्तु तथेति तेषां दोषत्वं । अथ तथापि हृदविशेष-
यकत्वावच्छिन्नवज्रभावत्वविशिष्टवज्रभावनिरूपितप्रकारितायुक्तेः व-
ज्रभावप्रकारकत्वावच्छिन्नहृदत्वविशिष्टहृदनिरूपितविशेष्यतायुक्तेषु
हृदोवक्त्रिमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया केवल-
वज्रभावत्वविशिष्टवज्रभावे केवलहृदत्वविशिष्टहृदे चातिव्याप्ति-
दुर्वारा । न च केवलवज्रभावादिलक्ष्य एव, तन्मात्रे हेत्वाभासव्य-
वहाराभावेन साध्याभाववत्पक्षादेरेव तथात्वात् तन्मात्रस्य दोषत्वे
पर्वतो वक्त्रिमान् धूमादित्यादेरपि दुष्टत्वापत्तेः येन केनचित्
सम्बन्धेन दौषवत् एव दुष्टत्वादिति चेत् । न । यद्विषयितासामान्यं
तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वस्य विवक्षितत्वात्
केवलवज्रभावत्वविशिष्टवज्रभावादिविषयितासामान्यन्तु न तस्य
तद्विषयत्वस्य वक्त्रिणांस्तीत्युच्छृङ्खलज्ञानेऽपि मत्वात् । न चैवं
विशिष्टस्थानतिरिक्ततया केवलहृदादिविषयकज्ञाने प्रमेयवान्
प्रमेयमित्यादिज्ञाने च वज्रभावादिविशिष्टहृदादिविषयकत्वस-
त्त्वात्सम्भव इति वाच्यं । यद्विषयित्वपदस्य यादृशविशिष्टविषयित्व-
परत्वात्, विशिष्टविषयित्वञ्च विशिष्टनिरूपितं विषयित्वं तस्य च
विलक्षणस्य वज्रभाववान् हृद् इत्यादिप्रमात्मकज्ञान एव सत्त्वेन
केवलहृदादिविषयकज्ञाने अभावात्^(१) अतएव सिद्धिविषयीभूत-

(१) एकत्र ह मिति रीत्या ऋदत्वं वज्रभावत्वावगाहमानं वज्रभाववद्-
हृदविषयकं यत् ज्ञानं तत्र विलक्षणविषयताकं व्यभावत्वावच्छिन्नानुयो-
गिताकत्वविशिष्टप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्न-वक्त्रित्वावच्छिन्नवक्त्रिनिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपितं यत् ऋदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धाव-

साध्यवत्पक्षेऽपि नातिव्याप्तिः यद्विषयकत्वस्य सिषाधयिषाकालीन-
 साध्यनिश्चयेऽपि सत्त्वेन प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्, तद्वाद्यत्त-
 प्रतिबन्धकताया विवचनाद्वा^(१) यादृशविशिष्टविषयित्वस्याप्यवृत्ति-
 त्वज्ञानानास्कन्दितागृहीताप्रामाण्यकनिश्चयनिष्ठत्वेन विशेषणीयं तेन
 तस्येच्छादौ संग्रयेऽप्यवृत्तित्वज्ञानास्कन्दितनिश्चये गृहीताप्रामा-
 ण्यकनिश्चये च सत्त्वेऽपि नासम्भवः । न चैवं वृत्तः संयोगी
 द्रव्यत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके संयोगाभाववद्दृष्टादावतिव्याप्तिः
 अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानास्कन्दितागृहीताप्रामाण्यकनिश्चयनिष्ठतादृशवि-
 शिष्टविषयित्वस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति वा-
 च्यम् । तस्य बाधस्वरूपत्वेन लक्ष्यत्वात् “बाधेऽपक्षधर्माहेतुरनै-
 कान्तिको वा” इति प्रवादस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकबाधपरत्वात् ।
 न च तस्य बाधत्वे सद्हेतोरपि तस्य बाधितत्वापत्तिरिति
 वाच्यं । हेत्वाभासविभाजकतावच्छेदकस्य बाधितत्वस्य तत्रेष्टत्वात्
 बाधितत्वव्यवहारनियामके तु निरवच्छिन्नाऽधिकरणतासम्बन्धेन

च्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकतानिरूपकतात्वं
 सत् ऋतपनिष्ठावच्छेदकतात्वं यद्विषयित्वं तदेव विषयत्वं तस्य च अनुमिति-
 प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् न कुत्रापि दोषः ।

(१) यादृशपक्षे यादृशसाध्यस्य सिद्धिकाले सिषाधयिषा कस्यापि न
 जाता तादृशपक्षे तादृशसाध्ये सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्वाद्यत्त-
 प्रतिबन्धकताविवक्ष्यं, प्रतिबन्धकतायां तद्वाद्यत्तस्य साध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रकारतानिरूपित-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वान्वि-
 श्वस्यति ।

साध्याभाववत्त्वस्य घटकत्वात् । न चैवं वृत्तः संयोगी द्रव्यत्वा-
दित्यादावेव बाधस्य स्वरूपाभिद्धि-व्यभिचारामङ्गीर्णादाहरणतया
किं तस्य उदाहरणान्तरगवेषणयेति^(१) वाच्यं । अशोकवनि-
कान्यायात्^(२) अतिस्फुटतया ग्रन्थकर्तृरुपेक्षणात् । अथैवं प्रमेय-
त्वादिविग्रिष्टवद्भवभाववद्ब्रह्मदाद्यात्मकस्य विग्रिष्टस्यापि दोषत्वा-
पत्तिः तद्विषयित्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् । न
च तादृग्विग्रिष्टान्तराघटितत्वेन यादृग्विग्रिष्टं विशेषणीयं उक्त-
विग्रिष्टन्तु न तथा तस्य तादृग्विग्रिष्टान्तरेण वद्भवभाववद्ब्रह्मदादिना
घटितत्वादिति वाच्यं । प्रमेयत्वं अत्र वृत्ति प्रमेयत्वादित्यादाववृत्ति-
त्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिरूपे व्यभिचारेऽव्याप्तिः तस्य वृत्तिप्रमेयत्व-
रूपबाधघटितत्वादिति चेत् । न । स्वानिरूपितविग्रिष्टविशेष्यक-
त्वानवच्छेदत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणात् स्वपदं लक्ष्यत्वाभिमत-
विग्रिष्टपरं प्रमेयत्वादिविग्रिष्टवद्भवभाववद्ब्रह्मदाद्यात्मकविग्रिष्टन्तु न
तथा तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वानिरूपितेन केवल-
वद्भवभाववद्ब्रह्मदविशेष्यकत्वेनाप्यवच्छिन्नत्वात्, स्वानिरूपितविग्रिष्ट-
विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वञ्च स्वानिरूपितविग्रिष्टविशेष्यकत्वानतिरिक्त-
वृत्तिकप्रतिबन्धकताभिन्नत्वं^(३) । न चैवं प्रतियोगिव्यधिकरणत्ववि-

(१) बाधग्रन्थे ग्रन्थप्रागभावकालीनघटोग्रन्थवान् पृथिवीत्वादित्युदाहर-
णान्नेषयेनेति भावः ।

(२) यथा वनान्तरं परित्यज्य अशोकवने सीतायाः स्थापने लक्ष्यभावः
तद्येहापीति भावः ।

(३) ननु स्वानिरूपितविग्रिष्टविषयकत्वसामान्यं यत्र प्रतिबन्धकतावच्छे-

दकं तदन्यत्वमेव वक्तव्यं किमनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेन तावतैव बाधादौ
 लक्षणसम्भवात् मेयत्वविशिष्टबाधादिवारणसम्भवाच्चेति चेत् । न । ऋदो-
 वङ्गिमान् जलादित्यादावसाधारण्येऽप्याप्ते वङ्गित्यापकीभूताभावप्रतियो-
 गिजलरूपासाधारण्यानिरूपित-जलवद्दुग्धरूपविशिष्टविषयित्वसामान्यस्य
 असाधारण्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तत्प्रतिबन्धकता-
 भिन्नत्वस्य असाधारण्यविषयकज्ञानप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् । अथानति-
 रिक्तवृत्तित्वनिवेशेऽपि तद्दोषवादवस्थं असाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां
 स्वाविरूपितं यत् तादृशजलकालीनजलवद्दुग्धविषयकत्वं तदनतिरिक्त-
 वृत्तित्वादिति चेत् । न । स्नानरूपितविशिष्टविषयकत्वे असाधारण्यवि-
 षयितान्यत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभावस्य वि-
 वक्षितत्वात् तादृशजलकालीनजलवद्दुग्धविषयकत्वस्य तादृशोभयवत्त्वात्
 भासाधारण्यव्याप्तिरिति भावः । न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमप्यस्य
 मेयत्वविशिष्टबाधादावतिव्याप्तिश्च तत्र स्नानरूपितवङ्गभावदुग्धादि-
 विषयकत्वस्य तादृशोभयवत्त्वात् अभाववान् वङ्गभाववान् अभाववान् ऋद-
 इत्याकारकज्ञानीय-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः अभाववद्दुग्ध-
 त्वावच्छिन्नविषयतात्वेनावच्छेदकत्वात् असाधारण्यविषयित्वस्य तादृशोभया-
 भाववत्त्वेन तत्प्रतिबन्धकतान्यत्वस्य तत्प्रतिबन्धकताया सत्त्वादिति वाच्यम् ।
 स्नानरूपितविशिष्टविषयकत्वे असाधारण्यविषयितान्यत्व-असाधारण्य-
 विषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षि-
 तत्वात् तथाच मेयत्वविशिष्टदोषे नातिव्याप्तिः, एवमसाधारण्यज्ञान-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशोभयाभाववज्जलवद्दुग्धविषयकत्वमादाया-
 साधारण्येऽप्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटित्वशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्व-
 विशेषणस्य सार्थकमिति भावः । न च वङ्गित्यापकाभावकालीनऋदो वङ्गि-
 मान् जलादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवङ्गित्यापकाभावेऽतिव्याप्तिः तत्प्रतिबन्धक-
 त्वस्य नियतासाधारण्यज्ञाने सत्त्वादिति वाच्यम् । असाधारण्यविषयक-
 निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् ।

शिष्टसाध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे^(१) अत्रापि तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकताया स्खानिरूपितेन केवलसाध्याभाववत्पक्षविशेषकत्वेनाप्य-
वच्छिन्नत्वादिति वाच्य । केवलसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधतया तस्या-
बाधत्वात् अथ वृत्त कपिसयोगी तत्त्वादित्यादावपि बाधस्येष्ट-
त्वात् । न च तथाप्यनुमितिपदस्य यथोक्तममूहलम्बनानुमितिपर-
तया निर्वर्द्धि पर्वतो वर्द्धिमान् वर्द्धिभ्यभिचारिधर्मादित्यादौ न
कोऽप्याभास स्यात्तत्र यथोक्तममूहलम्बनानुमितेरप्रसिद्धेरिति वाच्य ।
निर्वर्द्धिर्वर्द्धिमान् इत्यादिवन्निर्वर्द्धि पर्वतो वर्द्धिमान् वर्द्धिभ्यभि-
चारिधर्मादित्यादेरप्यपार्थक्यतया ^{२)} तत्र हेत्वाभासविरहेऽपि सति-
विरहात् । यदा प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी सती प्रकृतसाध्यताव-

न च घटवद्भ्रदो वर्द्धिमान् अक्षादित्यादौ घटाभाववद्वर्द्धिभ्यापकत्वाव
प्रतियोगिजन्यवद्भ्रदभालीनत्ववद्भ्रदेऽदित्याप्तिसत्प्रतिबन्धकत्वस्य ज्ञानवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नत्वात् नियतासाधारण्यज्ञाने सत्त्वाच्च इति वाच्यम् । असा-
धारण्यविषयितान्यत्वपदेनासाधारण्यघटितगिरूपितान्यत्वस्य विवक्षित
त्वात् । न च प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्
पक्षात्मकसत्प्रतिपक्षोऽप्याप्तिस तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया स्खानि-
रूपितप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयित्वावच्छिन्नत्वा-
दिति वाच्य । साध्यवदृष्टान्तमत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वेन तस्यालक्ष्यत्वादिति
परैरपरिशीलित पश्या ।

(१) गुण सयोगवान् गुणत्वादित्यादिस्थलीयभाधे इत्यर्थ ।

(२) शाब्दबोधजनकीभूताकाङ्क्षा योग्यताविरहविशिष्टवाक्यमपार्थक्य-
मित ।

च्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याग्निप्रकारेण प्रकृतहेतुतावच्छेद-
 करूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी या बुद्धि सा यत्र यदवगा-
 हते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञान तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति
 यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्य तादृशविशिष्टत्व हेतु-
 दोषत्वमिति विवचनीय । इत्यञ्च वक्ररभाववत्पर्वतादेरेव तत्र
 दोषत्व तद्विषयकनिश्चयमात्रस्यैव निर्वक्ति पर्वतो वक्तिमानित्या-
 दिज्ञान यत्र यदवगाहते तत्र तदवगाहिन केवलपर्वतो वक्तिमा-
 नित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तादृशबुद्धेरेव उक्त-
 स्यलेऽप्रसिद्धिरिति वाच्य । आहार्यरूपस्य तस्य समवात् । न चैव
 पर्वतो वक्तिमान् इत्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववत्पर्वतादेरपि दोष-
 त्व स्यात् तद्विषयकनिश्चयस्य पर्वतो वक्तिमानित्यादिज्ञान यत्र
 यदवगाहते तत्र तदवगाहिन काञ्चनमय पर्वतो वक्तिमानित्या-
 दिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्य । तत्र तदवगाहित्वाग्ने प्रति-
 बन्धकताया विवक्षितत्वादिति^(१) सत्वेप । इदन्तु चिन्त्य यत्र चेत्र-
 विशेषादौ यदङ्कुरविशेषस्य ज्ञान कस्यापि न जात तत्र चेत्रवि-
 शेषादौ प्रमेयत्वादिना तदङ्कुरविशेषादौ साधे न कोऽप्याभास
 स्यात् तत्र तादृशबुद्धेरप्रसिद्धे । न च तत्राभासीनेष्ट एव, व्यव-
 हारादेरविशेषेणानिच्छाया स्वातन्त्र्यमात्रत्वात् । किञ्च यदङ्कुरविशे-
 षस्य वक्ररभाववत्पर्वतादिविषयक एव निश्चयोजात न तु कदा-

(१) तद्वत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तद्वत्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छि-
 न्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वादित्यर्थः ।

चिदपि तदविषयस्तन्निश्चयः तदङ्कुरविशेषस्य पर्वतो वज्जिमानित्यादौ दोषत्वापत्तेरिति दिक् ।

इदमत्रावधेयं बाधादिविषयितानियतविषयिताके तदङ्कुरादिव्यक्तिविशेषे यथाविवक्षितलक्षणस्य नान्तिप्रसङ्गशङ्कापि तादृशज्ञाननिष्ठतथाविधानुमितिप्रतिबन्धकतायां बाधादिविषयकत्वरूपेण विशिष्टविषयकत्वान्तरेणावच्छिन्नत्वात् मेयत्वविशिष्टबाधादावतिप्रसङ्गवारणाय अन्यकृतैव पूर्वं विशिष्टविषयकत्वान्तरानवच्छेद्यत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेयितत्वात् । न च तादृशज्ञाननिष्ठबाधादिविषयिता तदङ्कुरादिविषयिता चेकैवेति वक्तुं शक्यते, निरूपकभेदेन विषयिताभेदस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । न च पर्वतो वज्जिमान्धूमादित्यादिसङ्केतावेव बाधादिभ्रममात्रविषयौभूताङ्कुरादिविशेषे विवक्षितलक्षणस्याप्यतिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं, तदङ्कुरादिविशेषस्थान्ततो भगवज्ज्ञानादिविषयता तथाविधभ्रमविषयमात्रविषयत्वासम्भवात् । न च तथापि बाधादिभ्रम-नित्यज्ञानोभयमात्रविषये व्यक्तिविशेषेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । तादृशव्यक्तिविषयिताया नित्यज्ञानेऽपि सत्त्वेन तत्र तदनुमितिप्रतिबन्धकताविरहात् । न च सिद्धिविधया तत्रापि तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं, नित्यज्ञाने सिद्धाधियपाविरहवैशिष्ट्यविरहेण सिद्धिप्रतिबन्धकत्वस्यापि तत्रासम्भवात् । न च यत्र तदङ्कुरो वज्जिमानभाववानित्येव बाधज्ञानं तत्र तादृशबाधज्ञानमात्रविषये तदङ्कुरत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । तत्र प्रकृतपक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाप्रसिद्धातिव्याप्यनवकाशात् । न च यत्र तदङ्कुरो वज्जिमानित्यनुमितिरपि प्रसिद्धा तत्रैवा-

यदा प्रत्यक्षादौ वाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते कि-
न । ज्ञाप्यते अनुमितौ तूत्पत्तिरेव

दकरूपेण प्रकृतसाध्यावगाहिनी सती प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी या बुद्धिस्तत्परं, तेन व्यभिचारादेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि^(१) नाव्याप्तिः, प्रतिबन्धकत्वञ्च तादृशी बुद्धिर्यत्र यदवगाहते तत्र तदवगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यं तेन निर्वन्धिः पर्वतो वन्धिमानित्यादौ नोक्तरीत्या आभासासम्भवः, एवमन्यदप्युक्तदिग्भाववेद्यं । अथैतेषु सूत्रेषु अज्ञानपक्षतावच्छेदकरूपासिद्धादावव्याप्तिः^(२) तत्र तत्र प्रतिबन्धकत्वे ज्ञानानुपयोगात् । न च तदसत्त्वमेव, एकविंशतिनियहस्थानवर्हिर्भूतस्य तस्य हेत्वाभासमध्येऽप्यनन्तर्भावे नियहस्थानत्वानुपपत्तेः, न चानुक्तसमुच्चयपरेण चरमसूत्रस्थचकारेण^(३) तस्यापि समुच्चयान्नियहस्थानत्वव्यवस्थितिरिति वाच्यं । तथासति नियहस्थानस्य द्वाविंशतिप्रभेदत्वानुपपत्तेरिति चेत् । न । नियहस्थानत्वौपयिकस्य हेत्वाभासत्वस्य पृथगेव निर्वच्यमाणत्वादिह तु हेतुदोषा निरूप्यन्त इति न काप्यनुपपत्तिः, येन केनचित् समन्धेन

(१) साक्षादनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपीत्यर्थः ।

(२) पक्षतावच्छेदकज्ञानाभावरूपासिद्धादावित्यर्थः ।

(३) “हेत्वाभासाश्च यद्योक्ताः” इति सूत्रस्थितचकारेणेत्यर्थः ।

प्रतिबध्यते । ते च सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्षासिद्ध-
बाधिताः पञ्च ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतापाठ्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे हेत्वाभासे हेत्वाभाससा-
मान्यनिरुक्तिः ।

तद्वत् तु दुष्टत्वं । न चैव सद्हेतावतिव्याप्तिं वङ्गभाववद्दृत्तिजल-
त्वादेर्येन केनापि सम्बन्धेन धूमादिनिष्ठत्वादिति वाच्यं । तत्प-
क्षक-तत्साध्यक-तद्हेतुकोटयो दोषं येन केनापि सम्बन्धेन तद्वान् स
हेतु तस्मिन् साध्ये तस्मिन् पक्षे दुष्ट इति विवक्षितत्वादित्यास्ता
विस्तरः ।

ननु साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षरूपस्यासाधार-
णत्वस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य च धियोऽनु-
मितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव प्राज्ञाभावाद्यनवगाहित्वात्^(१) इत्यत
आह, 'दृशाविशेषे हेत्वोरेवेति 'एवकारोभिन्नक्रमे' असाधारण-
सत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वोर्दृशाविशेष एव सत्प्रतिपक्षासाधारणत्वेन भान-
दृशायामेव, 'आभासत्वात्' अनुमित्यजनकत्वादित्यर्थं, एवकारेण
तदज्ञानदृशायान्तु जननादिति सूचितं, तथाचान्वय व्यतिरेकात्
तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । नन्वेतानि लक्षणानि बाध-

(१) पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभावाद्यनवगाहित्वादित्यर्थं तथाच
तयोर्दोषत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

सत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तानि अनुमित्यसाधारणदोषस्यैवात्र लक्ष्यत्वात्
तयोश्च प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकतया साधारणत्वादिति
केषाञ्चिद् दूषणमपाकरोति, 'यद्यपीत्यादिना, 'न लिङ्गाभासत्वं'
न लिङ्गासाधारणदोषत्वं नानुमित्यसाधारणदोषत्वमिति यावत्,
'ज्ञायमानस्याभासस्येति विशिष्टबुद्धिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयस्य
दोषमात्रस्येत्यर्थः, तथाच तयोरपि लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

अत्र केचित् शाब्दे बाधज्ञानमात्रं न प्रतिबन्धकं नरग्निरः-
कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् ग्रहवदित्यनुमानेन "मल-मूत्र-पुरी-
यास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्तत् । नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलोजलमा-
विशेत्" इतिवेदवाधापत्तेः, किन्तु अनुमित्यन्यबाधज्ञानत्वेन । न
चैवं परमाणुरनित्य इति शब्दस्यापि ज्ञानजनकत्वापत्तिः परमाणु-
र्मित्यः जन्यमहत्त्वानधिकरणत्वे सति^(१) द्रव्यत्वादित्यनुमितेर-

(१) गगने दृष्टान्तवालाभार्थं सत्यन्तदले महत्त्वाशे जन्यत्वविशेषणं,
घटाद्यन्तर्भावेन व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, अन्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय
विशेष्यदलं, परमाणौ जन्यक्रियासत्त्वात् जन्यानधिकरणत्वे सतीत्युक्तौ
स्वरूपासिद्धिः स्यादतो जन्यमहत्त्वानधिकरणत्वे सतीत्युक्तौ । न च व्यभिचारा-
वारकविशेषणस्य सार्धकत्वाभावात् कथं दृष्टान्तवालाभार्थं व्यभिचाराद्य-
वारकस्य महत्त्वाशे जन्यत्वविशेषणस्य सार्धकत्वमिति वाच्यं । अखण्डाभा-
वषट्कतया सार्धकत्वसम्भवात् । न च तथापि साध्याभाववति ह्यणुके
तादृशहेतोः कथं नानैकान्तिकत्वमिति वाच्यं । महत्त्वपदस्य परिमाण-
सामान्यपरत्वात् । अतएव व्यभिचारादिवारकतयैव महत्त्वाशे जन्यत्व-
विशेषणस्य सार्धकत्वं अन्यथा परमाणौ नित्यपरिमाणस्य सत्त्वेन स्वरूपा-
सिद्ध्यापत्तेः इति ।

प्रतिबन्धकत्वाद्वाधज्ञानान्तरस्य चाभावादिति वाच्य । अष्ट-
 शीतविशेषेत्यनेनानुमितिविशेषणात् तत्र च प्रामाण्यग्रह एवानु-
 मितौ विशेष इत्याहुः । तत्र, शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति तेन
 रूपेण पृथक्प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । न च
 यथोक्तानुमानाद्गौचबोधकवेदवाधापत्तिरेव मान, तत्रानुसूल-
 तर्काभावेनागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्थानुमितेश्चानुत्पत्तेरनु-
 मित्युत्पत्तौ च प्रतिबन्धकत्वस्येष्टत्वादिति ।

नन्वनुमाननिरूपणप्रस्तावे प्रमाणसामान्यदोषाभिधानमनुचित-
 मित्यनुग्रयेनाह, 'यद्वेति, 'बाधेनेति परोक्षबाधनिश्चयेनेत्यर्थ,
 परोक्षमप्रतिपक्षेण चेत्यपि बोध्य, आनुमानिकबाध तद्वाप्यवत्ता-
 दिज्ञानसत्त्वेऽपि लौकिकविशिष्टसाक्षात्कारोदयात् । न चैतावतापि
 शाब्दबोधे तत्प्रतिबन्धकत्वमस्येवेति वाच्य । योग्यताज्ञानेनान्यथा-
 सिद्धतया^(१) शाब्दबोध प्रति बाध तद्वाप्यवत्तादिज्ञानमात्रस्यैवा-
 प्रतिबन्धकत्वादिति भाव । 'अनुमिताविति, तथाच बाधनिश्चय-
 तादिषामान्यरूपेण प्रतिबन्धकत्वस्थानुमिति प्रत्येव सत्त्वान्तेन
 रूपेणासाधारणदोषत्वमस्येवेति भाव । इदञ्चापातत लौकिक-
 प्रत्यक्षनिश्चये आनुमानिकबाधादिनिश्चयसामान्यस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि
 सग्योपनीतमान प्रति तस्य प्रतिबन्धकतया बाधनिश्चयत्वादिरू-
 पेणाप्यसाधारणत्वविरहात् । न चोपनीतमान प्रत्यपि बाधनिश्च-
 यत्वादिना न प्रतिबन्धकत्वमपि तु इच्छाविशेषादिविरहविशि-
 ष्टबाधनिश्चयत्वादिनैव बाधनिश्चयसत्त्वेऽप्याहार्योपनीतमानोदया-

(१) बाधविरहोयोग्यता इत्यभिमानेनदमुक्त ।

दिति वाच्य । तथापि स्मृत्युपमिती प्रति बाधनिश्चयत्वादिना बाधनिश्चयसामान्यस्यैव प्रतिबन्धकतया असाधारण्यविरहादिति ध्येय ।

असिद्ध-विरुद्ध सव्यभिचारानध्यवसिताश्वलारो हेलाभासा अन्ध्यवसितोऽसाधारण न तु बाध-प्रतिरोधौ हेलाभासाविति वैशेषिकसिद्धान्तसन्निराकरणाय स्वमतसिद्धान् हेलाभासान विभजते, 'ते चेति, आभाषीभूता हेतव इति श्रेय । 'सव्यभिचारेति व्यभिचारात्मकेन दोषेण सह वर्तत इति व्युत्पत्त्या व्यभिचारौत्यर्थं', व्यभिचारित्वरूपश्चानुपदमेव विवेचयिष्यते । 'विरुद्धेति साध्यासमानाधिकरणोहेतुर्विरोध तादात्म्येन तद्धान् हेतुर्विरुद्ध, एतज्ज्ञानञ्च साध्यसामानाधिकरण्यघटितयाग्निप्रकारकज्ञाने सामानाधिकरण्यां प्रतिबन्धक उदाहरणन्तु समवायेन साध्य हेतुको गोलवानयत्वादित्यादिरिति मण्डित ।

प्राप्तस्तु साध्यासामानाधिकरण्य विरोध तद्धान् हेतुर्विरुद्ध-इत्याहुः । तदसत् । केवलसाध्यासामानाधिकरण्यरूपविशिष्टनिष्पितविषयित्वस्य केवलसाध्यासामानाधिकरण्यविषयकज्ञाने हेतुन्तर-विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञाने च सत्त्वेन प्रकृतहेतुकानुमिति तत्कारण-ज्ञानप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया केवलस्य तस्य हेतुदोषलासम्भवात्, अतएवाप्येऽपि सर्वत्र विशेष्यान्तर्भाव इति मन्तव्य । 'सत्प्रतिपत्तेति सत्प्रतिपत्तपदस्य नीलादिपदवद्दूर्म धर्म्युभयवाचकत्वात् सत्प्रतिपत्तित इत्यर्थं, साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष सत्प्रतिपत्त वृत्तिमत्त्वा दियथा-कथञ्चिसम्बन्धेन तद्धान् हेतु सत्प्रतिपत्तित, एतज्ज्ञानञ्च साक्षादेवानुमितिर्विरोधि तदभावनिश्चयवत्तदभावव्याप्यनिश्चयस्यापि

तद्विभिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात् उदाहरणन्तु ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिवाधितमात्रमेव, सङ्केतस्तु कदाचिदपि न सत्प्रतिपक्षितः । बाधितस्तु कदापि नासत्प्रतिपक्षितः इति तु नव्याः ।

प्राञ्चस्तु समानबलप्रकृतपक्षविशेष्यक-साध्याभावव्याप्यवत्त्वपरामर्श-कालीनप्रकृतपक्षविशेष्यक-साध्यव्याप्यवत्त्वपरामर्शः सत्प्रतिपक्षः विषयतासम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, अत्रञ्च स्वरूपसन्नेव साचादनुमितिविरोधी, अत एव सङ्केतुरपि साध्याभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शकाले सत्प्रतिपक्षितः बाधितोऽपि तदभावदग्गायां कदाचिदसत्प्रतिपक्षित इत्याहुः । एतन्मते यथोक्तं न दोषलक्षणं किन्तु दुष्टलक्षणमेवेति न तत्राव्याप्तिः ।

‘असिद्धेति, असिद्धः त्रिविधः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धो-व्याप्यत्वासिद्धश्च तत्र हेतुभाववान् पक्षः स्वरूपासिद्धिः कलिकादि-यत्किञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः स्वरूपासिद्धः एतज्ज्ञानञ्च पक्षधर्म-तांशे परामर्शविरोधि उदाहरणन्तु ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादि । पक्षविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धिः सा च पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः वृत्तिमत्त्वादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन हेतोस्तद्वत्त्वं एतज्ज्ञानञ्च पक्षता-वच्छेदकवैशिष्ट्यांशे अनुमिति-परामर्शयोर्द्वयोरेव विरोधि, उदा-हरणन्तु काश्चनमयः पर्वतोवह्निमान् इत्यादि । व्याप्यत्वासिद्धिः त्रिविधा साध्यविशेषणासिद्धिः हेतुविशेषणासिद्धिः व्याप्यभावरूपा-सिद्धिश्च, तत्र साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यं साध्यविशेषणासिद्धिः सामानाधिकरण्यादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन हेतोस्तद्वत्त्वं एतज्ज्ञानञ्च साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यांशेऽनुमिति-परामर्शयोर्विरोधि, उदाहर-

एतन्तु पर्वतः काञ्चनमयवह्निमानित्यादि । हेतुतावच्छेदकाभाववान् हेतुः हेतुविशेषणसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन हेतोस्तद्वत्त्वं, एतज्ज्ञानं हेतौ हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यांशे परामर्शविरोधि, उदाहरणन्तु पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि । व्याप्यभाववान् हेतु-व्याप्यत्वासिद्धिः तादात्म्येन तद्वान् हेतुव्याप्यत्वासिद्धः, एतज्ज्ञानञ्च हेतौ व्याप्तिज्ञानविरोधि, उदाहरणन्तु व्यभिचारिमात्रमेव । 'बाधितेति साध्याभाववान् पक्षोबाधः, वृत्तिमत्तादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः बाधितः, एतज्ज्ञानञ्च साक्षादेवानुमितिविरोधि, उदाहरणन्तु हृदोवह्निमान् धूमादित्यादीति सचेपतः सामान्यतो दूषकतावीजनिर्णयः, विशेषतस्तु तत्तद्गुण्य एव विवेचयित्वा म-दिति दिक् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति-रहस्यं ।

अथ सव्यभिचारः ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः^(१) साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र सव्यभिचारः साध्य तदभावप्रसञ्जक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम् एकस्यो-

अथ सव्यभिचाररहस्य ।

ननुय विभागोऽनुपपन्न असाधारणानुपसंहारिणोरधिकयोरपि सत्त्वादित्यत आह, 'सव्यभिचारोऽपीति, तथाच तावप्यत्रैवान्तर्भूताविति भाव । एतेन सामान्यधर्मप्रकारेण ज्ञातानामेव विशेषतो जिज्ञासोदयात् सामान्यलक्षणान्तरमेव विशेषविभागोयुक्त इति निर्युक्तिकप्रवादोऽपि निरस्त विभागे तत्पर्याभावादिति भाव ।

(१) सव्यभिचारोऽपि त्रिविध साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् इत्यत्र उद्देश्यतावच्छेदकसमनियतवस्तुमदन्यसख्यावत्त्वं विधप्रत्ययार्थं, तादृशसख्यावत्त्वघात्र साधारणत्वासाधारणत्वानुपसंहारित्वगतचित्त, एतादृशचित्तस्य साध्ययाश्रयत्वसम्बन्धेनात्र साध्यत्व सव्यभिचारस्य यत्तत्त्व साधारणभेदासाधारणभेदानुपसंहारिभेदान्यतमस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन हेतुत्व उद्देश्यतावच्छेदकसमनियतत्वं उद्देश्यतावच्छेदक्याप्यत्वे सति उद्देश्यतावच्छेदक्यापकत्व व्याप्यत्व व्यापकत्वञ्च साध्ययाश्रयत्वसम्बन्धेन, वस्तुमदन्यत्व घटकवस्तुमत्त्वञ्च स्वचित्तत्व ससमानाधिकरयस्यभिन्नचित्तत्वोभयसम्बन्धेन, वस्तुमदन्यत्वनिवेशात् सामान्यतः साधारणत्वासाधारणत्वानुपसंहारित्व विशेषत तत्साधारणत्वादिक्रमसादाय सव्यभिचारोऽपि चतुर्विध पञ्चविधो वा इत्यादिको न प्रयोग ।

‘साधारणेति साध्य-तदभाववद्वृत्तित्व साधारणत्वं तद्वान् हेतु साधारण, एतज्ज्ञानञ्च व्याप्तिज्ञानविरोधि, उदाहरणन्तु द्रव्य सत्त्वादित्यादि, विरुद्धवारणाय च साध्यवद्वृत्तित्वदलमिति प्राञ्च । नव्यास्तु साध्याभाववद्वृत्तिहेतु साधारणत्वं तादात्म्येन तद्वान् हेतु साधारण, साध्यवद्वृत्तित्वभागो नोपादेय दूषकतायामनुपयोगात्, विरुद्धोऽपि लक्ष्य एव एकस्याज्ञानदशायामन्यस्य ज्ञानेन व्याप्ति-ज्ञानप्रतिबन्धात् द्वयोरेव तुल्यदोषत्वमिति^(१) प्राञ्च । ‘असाधा-रणेति सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तहेतुमान् पक्षोऽसाधारणत्वं साध्यव्यापकौ-भूताभावप्रतियोगिहेतुमान् पक्ष इति यावत्, वृत्तिमत्त्वादियत्कि-ञ्चित्कम्बन्धेन तद्वान् हेतुरसाधारण, एतज्ज्ञानञ्च साध्याभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानविधया साक्षादेवानुमितिविरोधि साध्याभावाभावस्य साध्यरूपतया साध्यव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वस्य साध्याभावव्यति-रेकव्याप्तित्वात् सत्प्रतिपक्षेऽन्य व्यतिरेकोभयव्याप्ते प्रवेशो न हेतोरत्र तु हेतुप्रवेशो न तन्वयव्याप्तेरिति ततो भेद । उदाहरणन्तु शब्दो-नित्य शब्दत्वादित्यादि पक्षधर्मविरुद्धमात्रमेव, सद्हेतुश्च कदाचि-दपि नासाधारण इति मण्डित ।

प्राञ्चस्तु हेतुतावच्छेदककम्बन्धेन सर्वसपक्ष विपक्षव्यावृत्तत्वमसा-धारणत्वं तद्वान् हेतुरसाधारण साध्यवत्तया निश्चित सपक्ष तदभा-ववत्तया निश्चितो विपक्ष, एवञ्च सद्हेतुरपि कदाचिदसाधारण

(१) विभाज्ययो साधारण्य विरुद्धयोर्भेदेऽपि विभाजकयो साधार-णत्वं विरुद्धत्वयोर्भेदात् न विभागाव्याघात, अत एवोक्त ‘उपधेरसङ्घरेऽपि उपाधेरसङ्घराव्’ इतीति तात्पर्यम् ।

यदा हेत्वनिधिकरण एव साध्य-तदभावनिश्चयो न हेत्वधिकरणे,
 एतज्ज्ञानञ्च प्रकृतहेतौ पक्षधर्मताज्ञानदशायां तत्र साध्य-तद-
 भावोभयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहजननद्वारा अनुमितिविरोधि पक्षे साध्य-
 तदभावोभयव्याप्यवत्ताज्ञाने परस्परविरोधेन द्वयोरेवानुमित्यनुत्पत्तेः,
 उभयव्याप्तिग्राहकत्वन्तु साध्याभावाभावस्य साध्यरूपतया सर्वसपक्ष-
 व्यावृत्तलांशज्ञानस्य साध्याभाव-हेत्वोर्थ्यतिरेकसहचारज्ञानरूपत्वेन
 साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिग्राहकत्वात्, सर्वविपक्षव्यावृत्तलांशज्ञानस्य च
 साध्य-हेत्वोर्थ्यतिरेकसहचारज्ञानरूपत्वेन साध्यव्यतिरेकव्याप्तिग्राहक-
 ताद्बोध्यं ।

यदा तादृशोभयव्यावृत्तत्वग्रहस्य साध्य-तदभावोभयव्याप्तिग्रह-
 प्रतिबन्धद्वारा दूषकत्वं विरोध्यनुमितिसामग्र्या इव विरोधिव्याप्ति-
 ग्राहकसहचारज्ञानयोरपि परस्परं प्रतिबन्धकत्वात्, न तु उभय-
 व्याप्तिग्रहजननद्वारा दूषकत्वं एकस्मिन् धर्मिणि विरोध्युभयव्याप्य-
 वस्य प्रचीतुमशक्यत्वादित्याहुः ।

साग्रदायिकास्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वसपक्ष-विपक्षव्या-
 वृत्तत्वमेवासाधारणत्वं तद्वान् हेतुरसाधारणः, परन्तु सपक्षः साध्य-
 वान् विपक्षस्तदभाववान् निश्चितत्वज्ञानस्य यथोक्तरूपेण दूषकता-
 यामनुपयोगात्, उदाहरणन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिहेतुको
 वङ्गिमानाकाशादित्यादिरेव, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिः
 साध्याभाववद्वृत्तिर्वा कदाचिदपि नासाधारण इत्याहुः ।

‘अनुपसंहारौति साध्यसन्देहाक्रान्तविश्वकल्पमनुपसंहारित्वं केव-
 लान्वयिधर्मस्यापकधर्मिताकमाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमिति धावत्,

तद्वान् हेतुरनुपसहारी, उदाहरणन्तु सर्व्वमनित्य प्रमेयत्वात् सर्व्व-
मभिधेय प्रमेयत्वादित्यादि सर्व्वपक्षकानुमानमात्रमेव, एतज्ज्ञा-
नज्ञान्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमेवेति प्राञ्च ।

मित्रास्तु स्वरूपसत्तयाविधसशयविषयो यस्तद्दृष्टित्वज्ञान सह-
चारसंग्रयसामयौतया सहचाराग्रे व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धक तदुत्तर
सामानाधिकरणसंग्रयोत्पत्ते तस्य तत्सामयौत्वात् इत्याह ।

नव्यास्तु हेतौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानविरोधिहेलाभासोऽनुपसहारी स च साध्याभावव्यापकी-
भूताभावाप्रतियोगी हेतु साध्याभावाव्यापको हेत्वभाव अभावा-
प्रतियोगि साध्य अभावाप्रतियोगी हेतुश्चेत्यादि, उदाहरणञ्च केव-
लान्वयिसाध्यकमात्र केवलान्वयिहेतुकमात्र व्यभिचारिमात्रञ्चेति^(१)
प्राञ्जरिति सत्त्वेप ।

नन्वसाधारणानुपसहारिणो सव्यभिचारान्तर्भावस्तदा स्याद्यदि
तत्त्रितयसाधारणमेक लक्षणमभिधातु शक्यते, न चैव, इत्यभि
प्रायेण शङ्कते, 'तत्रेति, साध्य तद्भावेति अस्ति च साधारणस्य
साध्यसमानाधिकरणत्वेन साध्यप्रसञ्जकत्वं साध्याभावसमानाधि-
करणत्वेन च साध्याभावप्रसञ्जकत्वं, असाधारणस्य साध्याभावव्यति-
रेकासहचारित्वेन साध्याभावप्रसञ्जकत्वं साध्यव्यतिरेकासहचारित्वेन

(१) केवलान्वयिसाध्यकस्थले अभावाप्रतियोगिसाध्यस्य अनुपसहारित्वं
केवलान्वयिहेतुकस्थले अभावाप्रतियोगिहेतो अनुपसहारित्वं, व्यभि-
चारिमात्रस्थले साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्रतियोगिहेतो साध्याभावा-
व्यापकहेत्वभावस्य अनुपसहारित्वमिति भावः ।

भयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च । नाप्युभय-

साध्यप्रसञ्जकत्व,^(१) अनुपसहारिण साध्यवत्तया ज्ञातवृत्तित्वेन साध्य-
प्रसञ्जकत्व, साध्याभाववत्तया ज्ञातवृत्तित्वेन साध्याभावप्रसञ्जकत्व-
मित्यभिमान । अत्र प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा तज्जनकत्वञ्च न
फलप्राप्त्यकत्वं फलानुपप्राप्त्यकत्वं अत्राप्यापत्ते उभयव्याप्तिभ्रमेण
तदुपप्राप्त्यकत्वे सद्भेदावतिव्याप्यापत्ते किन्तु तत्स्वरूपयोग्यता वाच्या
स्वरूपयोग्यत्वञ्च तदुभयव्याप्यादिमत्त्वं तच्च न सम्भवति विरुद्धो-
भयव्याप्यत्वस्य एकवासम्भवादित्याह, 'एकस्येति, 'उभय प्रति' विरु-
द्धोभय प्रति, तेनैकस्य द्रव्यत्वादे सयोग तदभावोभयसाधकत्वेऽपि
न चति, 'असाधकत्वात्' अनुमितिस्वरूपायोग्यत्वात्, 'अनापाद-
कत्वात्' आपत्तिस्वरूपायोग्यत्वात् । 'उभयपक्षेति, 'पक्षपद धर्मि-
पर, साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थ, 'उभयव्या-
वृत्तत्वमिति सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वमित्यर्थ, 'वाकारश्चार्थ, यावत्त्वेन
सपक्ष-विपक्षौ विज्ञेयणीयौ, तेन न धूमादावतिव्याप्ति (२), इदमुप-

(१) साध्यवद्वावृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वावृत्तत्वरूपस्यासाधारिणस्य सा-
ध्यवद्वावृत्तत्वमेव साध्याभावव्यतिरेकासहचारित्व, साध्याभाववद्वावृत्तत्व
मेव साध्यव्यतिरेकासहचारित्व, तच्च साध्य तदभावोभयव्याप्यत्वरूप
तादृशव्याप्तिविशिष्टस्य हेतो साध्य तदभावप्रसञ्जकत्वमिति भाव । अत्र
पक्षसु व्यादर्शपुस्तकेषु सर्वत्र साध्याभावव्यतिरेकासहचारित्वेन इति पाठो
वर्तते स न समीचीन इति ध्येयम् ।

(२) तथाच वञ्चिमान् धूमादित्यादौ धूमस्य यत्किञ्चित्सपक्षे अथौ
गोणके विपक्षे च व्यावृत्तत्वेऽपि नासाधारणत्वमिति भाव ।

पक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम् अननुगमात् ।
अथ साध्यसंग्रहजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मता-

लक्षणं साध्यसन्देहाक्रान्तविश्वकलमित्यपि बोध्यं अन्यथा अनुपसं-
हार्यलाभात्, 'अननुगमादिति प्रथमस्य साधारणमात्रे, द्वितीय-
स्यासाधारणमात्रे, तृतीयस्यानुपसंहारिमात्रे सत्त्वादिति भावः ।
साधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानजन्या असाधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानजन्या विप्र-
तिपत्तिवाक्यजन्या वा या कोट्युपस्थितिः सैव संग्रहजनिका न तु
कोट्युपस्थितिमात्रं हृदे वज्जिर्नास्तीति ज्ञानस्य प्रतियोगिविधया
वज्जिविषयकत्वेन वज्जि-तदभावोभयकोट्युपस्थितिरूपस्य सत्त्वेऽपि
सन्निह्यष्टपर्वतादौ संग्रहाभावेन तथैवान्वय-व्यतिरेकात्, साधा-
रणधर्मस्य कोटिद्वयसहचरितो धर्मः, असाधारणधर्मस्य कोटिद्वय-
वत्तया निश्चितसकलव्यावृत्तो धर्मः सकलकोटिद्वयव्यावृत्तधर्मो
वा यथा गगनादिः समवायादिसम्बन्धेन स्याणुत्व-तदभाववद्वा-
वृत्तप्रमेयत्वादिर्वा, साधारणधर्मवत्तादिकन्तु येन सम्बन्धेन साधा-
रणत्वादि तेन सम्बन्धेन बोध्यं, तेन विषयत्वसम्बन्धेनात्मत्व-तदभाव-
सहचरितस्य संयोगादिसम्बन्धेनात्मत्व-तदभाववद्वावृत्तस्य वा सम-
वायसम्बन्धेनात्मनि ज्ञानादात्मत्व-तदभावोपस्थितावपि न संग्रहः ।
न च परस्परं व्यभिचारात् तादृशोपस्थितित्वादीनां कारणताव-
च्छेदकत्वमिति वाच्यं । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानादिवदव्यवहितोत्तर-
त्वसम्बन्धेन तत्तत्कोटिद्वयोपस्थितिविशिष्टत्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
त्वात् । न चैवं संग्रहत्वावच्छेदेन कारणलाभ इति वाच्यं । तत्र

ज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः, विप्रतिपत्तिस्तु

धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्यैव कारणत्वात् । न च एतादृश-
 कोट्युपस्थितौनामेव सन्देहजनकत्वमिति नियमे भ्रमत्वघटकतया
 कोटिद्वयोपस्थितिरूपस्य भ्रमत्वसमग्रयस्य कथमर्थसमग्रयजनकत्व तस्य
 भ्रमत्व-तदभावसाधारणज्ञानत्वलक्षणधर्मवद्बुद्धिर्मिज्ञानजन्यत्वेऽपि अर्थ-
 तदभावसाधारणधर्मवद्बुद्धिर्मिज्ञानाजन्यत्वादिति वाच्य । तत्रापि भ्रम-
 लसमग्रयरूपकोट्युपस्थितेरर्थसन्देहाजनकत्वात् किन्तु भ्रमत्वसमग्रयान-
 न्तर ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनादर्थ-तदभावोपस्थितेरेव
 सन्देहजनकत्वात् भ्रमत्वसमग्रयानुविधानन्तु प्रतिबन्धकापसरणार्थ-
 मिति प्राचीनमतानुसारेण लक्षणमाह, 'अथ साध्येति, अत्र 'जन-
 कान्तमुपस्थापकपदप्रकृत्यर्थस्य उपस्थितेर्विशेषण तथाच साध्यसन्देह-
 जनिका या कोटिद्वयोपस्थितिसाजनकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य विषयो
 यत्र इति वल्लभ्रीहिणा साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनक-
 पक्षधर्मताज्ञानविषयवत्त्वे सति हेत्वभिमत इत्यर्थ, 'पक्षधर्मताज्ञान'
 पक्षविशेष्यकज्ञान, भवति च साध्य-तदभाववद्बुद्धिहेतुमान् पक्ष-
 इति पक्षविशेष्यकज्ञान सपक्ष-विषयव्यावृत्तहेतुमानपक्ष इति
 पक्षविशेष्यकज्ञानञ्च साध्यसन्देहजनककोट्युपस्थितिजनक तद्विषय
 साध्य तदभाववद्बुद्धित्वरूप साधारणत्व सपक्ष विषयव्यावृत्तत्वरूप-
 मसाधारणत्वञ्च साधारणसाधारणहेत्वोरिति लक्षणसमन्वय, 'पक्ष-
 धर्मताज्ञानविषयत्वे सति' इति यथाश्रुत न सङ्गच्छते वल्लि तद-
 भाववद्बुद्धिधूमवान् पर्वत इति पक्षविशेष्यकभ्रमस्य तथाविध-

कोटिद्वयोपस्थितिजनकतया तद्विषये धूमेऽतिव्याप्यतापत्तेः । नन्वेव-
मपि वङ्गिमान् धूमादित्यादौ वङ्गि-तदभाववद्दृष्टिप्रमेयत्ववाम्
पर्वत इति ज्ञानस्य तथाविधकोटिद्वयोपस्थितिजनकतया तद्वि-
षयप्रमेयत्ववति धूमेऽतिप्रसङ्गः । अथ विषयपदं विशेषणतावच्छे-
दकपरं, तथाच पक्षे यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वज्ञानं साध्यसन्देहजनक-
कोटिद्वयोपस्थितिजनकं तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं पर्यवसितोऽर्थः तच्च रूपं
साध्य-तदभाववद्दृष्टित्वादिरूपं साधारणत्वादिकमेवेति नाति-
प्रसङ्ग इति चेत् । न । तथापि वङ्गि-तदभाववद्दृष्टिधूमवान् पर्वत-
इति भ्रमविशेषणतावच्छेदकधूमत्वमादाय वङ्गि-तदभाववद्दृष्टि-
धूमवान् पर्वतः प्रमेयवाञ्छेति समूहालम्बनज्ञानविशेषणतावच्छेदक-
प्रमेयत्वमादाय च धूमेऽतिव्याप्येर्दुर्वारत्वात् साध्य-तदभाववद्दृष्टि-
त्वादिरूपसाधारण्यदिविशिष्टहेतुमत्ताभ्रमस्य तथाविधकोटिद्वयो-
पस्थितिजनकतया साध्यवद्दृष्टित्वांगस्यापि तादृशरूपत्वेन तमा-
दाय सद्देतावतिव्याप्येर्दुर्वारत्वाच्च, किञ्च धूमौघटित्वे वङ्गि-तद-
भाववदीयत्वं गृह्यतो वङ्गि-तदभाववद्दृष्टिधूमवान् पर्वत इति
भ्रमस्यापि तथाविधतया तादृशदृष्टित्ववत्त्वात् धूमेऽतिव्यापिः । न
च भ्रमभिन्नत्वेन ज्ञानं विशेषणीयं अतो नैषां दूषणानामवकाश इति
वाच्यं । तथापि साध्य-तदभाववद्दृष्टित्वरूपसाधारण्यविशिष्टप्रमेय-
त्वादिमत्ताज्ञानस्य भ्रमभिन्नस्यैव तथाविधकोटिद्वयोपस्थितिजनक-
तया साध्यवद्दृष्टित्वांगस्यापि तादृशरूपत्वेन तमादाय सद्देतावति-
व्याप्येर्दुर्वारत्वात् वङ्गि-तदभाववद्दृष्टिघटवान् धूमवाञ्छ पर्वतः वङ्गि-
तदभाववद्दृष्टिघटवान् प्रमेयत्वविशिष्टधूमवाञ्छ पर्वत इत्यादि-

भ्रमभिन्नज्ञानविशेषणतावच्छेदकधूमत्व-प्रमेयत्वादिमादाय धूमेऽति-
 व्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च । न च वस्तुगत्या साधारण्याश्रयो यो धर्म-
 स्तद्बुद्धिज्ञानजन्य कोटिद्वयोपस्थितिर्न संग्रयजनिका स्याणुत्वादि-
 व्याप्यधर्मोऽपि स्याणुत्वादिसाधारण्यभ्रमात् संग्रयोदयात् स्याणु-
 त्वादिसाधारण्याद्यज्ञाने च वस्तुतः स्याणुत्वादिसाधारण्योच्चत्वस्य
 ज्ञानेऽपि संग्रयानुदयाच्च अतः साधारण्यादिप्रकारकधर्मवद्धर्मि-
 ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिरेव संग्रयजनिका तथाच पक्षे यद्रूपविशिष्ट-
 वत्ताज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितित्वं साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकता-
 पर्याप्त्यधिकरणं तद्रूपवत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यं । साध्य-तदभाववद्-
 वृत्तित्वविशिष्टवत्ताज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितित्वस्यापि अतथात्वेना-
 सम्भवापत्तेः, न हि तादृशकोट्युपस्थितित्वेन जनकत्वं, साध्यप्रति-
 योगिकत्वेनाभावान्तरावगाहिनो भ्रमादर्धसंग्रयोत्पत्तेरिति । मैवं ।
 पक्षविशेष्यक-यद्रूपविशिष्टप्रकारकज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वं साध्यस-
 न्देहजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । अथैव-
 मपि वङ्गिमद्वृत्तिलांशमादाय धूमेऽतिव्याप्तिः वङ्गभाववद्वृत्ति-
 लांशमादाय विरुद्धे जलत्वादावतिव्याप्तिश्च वङ्गिसंग्रयत्वावच्छिन्ने प्रति
 वङ्गिसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यवङ्ग्युपस्थितित्वेन वङ्गभावसहचरित-
 धर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यवङ्गभावोपस्थितित्वेन च दण्ड-चक्रवद्धेतुतया
 केवलवङ्गिसहचरितत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिलांश-
 स्यापि तादृशजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् । न हि वङ्गिसंग्रयत्वेन
 कार्यत्वं वङ्गि-तदभावोभयसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यवङ्गि-तद-
 भावोपस्थितित्वेन जनकत्वमिति हेतु-हेतुमद्भावः, प्रत्येकसहच-

रितधर्मद्वयज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितितौऽपि संग्रयोत्पत्तेः, अतएव
 दौधितौ धर्मस्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं न विवक्षितमित्युक्त-
 मुपाधिवादे, एकस्मिन्नेव धर्मे साध्य-तदभाववद्दृष्टित्वयोः प्रत्येक-
 मात्रविषयकक्रमिकज्ञानद्वयेन जनितादपि कोटिद्वयज्ञानात् संग्र-
 योत्पत्तेश्चेति चेत् । न । धर्म-ज्ञानयोरुभयोरेव एकत्वमपेक्षितमिति-
 प्राचीनमतानुसारेण एतन्नक्षणाप्रणयनात्, रूपवान् स्वर्गादित्यादि-
 कञ्च विरुद्धमेव न तु व्यभिचारि कस्यापि स्वर्गस्य रूप-तदभाव-
 वद्दृष्टित्वाभावात् । न च सर्वदा तादृशरूपविशिष्टत्वं सव्यभिचारित्वं
 यदाकदाचित्तादृशरूपविशिष्टत्वं वा आद्ये वज्जिमान् रामभादि-
 त्यादौ रामस्य महानसादिमात्रवृत्तित्वदशायां वज्ज्यभाववत्संयु-
 क्त्वरूपविशिष्टत्वाभावेन सव्यभिचारित्वानुपपत्तेः, द्वितीये शब्दो-
 ऽनियः शब्दत्वादित्यत्र पक्षे नित्यत्वाभावस्य साध्यस्य निश्चयदशाया-
 मपि सव्यभिचारित्वापत्तिः पक्षातिरिक्तमात्रे साध्य-तदभावनिश्चय-
 दशायां शब्दत्वे सर्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वरूपसाधारणत्वसत्त्वादिति
 वाच्यं । असाधारणत्वसत्त्वणे सपक्ष-विपक्षत्वं न निश्चयगर्भमपि तु
 वास्तविकसाध्य-तदभाववत्त्वमेव तदुभयव्यावृत्तत्वञ्च कदाचिदपि
 तत्र नास्ति । न चैव पक्षातिरिक्ते साध्य-तदभावनिश्चयदशायामपि
 तस्यासाधारणत्वं न स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात्, साध्यवद्दृष्टिः
 साध्याभाववद्दृष्टिर्वा कदाचिदपि नासाधारणः किन्तु हेतुताव-
 च्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिरेवासाधारण इति साम्प्रदायिकमतानुसारेण
 एतन्नक्षणाकरणादिति न काप्यनुपपत्तिः । अत्र धर्मितावच्छेदक-
 विशिष्टधर्मिणि साधारणादिधर्मप्रकारकज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थिते-

रेव साध्यसन्देहजनकतया साध्य-तदभावमहच्चरितधर्मवानित्यादि-
निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानेन सम्बन्धिज्ञानविधया जनितायाः कोस्युप-
स्थितेः साध्यसन्देहाजनकतया अनतिरिक्तवृत्तित्वघटितलक्षणस्या-
मभवापत्तिरिति पक्षविशेष्यकेति यत्किञ्चिद्धर्मितावच्छेदकवि-
शिष्टविशेष्यकार्थकं । न च पक्षविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं
कोटिद्वयोपस्थितिजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्येवास्तु किं साध्यसन्देह-
जनकतानतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशेनेति वाच्यं । वक्षिमान् धूमादित्यादौ
वक्षिमदनुवृत्तत्व-वक्ष्यभाववद्भाववृत्तत्वविषयकस्य वक्षिमदनुवृत्त-वक्ष्य-
भाववद्भाववृत्तधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधया वक्षि-
तदभावोभयोपस्थापकतया वक्षिमदनुवृत्तत्वे सति वक्ष्यभाववद्भा-
ववृत्तत्वमादाय धूमादावतिव्याप्यापत्तेः वक्षि-तदभाववद्वृत्तिधूमवान्
पर्वतः प्रमेयवांश्चेति समूहालम्बनभ्रमस्य साधारणधर्मज्ञानविधया
कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेन प्रमेयत्वादिमादाय धूमादावतिव्याप्या-
पत्तेय, विवचिते तु साधारणादिधर्मवद्बुद्धिज्ञानजन्यकोस्युपस्थितेरेव
सन्देहजनकतया तादृशकोस्युपस्थितेः साध्यसन्देहजनकत्वाभावा-
द्यातिय्याप्तिः । न च पक्षविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वं
कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयं स-
म्बन्धिज्ञानञ्च पक्षविशेष्यक-सम्बन्धिप्रकारकज्ञानत्वेन न हेतुः किन्तु
सम्बन्धिज्ञानत्वेनेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । साधारणादिधर्मव-
द्बुद्धिज्ञानस्रोद्बोधकविधया तत्तद्वाक्यित्वेनैव कोस्युपस्थितिं प्रति जन-
कत्वात्सम्भवापत्तेः । अत एव पक्षविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारक-
ज्ञानत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्व-

ज्ञाने^(१) प्रसिद्धस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तांशे गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताधर्मितावच्छेदकगुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावद्द्रव्यं न वेति साध्यसन्देहजनकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वात् । न च विवक्षितेऽपि व्याप्यवत्तासंग्रहजन्यकोष्युपस्थितेरपि व्यापकवत्तासंग्रहहेतुतामते धर्मिणि साध्यव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारकसंग्रहजन्यकोष्युपस्थितेः साध्यसन्देहजनकत्वात् साध्यव्याप्यत्वमादाय सद्हेतावतिव्याप्तिरिति वाच्यं । साध्यव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानजन्यकोष्युपस्थितित्वस्य साध्यसन्देहाजनकसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारकनिययजन्यकोष्युपस्थितावपि सत्त्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात् । 'हेत्वभिमत इति विशेषणन्तु यद्रूपविशिष्टप्रकारकज्ञानजन्यकोष्युपस्थितित्वमित्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपविशिष्टप्रकारकत्वलाभाय, अन्यथा अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानस्य समवायेन व्यभिचारिलापत्तेः विषयतासम्बन्धेन आत्मत्व-तदभावसहचरितस्य ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेनात्मनि ज्ञानस्य साध्यसन्देहजनककोष्युपस्थितिजनकत्वात् विवक्षिते तु समवायेन तादृशज्ञानवत्ताज्ञानजन्यकोष्युपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात्प्रातिप्रसङ्गः, येन सम्बन्धेन तदुभयकोटिसहचरितत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वादिति सङ्क्षेपः ।

ननु शब्दोऽनित्यो न वेति विप्रतिपत्तिवाक्येऽतिव्याप्तिः तस्यापि साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादित्यत आह,

(१) उद्देश्यतावच्छेक-विधेययोरैक्यात् शाब्दबोधासम्भव इत्यत उक्तं शाब्दातिरिक्तज्ञान इति ।

प्रत्येकं न तथा न वा पक्षवृत्तिः साधारणमन्वयेन
असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्ष एवोभय-
साहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः । केवलान्वयिसाध्य-

‘विप्रतिपत्तिस्त्विति, ‘न तथेति नोभयकोशुपस्थापकज्ञानविषय-
इत्यर्थः, प्रतियोगिवाचकपदज्ञानेन भावकोशुपस्थापनात् नञा चा-
भावकोशुपस्थापनादिति भावः । तथाच लक्षणस्यद्वयपदेन तद्वा-
रणमिति हृदयं^(१) । प्रकारान्तरेण विप्रतिपत्तावतिव्याप्तिमुद्धरति,
‘न वा पक्षवृत्तिरिति न वा कोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषय-
इत्यर्थः ।

साधारणादिषु लक्ष्येषु लक्षणं सङ्गमयति, ‘साधारणमिति,
‘अन्वयेन’ साध्य-तद्भावोभयवहृत्तिलप्रकारेण, धर्मिणि ज्ञातं सदिति
शेषः, ‘उभयकोशुपस्थापक इत्यद्येतनेन लिङ्गविपरिणामेनान्वयः,
‘असाधारणमिति, ‘व्यतिरेकेण’ सर्वसपक्ष-विषयव्यावृत्तत्वप्रकारेण,
धर्मिणि ज्ञातं सदिति शेषः, ‘कोटिद्वयोपस्थापक इत्यद्येषान्वयः,
‘अनुपसंहारीति सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारीत्यर्थः, ‘उभय-
साहचर्येणेति साध्य-तद्भावोभयकोटिसहचरितत्वप्रकारेणेत्यर्थः,
ज्ञातः सन्निति शेषः । यद्यपि साध्य-तद्भावसहचरितत्वं नानुप-
संहारित्वं किन्तु साध्यसन्देहाक्रान्ताविश्वकलमेव तत्प्रकारकज्ञानस्य
न तादृशकोशुपस्थापकं साधारणादिवहृत्तत्वात् । न चानुप-

(१) तथाच न कोटिद्वयोपस्थापकत्वं प्रत्येकस्येति भावः ।

कानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणस्य स-
हेतुरेव तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य, अत एवासाधारण-
प्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् अन्यथा सहेतौ बाधा-

संहारित्वज्ञाने नियमतः साध्य-तदभाववद्दृत्तिलरूपसाधारणत्वस्यापि
विषयत्वात् साधारणधर्मज्ञानविधयैव तज्ज्ञानस्यापि तादृशकोशुप-
स्थापकत्वमिति वाच्यं । तज्ज्ञाने साध्य-तदभाववद्दृत्तिलभानेऽपि
साध्य-तदभावांगे तस्याप्यनिश्चयत्वात् साध्य-तदभाववद्दृत्तिलनिश्चयस्यैव
च साध्यसन्देहजनककोशुपस्थितिजनकत्वेन प्राचीनैरभ्युपगमात् ।
न च निश्चयत्वनिवेशे गौरवं, प्राचीनैस्तथैवानुभवस्य निर्णीतत्वेन
गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्, अन्यथा साधारणधर्मवद्दुर्भिक्षानजन्यको-
शुपस्थितेरेव संग्रहजनकत्वमिति नियमे मानाभावात् साध्य-तद-
भाववद्दृत्तित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतु-
तया निश्चयत्वस्यावच्छेदककोटावप्रवेशाच्च तादृशविषयताविशेषस्य
साध्याद्यंगे निश्चय एव सत्त्वात्, तथापि नेदं व्यभिचारात्मकस्य
दोषस्य लक्षणं येनानुपसंहारित्वज्ञानस्य तादृशकोशुपस्थित्यजनक-
तया अनुपसंहारित्वेऽप्याग्निः स्यादपि तु व्यभिचारिहेतौर्लक्षणं
तस्य चानुपसंहारित्वमादायानुपसंहारिण्यगमनेऽपि न क्षतिः साध्य-
तदभावसहचरित्वरूपसाधारणत्वमादायैव तत्रापि लक्षणसम्भवात् ।
न चानुपसंहारितादशायां हेतौ साध्य-तदभाववद्दृत्तिलनिश्चय एव
नास्तीति वाच्यं । हेतौ तद्विशयाभावेऽपि यदा कदाचिद्यत्र
कुत्रचित्तद्विशयस्य तादृशकोशुपस्थितिजनकतयैव तदादाय धर्मिणि

दिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः । न च प्रमेयत्वेना-
भेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र

यद्रूपवच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकं
तद्रूपवत्त्वहूपस्य लक्षणस्य सम्भवादित्यभिप्रायः ।

ननु एवं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादिकेवलान्वयिमाध्यकानुपसंहा-
रिण्यध्याप्तिः तत्र साध्याभावस्याप्रसिद्ध्या तत्संग्रयाप्रसिद्धेः साध्य-तद-
भावसदृशरितत्वहूपसाधारण्यमादाय लक्षणसंभवाच्च एवं अयं घटः
एतत्त्वादित्यत्र यदा पूर्वं पक्षे घटत्वं निश्चितं तदुत्तरञ्च तत्रैव घटे
स घटोनायमिति भ्रमोजातस्तदा घटत्ववत्तया निश्चितव्यावृत्तत्वेन
गृह्यमाणतया असाधारणे एतत्त्वे अयाप्तिः वास्तवतद्वावृत्तत्वाभा-
वादित्यत आह, 'केवलान्वयीति, 'अनुपसंहारी' साध्यसन्देहाक्रान्त-
विश्वकः, 'असाधारणः' पक्षमात्रवृत्तिः, 'सङ्केतुरेवेति, तथाचालक्ष्य-
त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं सर्वं बह्निमद्भूमादित्यादा-
वन्वय-व्यतिरेकिमाध्यकानुपसंहार्यपि न लक्ष्यः तत्र साधारणत्वमा-
दायापि लक्षणसम्भवादित्यपि बोध्यं ।

ननु सङ्केतुत्वाज्ञानदशायां सोपि दुष्ट एवेत्यत आह, 'तदज्ञान-
मिति सङ्केतुत्वाज्ञानमित्यर्थः, 'पुरुषस्येति, न तु हेतोरपि दोष-
इत्यर्थः^(१) । नचैवं सङ्केतुम्यले असाधारण-प्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वं
कथं व्यवह्रियते यदाकदाचिदपि तस्य दुष्टत्वाभावादित्यत आह,
'अतएवेति नित्यदोषत्वाभावादेवेत्यर्थः, 'अनित्यदोषत्वमिति, व्यव-

(१) न तु हेतुरपि दुष्ट इति भाव इति ख० ।

च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवदृष्टित्वेन विरुद्ध-
त्वादिति चेत् । न । एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्ये-

ह्रियत इति शेषः, दोषशून्यत्वान्नचानित्यदोषव्यवहारो न तु
दोषवत्त्वादिति भावः । यद्वा 'अतएव' पुरुषस्य दोषादेव, तथाच
भ्रान्ता एवं व्यवहरन्ति न वयमित्यर्थः । 'अन्ययेति पुरुषस्य सङ्गे-
तुलाज्ञानदशायां हेतोर्दुष्टत्वे इत्यर्थः, 'बाधादिज्ञान इति, तदानौ-
मपि सङ्गतुलाज्ञानस्याविशिष्टत्वादिति भावः । 'प्रमेयत्वेनेति अय-
मेतदभिन्नः प्रमेयत्वादित्यनेत्यर्थः, 'अव्याप्तिरिति, तत्र पक्षस्यैव
साध्यवत्तया साध्य-तदभाववदृष्टित्वनिश्चयाभावेनोभयकोट्युपस्थापक-
त्वाभावादिति भावः । 'साध्यवदृष्टित्वेनेति निश्चितसाध्यवदृष्टित्वे-
नेत्यर्थः, अनवगतसाध्यसदृशरितत्वे षति अवगतसाध्याभावसदृ-
शरितस्य विच्छेदादिति भावः । तथाचालक्ष्यमेव तदिति हृदयं ।
इदञ्चाभ्युपेत्योक्तं वस्तुतो यथोपवर्णितसन्नस्य न तत्राव्याप्तिः,
अन्यथा एवं रूपेणानुपसंस्कारिण्यव्याप्तिः तत्रापि पक्षे साध्यानिश्चया-
दिति हृदयं । यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजको-
पाधिरित्यभिप्रायेण दूषयति, 'एतदज्ञानेऽपीति तादृशपक्षधर्मता-
ज्ञानविषयत्वसाज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'साधारणत्वदीति, 'प्रत्येकस्य ज्ञानान्'
प्रत्येकप्रकारकज्ञानान्, इदञ्च सातुमितिप्रतिबन्धे हेतुः, 'उद्भाव-
नादिति, साधारणत्वादिप्रत्येकस्योद्भावनादित्यर्थः, इदञ्च परानु-
मितिप्रतिबन्धे हेतुः, 'उद्भावितैतन्निर्वाहार्थमिति, 'उद्भावितस्यैतस्य'
साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वस्य, 'नि-

वास्य ज्ञानाद्द्वावनाच्च स्व-परानुमितिप्रतिबन्धात् उ-
द्भावितातन्निर्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव
दोषत्वाच्च । एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधि-

र्वाहार्थं' निश्चयार्थमित्यर्थं, साधारणाद्युद्भावनं विना कथमेतस्य
हेतोः तादृशपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमिति सन्देहादिति भावः ।
इदमुपलक्षणं यथोक्तरूपावच्छिन्नस्य सव्यभिचाररूपत्वे यथोक्तरूप-
वत्त्वमेव व्यभिचारित्वं स्यात् अन्यथा व्यभिचारविशिष्टस्य सव्यभि-
चारपदार्थत्वाभावात् सव्यभिचारपदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः तच्च
व्यभिचारत्वं न सम्भवति उक्तरीत्या अनुपसंहारित्वे अव्याप्तेरित्यपि
बोध्यं । 'एतेनेति 'परास्तमित्यपेतनेनान्वयः, 'अनुमितिविरोधीति
अनुमितिविरोधी यो धर्मः 'तत्सम्बन्धाद्यावृत्तिः' यदा कदाचित् तत्-
सम्बन्धवान् सव्यभिचार इत्यर्थः, वज्रिमान् रामभादित्यादौ रामस्य
महानसदृशतादृशायां अनुमितिविरोधिनी व्यभिचारस्य सम्बन्धा-
भावात् अव्याप्तिवारणाय यदा कदाचिदिति, असाधारणत्वन्तु साध्य-
वद्भावावृत्तित्वे सति साध्याभाववद्भावावृत्तत्वं न तु साध्यवत्तया निश्चित-
व्यावृत्तित्वे सति साध्याभाववत्तया निश्चितव्यावृत्तत्वं तेन शब्दोऽगित्यः
शब्दत्वादित्यत्र पक्षे साध्य-तदभावान्यतरनिश्चयदृशायामपि सव्यभि-
चारत्वापत्तिः, एतातिरिक्तमात्रे साध्य-तदभावनिश्चयदृशायां तत्र
सपक्ष विपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारणत्वमत्त्वादिति परास्त, साध्य-तद-
भाववद्भावावृत्तत्वस्य कदाचिदपि तत्रासत्वात्, इदो वज्रिमान् धूमा-
दित्यादौ स्वरूपासिद्धत्वरूपविरोधिधर्ममादाय अतिव्याप्तिवारणाय

सम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्ष-विपक्षवृत्तित्वमु-
भयव्यावृत्तत्वमनुपसंघारित्वञ्चानुमितिविरोधि तत्स-

‘पक्षवृत्तित्वे स्ततीति यथायुतयन्दानुयायिनः । तद्सत् । व्यभिचा-
रादिज्ञानस्यैवानुमितिविरोधिनेन व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधित्वा-
दसम्भवापत्तेः । न च विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वं तथासति
वर्द्धमान् वक्ष्येः वर्द्धमान् धूमादित्यादौ व्यभिचारादिभ्रमविषय-
वर्द्धित्व-धूमत्वादिमादाय वर्द्धित्व-धूमादावतिव्याप्यापत्तेः, समूहा-
सम्बन्धव्यभिचारादिभ्रमविषयप्रमेयत्वादिमादाय सद्देतुमात्रेऽतिव्या-
प्यापत्तेः । अथ विरोधिज्ञानविषयत्वमित्यत्र ज्ञानं भ्रमभित्तत्वेन
विशेषणीयं । न च तथापि वज्रभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वमितिभ्रमभिस्र-
वज्रानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयवर्द्धित्व-प्रमेयत्वादिमादायातिव्या-
प्तितादवस्थं इति वाच्यं । अनुमितिपदे हि प्रकृतपक्षमात्रोद्देशक-
प्रकृतसाध्यमात्रविधेयक-प्रकृतहेतुमात्रलिङ्गकानुमितिपरं । तथाच
तन्मात्रपक्षक-तन्मात्रसाध्यक-तन्मात्रहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकभ्रमभि-
न्नज्ञानविषयो यो धर्मी यदाकदाचित् तत्सम्बन्धवान् स हेतुः
तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये सव्यभिचार इति लक्षणपर्यवसन्नतया न
कस्यापि दोषस्यावकाश इति चेत् । न । तादृशज्ञानविषयधर्मसम्ब-
न्धवत्त्वस्य सव्यभिचारत्वरूपत्वे तादृशज्ञानविषयधर्मस्यैव व्यभिचारत्वं
स्यात् अन्यथा व्यभिचारविशिष्टस्य सव्यभिचारपदार्थत्वाभावेन
सव्यभिचारपदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः, तस्य व्यभिचारत्वं न सम्भवति

सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार-
एव उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम् ।

एतदज्ञाने ज्ञाने वावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य द्वापत्वात्

धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमत्व-वज्जित्वादेरिव व्यभिचारघटकप्रत्येक-
पदार्थस्यापि व्यभिचारत्वापत्तेः सव्यभिचारपदस्य पारिभाषिकत्वे
दृष्टापत्तौ तादृशज्ञानविषयः सहेतुस्तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साधे
सव्यभिचार इत्यस्यैव सम्यक्त्वेन तादृशज्ञानविषयधर्मसम्बन्धवत्त्वपर्यन्तस्य
व्यर्थत्वापत्तेरिति ।

नव्यास्तु अनुमितिविरोधी सम्वन्धो यस्येति वज्जिग्रीहिणा
यादृशविशिष्टस्य सम्वन्धो यादृशविशिष्टनिरूपितनिश्चयनिष्ठविषयित्वं
अनुमितिविरोधी अनुमितिविरोधितावच्छेदकं तादृशविशिष्ट-
स्याव्यावृत्तिरभेदो यस्य इति व्युत्पत्त्या अभेदसम्बन्धेन तादृश-
विशिष्टवान् सव्यभिचार इत्यर्थः, तादृशविशिष्टत्वमेव सव्यभिचार-
त्वमिति भावः । अनुमितिपदञ्च प्रकृतपक्षमात्रोद्देशक-प्रकृतसाध्य-
मात्रविधेयक-प्रकृतहेतुमात्रलिङ्गकानुमितिपरं तेन वज्जिभाववह-
न्तिप्रमेयत्वादिकमादाय वज्जिमान् धूमादित्यादिसद्देतौ भाति-
प्रसङ्गः, तथाच तन्मात्रपक्षक-तन्मात्रसाध्यक-तन्मात्रहेतुकानुमिति-
विरोधितावच्छेदकं निश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वं
तादृशविशिष्टं तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साधे तस्मिन् हेतौ व्यभिचारः,
अभेदसम्बन्धेन तादृशविशिष्टसम्बन्धी स हेतुः तस्मिन् पक्षे तस्मिन्
साधे सव्यभिचारः इति व्यभिचार-सव्यभिचारयोर्लक्षणं कलितं ।

असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अत एव

यत्पचक-यत्साध्यक-यद्धेतुकानुमितिरप्रमिद्धा तदलक्ष्यमेव निर्वर्णि-
 वंङ्गिमानित्यादिवत्तस्यापार्थकत्वात् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृ-
 शविशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने विशिष्य समवायादिष्वसम्बन्धेन तादृश-
 विशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने वा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः^(१) समा-
 न्यतस्तादृशविशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने धानन्तसम्बन्धिताप्रवेगाङ्गौरव-
 मतो विशिष्याभेदसम्बन्धेनेत्युक्तं, अभेदत्वञ्च तादात्म्यत्वं । न च
 समानकालीनत्वादिष्वसम्बन्धेन तादृशविशिष्टसम्बन्धित्वमेव कुतो नोक्त-
 मिति वाच्यं । अभेदसम्बन्धमपेक्ष्य समानकालीनत्वादेर्गुत्वाद्भोक्त-
 वनिकान्यायाच्च । अत्रच्छेदकत्वञ्च अनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन साध्य-
 प्रतियोगिकत्वेनाभावान्तरावगाहिनो व्यभिचारादिभ्रमस्यापि प्रति-
 बन्धकतया साध्याभाववृत्तिहेत्वादिरूपविशिष्टविषयकत्वस्य स्वरूप-
 सम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न सतिः^(२) ।

(१) सत्त्वरूपहेतौ समवायसम्बन्धेन न कस्यापि वृत्तित्वमिति भावः ।

(२) तादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्व-
 रूपसम्बन्धरूपत्वच्छेदकतावदित्युक्तौ एकदेशविषयकत्वस्यापि स्वरूपसम्ब-
 न्धरूपत्वच्छेदकत्वात् एकदेशेऽस्तित्याप्तिरतोऽनाद्यार्याप्रामाण्यज्ञानात्क-
 न्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिब-
 न्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपत्वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तादृशविशि-
 स्तत्वं व्यभिचारत्वं इत्येव वक्तव्यं तथाच प्रतिबन्धकतया भ्रमसाधारणा-
 नुरोधेन परस्परनिश्चय-निरूपकभावापन्नविषयताशान्तिनिश्चयत्वेन प्रति-
 बन्धकतया विशिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-

साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं

नन्वेवमपि गन्धप्रागभावकालीनो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वा-
दित्यादौ बाधिते सत्प्रतिपक्षिते च बाध-सत्प्रतिपक्षमादायाति-
व्याप्तिः काञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमान् पर्वतादित्यादौ पक्षविशे-
षणाभिद्धे पर्वतः काञ्चनमयवज्रिमान् वज्रेरित्यादौ साध्यविशेषणा-
भिद्धे पर्वतो वज्रिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुविशेषणाभिद्धे
चातित्याप्तिः हृदो धूमवान् वज्रेरित्यादौ खरूपाभिद्धिसङ्कीर्ण-
साधारणादौ चाव्याप्तिः तत्र पक्षवृत्तित्वाभावेन सत्यन्तदलाभा-
वादिति चेत् । न । 'पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य पक्षवृत्तित्वगहाविरोधित्वे
सतीत्यर्थः, पक्षवृत्तित्वगहाविरोधित्वञ्च पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे
साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ञ-
ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं, तच्चानुमितिविरोधितावच्छेद-

भिन्नतया सञ्ज्ञासम्भवापत्तिः । न च यादृशविश्लेषविषयत्वसामान्यं
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्युक्तौ
न दोष इति वाच्यं । तेजस्त्ववान् धूमाभाववद्दृत्तित्ववान् इति ज्ञानसम-
कालीनस्य तेजस्त्ववान् वज्रिरिति ज्ञानस्य व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया
प्रतिबन्धकतया तेजस्त्ववद्दृष्टिविषयत्वसामान्यस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकतया तेजस्त्ववद्दृष्टौ धूमवान् वज्रेरित्यादौ चातित्याप्त्यापत्तिः, अन-
तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वोक्तौ च तेजस्त्ववान् धूमाभाववद्दृत्तित्ववान्
इति ज्ञानासमकालीनस्य तेजस्त्ववान् वज्रिरिति ज्ञानस्य प्रकृतानुमित्य-
प्रतिबन्धकतया तेजस्त्ववद्दृष्टिविषयकविषयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-
तातिरिक्तवृत्तित्वतया तेजस्त्ववद्दृष्टौ चाव्याप्तिरिति विभावनौयं ।

साध्यवन्मावदृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मावदृत्त्य-

कस्य विग्रेषणं, साधारणज्ञानञ्च न साचादनुमितिप्रतिबन्धकं अपि तु अयमभिचाराग्नेः^(१) व्याप्तिपदप्रतिबन्धकमेवेति मतेनेदं लक्षण-मतो न तच्चाव्याप्तिः, व्याप्यत्वासिद्धिश्च साधारणान्तर्गतैव वक्ष्यमाणासिद्धिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया अमिद्धाविव व्यभिचारसामान्य-लक्षणाक्रान्ततया व्यभिचारान्तर्गतत्वेऽपि बाधकाभावात् । न चैवमपि व्यभिचारादिविशिष्टस्य सव्यभिचारपदाद्यं न वृत्तं निरुक्त-विशिष्टधर्मस्य व्यभिचारत्वे विरोधेऽतिव्याप्तिः तस्यापि व्यभिचारा-न्तर्गतत्वे विरुद्धत्वेन पृथग्विभागानुपपत्तेः, व्याप्यत्वासिद्धिश्च व्याप्य-त्वासिद्धित्वेन न विभक्तः अपि तु आययसिद्धिसाधारणासिद्धित्वे-नैवेति वाच्यं । विरोधान्यत्वेन निरुक्तविशिष्टधर्मस्य विग्रेषणीयत्वात्, विरोधान्यत्वञ्च हेतु-साध्यसामानाधिकरण्यपदविरोधितानवच्छेद-कत्वं, असाधारणत्वञ्च साध्य-तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी हेतुर्नांतस्तत्राव्याप्तिः, साध्यवदृत्तित्वे सति साध्याभाववदृत्तित्वं असाधारणत्वमिति साम्प्रदायिकमते च साध्याभावसामानाधिकरणो-हेतुरिति ज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं सद्यत् हेतु-साध्यसामाना-धिकरण्यपदविरोधितावच्छेदकं तदन्यत्वं विरोधान्यत्वं निर्वाच्य-मिति न काप्यनुपपत्तिः, व्यभिचारादिज्ञानमथनुमितिप्रतिबन्धक-मिति मतेनेदं लक्षणं नातोऽसम्भवः । अनुमितिपद वा यथोक्तानु-मितिकारणीभूतज्ञानपरं, विरोधितापदेन च यदग्रे तादृशानु-

(१) व्यभिचरितत्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति भावः ।

न्यत्वं वेति परास्तं, व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वा-
भासत्वाच्चानाच्च, गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्या-

मितिकारणता तदंगे विरोधिता ग्राह्या तेन वक्त्रिव्यायधूमवान्
पर्वतः प्रमेयत्वं वज्रभाववदृच्छतीति समूहालम्बनज्ञानप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकवज्रभाववदृच्छिप्रमेयत्वादिमादाय धूमादौ नातिव्याप्ति-
रिति सङ्क्षेपः ।

साधारणादिषु लक्षणं सङ्गमयति, 'सपचेति, 'सपचात्' साध्या-
धिकरणात्, यः 'विपक्षः' भिन्नः, 'तद्दृच्छित्वं' तद्दृच्छित्वविशिष्ट-
हेतुविषयकत्वं, साध्यवदृच्छित्वे सति साध्याभाववदृच्छित्वविशिष्ट-
हेतुविषयकत्वमिति यथाश्रुतार्थस्तु न सङ्गच्छते 'विरुद्धोऽप्यनेन
रूपेण सत्यभिचार एव' इत्ययिमघन्यासङ्गतेः । 'उभयव्यावृत्तत्वं'
यावत्सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तहेतुविषयकत्वं, साध्य-तदभावोभयव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिहेतुविषयकत्वमिति यावत्, 'अनुपसंहारित्वमिति
अनुपसंहारित्वविशिष्टहेतुविषयकत्वञ्चेत्यर्थः, 'अनुमितिविरोधि' अ-
नुमितिविरोधितावच्छेदकं, 'तत्त्वम्बन्ध इति तेषां साध्यवद्विन्न-
दृच्छित्वविशिष्टहेत्वादीनामभेदलक्षणसम्बन्ध इत्यर्थः, 'प्रत्येकमस्तीति
प्रत्येकं साधारणासाधारणानुपसंहारिस्वस्तीत्यर्थः । नन्वेवं साध्यव-
द्विन्नदृच्छित्वविशिष्टहेतोरभेदलक्षणसम्बन्धस्य विरुद्धेऽपि सत्त्वादति-
व्याप्तिरित्यत आह, 'विरुद्धोपीति, 'अनेन रूपेण' साध्यवद्विन्न-
दृच्छित्वविशिष्टहेतुत्वरूपेण । नन्वेवं विरुद्धस्य पृथग्भिधानं पुन-
रुक्तं । न चादृच्छिहेतुरूपस्य विरुद्धस्य रुद्धहाय पृथक्दभिधान-

दिवाध-विरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् ।
नापि सपक्ष-विपक्षगत-सर्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तान्यत-

मिति वाच्यं । तत्रापि यथोक्तासाधारणत्वस्य सत्त्वेन सव्यभिचारा-
न्तर्गतत्वादित्यत आह, 'उपाधेरिति विभाजकोपाधेरित्यर्थः, 'न
सङ्करः' नाभेदः, तथाच स्वतन्त्रेष्वस्येतिन्यायात्^(१) एकस्यैव विरुद्धस्य
विभिन्नधर्मरूपेण विभजनान्न पौनरुक्त्यमिति भावः । 'एतदज्ञान-
इति, एतच्च दृष्टान्तायै, 'वाशब्दः अप्यर्थै, तथाचैतस्याज्ञानदशाया-
मिव ज्ञानदशायामपि आवश्यकसाधारणत्वादिप्रत्येकधर्मप्रकारक-
ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, 'व्यर्थविशेषणत्वादिति सत्यन्त-
विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, विरुद्धसाधारणलक्षणं दूषयित्वा विरु-
द्धव्यावृत्तं लक्षणद्वयं दूषयति, 'अतएवेति, अत्र लक्षणद्वये हृदो
वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यव्याप्यस्य धूमादेर्वारणाय सत्यन्तं,
विरुद्धवारणाय प्रथमे 'साध्याभावाव्याप्येति, द्वितीये 'साध्याभाव-
वन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमिति, विरोधसङ्कीर्णासाधारणानुपसंहारिणौ^(२) न
लक्ष्यौ किन्तु शब्दाकाशावनित्यौ शब्दाकाशान्यतरत्वात् सर्वमनित्यं
प्रमेयत्वादित्यादिसाधारणसङ्कीर्णवितौ लक्ष्यौ, वह्निमान् आका-
शादित्यादाववृत्त्याकाशादेर्वारणाय हेत्वाभासत्वमिति, अदृत्तिश्च
न हेतुर्न वा हेत्वाभासः हेतुतावच्छेदकधर्मत्वेन वृत्तिमतएव तथा-

(१) स्वतन्त्रेष्वस्य पर्यनुयोगानर्हत्वादिति न्यायादित्यर्थः ।

(२) साध्याभिन्न विरुद्धाभिन्नासाधारणानुपसंहारिणावित्यर्थः ।

रत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसहार्यव्याप्तेश्च । किञ्च

त्वादित्यभिमान । एतच्च द्वितीयलक्षणेऽप्यनुपसन्ननीय, प्रथमलक्षणे साध्यव्याप्यत्व साध्याभाववद्वृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्व, साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वञ्च साध्याभावव्याप्यत्व द्वितीये साध्यवद्विघ्नावृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्व साध्यवन्मात्रवृत्तित्व, साध्याभाववद्विघ्नावृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वञ्च साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्व, अतो नाभेद इति भाव । 'व्यर्थविशेषणत्वादिति हेत्वाभासत्वदलस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ, तदुपादानेऽप्यवृत्तिहेतोर्दुर्वारत्वात्^(१) स्वरूपासिद्धिमादाय तस्यापि हेत्वाभासत्वात्, न हि दुष्टहेतो सामान्यलक्षणे स्वरूपासिद्धिलक्षणे वा वृत्तिमत्वमपि विशेषण, गौरवाद्ध्यर्थत्वाच्चेति भाव । इदमुपलक्षण विरुद्धवारणाय प्रथमलक्षणे साध्याभावाव्याप्यत्वदल द्वितीये साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वदलञ्च व्यर्थ विरुद्धस्य सथभिचारभिस्रत्वे मानाभावादित्यपि बोध्य । 'प्रथममिति साधारण्यादे' प्रत्येकस्य ज्ञान विनेत्यर्थ, 'हेत्वाभासत्वाज्ज्ञानात्' निरुक्तसाध्याव्याप्येत्यादिलक्षणज्ञानासम्भवात्, तजज्ञाने च तस्यैव प्रतिबन्धकतया यथोक्तधर्मप्रकारकज्ञानस्यानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च साध्याव्याप्यत्वादिघटिततया यथोक्तधर्मप्रकारकज्ञानमपि ध्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति वाच्य । साध्याव्याप्यत्वादेर्हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेताव-

(१) पर्वतो वज्रिमान गगनादित्यादौ गगनहेतुधर्मिकपर्वतवृत्तित्वाभावमादाय दुर्वारत्वादिति भाव ।

पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधने-
ऽनुपसंहाय्य चाव्याप्तिः पाक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः

प्रकारत्वादिति भाव । इदमुपलक्षण साध्यव्याप्यत्व साध्यवन्मात्र-
वृत्तित्वादेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवावश्य वक्तव्यतया अय घटोजाना-
दित्यादौ यत्र हेतुतावच्छेदकविषयतादिसम्बन्धेन साध्यव्याप्यत्वादि-
कमप्रसिद्ध तत्राव्याप्तापत्तिश्चेति बोध्य । कस्यचिद्दूषणमाह,
'गगनमिति, 'बाध विरुद्धसङ्कीर्णैति बाधविरुद्धाभिन्नेत्यर्थ, अनव-
गतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारित्वस्य विरोध-
त्वनये अयमेतदभिन्न प्रमेयत्वात् शब्दोनित्य शब्दाकाशान्यतरत्वात्
इत्यादेरपि विरुद्धतया तद्धारणाय 'बाध विरुद्धेत्युक्त, 'बाध-विरु-
द्धत्वञ्च साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरोधाश्रयत्व, 'कश्चिदित्यस्वरसोद्भावन
तद्दीजन्तु व्याप्यसङ्कीर्णसाधारणवदिरुद्धसङ्कीर्णसाधारणस्याथलक्ष्य-
त्वात् तत्राव्याप्तिर्न दोषायेत्ववसेध । अनयोर्लक्षणयो परिस्कारश्च
दौघितावनुसन्धेय । 'सपक्ष-विपक्षगतेति साध्यवद्वृत्तित्वे सति
साध्याभाववद्वृत्तित्वेत्यर्थ, 'सर्वसपक्षेति साध्यवत्तानिश्चयविषय-
वृत्तिसामान्यभिन्नत्वे सति साध्याभाववत्तानिश्चयविषयवृत्तिसामान्य
भिन्नत्वेत्यर्थ, सर्वपक्ष सामान्याभावज्ञाभाय, यथाश्रुते एकमात्र-
सपक्ष विपक्षकेऽसाधारणेऽप्याप्ते, 'व्यर्थेति विरुद्धवारकयो सपक्ष-
गतत्वदल विपक्षव्यावृत्तत्वदलपयोर्व्यर्थत्वादित्यर्थ, तदुभयदलस्य दूषक-
तायामनुपयोगित्वेन साधारणत्वासाधारणत्वाघटकतया विरुद्धस्यापि
साधारणासाधारणान्तर्गतत्वेन सव्यभिचारत्वादिति भाव ।

साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः वृत्तिमत्तो धर्मस्य
साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् ।

केचित्तु सपक्षगतत्वदल-विपक्षव्यावृत्तत्वदलयोरसाधकतानुमाने
व्यर्थत्वादित्यर्थः, इत्याहुः । तदसत् । अखण्डाभावस्य हेतुत्वात् । 'अनु-
पसंहार्येति पर्वतो धूमवान् वज्जेरित्यादौ साधारणेऽनुपसंहारिता-
दशायां कापि साध्य-तदभावनिश्चयामत्तदशायामव्याप्तेरित्यर्थः,
तदानीं साध्य-तदभाववत्तया निश्चितस्याप्रसिद्ध्या तद्वावृत्तस्या-
प्रसिद्धेरिति भावः ।

ननु सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तेत्यत्र सपक्ष-विपक्षत्वं न साध्य-तदभाव-
वत्तया निश्चितत्वं किन्तु पक्षातिरिक्तसाध्य-तदभावत्वं, पक्षत्वञ्च
सन्दिग्धसाध्यकत्वं, तथाच पर्वतो धूमवान् वज्जेरित्यादौ कापि
साध्य तदभावनिश्चयामत्तदशायामपि नाप्रसिद्धिः ।

यदा साध्यवत्त्वमेव सपक्षत्वं, साध्याभाववत्त्वमेव विपक्षत्वमित्यत-
आह, 'पक्षातिरिक्तेति, अस्य पूर्वं 'किञ्चेति क्वचित् पाठः स च न
सन्दर्भशुद्धः, 'प्रमेयत्वेनेति, अभेदे द्वितीया, 'साधने' साध्यके, अयमे-
तदभिन्नः प्रमेयत्वादित्यभेदसाध्यकप्रमेयत्वरूपे साधारणे इत्यर्थः,
'अनुपसंहार्ये' चेति सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिसर्वपक्षके चेत्यर्थः,
अनुपसंहार्येऽव्याप्तिमेव विवृणोति, 'पक्षातिरिक्तेति, जगत एव साध्य-
सन्देहाक्रान्तत्वेन तदतिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति,
'साध्यवतः सपक्षत्व इति, तदभाववतश्च विपक्षत्व इति शेषः,
'अप्रसिद्धिरिति शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणदशाया-

नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति
पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम् अनुपसं-

मव्याप्तिरित्यर्थ, 'धर्मस्य' वस्तुन, 'साध्यवद्विषयान्वतरेति साध्य-
वत्तदभाववदन्यतरेत्यर्थ ।

'पक्षातिरिक्तेत्यादि, जलहृदो वज्जिमान् धूमादित्यादौ साध्य-
व्याप्यस्य धूमादेर्वारणाय सत्यन्त, घटोद्रव्य सत्त्वादित्यादौ सा-
धारणस्य सत्त्वादे मयहाय मात्रपद, पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यादौ
धूमादेरपि स्वानधिकरणमात्रे साध्य तदभावनिश्चयद्वयमात्रेसा-
धारणतया तत्राव्याप्तिवारणाय 'पक्षातिरिक्तत्व साध्यवतीविशेषण,
तदर्थश्च 'पच' साध्यनिश्चयाविशेष्य, तदतिरिक्तत्व साध्यनिश्चय-
विशेष्यत्वमिति यावत्, न तु 'पच' सन्दिग्धसाध्यक', तदतिरिक्तत्व,
हृदो वज्जिमान् धूमादित्यादौ यदा केवल हृद एव साध्यमन्देश
हृदातिरिक्तधूमानधिकरण एव च साध्य तदभावनिश्चयस्तदापि
धूमस्त्रासाधारणतया तत्राव्याप्यापत्ते, यदा सर्व्ववैव साधनाधि-
करणे साध्यवत्तानिश्चयस्तदासाधारणेष्वव्याप्तिवारणाय साध्यवत्त्वप्रवेश,
सुरभिर्गौरशलादित्यादौ विरुद्धशलादेर्वारणाय विशेष्यदत्त,
घटोद्रव्य सत्त्वादित्यादौ साधारणस्य सत्त्वादे मयहाय मात्रपद,
पक्षातिरिक्तत्वश्च अत्रापि साध्याभाववत्यप्येति अन्यथा अश्वोगौर-
शलादित्यादावशलादेरपि स्वानधिकरणमात्रे साध्य तदभावनिश्चय-
द्वयमात्रमाधारणतया तत्राव्याप्यापत्ते, क्वचित्तु मूले तथैव पाठ,

हार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्ष एव साध्य-
वति वृत्तेः ।

नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौप-
यिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । एतेनानुगतं

पक्षातिरिक्तत्वञ्च 'पक्षः' साध्याभावनिश्चयाविशेष्यः, तदतिरिक्तत्वं
साध्याभावनिश्चयविशेष्यत्वमिति यावत्, न तु 'पक्षः' सन्दिग्धसाध्यकः,
तदतिरिक्तत्वं, सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादौ यदा केवलं सुरभावेव गोत्व-
सन्देहस्तदतिरिक्तेऽश्वत्वानधिकरण एव गोत्व-तदभावनिश्चयस्तदाश्व-
त्वस्यासाधारणतया तत्राव्याप्यापत्तेः, यदा सर्वत्रैव साधनाधिकरणे
साध्याभाववत्तानिश्चयस्तदासाधारणेऽव्याप्तिवारणाय साध्याभाववत्त्वप्र-
वेश इति ध्येयं । 'अनुपसंहार्यति तत्र जगत एव साध्यसन्देहाक्रान्ततया
पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः । इदमुपलक्षणं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
साधारणेऽपि साध्य-तदभाववति साध्य-तदभावानिश्चयदशायाम-
व्याप्तिः^(१) इत्यपि बोध्यं, 'धूमादाविति पर्वतो वज्रिमान् धूमादि-
त्यादावसाधारण्योत्तीर्णतादशायां साध्यव्याप्यधूमादावतिव्याप्तेरित्यर्थः ।
पक्ष एवेति 'एवकारोऽप्यर्थे, पक्षत्वं साध्यसन्देहविशेष्यत्वं, 'साध्यवतीति
पर्वत इति शेषः, इदमुपलक्षणं अयमश्वोगौरश्वत्वादित्यादावसाधा-
रण्योत्तीर्णतादशायां विरुद्धत्वेऽश्वत्वादावप्यतिव्याप्तिः तस्य साध्याभाव-
वत्तासन्देहवत्यपि साध्याभाववति अश्यादौ वृत्तेरिति बोध्यं ।

(१) साध्य-तदभावनिश्चयासत्त्वदशायामिति घ० ।

सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने
वादिनिवृत्तेश्च ।

‘पचवृत्तित्व इति, ‘अनुमित्यौपयिकः’ अनुमितिजनकज्ञान-
विषयः, यः सम्बन्धस्तच्छून्यत्वमित्यर्थः, स च सम्बन्धः पचसत्त्वं
सपचसत्त्वं विपक्षासत्त्वं, तच्च सपचसत्त्वाभावमादायासाधारणे
लक्षणसमन्वयः, सपचत्वं निश्चितसाध्यत्वं न तु साध्यत्वमात्रं
तथा सति शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिसङ्केतुरूपे^(१) असाधारणे-
ऽव्याप्यापत्तेः । न च एतल्लक्षणकर्तृमते तदसाधारणमेव न किन्तु
साध्यवदवृत्तित्वस्यासाधारणतया नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादि-
विरुद्धमेवासाधारणं तच्च च विपक्षासत्त्वाभावमादायैव लक्षण-
समन्वयः तेन निरुक्तसपचसत्त्वाभावस्य विरोधान्यलाभावेऽपि न
घटिरिति वाच्यं । तथा सति विरोधान्यत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः
साध्यवदवृत्तित्वदसत्त्वासाधारणत्वनये आकाशघटतिहेतोरसाधार-
णत्वेन लक्ष्यतया तत्राव्याप्यापत्तेश्च, केवलं निश्चितसाध्यवद्भावत्वरूप-
रूपं सपचव्यावृत्तत्वरूपमेव असाधारणत्वं न तु विपचव्यावृत्तत्वम-
प्यत्र घटकमित्येतन्मतेनैवेदं लक्षणं तेन वक्रिमान् धूमादि-
त्यादौ धूमादेर्विपचव्यावृत्तत्वाभावदशायां सपचव्यावृत्तत्वेऽपि अस-
त्त्वत्वात्तदानीं केवलसपचसत्त्वाभावमादायातिव्याप्तिरिति निरस्तं,

(१) तथासत्यनित्य शब्द शब्दत्वादित्यादौ सङ्केतुरूप इति घ० ।

इति श्रीमद्भृङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सव्यभिचारपूर्वपक्षः ॥०॥

‘व्यर्थेति असाधकत्वानुमाने पक्षवृत्तित्वादिविशेषणस्य व्यर्थत्वादि-
त्यर्थः, ‘एतेनेत्यादि, अनुगतं रूपञ्चान्यतमत्वादि ॥

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सव्यभिचारपूर्वपक्षरहस्यं ॥

अथ सत्यभिचारसिद्धान्तः ।

उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वं विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाद्या-
वृत्तिर्वा^(१) तच्च साधारणत्वादि तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरो-
धेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यदा साध्यवन्मात्र-

अथ सत्यभिचारसिद्धान्तरहस्यं ।

दूषणौपचिक एव विभाजक इति नियमानुभुपगमेनाह, 'उभ-
येति प्रकृतसाध्यसन्देहजनिका या कोट्युपस्थितिः तज्जनकतावच्छे-
दकरूपवत्त्वमित्यर्थः, प्रकृते तादृशजनकतावच्छेदकं साधारणत्वादि
तदादाय लक्षणसमन्वयः, कोट्युपस्थापकतावच्छेदकानुवृत्तत्वादिरूप-
मादाय धूमेऽतिथ्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनकानां । 'विरुद्धान्येति,
विरुद्ध-स्वरूपासिद्धयोर्वारणाय 'विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे मतीत्युक्तं, तद-
र्थस्तु पक्षवृत्तित्व-साध्यसामानाधिकरण्यपक्षाविरोधित्वं तेन स्वरूपा-
सिद्धि-विरोधसद्दीर्घं नाव्याप्तिः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'तच्च' उभय-
कोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपञ्च, 'तेन रूपेण' साधारणत्वादिरूपेण,
'तथैव' साधारणत्वादिरूपेणैव, 'लक्षणेति हेत्वाभासस्य विरोधिविष-
यत्वघटितलक्षणानुरोधेनेत्यर्थः । ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं
तद्हेत्वाभासत्वमित्याद्यनुरोधेनेत्यर्थः, इत्यन्ये । 'यदेति, अत्रापि पूर्ववत्-

(१) अनुमितिविरोधिसम्बन्धाद्यावृत्तिर्वा अन्यैकान्तिकत्वमिति श० ।

दृश्यन्त्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रदृश्यन्त्यत्वं तेनासाधारणस्य साध्य-तदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः ।

न चैवमाधिक्ये विभागव्याघातः, स्वरूपसतानुगत-रूपेण चयाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात् । न चैवं साध्याभावज्ञापकत्वेन बाध-प्रकरणसमयोस्त-

साध्यव्याप्यत्व-साध्याभावव्याप्यत्वोभयग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्वमित्यर्थः, तेन बहुत्वसङ्कीर्णसाधारणे नाव्याप्तिः, 'तेन' अनुमिति-विरोधिलघटितलक्षणकरणेन, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्षे अनुमितिविरोधिलक्षणाव्याप्तिः, 'उभयकोशुपस्थापकेत्यादिघटितलक्षणानुसारेण संग्रयोत्थापकतया दूषकत्वपक्षे पुनरव्याप्तिः स्यात् असाधारणस्य यद्दे संग्रयोत्पादासम्भवात्नेन प्रतिबन्धादित्यर्थः, इदं 'यद्देत्यस्य पूर्वं 'तेनेतिपाठानुसारेण व्याख्यातं, कश्चित् पुस्तके 'यद्देत्यनन्तरं 'तेनेतिपाठः स त्वेवं क्रमेण व्याख्येयः, 'तेन' विरुद्धसङ्कीर्णसाधारणादिमद्वहाय तदुभयव्याप्तिग्रहविरोधिलघटितलक्षणार्थकरणेन, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्षे उभयव्याप्तिग्रहविरोधित्वाभ्युपगमात् तदनभ्युपगमे तु विरोधिलघटितलक्षणानुसारेणैदमपि व्याख्येयं । 'आधिक्ये' चयाणां दूषकतावीजाधिक्ये, 'विभागव्याघातः' पञ्चैव हेत्वाभासा इति विभागव्याघातः, साधारणासाधारणादीनां दूषकतावीजभेदेन भेदादि-

दज्ञापकतयान्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यं ।
स्वतन्त्रेच्छस्य नियोग-पर्यनुयोगानर्हत्वात्^(१) ।

इति श्रीमद्भद्रेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्याद्वितीयखण्डे सव्यभिचारसिद्धान्तः ॥०॥

त्याग्रय', 'स्वरूपेति तथाच दूषकतावीजभेदेऽपि स्वरूपसदनुगत-
रूपेण विभजनाभाधिक्यमित्याग्रय',^(१) 'एवं' स्वरूपसदनुगमकत्वे,
'साध्याभावज्ञापकत्वेन' साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वेन, यथाश्रुते च
वाधामद्ग्रहप्रसङ्गात्^(२) 'अन्येषां' व्यभिचारादीनाम् ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये सव्यभिचारसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम् ।

(१) 'नियोग' एव कुत इत्यादिरूप, 'पर्यनुयोग' कथमेवं कृत-
मित्यादिरूप ।

(२) नाधिक्यमित्यर्थ इति घ० ।

(३) तथाच साध्याभाववत्पक्षरूपसाधस्य साध्याभावाज्ञापकत्वेऽपि
साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वेन सद्ग्रह इति भाव ।

अथ साधारणपूर्वपक्षः ।

तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्नामित्वं सर्वमनित्यं
मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधा-
रणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः । अत एव
न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं, नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्य-
वृत्तित्वं, साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य द्रूपकत्वेन श्लेषवैयर्थ्यात् ।

अथ साधारणपूर्वपरहस्य ।

ननुपसंहार्यसाधारणयोर्ब्यभिचारित्वमेव^(१) उपधेयसङ्घरेऽप्युपा-
धेरसङ्घरादित्युक्तत्वादित्यत आह,^(२) 'संयोगादीति । 'अत एव'
अनुपसंहार्यसाधारणयोरतिव्याप्तेरेव, 'साध्येति साध्यवृत्तित्वे सति
साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः, अन्योन्याभावघटितलक्षणकरणात् संयोग-
साध्यके नातिव्याप्तिः,^(३) 'अत एव' उक्तस्यलक्षण्येऽतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः ।

(१) व्यभिचारित्वमेव साधारणत्वमेवेत्यर्थः ।

(२) ननु अनुपसंहार्यसाधारणयो साधारणत्वे मिथो भेदाभावात्
विभागव्याघात इत्यत आह, उपधेयेति, तथाच उपधेयाना विभाग्याना
साधारणासाधारणानुपसंहारिणा सङ्घरेऽपि मिथो भेदाभावेऽपि उपाधे
विभाजकस्य साधारणत्वस्य व्यसाधारणत्वस्यानुपसंहारित्वस्य च असङ्घरात्
मिथो भेदात् न विभागव्याघात इति भावः ।

(३) भेदभावस्य व्याप्यवृत्तितया संयोगवद्भेदस्य द्रव्येऽसत्त्वान्नातिव्याप्ति-
रिति भावः ।

अत एवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते तत एव
वादिनिवृत्तेश्च न तु सपक्षगतत्वमपि । अनुपसंहार्यो-
व्यावर्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज
तर्हि तमधिकं क्लृप्तेऽन्तर्भावात् । नापि सपक्ष-विपक्ष-
गतत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धोव्यावर्त्य इति चेत्,
न, विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् ।

अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं तेन

‘निश्चितेति निश्चितसाध्यवृत्तित्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः,
द्वितीयदले निश्चयांशनिवेशे सद्भेतावतिव्याप्तिः स्यात् भ्रमात्मक-
साध्याभावनिश्चयविषयपर्वतवृत्तित्वात्, ‘साध्येति साध्यवदन्यवृत्ति-
त्वमात्रस्य दूषकतायामुपयोगित्वेन तदनुपयोगिसाध्यवृत्तिलांश-
निश्चयांशयोर्वैयर्थ्यादित्यर्थः’, ‘अत एव’ वैयर्थ्यादेव, ‘अमुकेन’ साध्य-
वदन्यवृत्तित्वेन, ‘तत एव’ तादृशोद्भावनादेव, एवकारव्यवच्छेदार्थं
दर्शयति, ‘न त्विति । नन्वनुपसंहारिवारणार्थं निश्चितसाध्यवृत्तित्वं
सार्थकमित्याशयेनाह, ‘अनुपेति, असाधारणेत्यपि बोध्यं, ‘अन्यथा’
तदव्यावर्त्तने, ‘तस्य’ अनुपसंहारिणः, ‘एतद्विशेषत्वापत्तिः’ साधारण-
विशेषत्वापत्तिः, ‘तं’ अनुपसंहारिण । ‘नापीति, अत्र ‘सपक्षपदं
साध्यवत्परं, न तु निश्चयगर्भं, अतो न पौनहृत्त्वं, ‘व्यर्थेति सपक्ष-
विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः, विरुद्धवारणाय तत्सार्थकमित्याह, ‘विरु-
द्धेति, ‘एतदन्तर्भावात्’ साधारणान्तर्भावात् ।

‘अप्येति अनुपसंहारिवारणाय ‘पचान्येति, ‘तदन्येति साध्यव-

सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं नातिप्रसङ्गः । न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेत् । न । दूषकताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न व्यर्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । एतेन

त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्येत्यर्थः, अन्यथा सद्धेतावतिव्याप्यापत्तिः, 'व्यर्थविशेषणता' साध्यवद्वृत्तित्वांशस्य व्यर्थतेत्यर्थः, अनवगतसाध्यसहचारी विरुद्ध इति लक्षणाभिप्रायेणाह, 'घटोऽनित्य इति, इत्यस्य विरुद्धस्य सर्वपक्षकानुपसंहार्यस्य विरुद्धान्तरस्य अयं गौरवत्वादित्यस्य साधारणभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वात्, यथाश्रुते घटपक्षस्यानुपसंहारित्वानभ्युपगमात् केवलान्वयिधर्मव्यापकस्ययविषयवृत्तेरेवानुपसंहारित्वादसङ्गतेः, 'दूषकतेति तथाच भिन्न-भिन्नदूषकताप्रयोजकरूपाभावे विरुद्धानुपसंहारिणोर्यभिवारिविशेषत्वात् व्यर्थतद्धारकविशेषणमित्यर्थः, 'सर्वेति सर्वपदं धूमादेरपि साध्यवद्व्यक्तिविशेषभेदवद्वृत्तिलादितिव्याप्तिवारणाय, साध्यवत्पक्षव्यक्तेः प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्साध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटनिवेशो न साध्यसामान्याभावः इत्यतः प्रागुक्तेन 'अत एवेत्यादिना न पौनरुक्त्यं तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावनिवेगात्, 'व्यर्थेति

हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदकं लक्षणान्तरेऽपि विशेषणं
व्यर्थमिति ।

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे साधारणपूर्वपक्षः ॥*॥

सत्यन्तभागस्य विरुद्धवारकस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, विरुद्धोऽप्येतद्विशेष-
एवेति पूर्वमभिधानादित्याशयः, यथाश्रुताभिप्रायेणाह, 'एकेति ।
'एतेनेति विरुद्धादिचतुष्टयान्यत्वे सति हेत्वाभासतावच्छेदकहूपवत्त्व-
मितिलक्षणे सत्यन्तभागस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये साधारणपूर्वपक्षरहस्यं ।

अथ साधारणसिद्धान्तः ।

उच्यते । विपक्षगामित्वं साधारणत्वं तन्मात्रस्य
दृपकत्वात् विरुद्धस्यापि तच्चाज्ञाने विपक्षवृत्तितान्ना-
नदशायां साधारणत्वम् अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्त-
रतापत्तेः उपाधेश्च न सङ्कर एव । सर्वमनित्यं मेयत्वा-
दित्यनुपसंहारी शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्ध-

अथ साधारणसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘विपक्षेति, ननु विपक्षगामित्वं यदि साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वं
तदा साध्यवदन्यवृत्तित्वे हेत्वधिकरणदेः साध्याभाववत्त्वादौ चाध्या-
ग्निरिति^(१) चेत् । न । प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रह-
त्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपस्य विव-
क्षितत्वात्, काञ्चनमयधूमवान् वल्लेरित्यादौ तु साध्यादेः साध्याता-
वच्छेदकाद्यभावत्वं न तादृशग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति विरोधितावच्छेदकं
अतस्तद्गुदासः । न चैवं धूमसामान्याभाववद्गामित्वादावव्याप्तिः तस्य का-
ञ्चनमयधूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहत्वावच्छिन्नं प्रत्यविरोधित्वादिति वाच्यं ।
तस्य थाप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भावणीयत्वेनालक्ष्यत्वात् साध्यादिनिष्ठस्य
साधनाध्यापकत्वादेरनुपसंहारितत्वे तदन्यत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकं
तद्वगाहित्वानवच्छिन्नं वा प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं इत्यास्तां विस्तरः ।
‘विपक्षगामित्वं’ साध्यवदन्यवृत्तित्वं, ‘साधारणत्वं’ साधारणविधया
दोषत्वं, ‘तस्येति विपक्षवृत्तित्वाभावेण गृहीतविरुद्धस्येत्यर्थः । ननु

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृत्त-
धिकरणत्वादेव सत्यभिधारत्वेन तत्र तत्राध्याग्निरिति तात्पर्यम् ।

वत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववदृष्टि-
त्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्भावयितुं न
शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ।

इति श्रीमद्भ्रूणेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे साधारणसिद्धान्तः ॥०॥

विपक्षगामित्वं यदि साधारणं तदा साध्याभावव्याप्यत्वरूपस्य
विरुद्धत्वस्य तन्नियतत्वात् न दुष्टहेतुविभाजकत्वं स्यात् मिथो-
विरुद्धधर्माणामेव तथात्वादत्त आह, 'उपाधेश्चेति साधारणत्व-विरु-
द्धत्वाद्युपाधे, 'न सङ्कर' नाभेद, तथाच मिथो भिन्नानां दोषाणामेव
लक्ष्यतया दुष्टानामभेदो न चतिकर, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगित्वं साध्यासमानाधिकरणत्वमात्रं वा विरुद्धत्व
तच्च न विपक्षवृत्तित्वमतस्तन्मात्रेण न तस्यान्यथासिद्धिरिति भावः ।

ननु साधारण्यं यदि विपक्षवृत्तित्वं तदानुपसंहारितादग्राया
पक्षमात्रवृत्तित्वप्रददग्राया वा कथाया कथमसौ नोपन्यस्यते तदा-
नीमपि हेतौ तत्सत्त्वात्त आह, 'सर्वमिति, 'पक्षतादशायामिति
प्रतिज्ञाधर्माणं सन्दिह्यमानसाध्यकत्वदग्रायामित्यर्थं, 'न शक्यते',
साध्यं तदभाववत्तया कस्याप्यनिश्चये निश्चये वा तद्वृत्तित्वस्य हेताव-
पहादिति भावः । 'तयो' अनुपसंहारित्वासाधारण्ययो, (१) 'भेदेन'
कालभेदेन, कथायामुपन्यासः ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये साधारणसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम् ।

(१) 'इत्युभयो' इत्यत्र 'इति तयो' इति कस्याचिन्भूतपुस्तकस्य पाठ
मनुष्यस्य तयोदिति पाठो धृतो रहस्यज्ञता ।

अथासाधारणपूर्वपक्षः ।

सर्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वं विपक्षावृत्तेर्दृष्टिमतः साध्यवद्दृष्टित्व-
नियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं, शब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादित्यादेर्याप्तिधीदशायामप्यसाधारणतापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिः, बाध-प्रतिरोधौ विना व्याप्ति-पक्षधर्म-
तया ज्ञातादनुमितिनियमादिति चेत्, न, सर्वनिश्चित-
साध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तच्चात् शब्दत्वानित्यत्वव्या-

अथासाधारणपूर्वपक्षरहस्यं ।

प्राचां मतेनासाधारणत्वं निर्वक्ति, 'सर्वसपक्षेत्यादि, कुतश्चित्
सपक्षात् कुतश्चित् विपक्षाच्च व्यावृत्तत्वं व्याप्य-विरुद्धयोरपीति तयो-
र्वारणाय 'सर्वपक्षं', 'साध्यवत्त्वं' साध्यवन्मात्रत्वं, कश्चित् तथैव पाठः,
'दृष्टिमतइति अदृष्टिगगनादौ व्यभिचारस्य वारणाय, 'नियमादिति,
तथाच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ निश्चितसाध्यवद्भावत्वेनासा-
धारणेऽव्याप्तिरिति भावः । 'व्याप्तीति साध्यमामानाधिकरणस्य धीद-
शायामित्यर्थः, 'अनुमितिनियमादित्यस्य सति पक्षतादावित्यादिः,
तथाच पक्षातिरिक्तसाध्यवद्भावत्वेनानुमित्यविरोधिनः परिभाषामात्रं
असाधारणं स्यादिति भावः । प्राचां मतेन समाधत्ते, 'न सर्वेति,
निश्चितत्वं साध्यवत्तायामिव साध्याभाववत्तायामप्यन्वितं,^(१) तथाच

(१) विपक्षतायामप्यन्वितमिति ग०, घ० ।

सिद्धे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः । न च घटोऽयमेतच्चादिति सङ्घेतावतिव्याप्तिः, साध्यसन्देह-दशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्ध-वच्चादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्द-त्वादिति विरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः सङ्घे-तुरेव व्याख्यानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावा-दसाधारणो न पृथक्, तथापि पञ्चतादशायां साध्य-तदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम् अन्यथा पक्षत्व-भङ्गप्रसङ्गात् ।

तत्तत्पुरुषेण तदानीं साध्यवक्तव्या निश्चीयमानेभ्यः सर्वेभ्योव्यावृत्तत्वे सति साध्याभाववक्तव्या निश्चीयमानेभ्यो व्यावृत्तत्वं तत्तत्पुरुषं प्रति तदानीमसाधारणमित्यर्थः, तेन शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिर्ना-संग्रहः । न च नित्यव्यावृत्तधर्मवत्सर्वमनित्यं श्रवणमात्रमाह्व-क्षातिमत्सर्वमनित्यमित्यादिधोदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्य-साधारणाव्याप्तिः तादृग्धर्मवत्त्वेन शब्देऽपि साध्यवक्तानिश्चयादिति वाच्यं । तत्तज्ज्ञानान्यत्वेनापि साध्यनिश्चयस्य विशेषणीयत्वादिति भावः । 'न चेति न वेत्यर्थः, 'सङ्घेतौ' सङ्घेतुत्वेन निश्चिते, 'साध्येति, पक्षे साध्यस्य संग्रयदशायामनिश्चयदशायां वा तस्य पक्षमावृत्ति-हेतोरुक्तहेत्वाभासत्वादिति भावः । 'पक्षतादशायां' पक्षे साध्यसंग्रय-सत्त्वदशायां, 'तस्य' साधारणादेः, 'अन्यथा' साध्य-तदभावयोरन्यतरस्य पक्षधर्मिकनिर्णयसत्त्वे ।

अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषेण विपक्षव्यावृत्ति-
रपि तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्य-
तिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात् । न च
संशयकतया दोषत्वं तच्चोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति
वाच्यं । व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं तदभावद्वारा स-
पक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य दोषत्वात् । किञ्च शब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादित्युक्त्वा निवृत्ते तावन्नेदमुद्गाढ्यं न्यूनत्वेनैव
वादिनियहात् तदुद्गाढने वादिनिवृत्तेश्च । न च न्यूनत्वे
तदुपजीव्यं, असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुपन्यासात् ।

स्वमतेन सिद्धान्तयितुं प्राचामत निरस्यति, 'अथेति, 'दोष-
इति उद्गाढ्य इति शेष, 'अनुगुणत्वादिति अधिकरणविशेषान्त-
र्भावेण व्यभिचारग्रह प्रति विरोधितया साधीयव्याप्तिग्रह प्रति
उपयुक्तत्वादित्यर्थ, 'व्यतिरेकितया' व्यतिरेकव्याप्त्युपयोगितया,
विपक्षतया निश्चितेषु हेतोरसत्त्वग्रहे हेत्वभावस्य विपक्षत्वव्यापक-
ताधीसम्भवादिति भाव । 'न चेति, 'संशयकतया' साध्यसंशयक-
तया, 'दोषत्व' असाधारण्येति शेष, 'उभयव्यावृत्तत्वेति सपक्ष-
विपक्षोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादेवेत्यर्थ, 'व्याप्तीति व्याप्तिग्राहक व्यापक-
सामानाधिकरणरूपव्याप्तिविषयक यत्साध्य साधनयो सहचारज्ञान,
'तदभावद्वारा' तत्प्रतिबन्धकद्वारा, 'सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य दोष-
त्वात्', तथाचोभयव्यावृत्तत्वज्ञानत्वेनानुमितौ परामर्शं वा प्रतिबन्ध-
वात्वाभावान्नासौ दोष । ननु प्रमाणादूपणमपि सपक्ष-विपक्षो-

न च व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः, व्याप्ति-पक्षधर्म-
तयोरप्रतिषेधेऽकिञ्चित्करत्वात्, स्वार्थानुमाने च सर्व-
सपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ।

इति श्रीमङ्गलेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असाधारणपूर्वपक्षः ॥*॥

भयव्यावृत्तत्वं दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यवदुपाधिवच्च नियहस्थानत्वादे-
वोद्गाय्यमतमाह, 'किञ्चेति, 'इत्युक्तेति इत्यादिकतिपयावयवमु-
क्तेत्यर्थः, 'निवृत्ते' वादिनीति शेषः, (१) पञ्चावयवोक्त्युत्तरं तदुपन्यासे
तु पर्यनुयोष्योपेक्षणस्य नियहस्थानस्य प्रसङ्ग इति भावः । 'इदं'
सपक्षादिव्यावृत्तत्वं, 'न्यूनत्वेनेति उदाहरणाद्यनुक्त्वा न्यूनत्वेनेत्यर्थः ।
ननूद्गावितेऽपि न्यूनत्वे वादिनः प्रत्यवस्थानात् न तस्य नियहस्थानत्वं
अत-आह, 'तदुद्गावन इति न्यूनत्वस्योद्गावन इत्यर्थः, 'तत्' असा-
धारणं, 'उपजीव्यं', अतस्यैतोरिति न्यायेन तस्योद्गाव्यत्वमित्यर्थः,
समाचोभादिना उदाहरणाद्यनुक्तौ व्यभिचाराच्च तस्योपजीव्यत्वमि-
त्याह, 'असाधारण्येति, 'व्यतिरेकिप्रयोगे' व्यतिरेकव्याप्यन्तभावेण
न्यायप्रयोगे, तदीयोदाहरणस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याबो-
धकतया गृह्यमाणस्य हेतोः साध्याभावीयव्याप्ति-पक्षधर्मताखण्डन-
प्रयुक्तपर्यनुयोष्योपेक्षणस्योद्गावनासम्भवादिति भावः । ननूद्गावनका-
लासम्भवेन मा भूत् परार्थानुमाने सपक्ष-विपक्षोभयव्यावृत्तत्वं दोषः
स्वार्थानुमाने तु स्यात् तत्रोद्गावनस्थानपेक्षणात् अत आह 'स्वार्थेति ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये असाधारणपूर्वपक्षरहस्यं ।

(१) गतिजितमूलशुक्ले 'वादिनि निवृत्ते' इत्येव पाठो वसति ।

अथासाधारणसिद्धान्तः ।

उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावञ्च साधयेत् अविशेषात् अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्य-तदभावात्प्रापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो-
दोषः, सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा, अत्र त्वेकएवेति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्व-

अथासाधारणसिद्धान्तरहस्य ।

‘अर्थात्’, पक्षवृत्तित्वरूपमादाय साध्यवतस्तदभाववतश्च व्यावृत्त-
त्वेन ‘ज्ञात शब्दत्वं’, ‘व्यतिरेकितया’ व्यतिरेक्यनुमानविधया, ‘पक्षे
साध्यं तदभावञ्च’, ‘साधयेत्’ उभयसिद्धान्तुकूल भवेत्, ‘अविशेषात्’
साध्याभाववद्वावृत्तशब्दत्ववत्ताग्रहस्य साध्यवत्तायामिव साध्यवद्वावृत्त-
त्वेन तद्वत्ताग्रहस्यापि साध्याभाववत्तायां साधकत्वाविशेषात्, ‘अन्यथा’
साध्यवद्वावृत्तशब्दत्ववत्ताग्रहस्य साध्याभावासाधकत्वे, ‘पक्षवृत्तित्वा-
नुपपत्तिः’ विपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टस्यापि पक्षधर्मत्वस्य साध्यसाधकत्वा-
नुपपत्तिः, अतः ‘साध्य-तदभावात्प्रापकतया’ साध्य-तदभावसिद्धान्त-
नुकूलपरामर्शविषयतया, ‘स्वार्थानुमाने’, ‘असाधारण’ सपक्ष-
विपक्षव्यावृत्तत्वेन गृहीतो हेतुः, ‘दोषः’ । नन्वेव साध्यौयव्याप्ति-
पक्षधर्मतया गृह्यमाणस्य हेतोः साध्याभावौयव्याप्ति-पक्षधर्मताव-
त्त्वमसाधारणमित्यर्थं तच्च सत्प्रतिपक्षेण चरितार्थं अत आह,

सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावेत्यापकत्वात्
 न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च ।
 यदा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया
 साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धि-
 तया वा तदुद्भावनमपि, लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं
 न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात्, विरुद्ध-

‘सप्रतिपक्ष इति साध्यव्याप्ति-पक्षधर्मतया अगृह्यमाणनिष्ठं साध्या-
 भावीयव्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वं प्रतिपक्षः तथात्वेन गृह्यमाणनिष्ठन्तु
 तदसाधारण्यमतस्तयोर्भेद इत्यर्थः । न चैवंक्रमेण भेदे द्रव्य-
 गुणादिप्रत्येकनिष्ठत्वेनापि साध्याभावीयव्याप्ति-पक्षधर्मत्वादेरधिक-
 चेत्साध्याभावापत्तिः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादिना ग्रन्थकृतैव समाहित-
 त्वादिति भावः । अथास्तु स्वार्थानुमाने साध्य-तदभाववद्वावृत्तत्वं
 प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं तथापि परार्थानुमाने तदुद्भावनं न
 स्यात् साध्याभाववद्वावृत्तत्वांग्रस्य साध्यानुमित्यविरोधित्वात्तदसत्त्वे-
 द्वापत्तिमाह, ‘असाधारणेनेति साध्यवद्वावृत्तपक्षधर्मणेत्यर्थः, अन्व-
 यिहेतुना न्यायप्रयोगस्थले वाच्युक्तोदाहरणोत्तरमेव निरुक्तासाधा-
 रणस्य प्रतिवादिना वक्तुमौचित्यात् तदुपेक्षाप्रयुक्तस्य पर्यनुयो-
 धोपेक्षणात्मकनियमस्यानस्य प्रसक्तिः स्यादतः ‘व्यतिरेकिप्रयोग-
 इत्युक्तं, ‘साध्याभावेति साध्याभाववत्तापहसम्प्यादकत्वादित्यर्थः, ‘प्रति-
 कूलत्वात्’ अनिष्टायाः^(१) साध्यानुमितेरुपयुक्तत्वात्, ‘व्यर्थत्वादित्यस्य

(२) विष्टाया इति घ० ।

मप्यनेनापाधिना असाधारणमेव अन्यथैतद्वगमे
विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असाधारणसिद्धान्तः ॥*॥

दूषकतायामित्यादिः । 'सर्व्वेति सर्व्वत्र पक्षे वर्त्तमानो यः सपक्ष-
व्यावृत्तः साध्यवद्भाववृत्तः तत्त्वमित्यर्थः, तेन साध्यवद्भाववृत्तत्वमात्रस्य
प्रतिपक्षविधया दूषकत्वविरहेऽपि न क्षतिः, 'विपक्षव्यावृत्तत्वमपी-
त्यपिना साधोयव्याप्ति-पक्षधर्मतया गृह्यमाणनिष्ठत्वस्य समुच्चयः,
ननुक्त्वलक्षणन्तु तुरगो गौरयत्वादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तं अत आह,
'विरुद्धमिति, 'अन्यथा' विरुद्धस्यालक्ष्यत्वे, विरुद्धत्वं साध्याभाव-
व्याप्यत्वं, स्वव्यापकसाध्याभावकत्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं
वा तस्याज्ञान इत्यर्थः, तज्ज्ञानन्तु मणि-मन्त्रादिन्यायेन हेतु-
साध्ययोः सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति हृदयं ।

परे तु 'सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वं' पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगित्वं, तस्यैव सप्रतिपक्षविधया दूषकत्वेनासाधार-
ण्यात्, विरोधस्तु हेतु-साध्ययोरसामानाधिकरण्यादिरूपेण व्याप्ति-
ग्रहविरोधितया दोष इति तदज्ञानदशायां निरुक्तस्यासाधारण-
त्वस्य ज्ञानं नानुपपन्नमित्याहुः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये असाधारणसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम् ।

अथानुपसंहारिपूर्वपक्षः ।

अनुपसंहार्यो नासत्सपक्ष-विपक्षः सिद्धसिद्धिवि-
रोधात् । नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केव-
लान्वयिसाध्यकस्य सहेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु
साध्य-तदभाववज्ञामित्वेन साधारणत्वात् अन्यथा
संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात्, सर्वं क्षणिकं
सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थक्यं वा,

अथानुपसंहारिपूर्वपक्षरहस्यं ।

‘असदिति प्रमित्यविषयसपक्षत्वे सति प्रमित्यविषयविपक्षक-
इत्यर्थः, ‘सिद्धीति, सपक्ष-विपक्षयोः सिद्धाववश्यं प्रमितिविषयत्वं
असिद्धौ च कथन्तद्गर्भानुपसंहारित्वमित्युभयथापि व्याघातः ।
‘केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः’ केवलान्वयिधर्मव्यापकपक्षताकः, प-
क्षत्वन्तु साध्यवत्तया सन्दिह्यमानत्वं, असिद्धौर्णलक्ष्यासत्त्वाच्चेदं युक्त-
मित्याशयेनाह, ‘केवलेति सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादेरित्यर्थः,
‘व्यतिरेकिसाध्यकस्येति स्वाश्रयनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिसाध्यकस्येत्यर्थः,
‘साधारणत्वादिति, तथाच सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिकमपि
साधारणत्वेन न सत्त्वमिति भावः । ननु साध्य-तदभाववद्गामित्वं
न साधारण्यं किन्त्वन्यदेव तदाश्रयम् अत आह, ‘अन्यथेति, नि-
षन्धन्यन्मतेनेदं दूषणमिति । न च सर्वमनित्यं विभुत्वादित्यादि-

साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव । न च पक्षान्यसाध्य-
वत्तदन्यदृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्दृत्तित्वं वा
साधारणत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विरुद्धं विशे-
षणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तं । नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-

कमेव लक्ष्यं तस्यापि भागासिद्धत्वेन^(१) विरुद्धत्वेन वा अलक्ष्यता-
दिति भावः । क्षणिकत्वं यदि क्षणद्वयादृत्तित्वे सति विनाशित्वं^(२)
तदा साध्यविशेषणासिद्ध्या^(३) व्याप्यत्वासिद्धिः^(४) । यदि च सर्वान्यत्वं
तदा प्रतिज्ञावाक्यस्यापार्थक्यत्वं^(५) सर्वैः सर्वान्यदत्यन्तयबुद्धेरलौक-
त्वात् । यदि च क्षणद्वयादृत्तित्वमात्रं क्षणिकत्वं तच्च विभुष्येव
प्रसिद्धं पक्षे प्रतिज्ञया बोधनार्हञ्च तदाह, 'साध्यप्रसिद्धौ त्विति ।
उक्तहेतौः साधारणमसहमानः शङ्कते, 'न चेति पक्षान्यस्मिन् वर्तते

(१) सर्वैस्वरूपपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन परममहत्परिमाण-
वत्त्वरूपविभुत्वहेतोरभावात् भागासिद्धिरिति भावः ।

(२) क्षणद्वयादृत्तित्वस्य अदृत्तिगगनादौ सत्त्वात् गगनादे क्षणिकत्व-
वारण्याय विनाशित्वरूपविशेष्यत्वम् ।

(३) साध्यविशेषणासिद्ध्या क्षणद्वयादृत्तित्ववैशिष्ट्यरूपस्य साध्यविशे-
षणस्यासिद्धेत्यर्थः ।

(४) प्राचीनमते साध्यविशेषणासिद्धे व्याप्यत्वासिद्धिमध्ये परिगणित-
त्वात् साध्यविशेषणासिद्धिरित्यनुक्ता व्याप्यत्वासिद्धिरित्युक्तम् ।

(५) यादृशबोधत्वावच्छेदेन नियताहार्यत्वं तादृशबोधार्थप्रयुक्तवाक्यत्वं
अपार्थक्यत्वमिति ।

साध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं, सर्व-
मभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां
पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्यापकत्वात् ।

यः साध्यवत्तदन्यवृत्तिस्तत्त्वमित्यर्थः, तेन पर्वतो वज्रिमान् धूमा-
दित्यादौ पचान्यो यः साध्यवान् तदन्यस्मिन् वर्त्तमाने धूमादि-
हेतौ नातिव्याप्तिः, सर्वं चणिकमित्यादौ च पचान्याप्रसिद्धैव
नातिव्याप्तिरित्याशयः । विरुद्धस्य साधारणमनङ्गीकुर्वतां मते-
नेदं तदङ्गीकुर्वतां मते त्वाह, 'पचातिरिक्तेति पचातिरिक्ते
वर्त्तते यः साध्याभाववद्वृत्तिस्तत्त्वमित्यर्थः, तेन पर्वतः पर्वतान्यो
द्रव्यत्वादित्यादौ पचान्यस्य साध्याभाववत्ताप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिः,
'व्यर्थेति साध्यवदन्यवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् प्रथमे साध्यवहृत्तित्वेन
सहितस्य पचातिरिक्तवृत्तित्वस्य द्वितीये च तन्मात्रविशेषणस्य व्यर्थ-
त्वादित्यर्थः । ननु तुरगो गौरश्वत्वादिति विरुद्धस्य वारणार्थमेव पचा-
न्यवृत्तित्वादिविशेषणं निवेद्यमत आह, 'न चेति, 'उक्तं', 'विरुद्ध-
स्यापि तन्वाज्ञाने साधारणत्वमेवेतिपन्थेन । 'नापीति, 'केवलान्वयि-
धर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं' साध्यवत्तया नियीयमानताशून्यपक्षकत्वं, तच्च
घटः प्रमेयो वाच्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया भ्राम्यमाणे
सङ्केतावतिव्याप्तमतः मद्यन्तं, तावन्मात्रस्य पर्वतो वज्रिमान् धूमा-
दित्यादावन्वयव्याप्तिमत्तया शृङ्गमाणे गतमतो विशेष्यत्वं, भवं
वज्रिमान् धूमान् द्रव्यत्वात् जनन्यादा इत्यादयस्तु सङ्केत-साधारण-

अथ पञ्चातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्यः यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानुमानवच्च सङ्घेतुरेवेति चेत् । न । तत्रैव सङ्घेतावतिव्याप्तेः सर्वस्य

विरुद्धाः पक्षतादृशायां लक्ष्याएवेति भावः । 'अव्यापकत्वादिति अत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वाभावेन सत्यन्तार्थस्य तत्रासत्त्वादिति भावः ।

'अथेति, पक्षे तदतिरिक्ते चाप्रतीतोऽनिश्चितो व्याप्तिग्रहानुकूलः सहचारो यस्य सोऽनुपसंहार्य इत्यर्थः, तादृशः सहचारः साध्य-साधनयोरन्वये व्यतिरेके चाविशिष्ट इति तदेकतरग्रहेऽपि नानुपसंहारिता । ननु पक्षभिन्नाप्रतीतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारकत्वमित्येवास्तु छतं पक्षाप्रतीततादृशसहचारकत्वदलेन इत्यत आह, 'यदि चेति, 'कथञ्चित्' तदुपनयादिवशेन, 'सङ्घेतुरेवेति, तथाच तदारणार्थमेव पक्षाप्रतीतसहचारकत्वदलमिति लक्षणहतामाशयः । 'पञ्चातिरिक्त इत्यस्य पक्षादन्यस्मिन् इत्यर्थं सङ्कलय्य दूषयति, 'तत्रैवेति पक्षे गृहीतव्याप्तिके इत्यर्थः । पक्षे तदतिरिक्ते चेत्यर्थ-करणे दोषमाह, 'सर्वस्येति, येन रूपेण पक्षता तदवच्छिन्नान्यत्वं न पञ्चातिरिक्तत्वं प्रमेयत्ववत्सर्वमनित्यं वाच्यत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः, परन्तु येन रूपेण पक्षत्वं तदाश्रयस्य प्रत्येकभेदकूटवत्त्वं तच्च सर्वत्वावच्छिन्नभेदस्य सत्त्वेऽपि अप्रसिद्धमेवेति भावः । अयानिश्चित-

पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः, असाधारण-विरुद्धयोरति-
व्याप्तेश्च दूषकतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च । न च दूषकता
अनैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम् । अर्थगत्या
व्यर्थविशेषणत्वात् । नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वं

व्याप्तिग्रहाकूलमहचारसामान्यकत्वमात्रं वाच्यं अत आह, 'असाधा-
रणेति, असाधारणः निश्चितसाध्यवद्भावात्तः शब्दः प्रमेयः शब्द-
त्वादित्यादौ व्यतिरेकमहचाराद्यहदशायां अतिव्याप्तिरेवं विरुद्धे
तुरगो गौरश्वत्वादित्यादावपि । ननु तदुभयं लक्ष्यमेव साध्यवत्तया
सन्दिग्धमानविश्वकत्वादेर्दूषकतायामनुपयोगेनाकिञ्चित्करत्वादाह, —
'दूषकतायामिति, 'दूषकतायां' हेत्वाभासतायां, 'व्यर्थविशेषणत्वात्'
अनुपयोगित्वात् अगृहीतमहचारकत्वादिज्ञानस्थानुमितिं प्रत्यविरो-
धितया तस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति फलितार्थः । अथागृहीतम-
हचारकत्वस्य ताद्रूप्येण बुद्धेरनुमित्यविरोधित्वेऽप्यनैकान्तिकत्वप्रका-
रेण बुद्धेस्तथात्वादेव तस्य हेत्वाभासत्वं पर्यवस्यतीत्याशङ्क्य^(१) निरा-
चष्टे, 'न चेति, 'अर्थगत्येति व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्व-
लक्षणस्थानैकान्तिकत्वपदार्थस्थार्थगत्या तादृशरूपस्यापि दूषकताया-
मनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । विप्रतिपत्तिविषयत्वं साध्यवत्तया सन्दिग्ध-
मानत्वं तन्मात्रवृत्तित्वं यदि सकलतद्दृष्टित्वं तदाह, 'केवलेति,

(१) मेत्प्यतीत्याशङ्क्येति घ० ।

केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्था-
भावादिति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे अनुपसंहारिपूर्वपक्षः ॥०॥

केवले हेतुना विनाकृते अन्वयि मन्दिह्यमानत्वेनान्वितं साध्यं यस्य
तादृशं सर्वमनित्यं द्रव्यत्वादित्यादिहेतावव्याप्तिरित्यर्थः, 'अति-
व्याप्तिरिति पाठे शब्दः प्रमेयत्ववाननित्यो वा शब्दत्वादित्यादौ
केवलान्वय्यादिसाध्यके अतिव्याप्तिर्बोधा, यदि तु साध्यवत्तया
अमन्दिह्यमानव्यावृत्तमेव तन्मात्रवृत्तित्वं तदाह, 'सर्वस्येति,
'पक्षत्वे' मन्दिह्यमानत्वे ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये अनुपसंहारिपूर्वपक्षरहस्यं ।

अथानुपसंहारिसिद्धान्तः ।

उच्यते । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावे यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी, स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्य-साधन-

अथानुपसंहारिसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘व्याप्तिग्रहेत्यादि, ‘यचेति व्याप्तिग्रहान्वयि, तथाच यद्वर्त्मिक-व्याप्तिग्रहे ‘अनुकूलानां’ विशिष्टानां, एकस्यान्यत्र धर्मिणि ‘उपसंहारस्य’ वैशिष्ट्यस्य, अभावः सहेतुरनुपसंहारी, यादृशहेतुधर्मिक-प्रकृतसाधीयव्याप्यवगाहिता यदग्ने यन्निरूपिता तस्य तदभाववत्त्वं, तद्वर्त्मिक-तद्व्याप्तिग्रहविरोधि रूपवत्त्वं वा तादृशहेतौ अनुपसंहारित्वमिति फलितार्थः, कालवान् गगनात् इत्यादौ साधिकरणदेः साधीयत्वाद्यभावः, कालशून्यं गगनाभाववत्त्वादित्यादौ साधिकरणदेः साध्याभावीयत्वादिविरहः सुलभो लक्ष्यः । न च साध्य-साधनयोर्विशेषणसिद्धावतिव्याप्तिः, प्रकृतसाध्य-साधनपदाविरोधित्वेनापि तादृशरूपस्य क्वचिद्विशेषणीयत्वात् । अथाच यद्यन्वयव्याप्तिग्रहो निवेगितः तदा व्यतिरेकप्रयोगे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यतिरेक-व्याप्तिघटकयोरेकदलेऽपरदलाभावस्य हेत्वाभामान्तरतापत्तेः अत-आह, ‘स चेति, वागशब्दः ममुञ्जये, स व्याप्तिग्रहोऽन्वयेन व्यतिरेकेण च निविष्ट इति शेषः । ननु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ कुतो-

साहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहा-
रित्वेनेष्टत्वात् केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्व-
मभिधेयं प्रमेयत्वादिति सङ्घेतौ न केवलान्वयी पक्षता-
वच्छेदको निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् विप्रतिपत्त्या

नान्वयव्याप्तिधी निरुक्तस्थानुपसहारित्वस्य हेत्वाभासान्तरस्य च
तत्रामत्नेन प्रतिबन्धासम्भवादत आह, 'सर्वस्येति, 'पक्षे' सन्दिग्ध-
साध्यकत्वे, 'दृष्टान्ताभावादित्यस्य न व्याप्तिपक्ष इत्यादि, तथाच
साध्य-साधनयो सहचारनिश्चयाभावप्रयुक्त एव तत्राश्वयव्याप्यस्यो
न तु हेत्वाभासप्रयुक्त इति भाव । सहचारानिश्चयद्वाराऽनुप-
सहारित्वस्य दूषकत्ववादिना प्राचामपि सर्वपक्षकत्वं न तस्य दूषक-
ताया तन्त्रमित्याह, 'घटोऽमित्य इत्यादिना, 'इष्टत्वात्' इत्यस्य
प्राचैरित्यादि, अस्माकन्तु साध्याभाववद्भ्रामित्वेन तस्य साधारण-
त्वमेवेति भाव । दूषणौपधिकमनुपसहारित्व निरुक्त्य व्यवहारौप-
धिकं तदाह, 'केवलेति, केवलान्वयिधर्माण 'अवच्छिन्न' व्यापक, 'पक्षे'
साध्यवत्तया सन्दिग्धमानत्वं यत्र तत्त्वमर्थ, अवच्छिन्नान्तस्य व्याहृ-
त्तिमाह, 'सर्वमित्यादिना, 'सङ्घेतौ' सङ्घेतुत्वेन निर्णीयमाने, 'न
पक्षतावच्छेदक' न साध्यवत्तया सन्दिग्धमानत्वस्य अनतिरिक्तवृत्ति,
'निश्चितेति साध्यवत्तया निश्चितवृत्तित्वादित्यर्थ, 'विप्रतिपत्त्या'
सर्वमभिधेय न वेत्याकारिकया, 'पक्षे' सर्वस्य साध्यवत्तया
सन्दिग्धमानत्वे, 'अनुपसहार्येति अनुपसहारित्वेन व्यवहार्यमे-
वेत्यर्थ । ननु गगनशान् इत्यत्रादित्यादौ वृत्तिमत्त्वशून्यसाध्यके

साध्यानिश्चयदशयां पक्षत्वे तदनुपसंहार्यैव व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशयामिदं दूषणं तद्वगमेऽपि साधारणसङ्कर एव, एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाद-दोषः, घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव ।

साध्याभाववद्भावमित्येव साधारणभाववद्वृत्तिसिद्धिः तेन सङ्करान्नाधिकरणस्य साध्याभाववद्वृत्तिसिद्धिरिति पृथग्दोष इत्यत आह, 'व्यतिरेकीति वृत्तिमत्त्वव्यतिरेकवत्साध्यक इत्यर्थः, 'इदं' व्याप्ति-यद्वास्तुकेत्यादिना उक्तमनुसंहारित्वं । ननु वक्त्रिमान् गगनादित्याद्यवृत्तिहेतौ साध्यव्यभिचारित्वविशिष्ट-साध्यसामानाधिकरणरूपस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्य वा विरुद्धरूपव्याप्यत्वासिद्धिरावश्यकैति तथा सङ्करान्नाधिकरणस्य हेतुत्वसाध्याभाववद्वृत्तिसिद्धिरिति पृथक् दूषणमत आह, 'एवमिति, 'अयं' अधिकरणादौ हेतुत्वसाध्यभावः, 'व्यभिचारवदिति वृत्तिमद्हेतौ साध्याभाववद्भावमित्येव इत्यर्थः, 'उपजीव्यत्वादिति, अयं हेतुत्वसाध्यत्वः स्वाभाववदधिकरणसामान्यकत्वादित्यादिक्रमेणानुपसंहारित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः । ननु घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यत्र स्वाध्यापकसाध्यकत्वेनानुपसंहारिणि व्यवहारौपयिकस्यानुपसंहारित्वस्याव्याप्तिः तत्रत्यपक्षतायाः केवलान्वयिधर्मावच्छेद्यत्वाभावात् अत आह, 'घटाकाशेति, 'विरुद्धमेवेति

एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तमुपजीव्यत्वादिति ।

इति श्रीमद्भ्रजेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे अनुपसंहारिसिद्धान्तः ॥५॥

अनुपसंहारित्वव्यवहारविहङ्गमेवेत्यर्थः, तथाच व्यवहारौपयिकनिरुक्तावन्नक्ष्यमेव तदिति भावः । 'एतेनेति 'निरस्तमित्यनेनान्वयः, अनुपसंहारित्वस्य दोषरूपस्य 'प्रतिसन्धाने' निश्चये, यद्यनुपसंहारित्वाग्ने भ्रमलज्ञानादिवशात् हेतौ व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः, 'तदानुमितिरेवेति, तथाचानुमित्यविरोधित्वादनुपसंहारित्वस्य हेलाभासत्वायोग इति भावः । 'तदभावे' व्याप्तिग्रहस्याभावे, 'व्याप्यत्वासिद्धिरेव', अनुमित्यनुत्पत्तिप्रयोजिका न त्वनुपसंहारित्वमिति भावः । 'उपजीव्यत्वादिति व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्युपजीव्यत्वादित्यर्थः, तथाचानुमितिर्विरोधित्वं न हेलाभासत्वं साधारणाद्यव्याप्तेः किन्तु अनुमितेस्तदुपजीव्यज्ञानस्य चान्यतरविरोधित्वं तच्चानुपसंहारित्वेऽप्युच्यते इति भावः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये अनुपसंहारिसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णं ॥

अव्यभिचारग्रन्थः समाप्तः ॥०॥

अथ विरुद्धपूर्वपक्षः ।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः संयोगादिसाध्यके सङ्घेतावतिव्याप्तेः । नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम्, इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः, किन्तु साध्यासमानाधि-

अथ विरुद्धपूर्वपक्षरहस्यम् ।

‘साध्याभावव्याप्य इति, स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्याभावकत्वसत्र साध्याभावव्याप्यत्वं न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्याभावकत्वं ‘संयोगादिसाध्यक इत्यादिवक्ष्यमाणदूषणासङ्गतेः । ‘साध्यवन्निष्ठेति साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी यो धर्मस्तद्व्याप्यत्वं तदवच्छिन्नान्योन्याभाववदवृत्तित्वमर्थः, अस्ति च गोलवान् अथवादित्यादौ गोलवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनोऽथवादेर्निरुक्तव्याप्यत्वमथवादाविति लक्षणमन्वयदति भावः । पूर्वोक्तदूषणसत्त्वेऽप्यधिकं दोषमाह, (१) ‘इदमिति, ‘संयोगादिव्याप्य इति द्रव्यत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगिनः संयोगादेर्याप्ये गुणवत्त्वादावित्यर्थः, साध्यवन्निष्ठत्वं यदि साध्यवति निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं विवक्ष्यते तदा तु नायं दोष इत्यवधेय । ‘साध्यासमानाधिकरणेति,

(१) तथाच एतन्नक्षणेऽपि संयोगी इत्यत्वादित्यादौ संयोगवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनः संयोगादेर्निरुक्तव्याप्यत्वस्य इत्यत्वहेतौ सत्त्वात् प्रतियोगिदिति भावः ।

करणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो
वा, साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावाभाव-

साध्यासमानाधिकरणत्वं अत्र साध्यानधिकरणवृत्तित्वं अधिकरण-
भेदेन संयोगाद्यभावस्य भिन्नतया च संयोगादिसाध्यकसङ्घेतौ
नातिव्याप्तिः, न तु साध्याधिकरणवृत्तित्वं तत् अधिकरणभेदेन
संयोगाद्यभावस्य भिन्नताभ्युपगमादेव संयोगी गुणत्वादित्यादावव्या-
प्तिविरहेऽपि^(१) साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः साध्याधिकरणवृत्तित्वस्यैव
सम्यक्तात् । न चैवमपि साध्यपदवैयर्थ्यं साध्यानधिकरणवृत्त्वभाव-
व्याप्यत्वस्यैव सम्यक्तात् भावभिन्नाभावस्य घटकतया साध्यानधि-
करणवृत्तिद्रव्यत्वादिव्याप्यत्वमादाय सङ्घेतौ नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।
साध्यानधिकरणवृत्त्याकाशाभावव्याप्यत्वमादाय सङ्घेतावतिप्रसङ्गात्
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व-तद्वाधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासा-
भावेनाकाशाद्यभावस्याधिकरणभेदेन भेदाभावादिति भावः ।
अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभावादाह, 'साध्यवदिति, अन्यो-
न्याभावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् न संयोगादिसाध्यकसङ्घेतावति-
व्याप्तिरिति भावः । ननु अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमेऽपि
प्रथमलक्षणमसङ्गतं द्रव्यत्वाभाववान् पृथिवीलादित्याद्यभावसाध्यक-

(१) अधिकरणभेदेनाभावस्य भिन्नत्वानभ्युपगमे संयोगाभावस्य संयोगा-
धिकरणावृत्तित्वाभावेन संयोगी गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः तदभ्युपगमे
च गुणवृत्तिसंयोगाभावस्य संयोगाधिकरणावृत्तितया तमादाय
लक्षणसमन्वय इति समुदिततात्पर्यम् ।

साधारणं तेनाभावे साध्येऽभावाभावस्य भावत्वेऽपि
नाभ्याप्तिः अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन
भावभिन्न एव वा । न च भावत्वेनोपपत्तौ किमधिके-

विरुद्धेऽप्येते तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्या-
प्रसिद्धेः तादृशस्य द्रव्यत्वादेर्भावत्वादित्यत आह, 'साध्याभावत्वमिति
'साध्यविरोधित्वमात्रमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वमात्रमित्यर्थं', यथाश्रुते साध्यासमानाधिकरणपदवैयर्थ्यापत्ते साध्य-
विरोधिव्याप्यत्वस्यैव सम्यक्त्वात्^(१) मात्रपदादभावत्वथवच्छेद । न च
साध्यप्रतियोगिकत्वमेव साध्याभावत्वमुच्यता किं साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्यन्तेनेति वाच्यं । साध्याकाशोभयाद्यभाव-
मादाय सद्देतावतिप्रसङ्गापत्तेरिति ध्येयम् । 'अभावाभावस्येति
साधीभूताभावप्रतियोगिकस्येत्यर्थं, 'अभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेति
अभावात्मकप्रतियोगिनिरूप्यत्वविशिष्ट इत्यर्थं, वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थ-
त्वात् एतच्च स्वरूपकथनम् । 'बाधक विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थं,
'अभावप्रतीते' द्रव्यत्वाद्यभावाभावेऽभावत्वप्रकारकप्रतीते प्रमात्वा-
दिति भावः । भावस्वरूपत्वे सा प्रतीतिः प्रमा न स्यात् अभावत्वस्य
भावव्यावृत्तधर्मविशेषत्वादित्यभिमानः । ननु गौरवमेव बाधक
किञ्चाभावत्व न भावव्यावृत्तोर्धर्मं किन्तु भावाभावसाधारणोऽखण्डो-
र्धर्मविशेष इत्यत आह, 'अन्यथेति गौरवभौत्या द्रव्यत्वाद्यभावाभावे-

(१) साध्यविरोधिपदेनैव साध्यासमानाधिकरण्यत्वात् सातत्वेऽपि
साध्यासमानाधिकरण्यस्य वैयर्थ्यामिति भावः ।

नेति वाच्यं । बाधकं विना अभावप्रतीतेः प्रमात्वात्
अन्यथा अत्यन्ताभावान्योन्यभावयोरप्रसिद्धिः ।

अथ साध्य-हेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः

ऽभावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वाभ्युपगमेऽभावत्वस्य भावाभावसाधारणधर्मविशेष-
त्वाभ्युपगमे वा इत्यर्थं, 'अत्यन्तेति तत्तदधिकरणविशेषत्वेनैव
तदुभयप्रतीते सम्भवादिति भावः (१) । ध्वस-प्रागभावयोरधिकरण-
स्वरूपत्वे इहेदानीमुत्पन्नो घटध्वस इहेदानी विनष्टो घटप्रागभाव-
इत्यादिप्रतीतेरसम्भवात् तदुभयपरित्यागः (२) ।

केचित्तु ध्वस-प्रागभावयोरधिकरणस्वरूपत्वे घटसत्त्वदशायामपि
तदुभयप्रतीत्यापत्तिं तदानीमप्यधिकरणसत्त्वात् अतस्तदुभयपरि-
त्यागः । न चैव घटात्यन्ताभावादेरपि अधिकरणस्वरूपत्वे घटाप-
सारणदशायामिव घटसत्त्वदशायामपि तदप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं ।
अत्यन्तान्योन्याभावपदस्य द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकात्यन्ताभाव तदव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावपरत्वादित्याहुः ।

'अयेति, 'विरोधे' निरुक्तविरोधज्ञानदशायाम्, 'साध्यसत्त्वे'
साध्यज्ञानसत्त्वे, 'हेत्वसिद्धि' हेतुमत्त्वज्ञानाभाव, तद्वत्ताज्ञानसत्त्वे

(१) अभावत्वस्य भावसाधारणत्वाभ्युपगमे अतिरिक्ताभावकल्पनापेक्षया
लाघवेन तत्तदधिकरणयोरेवाभावत्वकल्पनाया व्यौचित्यमिति तात्पर्यं ।

(२) तथाच ध्वस प्रागभावयोरधिकरणस्वरूपत्वे घटध्वसस्य स्वाधिकरणा
त्नककपालस्वरूपतया इहेदानीमुत्पन्नो घटध्वस इति प्रतीतेरस-
म्भवं कपालस्य प्रागुत्पन्नत्वेन इदानीमुत्पन्नत्वाभावादिति भावः ।

हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः । न च प्रमाणान्तरेण
साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यं । विशेष-
णवैयर्थ्यादिति चेत् । न । हेतोः पक्षे साध्याभावा-
पस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन
दोषत्वात् । ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार एव
दोषो न तु तन्नियतत्वमपि गौरवात् असाधकत्वे

तद्विरुद्धधर्मवत्त्वज्ञानासम्भवादित्यभिमान । 'हेतुसत्त्वे' हेतुमत्ता-
ज्ञानसत्त्वे, 'साध्याभावसिद्धौ' साध्याभावसिद्धौ सत्या, 'बाध' अनु-
मितिबाध, तथाच किं निरुक्तविरोधज्ञानस्य पृथग्दोषत्वेनेति
भाव । ननु तद्धेतुकविशिष्टबुद्धौ तद्धेतुजन्यबाधज्ञानमेव प्रतिबन्धक
न तु तद्धेतुजन्यबाधज्ञानमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'न चेति, 'प्रमा-
णान्तरेण' प्रमाणान्तरेणैव, 'बाध' तद्धेतुकानुमितिबाध, 'विशे-
षणेति बाधज्ञानस्य प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावे हेतुविशेषजन्यत्वा-
जन्यत्वविशेषणस्य गौरवापत्तिभ्यां अप्रयोजकत्वादित्यर्थ । 'हेतोरिति
पञ्चमी हेतुतदित्यर्थ', 'साध्याभावोपस्थापने'^(१) इति पाठः, 'विरोध-
स्यैव' इत्येवकारो भिन्नक्रमे, 'उपजीव्यत्वेन' इत्यनन्तर द्योष्य
तथाच पक्षे निरुक्तविरोधविशिष्टहेतुमत्ताज्ञान बाधनिश्चयसाम-
यौविधया अनुमितिप्रतिबन्धक । न च विशिष्टबुद्धौ बाधनिश्चयस्य
प्रतिबन्धकतावग्रकाले तात्साम्य्या अपि तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव-

(१) साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपीति कश्चिज्जितमुक्तमुक्तपाठः ।

व्यर्थत्वाच्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसह-
चरितस्य वा गमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति
येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न

इति वाच्य । बाधनिश्चयोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्धिवारणाय तत्सा-
म्य्या अपि प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात् ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावस्य^(१)
केवल पूर्ववर्त्तितयैव हेतुत्वात् अन्यथा विना सिषाधधिषामनु-
मिति कापि न स्यादिति भाव । क्वचित्तु 'साध्याभावानुपस्था-
पनेऽपीति पाठ, तत्र यदा पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्तापरामर्गरूप
सम्प्रतिपक्षोवर्त्तते साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरोधविशिष्टहेतुमत्ताज्ञा-
नश्च पक्षे वर्त्तते तदा प्रकृतहेतुना पक्षे साध्याभावज्ञानविरहेऽपी-
त्यर्थ, 'उपजीव्यत्वेनेत्यस्य च साध्यानुमित्युत्पाद प्रत्युपजीव्यत्वेने-
त्यर्थ', इति ध्येयम् । तदेतत् साम्प्रदायिकमत दूषयति, 'नन्विति,
'साध्याभावसम्बन्ध' साध्याभावसमानाधिकरणोहेतु, साध्याभावस्य
सम्बन्धो यत्रेति व्युत्पत्ते, 'दोष' दोषपदवाच्य 'तन्नियतत्वम-
पीति साध्यासमानाधिकरणत्वे सति साध्याभावसमानाधिकरण-

(१) ननु बाधनिश्चयाभावस्य कार्यसहचरितया कारणत्वकल्पनेनैव बाध
निश्चयोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्धिवारणसम्भवे स्यातन्त्रेण बाधनिश्चय
सामय्या प्रतिबन्धकत्वकल्पन किमर्थमित्यत आह, ज्ञानरूपप्रति
बन्धकाभावस्येति, तद्यथा ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसह
चरितया कारणत्वाङ्गीकारे अनुमिति प्रति सिद्धभावस्यापि तथैव
कारणत्वप्रसङ्गा विनानुमित्या कुचाप्यनुमितिनं स्यादिति भाव ।

चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षवृत्तित्वं न विशेष-
णम् असाधारणाद्यव्याप्तेः साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्व-
सहितमिति वाच्यं । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात्

रूपतन्त्रियतत्वाश्रयोऽपीत्यर्थः, तस्य नियतत्व यत्रेति व्युत्पत्तेः, 'गौर-
वादिति गौरवेण तत्र व्याप्तिज्ञानस्यानुमितेर्वा प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कलविरहादित्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्याधि-
करणत्वं न दोषत्वघटक अपि तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूप तच्च
गौरवेऽपि सम्भवतीत्यत-आह, 'असाधकत्व इति साध्य इति श्रेयः,
'वैयर्थ्यादिति^(१) साध्यासहचरितत्वदस्यवैयर्थ्यादित्यर्थः, तथाचासाध-
कतासाधकत्वस्य दोषत्वव्यापकतया तदभावाच्च तस्य दोषत्वसम्भव
अतएव पूर्वोक्तसामान्यलक्षणमपि केवलं न दोषपदप्रवृत्तिनिमित्त
अपि तु असाधकतासाधकत्वविशेषितमिति भावः । ननु केवलं
मसाधकतासाधकत्वं न दोषत्वव्यापक अपि तु असाधकतासाधक-
त्वाशक्तिविशेषोद्भायकत्वान्यतरत्वं, तच्च तच्च वर्तते एव इत्यत-
आह, 'न चेति, 'साध्यासहचरितस्य' साध्याभावसहचरितत्वे मति
साध्यासहचरितस्य, 'गमकत्वभ्रमरूपायामिति गमकताया प्रयोज-
कतारूपाया व्याप्तेर्भ्रमरूपायामित्यर्थः, 'न व्यर्थविशेषणता' सासाध-
कतासाधने व्यर्थविशेषणता दोषत्वविघटिकेति श्रेयः । एतच्चापातत

(१) मूले 'व्यर्थत्वात् इत्यत्र 'वैयर्थ्यात्' इति कस्यचिन्भूकउक्तकस्य
पाठोऽनेन पाठधारणेनानुभूयते ।

अधिकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्य, विपक्ष-
गामित्वेनात्रैव तदन्तर्भावात् । अथानैकान्तिके विपक्ष-
सम्बन्धो न दूषकतावीजम् असाधारणाद्यव्याप्तेः ।
न च तत्रान्यदेव वीजं, हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति

अभिचारिणि अथभिचाराग्रे भ्रम निरुक्तविरुद्धे तु सामानाधि-
करणाग्रे भ्रम इत्येवाशक्तौ विशेषसम्भवात् । वस्तुतस्तु बाधविशिष्ट-
अभिचारादिवत् विशिष्टान्तरघटितत्वात् दोषत्वसम्भव इत्येव तत्र ।
'विपक्षवृत्तित्वे' न विशेषणमिति तादात्म्यसम्बन्धेन विपक्षवृत्तिहेतु-
मान् य सोऽनैकान्तिक इति नानैकान्तिकसामान्यलक्षणमित्यर्थ,
'असाधारणेति व्याप्यसङ्कीर्णासाधारणाद्यव्याप्तेरित्यर्थ, 'सपक्षवृत्तित्व-
सहितमिति विपक्षवृत्तित्वे सति सपक्षवृत्तित्वविशिष्ट साधनमि-
त्यर्थ, तथाचानैकान्तिकसामान्यलक्षणस्य साधारणलक्षणस्य चाव्या-
प्यतया साध्याभावसमानाधिकरणोहेतुरेव विरोधोवाच्य न तु
साध्यवदवृत्तित्वाग्रेऽपि निवेशनीय इति भाव । 'अधिकस्य' सपक्ष-
वृत्तित्वाग्रे, 'व्यर्थत्वादिति दूषकतायामनुपयोगित्वादित्यर्थ ।

ननु नेद दूषकताप्रयोजक रूपमपि तु साधारणव्यवहारविषय-
तावच्छेदक तथाच विरुद्धवारणाय तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह, 'न
चेति, 'तदन्तर्भावात्' विरुद्धस्यान्तर्भावात् तथाच विपक्षगामित्व-
मादाय साधारणव्यवहारस्य विरुद्धेऽपि सत्त्वात् नेद साधारणव्यव-
हारविषयतावच्छेदकमपीति भाव । ननु विरुद्धे साधारणव्यवहारो

(१) विपक्षगामित्वमिति कचिद्विहितमूलपुस्तकपाठ ।

चेदक्षु तावदेवं तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्र-
लेप एव ।

अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारणस्य व्यव-
च्छेद्यत्वात् । नाप्यसाधकतानुमितौ, एतस्यापि व्याप्य-

भाक्तः अन्यथा तत्साधारणं सव्यभिचारविभाजकतावच्छेदकमेव
दुर्वचमित्यभिप्रायेणागङ्गते, 'अथेति, 'न दूषकतावीजं' न विरुद्ध-
साधारणं दुष्टतावीजं न विरुद्धसाधारणं दुष्टविभाजकतावच्छे-
दकमिति यावत्, 'असाधारणेति व्याप्यसङ्कीर्णसाधारणाद्यव्याप्ते-
रित्यर्थः । 'तत्र' व्याप्यसङ्कीर्णसाधारणादौ, 'वीजं' विभाजकता-
वच्छेदकं, 'हेत्वाभासाधिक्येति हेत्वाभासविभाजकतावच्छेदकाधि-
क्येत्यर्थः, 'साधारणे' साधारणमात्रस्य, 'विरुद्धप्रवेशः' विरुद्धमध्ये
प्रवेशः, तथाच साध्याभावसमानाधिकरणहेतोरेव विरुद्धत्वे द्रव्यं
सत्त्वादित्यादिमाधारणमात्रे विरुद्धव्यवहारापत्तेरिति भावः ।

'विरुद्धलक्षण इति विरुद्धस्य इतरभेदानुमान इत्यर्थः, 'न
व्यर्थत्वमिति साध्याभावव्याप्यत्वघटकस्य साध्यासहचरितत्वदलस्य न
व्यर्थत्वमित्यर्थः, 'साधारणस्य' साध्यसमानाधिकरणसाधारणस्य ।
'असाधकतानुमिताविति, विद्यमानापि व्यर्थता नासाधकत्वसाध-
कत्वविघटिकेति शेषः, 'एतस्यापीति केवलसाध्याभावसमानाधिक-
रणत्वत्रत् साध्यासहचरितत्वे मति साध्याभावसहचरितत्वरूपसाध्या-
भावव्याप्यत्वसाध्यसाधकताव्याप्यत्वादित्यर्थः, व्यर्थविशेषणस्य व्याप्य-
विघटकत्वादिति भावः । सत्त्वं वञ्जितान्मीलधूमादिस्थादावपि

त्वात्, नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्वेवेति न स्वार्थानु-
माने दौषः परस्य तु व्यर्थत्वमधिकं । न च विरुद्धत्वा-
दित्यत्र शब्दाधिक्यमिति, तन्न, अर्थोहि लिङ्गं, न च
व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिः, गौर-
वादिति वक्ष्यते, न चार्थगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र

व्यर्थविशेषणता दोषो न स्यादित्यत्र इष्टापत्तिमाह, 'नीलेति ।
नन्वेव कथायां परप्रयुक्तहेतौ व्यर्थविशेषणता निग्रहस्थान न स्यादि-
त्यत आह, 'परस्येति कथाया परप्रयुक्तसाधनस्येत्यर्थ, 'अधिक'
अधिकाख्यनिग्रहस्थानान्तर्गत । नन्वेव विरुद्धत्वेनासाधकतासाधने-
ऽप्यधिकेन निग्रहापत्तिरित्यत आह, 'न चेति, 'अर्थोऽस्तीति, 'अर्थ'
साध्याभावव्याप्यत्वरूप विरुद्धत्वशब्दस्यार्थ, 'लिङ्ग' लिङ्गत्वेनाभिमत
व्याप्यत्वेनाभिमतमिति यावत् । 'अर्थगत्येति विरुद्धशब्दार्थं साध्या-
भावव्याप्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वेऽपीत्यर्थ, 'उद्भावनेति विरुद्धशब्दार्थ-
विवेचनात् प्राक् तस्योद्भावनाशक्यत्वमित्यर्थ, तत्पूर्वं तदुद्भावने
वादिना विरुद्धशब्दस्यार्थान्तरकरणे निरनुद्योग्यानुयोगापत्तेरिति
भाव । 'आवश्यकतद्विवेचन इति अर्थविवेचनस्यावश्यकतयेत्यर्थ,
तदुत्तरमेवेति शेष । व्यर्थत्वमधिकमिति प्रागुक्त दूषयति, 'हेत्विति,
अवधारणार्थकचकाराद्व्यर्थत्वव्यवच्छेद, 'अधिक' अधिकाख्यनिग्रह-
स्थान, 'कृतकर्तव्यताया इति हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाविवक्ष्य-
द्विरूपस्य द्वितीयहेतो कर्तव्यस्य प्रथमेनैव कृतस्येत्यर्थ । 'विशिष्ट-

उद्भावनाशक्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य
शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्विती-
यस्य कृतकर्तव्यताया दुर्घटवीजत्वात् । न च नीलधू-
मादित्यादौ विशिष्टकर्तव्यमन्येन केनापि कृतं, धूमव-
त्त्वादित्यनेनैव कृतमिति चेत् । न । तथानुपन्यासात्
अन्यथा नीलानन्वयापत्तेः ।

अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसह-
चारी विरुद्धः अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमानं

कर्तव्यमिति हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाविषयसिद्धिरूपविलक्षणक-
र्तव्यमित्यर्थः, 'तथानुपन्यासादिति धूमादितिभागेन प्रथमं धूम-
ज्ञानज्ञाप्यो वक्त्रित्यन्वयबोधजननादित्यर्थः, 'अन्यथा' धूमादि-
भागेन प्रथमं तादृशान्वयबोधजनने, 'नीलानन्वयेति धूमेन समं
नीलानन्वयापत्तेरित्यर्थः, धूमपदस्य जनितान्वयबोधजनकत्वेन निरा-
काङ्क्षादिति भावः ।

केचित्तु^(१) 'तथानुपन्यासादिति केवलधूमहेतुत्वस्य प्रतिज्ञा-
वाक्यार्थान्वये तत्तात्पर्येणैव नीलधूमवत्त्वस्यानुपन्यासादित्यर्थः, 'अन्य-
येति तत्तात्पर्येणैव तस्योपन्यास इत्यर्थः इत्याहुः ।

'साध्यानवगतेति साध्यमहपरितत्वेनानिश्चितत्वे मतिं साध्या-
भावमहपरित इत्यर्थः, 'अन्यथा' साध्याभावव्याप्यस्यैव विरुद्धत्वे,

न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् । न च तत्साधारणं, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति-
प्राहुः । तन्न । विपक्षगामित्वं दूषकताप्रयोजकमित्युक्त-
त्वात् । अत एव व्यभिचरितो व्यतिरेक्यनैकान्तिक एव ।

नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा, साध्या-
भावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवद-

‘सपक्षासत्त्वादिति निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वादित्यर्थ, निश्चितसाध्य-
वदवृत्तित्वे सति साध्याभाववदवृत्तेरेव साधारणत्वादिति भावः ।
‘साधारणातिव्याप्तिरिति द्रव्य सत्त्वादित्यादिसाधारणातिव्याप्ति-
रित्यर्थ, ‘विपक्षगामित्वमिति, ‘दूषकताप्रयोजक’ साधारणरूपो
दोष, तथाच तद्वदिततया विशिष्टो न दोष इति भावः । ननु यदि
तादृशविशिष्टो न विरोधस्तदा तदाशयस्य हेतौ कुत्रान्तर्भाव-
इत्यत आह, ‘अत एवेति ‘व्यभिचरित’ साध्याभावसहचरित,
‘व्यतिरेकी’ अनवगतसाध्यसहचारक ।

‘साध्याभावसाधकत्वमिति साध्याभाववत्ताप्रतीतिविषयवृत्तित्व-
मित्यर्थ, एतच्च वज्रादौ साध्ये धूमादावथागृतमत आह, ‘तत्प्र-
मापकत्व वेति साध्याभाववत्ताप्रमितिविषयवृत्तित्वमित्यर्थ, ‘साध्या-
भावसम्बन्धेति हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्येत्यर्थ, ‘तदज्ञाना-
दिति तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थ, तथाच हेत्वा-

न्यत्वव्याप्यत्वं, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् ।
नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं, साध्याभा-
वस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतु-साध्याभावसम्बन्धभान-
स्यावश्यकत्वादिति ।

इति श्रीमद्भद्रेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे विरुद्धपूर्वपक्षः ।

भाषयामान्यलक्षणानाकान्ततया नास्य हेत्वाभासोपाधिलमिति
भावः । पूर्वोक्तं अन्योन्याभावगर्भं लक्षणमपि दूषयति, 'नापीति,
पूर्वोक्तमिति शेषः, तेन न पौनरुक्तं, 'अर्थेति साध्यवदवृत्तित्वे सति
साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वरूपतया सत्यन्तदलवैयर्थ्या-
दित्यर्थः । 'स्वव्यापकेति 'स्व' साधनत्वेनाभिमतं, स्वव्यापकत्वं स्वसा-
मानाधिकरणघटितमित्यभिप्रायेण दूषयति, 'साध्याभावस्येति,
'सम्बन्धः' सामानाधिकरण्यं, तथाच बाधविशिष्टव्यभिचारादिव-
होयान्तरघटिततया नास्य हेत्वाभासोपाधिलमिति भावः ।

इति श्रीमत्पुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये विरुद्धपूर्वपक्षरहस्यम् ।

अथ विरुद्धसिद्धान्तः ।

उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं ।
न च प्रतियोगिनेरन्वये भासमान एव तद्भावयो-

अथ विरुद्धसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘साध्यव्यापकेति हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूप-
साध्यव्यापकत्वज्ञान हेत्वभावाभावस्य हेतोः साध्यासामानाधिकरण्य-
ज्ञानपर्यवसन्नं तच्च हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रत्येव प्रति-
वन्धकमिति भावः ।

अथ तद्भावाभावत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यभावज्ञानेऽपि तत्त्वेन
साध्यसामानाधिकरण्यपक्षो न विरुद्धः, न वा हेत्वभावस्य साध्यव्याप-
कत्वज्ञानं हेत्वाभावाभावे साध्यासामानाधिकरण्यज्ञानरूपं विशेषण-
विशेष्यभावभेदादिति चेदेतदस्वरसेनैव ‘यद्वेत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादिति
भट्टाचार्याः ।

स्वतन्त्रास्तु ‘साध्यव्यापकेत्यस्य साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिहेतु-
मत्पक्षत्वं विरोधत्वमित्यर्थः । न चैवं सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादेरवि-
रुद्धत्वापत्तिः, इष्टत्वात्, एतज्ज्ञानञ्च साध्याभावसाधकव्यतिरेकपरा-
मर्गतया अनुमितिं प्रत्येव साक्षात्प्रतिबन्धकं । न चैवं मत्प्रतिपक्षा-
भेदः, तच्च हेत्वन्तरं घटकमव तु प्रकृतहेतुरेव घटक इत्येव विशेष-
णात् । न च तथाप्यसाधारणाभेदः अन्यकारणये सर्वसपक्षव्यावृत्त-
हेतुमत्पक्षसाधारणतया साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्ष-

व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात् अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः । यद्वा वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वं

सैव तथात्वादिति^(१) वाच्यं । एतदस्वरभादेव 'यदेत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः ।

'प्रतियोगिनोरिति साध्यस्य प्रतियोगी साध्याभावः हेत्वभावस्य प्रतियोगी हेतुरनयोः सामानाधिकरण्यं विषयीकृत्यैवेत्यर्थः, 'अभावयोर्व्याप्तिग्रहः' साध्याभावाभावस्य साध्यस्य हेत्वभावे व्यापकताग्रहः, तथाच हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यात्मकव्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमस्तु किमेतज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनेति भावः । यद्यपि प्रतिबन्धतावच्छेदकभेदादेकेनान्यस्य नान्यथासिद्धिसम्भवः, तथापि स्फुटतरं दोषमाह, 'भिन्नेति परस्परसामग्र्यनियतसामग्रीकत्वादित्यर्थः, 'अन्येति यदि प्रतियोगिनोरन्वयसहचारं विषयीकृत्यैवाभावयोर्व्यापकताग्रहः तदेत्यर्थः, 'व्यतिरेकिविलयेति पृथिवी इतरैभ्यो भिद्यते इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यके व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविलयापत्तेरित्यर्थः, पृथिवीतरभेदस्याप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वेन समानस्य सहचारपक्षसम्भवादिति भावः । 'वृत्तिमत इति वृत्तिमत्त्वे भ्रति साध्यवद्वृत्तित्वमित्यर्थः, वक्षिमानाकाशादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय मत्त्यन् । वस्तुतस्तु मत्त्यन्तमनुपादेयमेव वक्षिमानाकाशादित्यादेरपि लक्ष्यत्वान्

साध्यवद्दृष्टित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तत्त्वं । न च
व्यतिरेक्यतिय्याप्तिः, तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथा ज्ञान-
विरहात्, असाधारणे च सङ्कर एव अनेनापि रूपेण
तस्य दोषत्वात् । न च साध्यवद्दृष्टित्वे सति दृष्टि-

अन्यथा साध्यवद्दृष्टित्वाग्रमात्रग्रहस्यापि विरोधित्वेन तद्दृष्टितस्य^(१)
हेत्वाभासत्वासम्भवादिति^(२) ध्येय । 'साध्यवद्दृष्टित्वानधिकरणत्वमिति,
दृष्टिमत्त्वे सतीत्यवायनुपपन्ननीय, पूर्वत्र साध्यवद्दृष्टित्वात्यन्ता-
भावोऽच तु तदधिकरणत्वात्यन्ताभाव इति भेदः,^(३) 'साध्यासमाना-
धिकरणधर्मत्वमिति साध्यसमानाधिकरणभिसत्त्वे सति दृष्टिमत्त्व-
मित्यर्थ, विग्रेष्य-विग्रेषणभावभेदात्^(४) अत्यन्तान्योन्याभावभेदाच्च
द्वितीयतो भेदः । ज्ञानातिय्याप्ति निराकरोति, 'न चेति, 'व्यति-
रेक्यतिय्याप्ति' व्यतिरेकिणि साध्यवद्दृष्टित्वज्ञानाभावेन साध्यव-
द्दृष्टित्वज्ञानापत्तिः, 'साध्याप्रसिद्धेति, इदमुपलक्षणं कदाचित्तथा
ज्ञानेऽपि सतिविरहाच्च । नन्वेव नित्य शब्द शब्दत्वात् इत्यसा-
धारणस्यापि विरुद्धत्वापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह, 'असाधारणे चेति,
'सङ्कर एव' विरुद्धाभेद एव, 'दोषत्वात्' दुष्टत्वात् । 'न चेति,
'ज्ञानात्' ज्ञापकात्, 'तेन विना' साध्याभाववद्गामित्वज्ञानेन विना,

(१) तद्दृष्टितस्य द्वाप्तमन्त्रघटितस्येत्यर्थः, तथाच विरोधितायामनुप-
योगभागस्य न हेत्वाभासघटकत्वमिति भावः ।

(२) तस्यापि हेत्वाभासत्वसम्भवादित्येति ग० ।

(३) अखण्डाभासघटकतया नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति ।

(४) विग्रेषण विधेयभावभेदादिति घ० ।

मत्त्वज्ञानात् साध्याभाववद्भ्रामित्वज्ञानमावश्यकं तेन
विना साध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्य-
त्वेन भिन्नत्वात् उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्तत-
इति ज्ञानं न स्वतो दूषकमिति चेत् । न । असहचार-

‘साध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानात्’ वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानानु-
त्पादात्, वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानोत्पत्तेः साध्याभाव-
वद्भ्रामित्वज्ञानोत्पत्तिव्याप्यत्वादिति यावत्, एकविशेषबाधघाटक-
सामग्रीसहकृतसामान्यग्रहसामग्यास्तदितरविशेषप्रकारकज्ञानजनक-
त्वनियमादिति भावः । यद्यपि वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवद्वृत्तित्व-
ज्ञानस्य साध्याभाववद्भ्रामित्वविषयकत्वावश्यकत्वे न कापि घतिः प्रति-
बध्यतावच्छेदकभेदादेकेनापरस्यान्यथासिद्धसम्भवात्, तथापि तदु-
पेक्ष्य स्फुटतरमस्य समाधानमाह, ‘उपजीव्यत्वेनेति वृत्तिमत्त्वे सति
साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य इतरबाधनिश्चयविधया तत्र साध्याभाववद्-
वृत्तित्वज्ञाने कुत्रचिदुपजीव्यत्वमात्रेणेत्यर्थः, मात्रपदात् तस्य तदा-
त्मकत्वनियमव्यवच्छेदः, ‘भिन्नत्वादिति कुत्रचित्तत्र तद्विभक्त्यापि
सत्त्वादित्यर्थः, साध्याभावाद्युपस्थितिविरहेण तेन विनापि क्वचित्त-
दुत्पादादिति भावः । ‘उपजीव्यत्वेऽपि’ क्वचिदुपजीव्यमात्रसत्त्वेऽपि
तस्य तदात्मकत्वनियमाभावेऽपीति यावत्, ‘न स्वतो दूषकमिति
नानुमिति-तत्कारणान्यतरं प्रति साक्षात् प्रतिबन्धकमित्यर्थः, तथाच
साध्यवद्वृत्तित्वं कथं हेत्वाभास इति भावः । ‘असहचारज्ञानस्य’
साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य, ‘विरोधितया’ सहचारांशघटिविरोधितया,

ज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् व्यभि-
 चाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् । ननु विरु-
 द्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वं
 अयोग्यताज्ञानेन निश्चितानन्वयादिति चेत् । न ।
 अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव
 दोषत्वात् बाधेऽप्येवं । स चायं विधिसाधने त्रिविधः

‘व्यभिचाराज्ञानेति व्यभिचारस्याज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या अव्यभि-
 चारज्ञानेत्यर्थः । ‘नन्विति, ‘अपार्थकत्व’ अपार्थकत्वमेव उद्भाव्यमिति
 शेषः, यतः शाब्ददोषस्य पुरस्कृत्तकतया तस्मिन् सति हेत्वाभासो-
 द्भावनं निरनुयोज्यानुयोगमावहतीति भावः । ननु कुतोऽपार्थक-
 त्वमित्यत आह, ‘अयोग्यतेति एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावप्रमाया-
 अयोग्यतात्वेन प्रकृते साधने साध्यसामानाधिकरण्याभावप्रमेवायो-
 ग्यता तस्याः ज्ञानेनेत्यर्थः, ‘निश्चितेति निश्चितायोग्यताकत्वादि-
 त्यर्थः, तथाच निश्चितायोग्यताकत्वेनापार्थकत्वं यत्रानन्वयावगतिः
 तदेवापार्थकमिति परिशिष्टकृताभिधानादिति भावः । ‘अयोग्य-
 ताज्ञानस्येति विरुद्धत्वप्रमाया ज्ञानमेवाचायोग्यताधीः तत्र च विष-
 यविधया विरुद्धत्वज्ञानमुपजीव्यमिति भावः । ‘दोषत्वात्’ दोषत्वे-
 नोद्भाव्यत्वात्, ‘बाधेऽप्येवमिति, ‘एव’ तज्ज्ञानस्यायोग्यताज्ञानोप-
 जीव्यत्वेन परार्थस्यले उद्भाव्यत्वं । ‘स चायमिति, ‘अयं’ विरोधः,
 ‘विधिसाधने’ विधिसाधकतया परोपन्यस्ते विरुद्धसाधने, ‘त्रिविधः’
 लिङ्गत्रयेणैव कथावसरेऽनुमेयतया कथकसम्प्रदायसिद्धः, किं लिङ्ग-

साक्षात्साध्याभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्य-
त्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् यथा धूमवानयं
योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात् । निरग्निकत्वात्
जलाशयत्वात् । न च सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ-

वय नदाह, 'साक्षात्साध्याभावेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
साध्याभावेत्यर्थ, 'साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिति व्याप्यपदस्य
स्वरूपार्थकतया साध्यव्यापकाभावत्वादित्यर्थ, साध्यव्यापकाभावत्वञ्च
साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व, 'साध्यव्या-
पकविरुद्धोपलम्भादिति उपलम्भपदस्याभेदपरतया साध्यव्यापक-
विरुद्धत्वादित्यर्थ, साध्यव्यापकविरुद्धत्वञ्च साध्यव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यत्व, हेतुभेदेन वयाणामुदा-
हरण क्रमेणाह, 'यथेति, 'धूमवानयमिति, 'अयं धूमवत्त्वेनानुप-
लभ्यमानोदेश, 'योग्यधूमेति 'योग्य' बाधित, तथाच धूमवत्त्वे-
नानुपलभ्यमानोऽयं देश धूमवान् धूमवत्ताप्रमित्यविषयत्वात् इति
वादिना प्रयुक्ते साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यविरुद्धत्वमुन्नीयते, अयं
देशो धूमवान् निरग्निकत्वादिति परेण प्रयुक्ते साध्यव्यापकाभावत्वेन
साध्यविरुद्धत्वमुन्नीयते, अयं देशो धूमवान् जलाशयत्वात् इति
वादिना प्रयुक्ते साध्यव्यापकवद्ग्रादिविरुद्धत्वेन साध्यविरुद्धत्वमुन्नीयते
इत्यर्थ, स्वरूपामिद्धत्ववारणाय प्रथमहेतौ प्रमात्वप्रवेश, तत्सत्त्वे
तस्यैव दोषस्यातिस्फुटतया तदपहाय विरुद्धोन्नयनस्थानुचितला-
पने, इदमुपपन्नं गोत्वान् अश्वत्वादित्यादावेकस्मिन्नपि हेतौ

इति न त्रैविध्यम्, एतदज्ञानेऽपि साध्याभाव-तद्व्याप-
काभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् । न च धूम-
वानयं तदभाववत्त्वादिति त्रयाधिकं, स्वसमानाधिक-
रणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं तच्चाभेदेऽपि
धूमवानयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तया-

कास्तभेदेन पुरुषभेदेन च त्रयाणामुच्चायकत्व द्रष्टव्य । 'साध्यव्याप-
कविरुद्धोपलभ इति साध्यव्यापकविरुद्धत्वेनैव साध्यविरुद्धोन्नयन-
कथावसरे कथकसम्प्रदायसिद्धमित्यर्थं, 'न त्रैविध्यमिति कथावसरे
कथकामा विरुद्धत्वोच्चायकस्य न त्रैविध्यमित्यर्थं, 'एतदज्ञानेऽपि'
साध्यव्यापकविरुद्धत्वस्याज्ञानेऽपि, 'साध्याभावेति व्याप्यपदव्यत्यासात्
साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेनापीत्यर्थं, 'ज्ञातस्य' ज्ञानस्य,
'दोषत्वादिति कथावसरे विरुद्धत्वदोषोच्चायकताया सकलतान्त्रि-
कसिद्धत्वादित्यर्थं, 'इति त्रयाधिकमिति इत्यत्र विरुद्धत्वोच्चायक-
त्रयाधिकमित्यर्थं, तत्र साध्याभावव्याप्यत्व-साध्यव्यापकाभावत्वादीना
हेतौ स्वरूपासिद्धतया तेषा तदुच्चायकत्वसम्भवादित्यभिमान,
'तच्चाभेदेऽपीति, तथाच तत्रापि साध्यव्यापकाभावत्व-साध्यव्यापक-
विरुद्धत्वाभ्यामेव विरुद्धत्वोन्नयनसम्भव इति भाव । इदमुपलक्षण-
साध्याभावव्याप्यत्वस्यापि भेदाभेदसाधारणतया तेनापि तत्र तदुच्चा-
यनसम्भव इति द्रष्टव्यम् । ननु तथापि धूमवानय धूमाभाववत्तया
जायमानत्वादित्यादावुक्तत्रयेण न विरुद्धत्वोन्नयनसम्भव तत्रयस्य
तत्रासत्त्वादित्यत आह, 'धूमवानयमिति, अत्र हेतावुपलभोभ्रम-

नुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव । निषेधसाधनेऽपि
त्रिविधः प्रतियोग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपल-
म्भात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् यथा निरग्निको-

प्रमासाधारणो निविष्ट, 'तद्वत्तयेति धूमप्रकारकलौकिकसाक्षात्का-
राविषयत्वादित्यर्थ, 'अनैकान्तिकमेवेति न तु विरुद्धमित्यर्थ,
प्रथमस्य धूमाभाववन्ताभ्रमविषये धूमवति द्वितीयस्य चातीन्द्रिये
धूमवति साध्यसमानाधिकरणत्वादिति भाव । 'निषेधसाधनेऽपीति
निषेधसाधकतया परप्रयुक्ते विरुद्धसाधनेऽपीत्यर्थ, 'त्रिविध'
कथावसरे लिङ्गत्रयेणैवानुमेयतया कथकसम्प्रदायसिद्ध, किं लिङ्ग-
त्रयं तदाह, 'प्रतियोग्युपलम्भादिति उपलम्भपदस्याभेदपरतया
साध्यप्रतियोगित्वादित्यर्थ, एवमग्रेऽपि, हेतुभेदेन त्रयाणामुदाहरण
क्रमेण दर्शयति, 'यथेति अर्थस्तु पूर्ववत्, 'सर्व्वञ्चायमिति विरोध-
साधकोधर्म इति शेष । 'विशेषणद्वारापि' हेतुतावच्छेदकघटक-
विशेषणद्वारापि, अनुमितं सन् क्वचिद्विरोधोन्नायक इति शेष ।

साम्प्रदायिकास्तु 'स चायमिति अथ विरुद्धो हेतु विधि-
साधने विधिरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुविधिरूपसाध्यानुमितौ
वा, 'त्रिविध' विधा प्रमितं सन् प्रतिबन्धक, केन त्रयेण प्रमित-
स्तदाह, 'साक्षात्साध्याभावेत्यादि, सर्व्वत्र प्रकारिता पञ्चम्यर्थ,
प्रमित इति शेष, शेष पूर्व्ववत्, हेतुभेदेन त्रयाणामुदाहरण क्रमे-
णाह, 'यथेति, एकस्मिन् अपि हेतौ कालभेदेन पुरुषभेदेन च त्रयाण-
मुदाहरणं बोध्य, 'विरुद्धोपलम्भ' विरुद्धत्वप्रकारकोपलम्भ, प्रति-

ऽयमग्निमत्त्वात् धूमाभावशून्यत्वात् धूमवत्त्वात् सर्व-
श्चायं विशेषणद्वारापि यथा कृष्णागुरुप्रभववह्निमानयं

बन्धक इति शेष । 'इति चयाधिकमिति, अत्र साध्याभावव्याप्य-
साध्यव्यापकाभावत्वाद्यभावेन तद्वत्तया प्रमितत्वाभावादित्यभिमान ।
अभिमान निराकृत्य समाधत्ते, 'स्वसमानेति, इदमुपलक्षण साध्या-
भावव्याप्यत्वस्यापि भेदाभेदसाधारणतया तद्वत्तयापि प्रमितत्वस्य
तत्र सम्भव । ननु धूमवानय धूमाभाववत्तया ज्ञायमानत्वादित्या-
दिक तत्तयाधिकमेव तत्र साध्याभावव्याप्यत्वादीना अभावादित्यत-
आह, 'धूमवानयमिति, 'निषेधसाधनेऽपि' निषेधरूपसाध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रहेऽपि 'त्रिविध' त्रिधा ज्ञानात् प्रतिबन्धक, 'प्रति-
योग्युपलम्भात्' साध्यप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानात्, एवमग्रेऽपि, धर्म-
परोनिर्देश, 'सर्व्वश्चायमिति अथ दूयकताप्रयोजकोधर्म' साध्या-
भावव्याप्यत्वादिरूप, 'विशेषणद्वारापीति अनुमेय इति शेष,
अस्योदाहरणमाह, 'यथेति इत्याह । तद्वत्, साध्याभावव्याप्य-
त्वादिज्ञानस्य साध्यसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्
विरोधविषयकत्वात् साध्यासामानाधिकरण्यादियदस्यापि प्रति-
बन्धकतया विभागस्य न्यूनत्वप्रसङ्गाच्च ।

प्राञ्चस्तु 'स चायमिति अथ विरुद्धोद्देशे, 'विधिमाधने' विधि-
साध्यक, 'त्रिविध' त्रिधा तान्त्रिकैर्विभक्त इत्यर्थं, इत्याह ।
तद्वत्, 'एतदज्ञानेऽपीत्याद्यपिममूलासङ्गते ।

'अयञ्चेति विरोध इति शेष, 'बाधेति बाधसङ्कीर्णं कश्चिद्यथा

कटुकासुरभिषाण्डरधूमवच्चात् । अथञ्च बाधाश्रया-
सिद्ध-स्वरूपासिद्धासाधारणसङ्कीर्णः क्वचित् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे विरुद्धसिद्धान्तः ॥ ० ॥

अशोभौरश्वत्वादित्यादौ, आश्रयासिद्धिसङ्कीर्णः क्वचिद्यथा काञ्चन-
मयी गौरशो गोत्वादित्यादौ, स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णः क्वचिद्यथा
सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादौ, 'असाधारणसङ्कीर्णः क्वचिद्यथा नित्यः
शब्दः शब्दत्वादित्यादावित्यर्थः । प्रचीननये सपक्ष-विपक्षगामित्वस्यैव
साधारण्यतया तस्माद्भयं नाभिहितं, न्यूननये वृत्तिमति विरुद्धे
तस्माद्भयंमपि बोध्यं, बाधपदं सत्प्रतिपक्षस्य, असाधारणपदञ्चानुप-
संहारित्वस्याप्युपलक्षणं, साध्याद्यभिचरितत्वे मति साध्यसामाना-
धिकरण्यरूपव्याप्त्यभावासिद्धिसङ्कारो बाध-स्वरूपासिद्ध्यन्तरसङ्करस्य
सर्वत्रैव, साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धि-सङ्करस्य न कापि,
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टहेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नहेतोरेव विरोधतया तस्य तत्रापसिद्धत्वादिति
थेयम् ।

इति श्रीमयुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये विरुद्धसिद्धान्तरहस्यम् ।

अथ सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्यय-
लिङ्गत्वं, परस्परप्रतिबन्धेनाभयोरबोधकत्वात्, बलञ्च

अथ सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षरहस्यम् ।

‘समानबलबोधितेति समानबलवस्त्रिङ्गज्ञानजन्य तत्कालीन-
तत्पुरुषीयबोधविषयसाध्यविपर्ययकलिङ्गत्व^(१) तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
सत्प्रतिपक्षितत्वमित्यर्थ’, बलनिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
साध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठबलज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनज्ञा-
नविषयत्व, स्वपद लक्ष्यीभूतहेतुपर^(२) । दूषणान्तरमाह, ‘बलञ्चेति,
‘पक्ष-सपक्षसत्त्वादीति^(३) पक्षवृत्तित्व सपक्षवृत्तित्वादीत्यर्थ, आदि-
पदात् विपक्षावृत्तित्वपरिग्रह, प्रथमे सपक्षत्व साध्यवत्त्वेन निश्चितत्व,
विपक्षत्वञ्च तदभाववत्त्वेन निश्चितत्व, द्वितीये सपक्षत्व साध्याभाव-
वत्त्वेन निश्चितत्व विपक्षत्व साध्यवत्त्वेन निश्चितत्व, प्रतिहेतौ स्वहेतु-
साध्याभावस्यैव साध्यत्वात्, ‘व्यतिरेकिणीति केवलव्यतिरेकिणीत्यर्थ,
तत्र सपक्षाप्रसिद्धेरिति भाव । इदमुपलक्षण अन्वयिनि सपक्ष-

(१) समानबलेन बोधित साध्यविपर्ययो येन एतादृश लिङ्ग यथेति
वृत्तत्वा एतादृशार्थसाम इति ।

(२) लक्ष्यीभूतलिङ्गपरमिति ख०, ग० ।

(३) ‘सपक्षसत्त्वादि’ इत्यत्र ‘पक्ष सपक्षसत्त्वादि’ इति कस्यचिन्मूल-
पुस्तकस्य पाठमनुसृत्य एतादृशपाठधारणमित्यनुमीयते ।

न सपक्षसत्त्वादि व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि समान-
व्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वं, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् ।
नापि व्याप्ति-पक्षधर्मतया ज्ञातत्वं विरोधिव्याप्तिपक्ष-

प्रसिद्धिसत्त्वेऽप्येकत्र हेतौ तदभावस्यावश्यकत्वात् । 'समानव्याप्तीति
समानसाध्याभावनिरूपितव्याप्ति पक्षधर्मतावत्त्वमित्यर्थं, समानबल-
वत्त्वमिति शेष, व्याप्ति-पक्षधर्मतयो 'समानत्वञ्च तत्कालीन तत्पु-
रुषीयसाध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञान-
समानाधिकरण समानकालीनज्ञानविषयत्व, स्वनिष्ठत्वं व्याप्ति-पक्ष-
धर्मताविशेषण, स्वपद सत्त्वौभूतलिङ्गपरं, 'विरोधेनेति साध्य तद-
भावयोर्विरोधेनेत्यर्थं, 'तद्भङ्गेति स्वसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मता-
न्यतरभङ्गत्यर्थं, 'व्याप्ति पक्षधर्मतयेति समानसाध्याभावनिरूपितव्या-
प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थं', समानबलवत्त्वमिति शेष ।
ज्ञाननिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयसाध्यानुमितिजनकस्ववि-
षयकसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानसमानाधिकरणसमा-
नकालीनत्व, लिङ्गविशेष्यक साध्य-तदभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
प्रकारकपरामर्शविव सर्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शस्यापि
प्राचीनमते^(१) अनुमितिजनकत्वादिति भाव । 'विरोधिव्याप्तिपक्ष-
धर्मताविशिष्टज्ञानयोरिति परस्परविरुद्धयोर्व्याप्ति पक्षधर्मतयोरेका-
धिकरणे ज्ञानस्येत्यर्थं, 'अन्यतरभ्रमत्वनियमेनेति व्याप्ति-पक्षधर्म-

(१) प्राचीनमते इति ख०, ग० ।

धर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व-
व्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धारोपयितुमशक्यत्वात् ।

तान्यतरांशे भ्रमत्वनियमेनेत्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्धेत्यत्र हेतुः, 'नित्यत्व-
व्याप्तेति 'व्याप्त' व्याप्तिः, 'श्रावणत्वपद शब्दधर्मत्वपरं, नित्यत्वव्याप्ति-
शब्दधर्मत्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धेत्यर्थः, 'श्रावणत्वादिमिति साध्याभावव्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताया श्रावणत्वादिमित्यर्थः । तथाच शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् शब्दोऽनित्यः श्रावणत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिना सत्प्रति-
पक्षिते कृतकत्वादौ लक्षणस्यासम्भवः, नित्यत्वादिरूपसाध्याभावव्याप्ति-
पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वाभावात् नित्यत्वादि-
रूपसाध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वाप्रसिद्ध्या
तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः । 'साध्यव्याप्त्येति साध्याभावरूपसाध्य-
व्याप्त्येत्यर्थः, 'साध्यव्याप्यता' साध्याभावरूपसाध्यव्याप्यता, तथाच
यत्र पक्षे साध्यमसाधितं तत्र क्वचित् साध्याभावव्याप्ये पक्षधर्मता-
रोपः, क्वचित् पक्षधर्मै साध्याभावव्याप्यतारोपः, एवं यत्र पक्षे
साध्य साधितं तत्र क्वचित् साध्यव्याप्ये पक्षधर्मतारोपः, क्वचित्
पक्षधर्मै साध्यव्याप्यतारोप इत्यर्थः । इत्यञ्च समानज्ञानीयसाध्या-
भावव्याप्यनिष्ठपक्षधर्मतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानज्ञानीयपक्षधर्म-
निष्ठसाध्याभावव्याप्यतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानबलवत्त्वं, ज्ञान-
निष्ठसमानत्वमपि द्वय साध्यव्याप्यवृत्तिपक्षधर्मतानिरूपितस्वनिष्ठ-
विषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनत्वं, पक्षधर्मै-

न च साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य-
व्याप्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावाद्द्विशिष्ट-

दृष्टिसाध्यव्याप्यतानिरूपितस्वनिष्ठविषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधि-
करणसमानकालीनत्वञ्च, स्वपदं लक्ष्यीभूतलिङ्गपरं, एकविशिष्टे-
ऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेन साध्य-तदभावव्याप्ति-पक्षधर्मतोभयावगाहि-
लिङ्गविशेष्यकपरामर्शावेव सर्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शापि
प्राचीनमतेऽनुमितिजनकत्वादिति भावः । 'एकचेति एकस्मिन् पक्षे
साध्यव्याप्य-साध्याभावव्याप्ययोरुभयोरभावादित्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्धोक्त्यत्र
हेतुः, 'विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या' कश्चित् साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म-
त्वस्य कश्चिच्च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्ध्या, 'तद्वैशिष्ट्या-
रोपेति यत्र साध्याभावव्याप्यत्वविशिष्टपक्षधर्मत्वमप्रसिद्धं तत्र तद्वै-
शिष्ट्यस्य यत्र च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमप्रसिद्धं तत्र तद्वैशिष्ट्य-
स्यारोपासम्भवादित्यर्थः । यद्यपि साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वा-
देरप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवेऽपि साध्याभावव्याप्यादौ पक्षधर्मतारोपस्य
पक्षधर्मं साध्याभावव्याप्यत्वाधारोपस्य च सम्भवादिदमयुक्तं, तथापि
यथोक्तं समानत्वद्वयं समानबलत्वद्वयञ्च समुच्चितं न कापि सम्भवति
प्रत्येकञ्च परस्परमव्याप्तमतः प्रागुक्तमेव समानबलत्वं निर्व्याप्त्यं
तच्चाप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति निगूढाभिप्रायः । अथ समानज्ञानीय-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छि-
न्नविषयतावत्त्वं समानबलत्वं, समानत्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
पक्षविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठविषयताप्रतियोगि-

स्याप्रसिद्धा तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम् उभयोरबोधकत्वात् विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकव तद्भङ्गनियमात् ।

ज्ञानसमानाधिकरण-समानकालीनत्वं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च वैज्ञानिकं तेन क्वचित् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षादेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः, पक्षविशेष्यकसाध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शो साध्य-तदभावव्याप्यविशेष्यक-पक्षप्रकारकपरामर्शो वा सत्यतिपक्षौ तादृशपरामर्शयोरेव साध्य-तदभावानुमितिजनकत्वादिति चेत् तथापि 'परस्परविरोधेनोभयोरेवाबोधकत्वादिति प्रागुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वात् रत्नकोपकारमतस्य चाद्ये निरसनौच्यत्वादिति निर्गमः । 'अनिर्द्धारितविशेषेणेति अनिर्द्धारितविशेषकेनेत्यर्थः, वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः, अन्वयस्यास्य बोधितसाध्यविपर्ययकेत्यत्र, तथाचानिर्द्धारितविशेषकपरामर्शविशिष्टबोधितसाध्यविपर्ययकलिङ्गत्वं सत्यतिपक्षितत्वमित्यर्थः, अनिर्द्धारितविशेषकत्वञ्च अगृहीतसाध्यव्याप्याभाववद्विशेष्यताकत्वं अगृहीतभ्रमत्वकत्वं इति यावत् । दूषणान्तरमाह, 'विशेष्येति, 'व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः' व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः साध्यव्याप्याभाववद्विशेष्यताकत्वरूप इति यावत्, 'व्याप्या' साध्यव्याप्यलक्षणेण, 'भङ्गः' अभावः यत्र तत् 'व्याप्तिभङ्ग' साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदिति यावत्, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन 'अभङ्गः' सत्त्वं यचेति

इति श्रीमद्भङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षः ॥

व्युत्पत्तेः, 'एकत्र' एकस्य साध्यव्याप्य-साध्याभावव्याप्ययोरन्यतरस्येति
यावत्, 'भङ्गनियमात्' पक्षे भङ्गनियमात्, तथाच साध्यव्याप्याभाव-
वद्विशेष्यकत्व-साध्याभावव्याप्याभाववद्विशेष्यकत्वान्यतरत्वरूपेण तदव-
धारणं सर्वत्रैवास्तीति भावः ।

इति श्रीमधुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षरहस्यम् ।

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानवलोप-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तरहस्यम् ।

यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः येन केनचित् सम्बन्धेन तद्दान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, तथापि तत्र सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारौपयिकं साध्यवत्यपि पक्षे साध्य तद्भावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः सम्बलनदशायां^(१) सत्प्रतिपक्षव्यवहारात् साध्याभाववत्यपि पक्षे साध्य-तद्भावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः असम्बलनदशायां तादृशपरामर्शयो-रेकत्रापामाण्यग्रहदशायां वा सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहाराभावाच्चेत्यतो व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह, 'साध्यविरोधीति 'साध्यविरोधी' साध्याभावः, तदुपस्थापनसमर्था तदनुमितिजननस्वरूपयोग्या या 'समाना' समानकालीना, 'बलोपस्थितिः' बलवती उपस्थितिः, तथा 'प्रतिरुद्धः' विग्रिष्टः, यः 'कार्यलिङ्गः' साध्यानुमितिरूपकार्यजनन-समर्थः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः, तद्विग्रिष्टत्वमित्यर्थः, बलव्रीहिसमा-साश्रयणाद्वैग्रिष्ट्यलाभ, 'व्याप्ति-पक्षधर्मते' इति साध्याभावव्याप्तिसम्बन्धित्व-पक्षसम्बन्धित्वे इत्यर्थः, साध्याभावव्याप्तिसम्बन्धित्वं साध्याभाव-व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयत्वं, पक्षसम्बन्धित्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-

(१) समूहाणामनदशाणामिति ग० ।

स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वं, बलञ्च व्याप्ति-पक्ष-

व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं, अनयोर्विनिगमनाविरहेण वैकल्पिकमुपा-
दानं, अत्र साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्गनिष्ठाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रति-
पक्षितव्यवहाराभावात् तद्धारणाय स्वरूपयोग्यान्तमुपस्थितिविशेषणं,
एवं साध्यव्याप्यवत्तापरामर्गनिष्ठाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षित-
व्यवहाराभावात्तद्धारणाय समर्थान्तं परामर्गविशेषणं, अप्रामाण्य-
ज्ञानाक्रान्तपरामर्गस्य नानुमितिजननस्वरूपयोग्यः अगृहीताप्रामाण्य-
कपरामर्गत्वेन कारणत्वात्, गृहीताप्रामाण्यकपरामर्गस्यापि विशे-
षणज्ञानादिविधया अनुमितिजननस्वरूपयोग्यतया अगृहीताप्रामा-
ण्यकनिरुक्तबलवदुपस्थितित्वेन स्वरूपयोग्यतालाभाय बलवत्त्वमुपस्थि-
तिविशेषणं, उपस्थितित्वमपि न विशेषणीयं यद्योक्तस्वरूपयोग्यतायाः
अन्यत्राभावात्^(१) साध्यव्याप्यवत्तापरामर्गविशिष्टत्वञ्च विलक्षणविषय-
तासम्बन्धेन^(२) विवक्षितं तेन साध्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ध्येयं । न च
तथापि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य-तदभावव्याप्यवत्ता-
परामर्गयोः सम्बलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारापत्तिर्दुर्वारा
इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पत्त्या तत्रापि सत्प्र-
तिपक्षितव्यवहारस्येष्टत्वादिति भावः । अत्र यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानं पृथक्

(१) अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्गत्वरूपस्वरूपयोग्यत्वस्य इच्छादावभावा-
दित्यर्थः ।

(२) सतिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनेत्यर्थः ।

धर्मते । विरोधिवोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्ति-

प्रतिबन्धकं न तु परामर्शनिष्ठकारणतायां तदवच्छेदकं तदा अप्रा-
माण्यज्ञानास्कन्दितपरामर्शस्यानुमितिजननस्वरूपयोग्यत्वाद्भवद्वारा-
तिप्रसङ्गोदुर्वारः ।

किञ्च यद्यप्रामाण्यज्ञानानाक्रान्तसाध्य-तद्भावोभयव्याप्यवत्तापरा-
मर्शसत्त्वेऽपि साध्याभावाभावत्वादिरूपेणैकत्र बाधावतारेण न सत्यति-
पक्षितव्यवहारः तदातिप्रसङ्गोदुर्वार इत्यस्वरसात् लक्षणान्तरमाह,
'विरोधिवोधकान्येति साध्याभावानुमितिर्विरोधी यो बोधः अप्रा-
माण्यप्रक्षादिस्तत्समवहितान्यत्वविशिष्टेत्यर्थः, एतच्च गमकतौपयिक-
रूपविशेषणं, विरोधिता च साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिता-
तिरिक्ता ग्राह्या तेन नासम्भवः, 'गमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तयेति
वैशिष्ट्यं द्वितीयार्थः, 'ज्ञायमानेनेति भावसाधनं वर्तमानत्वमात्रं ह्यत्र-
त्यर्थः, तथाच गमकतौपयिकरूपविशिष्टस्वसमानकालीनज्ञानेन
'प्रतिरुद्धः' विशिष्टः यः कार्यः यः साध्यानुमितिकरणे स्वरूपयोग्यः
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्तद्वत्त्वमित्यर्थः, करणे शक्तः कार्यं इति
श्रुत्यन्तेः^(१) गमकतौपयिकरूपञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयता-
निरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयित्वं, साध्यानुमितिरूप-
योग्यत्वञ्च साध्यानुमितिर्विरोधिवोधासमवहितत्वं, विरोधिता च

(१) अत्र 'कार्य्यपदेन कारणतालाभाश्च' इत्यधिकं माठ ग-चिह्नित-
पुस्तके वर्तते इति ।

मत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तच्च,

साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिताव्यावृत्ता ग्राह्या तेन नासम्भवः । न चैवं साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरेकत्र प्रामाण्यनिश्चये अपरत्र च तद्विरहेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहारापत्तिः विरोधिबोधासमवहितत्वस्यैव प्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्यापि निवेशे साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोर्हृभयत्रैव प्रामाण्यग्रहदशायामपि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यं । तादृशपरामर्शयोर्हृभयत्र प्रामाण्यग्रह इव एकत्र प्रामाण्यग्रहे अपरत्र च तदग्रहेऽपि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारस्येष्टत्वात् । अथैवं “समानबलौ हि सत्प्रतिपक्षौ न तु हीनबलाधिकबलौ^(१) । न हि भवति तरचुः सत्प्रतिपक्षौ हरिणशावकस्य” ॥ इति सत्प्रतिपक्षबलीयटीकाकारग्रन्थविरोधः^(२) ‘तरचुः’ मृगादनापरनामा क्षुद्रव्याघ्रविशेषः, तथाच कथमत्रेष्टापत्तिरिति चेत्, न, प्रामाण्यग्रहस्य बलत्वाभावात् सत्यगृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शं गृहीतप्रामाण्यकादपि तद्व्याप्यवत्तापरामर्शादनुमित्यनुत्पादात् परन्तु अप्रामाण्यग्रहाभाव एव बलं एकत्राप्रामाण्यग्रहे यत्र न तद्वहः तस्मादनुमित्युत्पादात् । न चैवं साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोर्हृभयत्रैवाप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् अप्रामाण्यग्रहाभावस्य बलतया बलवत्त्वाभावात् इति वाच्यं । दृष्टत्वादिति भावः ।

(१) न तुक्तमहीनबलाविति ख० ।

(२) टीकाविरोध इति ख० ।

स्थापनाया व्याप्ति-पक्षधर्मत्वमुभयवादिसिद्धं वादिना
तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तु तत्त्वमन्यतरासिद्ध-
मिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान-
एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निरन्तरयोर्वोभयो-

विवादातिरिक्तस्य एव सत्यतिपक्षत्वं सम्भवति,^(१) न तु विवादस्यल-
इति केचिद्वदन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'स्थापनाया इति,
'स्थापनायाः' साधनस्येत्यर्थः, 'उभयवादिसिद्धं' उभयवादिसिद्धत्वेन
निश्चितं, मध्यस्यस्येति शेषः । 'वादिना' प्रतिस्थापनावादिना, 'तद-
भावानुपन्यासादिति व्याप्ति-पक्षधर्मत्वाभावमनुपन्यस्य सत्यतिपक्षोप-
न्यासादित्यर्थः । 'द्वितीयस्य तु' प्रतिस्थापनासाधनस्य तु, 'अन्य-
तरासिद्धमिति स्थापनावाद्यनुमतत्वेनानिश्चितमित्यर्थः । तेन तत्र
तदभावं विहाय दूषणान्तरानुपन्यासादिति भावः । 'प्रथमेन'
प्रथमसाधने व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयेन स्थापना-
साधने व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयेनेति यावत्,
'द्वितीयं' प्रतिस्थापनासाधनं, 'बाधितं' व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतरा-
भाववक्तव्या निश्चितं, 'स्वार्थानुमान एव' विवादातिरिक्तस्य एव,
'अयं दोषः' सत्यतिपक्षरूपो दोषः, सम्भवतीति शेषः । 'निरन्तर-
योरिति सप्तमी, क्रमिकचरणदयोरित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मतयेति
साध्य-तदभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मतयेत्यर्थः । 'निरन्तयोर्वेति-

(१) सत्यतिपक्ष सम्भवतीति ख०, ग० ।

व्याप्ति-पक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदु-
पस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वात्^(१) व्याप्ति-पक्षधर्मता-
भङ्गएकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च

पक्षसु प्रथमपरामर्शपूर्वं सिद्धादिसत्त्वे बोध्यः, अन्यथा द्वितीय-
परामर्शोत्पादसमये पूर्वैणानुमितिजनने बाधकाभावेन नैरन्तर्या-
सम्भवात्, 'युगपदिति, क्रमेण वेति शेषः, 'कारणवशेन' सामग्री-
वशेन, 'स्वपरेति विवादस्थल-तदतिरिक्तस्थलसाधारणत्वादित्यर्थः ।
न चोक्तरीत्या विवादस्थले द्वितीयहेतौ व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतरा-
भावनिश्चयरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् सामग्येव न सम्भवतीति
वाच्यं । सर्वत्र तन्निश्चये मानाभावात् । न च स्थापनाहेतौ व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयस्य सत्त्वात् सर्वत्र द्वितीयहेतौ
तन्निश्चय आवश्यक इति वाच्यं । एकनिष्ठव्याप्ति-पक्षधर्मतयोरु-
भयवादिसिद्धत्वनिश्चयस्याहत्यापरत्र^(२) तदन्यतराभावनिश्चयकत्वा-
भावात्^(३) तन्निश्चयस्यापि सार्वत्रिकत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च तद-
भावानुपन्यासादेव सर्वत्र तन्निश्चयस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । अप्रति-
षेधमात्रस्याभ्युपगमासाधकत्वात् । न हि सम्भवन्तः सर्व एव दोषाः

(१) वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेनेति क० ।

(२) हेतावपरचेति ख० ।

(३) तदन्यतराभावानिश्चयकत्वादिति ख०, ग० ।

तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याख्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात् विरोधे तु व्याख्यादिभङ्गनियमादिति चेत्, न, प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याख्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन

समुद्भाष्याः, आधिक्यप्रसङ्गादिति भावः । 'अद्यात्मकत्वादिति साध्य-तदभावोभयानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मताभङ्गः' तदन्यतरभङ्गग्रहः, 'एकत्र' स्थापनाहेतौ,^(१) 'स एव दोष इति, एतच्च व्याप्ति-पक्षधर्मत्वाभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य, 'तयोः' साध्य-तदभावयोः, 'विरोधभङ्गेऽपि' विरोधित्वाग्रहदृश्यामपि, 'उपपत्तेः' साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य सम्भवात्, 'न व्याख्यादिभङ्गनियमः' न व्याख्यादिभङ्गग्रहनियमः, 'अविरोधे' विरोधित्वाग्रहे, 'अनुमित्यविरोधादिति, साध्य-तदभावयोर्विरोधित्वज्ञानं विना साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं न प्रतिबन्धकमित्यभिमानः । 'विरोधे' विरोधित्वग्रहे, 'व्याख्यादिभङ्गे'ति तद्ग्रहेत्यर्थः । 'प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरमिति साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शानन्तरमित्यर्थः, 'व्यभिचारवत्' तज्ज्ञानवत् । न सोपजीव्यत्वेऽपि न साक्षात्प्रतिबन्धकमिति वाच्यं । तथा सति व्याप्यभावज्ञानोत्पत्तिकाले अनुमित्यापत्तेः वक्त्रिव्याप्यधूमवान् वज्रभावव्याप्यवांस्य इति परामर्शात्

(१) स्थापनाहेतौ इत्यनन्तरं प्रतिस्थापनायां वा इत्यधिक पाठः, ख चिह्नितपुस्तके वर्तते ।

अभिचारवदस्यापि दौषत्वात् । ननु साध्य-तद-
भावयोरिव तद्भाष्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न
निश्चयः किन्तु संशयः, निर्णये वान्यतरव्याप्ति-
संशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्, न, उभयोरे-

साध्याभाव साध्योर्युगपदनुमित्यापत्तेरिति भावः । 'साध्य-तदभाव-
योरिवेति 'न निश्चयः' इत्यत्र दृष्टान्तः, 'विरोधात्' परस्परभाव-
व्याप्यत्वात् । ननु साध्यव्याप्य तदभावव्याप्ययोर्वस्तुगत्या परस्पर-
भावव्याप्यत्वरूपविरोधसत्त्वेऽपि तत्रकारेण ज्ञानाभावादेकत्र निश्चयो
न विरुध्यत इत्यस्वरसादाच्च, 'निर्णये वेति, तदनन्तरमिति शेषः,
'अन्यतरेति उभयेत्यर्थः, 'व्याप्यत्वासिद्धिः' व्याप्यत्वनिश्चयाभावः,
तथाच कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पादसम्भवात्साधौ प्रतिबन्धक-
इति भावः । पूर्वं व्याप्यभावज्ञानेनान्यथासिद्धेर्निराकरणेऽपि
व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धेर्निराकरणान्न पौनरुक्त्यं । 'उभयोः'
साध्यव्याप्य-तदभावव्याप्ययोः, 'अन्यतरव्याप्तिसंशयः' उभयत्र व्याप्ति-
संशयः, 'अस्य भिन्नत्वादिति अस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।
नन्वथोपजीव्यत्वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे किं मानमित्यत-
आह, 'दूषकताबीजन्विति साक्षात्प्रतिबन्धकताकरूपकन्वित्यर्थः ।
'विरोधिषामपीप्रतिबन्धेन' विरोधिनिर्णयासाधारणकारणविरो-
धिपरामर्शविशिष्टेन परामर्शान्तरेण, 'निर्णयाजनकत्वं' अनुभव-
सिद्धं निर्णयाजननं अनुभवसिद्धोऽनुमित्यनुत्पाद इति यावत्,

कत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशयइत्युपजीव्यत्वे-
नास्य भिन्नत्वात् दूपकतावौजन्तु समबलविरोधि-
सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव सङ्घेनोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात्,
एकव व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूपकत्वं, चक्षुरा-
देश्च नानुमानेन प्रतिरोधः तदुपस्थितावपि फल-

तादृशपरामर्गस्यैव व्याप्तिनिश्चयरूपतया व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्य-
थासिद्धसम्भवादिति भावः । ननु विरोधिपरामर्गेन ज्ञायमानो
व्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एव हेतुनिष्ठतया तच्चानुमित्यनुत्पाद-
प्रयोजक इत्यत-आह, 'न त्विति न तु विरोधिपरामर्गेन ज्ञाय-
मानोव्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एवेत्यर्थः, तच्चानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
इति शेषः, स्वरूपसद्वाप्ति-पक्षधर्मताविरहस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोज-
कत्वे कायव्याप्यापक्षधर्मलिङ्गाद्याद्यादिभ्रमेणानुमितिर्न स्यात् अतो
ज्ञायमानान्तं विरहविशेषणं, 'सत्प्रतिपक्षत्वादिति विरोधिपरा-
मर्गसत्त्वदशायामनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः, 'एकव' परामर्गान्तर-
विषये हेतौ, 'अस्य' विरोधिपरामर्गस्य, 'दूपकत्वं' प्रतिबन्ध-
कत्वं वाकारोऽनास्थायां परमुखनिरीचकत्वेन हेत्वाभासत्वायोगात्
व्याप्त्यभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्चेति
ध्येयम् । ननु विरोधिपरामर्गो यदि विपरीतनिर्णयविरोधौ कथं
तर्हि विशेषदर्शने सत्यपि दोषवशाच्चक्षुरादिना पीतत्वादिभ्रम-
इत्यत-आह, 'चक्षुरादेश्चेति, 'चस्त्वर्थः, 'नानुमानेन' न विशेष-

दर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्य-

दर्शनेन, 'प्रतिरोधः' कार्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' चचुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' चचुरादेः फलस्य, 'अधिकबलत्वादिति विशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वात्, एतच्च प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानमेव तदभावव्याप्यवक्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धमिति जरत्तरमतानुसारेण । यद्वा 'प्रतिरोधः' दोषाधीनकार्यप्रतिरोधः, 'तदुपस्थितावपि' सत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' दोषवशाच्चचुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' दोषवशाच्चचुरादेः फलस्य, 'अधिकबलत्वात्' विशेषदर्शनेनाप्रतिबन्धत्वात्, तथाच दोषविशेषाजन्यज्ञानमेव विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धमिति भावः । यद्वा ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथन्तर्हि आनुमानिकविशेषदर्शने सत्यपि चचुरादिना लौकिकोऽनुभव इत्यत आह, 'चचुरादेष्येति, 'नानुमानेन' नानुमानिकविशेषदर्शनेन, 'प्रतिरोध' लौकिकानुभवात्मककार्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' लौकिकानुभवात्मकस्य तत्फलस्य दर्शनेन, 'तस्य' तादृशस्य फलस्य, 'अधिकबलत्वात्' आनुमानिकविशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वात्, तथाच लौकिकसन्निकर्षाजन्यज्ञानमेवानुमित्यादिरूपविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धं, लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानन्तु समानेन्द्रियजन्यलौकिकविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धमिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं' विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी तदा, 'वादिवाक्यमाचक्ष्य'

मात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः समबलत्वे

वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यमात्रज्ञानस्य, 'मात्रपदं साकल्यार्थकं, 'प्रति-
रोधकत्वेन' स्व-स्वसाध्यविपरौतज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन, 'अनुमानमात्रो-
च्छेद इति विवादस्थले स्थापनासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयो-
रेवानुमित्युच्छेद इत्यर्थः, विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कस्य विरोधिनिर्णयसामग्रीत्वस्य विरोधिविषयकशाब्दनिर्णयजनके
प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेऽपि सत्त्वादिति भावः ।

ननु विवादस्थले वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यज्ञानात् स्थापनासाध्य-
प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमित्युच्छेदः कुचापाद्यते किं यत्र
स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसम-
वहितं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च न तत्समवहितं तत्र, किं
वा इयमेव यत्र स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं तत्र,
अथवा यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकल-
कारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं तत्र,
नाद्य इत्याह, 'विरोधिवाक्यस्येति प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानस्ये-
त्यर्थः, 'न्यूनबलत्वे' स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितत्वे,
'लक्षणायोगः' विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
स्यायोगः । न द्वितीय इत्याह, 'समबलत्व इति स्थापनाप्रतिज्ञा-
वाक्यज्ञान-प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानयोरुभयोरेव स्वसाध्यशा-

प्रतिरोध एव अधिकबलत्वे नरशिरःश्रीचानुमान-
वत्तेन बाध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां
प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः, अनु-

ब्धधीजनकसकलकारणसमवहितत्वे इत्यर्थः, 'प्रतिरोध एव' स्थाप-
नासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमितिप्रतिरोधः सर्वसिद्ध
एव, तथाचेष्टापत्तिरेवेति भावः । न द्वितीय इत्याह, 'अधिकबलत्व-
इति यदि स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशाब्दधीजनकस-
कलकारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं
तदेत्यर्थः, 'नरशिरःश्रीचेति पृथगन्ताइतिः, यथा बलवत्तरागमप्रति-
रोधेन नरशिरःकपालं शुचि प्राण्डङ्गत्वादित्यनुमानफलबाध एव न
त्वनुमानेन श्रुतिफलबाधस्तथेत्यर्थः, 'तेन' प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञा-
वाक्यज्ञानेन, 'बाध एव' स्थापनानुमानफलबाधएव न तु
प्रतिस्थापनानुमानफलबाधः, तथाचोभयोर्नानुमित्युच्छेद इति
भावः । यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्य-
ज्ञानञ्च द्वयमेव स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं किन्तु
स्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानमेव वर्त्तते न तु प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्य-
वत्ताज्ञानं तदानीमपि प्रतिस्थापनासाध्यानुमितेरिव स्थापनासाध्या-
नुमितेरपि प्रतिरोधपत्तिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'अगृह्यमाणेति
प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविरहदशायामपौत्यर्थः, 'प्रतिवादि-
वाक्येन' स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितेन प्रतिस्थापना-
प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेन, 'सर्वानुमानेति स्वसाध्यानुमितिसकलकारणसम-

मानात् पूर्वं पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूना-
धिकबलत्वानिरूपणात् निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यात्^(१)
मैवम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात्, उक्तं

वहितस्य स्थापनानुमानस्येर्धः, सर्वैः सहितमनुमानं सर्वानुमानमिति
श्रुत्यपत्तेः, 'सर्वपक्षे साध्यानुमितिजनकसर्वपरं, 'पूर्वानुमानप्रति-
रोधापत्तेः' इति पाठस्तु न साधुः । 'प्रतिरोधापत्तेः' स्वसाध्यानु-
मितिजननप्रतिरोधापत्तेः । न च तत्र साध्यविरोधिनिर्णयसाम-
र्थ्येव नास्ति साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावस्यापि तत्सामर्थ्यन्तर्गतत्वा-
दिति वाच्यं । साध्यविरोधिनिर्णयसामर्थ्येन प्रतिबन्धकतायां
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावेतरकारणकत्वापत्येव सामर्थ्यघटकत्वात्
अन्यथा सत्यतिपक्षद्वयसम्बलनदशायां अनुमित्यापत्तेरिति भावः ।
ननु तत्र प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञाने न्यूनबलत्वज्ञानसत्त्वात् स्थाप-
नासाध्यव्याप्यवत्तानिश्चये अधिकबलत्वज्ञानसत्त्वाद्वा स्थापनासाध्यानु-
मितिर्नानुपपन्ना न्यूनबलत्वं भ्रमजनकत्वं, अधिकबलत्वं प्रमाजन-
कत्वमित्यत आह, 'अनुमानादिति स्थापनानुमानादित्यर्थः, 'तस्य'
स्थापनासाध्यानुमितिमतः पुरुषस्य, 'अनुमानवैयर्थ्यादिति वैयर्थ्य-
सम्भवात् स्थापनासाध्यानुमितेरसम्भवादित्यर्थः, न्यूनबलत्वाधिकब-
लत्वावगमस्य विषयबाध-तत्सत्त्वावगमाधीनत्वेन सिद्धसाधनादिति
भावः । 'विरोधिवाक्यमात्रस्य' तज्ज्ञानमात्रस्य, 'व्याप्ति-पक्षधर्मते'

(१) वैयर्थ्यापत्तेरिति क० ।

हि व्याप्ति-पक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावे-
नैवानुमानप्रतिरोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् ।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशय-
जनकत्वं दूपकताबीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रति-
पक्षं न तु विशिष्टं एकैकञ्च न संशयकमित्यनुमिति-

इति साध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविषयतावत्त्व-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्या-
भावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्व इत्यर्थः, तथाच तादृशविषयता-
शालिनिश्चयत्वेनैव विरोधिपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्य-
विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेनेति भावः । ननु कथं तर्हि विपरीतप्रमा-
णकं चक्षुरादि प्रतिबन्धकतया कथायामुपन्यस्यत इत्यत आह,
'प्रत्यक्षादेरिति चक्षुरादेरित्यर्थः, 'लिङ्गभावेनैव' लिङ्गताज्ञानेनैव
साध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानेनैवेति यावत्, 'एवकारात्
स्वरूपसच्चक्षुरादिव्यवच्छेदः, अत्र हेतुः 'कथायामिति स्वरूपसच्चक्षु-
रादेर्विरोधिने इत्यादिः ।

'विरोधिव्याप्यद्वयस्येति मिलितस्येति शेषः, 'असाधारणत्वात्'
सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वात्, 'दूपकताबीजमिति सत्प्रतिपक्षस्वलेऽनु-
मित्यनुत्पादबीजमित्यर्थः, संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । 'सत्प्रतिपक्षमिति प्रतिबन्धकमित्यर्थः, 'न तु विशिष्टमिति
न तु मिलितं हेतुद्वयमित्यर्थः, 'एकैकञ्चेति, असाधारणत्वाभावा-

द्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्धे,
तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

रत्नकोपकारस्तु सप्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानु-
मितिः संशयरूपा जन्यते विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः

दिति भाव । 'प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिरिति प्रामाण्यग्रहानुत्पत्ति-
रित्यर्थः, (१) 'दूषकताबीज' सप्रतिपक्षस्य दोषव्यवहारविषयताबीज ।
'परस्परैति, विरोधिभ्यामवन्नानिश्चयस्थानुमित्यप्रतिबन्धकत्वे तद्वि-
षयस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति भाव ।

ननु तद्विशिष्टबुद्धि प्रति तदभावनिश्चयस्य तदभावविशिष्टबुद्धि
प्रति च तद्वत्त्वनिश्चयस्य कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वादेकदा कथ
साध्य-तदभावयोरनुमिति (१) इत्यत उक्त 'संशयरूपेति । ननु सप्र-
यचस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यतया विरुद्धोभयकोटिकप्रत्यक्षजनकसामग्र्येव सप्र-
यजनिका अनुमितिसामग्री तु न तथेति कथ संशय इत्यत आह,
'विरुद्धोभयेति विरुद्धोभयकोटिकज्ञानसामान्यसामग्र्या एवेत्यर्थः,
विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तद्विरुद्धान्यतरकोटिविषयक समान-
विशेष्यतावच्छेदकतत्तद्विरुद्धोभयकोटिकज्ञानमेव संशयो न तु
तादृशप्रत्यक्षमेव, अत एव विप्रतिपत्तिवाक्यादपि शाब्दसंशय इति

(१) प्रामाण्यग्राहकानुत्पत्तिरित्यर्थ इति क० ।

(२) तथाच विरोधिनिश्चयाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वात्
साध्य तदभावानुमितिप्राक्क्षणे विरोधिनिश्चयाभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यकाले
तदसत्त्वान्नानुमितिसम्भव इति भाव ।

संशयजनकत्वात् संशयद्वारा अस्य दूषकत्वं । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोधुपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात् अन्यथा बाधे-

भाव । ननु सत्प्रतिपक्षस्यलेऽप्यनुमित्युत्पादे तत्र कथं दोषव्यवहार-इत्यत-आह, 'संशयद्वारेति संशयजनकत्वेन निर्णयविरोधितयेत्यर्थः', (१) 'अस्य' सत्प्रतिपक्षस्य, 'दूषकत्व' दोषव्यवहारविषयत्व । न चैव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शरूपयोः सत्प्रतिपक्षयोः दोषव्यवहारो न स्यात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यैव हेतुतया तयोः संशयजनकतासम्भवात् विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोटिविषयकज्ञानस्यैव संशयत्वादिति वाच्य । येन सम्बन्धेन हेतोर्वाप्यता गृहीता तेनेव सम्बन्धेन हेतुमत्तापरामर्शस्यानुमितिहेतुतानियमात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिमिव तदवच्छेदेनानुमिति प्रत्यपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुमत्तापरामर्श एव हेतु यत्र च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्धकबाधादेर्नावतारः तत्र नियमतोऽनुमितिर्द्विविधविषयत्वमिष्टमेव इत्यभिप्रायात् । 'बाधस्येवेति साध्याभावनिश्चयस्येवेत्यर्थः', 'विरोधुपस्थितेरिति साध्याभावव्याप्यत्वोपस्थितेरित्यर्थः', 'अनुमितिसामग्रीविघटकत्वेन' अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, 'अन्यथेति तदुपस्थितेरनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वे इत्यर्थः,

ऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलत्वादानुमितिः स्यादेव सामग्री-सत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु तद्बोधकस्य चक्षुरादेः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेत्, न, प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति

‘बाधेऽपीति, साध्यविरोधिविषयकनिश्चयत्वेनैव बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् साध्याभावव्याप्यबन्धोपस्थितेरनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वे च व्यभिचारेण तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । ‘अधिकबलतयेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रकारकनिश्चयतयेत्यर्थः, ‘बाधेन प्रतिबन्धादिति बाधनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, ‘तुल्यबलादिति तादृशसाध्याभावप्रकारकनिश्चयाद्यभावविशिष्टात् साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शादित्यर्थः, उत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः । ननु चक्षुरादिना बाधोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्धानुदयाद्बाधसामग्रीत्वेन चक्षुरादीनामपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तच्च विशेषदर्शनतया तत्राप्यविशिष्टमित्यत आह, ‘साध्याभावेति, ‘तच्च’ साध्यविशिष्टबुद्धौ, तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतया बाधोत्पत्तिकाले न तदुत्पत्तिरिति भावः । शङ्कते, ‘प्रत्येकं निर्णायकत्वेनेति प्रत्येकविषयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकेत्वेनेत्यर्थः, ‘कथं संशय इति संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

मेने, तन्न । साध्य-तदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्या-
परधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
साध्यविरोधित्वात्तदुद्देरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात्
विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्वत्वात् ।

निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणं, अ-

‘प्रत्येकाङ्गीति प्रत्येककोटिव्याप्यवत्ताविषयकज्ञानाङ्गीत्यर्थः, ‘ज्ञानं’
प्रत्येककोटिविषयकज्ञानं, ‘अर्थात्’ कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्री-
समाजात्, ‘न तु प्रत्येकं संग्रयजनकत्वमिति न तु प्रत्येककोटि-
विषयकज्ञानस्य संग्रयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं, संग्रयत्वस्य निश्चय-
त्वस्यैवार्थसमाजपक्षत्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, तथाच संग्र-
यत्वं यस्य कार्य्यतावच्छेदकं तस्मादेव संग्रयोत्पत्त्यभ्युपगमे प्रत्येक-
कोशुपस्थितितोऽपि संग्रयो न स्यादिति भावः । बाधस्य पञ्चविश्रे-
य्यकसाध्याभावनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं तादृशसाध्यवदन्योन्याभाव-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तेः तस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वापत्तेर्वा किन्तु
साध्यविरोधिविषयकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं तच्च पञ्चविश्रे-
य्यकसाध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेऽप्यविशिष्टमित्यभिमानेन दूषयति,
‘साध्य-तदभावयोरिति, ‘प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वादिति प्रतिबन्धक-
तायाभवच्छेदकत्वादित्यर्थः । एतच्चापाततः साधवादिति शेषः ।

नव्यास्तु सत्यपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये तद्गोचराप्रामाण्य-
ज्ञानात् तदुत्तरं बुभुक्षातो वा तदुपगतीतभानस्योदयात् न साचा-

नैकान्तिकानामन्वयाद्यतिरेकाद्वा कौट्युपस्थापकतया
संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतस्य ज्ञानं, अपक्ष-

त्कारत्वानिष्पिततद्वत्ताबुद्धिमात्रं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन
प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तादृशनिश्चयवदन्यतद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं^(१) प्रत्येव
तथाविधनिश्चयत्वेन विरोधित्वं वाच्यं तथाच वज्जेः संग्रयाकारानु-
मितिः पर्वतत्वावच्छेदेन वज्जभावाव्याप्यवत्तानिश्चयवतीति न तस्यां
तादृशनिश्चयः प्रतिबन्धकः, निश्चयात्मिका पर्वतत्वावच्छेदेन वज्ज-
नुमितिसु पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवज्जभावाव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येति
तस्यामवश्यं^(२) तथाविधविरोधिनिश्चयः प्रतिबन्धक इति तद्दृशायां
तस्या नोत्पत्तिरिति भाज्ज ।

‘अन्वयात्’ साध्य-तदभावयोरन्वयसहचारात्, ‘व्यतिरेकादिति
उक्तान्वयस्य व्यतिरेकादित्यर्थः’, ‘संग्रयः फलमिति, तथाच किञ्चि-
द्भूमिकयद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेन यादृशसाध्यसंग्रय प्रति जन-
कत्व तद्रूपविशिष्टत्वमेव तत्साध्यकानैकान्तिकत्वमिति भावः । ‘साध्य-
विपरीतस्य’ साध्याभावस्य, ‘ज्ञान’ अनुमिति’, ‘फलमिति पूर्वेणा-

(१) अत्र निश्चयवत्त्वं अत्यवहितोत्तरत्व सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
बोध्यं ।

(२) ‘वज्जिमत्पर्वतत्वावच्छिन्ने इत्यलस्य नीलपर्वतत्वावच्छिन्ने वज्जेरनुमि-
तिसु पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवज्जभावाव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येवेति
पर्वताशे वज्जिमत्त्वावगाहिन्या’ इति पाठ ‘तादृशनिश्चय प्रति-
बन्धक’ इत्यस्यानन्तर ‘तस्यामवश्यं’ इत्यस्य प्राक् क ग पुस्तकद्वये
वर्तते परन्तु तादृश पाठो न समीचीन ।

धर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव, बाधे-
 ऽन्यतोविपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमततादेः, घटो नित्यः
 कार्यत्वादिति^(१) विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः, असिद्धे
 अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे

न्ययः, तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावानुमित्यौपयिकरूपवत्त्वं तद्रू-
 पावच्छिन्नसाध्यकविरुद्धत्वमिति भावः । ननु घटोगौरवत्वादित्यत्र
 विरुद्धेऽप्याप्तिः गोत्वाभावव्याप्यस्यापि हेतोर्घटात्मकपक्षावृत्तित्वेन
 तादृशरूपाभावादत आह, 'अपचेति उपन्यस्तपक्षावृत्तिरपि,
 'विरुद्धः' साध्यासमानाधिकरणः, 'अन्यत्र' स्वाश्रये, 'विपरीतज्ञान-
 समर्थः' साध्याभावज्ञानौपयिकरूपवानित्यर्थः, गगनादिकन्तु^(२)
 तादात्म्येनैव वज्रादेर्विरुद्धमिति भावः । हृदोवज्जिमान् द्रव्यत्वा-
 दित्यादौ बाधितेऽतिव्याप्तिं निरस्यति, 'बाध इति, 'अन्यतः' जल-
 त्वादितः, 'न त्विति, हेत्वभिमतस्य द्रव्यत्वादेः साध्याभावानुमित्यौ-
 पयिकव्याप्तिविरहादिति भावः । ननु क्लृप्तचणं घटो नित्यः कार्य-
 त्वादित्यादौ बाधसंकीर्णतादशायां अतिप्रसक्तं^(३) अत आह, 'घट
 इत्यादि, 'अदोष इति, फलभेदाद्भिन्नहेत्वाभासत्वसम्भवादिति भावः ।
 'अनैकान्तिकादीति, 'चतुष्टयेत्यविवक्षितं, निवन्धकस्ये सप्रति-

(१) नित्योघटः कार्यत्वादिति क०, ख० ।

(२) ननु वज्जिमान् गगनात् इत्यत्र गगनरूपविरुद्धहेतौ कुत्रापि धर्मिणि
 अवसमानत्वेनाप्याप्तिरित्यत आह गगनादिकन्त्विति ।

(३) बाधसङ्कीर्णत्वादयुक्तमत आहिति ख०, ग० ।

पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः, प्रकरणसमे तु न व्याप्ति-
प्रक्षधर्मताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्यादि-
बुद्धिसत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरी-
तेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुप-

प्रतिपक्षस्य ज्ञानफलकत्वाभावेन तन्निवेशस्य व्यर्थत्वात्, तथाचानै-
कान्तिक-विरुद्ध-बाधितानां यानि फलानि साध्यसंशय-साध्यविप-
रीतबोध-स्वधर्मिकसाध्याव्याप्यत्वज्ञानानि तेभ्यो भिन्नं 'अलिङ्गत्व-
ज्ञानं' लिङ्गत्वग्रहविरोधिज्ञानं प्रकृतपक्षधर्मिक-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्र-
कृतहेतुमत्वग्रहविरोधिज्ञानमिति यावत्, 'फलमिति पूर्वेष्वन्वयः,
तथाच तादृशज्ञानौपयिकं यद्रूपं तदेव प्रकृतहेतोरसिद्धत्वमिति
भावः । 'व्याप्तिबाधः' व्याप्यभावज्ञानं, 'फलमित्यनुषज्यते, तथाच
प्रकृतपक्षधर्मत्वे सति प्रकृतसाध्यव्याप्यभावोन्नायकरूपवत्त्वमेव प्रकृत-
पक्ष-साध्यबाधितत्वं हृदोवह्निमान् धूमादित्यादिकञ्च न बाधितं
किन्त्वसिद्धमेवेति भावः । प्रकृतमनुसरन्नाह, 'प्रकरणसमे त्विति
साध्य-तद्भावयोः परामर्शात्मकप्रतिपक्षस्यले त्वित्यर्थः, 'न व्याप्ती-
त्यादि, न व्याप्तेः पक्षधर्मत्वस्य वा 'बाधः' विरहज्ञानं, 'फलमित्यपे-
तनेनान्वयः, 'नाप्यलिङ्गत्वज्ञानमिति, 'अलिङ्गत्वस्य' लिङ्गत्वधौवि-
रोध्यन्तरस्य, ज्ञानमित्यर्थः, 'व्याप्यादीत्यादिना पक्षधर्मत्वस्योपपक्षः,
तथाच न बाधिते स्वरूपासिद्धे वा अस्थान्तर्भावः । 'विपरीतबुद्धिः'
साध्याभावात्तुमितिः, 'फलमित्यनुषज्यते, 'अनियमादिति व्याप्य-

नयात् । किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फल, तथाच प्रकृतसाध्य-हेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-पक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव । अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्देति कथं तेन विना

त्वानियमादित्यर्थं, तथाच हृदोवह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान् वज्रभाव-
 व्याप्यसत्तावाय इत्यादिप्रतिपक्षहेत्वो स्वसाध्यव्यतिरेकोन्नयनौप-
 यिकव्याप्तिविरहाच्च तयोर्विरुद्धेऽन्तर्भाव, 'सगय इति साध्यस्ये-
 त्यादि, 'प्रत्येकमिति विरोधिव्याप्ययो प्रत्येकस्य सपक्ष-विपक्षो-
 भयवृत्तित्वाद्यभावेन साध्य तदभावयो कोटिद्वययो विशिष्टबुद्ध-
 जनकत्वादित्यर्थं । तथाच नानैकान्तिकेऽन्तर्भाव । 'प्रकृतेति
 प्रकृतसाध्यसिद्धिजनकविषयतापन्नयोर्हेत्वो, 'किं तत्त्व' किं व्याप्या-
 दिमत्तया प्रामाणिकमित्यर्थं, व्याप्तौत्यादिकन्तु स्वरूपकथन-
 मात्र, निरुक्तजिज्ञासाजनकोपस्थितेरेव सम्यक्त्वेन तन्निवेशस्य व्यर्थ-
 त्वात् व्याप्यादेरननुगतत्वेनाव्याप्तिकरत्वाच्चेति ध्येय । नतु साध्यमात्रस्य
 परामर्शोऽपि तादृशजिज्ञासाजनक इति तत्रातिव्याप्तिरत आह,
 'न हीति, 'अनुपस्थिते' असति, 'प्रतिपक्षे' विरोधिपरामर्शं, 'एक-
 स्मात्' साध्यस्यैव परामर्शात्, न तादृशौ जिज्ञासा किन्तु साध्यस्य
 निर्णय एव विरोधिपरामर्शयो सत्त्वे तु जिज्ञासासामर्थ्या प्रतिव-

विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेत्, न, असति प्रति-
पक्षे न जिज्ञासा सति तु सेत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रक-
रणसमस्यापि जिज्ञासाजनकत्वात् । न चानैकान्ति-
कातिव्याप्तिः, तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा
अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयोरेक-
दानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, क्रमेत्यन्वयोरेकदा स-

न्नात्र स इति भावः । 'ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानादिति स्वमते, 'संशया-
दिति तु निबन्धकमते, तैः साध्यसंशयद्वारा अनैकान्तिकस्य साध्य-
जिज्ञासाजनकताया अनुपदं वक्ष्यमाणत्वात्, 'ज्ञानमात्रादित्यत्र
सेत्यनुपपद्यते, 'जिज्ञासाजनकत्वादिति, कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च
न व्यभिचार इत्याशयः । स्रवणस्य प्रकृतसाध्य-हेत्वोरित्यस्य हेतु-
पदव्यत्यासेन प्रकृतहेतुकज्ञानविषययोरित्यर्थं मत्वा शङ्कते, 'न चेति,
जिज्ञासायाः साक्षाज्जनकत्वं वक्तव्यं हेत्वोः प्रामाणिकत्वजिज्ञासा वा
निवेशितेत्याशयेन परिहरति, 'तत्र हीति । न च जिज्ञासाजनक-
स्यापि विरोधिपरामर्शद्वयस्य ज्ञानं यदि नानुमितिप्रतिबन्धकं तर्हि
कथायां तदुपन्यासो न स्यादिति वाच्यं । प्रमाणादूषणस्यापि
तस्याधिकत्वादेरिव^(१) निग्रहस्थानविधयोद्भाव्यत्वमिति निबन्धकता-
माश्रयादिति ध्येयं ।

(१) तस्यार्थान्तरत्वादेरिवेति ख०, ग० ।

त्वादिति चेत्, न, एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति-पक्षधर्म-
ताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानेत्यक्तिकाले पूर्व-
परामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्याप्ति-पक्षधर्मता-
ज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद् इति
वाच्यं । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयस्य यौगपद्याभावात् ।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोदोधकहेतुद्वयज्ञानयोः पर-
स्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति द्रूपकतावीज-
मिति । तन्न । व्याप्तिस्मृतिं विना सत्यतिपक्षाभावात्
वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहा-
लम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञान-
मुत्पद्यते, अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि
कार्यमुत्पद्यते, तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्य-
क्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायेत्यापितप्रमाणा-

ग्रह्यते, 'नन्विति, ज्ञानद्वययोर्यौगपद्याभावादिति भावः ।
धिद्धान्तयति, 'क्रमेति, 'सत्त्वादिति 'प्रतिरोध इत्यन्वयः, एकानन्तरं,
एकहेतोः परामर्शानन्तरं, 'अपरेति अपरहेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मत्वस्य
च ज्ञानेनेत्यर्थः, तथाच द्वित्वमविवक्षितं, 'ज्ञानेति एकहेतुकव्याप्ति-
ज्ञान-तत्परामर्श-हेतुन्तरव्याप्तिज्ञान-तत्परामर्शात्मकज्ञानचतुष्टयस्ये-
त्यर्थः । साध्यस्य केवलान्वयित्वधीदशायां पक्षधर्मिक-तत्तद्भावोभय-
व्याप्यवत्तापरामर्शसम्भवात्तदानीं तत्प्रतिपक्षो नास्तीति सोन्वडमतं

वतारात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटा-
ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्म-
त्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ता-
भावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात्
घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां, न

निरस्यति, 'अस्य चेति, 'अस्य' विरोधिपरामर्शात्मकप्रतिपक्षस्य,
'केवलान्वयिनि' तत्त्वेन गृहीतसाध्यके, 'घटेत्यादि, प्रतियोगित्वं
स्वरूपसम्बन्धेन याद्वा तेन संयोगेनाभिधेयत्वस्याभावमादाय न
सिद्धसाधनं, सत्ताद्याश्रयत्वे व्यभिचारस्य वारणाय 'सत्यन्तं जात्या-
श्रयतान्यत्वे सतीत्यर्थकं, घटत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वे तद्वारणाय
'घटमात्रेत्यादि, घटवृत्त्यन्यत्वं अभिधेयत्वे स्वरूपासिद्धमतो मात्रपदं ।
ननु घटनिष्ठत्वं अवश्यं दैशिकविशेषणतया वाच्यं अन्यथा जातिम-
त्त्वादेरभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन घटनिष्ठत्वाद्धेतोर्व्यविशेषण-
त्वापत्तेः तथाच घटान्यत्वाभावस्य घटत्वस्वरूपस्य तादृशसम्बन्धेन
घटावृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिनो घटान्योन्याभावस्य दृष्टान्तत्वायोगा-
दाह, 'पटरूपवच्चेति, 'पेटत्यविवक्षितं, 'घटनिष्ठेति, अत्राप्यत्यन्ता-
भावः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको याद्वाः तेन न पूर्ववत्
सिद्धसाधनं, हेतौ च घटवृत्तित्वं घटत्वाभावे नित्यत्वं घटनिष्ठध्वंसे-
ऽभावत्वं घटत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय, 'अन्योन्येति घटवृत्त्य-

च पक्षैक्यमपि तन्त्रं, विरोधस्यैव द्रूपकत्वेऽधिकस्य
व्यर्थत्वादिति ॥

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ॥

भिधेयत्वभेदवदित्यर्थः । ननुऋहेतुदयमपि पटत्वाद्यभावे व्यभिचा-
रौत्यत आह, 'विशेषेति उक्तहेतोर्यं व्यभिचाराद्यहदशायामित्यर्थः,
'पक्षैक्यं' एकधर्मिकत्वं, 'तन्त्रं' प्रतिपक्षताव्यापकमित्यर्थः, (१) घटो-
ऽभिधेयत्वव्यापकाभाववान् इत्येवं व्यतिरेकपरामर्शेन पक्षैक्यस्य
सम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तरहस्यं ॥

अथासिद्धिपूर्वपक्षः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहः, प्रत्येक-
मननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतोव्याप्ति-पक्ष-
धर्मताविशिष्टाभावेऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे
प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव-

अथासिद्धिपूर्वपक्षरहस्यं ।

‘व्याप्तीति, तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताभाववान् हेतुरसिद्ध इति
भावः । अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ^(१) व्याप्यत्वासिद्धेः संग्रहाय
व्याप्यत्वस्य, अयोगोलकं वज्रिमत् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धेः
संग्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः, व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति
साध्यसामानाधिकरण्यरूपा घाद्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-
करण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिसाध्यव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्ध्या^(२)
असम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं तेन
हृदो वज्रिमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन
हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोः प्रत्येकाभाव-
द्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभावो वा आद्ये आह, ‘प्रत्येक-
मिति प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः, ‘अननुगमात्’ सर्वासिद्ध्यासाधारणत्वात्,

(१) जलहृदो वज्रिमान् धूमादित्यादाविति ख०, ग० ।

(२) सत्त्वसामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगिद्रव्यत्वसामानाधिकरण्याप्रसि-
द्धेत्यर्थः ।

एव स श्रुत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रति-
योगिको विशेष्याभावो विशेषण-विशेष्यसम्बन्धाभावो
वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न, विशिष्टाभावा-
ज्ञानेऽपि व्याख्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भायने चानु-
मितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तियेति तत्प्रत्येकाभावा-
व्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः, न च

हृदो वक्रिमान् धूमादित्यादिस्वरूपामिद्वे व्याप्यत्वाभावश्च घटो द्रव्यं
यत्त्वादित्यादिव्याप्यमामिद्वे च एषधर्मताभावस्यासत्त्वादिति भावः ।
अन्याभिप्रायेणागच्छते. 'अथेति, 'प्रत्येकाभावेऽनुगत' प्रत्येकाभाव-
माचवत्यपि वर्त्तमान, 'प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति प्रत्येकाभावमाच-
वत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभाव प्रत्येका-
भावस्यलैऽपि वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरित्यत आद्य, 'अपमिद्वान्तयेति,
'अननुगम इति तदवयव इति शेष, 'अनुगत इति प्रत्येकाभाव-
माचवत्यपि वर्त्तमान इत्यर्थ, 'निवृत्तियेति, व्याख्यादिप्रत्येकाभाव-
द्वयस्याप्यमिद्वितयेति शेष, 'तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति व्याख्यादि-
प्रत्येकाभावद्वये असिद्धिलक्षणाव्याप्तिरित्यर्थ, विशिष्टाभावस्यस्यति-
रिक्तत्वात् १) तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षण
अयोगोलक धूमवत् वक्रेहृदो वक्रिमान् धूमादित्यादौ बाधमङ्गी-
र्णासिद्धे असिद्धिलक्षणस्याव्याप्ति तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभाव-

विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो द्योपो न तु स्वत
इति वाच्यं । प्रत्येकाभावस्य स्वतएव द्योपत्वसम्भवात् ।
वस्तुतो विशिष्टाभावो द्योप एव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे

स्याप्यसिद्धेरित्यपि बोध्य । ननु प्रत्येकाभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वेऽपि न तस्यासिद्धत्वमतो नाव्याप्तिरित्यतश्चाह, 'अन्यथेति, 'तेषा'
प्रत्येकाभावानां, हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तानामिति शेष । सा-
ध्यादिभेदेन व्याख्यादीनां नानात्वादुक्तवचन, 'प्रत्येकाभाव' प्रत्येका-
भावज्ञान 'न तु स्वत' न तु साक्षात्, तथाच हेत्वाभाससामान्य-
लक्षणाक्रान्तत्वमेव तत्र नास्ति अनुमिति-तत्कारणपरामर्शयो
साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणघटकत्वादिति भाव । 'स्वत एव' साक्षा-
देव, साक्षात्भाववगाहित्वादिति भाव । इदमुपलक्षणं आश्रया-
सिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेतुसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्य ।
'द्योप एव नेति हेत्वाभासएव नेत्यर्थ', कुतस्तद्विशेषोऽसिद्धिरिति
शेष, (१) 'प्रत्येकस्य' प्रत्येकाभावस्य, 'समर्थत्वे' दूषणसमर्थत्वे, हेत्वाभा-
सत्वे इति यावत्, 'अन्यथासिद्धेरिति विशिष्टाभावस्य हेत्वाभासत्व
विनापि विशिष्टाभाववत् साधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थ,
विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्याप्यावश्यकत्वादिति भाव । ननु
साध्यव्याप्यो हेतु पक्षवृत्तिरित्याकारकविषयकलितव्याप्ति-पक्षलोभय-
विषयकपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्ववादिना प्राचा नये साध्यव्याप्यत्वे
मति पक्षवृत्तित्वान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वप्रकारकपरा-

तेनैवान्यथासिद्धेर्ध्यविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा

मर्गस्याप्यनुमितिहेतुतया तदिरोधित्वेन विशिष्टाभावस्यापि हेला-
भासत्व^(१) दुर्भार विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्रकारकपरामर्ग-
प्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष-
इति पक्षविशेष्यकपरामर्गस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति नयमतानुयायित्वे
व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोः द्वयोः प्रत्येकाभावस्यापि दौषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः
पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशपक्षविशेष्यकपरामर्गप्रतिबन्धकत्वादि-
त्यरुचेराह, 'व्यर्थविशेषणत्वादिति इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मत्वाभावादित्यसाधकतानुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वे
व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः । तथाच हेलाभासत्वसाधकताव्याप्यत्वनिय-
माद्ध्यर्थविशेषणतया च विशिष्टाभावे तद्भावेन न तस्य हेलाभासत्वं ।
न चैव तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यं । तस्य हेलाभासत्वा-
भावेनानायत्या विषकलितव्याप्ति-पक्षधर्मत्वोभयविषयताशालिपरा-
मर्गप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः ।
नन्विदमयथुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वात्^(२) विशिष्टाभावत्वस्य
प्रत्येकाभावत्वाघटिततथा^(३) विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्राग-

(१) तत्त्वमिति ग० ।

(२) तथाच व्याप्तिशरीरे प्रयोजनविरहेण व्यर्थविशेषणत्वाघटितत्वस्यानि-
वेशनीयत्वेन व्यर्थविशेषणत्वाघटितस्यापि व्याप्यत्वमिति भावः ।

(३) प्रत्येकाभावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरत्वेऽपि तदघटितत्वेश न
व्यर्थविशेषणत्वाघटितत्वमिति भावः ।

न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानु-
द्भावेऽपि प्रत्येकोद्भावे वादिनिवृत्तेश्च । अत एव

भाववद्भिन्नधर्मिकतया^(१) च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्च इत्यरुचेराह,
'प्रत्येकाभावमिति, 'उपजीव्यत्वादिति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्य-
त्वादित्यर्थ, तथाच प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव
हेत्वाभाषो न तु विशिष्टाभाव तज्ज्ञानस्य प्रत्येकाभावज्ञानस्योप-
जीवकत्वात् सामान्यलक्षणे चानायत्या विषकलितव्याप्ति पक्षधर्मलो-
भयविषयताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति
भाव । नन्विदमप्युक्त प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि प्रत्येकशब्दाभ्या लि-
ङ्गान्तरजन्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात् । न च तथापि
प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञान, प्रति प्रत्येकाभाव
ज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्येवेति वाच्य । विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन
प्रत्येकाभावज्ञान प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन क्वाचि-
त्कोपजीव्योपजीवकभावस्याविशेषादित्यरुचेराह 'विशिष्टाभावानु-
द्भावेऽपीति, एतदप्यापातत, एवञ्च विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्व
न स्यात् तदनुद्भावेऽपि बाध-स्वरूपासिद्धादेरुद्भावे वादिनि-

(१) धूमप्रागभावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदक धर्मान्तरधूमत्व घटितत्वेऽपि
धूमत्वस्य धूमप्रागभावत्वासमानाधिकारणत्वात् यथा न तेन धूम
प्रागभावत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितत्व तथा प्रत्येकाभावत्वस्य विशि-
ष्टाभावत्वासमानाधिकारणत्वात् न तेन विशिष्टाभावत्वस्य व्यर्थविशे-
षणघटितत्वमिति भाव ।

व्याप्ति पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभा-
वानुगतमसिद्धत्वं व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन

वृत्ते । न च तत्र साधादेरनुद्भावेऽपि विरुद्धमात्रोद्भावे वादौ
निवर्त्तते अतो विरुद्धस्यापि हेलाभामल अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्भा-
वने विशिष्टाभावमात्रोद्भावेऽपि न वादिनिवृत्तिरिति न विशिष्टा-
भावस्य दोषत्वमिति वाच्य । विशिष्टाभावमात्रोद्भावेऽपि वादिनि-
वृत्ते, तस्मात् साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परा-
मर्शस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचान्तये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
भाववद्वेतुरपि हेलाभास स च व्याप्यत्वापिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्व ।
'अत एवेति 'निरस्तमित्यनेनाश्रय, 'व्याप्नोति व्यप्ति पक्षधर्मलोभय-
मात्रमुख्यविशेष्यकबुद्धिसुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वमित्यर्थ, नातो विशेषाभाव सामान्याभावविकल्पाभ्याम-
तिव्याप्यसम्भवशङ्कावकाश, (१) अधिक सिद्धान्ते वक्ष्याम, 'प्रत्ये-
काभावानुगतमिति व्याप्ति पक्षधर्मतयो प्रत्येकाभावद्वये वर्त्त-
मानमित्यर्थ, 'असिद्धत्वं असिद्धित्व । नन्वेव व्यभिचारादे कथ
दोषत्व तदति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्मैव दोषत्वसम्भवादि-
त्यत आह, 'व्यभिचारादाविति व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थ,
आदिना विरोधपरिग्रह, 'उपजीव्यत्वेनेति असिद्धत्वज्ञान प्रति

(१) व्याप्ति पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं यदि तादृशविषयप्रति
योगिकाभावत्वं तदा विशेषाभाव व्यतिव्याप्ति, यदि तादृशविषय
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तदा शब्दशास्त्रम् इति तात्पर्यम् ।

प्रायम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषकः
तत्र व्याप्तिसिद्ध्यर्थमुपाधौ तदुद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि
तस्य दुरूहत्वात् व्यभिचारेणैव तदुन्नयनाच्च, यदि च
व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिवुद्धिः तथाप्युपधेयस-

सिद्धविधया व्यभिचारादिज्ञानस्य उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः, 'प्रायम्यात्'
प्रथमोपस्थितत्वात्, 'तदुद्भावने' व्यभिचारादिमात्रोद्भावने, विरो-
धित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, 'सः' सोऽपि व्यभिचारादिरऽपीति
यावत् । नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यत्वेन उपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं
स्यादित्यत आह, 'तत्रेति व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः, 'व्याप्त-
सिद्ध्यर्थ' व्याप्त्यज्ञानार्थ, 'उपाधौ' त्विति, 'तुशब्दो भिन्नक्रमे, 'उद्भा-
वितइत्यनन्तरं योज्यः, 'विप्रतिपद्यतेऽपीति व्याप्तौ विप्रतिपद्यते-
ऽपीत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथाचोपाध्युद्भावनेऽपि व्याप्तिभ्रमोदया-
त्तस्य साक्षाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । किञ्च
उपाधिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपजीव्यं किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेवेत्याह,
तस्येति असिद्धत्वस्येत्यर्थः, 'दुरूहत्वात्' उपाधितोदुर्ज्ञेयत्वात्, 'व्यभि-
चारेणैव' उपाधिव्यभिचारेणैव, 'तदुन्नयनात्' असिद्ध्युन्नयनात्, एत-
च्चापाततः व्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधेरप्युच्चायकतासम्भवात् तथापि
उपाधेर्यव्यभिचारस्यैव हेत्वाभासान्तरताया दुर्वारत्वाच्च, किन्तु पूर्वाक्त-
युक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यं । 'असिद्धिवुद्धिरिति प्रत्यच-शब्दाभ्यां
लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन चासिद्धिवुद्धिरित्यर्थः, 'उपधेयेति, 'उप-
धेययोः असिद्ध-व्यभिचारिणोर्धर्मिणोः, 'सङ्करेऽपि' अभेदेऽपि,

ङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तं । व्यर्थविशेषणत्वा-
देव । एतेन व्याप्ति-पक्षधर्मतान्यतराभावेऽसिद्धिरिति

‘उपाधेः’ अमिद्धत्वव्यभिचारादेर्धर्मस्य, ‘अमङ्कर एव’ ज्ञानामङ्कर-
एव परस्परायहकास्त्रीनघहविषयत्वमेवेति यावत्, तथाचामिद्धत्वा-
ज्ञानदशायामपि व्यभिचारादिमात्रज्ञानाद्वाप्तिज्ञानानुदयेन तस्यापि
स्वतः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भावः । ‘अत एवेति विवृणोति,
‘व्यर्थेति तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणस्य
दूषकतायामप्रयोजकत्वात् तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्व-
प्रकारकज्ञानस्यानुमिति-तत्कारणपरामर्शविरोधित्वादिति यावत्,
यद्रूपेण ज्ञानं अनुमिति-तत्कारणपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकं तदेव
च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः । यदा ‘व्यर्थविशेषणत्वात्’ अयं
हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभाववत्त्वादित्यसाधकतानुमाने निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छे-
दकत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात् व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वेनैव व्याप्यभावस्य पक्षधर्मतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
त्वेनैव पक्षधर्मत्वाभावस्य हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः, असाधकतानुमापक-
तावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः । एतच्चापा-
ततः विरोधितावच्छेकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे
मानाभावात् विरोधितानवच्छेदकरूपेणापि पूर्वं व्यभिचारादेर्वि-
भजनात्, एवमसाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव विभाजकताव-
च्छेदकमिति नियमेऽपि मानाभावात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यवि-

प्रत्युक्तम् अन्यतरत्वज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात्
व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

घटकतया तत्सत्वेऽप्यसाधकतानुमापकत्वसम्भवाच्च तथाविधबुद्धिसु-
खविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य व्याप्तिवाच्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अय-
नवकाशाच्च । वस्तुतस्तु अवाप्याश्रयासिद्धि साध्यविशेषणासिद्धि-हेतु-
विशेषणासिद्धि हेत्वसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्य, एवमप्येऽपि ।
'याप्तीति व्याप्तिव पक्षधर्मतात्वान्यतरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावोऽसिद्धिरित्यर्थ, यद्वा 'अन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिषामान्याभाव-
पक्षधर्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थ, यथाश्रुते सामा-
न्याभाव विशेषाभावविकल्पाभ्या अव्याप्तितिव्याप्तिप्रसङ्गस्य^(१) दुर्वार-
त्वादिति ध्येय । 'प्रत्येकाभावस्येति प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभाव-
ज्ञानस्येत्यर्थ, 'दोषत्वात्' प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चान्य-
तरत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति श्रेय । तथाच विरोधि-
तानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमान ।
'व्यर्थेति असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ,

(१) व्याप्ति पक्षधर्मत्वान्यतराभावपदस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकसामान्याभावपरत्वे अव्याप्ति, अत्राव्याप्तिपद असम्भव-
पर, तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य असिद्धिनात्मक-
त्वात्, तादृशान्यतरप्रतियोगिकाभावपरत्वे विशेषाभावे अतियोगि-
रिति तात्पर्य ।

यत्तु व्याप्ति-पक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे त्वानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तं ।

प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः ।

‘व्याप्ति-पक्षधर्मतेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशेषक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकभ्रमभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः, ‘आश्रयासिद्ध्याद्यनुगत इति आश्रयासिद्ध्यादिरूपसकलामिद्धिव्यापकइत्यर्थः, तच्च तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदाद्यं भ्रमत्वनियमादिति भावः । ‘आदिना स्वरूपासिद्धि-साध्य-साधनविशेषणासिद्धि-व्याप्तिसिद्धीनां परिग्रहः, ‘तत्प्रमितिसत्त्वं इति आश्रयासिद्ध्यादिषु तादृशपक्षधर्मत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वे इत्यर्थः, ‘अनुमितिप्रमित्यापत्तेरिति अनुमितेरपि भ्रमभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः, एवञ्च तादृशज्ञानविरहवान् हेतुरमिद्ध इत्यमिद्धलक्षणमिति भावः । ‘तदपीति ‘निरस्तमित्यनेनाश्रयः, निराशे हेतुमाह, ‘व्यर्थेति विशेषणस्य प्रमित्यंगस्य व्यर्थत्वात् दूषकतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः, परामर्शं प्रमितेरविशेषणतया तदभावज्ञानस्याप्रतिषन्धकत्वादिति भावः । हेतुन्तरमाह, ‘तदज्ञानेऽपीति, ‘प्रत्येकज्ञानस्य’ व्याप्त्यभावादिप्रत्येकज्ञानस्य, तथाच प्रत्येकाभावस्याप्यसिद्धितया तस्याप्याप्तिरिति भावः । प्रत्येकाभावेऽप्यसिद्धि-

वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्ति-पक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्र-
मितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावे ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्य एव ।

लक्षणस्याव्याप्तिमभिधाय साधनविशेषणामिद्ध्यादिस्थले हेतुतावच्छे-
दकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्ध्याऽसिद्धिलक्षणसाम्भवमाह, 'वस्तुतस्त्विति,
'प्रकृतहेत्विति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरित्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च
पर्वतो वज्जिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादिमाधनविशेषणाऽसिद्धि-
स्थले बोध्या, 'व्याप्तीति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्ते-
रित्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतः काञ्चनमयवज्जिमान् धूमादित्यादि-
साध्यविशेषणामिद्धिस्थले बोध्या, 'पक्षधर्मतेति पक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टपक्षनिरूपितधर्मत्वस्येत्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्वतो
वज्जिमान् धूमादित्याद्याश्रयामिद्धिस्थले बोध्या, 'वैशिष्ट्यस्येति व्याप्ति-
पक्षधर्मतोभयवैशिष्ट्यस्येत्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च अयोगोलकं धूमवत्
वज्जेः इदो वज्जिमान् धूमादित्यादिबाधमङ्गीर्णामिद्धिस्थले बोध्या ।
न च 'वैशिष्ट्यस्येत्यत्र इन्द्रसमासे बहुवचनापत्तिः समाहारइन्द्रस्य
नियतविषयतया अत्र तदसम्भवादिति वाच्यं । "सर्वोइन्द्रो विभा-
षया एकवचनं भवति" इति पाणिन्यनुशासनादितरेतरइन्द्रेऽप्येक-
वचनसम्भवात् । न चैवं धव-खदिरइत्यपि प्रयोगापत्तिरिति
वाच्यं । "इन्द्रैकत्व" इति सूत्रेण इन्द्रस्य एकवचनत्वे नपुंसकलिङ्गता-
वश्यकत्वबोधनात् । न चैवं समाहारेतरैतरयोः कोभेद इति वाच्यं ।
समाहारइन्द्रस्य समाहारत्वप्रकारकबोधजनकत्वेनैव भेदात्तथैव च(१)

यत्किञ्चिद्वाप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्हेतु-
साधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो

नियतविषयत्वात् इत्यलमधिकेन । नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं
वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं येन साधनविशेषणाभिध्यादिस्थले
ऽप्रसिद्धिः स्यात् तथाच हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छे-
दकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वज्ञावगाहते
था साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारिका भ्रमभिन्ना प्रतीति-
स्तद्विरहवत्त्वमसिद्धित्वमिति फलितार्थं इत्यत आह, 'तत्प्रमितेश्चेति
असिद्धस्थले भ्रमभिन्नतादृशप्रतीतेश्चेत्यर्थः । ननु व्याप्ति-पक्षधर्मता-
प्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष्यक-प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्यादिप्रमितिनं
विवचिता किन्तु यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-यत्किञ्चि-
त्पक्षधर्मत्वप्रकारक-यत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिरेव विवचिता तद्वि-
रहस्य न तस्मान्मान्याभावः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं तेन
हेत्वन्तरे साध्यान्तरीयव्याप्यादिप्रमितिसत्वदशायां नाव्याप्तिरित्यत-
आह, 'यत्किञ्चिद्वाप्तीति 'यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बध्यते, यत्कि-
ञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्ट-यत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारक-यत्किञ्चिद्धे-
तुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगिकविरह इत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छे-
दकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्ष-
तावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वज्ञावगाहते था प्रतीतिर्भ्रमानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिर्भ्रमा-
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिद्यतादृशप्रतीत्यभाववद्हेतु-

वा सद्देतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः व्या-
प्यभावादेव तद्ग्रहे सएव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि
च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभाव-
त्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च
हेत्वाभासता ज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् । एतेन व्याप्ति-
प्रमिति-पक्षधर्म्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः अ-

तावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति न कोऽपि दोष इत्यत आह,
'स्वप्रमितीति भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन स्त्रीयता
दृग्प्रतीतिविरहो वा विवक्षित तेन सम्बन्धेन यस्य कस्यचित्
पुरुषस्य तादृग्प्रतीतिविरहो वा तेन सम्बन्धेन तादृग्प्रतीतिसा-
मान्याभावो वा, नाद्यौ सद्देतावपि सत्त्वात् नान्य दुर्ज्ञेयत्वात्
परकीयप्रतीतेरयोग्यत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्यभावादिहेतुना स्व-
परसाधारणतादृग्प्रतीतिविरहो ज्ञेय इत्यत आह, 'व्याप्यभावा-
दिति । ननु स्वरूपसन्नेवाय प्रतिबन्धकोऽतो दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न चति
इत्यत आह, 'यदि चेति, 'प्रमितिविरह' भ्रमानिरूपितविशेष्य-
तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृग्प्रतीतिसामान्याभाव, 'तदेति, असि-
द्धहेताविति शेष । तादृग्भावावस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति भाव ।
'तल्लक्षणाभावादिति हेत्वाभाससामान्यलक्षणाभावादित्यर्थः । 'अन्य-
तरत्वमिति अन्यतरत्वमित्यर्थः, यथाश्रुतेऽन्यतरत्वस्यासिद्धिनिष्ठ-
धर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तेः । नन्वन्यतरत्वमनयो प्रत्येक-

सत्या एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात् ।
यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं
तदाश्रयासिद्धादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव पृथग्दोषः
स्यात् असिद्धिश्च ज्ञाता परस्योद्भावेति स्वज्ञानार्थ-
मुद्भावितासिद्धिनिर्व्वहार्थश्चाश्रयासिद्धादिज्ञानमाव-
श्यकं, कथञ्च हेतु-तदाभासविवेकः सिद्धौ द्वयोरपि

चारादिदोष इत्यत आह, 'असिद्धेरिति, 'स्वज्ञानार्थं' प्रतिबन्धकौ-
भूतासिद्धिज्ञानार्थं, 'अनुद्भावनात्' अनपेक्षणात् । ननु प्रतिबन्ध-
कौभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वेऽपि असिद्धि-
स्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्येव व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्धिप्रतिब-
न्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वात् पृथग्दोषत्व इत्यत आह, 'यदि
चेति, 'तस्मात्' व्यभिचारादिज्ञानात्, 'सिद्धि' व्याप्ति पक्षधर्मता-
निश्चय, 'तस्य' व्यभिचारादे, 'उपजीव्यत्व' असिद्धिस्वरूप उपजी-
व्यत्व, 'स एवेति, 'एवकारो भिन्नकमे, 'दोष इत्यनन्तर योज्य,
स पृथक्दोष एव स्यादित्यर्थ', असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथाच
हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भाव । नन्वसिद्धिपूर्वं चाश्रयासिद्धादि-
ज्ञानाभावात् तस्य 'नोपजीव्यत्व, न च व्यभिचारादावपि तुल्य,
तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्व्वहार्थञ्च तत्पूर्वं तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत-
आह, 'असिद्धिश्चेति, 'आश्रयासिद्धादिज्ञान' आश्रयासिद्धादि-
ज्ञानमपि । दूषणान्तरमाह, 'कथञ्चेति कथं वेत्यर्थ, 'हेतु-तदा-
भासविवेक इति पूर्व्वतो वक्तिमान् धूमादित्यादेरसद्हेतुभिन्नत्वेन

हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात् व्यभिचारादेः सद्धेतौ
सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् । अथ सुषुप्तौ

पर्वतो वक्त्रिमानाकाशादित्यादेश्च सद्धेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः,
'सिद्धाविति व्याप्ति-पक्षतानिश्चयरूपसिद्धिसत्त्व इत्यर्थः, 'हेतुत्वात्'
सद्धेतुत्वात्, 'आभासत्वात्' द्वयोरप्यसद्धेतुत्वात्, अन्योन्याभावस्तु
नाप्याप्यवृत्तिरिति भाव । किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपं
प्रत्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचार्यादिहेतौ सद्धेतुत्वग्रह-
दशायां व्यभिचारादेः सिद्धिविघटकत्वाभावेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्य-
त्वाभावात् तस्य तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गः तस्य तदानीन्तन-
हेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धेन तद्वतोहेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं
न स्यात् तथाच व्यभिचार्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभङ्गप्रसङ्ग इति दूष-
णान्तरमाह, 'व्यभिचारादेरिति, 'सद्धेतौ' व्यभिचार्यादिहेतोः
सद्धेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचार्यादिहेतोर्व्याप्ति पक्षधर्मतानिश्चयदशा-
यामिति यावत्, 'सिद्धिमखण्डयतः' व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपां
सिद्धिमविघटयत', 'हेत्वाभासत्वाभावात्' तदानीन्तनहेतुदोषत्वा-
भावप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमस्यचकारोऽत्रैव योज्यः । न चेष्टापत्तिः, तथा
सति तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वासम्भवात्
व्यभिचार्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभङ्गप्रसङ्गापत्तिरिति भावः । एतच्चापा-
ततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धफलानुपहितत्वेऽपि सिद्धि-
प्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तस्य तदानीमपि सत्त्वादेव तदानीन्तन-
हेतुदोषत्वसम्भवात् तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वा-

न्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्ति-
रिति निरस्तं । व्यर्थविशेषणत्वादेव । स्यादेतत्
व्याप्ति-पक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिः,
अतएवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदारोपरूपा सिद्धिरि-
त्यनुमितिः न तु व्याप्त-पक्षधर्मादपि तदनिश्चये । न
चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्,

माधवन् तथाच प्रमितिदयाभावस्यलेऽव्याप्तिरित्यत आह, 'अन्य-
तरत्वमिति, 'एतेनेति विवृणोति, 'व्यर्थविशेषणत्वादेवेति पूर्ववत् ।
'व्याप्तीति स्त्रीयव्याप्ति-पक्षधर्मतोभयप्रकारकनिश्चय इत्यर्थं, 'तद-
भाव' विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभाव, 'व्याप्त्यादिभ्रमादनु-
मितिर्न स्यादिति पूर्वोक्तबाधकमुद्धरति, 'अतएवेति यत एव विष-
यतासामान्येन भ्रम-प्रमासाधारणस्त्रीयतदुभयप्रकारकनिश्चयसामा-
न्याभावोऽसिद्धिर्न तु भ्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेन^(१) स्व-परसा-
धारणतादृगनिश्चयाभावोऽत एवेत्यर्थं, 'तदा' व्याप्त्यादिभ्रमदशाया,
'सिद्धि' व्याप्ति पक्षधर्मतोभयप्रकारकनिश्चय, 'तदनिश्चय इति
स्त्रीयतदुभयप्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थं, पुरुषान्तरीयतदुभयनिश्च-
यादनुमितिरिति शेष । 'न चैवमिति, 'एव' स्त्रीयतदुभयनिश्चया-
भावस्यासिद्धित्वे, 'हेतोरपि' पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यादिसङ्केतो-
रपि, स्त्रीयतदुभयनिश्चयाभावदशायामिति शेष, 'तदाभासस्यापि'

(१) प्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेनेति ख० ।

दशाविशेषदृष्टत्वात् सेय स्वरूपसती दूषिका कारणा-
भावत्वात् । न च व्याप्तादिप्रत्येकनिश्चयाभावएव दूषक-
आवश्यकत्वादिति वाच्यं । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे
तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति । मैवम् । एवं स-
व्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः स्वरूप

पर्वतो वज्जिमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्त्रीयभ्रमात्मक-
तदुभयनिश्चयदशायामिति शेष, 'हेतुत्व' सद्हेतुत्व । न च भ्रमा-
त्मकतदुभयनिश्चयदशायामपि असाधारण्य-विरोधान्यतरस्य हेत्वा-
भासत्वप्रयोजकस्यावश्य मत्त्वेन सद्हेतुत्वाम्भव इति वाच्य । पक्ष
वृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य
वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्त्वा-
दिति भाव ।

केचित्तु 'हेतुत्वमित्यस्य असिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थ' इत्याहुः ।

'सेयमिति, पूर्वोक्तञ्च न हेत्वाभासलक्षणमिति भाव । 'न
चेति, न दूष्यप्रकारकनिश्चयाभाव इति भाव । 'आवश्यकत्वात्'
कारणाभावत्वेन तस्य दोषताया आवश्यकत्वात् । 'विशिष्टेति तदुभय
प्रकारकनिश्चयस्येत्यर्थ, 'तदभावस्य' तदभावस्यापि, 'कार्यानुत्पा-
दकत्वात्' इति कार्य्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थ । 'अत्रैवेति
असिद्धावेवेत्यर्थ, व्याप्ति पक्षधर्मतानिश्चयाभावेनैवानुमित्यभावसम्भ-
वादिति भाव । ननु प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभि-

जागरेऽपि व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्य-
नुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथा-
वधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः । न चैवं

भासत्वस्य सुग्रहत्वात् अन्यथा सिद्धान्तिनयेऽपि व्याप्ति-पक्षधर्मता-
निश्चयात्मकसिद्धिविघटकतयैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषतयैतदनुयोगस्य
तुल्यत्वात् ।

केचित्तु 'हेतु-तदाभासविवेक इति पर्वतो वक्त्रिमान् धूमादि-
त्यादेरसङ्केतभिन्नत्वेन द्रव्यं सत्त्वात् गोलवान् अथलादित्यादेश्य सङ्के-
तभिन्नत्वेन व्यवहारइत्यर्थः । 'सिद्धावित्यादिष्यन्त्यस्तु पूर्ववत् । ननु
सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सङ्केतत्वादिदमयुक्तं सिद्धिसत्त्वेऽपि द्रव्यं सत्त्वा-
दित्यादेश्यं व्यभिचारादिहेतुदोषवत्त्वेन दुष्टत्वादित्यत आह, 'व्यभिचा-
रादेरिति, अर्थकायिमचकारोऽवैव योजनीयः व्यभिचारादेरपी-
त्यर्थः । 'सङ्केतौ' सङ्केतत्वग्रहसत्त्वे व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्धि-
सत्त्व इति यावत्, 'सिद्धिमखण्डयतः' व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपां
सिद्धिमविघटयतः, 'हेत्वाभासताभावात्' हेत्वाभासत्वप्रयोजकत्वा-
सम्भवात्, भवन्नये सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासिद्ध्युपजीव्यत्वस्यैव व्यभि-
चारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वादिति भावः, इति व्याचक्रुः ।

'व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्व इति व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्वेऽपीत्यर्थः,
'तथावधारणादिति अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्यत्वावधार-
णादित्यर्थः, 'अज्ञातापीति, तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्य-
त्वान्यथानुपपत्त्येति भावः । 'हेत्वाभासाधिक्यमिति आश्रयासिद्ध्यादे-

हेत्वाभासाधिक्यं कृतान्तर्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्धादेरेव संग्रहादिति चेत्, न, एवं सत्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् उपजीवनाद्भेदे अथासिद्धादिरपि पृथक् स्यात् सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात् किन्तु कारणाभावादपि असत्यपि प्रतिबन्धके वज्रभावेन दाहानुत्पत्तेः । अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्, तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः हेत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पादे तद्व्यति-

रतिरिक्तहेत्वाभासत्वमित्यर्थं, 'कृतान्तर्भाव इति कृताना अभिचारादीना असिद्धान्तर्भाव इत्यर्थं, (१) 'तेन रूपेण' तत्साधारणाश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वरूपेण, 'व्याप्त्यसिद्धादेरेवेति व्याप्तिनिश्चयाभावादेरेवेत्यर्थं, 'सङ्गहात्' विभागस्यासिद्धिपदेन सङ्गहात्, 'एवकाराश्रयभिचारादिव्यवच्छेद । 'असिद्धि स्यादिति असिद्धित्वेनेव सूचकता विभक्त स्यादित्यर्थं, 'उपजीवनादिति असिद्धिस्वरूप प्रति उपजीव्यत्वादित्यर्थं, 'भेदे' पृथग्विभजने, 'पृथक् स्यात्' पृथक्विभक्त स्यात् । नन्वेव व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्वेऽपि सुषुप्त्यादौ कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासाभावादित्यत आह, 'सुषुप्त्यादाविति, 'कारणाभावात्' परामर्शात्मककारणाभावात्, 'कारणाभावादपि' भावरूपकारणाभा-

(१) कृताना अभिचारादीना अन्यतमत्वरूपेण सङ्गहे असिद्धावन्तर्भाव-इत्यर्थं इति क० । अभिचारादीनासिद्धान्तर्भाव इत्यर्थं इति ग० ।

रेकेषानुमित्यनुत्पादाभावात् सिद्धेरेव तद्हेतुत्वे चर-
मकारणमेव हेतुः स्यात् ।

अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वव्याप्ति-पक्षधर्मता-
विरह-तन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं तत्राधिक-

वादपि, 'न हेतुरिति, स्यादिति शेष', 'अनुमित्यनुत्पादे' अनुमित्यनु-
त्पादाभ्युपगमे, 'तद्वातिरेकेणेति आत्म-मनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थ',
यद्वातिरेकेण कार्यानुत्पाद तस्यैव च कारणत्वादिति भाव ।
नन्विदमिष्टमेवेत्यत आह, 'सिद्धेरेवेति व्याप्ति-पक्षधर्मतानिययस्यै-
वेत्यर्थ', 'हेतु स्यादिति सर्वत्र हेतु स्यादित्यर्थ', तथाच कार्यं
निष्करणक स्यादिति भाव । इदमापातत भवन्मतेऽपि कथमात्म-
मनोयोगो हेतु इतरकारणसत्त्वे तद्वातिरेकेणानुमितिव्यतिरेका-
सिद्धे । अथानुमित्यादिकमसमवायिकारणवत् भावकार्यत्वादि-
त्यनुमानात् तत्सिद्धिसदा ममापि तुल्य चरमे सत्यपि कार्यं
सकरणकमिति व्याप्तिवलात् व्याप्तिज्ञानादे कारणतासिद्धे अन्यथा
तत्रापि व्याप्तिज्ञानादिक कारण न स्यात् परामर्शादिचरमकारणे
सति तद्वातिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावात्, परमार्थतस्तु तादृशव्या-
प्तिप्रयोजिकेत्येव तत्त्व ।

केचिन्तु हेत्वाभाससामान्यलक्षण तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारा-
न्तरेणाऽऽ तन्मतमुपन्यस्यति, 'अन्ये त्विति, अत्र गमकतौपयिक-
प्रतिद्वन्द्वौ च व्याप्ति पक्षधर्मताविरहश्च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्दि-
व्याप्ति पक्षधर्मताविरह तादृशपक्षधर्मताविरहश्च तन्नियतस्य ता-

बलसमानबलौ बाध-प्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च सव्यभिचार-
विरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्धान्तर्भावः, व्याप्तिविरहनि-
यतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेष-

दृशपक्षधर्मताविरह-तन्नियतौ तयोरित्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भ-
इतरेतरद्वन्द्व इति न बद्धवचनापत्तिरिति द्रष्टव्य । तथाच गमक-
तौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्ति-पक्षधर्मताविरह-तद्वाप्यानामन्यतमत्व हेत्वा-
भाससामान्यलक्षणमित्यर्थ, गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वित्वञ्च साक्षादनु-
मितिप्रतिबन्धकत्व, गमकतौपयिकस्याबाधितत्वात्प्रतिपक्षितत्वस्य
विरोधित्वमित्यपि केचित् । 'तत्र' तेषु मध्ये, 'अधिकबल-समान-
बलाविति, 'अधिकबल समानबलौ' 'प्रतिद्वन्द्विनौ' 'बाध प्रतिरोधा-
विति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रतिरोध अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी
बाध इत्यर्थ, समानबलप्रतिद्वन्द्वित्व बाधनिश्चयत्वाद्यनवच्छिन्नसा-
क्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व, असाधारणत्वमप्येतन्मते प्रति-
रोधान्तर्गतमेव, तन्निश्चयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि वा प्रतिबन्धकता
विशेषणीया, अधिक बलप्रतिद्वन्द्वित्वञ्च साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
त्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भाव ।
'तन्नियतौ' व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहश्चाप्तौ, 'सव्यभिचारेति, धर्म-
प्रधानो निर्देश । ननु यदि तौ तन्नियतौ तदा तदुन्नयनद्वारैव
दोषत्वसम्भवेन कथं तयो पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशङ्क्य निरा-
करोति, 'न चेति, 'असिद्धान्तर्भाव' असिद्धापनयनद्वारा दूषकत्व,
'अनयो' व्यभिचारि-विरुद्धयो, 'स्वातन्त्र्येणैवेति व्याप्यादिविरह-

दर्शनस्येवेति, तन्न, अत्रापि व्याप्ति-पक्षधर्मताविरह-
 एवासिद्धिः पर्यवस्यति तत्र चेत्कमेवान्यतरत्वञ्च न
 लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरवद्भिष्कृतस्य
 व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयविरोधिना रूपस्य विवक्षित-
 त्वात् तच्चाश्रयासिद्धादिकमेवेति ।

इति श्रीमद्भ्रूशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे असिद्धिपूर्वपक्षः ॥०॥

निश्चयं विवक्षित्यर्थः, व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणं व्यभिचारव-
 त्त्वादिनेत्यपि बोध्यं । नन्वेवं व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहत्वमेवासिद्धि-
 लक्षणं पर्यवसितं तच्च दूषितमेवेत्यत आह, 'अत्रापि अस्मिन्मते-
 ऽपीत्यर्थः, 'उक्तमिति अननुगमरूपं दूषणमिति शेषः । नन्वन्यतर-
 त्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आह, 'अन्यतरत्वञ्चेति, 'व्यर्थेति असाधक-
 त्तानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, प्रत्येकं व्याप्ति-
 त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः ।
 ननु विशिष्टाभाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्यादिप्रत्ये-
 काभावः तथाच विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्यादिप्रत्येकाभाव-
 स्यात्तथात्वाननुगम इत्यत आह, 'हेत्वाभासान्तरेति, 'वद्भिष्कृतस्य'
 भिन्नस्य, 'विवक्षितत्वात्' अत्र शास्त्रेऽसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात्, 'आश्र-
 यासिद्धादिकमेवेति न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः, 'आदिपदाज्ञा-
 प्यादिप्रत्येकाभावपरिग्रहः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

अथासिद्धिसिद्धान्तः ।

उच्यते आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वा-
सिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावेना-
च्चानुमितिप्रतिबन्धात् न तु विशिष्टाभावः परा-
मर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञान-

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्य ।

‘ज्ञानादिति प्रत्येकादितो ज्ञानादित्यर्थ’, तेनोद्भावेनादिति मङ्ग-
च्छते, एवमग्रेऽपि, ‘विशिष्टाभाव इति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाव-
इत्यर्थः’, एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इति पक्षविशेषकपरामर्श-
स्यैव हेतुतावादिना नयाना नयेन, साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्ति-
त्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनये तु विशिष्टाभाववद्हेतुरपि
दोष इत्युक्तमधस्तात् । ‘परामर्शविषयाभावो वेति परामर्शविषय-
प्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्यादिप्रत्येकाभावो वेत्यर्थः, दोष-
इत्यनुपपद्यते, ‘व्यर्थविशेषणत्वात्’ विशिष्टाभावत्वरूपपरामर्शविषयप्रतियो-
गिकाभावत्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकतायामप्रयोजकत्वात्, तेन रूपेण
ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् । नन्वेव तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वे-
ऽप्यनुमिति स्यादित्यत आह, ‘तस्येति, प्रकारित्व पक्ष्यर्थः’, तद्रूपेण
ज्ञानमुद्भावनञ्च ‘अनुमितिप्रतिबन्धात् विनापौति योजना, यच्च
नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्प्रकारकज्ञानमुद्भावनञ्च तिष्ठतीत्यर्थः,
तथाच तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेऽनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

मुद्गावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् अनुभवसिद्धे हि लक्षणं न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना, परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन चयाणामसिद्धत्वेन सग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा ।

केचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमाह, 'तस्येति, तेन रूपेण ज्ञानमुद्गावनञ्च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेन रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः । तदसत् । तथा सति व्यभिचारादिज्ञान विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् व्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येय । नतु परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षणतया तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभव कल्पयत इत्यत आह, 'अनुभवसिद्धे हीति लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽनुभवसिद्धे हीत्यर्थ, 'लक्षण' लक्षणस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व । नतु चयाणा प्रत्येकमेव दोषत्वे चित्तयमाधारैकरूपभावेन विभागस्य वा न्यूनत्व चयाणा मध्ये कयोश्चिद्द्वयो (१) हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्व वा स्यादित्यत आह, 'परामर्शविषयेति परामर्शविषयाभावत्वरूपेणानुगतेनासिद्धित्वेन चयाणा सङ्ग्रह इति योजना, 'विरोध न्यूनत्व, हेत्वाभासाधिक्य वेति चयाणा मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्व वेत्यर्थ । नतु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं

तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्रं वा नाद्य, व्याख्यादिप्रत्येकाभावेऽव्याप्ते तादृशाभावस्याप्रसिद्धेऽप्य, 'न ह्येव पदार्थाऽस्ति यत्र परामर्गविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्गविषयाभावस्यैव सर्वत्र वृत्ते । न द्वितीय, वैशिष्ट्यव्यामज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकथाप्याद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनाभावादौ चानाभासेऽतिव्याप्ते । अथ हेलाभासत्वे सति परामर्गविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धित्वं अतो नाभासभिन्नेऽतिव्याप्तिः परामर्गपदञ्च साध्याद्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान्पक्षः^(१) इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयव्याप्तिघटितपरामर्गपरमतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याप्त्यभावरूपानुपमहारित्वे नातिव्याप्तिः, सप्रमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया^(२) च हेतुनिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वरूपे साधारण्ये नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति चेत् । न । गोत्वान् अश्वत्वादित्यादौ हेतो साध्यसमानाधिकरण्याभावरूपे विरोधे, ह्रदो वृद्धिमान् धूमादित्यादौ यत्र भावस्य साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे, गोत्वाभाव सास्त्रादिमान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्राभावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपे सत्यतिपक्षे, साध्याभाववृत्तिहेतुरूपे साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपे विरोधे चातिव्याप्ते तेषां हेलाभासत्वात् परामर्गविषयप्रतियोगिकाभावत्वाच्च । यत्र भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपाश्रयाभिद्धौ साधनाभाव-

(१) साध्याभाववदवृत्ति साध्यसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः ।

(२) घटपदार्थातिरिक्तसंज्ञारूपसाध्याभावस्य घटकतयेत्यर्थः ।

वत्पचरूपस्वरूपासिद्धौ चाध्याप्तेः तस्याभावत्वाभावात्, एवं यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ, यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ, व्याप्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाध्याप्तेः । अथ साध्यायभिचरितमन्वन्विहेतुमान् पच इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयिपरामर्शेन यद्दुर्भावच्छिन्ने यद्दुर्भावच्छिन्नवत्त्वं विषयीक्रियते तद्दुर्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्दुर्भावच्छिन्नमसिद्धिरिति विवक्षितं । न चैवं हेतुनिष्ठपचवृत्त्यभावप्रतियोगित्व-हेतुनिष्ठपचवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्धादावव्याप्तिरिति वाच्यं । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नयानां नये साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्धादितया तस्य स्वरूपासिद्धत्वादिविरहादिति चेत् । न । साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्हेतुरूपे विरोधे साध्याभाववदवृत्तित्वाभाववद्हेतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरिव साधनात्यन्ताभावव्याप्यवत्पच-साधनवद्विन्नपच-साधनवद्देद्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्धादितया तत्राध्याप्तिश्चेति(१) । मैवं । परामर्शविषयाभावत्वपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वन्तु निश्चयनिष्ठं चादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वमामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तदिगैवाचापि

(१) तत्राध्याप्यस्येति ज० ।

तत्तद्दलप्रयोजनमवश्यं । एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धवि-
 शेषः माणिक्यमयः पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमय-
 त्वाभाववत्पर्वतादिरूपे आश्रयासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्वतत्वादि-
 रूपेण वस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभाववरूपेण यत्किञ्चिदस्तुज्ञान-
 स्थापि वज्रित्याप्यधूमवान् माणिक्यमयः पर्वत इत्यादिपरामर्श-
 प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वताद्यप्रवेशात्, अत एव
 विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनान-
 तिरिक्तवृत्तित्वं माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादेः
 केवलपर्वताद्यनतिरिक्ततया पर्वत इत्यादिकेवलपर्वतादिविषयक-
 निश्चयेऽपि विषयितासम्बन्धेन तत्सत्त्वादावसम्भवापत्तेरिति निरस्तं ।
 माणिक्यमयः पर्वतो वज्रिमानित्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनि-
 रूपितस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति निश्चयनिष्ठस्य
 माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टनिरूपितविषयित्वस्य परा-
 मर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादा-
 वतित्यापेक्षारणाय सामान्यपदं, यन्निरूपितविषयितासामान्यमि-
 त्युक्तौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवः पर्वत इतिनिश्चय-
 निष्ठपर्वतनिरूपितविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वत-
 निरूपितत्वेन सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेद-
 कत्वात्तो यादृशविशिष्टनिरूपितेति, पर्वत इतिनिश्चयनिष्ठपर्व-
 तविषयित्वञ्च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरू-
 पितं विशिष्टसत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयि-
 त्वस्य विलक्षणस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इतिज्ञान एव

सत्त्वात्, पर्वतो माणिक्यमयो न वेति संग्रयनिष्ठस्य तादृश-
विषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्
असम्भवधारणाय निश्चयनिष्ठमिति, निश्चयस्यागृहीताप्रामाण्यकत्वेन
निवेशनीयः नातस्तद्दोषतादवस्थं ।

न चात्र विशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यनिवेशे प्रतिबन्धक-
तायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव निवेश्यतां किमनतिरिक्त-
वृत्तित्वनिवेशेनेति^(१) वाच्यं । माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतोरूपवान्
इति निश्चयनिष्ठस्य रूपप्रकारित्वावच्छिद्यमाणिक्यमयत्वाभाववत्-
पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यमयत्वाभावप्रका-
रित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वातिरिक्तस्य तादृशविष-
यितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशपरामर्शविरोधिताव-
च्छेदकत्वविरहादसम्भवापत्तेः । न च तथापि साधारण्ये साध्या-
समानाधिकरणहेत्वादिरूपविरोधे साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वाभाववद्धेतुरूपे अनुपसंहारित्वे चातिव्याप्तिर्दुर्वारिति वाच्यं । साधा-
रणत्व-विरुद्धत्वानुपसंहारित्वाविषयकत्वेन निश्चयस्य साधारणत्व-
विरुद्धत्वानुपसंहारित्वानिरूपितत्वेन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयि-
त्वस्य वा विगोपणात् । न चैवं वज्रव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो
वह्निमान् मेयत्वादित्यादौ वह्नियभिचारिमेयत्वरूपाश्रयामिद्धेः
साधारण्यरूपत्वादित्याग्निः एवं वह्निममानाधिकरणहृदत्ववान् पर्वतो
वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वज्रममानाधिकरणहृदत्वरूपाश्रयामिद्धे-

विरोधत्वरूपत्वादव्याप्तिं वज्रभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्व-
वान् पर्वतो वज्रिमान् हृदत्वादित्यादौ वज्रभावव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वाभाववद् हृदत्वादिरूपाश्रयासिद्धे अनुपसहारित्वरूपत्वा-
दव्याप्तिरिति वाच्यं । साध्य साधन पक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभि-
न्नतया वज्रव्यभिचारिसेयत्ववानित्यादौ आश्रयासिद्ध्यात्मकसाधा-
रणाद्यविषयकत्वादिविशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्या-
किञ्चित्करत्वात् । अत एव माणिक्यमय पर्वतो वज्रिमान् धूमा-
दित्यादौ साधारणाद्यप्रसिद्धावपि न क्षतिं तत्र तद्विषयकत्व-
विशेषणस्यानुपादेयत्वात् । परामर्शं च व्यतिरेकव्याप्तेर्युपादानाञ्ज-
तिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभाववत्पक्षरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।
ननु तथापि पर्वतान्य पर्वतोदहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमात्
इत्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिं तत्रा-
नाहार्यपरामर्शप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धे । न च तत्तदि-
च्छानामुत्तेजकलनये आहार्यज्ञानस्यापि प्रतिबन्धतया आहार्य-
परामर्शविरोधितामादायैव तत्र लक्षणसम्भव इति वाच्यं । पर्वता-
न्यत्वाभाववान् पर्वत इत्यादिबाधनिश्चयविरहदशायामपीच्छाविरहे
पर्वतान्य पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षोत्पादवारणाय तादृशप्रत्यक्ष प्रती-
क्षाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशबाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे
मानाभावात् । न च यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताशाल्यगृही-
ताप्रामाण्यकनिश्चयाव्यवहितोत्तरवर्त्यनाहार्यज्ञानसामान्यं न प्रकृत-
परामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति विवक्षितं पर्वतान्य पर्वत-
इत्यादावाहार्यरूप एव परामर्शं प्रसिद्धं परामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य

अतएव “ये व्याप्तिविरह-पञ्चधर्माताविरहरूपास्ते-
ऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचा-
रादयः” इति सिद्धान्तप्रवादेऽपि । न चैवं साक्षात्-
प्रतिबन्धकत्वेन बाध-प्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन
सव्यभिचार-विरुद्धयोरपि सङ्गहे विभागव्याघातः,
स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्यथा शास्त्रे
परिभाषोच्छेदापत्तेः सव्यभिचारादेरप्येवंरूपसत्त्वेऽप्यु-
पजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् ।

सचणोऽप्रवेगात् तस्याप्रतिबन्धत्वेऽपि न कृतिरिति वाच्यं । वस्तुमात्र-
विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरवर्त्यनाहार्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरा-
मर्शनात्मकतया वस्तुमात्रस्यैव तवासिद्धित्वापत्तेरिति चेत्, न,
पर्वतान्यः पर्वत इत्यादेरपार्थक्यतया^(१) तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्व-
तादेराश्रयासिद्धित्वानभ्युपगमादित्याक्षां विस्तरः ।

‘अत एवेति यत एव एकोविमिष्टाभावो नासिद्धिः किन्तु
मानारूपेत्यर्थः, अन्यथा चे इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति
भावः । ‘लिङ्गत्वेन’ व्याप्यत्वेन, ‘सङ्गहे’ सङ्गहसम्भवे, ‘विभागव्याघातः’
विभागस्य पञ्चविधत्वविरोधः, ‘परिभाषेति, एवं कथं न कृतमिति
सर्वेषामनुयोगसम्भवादिति भावः । ‘एवंरूपसत्त्वेऽपि’ उक्तरूपासिद्धि-
त्वसत्त्वेऽपि, ‘उपजीव्यत्वेनेति, ज्ञानकृतेनेति भावः । हेत्वनारमाह,

(१) अपार्थक्यत्वं यानुशोभोपलब्धत्वेन व्याहार्यत्वं तादृशबोधार्थप्रसुक्त-
प्रसङ्गम् ।

नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाष्या । न च
शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति
वाच्यं । शशशृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत्,

‘उपधेयेति, ‘असङ्करात्’ ज्ञानासङ्करात्, यद्वा ननु उपजीव्यत्वमेव
कथं विषयामेदादित्यत आह, ‘उपधेयेति, ‘असङ्करात्’ भेदात् ।
पचाप्रसिद्ध्यापि आश्रयासिद्धिः यथा व्योमकमलं सुगन्धि कमल-
त्वादित्यादिभ्रमेणाशङ्कते, ‘नन्विति, ‘कथमिति, पचोऽसिद्ध इत्यत्र
सिद्धसिद्धित्याघातादिति भावः । ‘व्योमकमलमिति, निषेध्यमिति
शेषः, व्योमीयतया कमलं नास्तीत्युद्भाव्यमित्यर्थः । ‘शशशृङ्गेति
शशीयतया शृङ्गनिषेधोनास्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः । आश्रयासिद्धेर्नोक्त-
मुदाहरणमिति परिहरति, ‘व्योमेति व्योमकमलं सुरमीत्यर्थः,
‘निश्चितानन्वयत्वेन’ व्योमकमलस्य निश्चितान्वयकत्वाभावेन व्योम-
कमलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत्, ‘अपार्यकं’ अनुमित्यजनकं, न
त्वाश्रयासिद्धिनिबन्धनमिति भावः । इदन्त्वमतोव्योमकमलस्य पच-
तातात्पर्यदशायामुक्तं, यदा तु गगनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पच-
स्तदा तु पचविशेषणभावरूपाश्रयासिद्धिरेवेति बोध्यं । नन्वेवं
आश्रयासिद्धेराश्रयासिद्धित्वाभावे का तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्यत आह,
‘आश्रयेति, आश्रये पचे विशेषणस्य पचतावच्छेदकस्यासिद्धिरभावः
आश्रयासिद्धिरित्यर्थः, धान्येन धनवानिति वदभेदे तृतीया, उदा-
हरणञ्च माणिक्यमयः पर्णतोवर्जिमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमय-

द्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनापार्थक्यम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा ।

त्वादिविशेषणस्य पर्वते अभावादिति भाव । 'असङ्कीर्णमिति सा च हेत्वाभासान्तरेणासङ्कीर्णापि माणिक्यमय पर्वतोवङ्गिमान् धूमादित्यादावित्यर्थ', एतच्च सम्भवप्राचुर्यलोक्त, वस्तुतो हेत्वाभासान्तरसङ्करेऽपि न दोष इत्युक्तमेव । इदन्ववधातव्य न केवल पचे पचतावच्छेदकाभाव (१) आश्रयासिद्धि किन्तु पचे पचतावच्छेदकाभावव्याप्य, पचे पचतावच्छेदकवदन्योन्याभाव, पचे तादृशान्योन्याभावव्याप्य, पचतावच्छेदके पचतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव, पचतावच्छेदके पचतावच्छेदकतावच्छेदकाभावव्याप्य, पचतावच्छेदके पचतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव, पचतावच्छेदके पचतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाव, पचतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य, पचतावच्छेदकाभाववान् पच, तद्ग्राह्यवान् पच, पचतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पच, तद्ग्राह्यवान् पच, पचतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्पचतावच्छेदक, तद्ग्राह्यवत्पचतावच्छेदक, पचतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्पचतावच्छेदक, तद्ग्राह्यवत्पचतावच्छेदकमित्यादिरप्याश्रयासिद्धि । समानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्ववादिना नयानां नये तु पचतावच्छेदकाभाववान् पच, तद्ग्राह्यवान् पच, पचतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पच, तद्ग्राह्यवान् पच इत्यादिरेवाश्रयासिद्धि न तु पचे पचतावच्छेदकाभाव तद्ग्राह्यादिरपि (२) तज्ज्ञानमिदमिति तत्कारणपरामर्शाप्रतिबन्धक-

(१) पचतावच्छेदकवदन्योन्याभाव इत्यर्थं ।

(२) पचतावच्छेदके पचतावच्छेदकतावच्छेदकाभावकस्य आदिरपीति क० ।

तथा हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य
तत्रासत्त्वाच्च । सर्वसाधारणश्रयासिद्धानुगतलक्षणन्तु पक्षतावच्छेदक-
प्रकारकपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकत्व, तादृशग्रहविरोधितावच्छेद-
कत्वस्याप्यचाटहीताप्राभाष्यकनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपित-
विषयित्वसामान्यं तादृशपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृश-
विशिष्टत्वं तेन नासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः,
प्रत्येकदलव्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशाऽवसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारक-
ग्रहपक्षेन पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो
याह्यः तेन स्वरूपासिद्धि-व्याप्यत्वासिद्ध्यादेरपि परामर्शात्मकपक्षता-
वच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः पक्षता-
वच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यं । एवं स्वरूपासिद्धिरपि नाना-
विधा साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्ष, तादृशसाधना-
भावव्याप्यवत्पक्षः, साधनवदन्योन्याभाववान् पक्ष, तादृशान्योन्याभाव-
व्याप्यवान् पक्षः, पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावः, पक्षे
तादृशसाधनाभावव्याप्यः, पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवद-
न्योन्याभावः, पक्षे तादृशान्योन्याव्याप्यस्येति क्रमेणाष्टविधत्वात् ।
समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु
साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्ष इत्यादिरूपा चतुर्विधैव
स्वरूपासिद्धिः न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरू-
पापि तज्ज्ञानस्यानुमिति-तत्कारणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वा-
भासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमाणानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रा-
सत्त्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेषक-साधनतावच्छेदकाव-

च्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं स्वरूपासिद्धित्वं, भवति
 च हृदोवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाभाववद् हृदादिरूपा स्वरूपा-
 सिद्धिः धूमवान् हृद् इत्यादिपञ्चविशेष्यकग्रहविरोधितावच्छेदिकेति
 लक्षणसमन्वयः, हृदोवह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्-
 हृद्-धूमसामान्याभाववद्द्रव्यादिव्यतिव्याप्तिवारणाय पञ्चतावच्छेदक-
 साधनतावच्छेदकयोः प्रवेशः । न चैवं हृदोवह्निमान् धूमादित्यादौ
 हृदवृत्तिलाभाववद्द्रूमादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ
 वृत्तिलाभाववदाकाशादिरूपस्वरूपासिद्धौ धाव्याप्तिः नयनये ग्राह्या-
 भावावगाहिनित्ययस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पञ्चतावच्छेदका-
 वच्छिन्नविशेष्यक-साधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहाविरोधिता-
 दिति वाच्यं । नयमते तस्य स्वरूपासिद्धित्वविरहात् । न चैवं तस्या-
 धिक्वापत्तिरिति वाच्यं । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृद्-
 वृत्तिलाभाववद्द्रूमादेर्हृत्वाभासत्वस्यैवाभावात् वह्निमानाकाशादि-
 त्यादौ वृत्तिमत्त्वाभाववदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्दे-
 न्वादेरिवासाधारणत्वे विरोधे वान्तर्भावात् । पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्न-
 विशेष्यक-साधनतावच्छेदकावच्छिन्नग्रहविरोधितावच्छेदकत्वञ्चापि
 अगृहीताप्राभाण्यकनिश्चयनिष्ठयादृशविगिष्टनिष्पितविपयितासा-
 मान्यं तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविगिष्टत्वं, तेन
 सामिद्धिभामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः, प्रत्येकदलव्यावृ-
 त्तिरपि पूर्वाङ्गदिशाऽवशेष्या, तादृशग्रहविरोधित्वस्य तादृशग्रहत्वा-
 वच्छिन्नप्रतिषेधतानिष्पितविरोधित्वं तेन पञ्चतो वह्निमान् हृद्-
 सादित्यादौ वज्रभाववद्दृत्तिहृदत्वादिरूपमाधारण्य-वह्निमदवृत्ति-

हृदत्वादिरूपविरोध वज्रभावव्यापकौभूताभावाप्रतियोगिहृदत्वादि-
रूपानुपसहारित्व-वज्रव्यभिचरितसम्बन्धत्वाभाववद् हृदादिरूपव्याप्य-
त्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशग्रहविरोधितामादाय नातिव्याप्ति ।
न वा आश्रयासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धोरतिव्याप्ति तेषा ज्ञानस्य
तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावात्, अत-
एव हृदो वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रभाववदृष्टिधूमाभाववद्-
हृद-वज्रिसमानाधिकरणधूमाभाववद् हृद वज्रभावव्यापकौभूताभा-
वप्रतियोगिधूमाभाववद् हृद-वज्रव्यभिचरितसम्बन्धिधूमाभाववद् हृ-
दादिषु व्याप्यत्वासिद्धान्तर्गतेषु नातिव्याप्ति तेषा परामर्शात्मकतादृ-
शग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात्, स्वरूपासिद्धेरसङ्कीर्णादाहरणञ्च
पर्वतो वज्रिमान् महानसत्त्वादित्यादिकमेव, आश्रयासिद्धि-स्वरू-
पासिद्धिभिन्नासिद्धिस्त व्याप्यत्वासिद्धि, यादृशविशिष्टमाश्रयासि-
द्धिर्यादृशविशिष्टञ्च स्वरूपासिद्धिस्तदुभयविशिष्टानिरूपित साधा-
रणत्व-विरुद्धत्वानुपसहारित्वानिरूपितञ्च निश्चयनिष्ठ यादृशविशिष्ट-
निरूपितविषयितासामान्य परामर्शविरोधिताननिरिक्तवृत्ति तादृश-
विशिष्ट व्याप्यत्वासिद्धिरिति तु निष्कर्षं, तेन हृदो वज्रिमान्
धूमादित्यादौ वज्रिव्याप्यधूमाभाववद् हृदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशि-
ष्टस्थानतिरिक्ततया धूमाभाववद् हृदाद्यात्मकस्वरूपासिद्धिभिन्नत्वा-
भावेऽपि नातिव्याप्ति, न वा काञ्चनमयहृदो वज्रिमान् धूमादित्यादौ
वज्रिव्याप्यधूमाभाववद् हृदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्थानतिरिक्त-
तया काञ्चनमयत्वाभाववद् हृदादिरूपाश्रयासिद्धेर्भिन्नत्वाभावेऽप्य-

व्याप्तिः, पक्षादिभेदेन व्याप्यत्वामिद्धेर्भेदात् पर्वतो धूमवान् वक्त्रे-
रित्यादौ यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदनिरूपितत्वविशेषणं
नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् तेन तत्रत्यव्याप्यत्वामिद्धौ
नाव्याप्तिः । एतेन वक्त्रिव्याप्यहृदत्वान् पर्वतो वक्त्रिमान् हृद-
त्वादित्यादौ वक्त्रिव्याप्यत्वाभाववद् हृदत्वादिरूपव्याप्यत्वामिद्धेराश्र-
यासिद्धिरूपत्वादव्याप्तिः हृदत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धान्तरेऽति-
व्याप्तिवारणाय तत्राश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात्, एवं
काञ्चनमयवक्त्रिममवाथौ पर्वतः काञ्चनमयवक्त्रिमान् धूमादित्यादौ
काञ्चनमयत्वाभाववदक्त्रिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वामिद्धेरा-
श्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः वक्त्रिममवाथित्वाभाववत्पर्वतरूपा-
श्रयासिद्धान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं
प्रवेशनीयत्वात्, एवं वक्त्रिः काञ्चनमयवक्त्रिमान् काञ्चनमयत्वादि-
त्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववदङ्गादिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्या-
प्यत्वामिद्धौ स्वरूपामिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः । न च तद्व्ययं न
व्याप्यत्वामिद्धिः किन्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपामिद्धिरेव इति वाच्यं ।
विनिगमकाभावादत्राश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणे-
ऽपि व्याप्यत्वामिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथकसम्प्रदा-
यव्यवहारस्य च सन्दिग्धत्वादिति दूषणमपि प्रत्युक्तं । आश्रया-
सिद्ध्यादौनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया वक्त्रिव्याप्य-
हृदत्वान् पर्वतो वक्त्रिमान् हृदत्वादित्यादौ हृदत्वाभाववत्पर्व-
तादिरूपाश्रयासिद्धान्तरभेदस्यैव तत्र लक्षणघटकतया उक्तरूपाश्र-
यासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वामिद्ध्याव्याप्तिविरहात् । न चैवं तस्योभयोरूप-

नापत्तिरिति वाच्य । विनिगमकाभावेनाश्रयासिद्धि व्याप्यत्वासिद्ध्यु-
 भयरूपत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा साध्यविशे-
 षणासिद्धि साधनविशेषणासिद्धि व्याप्तिविरहरूपा च, साध्यताव-
 च्छेदकप्रकारकसाध्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूप साध्यविशेषणासिद्धि,
 विरोधितावच्छेदकत्वादिकमाश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेय, तादृश रूपञ्च
 साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्य, तादृशाभावव्याप्यवत्साध्य, साध्यताव-
 च्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्य, तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्य, साध्य-
 तावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यतावच्छेदक, तादृशाभावव्याप्यव-
 त्साध्यतावच्छेदक, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्य-
 तावच्छेदक, तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि,
 भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वमत्र साध्ये साध्यतावच्छेदका-
 भाव, साध्ये तादृशाभावव्याप्य, साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्या-
 भाव, साध्ये तादृशान्योन्याभावव्याप्य, साध्यतावच्छेदके साध्यताव-
 च्छेदकतावच्छेदकाभाव, साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्य, साध्य-
 तावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाव, साध्यता-
 वच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिक बोध्य, एतदसङ्की-
 र्णादाहरणञ्च पर्वत काञ्चनमयवक्त्रिमान् धूमादित्यादि । साध-
 नतावच्छेदकप्रकारकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकरूप साधनविशे-
 षणासिद्धि, विरोधितावच्छेदकत्वादिकमाश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेय,
 तादृशञ्च रूप साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनादिकमेवेत्युक्तप्राय,
 एतदसङ्कीर्णादाहरणञ्च पर्वतो वक्त्रिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि ।
 साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धि स्वरूपानिश्चाश्रयासिद्धि-

व्याप्तिविरहस्तु व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तं, एकाम-
सिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति ।

भिन्नासिद्धिर्याप्तिविरहरूपासिद्धिः, निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमा-
मान्यलक्षणवदवशेषः, तत्स्वरूपञ्च साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपा-
श्वयव्याप्यभाववत्साधनं, तादृशव्याप्यभावव्याप्यवत्साधनं, तादृशव्याप्ति-
मदन्योन्याभाववत्साधनं, तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं,
तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षः, तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्य-
वत्पक्षः, तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववत्पक्षः, तादृशव्याप्तिम-
त्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकौभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि, साध्याभाव-
वदवृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि, साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्प-
क्षादि, भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशा-
श्वयव्याप्यभावादिरपि बोध्यः । ननु साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशे-
षणासिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणसत्त्वेऽपि व्याप्तिविरह-
रूपव्याप्यत्वासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणं दूर्लभमित्यत आह, 'व्याप्तिवि-
रहस्त्विति, 'व्यर्थविशेषणादाविति, 'असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणा-
मेनानुपपद्यते, आदिपदाद्व्यर्थविशेष्यत्वपरिग्रहः, तदुदाहरणञ्च द्रव्यं
गुण कर्मान्यलविशिष्टसत्त्वादित्यादि तत्र हेतुतावच्छेदकविशेष्यभूतस्य
सत्तात्वस्य व्यर्थत्वात् न तु पर्वतो वङ्गिमान् धूमप्रागभावादित्यादि
भिन्नधर्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे आचार्य्यसवाद-
माह, 'तदुक्तमिति चित्तिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति ईश्वरज्ञा-

उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापक-
घर्म्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्व-

नानुमाने सप्रतिपत्तानुमान इति शेषः । 'एकामसिद्धिं' स्वरूपा-
सिद्धिरूपां असिद्धिं, 'परिहरतः' शरीरविशेषणेन परिहरतः,
'द्वितीयापत्तेः' शरीरविशेषणस्य व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च
प्राचीनमतानुसारेण । वस्तुतो व्यर्थविशेषणत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्य-
सामानाधिकरणरूपा साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्ति-
दुर्बारा । न चैवं वह्निमान् नौलधूमादित्यादिप्रयोगे कथं निग्रह-
इति वाच्यं । उद्गावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवदधिकप्रयोगस्यापि
निग्रहस्थानत्वात् निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्वचकारेणानुक्तसमुच्चयप-
रेण उद्गावितदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादिवत्तस्यापि समुच्चयात् । न
चैवं एकामसिद्धिमित्याचार्याभिधानविरोध इति वाच्यं । व्यर्थविशे-
षणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेऽपि तदभिधानस्याशुद्धत्वात् शरी-
रजन्यत्वाभावस्याखण्डतया व्यर्थविशेषणत्वस्यैव तत्र विरहात् । न
चैवं व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णदाहरणाभाव इति वाच्यं । तद्विरहेऽपि
न सतिरित्यसङ्गदावेदितत्वादिति पुनर्न्यमतानुयायिनी राह्यान्त-
सरणिः ।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्या तदभावत्वेन उपाधिरपि
व्याप्यत्वासिद्धिरिति वदन्ति प्रसङ्गान्तन्मतं निराकरोति, 'उपाधि-
स्त्विति उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्ये तथा स्यान्न चैतदित्याह, 'वक्तोति ।
नचैवं अनौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्युच्छिद्येतेत्यत आह, 'किन्त्विति ।

व्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपा-
धिकत्वं^(१) व्याप्तिः साध्यव्यापक-साधनाव्यापकश्च धर्मा-
न्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः । न चैवमुप-
जीव्यत्वेन उपाधिहेत्वाभासान्तरम्, उपजीव्यत्वेऽपि
स्वतोऽद्रूपकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात्, न हि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमनुमितिर्विरोधि, किन्तु व्यभि-
चारोन्नयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह
उपाधाववश्यं व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति,
अप्रयोजकान्यथासिद्धौ च सोपाधी नासिद्धौ ।

नन्वेवं तद्विरहरूपत्वेनोपाधिर्व्याप्यत्वामिद्धिः स्यादत आह, 'साध्येति,
'उपजीव्यत्वेन' व्याप्तिज्ञानाभावोपजीव्यत्वेन, 'हेत्वाभासान्तरं' स्यादिति
शेषः । 'तदर्थं' व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थं, 'अनुमितिर्विरोधि' साक्षा-
दनुमिति-तत्कारणयोर्विरोधि, 'सत्प्रतिपक्षतया' साक्षात्साध्याभावो-
न्नायकतया । ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽद्रूपकत्वे साध्यव्या-
पकाभाववृत्तित्वरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावक-
त्वरूपमन्यथासिद्धत्वञ्च कुतोऽसिद्धिः तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्व-
रूपत्वादित्यत आह, 'अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति प्रथमादिवचनं,

- (१) स्व हेतु व्यभिचारि येषां ते स्वव्यभिचारिणः, यावन्त स्वव्यभिचारि-
णः भावत्स्वव्यभिचारिणः, तेषां व्यभिचारि यावत्स्वव्यभिचारि-
व्यभिचारि, तादृशं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थं, हेतौ
यावता व्यभिचारित्वं तावता व्यभिचारि यत्सार्थं तत्सामानाधि-
करण्यं व्याप्तिरिति फलितार्थं ।

प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावानुपजीव्यत्वे सति स्व-
तोदूपकावपि न हेत्वाभासौ स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्ध-
कत्वादित्युक्तम् ।

इति श्रीमद्भ्रेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असिद्धिसिद्धान्तः ।

धर्मप्रधानश्च निर्देशः, अप्रयोजकत्वमन्यथासिद्धत्वञ्चेत्यर्थः । 'सोपाधी'
सोपाधी अपि उपाधिसमानाधिकरणे अपीति यावत्, 'नासिद्धौ'
नासिद्धौ, सर्वत्र प्रथमादिवचनं ।

केचित्तु प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावस्यासिद्ध्यन्तर्गत इत्याहुः
तन्मतं निराकरोति, 'प्रतिकूलेति, 'उपजीव्यत्वे सतीति अनुमि-
त्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः, स्वतोदूपकावपीति व्याप्तिग्रहकार-
णभावावपीत्यर्थः, 'स्वरूपसतोरेव' ज्ञायमानत्वानवच्छिन्नयोरेव,
'प्रतिबन्धकत्वादिति व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगित्वादित्य-
र्थः, ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमिति-तत्कारणज्ञानान्यतरकारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्येऽसिद्धिसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम् ॥

अथ बाधपूर्वपक्षः ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षदृश्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते । अतएव साध्याभाववत्पक्षदृष्टित्वमपि न अ-

अथ बाधपूर्वपरहस्यं ।

‘बाध इति बाधितत्वमित्यर्थः, ‘साध्याभाववत्पक्षकत्वमिति येन केनचित् सम्बन्धेन साध्याभाववत्पक्षसम्बन्धित्वमित्यर्थः, अतो नापि-
माभेदः । साध्याभाववत्पक्षादिकं यदि बाधः स्यात्तदेव तत्सम्बन्धित्वं
बाधितत्वं स्यात्तदेव च न बाध इत्याह, ‘पक्ष इति, ‘मात्रपदं
साकल्यार्थकं सर्वेषां पक्षनिष्ठसाध्याभावज्ञानानामित्यर्थः, ‘अधिक-
बलत्वाज्ञानेन’ अधिकबलत्वाभावेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावेनेति
यावत्, अत्र हेतुः ‘प्रमात्वज्ञानं विनेति सर्वत्र पक्षे साध्याभावज्ञान-
निष्ठप्रमात्वविषयकत्वानावश्यकत्वेनेत्यर्थः, ‘बाधाभावादिति तद्विषयस्य
साध्याभाववत्पक्षादेर्बाधत्वाभावादित्यर्थः, पक्षे साध्याभावज्ञाननिष्ठ-
प्रमात्वविषयकज्ञानस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतया ज्ञाननिष्ठस्य तद्वि-
षयत्वस्यानुमितिप्रबन्धकतानतिरिक्तदृष्टित्वाभावेन हेत्वाभाससामा-
न्यलक्षणस्यैव तत्राभावादित्यभिमानः । ‘अत एवेति उक्तरीत्या
साध्याभाववत्पक्षस्य बाधत्वाभावादेवेत्यर्थः, ‘साध्याभाववदिति हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्पक्षसम्बन्धित्वं न बाधितत्वमित्यर्थः,

सिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमा-
विषयपक्षकत्वं प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठ-
प्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति, वि-
वक्षितविवेकेन साध्याभावादिप्रमेव दोषः, सा च

‘असिद्धिसङ्कीर्णैति हृदो वल्लिमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धि-
सङ्कीर्णबाधाश्रयेऽव्याप्तेरित्यर्थः, (१) ‘साध्यभाववत्त्वप्रमेति विषयतासम्ब-
न्धेन साध्याभाववत्त्वविशेषक-साध्याभावप्रकारकज्ञानसम्बन्धित्वमि-
त्यर्थः, सर्वचान्ततो भगवत्तादृशसमूहालम्बनज्ञानविषयतामादायैव
लक्षणसमन्वय इति भावः । ‘प्रमितेति येन केनापि सम्बन्धेन
साध्याभाववद्विशेषक- (२) साध्याभावप्रकारकज्ञानविषयसाध्याभाववत्त्व-
सम्बन्धित्वमित्यर्थः, ‘विषयत्वप्रकारेति सप्तमीसमासः, तथाच पक्ष-
निष्ठप्रमाविषयतायां प्रकारीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिसाध्यसम्ब-
न्धित्वमित्यर्थः, एतच्चातिरिक्तविषयतावादिनये, स्वमते तु पक्ष-
निष्ठप्रमाप्रकारीभूतेत्यादि बोधं । ‘विवक्षितविवेकेनेति बाधसम्ब-
न्धित्वस्यैव बाधितत्वरूपत्वेनेत्यर्थः, ‘साध्याभावादिप्रमेवेति साध्याभाव-
वत्त्वविशेषक-साध्याभावप्रकारकज्ञानादिरेवेत्यर्थः, ‘दोषः’ बाधः,
‘आदिपदात्प्रमितसाध्याभाववत्त्व-पक्षनिष्ठप्रमाप्रकारीभूताभावप्रति-

(१) एतदन्तरं ‘वङ्गाभाववदुद्भवादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिस-
त्त्वस्य हेतावत्त्वादव्याप्तिरिति भावः’ इत्यधिकं पाठः क० पुस्तके
वर्तते इति ।

(२) साध्याभाववत्त्वविशेषकेति ग० ।

प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् ।
 प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात्
 अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च । अथ
 साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः,

योगिसाध्यो परिपक्षः । 'प्रमात्वेन ज्ञातेति, अनुमितिप्रतिबन्धि-
 केति श्रेय, 'हेत्वाभासत्वादिति हेत्वाभासत्वानुरोधादित्यर्थः । एत-
 देव विवृणोति, 'प्रमात्वज्ञानं विनेति प्रमात्वप्रकारकतश्चानस्यानु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वेन विनेत्यर्थः, 'अधिकबलत्वाभावेनेति ज्ञाननिष्ठ-
 तद्विषयित्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अदोष-
 त्वात्' हेतुदोषत्वसम्भवात् । ननु हेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्न प्रतिबन्ध-
 कताया भानमित्यस्वरसादाह, 'अप्रमायामपीति, इदमुपलक्षण-
 सत्यामपि प्रमाया तत्र प्रमात्वनिश्चयं विना अनुमितिप्रतिबन्धान-
 भ्युपगमाच्चेत्यपि बोध्यः । निरुक्तप्रमात्वपक्षे पक्षे साध्याभाववत्त्वपक्षो-
 ऽप्यावश्यक इत्यभिप्रायेण 'प्रमितसाध्याभाववत्त्वो बाध इति
 द्वितीयलक्षणभिप्रायेण वा शङ्कते, 'अथेति, 'साध्याभाववति पक्ष-
 इति निरुक्तप्रथमबाधज्ञाने निरुक्तद्वितीयबाधज्ञाने वा पक्षताव-
 च्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वस्य हेतौ च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
 वृत्तित्वस्य ज्ञान इत्यर्थः, 'व्यभिचारः' व्यभिचारज्ञान, हेतौ यद्गुर्भा-
 वच्छिन्नवृत्तित्वं विषयीक्रियते तद्गुर्भावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वविषय-
 कस्यापि समूहालम्बनज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानत्वादित्यभिमानः, तथाच
 तत एवानुमित्यनुत्पादसम्भवादानुमिति प्रति पृथग्साध्याज्ञानस्य प्रति-

तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावा-

बन्धकत्वे मानाभावः, । एतच्चानुमितिं प्रत्येव साध्याभाववद्वृत्तित्वरूप-
 व्यभिचारज्ञानं प्रकिवन्धकं न तु तत्कारणीभूतव्यापकसामानाधि-
 करणरूपव्याप्तिज्ञानं प्रति प्राचीननये तादृशव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमिति-
 हेतुत्वादित्यभिप्रेत्य । नतु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमेव
 तत्र विषयो न तु हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वमपीत्यत-
 आह, 'तदज्ञान इति हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वाज्ञान-
 इत्यर्थः, 'असिद्धिः' परामर्शविरहः, पक्षधर्माहेतुः साध्यव्याप्य इति
 लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्यानुमितिजनकस्य प्रथमं हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहं
 विनाऽनुपपत्तेः । न च बाधग्रहोत्तरं हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहः तत्सू-
 तीयवर्णे परामर्शो न तु बाधग्रह एव हेतौ साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्व-
 ज्ञानमिति वाच्यं । तथापि परामर्शात्पक्षवृत्तित्वेण एव बाधग्रहनाशात्
 तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च हेतौ पक्षवृत्तित्वज्ञाना-
 नन्तरं बाधग्रहस्ततः परामर्श इति वाच्यं । तथा सति बाधग्रहेऽपि
 हेतौ पक्षवृत्तित्वभावे बाधकाभावात् व्यभिचारज्ञानेन अन्यथासिद्धे-
 स्तादवस्थान् इत्यभिमानः । स चायुक्तः, साध्यव्याप्यहेतुमान्यत्र इति
 पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यानुमितिजनकतया यत्र हेतौ पक्षवृत्तित्वा-
 विषयकबाधनिश्चयोत्तरं तादृशपरामर्शः तत्रैव बाधज्ञानस्य पृथक्-
 प्रतिबन्धकतावश्यकत्वात् यत्र हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहोत्तरं शाब्द-स्यत्या-
 द्यात्मकं हेतौ पक्षवृत्तित्वाविषयकं बाधज्ञानं ततः पक्षवृत्तिहेतुः
 साध्यव्याप्यइति लिङ्गविशेष्यकः परामर्शः, यत्र बोद्धव्यं पक्षवृत्तित्व-

दाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो द्रोपः,
 व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्या-
 भाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् । न चैवं
 सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभि-
 चारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति, पक्षे साध्यसन्देहा-

विषयकबाधनिश्चयोत्तरं तादृशोलिङ्गविशेष्यकः परामर्शः, पक्ष-
 वृत्तित्वाविषयकबाधनिश्चयोत्तरं स्मरणात्मकः तादृशल्लिङ्गविशेष्यकः
 परामर्शो वा तथापि बाधज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वाद्यशकत्वाच्चेति
 बोधं । 'संशययोग्यताभावेनेति पक्षे साध्य-तदभावनिययाभावस्य
 संशययोग्यतात्वादिति भावः । 'पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिरिति पक्ष-
 त्वाभावरूपाश्रयासिद्धिरित्यर्थः, तथाचासङ्कीर्णस्थलाभावाद्बाधज्ञान-
 स्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः । पूर्वोक्तव्यभिचार-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वरूपबाधकमुद्धरति, 'पक्षेति, 'व्यभिचारः'
 व्यभिचारज्ञानं, 'व्यर्थेति पक्षविशेषणस्य प्रतिबन्धकतायाम-
 प्रयोजकत्वादित्यर्थः, एतदेवोपपादयति, 'सर्व्वेति साध्याभाववृत्तित्व-
 सामान्याभावादिविषयकव्याप्तिबुद्धेरित्यर्थः, 'अवगमादेवेति, 'एव-
 कारोऽप्यर्थे, 'भङ्गात्' अनुत्पादात् । 'न चेति, 'अनुमानमात्रोच्छेद-
 इत्येतेषामर्थः, 'दृष्टान्ते' पक्षभिन्ने, पक्षत्वं प्रतिज्ञाविषयत्वं, 'अनुमान-
 मात्रोच्छेदः' संशयोत्तरकालीनानुमानमात्रोच्छेदः, 'पक्ष इति, तथाच
 फलबलात्पक्षीयव्यभिचारसंग्रहान्यव्यभिचारसंग्रह एव द्रोपः, व्यभि-
 चारनिश्चयस्तु पक्षीयोऽपि प्रतिबन्धक इति भावः । यद्यप्यप्रयोजकत्व-

ऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मज्ञानादनुमित्यु-
त्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशय-
विरोधिता भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य

स्थले पक्षीयव्यभिचारसम्यस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिदमसङ्गत तथापि
प्राचीनमताभ्युपगमवादेन इदमभिहित ।

भट्टाचार्यास्तु 'पक्षे साध्यसन्देह' हेतुमति पक्षे साध्यसन्देह
पक्षीयव्यभिचारसम्य इति यावत्, 'अनुमानाङ्ग' सति शब्दादिना
व्याप्तिनिश्चयेऽनुमित्यनुकूल, (१) तथाच पक्षीयव्यभिचारसम्यसत्त्वेऽपि
यत्र शब्दादिना व्यभिचारनिश्चयस्तत्रैव नानुमानोच्छेद, (२) व्याप्ति-
निश्चयासत्त्वे तु तस्मात्तदुच्छेद इष्ट एवेति भाव इत्याहुः ।

ननु परामर्शपूर्वं साध्यसन्देहासम्भवात् कथं साध्यसन्देहोऽनुमि-
त्यङ्गमित्यत आह, 'व्याप्तस्येति, 'अनुमित्युत्पादेन' अनुमित्युत्पादेन
च, (३) तथाच परामर्शं तज्जन्यानुमित्योरेव सम्यप्रतिबन्धकत्वं न
तु परामर्शसामग्र्यपि कार्यसहवर्त्तितया साध्यसन्देहप्रतिबन्धिकेति
भावः । ननु तथापि साध्यसन्देहसत्त्वे कथं परामर्शात्पाद इत्यत-
आह, 'अन्यथेति साध्यसम्यस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वे चेत्यर्थः, 'सम्य-
विरोधिता' सम्ययोत्तर सम्ययानुत्पादप्रयोजकता ।

(१) अनुमित्यप्रतिकूल इति ख०, ग० ।

(२) नानुमाननाशोच्छेद इति ग० ।

(३) चकारपूरणेन व्याप्तस्य पक्षधर्मज्ञानस्यैव अनुमित्युत्पादस्यापि
संशयनिवर्त्तकत्वं सूचितम् ।

दाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः,
 व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्या-
 भाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् । न चैवं
 सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभि-
 चारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति, पक्षे साध्यसन्देहो-

विषयकवाधनिश्चयोत्तरं तादृग्लिङ्गविशेषकः परामर्गः, पक्ष-
 वृत्तित्वाविषयकवाधनिश्चयोत्तरं स्मरणात्मकः तादृग्लिङ्गविशेषकः
 परामर्गो वा तत्रापि वाधज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वाच्चेति
 बोध्यं । 'संशययोग्यत्वाभावेनेति पक्षे साध्य-तदभावनिययाभावस्य
 संशययोग्यतात्वादिति भावः । 'पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिरिति पक्ष-
 त्वाभावरूपाश्रयासिद्धिरित्यर्थः, तथाचासङ्कीर्णस्थलाभावाद्वाधज्ञान-
 स्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः । पूर्वोक्तव्यभिचार-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वरूपवाधकमुद्धरति, 'पक्षेति, 'व्यभिचारः'
 व्यभिचारज्ञानं, 'व्यर्थेति पक्षभिन्नत्वविशेषणस्य प्रतिबन्धकतायाम-
 प्रयोजकत्वादित्यर्थः, एतदेवोपपादयति, 'सर्व्वेति साध्याभाववृत्तित्व-
 सामान्याभावादिविषयकव्याप्तिबुद्धेरित्यर्थः, 'श्रवगमादेवेति, 'एव-
 कारोऽप्यर्थं, 'भङ्गात्' श्रुत्यादात् । 'न चेति, 'श्रुमानमात्रोच्छेद-
 इत्येतेषान्वयः, 'दृष्टान्ते' पक्षभिन्ने, पक्षत्वं प्रतिज्ञाविषयत्वं, 'अनुमान-
 मात्रोच्छेदः' संशयोत्तरकालीनानुमानमात्रोच्छेदः, 'पक्ष इति, तथाच
 फलबलात्पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यव्यभिचारसंशय एव दोषः, व्यभि-
 चारनिश्चयस्तु पक्षीयोऽपि प्रतिबन्धक इति भावः । यद्यप्यप्रयोजकत्व-

ऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मीताज्ञानादनुमित्यु-
त्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशय-
विरोधिता भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य

सूत्रे पक्षीयव्यभिचारसंग्रहस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिदमसङ्गतं तथापि
प्राचीनमताभ्युपगमवादेन इदमभिहितं ।

भट्टाचार्यास्तु 'पक्षे साध्यसन्देहः' हेतुमति पक्षे साध्यसन्देहः
पक्षीयव्यभिचारसंग्रह इति यावत्, 'अनुमानाङ्गं' सति शब्दादिना
व्याप्तिनिश्चयेऽनुमित्यनुकूलः,^(१) तथाच पक्षीयव्यभिचारसंग्रहसत्त्वेऽपि
यत्र शब्दादिना व्यभिचारनिश्चयस्तत्रैव नानुमानोच्छेदः,^(२) व्याप्ति-
निश्चयासत्त्वे तु तस्मात्तदुच्छेद इष्ट एवेति भावः इत्याहुः ।

ननु परामर्शपूर्वं साध्यसन्देहामभवात् कथं साध्यसन्देहोऽनुमि-
त्यङ्गमित्यत आह, 'व्याप्तस्येति, 'अनुमित्युत्पादेन' अनुमित्युत्पादेन
च,^(३) तथाच परामर्श-तज्जन्यानुमित्योरेव संग्रहप्रतिबन्धकत्वं न
तु परामर्शसामर्थ्यपि कार्यसहवर्तितया साध्यसन्देहप्रतिबन्धिकेति
भावः । ननु तथापि साध्यसन्देहसत्त्वे कथं परामर्शात्पाद इत्यत-
आह, 'अन्यथेति साध्यसंग्रहस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वे चेत्यर्थः, 'संग्रह-
विरोधिता' संग्रहोत्तरं संग्रहानुत्पादप्रयोजकता ।

(१) अनुमित्यप्रतिकूल इति ख०, ग० ।

(२) नानुमानमात्रोच्छेद इति ग० ।

(३) चकारपूरणेन व्याप्तस्य पक्षधर्मीताज्ञानस्येव अनुमित्युत्पादस्यापि
संशयनिवर्तकत्वं सूचितं ।

व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, पक्षे साध्या-
भावप्रतीतिरेव हि साध्याभाव-हेत्वोः सम्बन्धोत्पत्ति-
नौत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम्, अन्यथा बाध-

भट्टाचार्यानुयायिनस्तु ननु यदि व्याप्तिनिश्चयसत्त्वे पक्षीय-
व्यभिचारसंग्रहो न प्रतिबन्धकस्तदा परामर्शोत्तरं हेतुमति पक्षे
साध्यसन्देहोत्पत्तावपि अनुमित्यापत्तिरित्यत आह, 'व्याप्त्येति
परामर्श-तज्जन्यानुमित्योः संग्रहप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, तथाच परा-
मर्शोत्तरं साध्यसन्देहोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति भावः । यद्यप्यनुमितिः
संग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं प्रकृतानुपयुक्तं तथापि फलतोऽपि परा-
मर्शस्य संग्रहप्रतिबन्धकत्वबोधनाय दृष्टान्ततया वा तदभिधानं,
'अन्यथेति परामर्शस्य सन्देहविरोधित्वाभाव इत्यर्थः, 'संग्रहविरो-
धिता' प्रामाणिकानां संग्रहविरोधिताप्रवाद इत्याहुः ।

'पक्ष इति हेतौ साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वात्कव्यभिचारज्ञान-
मित्यर्थः, 'बाधः' साध्याभाववत्पक्षज्ञानं, 'श्रयगिति, अनुमितिप्रति-
बन्धक इति शेषः, तथाच साध्याभाववत्पक्ष एव बाधो न तु प्रमा-
त्वान्तर्भाव इति भावः । यद्यप्युपजीव्यत्वेऽपि तज्जन्यव्यभिचारज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमावश्यकत्वादित्येव समाधानं सुकरं तथापि तदुपेक्ष्य
उपजीव्यत्वमेव निराकरोति, 'पक्ष इति, साध्याभाववत्पक्षज्ञानं विनापि
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्युत्पत्तौ बाधका-
भावादिति भावः । 'एकवित्तिवेद्यत्वेन' एकवित्तिस्वरूपत्वेन । ननु
सर्वत्र बाधपक्षे हेतौ पक्षवृत्तित्वभागे मानाभाव इत्यत आह,

दशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव । न चोद्भावित-
व्यभिचारनिर्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजी-
व्यत्वं, व्यभिचारोद्भावेने परकथन्तानावश्यकत्वात् तच्चे-
वा तन्निर्वाहमेव दूषणं कृतत्वात् । वह्निरुष्णः कृतक-
इत्युद्भावेनादह्निरुष्ण इत्युद्भावेने लाघवमिति बाधः पृथ-
गिति कश्चित्,^(१) तन्न, पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानु-

‘अन्यथेति, ‘बाधदशाया’ बाधग्रहदशाया, ‘पक्षे हेतोरिति हेतौ
पक्षवृत्तित्वेत्यर्थ’, ‘असिद्धिरेव’ परामर्गविरह एव, तथाच सुपु-
ष्पादिदशायामिव कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पाद^(२) किं बाध-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनेति भाव । परार्थस्थले व्यभिचारज्ञान प्रत्यु-
द्भावनद्वारा बाधज्ञानस्य उपजीव्यत्वमाशङ्कते, ‘न चेति, ‘उद्भावित-
व्यभिचारेति तेजोऽनुष्ण कृतकत्वादित्यादावुद्भावितव्यभिचारसिद्धयर्थ-
मित्यर्थ, ‘कथन्तेति व्यभिचारस्यासिद्धत्वाशङ्केत्यर्थ, ‘तच्चे वेति
उद्भावनद्वारा साध्याभाववत्पक्षज्ञानस्योपजीव्यत्वे वेत्यर्थ, ‘तन्निर्वाह-
मिति, साध्यव्यभिचारित्वमिति शेष । ‘वह्निरुष्ण कृतक इति
उष्णत्ववदह्निरुष्णकृतकत्वमितिव्यभिचारोद्भावेनादित्यर्थ, ‘इत्यु-
द्भावेन इति साध्याभाववत्पक्षरूपबाधोद्भावेने इत्यर्थ, ‘लाघव’ शब्द-
लाघव, ‘बाध’ साध्याभाववत्पक्ष, ‘पृथगिति, परार्थस्थले दोष इति

(१) कश्चित् वह्निरुष्ण कृतक इत्युद्भावेनादह्निरुष्ण इत्युद्भावेने लाघव-
मिति बाध पृथगिति मेने इति ग० ।

(२) कारणविरहप्रयोज्य एव तदानुमित्यनुत्पाद इति ख०, ग० ।

माने यदि न दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषा-
दिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात् । अधोपनीतका-
ञ्चनमयत्वविशिष्टवज्रानुमितेः सखिद्भ्रजन्त्यायाः आभा-
सत्वं हेत्वाभासाधीनं । न चानुमितेः पूर्वं तत्र व्यभि-
चारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात्, अत-

शेषः, 'साध्याभावप्रमेति साध्याभावमन्तेत्यर्थः, 'अविशेषादिति कृत्-
दोषान्तरमाह्वय्यसाविशेषादित्यर्थः, 'तदुद्भावनस्य दूरेति, इदमुप-
सर्जनं शब्दगौरवमपेक्ष्य प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावान्तररूपनागौरव-
स्यैव जघन्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं^(१) । 'अथेति, पर्वतो वज्रिमान् धूमा-
दित्यादाविति शेषः, 'उपनीतेति, एतद्यानुमितावप्युपनीतभानम-
भ्युपेत्य, 'आभासत्वमिति भ्रमत्वमित्यर्थः, 'हेत्वाभासाधीनमिति
दुष्टहेतुकत्वव्याप्तमित्यर्थः, हेतुदोषयान्यः कोऽपि तत्र नास्तीति
बाधस्यैव तत्र दोषत्वसिद्धिः । न च काञ्चनमयत्वाभाववद्वक्त्रिहृपा
साध्यविशेषणासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं । अनुमितिजनकपरा-
मग्नोविघटकतया तस्य प्रकृतेऽसिद्धिलाभम्भवादिति भावः । ननु
धूमे काञ्चनमयवज्रिव्यभिचारज्ञानात्तादृशानुमितिरेव न सम्भवति
कुतस्तस्याभासत्वमित्यात आह, 'न चेति, 'विशिष्टस्याप्रसिद्धोति अनु-
मितेः पूर्वं काञ्चनमयत्वप्रकारकवज्रिज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'तदभाव-
स्येति, काञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रयोगिताकवज्रभावस्य व्यभिचारघट-

(१) बोध्यमिति ख०, ग० ।

एव पक्षासिद्धिरपि न, अतः काञ्चनमयवद्भाव-
पादाधात्तत्राभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियो-
गिकत्वाच्चाभावइति चेत्, न, वस्तुतोव्यभिचारस्यापि
तत्र सत्त्वात् ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव ।

कस्य ज्ञानासम्भवादित्यर्थः, प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगि-
ज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं काञ्चनमयवद्भि-
व्यभिचारज्ञानेऽपि सामान्यतोवक्त्रिव्याप्यवत्तापरामर्शादुपनीतकाञ्च-
नमयत्वप्रकारकवद्भानुमितौ बाधकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'अत-
एवेति अनुमितैः पूर्वं काञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भवाव-
ज्ञानासम्भवादेवेत्यर्थः, 'पक्षासिद्धिरपीति पक्षविशेष्यक-काञ्चनमयत्व-
विशिष्टवद्भवावनिश्चयप्रयुक्तौ बाधकमानाभावरूपपक्षलाभावोऽपि
नेत्यर्थः, 'बाधादिति स्वरूपसतो बाधादित्यर्थः, 'आभासत्वं' भ्रमत्वं ।
ननु काञ्चनमयवक्त्रेरसिद्धौ कथं तदभावरूपोबाध इत्यत आह,
'व्यधिकरणप्रकारेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-
मादाय बाधस्तदा तादृगसाध्याभावमादाय व्यभिचारोऽपि तत्र
सम्भवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'वस्तुत इति स्वरूपसत इत्यर्थः ।
नन्वनुमितेः पूर्वं तज्ज्ञानासम्भवात् तत्सत्त्वे किम्मानमित्यत आह,
'ज्ञानञ्चेति, अन्यथा बाधसत्त्व एव किम्मानमिति भावः । ननु
सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्गजन्यानुमितौ विशेषव्यभिचारो

किञ्च वक्ष्ये काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवर्हिमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्वक्ष्ये काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वक्ष्ये लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च । न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं, किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो-

न हेत्वाभासः कारणीभूतपरामर्शाविघटकत्वादित्यहचेराह, 'किञ्चेति, 'विशिष्टस्येति, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुत्वादिति भावः । ननु विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानेऽपि विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेन तादृशानुमितिः स्यादित्यस्वरसादाह, 'वक्ष्याविति, 'लिङ्गस्य' धूमादेः, 'असिद्धेः' स्वरूपासिद्धेः, 'व्यभिचाराच्चेति धूमादेः पर्वतादौ काञ्चनमयत्वव्यभिचाराच्चेत्यर्थः, तथाच तथाभासताप्रयोजकं दोषान्तरमेव सम्भवति किं बाधस्य दोषत्वेनेति भावः । ननु यथोक्तस्वरूपासिद्धि-व्यभिचारयोर्न दोषत्वं अनुमितितत्कारणीभूतपरामर्शयोरविघटकत्वादित्यतो दोषान्तरमाह, 'न चेति, 'विषयाभावाधीनमिति विषयाभावमात्राधीनमित्यर्थः, 'किञ्चित्ति, तथाच प्रकृते हेत्वाभासविरहात्कथमुपनीतकाञ्चनमय-प्रकारिका भ्रमानुमितिः^(१) स्यादिति भावः । नन्वस्मन्मते बाध-एव हेत्वाभासोऽस्तीत्यत आह, 'यस्य हीति । 'साध्याभाव इति

(१) अप्रमानुमितिरिति ख०, ग० ।

ज्ञातः प्रतिबन्धकइति न स हेत्वाभासः । वस्तुतस्तु
उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च
प्रतीतिबलेन तत्कल्पनम् अन्यथा पूर्वोपस्थितसकल-

काञ्चनमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भ्यभाव इत्यर्थः, अनुमिति विना
विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्य ज्ञानामश्ववादिति भवतैवाभिधा-
नात् । न चानुमित्यनन्तरं तदभावज्ञानसम्भव इति वाच्यं । तथा
सति तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः । ननु कश्चि-
दनुमिते पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न सर्वत्र तदसिद्धिः । न च
तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रागेव निरा-
हृततया पर्वते काञ्चनमयवद्भ्यभावस्यैवाप्रसिद्धत्वात् कथं तस्य दोष-
त्वमिति वाच्यं । तथापि पर्वतो वक्त्रिमान् धूमादित्यादावुपनीत-
महानशीयत्वादिविशिष्टवद्भ्यनुमितेर्भ्रमत्वप्रयोजकतया पर्वते तादृश-
वद्भ्यभावस्य दोषत्वावश्यकत्वादित्यस्वरसादोषान्तरमाह, 'वस्तुतस्त्विति,
'उपनीतस्येति पक्षतावच्छेदकस्यापकतावच्छेदकादिविधया परामर्शा-
विषयीभूतस्याप्युपनीतस्येत्यर्थः, बाधादिमहाय विनेति शेषः । नन्वेव
सोऽयमित्यादिप्रत्यभिज्ञादेरपीदन्त्वादिविशिष्टे उपनीततत्तादि-
वैशिष्ट्यविषयकत्वे मानाभावः क्रमोत्पन्नज्ञानद्वयस्यैव तत्र सुवचत्वा-
दित्यत आह, 'प्रत्यभिज्ञेति, 'प्रतीतिबलेनेति^(१) इदन्त्वादिविशिष्टे
तत्तादिवैशिष्ट्यविषयकत्वस्यानुयवसायबलेनेत्यर्थः,^(२) 'तत्कल्पन इद-

(१) प्रतीतिबलादित्येति क०, ख० ।

(२) अनुयवसायबलादित्यर्थ इति क०, ख० ।

पदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः । अपिचैवं परार्था-
नुमानेऽप्युपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम

न्वादिविशिष्टे उपनीततत्तादिवैशिष्ट्यविषयकत्वकल्पनं । न चानु-
मितावपि तादृशस्याप्युपनीतस्य भाने सामर्थ्येव मानमिति वाच्यं ।
तदसिद्धेः ज्ञानलक्षणायास्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
त्वात् । न च विशेषणज्ञानादिरूपविशिष्टबुद्धिसामान्यसामग्रीमर्त्या-
दयैवानुमितौ तादृशोपनीतस्य भानापत्तिर्दुर्वारिति वाच्यं । प्रत्यक्षा-
दिरूपविशेषसामग्रीसहिताया एव विशिष्टज्ञानसामान्यसामर्थ्याः
प्रत्यक्षफलोपधायकत्वादानुमितिसामर्थ्या बलवत्त्वेन च उपनीतप्रत्य-
क्षादिसामग्रीविरहात् । न चानुमित्यात्मकविशेषसामर्थ्येव वर्तते
इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकत्व-विधेयत्व-तदवच्छेदकत्वातिरिक्तस्यानु-
मितिप्रकारत्वस्यालौकिकतया तदवच्छिन्नं प्रति सामर्थ्यन्तराकल्पनात् ।
न च पक्षतावच्छेदकादिविधयैव तादृशस्याप्युपनीतस्यानुमितौ भान-
मस्तु इति वाच्यं । तदवच्छिन्नपक्षकानुमिति प्रति तदवच्छिन्नपक्षक-
परामर्शस्य तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तदवच्छिन्ननिरूपित-
व्याप्त्यादिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह,
'अन्यथेति तादृशस्याप्युपनीतस्यानुमितौ भाननियम इत्यर्थः', 'सकल-
पदार्थभान इति सकलपदार्थानां साध्य-पक्षोपरि प्रकारतया भाने
इत्यर्थः', 'यथार्थानुमितौति भ्रमभिन्नानुमितीत्यर्थः', एतच्चापाततः
अमति बाधक एव पूर्वोपस्थितपदार्थभानाभ्युपगमात् यत्र च न बाधकं
तचानुमितेर्भ्रमत्वस्य तेनेष्टत्वात् अन्यथा प्रत्यक्षेऽप्युपनीतस्य प्रकार-

भातइत्युद्गावनादेव विजयेत वादी, उद्देश्यानुमितेरप्र-
तिबन्धान्न तत्र बाधोदोषइति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमाने-
ऽपि । अत एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधस-

तया भानाभ्युपगमे तत्रापि स्वलविशेषे भ्रमत्वापत्तेः सुवचत्वादिति^(१)
ध्येयं । गृह्यते, 'उद्देश्यानुमितेरिति यद्ब्रह्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्श-
स्तद्ब्रह्मावच्छिन्नानुमितेरित्यर्थः, 'बाधः' उपनीतपदार्थस्य बाधः,
'दोषः' दोषपदवाच्यः । परामर्शाविरोधिनोरूपस्य दोषत्वे परामर्श-
विषयतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य तन्त्र-
त्वादित्यभिमानः । 'स्वार्थानुमानेऽपीति स्वार्थानुमानेऽप्युपनीतकाञ्च-
नमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भ्यभावो न दोषः परामर्शविषय-
तावच्छेदकवद्भित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।
नन्विच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यादौ द्रव्याश्रितत्वव्याप्यगुणत्ववतीच्छा
इति सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्श एव पृथिव्याश्रितत्वाति-
रिक्तद्रव्याश्रितत्वाभाववतीच्छा इति भ्रमात्मकबाधज्ञानसङ्कारा-
दिच्छा पृथिव्याश्रितेति विशेषप्रकारकभ्रमानुमितिं जनयति तद्-
नुमितेर्भ्रमत्वञ्च स्वरूपसङ्केताभासाधीनं हेत्वाभासान्तरञ्च तत्र
नास्तीतीच्छायां पृथिव्याश्रितत्वाभावरूपस्य बाधस्यैव हेत्वाभासत्वं
सिद्धतीति केचिददन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'अत एवेति
'इत्यपास्तमित्यपेतनेनावयः, 'सामान्यतोदृष्टानुमानमेव' सामान्य-

(१) सुकरत्वादित्येति ख०, ग० ।

पत्वात् । ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्या-
प्यग्रहोऽपि दूषकोविरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्या-
भावसम्बन्धोव्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

कारकानुमितिप्रतिबन्धकत्वादेव हेतुदोषत्वसम्भवात् । न च तथापि
परार्थानुमाने बाधस्यासङ्कीर्णस्यलाभाव इति वाच्यं । स्वार्थानु-
माने दोषान्तरासाङ्कर्येण तस्य हेत्वाभासत्वव्यवस्थितौ परार्थानु-
मानेऽपि तथात्वस्य दुर्ब्धारत्वात् परार्थस्यलेऽपि बाधादिज्ञानसह-
कारेण विप्रतिपत्तिविषयतानवच्छेदकधर्मप्रकारेणानुमित्यभ्युपगमा-
च्चेति ध्येयं । 'दूषक इति अनुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, 'विरोधि-
त्वाविशेषादिति अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाविशेषादित्यर्थः । यद्यपि
'पक्षे साध्याभावग्रहवदित्यसङ्गतं पूर्वपक्षिणा तद्ग्रहस्थानुमितिप्रति-
बन्धकत्वानभ्युपगमात् अन्यथा तत्र हेत्वाभासत्वस्य दुर्ब्धारत्वात्,
तथाप्यस्य दोषस्य अन्यद्वैवानुपदं वक्ष्यमाणत्वान्नासङ्गतिः । 'साध्या-
भावसम्बन्ध इति हेतौ साध्याभावसामानाधिकरणमित्यर्थः, 'साध्या-
भावव्याप्येति हेतौ येन केनापि सम्बन्धेन साध्याभावव्याप्यवत्पक्ष-
सम्बन्धित्वमित्यर्थः, तेन जलहृदोवर्द्धमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः,
अत्र हेतुनिष्ठत्वसम्पादनाय सम्बन्धित्वप्रवेशः न तु तदन्तर्भावेन
बाधत्वं प्रतिबन्धकतायामनुपयोगित्वात्, बाधस्तु साध्याभावव्याप्य-
वत्पक्ष एव । न चैवं सत्प्रतिपक्षाभेद इति वाच्यं । साध्याभावव्याप्य-
वत्तापरामर्शकालीन-साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वात्, प्र-
तिबन्धकत्वमपि तस्य तथैव बाधज्ञानस्य तु प्रतिबन्धकत्वं केवल-

हायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे सिद्धे
 तत्प्रयुक्तं सामान्यतोदृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासा-
 ङ्कर्यात् । न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यप्रतिज्ञा
 तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरबाधका-
 पेक्षेति वाच्यं । स्वार्थानुमानएवैवं बाधासङ्करस्थोक्त-
 त्वादित्यपास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादे-

धर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्श एव, 'इतरबाधसहायं' इतरबाध-
 ज्ञानसहकृतं, 'विशेषानुमापकं' विशेषधर्मप्रकारकानुमितिजनकं,
 'बाधकानां' इतरबाधज्ञानानां, 'आभासत्वे' भ्रमत्वे, 'तत्प्रयुक्तं'
 स्वरूपसद्बाधमात्रप्रयुक्तं, 'आभासत्वं' भ्रमानुमितिजनकत्वं, 'असाङ्ख्यं'
 दोषान्तरासाङ्ख्यं, 'सामान्यप्रतिज्ञेति, विशेषप्रतिज्ञायान्तु व्यभि-
 चार एव स्फुट इति भावः । 'सामान्यविप्रतिपत्तौ' त्विति, अनु-
 मितेरपि सामान्यधर्मप्रकारकत्वादिति शेषः, विप्रतिपत्तिविषयता-
 वच्छेदकधर्मप्रकारेणैव परार्थस्थलेऽनुमितिनियमादिति भावः ।
 'नेतरेति, न वानुमितेरप्रमात्वमित्यपि बोध्यं । 'अनुमित्यप्रति-
 बन्धेनेति यद्ब्रह्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शस्तद्ब्रह्मावच्छिन्नप्रकारता-
 कानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः, 'बाधस्य' विशेषतोबाधस्य, तथाचा-
 नुमितेर्भ्रमत्वस्य दोषप्रयुक्ततया तदभावान्तत्र विशेषप्रकारकानु-
 मितिरेव न जायत इति भावः । एतद्यापाततः अनुमिति-तत्कार-
 णीभूतपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव हेत्वाभासत्वप्रयोजकतया
 परामर्शविषयतावच्छेदकावच्छिन्नानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि विशेषप्र-

यत्वात् । ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्या-
प्यग्रहेऽपि दूषकोविरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्या-
भावसम्बन्धोऽव्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

कारकानुमितिप्रतिबन्धकत्वादेव हेतुदोषत्वसम्भवात् । न च तथापि
परार्थानुमाने बाधस्यासङ्कीर्णस्थलाभाव इति वाच्यं । स्वार्थानु-
माने दोषान्तरासाङ्कर्येण तस्य हेत्वाभासत्वव्यवस्थितौ परार्थानु-
मानेऽपि तथात्वस्य दुर्ब्भारत्वात् परार्थस्थलेऽपि बाधादिज्ञानसह-
कारेण विप्रतिपत्तिविषयतानवच्छेदकधर्मप्रकारेणानुमित्यभुपगमा-
च्चेति ध्येयं । 'दूषक इति अनुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, 'विरोधि-
त्वाविशेषादिति अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाविशेषादित्यर्थः । यद्यपि
'पक्षे साध्याभावग्रहवदित्यसङ्गतं पूर्वपक्षिण तद्ग्रहस्यानुमितिप्रति-
बन्धकत्वानभुपगमात् अन्यथा तत्र हेत्वाभासत्वस्य दुर्ब्भारत्वात्,
तथाप्यस्य दोषस्य अन्यकृतैवानुपदं वक्ष्यमाणत्वात्साम्प्रतिः । 'साध्या-
भावसम्बन्ध इति हेतौ साध्याभावसामानाधिकरणमित्यर्थः, 'साध्या-
भावव्याप्येति हेतौ येन केनापि सम्बन्धेन साध्याभावव्याप्यवत्पक्ष-
सम्बन्धित्वमित्यर्थः, तेन जलहृदोवह्निमान् धूमादित्यादौ नाद्याग्निः,
अत्र हेतुनिष्ठत्वसम्पादनाय सम्बन्धित्वप्रवेशः न तु तदन्तर्भावेन
बाधत्वं प्रतिबन्धकतायामनुपयोगित्वात्, बाधस्तु साध्याभावव्याप्य-
वत्पक्ष एव । न चैवं सत्प्रतिपक्षभेद इति वाच्यं । साध्याभावव्याप्य-
वत्तापरामर्शकालीन-साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वात्, प्र-
तिबन्धकत्वमपि तस्य तथैव बाधज्ञानस्य तु प्रतिबन्धकत्वं केवल-

करणं बाधः साध्याभावव्याप्यञ्च वह्नित्वादिकनेवेति चेत्, न, पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतु-साध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेत्, न, गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च

साध्याभावव्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेनेत्यभिमानः । 'साध्याभावव्याप्यञ्चेति, वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादाविति शेषः । 'पक्षे हीति हेतुविशिष्टपक्षे हीत्यर्थः । 'साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिः' हेतुमति पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वबुद्धिः, 'व्यभिचार एव' व्यभिचारज्ञानमेव, दोष इति शेषः । 'तर्हीति, हेतौ साध्यव्याप्यवत्त्वज्ञाने बाधकाभावेनेति शेषः । 'हेतु-साध्याभावव्याप्ययोरिति पक्षे साध्यव्याप्यहेतुसत्त्व-साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोरित्यर्थः, 'अगृह्यमाणेति विशेषोऽप्रामाण्यं, सत्त्वादिति शेषः । 'सत्प्रतिपक्षत्वं' सत्प्रतिपक्षत्वैव दोषत्वं । मतान्तरमाशङ्कते, 'अथेति, 'तुल्यबलेनेति तुल्यबलेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शेन समवहितः साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्श इत्यर्थः, 'अधिकबलेनेति अधिकबलेन साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शेन समवहितः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्श इत्यर्थः, 'गमकतौपयिकेति गमकतौपयिकं रूपमप्रामाण्यज्ञानाभावसंधुक्तत्वमित्यर्थः, 'तच्च'

द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं गमकतावहि-
र्भूतञ्च न बलम् । अथ साध्याभावव्याप्यवृद्धेरनन्यथा-
सिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानु-
मितावनैकान्तिकत्वमेव यक्षे साध्याभावग्रहवदिति

तद्युक्तञ्च, 'ज्ञातमिति भावसाधनं द्वयोर्ज्ञानमेवेत्यर्थः । 'गमकता-
वहिर्भूतञ्चेति अप्रामाण्यज्ञानाभावातिरिक्तज्ञेत्यर्थः । न च यत्र सा-
ध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्गोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितः साध्यव्याप्य-
त्तापरामर्गस्य तदास्कन्दितः तत्रैव बाधस्य दोषत्वमिति वाच्यं ।
तथा सति कारणाभावादेव साध्यानुमितेरसम्भवादलं बाधस्य
दोषत्वेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपरामर्गस्यैवानुमितिजनकत्वादि-
ति भावः । 'अनन्यथासिद्धत्वमिति प्रामाण्यग्रहविशिष्टत्वमित्यर्थः,
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्गस्य तदभावविशिष्टत्वमेव दुर्बलत्वमिति शेषः ।
निश्चितप्रामाण्यकपरामर्गस्यैवानुमितिहेतुतया प्रामाण्यग्रह-तदभाव-
योरेव बलावलत्वादित्यभिमानः । अभिमानमभ्युपेत्यैव दूषयति,
'तदेति तदापीत्यर्थः, 'ततः' तत एव साध्यव्याप्यवत्तापरामर्गस्य
प्रामाण्यज्ञानविरहादेवेति यावत्, 'साधनवतीति साध्यव्याप्यसाधन-
वत्तया ज्ञात इत्यर्थः, 'साध्याभावानुमितौ' साध्याभावस्यैवानुमित्यु-
त्पादसम्भव इति यावत्, निश्चितप्रामाण्यकपरामर्गस्यैवानुमिति-
हेतुवाभ्युपगमादिति भावः । 'अनैकान्तिकत्वमेवेति निरुक्तबाधस्या-
प्रतिबन्धकत्वमेव ।

प्राक्कृत्यु 'ततः' निश्चितप्रामाण्यकसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्गस्य;

यदुक्तं तदप्यसिद्धं तस्य द्वापत्वानभ्युपगमात् अन्यथा
हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारा-
सिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धि-

‘साधनवति’ साधनवक्तव्या ज्ञायमाने, ‘साध्याभावानुमितौ’ साध्या-
भावस्यानुमितेरावश्यकत्वे, ‘अनैकान्तिकत्वमेव’ व्यभिचारज्ञानमेव,
तथाच व्यभिचारज्ञानसामग्रीतयैवास्य प्रतिबन्धकता न तु बाधत्वे-
नेति भाव इत्याहुः ।

तदसत् व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि तत्सामग्र्या-
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानभ्युपगमात्, न हि प्रतिबन्धकसामग्री अवश्यं
प्रतिबन्धिकेति नियमः ।

केचित्तु ‘अनैकान्तिकत्वमेवेति, तथाच व्यभिचारज्ञानमेव कार्य-
सहवर्त्तितया प्रतिबन्धकमस्तु किं निरुक्तबाधस्य पृथक् प्रतिबन्ध-
कत्वेनेति भाव इत्याहुः ।

पूर्वमते दृष्टान्ताभिद्धिमपि शब्द, ‘पक्ष इति, ‘तस्य’ पक्षे
साध्याभावग्रहस्य, ‘अन्यथा’ पक्षे साध्याभावग्रहस्यापि प्रतिबन्धकत्वे,
‘हेत्वाभासान्तरतेति साध्याभाववत्पक्षस्यातिरिक्तहेत्वाभासतापत्तेरि-
त्यर्थ, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव तन्मते बाधतया बाधे तदनन्तर्भा-
वादिति भाव ।

‘हेतुत साध्यसिद्धिसम्भावनायामिति हेतो साध्यसिद्धिस्वरूप-
योग्यत्वसन्देहे सतीत्यर्थ, ‘व्यभिचाराभिद्धेरिति पाठ. व्यभिचार-

रित्युपजीव्यत्वाद्वाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रयइति चेत् । न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतयाऽदूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं

ज्ञानामम्भवादित्यर्थ, 'वाधेन' प्रमितसाध्याभाववत्पक्षात्कारवाधज्ञानेन, 'असाधकत्वे सिद्धे इति साध्यसिद्धिस्वरूपायोग्यत्वनिश्चयइत्यर्थ, 'उपजीव्यत्वात्' व्यभिचारज्ञान प्रत्युपजीव्यत्वात्, 'पृथगिति, दोषइति शेष, क्वचित् 'व्यभिचारसिद्धेरिति पाठ तत्र व्यभिचारसिद्धेर्वाधनेति योजना व्यभिचारसिद्धेरसम्भवेनेत्यर्थ, 'हेतोरित्यस्य पूर्वं वाधज्ञानादिति पूरणीय । ननु व्यभिचारज्ञानमेव हेतौ साध्यासाधकत्वनिश्चायकमस्त्वित्यत आह, 'अन्यथेति व्यभिचारज्ञानस्यैव साध्यासाधकत्वनिश्चायक इत्यर्थ, 'सिद्धिसम्भावना' हेतौ साध्यसाधकत्वसम्भावना, 'तस्याञ्च' व्यभिचारबुद्धौ च । 'साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्येति साध्यसिद्धिस्वरूपयोग्यतया हेतुज्ञानस्येत्यर्थ, क्वचिदिति शेष । अदूषकत्वादित्यकारप्रभेव हेतौ साध्यसाधकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थ । न च पूर्ववर्त्तितयैव तज्ज्ञान प्रतिबन्धक न तु कार्यसहवर्त्तितयेति वाच्य । पूर्वं तत्सत्त्वेऽपि व्यभिचारज्ञानोदयान्मानाभावाच्चेति भाव । शङ्कते, 'तथापीति

तां विना तदभावादिति सैव दोषइति चेत्, सत्यं,
किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका
कृतत्वात् न तु स्वतन्त्रा, अत एव पक्षे साध्याभावज्ञान-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरण-
साधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं, तस्य लघुत्वेऽप्यकृतत्वात् ।
अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधा-
दोषत्वेन कृतइत्यनुमितावपि स एव दोषइति चेत्,
न, तर्हि हेत्वाभासः अनुमित्यसाधारणदोषस्य त-

व्यभिचारे साध्याभाववत्पक्षवृत्तिर्हेतुरिति विशिष्टवैशिष्यबोधात्मक-
व्यभिचारनिश्चये, 'साध्याभावप्रमेति पक्षे साध्याभावप्रकारकप्रमेत्यर्थ',
'तां विनेति, विशिष्टवैशिष्यबोध प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
निश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः । 'साध्याभावप्रमेति साध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तिर्हेतुरिति व्यभिचारनिश्चयरूपा फलीभूता साध्याभावप्रमेवे-
त्यर्थ', 'न तु स्वतन्त्रेति न तु कारणीभूता साध्याभावप्रमेवेत्यर्थ',
'साध्याभावज्ञानत्वेन' साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वनेत्यर्थ, 'प्रतिबन्ध-
कत्वमिति फलीभूतव्यभिचारनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थ', 'प्रमा-
मात्रं प्रतीति पक्षविशेषक साध्यविशिष्टानुभव प्रतीत्यर्थ', 'स्वातन्त्र्येण'
साध्याभाववत्पक्षनिश्चयत्वेन, 'बाध' साध्याभाववत्पक्षनिश्चय, 'स एव
दोष' स दोष एव, 'न तर्हीति तर्हि न हेत्वाभास इति योजना,
'अनुमित्यसाधारणेति अनुमिति-तत्कारणघोरसाधारणेत्यर्थ । ननु-
नुमितिदोषत्वमेव हेत्वाभासत्वप्रयोजकं न तु तदसाधारणदोषत्व-

त्वात् मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धक-
त्वात् हेतुत्वाभिमतत्वत्वेनासाधकतालिङ्गत्वाभा-
वाच्च^(१) । बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेत्, न, अन्यत्र
तथा दूषकत्वाकल्पनात् ॥

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे बाधपूर्वपक्षः ॥०॥

मित्यरुचेर्दोषान्तरमाह, 'मनोयोगाभाववदिति । ननु साध्याभाव-
वत्पक्षनिश्चयो न बाधः किन्तु तद्विषयीभूतः साध्याभाववत्पक्ष-
एव बाधः स च न स्वरूपसप्रतिबन्धक इत्यतो दोषान्तरमाह,
'हेतुत्वाभिमततेति कचिद्धेतुत्वाभिमतत्वत्वसम्भवेऽपि सर्वत्र तदस-
म्भवेनेत्यर्थः, 'असाधकतेति, असाधकतासाधकस्यैव च हेत्वाभासत्वा-
दिति भावः । 'बाधितेति येन केनापि सम्बन्धेन साध्याभाववत्पक्षो
लिङ्गमित्यर्थः, 'अन्यत्रेति प्रत्यक्षादावित्यर्थः, 'तथा दूषकत्वेति पक्ष-
विशेषक-साध्यविशिष्टानुभवसामान्यं प्रति साध्याभाववत्पक्षनिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये बाधपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

अथ बाधसिद्धान्तः ।

उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञान-
प्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवै-

अथ बाधसिद्धान्तरहस्यं ।

यथोक्तत्रयं न बाधः किन्तु पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारक-
ज्ञाननिष्ठं साध्याभाववद्विशेष्यकत्वे सति साध्याभावप्रकारकत्वरूपं
प्रमात्वमेव बाधः, तथाच पक्षे साध्यभावज्ञानं प्रमेत्याकारकं ज्ञान-
मनुमितिप्रतिबन्धकं । न च तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे किम्मान-
मिति वाच्यं । साध्याभावाग्निश्चयाकार-साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्व-
रूपव्यभिचारनिश्चयाधीनमनुमित्यनुत्पादं प्रति पक्षविशेष्यक-साध्या-
भावप्रकारकनिश्चयनिष्ठप्रमात्वज्ञानस्योपजीव्यतया तन्निष्ठप्रमात्वज्ञान-
स्यापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रेत्य समाधत्ते, 'पक्ष इति,
'प्रमात्वनिश्चयादिति निश्चयत्वेन स्वप्रयोज्ये वस्तुनि प्रयोजक इति
शेषः, निश्चयत्वेन तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयप्रयोज्यस्य च तद्विशेष्य-
क-तत्प्रकारकनिश्चयनिष्ठप्रमात्वग्रहसापेक्षत्वनियमादिति भावः ।
ननु तादृगनिश्चय एवाभिद्ध इत्यत आह, 'ज्ञानमात्रादिति तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयमात्रादित्यर्थः, (१) मात्रपदेन प्रमात्वग्रहव्यव-
च्छेदः, 'अर्थनिश्चये' निश्चयत्वेन तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयप्रयो-

(१) तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानमात्रादित्यर्थ इति क० ।

यर्थं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च तथाचोपजीव्य-
त्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-
निश्चये सव्यभिचारो नान्यथेत्युभयथापि साध्याभाव-
निश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्व्वं ज्ञातं साध्याभाव-

व्यस्य निर्व्वाहे, 'प्रामाण्यग्रहवेयर्थमिति निष्कम्पप्रवृत्त्यादिजनके इष्ट-
साधनत्वादिनिश्चये प्रामाण्यग्रहवेयर्थप्रसङ्ग इत्यर्थ, 'भ्रमत्वेन ज्ञाता-
दिति, तद्विगोथक-तत्प्रकारकनिश्चयादिति शेष, 'अर्थनिश्चयप्रसङ्ग-
श्चेति निश्चयत्वेन तद्विगोथक-तत्प्रकारकनिश्चयप्रयोज्यस्य उत्पत्ति-
प्रसङ्गश्चेत्यर्थ, 'तथाचेति तादृशनियमे चेत्यर्थ, 'उपजीव्यत्वेन' प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वेन, 'अधिकबलत्वेन वा' अधिकबलस्वरूपत्वेन वा,
अप्रमात्वग्रहनिवर्त्तकत्वेन वेति यावत्, अपेक्षणीय इति शेष,
'सव्यभिचार इति व्यभिचारेण सह वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या साध्या-
भावांग्रे निश्चयाकारो यथोक्तविषयको ग्रह इत्यर्थ, अनुमित्यनु-
त्पादप्रयोजक इतिशेष, क्वचित् 'व्यभिचार इति पाठ. तत्राण्य-
मेवार्थ, 'उभयथापीति निश्चितप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयाकार-
व्यभिचारनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽद्वैताप्रामाण्यकसाध्याभाव-
निश्चयाकारव्यभिचारनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽप्येत्यर्थ, 'साध्या-
भावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानादिति व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभाव-
निश्चयाधीनत्वादिति योजना, व्यभिचारज्ञानपदञ्च साध्याभावांग्रे
निश्चयाकारव्यभिचारज्ञाननिष्ठानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वपर, साध्या-
भावनिश्चयपदन्तु साध्याभावोनिश्चीयते येनेति व्युत्पत्त्या पक्षविगो-

ज्ञानप्रमात्वमेव द्वापउपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे
साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधौ,
तदा व्याप्ति-पक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन
पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेद्देव पर्वते

यक-साध्याभावप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रमात्वग्रहपर, तथाच साध्याभावाग्ने
निश्चयाकारसाध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाननिष्ठानुमित्यनु-
त्पादप्रयोजकत्वस्य पक्षविशयक-साध्याभावप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रमात्व-
ग्रहाधीनत्वादित्यर्थ, 'पूर्वं ज्ञातमिति तादृशव्यभिचारज्ञानाधीना-
नुमित्यनुत्पादकालात् पूर्वं ज्ञातमित्यर्थ, 'दोष' बाध, 'उपजीव्य-
त्वादिति तादृशव्यभिचारनिश्चयाधीनानुमित्यनुत्पाद प्रत्युपजीव्यत्वेन
तज्ज्ञानस्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थ । ननूपजीव्यत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य
साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव, न हि तज्ज्ञानमुपजीव्य
तज्ज्ञानमेव साक्षात्प्रतिबन्धकमिति नियम इत्यत आह, 'यदि
चेति, 'विशेषदर्शनत्वेनेति साध्यसाधकदर्शनत्वेनेत्यर्थ, 'पक्षे साध्या-
भावज्ञान परिभूयेति पक्षे साध्याभावज्ञान यस्मादिति व्युत्पत्त्या पक्षे
साध्याभावज्ञानपदं पूर्ववत् तादृशज्ञाननिष्ठप्रमात्वग्रहपर, त परिभूय
तत्सत्त्वऽपीत्यर्थ, 'धूम इवेति साधकत्वाग्ने दृष्टान्त न तु परिभवा-
ग्नेऽपि अग्निदे' । ननु प्रमात्वग्रहो यदि साध्याभावाग्ने निर्द्वर्गिता-
वच्छेदकस्तदा तत्सत्त्वऽपि परामग्नात् साध्यसिद्धिरिति, यदिच पक्ष-
तावच्छेदक तद्गर्भितावच्छेदक तदा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-
साध्याभावनिश्चयत्वेनेव प्रतिबन्धकत्व साधवादन्यत्र कृत्वाचेत्यभिप्रेत्य

धूमद्रव वह्निं । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाण-
विशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यं । रजते
नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य
शङ्के पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात् वादिवाक्येन
पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च^(१) । अथ
पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभाव-हेतुविषया व्यभि-

शङ्कते, 'न चेति, 'साध्याभावबुद्धिः' पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-
साध्याभावनिययः, 'अगृह्यमाणविशेषा' अगृहीताप्रामाण्यका, 'विशे-
षदर्शनेन' रजतत्वव्याप्यवत्तानिययेन, 'पीतत्वज्ञाने' शुक्लताभावज्ञाने,
शुक्लत्वव्याप्यवत्तानिययेनेति शेषः, 'वादिवाक्येन' वादिप्रतिज्ञा-
वाक्येन । नन्विदमयुक्तं तत्र रजतत्वाभावादिज्ञाने भ्रमलादियहा-
नन्तरमेव रजतत्वाद्यनुमित्यभ्युपगमात् । न च तथापि प्रागुक्तरीत्या
हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वविषयकत्वस्यापि तत्रावश्यकतया
आवश्यकव्यभिचारनिययप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धिर्दुष्कारेति वाच्यं ।
प्रमालयहे साध्याभावांगे पक्षतावच्छेदकस्य धर्मितावच्छेदकत्वे
प्रमालयप्रतिबन्धकतायामपि तद्दोषतादवस्थात् इति चेत्, एतदस्व-
रसेनैव 'पक्षधर्मतावलेनेत्यादिना समतस्य वक्ष्यमाणत्वात्सङ्गतिः ।
'साध्याभाव-हेतुविषयेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्व-
विषयिका सती हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वविषयिकेत्यर्थः,

(१) अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति ग० ।

धारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वधमादनुमितिप्रतिबन्धः । ननुपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात्^(१) पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेत् । न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात्

‘व्यभिचारज्ञानत्वेन’ साध्याभावाग्रे प्रमात्मकव्यभिचारज्ञानत्वेन,^(२) ‘दोष’ अनुमितिप्रतिबन्धक, रजते नेद रजतमित्यादिज्ञानञ्च न वस्तुगत्या साध्याभावप्रमेति भाव । ‘नन्विति, ‘अत्र’ पक्षे, एवमपे-
 ऽपि, ‘न स्वतो दूषकमिति न साक्षात्प्रतिबन्धकमित्यर्थ, तथाच प्रमात्व कुतो हेत्वाभास इति भाव । ‘नियमत इति व्यभिचार-
 ज्ञान विनापीत्यर्थ, ‘तस्यैवेति, ‘एवकारोऽप्यर्थ, ‘प्रतिबन्धकत्वात्’ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वात्, ‘शब्दादाविति शब्दजन्यबोध इत्यर्थ, ‘तथा दर्शनादिति एकपदार्थेऽपरपदार्थसर्गाभावप्रमेति ज्ञानस्यायोग्यता-
 ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वदर्शनादित्यर्थ । ननु तथापि हेत्वभिमत-
 वृत्तित्वेन पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वरूपासाधकतालिङ्गलाभावात् कुतो हेत्वाभासत्वमित्यत आह, ‘साध्याभावप्रमेति साध्याभावप्रमात्वस्य

(१) किन्तु क्लृप्तत्वादिति ग० ।

(२) प्रमात्मकनिश्चयाकारव्यभिचारज्ञानत्वेनेति क० ।

प्रमात्वस्थिकाकारव्यभिचारज्ञानत्वेनेति ख० ।

तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् शब्दादौ तथा दर्शनात्, साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वात्साधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्व साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वं । न च साध्याभावप्रमावेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभाव हेत्वोर्ज्ञानाद्यभिचारइति वाच्यं ।

स्वाश्रयविशेषीभूतपक्षवृत्तित्वसम्बन्धेन हेतुवृत्तित्वादित्यर्थं, 'असाधकत्वेनेति पाठ हेतोरसाधकत्वसाधकत्वेनेत्यर्थं, 'असाधनत्वेनेति पाठेऽप्ययमर्थं, 'असाधारणत्वेनेति पाठस्वप्रामाणिक, (१) 'साध्याभावप्रमाया इति भावप्रधानो निर्देश, 'हेत्वाभासत्वमिति, अनेनैव परम्परासम्बन्धेन तस्यासाधकतासाधकत्वात् । न च स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णं कथमनेन सम्बन्धेनासाधकतासाधकत्व तस्येति वाच्यं । येन केनचित् सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वस्यैव तत्र घटकत्वात् इति भावः ।

ननु तथापि शाब्दबोधेऽप्येतज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया न हेत्वाभासत्वसम्भव अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव हेत्वाभासत्वादित्यत आह, 'साधारण्येऽपीति, साधारण्येनासाधारण्येन वा यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धक तस्यैव हेत्वाभासत्वमित्यर्थं । अभिचारज्ञानेनान्यथासिद्धि निराकर्तुं शक्यते, 'न चेति, 'अत्र' पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षे,

प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दृशायां
तदभावात्। पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्य-

‘साध्याभाव-हेतुज्ञानादिति^(१) पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाव-
वत्वस्य हेतौ च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वस्य ज्ञानादित्यर्थः,
‘व्यभिचारः’ व्यभिचारग्रहः, हेतौ यद्गुर्मावच्छिन्नवृत्तित्वमवगाहते
तद्गुर्मावच्छिन्ने साध्याभाववत्वविषयकस्यापि समूहालम्बनज्ञानस्य
व्यभिचारज्ञानत्वादिति भावः। ‘प्रमात्वज्ञानस्य’ यथोक्तप्रमात्वप्रका-
रकज्ञानस्य, हेतुतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया इति शेषः। ‘सा-
ध्याभावनिश्चयहेतुत्वेनेति साध्याभावप्रमाविशेष्यत्वेन हेतुना पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्ने अनुमित्यात्मकसाध्याभावनिश्चयहेतुत्वेनेत्यर्थः, ‘त-
द्दृशायां’ प्रमात्वज्ञानदृशायां, ‘तदभावादिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने
साध्याभावनिश्चयानावश्यकत्वादित्यर्थः, प्रमात्वस्य साध्याभाववत्व-
घटितत्वेऽपि तदंगे निर्दुर्गमितावच्छेदकत्वात्, यद्गुर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं
हेतौ विषयीक्रियते तद्गुर्मापलक्षिते निर्दुर्गमितावच्छेदककसाध्याभा-
ववत्वज्ञानन्तु न व्यभिचारज्ञानमिति भावः। पूर्वोक्तास्वरसेन स्वम-
तमाह, ‘पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना ‘वयमित्यन्तेन, ‘पक्षधर्मताबलेन’
वह्नियथाथो धूमः पर्वतवृत्तिरिति सामान्यतः परामर्शेन, ‘प्रसिद्धं’
दृष्टान्तेन ज्ञातं महानमीयवशादिकं, ‘बाधात्’ बाधादेव पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्ने तदभावनिश्चयादिवेति यावत्, ‘इति बाधः पृथगिति

(१) साध्याभाव-हेतुज्ञानादिति क०, ग०, साध्याभाव हेतुज्ञानादिति
व्यभिचारज्ञानपुस्तकस्य पाठः ।

तीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धवद्भाववति पक्षे व्यभि-
चारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यप्रसिद्धवद्भाववति
सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् तदज्ञाना-
त्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य-
एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्व-पृथिवीत्व-द्रव्यत्वादे-

अतः पक्षविशेष्यक-तदभावनिश्चयत्वेनापि तदनुमितौ प्रतिबन्धकत्व-
भावग्रकमित्यर्थः, तथाच तदभाववत्पक्ष एव पक्षविशेष्यक-तदनुमितौ
बाधइति भावः । 'प्रसिद्धवद्भाववतीति प्रसिद्धवद्भाववत्त्वेन विष-
यीकृतस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतौ वृत्तिमत्वज्ञानादित्यर्थः, 'न
तत्सिद्धिरिति व्यभिचारज्ञानादेव न तत्सिद्धिरित्यर्थः । गूढाभि-
सन्धिमाह, 'तर्हीति, 'अप्रसिद्धवद्भाववतीति दृष्टान्ते अज्ञातस्य
पक्षीयसाध्यस्याभाववतीत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' हेतौ वृत्तिलज्ञानात् ।
ननु यदैवाप्रसिद्धवद्भाववत्त्वज्ञानं न सपक्षे तदैव तत्साधयेदित्यत-
आह, 'तदज्ञानादिति, 'तत्साधने' तत्साधनसम्भवेऽपि, 'अनुमितिरप्रमा
स्यादिति व्यभिचारिहेतुजन्यत्वेनानुमितिरप्रमा स्यादित्यर्थः, एत-
च्चापाततः व्यभिचारिच्छिन्नजन्यत्वेऽपि विषयवाधाभावेनानुमितेर-
प्रमालासम्भवात्^(१) अन्यथा घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादावप्यनुमितेरप्र-
मात्वप्रसङ्गादिति ध्येयं । 'अथेति, तथाच पक्षवृत्तिहेतौ पक्षीयसाध्य-
व्यभिचारज्ञानाभावात् तद्वेतुकपक्षीयसाध्यानुमितौ न किमपि
बाधकमिति भावः । 'तर्हि' तथापि, 'अप्रसिद्धसाध्येति पक्षवृत्तिमा-

(१) अप्रमालाभावसम्भवादिति क० ।

रप्रसिद्धसास्त्राद्यनुमानं न स्यात् सास्त्रादिप्रत्येकव्यभि-
 चारात्। यदि च साध्यतावच्छेदकसास्त्रात्वादिसामान्या-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति
 न व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवंव्यभिचाराभावात् साध्य-
 तावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं

स्त्रादेरित्यर्थं, 'आदिपदाद्गन्धवत्त्व-गुणवत्त्वादिपरिग्रह, 'सास्त्रादीति
 गोत्वादिषु सास्त्रादीना प्रत्येक व्यभिचारज्ञानादित्यर्थं । अभिसन्धि-
 मुद्गाटयति, 'यदि चेति, 'साध्यतावच्छेदकेति गृहीतव्यापकतावच्छेद-
 केत्यर्थं, 'न गोत्वादिकमिति न गोत्वादिज्ञान, 'न व्यभिचार इति न
 प्रतिबन्धकौभूतो व्यभिचारग्रह इत्यर्थ, तद्गुर्मावच्छिन्नव्यापकताविष-
 यकपरामर्शहतुकतद्गुर्मावच्छिन्नविधेयकानुमिति प्रति तद्गुर्मावच्छि-
 न्नाभाववृत्तिलरूपव्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकमित्येव प्राचामभ्युपगमा-
 दिति भाव । 'एव व्यभिचाराभावादिति गृहीतव्यापकतावच्छेदक-
 वृत्तिलावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिलरूपव्यभिचारज्ञानाभावा-
 दित्यर्थं, 'साध्यतावच्छेदकेनेति, तथाचेत्यादि, 'अप्रसिद्धमिव' अप्रसिद्ध
 वृत्ति सास्त्रादिकमिव, 'साध्य' वृत्ति सास्त्रादिक, 'यदि बाधो न दोष-
 इति यदि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयक-तदभावनिश्चयत्वेन तद-
 नुमितौ न प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थं । नन्विदमयुक्त प्रसिद्धवृत्तेर्बाधज्ञान
 वृत्तिलरूपेण महानमीयवृत्तिलरूपेण वा आद्येऽप्रसिद्धवृत्तेरपि सा-
 ध्यतावच्छेदकवृत्तिलरूपेण अमिद्धिप्रसङ्ग, अन्ये तत्त्वत्वे प्रसिद्धवृत्ते-
 र्धृत्तिलरूपेष्वनुमितिरापाद्यते महानमीयवृत्तिलादिना वा प्रथमे

इष्टापत्तिः भिन्नप्रकारकत्वेन तादृशबाधज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धक-
त्वानभ्युपगमात् वायौ पार्थिवादिसकलविशेषरूपाभावग्रहेऽपि वायू-
रूपवान्न वेति संशयस्य वायूरूपवानिति निश्चयस्य चोत्पादात्
द्वितीयरूपस्य च तद्रूपेण परामर्शविरहादेवासम्भवः तद्रूपेण परा-
मर्शनत्वे च व्यभिचारज्ञानेनान्यथासिद्धिसदृशत्वेति । मैवं । इतर-
बाधादिसहकारात्^(१) व्यापकतानवच्छेदकेनापि रूपेणानुमितौ साध्यं
प्रकारौ भवति यथा अयं जीवन-मरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादि-
त्यत्र जीवनप्रतियोगित्वत्वेन जीवनप्रतियोगित्व, इत्यत्र वह्निव्याप्यो
धूमः पर्वतवृत्तिरिति सामान्यतः परामर्शो महानसीयवह्नीतरवह्नि-
भाववान् पर्वत इतीतरबाधज्ञानं महानसीयवह्निकल्पने लाघवमिति
लाघवज्ञानं वा वर्तते अथ च महानसीयवह्निभाववान् पर्वत इति
महानसीयवह्नेरपि बाधज्ञानं वर्तते तत्र महानसीयवह्नित्वरूपेणा-
नुमितिवारणाय बाधज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात् । न
सैवं 'साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणेति मूलासङ्गतिरिति वाच्यं ।
तस्याप्रसिद्धमित्येवैवान्वयात् प्रसिद्धमपि साध्यमित्यस्य च महा-
नसीयवह्नित्वादिनेति शेषः, इति न काण्डानुपपत्तिः ।

नव्यास्तु अयं वृष्टः कृषिसंयोगी एतत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्ति-
साध्यके यदा केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन पक्षे साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वज्ञानमस्ति अस्याप्यवृत्तिलज्ञा-
नस्य साध्याभावे नास्ति तदा तत्रानुमितिवारणाय पक्षविशेष्यक-

(१) इतरबाधादिज्ञानसहकारादिति ग० ।

धूम-गोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दौष इति
वयम् । साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः

तदभावनियत्यत्वेन^(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तस्य हेतौ पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वविषयकत्वेऽपि व्यभिचारज्ञानलाभावात् अन-
वच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वस्य व्यभिचारघटकत्वात्
बाधज्ञानस्य तु केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्याभावावगाहित्वेऽपि
अव्याप्यवृत्तित्वस्य विरहदृशायां प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं केवलविशेष-
णताविशेषसम्बन्धेन साध्याभाववतः पक्षस्यापि बाधतया अव्याप्य-
वृत्तिसाध्यक-व्याप्य पक्षधर्महेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं ।
हेत्वाभासविभाजकतावच्छेदकबाधितत्वस्य तत्रेष्टत्वात् बाधितव्यवहा-
रनियामके चानवच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वस्य घट-
कत्वात् “बाधितोऽयमपक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वा” इति प्रवादस्य
व्याप्यवृत्तिसाध्यकबाधपरत्वात् अन्यथा यादृशविशिष्टविधयित्मि-
त्यादिप्रागुक्तहेत्वाभाससामान्यलक्षणस्य केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन
कपिसंयोगस्य भाववति वृत्तादावतिव्याप्यापत्तेः तत्राप्राप्याप्यज्ञाना-
नास्कन्दितत्वदव्याप्यवृत्तित्वस्य हानास्कन्दितत्वस्यापि नियत्यविशेषण-
त्वावश्यकत्वादिति तत्रैव स्फुटमिति प्राञ्जः ।

ज्ञानाभाङ्ग्यं व्यवस्थाप्य विषयमाङ्ग्यं व्यवस्थापयति, ‘साध्या-
भाववन्मात्रेति, ‘सहचारः’ वृत्तित्वं, ‘साध्याभावमात्रेति पाठे ‘सहचारः’

(१) साध्याभावनियत्यत्वेनेति ख०, ग० ।

साध्यप्रागभाव-ध्वंसवृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्थानुमान-भङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् एवञ्च स्वप्रागभाव-ध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारोनेति बाधोदूपणम् । अथा-

सामानाधिकरणं, 'अनुमानभङ्गप्रसङ्गादिति अनुमाने व्यभिचार्यहेतुकत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच गन्धवान् पृथिवीत्वात् गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति फलितं । 'साध्यात्यन्ताभावेति साध्यातावच्छेदकसम्भावच्छिन्न-साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्गामित्वमित्यर्थः, एतादृशाभावविशेषलाभायैवात्यन्ताभावपदं अन्यथा अत्यन्ताभावपदोपादानेऽपि वैशिष्ट्य-व्यासव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसादायैव गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । 'स्वप्रागभावेति स्वप्रागभाव स्वध्वंसकालविशिष्टेत्यर्थः, 'तदाश्रय इति, 'यत्न इत्ययेतन्मत्र सन्वध्यते, तन्नाचवृत्तिना हेतुनेति शेषः, 'तत्प्रतियोगीति कर्मधारयः तद्रूपप्रतियोगिसाधन-इत्यर्थः, 'व्यभिचारो नेति ध्वंस-प्रागभावाधिकरणे देशे सामान्यात्यन्ताभावाभावेन यथोक्तव्यभिचारस्य तत्रासम्भवादिति भावः । 'बाधो दूपणमिति प्रागभावादिरूपसाध्याभावपक्षात्मको बाधः स एव दोष इत्यर्थः, तथाचैतद्गन्धप्रागभावकालौभैतद्गन्धध्वंसकालौनो बाधं घट एतद्गन्धवान् एतद्घटत्वादित्यादावेव बाधस्य व्यभिचारसङ्कीर्ण-दाहरणमिति भावः । प्रागभाव-ध्वंसकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वाभिधानं

वच्छेद्ये सिद्धसाधनम्, अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः, वि-

वक्ष्यमाणरौत्या सिद्धसाधनवारणाद्येति ध्येयं । प्रतियोगिमत्ताज्ञानं विना दैग्निकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्वज्ञानं न सम्भवतीत्यभिमानेन गृह्यते, 'अथेति, 'अवच्छेद्य इति विशेष्यीभूते पक्षे इत्यर्थः, 'सिद्धसाधनमिति साध्यप्रागभावादिमत्त्वज्ञानकाले साध्यनिश्चय इत्यर्थः, तथाच तदानीं सिद्धिसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पाद-सम्भवात् तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावेन प्रागभावादि-रूपसाध्याभाववत्पक्षो न बाध इति भावः । ननु प्रागभावादिरूपसाध्या-भाववत्पक्षस्य बाधत्वाभावेऽपि प्रकृतहेतुना पक्षतावच्छेदकीभूतप्राग-भावादिकालेऽपि कदाचिदवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रकृतसाध्यानुमित्यु-त्पत्त्या तत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्षतावच्छेदकप्रागभावादिकाले अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यात्यन्ताभाववत्त्वं बाध एव तथाच एतद्गन्धप्रागभावाद्यधिकरणक्षणः एतद्गन्धवान् एतद्दृष्टत्वादित्यादावेव बाधस्यामद्दीर्घादाहरणं सुलभमित्यत आह, 'अवच्छेदक इति, पक्ष-तावच्छेदकप्रागभावादिकाल इत्यर्थः, 'हेत्वसिद्धिरिति, तथाच तस्य व्यभिचारामद्दीर्घत्वेऽपि स्वरूपसिद्धिमद्दीर्घतया स्वरूपसिद्धि-व्यभि-चारान्यतरामद्दीर्घे बाधोदाहरणं दुर्लभमेव अन्यथा हृदो वक्रिमान् धूमादित्यादावेव केवलव्यभिचारामद्दीर्घादाहरणस्य मौलभ्यादिति भावः । ननु तथापि साध्यतावच्छेदकममवायसम्बन्धावच्छिद्यसाध्या-त्यन्ताभाववान् पक्षतावच्छेदकप्रागभावादिकालविशिष्टः पक्षो बाध-एव । न चैवं तत्र हेतोः मत्त्वामत्वाभ्यां व्यभिचार-स्वरूपसिद्धान्यतरम-

शिष्टञ्च नान्यदिति चेत्, तर्हि प्रागभाव-ध्वंसप्रति-
योगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् । अथ यत्स-
मयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्सम-
यावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्, तर्हि तदवच्छेदेन

ङ्करो दुर्वार एवेति वाच्यं । प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव अभि-
चारघटकत्वात् बाधे च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याघटकत्वात् इत्यत-
श्चाह, 'विशिष्टञ्चेति, तथाच तस्यापि प्रागभावाद्यधिकरणदेशतया
नाचात्यन्तभावसम्भव इति भावः । गूढाभिसन्धिमाह, 'तर्हीति विशि-
ष्टस्थानतिरिक्तत्वे हीत्यर्थ, 'प्रागभाव-ध्वंसप्रतियोगिनोरिति प्रागभा-
वस्य ध्वंसस्य प्रागभाव-ध्वंसं प्रागभाव-ध्वंसञ्च प्रतियोगी च प्रागभाव-
ध्वंसप्रतियोगिनोरित्येकवचनान्तदङ्गगर्भ' इतरेतरदङ्गः "सर्वो दन्दो
विभाषया एकवचनं भवति" इत्यनुशासनादितरेतरदन्दस्यापि कदा-
चिदेकवचनान्ता, 'प्रागभाव-ध्वंसप्रतियोगिनामिति बहुवचनान्त-
पाठस्तु सुगम एव, 'एकवृत्तित्वेन' एकदेशवृत्तित्वेन, 'एकसमयतापीति
एककालविशिष्टैकदेशनिरूपितवृत्तित्वापीत्यर्थ, 'विशिष्टस्थानतिरिक्त-
त्वादिति भावः । अभिसन्धिमुद्घाटयितुमाह, 'अथेति, तथाचैक-
समयावच्छिन्नैकदेशवृत्तित्वस्याभावात् विशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभाव-
इति भावः । 'तर्हीति एकसमयावच्छिन्नस्यैकदेशवृत्तित्वस्याभावेऽपी-
त्यर्थः, 'तदवच्छेदेनेति स्वप्रागभावादिममयावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वप्रका-
रेण प्रतियोग्यनुमितिमतिबन्धकं सिद्धसाधन मेत्यर्थ, इद्व्यप्रतियोगि-

प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव,
अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः एक-
वृत्तित्वात् अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या तत्र

मत्तानिश्चयस्य तादृशप्रतियोग्यनुमितावप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
एतच्च देशः कालो वा यत्र पक्षतावच्छेदकस्तत्र पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नपक्षवृत्तित्वं साध्ये प्रकारीभूय भासते अवच्छिन्नत्वञ्च स्वरूप-
सम्बन्धविशेष इति जरत्तरमतानुसारेणभिहितं । 'किन्तु बाध-
एवेति किन्तु प्रागभावादिरूपसाध्याभाववत्त्वेन पक्षज्ञानमेवेत्यर्थः,
तादृशानुमितिप्रतिबन्धक इति शेषः । तथाच प्रागभावादिरूप-
साध्याभाववत्पक्षोऽपि बाध इति भावः ।

ननु साध्याधिकरणदेशेऽपि साध्यप्रागभावादिमत्त्वे प्रागभावादेर-
व्याप्यवृत्तित्वभङ्गप्रसङ्गः प्रतियोग्यधिकरणदेशावृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वरूपत्वात् किन्तु प्रतियोग्युत्पत्तिप्राक्कालादिवृत्तिरेव प्रागभावादिः
अतएव प्रागभाव इति व्यावहार इत्यत आह, 'अन्यथेति प्रतियोग्य-
धिकरणदेशावृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वे इत्यर्थः, 'भावात्यन्ताभाव-
योरिति पाठः, भावस्य संयोगादेस्तादत्यन्ताभावस्य चेत्यर्थः, 'अन्यो-
न्दात्यन्ताभावयोरिति पाठस्तु प्रामादिकः, 'एकवृत्तित्वात्' प्रति-
योगिना सममेकदेशवृत्तित्वात् । इदमुपलक्षणं समवायादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नगोलाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यपि बोध्य, तस्मात्प्रति-
योग्यनवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वं
तद्वेदाप्यन्तीत्यभिप्रेत्याह, 'अवच्छेदकभेदेनेति 'तत्र' संयोगादि-

देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेदइति । असिद्धेरपि

तदत्यन्ताभावेपु, 'अत्र तु' ध्वस प्रागभावयोस्त, एतच्चापातत अन्वय-
वृत्तित्वादिगहाभावविशिष्टस्य पक्षविशेषक-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वज्ञानस्ये-
वानुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशसाध्याभाववत्त्वस्यैव बाधत्वेन साध्य-
प्रागभावादिमत्पक्षस्य बाधत्वविरहात् तज्ज्ञानस्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वे
मानाभावात् । न चैव स्वरूपासिद्धि व्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधो-
दाहरणमेव दुर्लभमिति वाच्य । घटो गन्धवान् पृथिवीत्वात् अथ
वृक्ष कपिसयोगवान् एतद्वृक्षत्वादित्यादिकालिक-दैग्निकाव्याप्यवृत्ति-
साध्यकव्याप्य-पक्षधर्मव्याप्यवृत्तिहेतुमात्रस्यैव तादृशबाधोदाहरणस्य
सुलभत्वात् ध्वस प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावात्
गन्धवत्त्वपि घटे उत्पत्तिकालावच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावसत्त्वात् अया-
वच्छेदेन कपिसयोग तद्ध्वस प्रागभाववत्त्वपि वृक्षे मूलावच्छेदेन कपि-
सयोगाभावसत्त्वात् ध्याप्तिलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणभावस्य घटक-
तया व्यभिचारलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभावस्यैव घटकत्वेन व्यभिचार-
विरहात् हेतोर्व्याप्यवृत्तितया न तत्र स्वरूपासिद्धिरिति बोध्य । न
च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्त्वस्यैव बाधतया बाध एव तत्र
कथमिति वाच्य । प्रतियोगिव्यधिकरणस्य बाधज्ञानप्रतिबन्धकता-
यामघटकतया साध्याभाववत्त्वस्यैव बाधत्वात् अन्यथा चादृश-
विशिष्टविषयित्वमित्यादिहेत्वाभाससामान्यलक्षणस्य बाधलक्षणस्य च
तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्त्वस्य प्रति-

यन्भक्तावच्छेदकविशिष्टान्तरघटितत्वेन हेत्वाभासत्वाभावस्येष्टत्वात्^(१)
 पर्वतो वङ्गिमान् पर्वतत्वात् कासो गोत्वान् गोत्वादित्यादेरपि
 बाधासङ्कीर्णदाहरणस्येष्टत्वात् । न च प्रतियोगिवैयधिकरणा-
 विषयकथाभिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुतया तत्रप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन
 केवलसाध्याभाववृत्तिसाधनमपि व्यभिचारस्तस्य च यथोक्तस्यलेष्वपि
 सत्त्वात् कथं व्यभिचारासाङ्कर्यमिति वाच्यं । यथोक्तस्यलेषु व्यभिचा-
 रित्वस्य व्यवहारविरहेण प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यकस्यले व्यभिचारघटकत्वात् अत एव तत्साध्यकहेत्वाभा-
 समामान्यलक्षण-व्यभिचारसामान्यलक्षण-साधारणलक्षणेऽप्यनायत्या
 प्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितैव व्यभिर्घटिका अन्यथा भट्टाचार्या-
 दीनां स्रोत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादेः स्वरू-
 षूपामिद्धिव्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वाभिधानस्यासङ्गत-
 त्वापत्तेः गन्धादेः कालिकाव्याप्यवृत्तितया साध्याभाववृत्तित्वस्य
 तत्रापि सत्त्वात् । यदि च शुद्धसाध्याभाववृत्तिसाधनस्यापि व्यभि-
 चारित्वमुपेयते हेत्वाभासादिलक्षणेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्या-
 भाववृत्तित्व-शुद्धसाध्याभाववृत्तित्वयोरुभयोः सङ्घहाय प्रतियोगि-
 वैयधिकरणाघटिता व्याप्तिरेव निवेश्यते भट्टाचार्यादीनां वचनं
 नाद्रियते उक्तहेतुषु बाधितत्वव्यवहारवद्भ्यभिचारित्वव्यवहारोऽपि
 स्वीक्रियते, तदा तु स्वरूपासिद्धि-व्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णत्वं बाधस्य
 न कापीति समासः । ननु बाधज्ञाने सति सिषाधयिषाया असम्भवात्
 पचताविरहादाश्रयासिद्धिसत्त्वादेव नानुमितिर्भवित्यति किं बाधस्य

(१) तत्त्वाभावस्येष्टत्वादिति ग० ।

बाध एवोपजीव्यः । न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्ध-
साधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽद्रूपकत्वात् ।
न हि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानो-
दयात् । नाप्यनुमितिविरोधि अनुमित्तया प्रत्यक्ष-
सिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात्, तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन
बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति श्रवणानन्तरं मननदर्श-
नाच्च तस्मात् सिद्धिमाचार्यिनः सिद्धौ न तदिच्छा

पृथग्दोषत्वेनेत्यत आह, 'अभिद्धेरपीति मियाधधियात्मकपक्षता-
विरहरूपाययामिद्धेरपीत्यर्थ, 'उपजीव्य इति, तथाचोपजीव्यत्वात्
बाधोऽपि दोष इति भाव । इदमुपनक्षण बाधज्ञानसत्त्वे मिया-
धधियोत्पन्नो बाधकाभावाच्चेत्यपि बोध्य । 'उपजीव्यत्वादिति मिया-
धधियाविरहरूपपक्षताविरह प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थ, 'सिद्धसाधन'
साध्यवत्पक्ष, 'पृथगिति, हेत्वाभास स्यादिति शेष । 'स्वतोऽद्रूपक-
त्वादिति तज्ज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वामभवादित्यर्थ,
'साध्यज्ञान' साध्यवत्पक्षज्ञान, 'तद्बुद्धिविरोधीति पक्षे साध्यज्ञान-
सामान्यविरोधीत्यर्थ, 'ज्ञानोदयात्' प्रत्यक्षोदयात्, 'प्रत्यक्षसिद्धे-
ऽपीति प्रत्यक्षतोनिश्चितेऽपीत्यर्थ, 'बुभुत्सन्ते अनुमित्तया जानन्ति,
'मननदर्शनाच्चेति, श्रवणानन्तरं मननबोधनाच्चेत्यर्थ, 'सिद्धिमाचा-
र्यिन इति सामान्यत सिद्धित्वप्रकारकफलसाधनताज्ञानमाचवत-
इत्यर्थ, 'सिद्धौ' प्रत्यक्षत सिद्धौ मत्या, 'न तदिच्छा न सिद्धीच्छा,

सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव, एवञ्च
 सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न
 स्वतः । नन्वभावधीरपि न भावधौप्रतिबन्धिका नेदं
 रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । नचाभाव-
 प्रमा तथा, अपीतः शङ्खइति प्रमापयतएव पीतोऽय-
 मिति भ्रमदर्शनादिति चेत्, न, विरोधिज्ञानं हि प्रति-

‘सिद्धिविशेषार्थिन इति अनुमित्यादिरूपसिद्धिविशेषत्वप्रकारक-
 फलसाधनताज्ञानवत् इत्यर्थः, ‘सास्ति’ प्रत्ययतः सिद्धौ सत्यामपि
 सिद्धौच्छास्ति, ‘सिषाधयिषितेति सिषाधयिषारूपपक्षताविघटन-
 द्वारेत्यर्थः, ‘सिद्धसाधनं’ साध्यवत्पक्षनिश्चयः, ‘दूषणं’ क्वचिदनु-
 मितिविघटक, ‘न स्वत इति न साक्षादित्यर्थः, एतच्च सिषाध-
 यिषायाः पक्षतात्वमतेन, मणिकृन्मते तु साध्यवत्पक्षो यथा न
 हेत्वाभासस्तथोक्त सामान्यलक्षणविचारावसर इति ध्येय । ‘भ्रमा-
 नन्तरमिति सति विशेषदर्शन इति शेष । तथाच साध्याभाववत्पक्ष-
 रूपस्यैव बाधस्य कथं हेत्वाभासत्वमिति भावः । ‘अभावप्रमेति
 अगृहीताप्रामाण्यकाभावज्ञानमित्यर्थः, नेदं रजतमिति भ्रमे च विशेष-
 दर्शनोत्पत्तिकाले अप्रामाण्यघटादिति भावः । ‘प्रमापयत’ अगृ-
 हीताप्रामाण्यकज्ञानवत्, ‘भ्रमदर्शनादिति दोषविशेषजन्यत्वाच्चुष-
 भ्रमदर्शनादित्यर्थः, ‘विरोधिज्ञानमिति विरोधितावच्छेदकावच्छिन्न

बन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च
 शङ्खगदौ दोषात् नास्त्येव अनुमितौ त्वभावप्रमामात्र-
 मेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति ।
 स चायं दशविधः धर्मिग्राहकमानवाधितं घटोव्या-
 पकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्त-

ज्ञानमित्यर्थ, 'प्रतिबन्धक' प्रतिबन्धानुत्पादप्रयोजक, 'प्रत्यक्षभ्रमस्य
 चेति लौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमस्य चेत्यर्थ, 'प्रत्यक्षप्रमेति समानेन्द्रिय-
 जन्यलौकिकप्रत्यक्षप्रमेत्यर्थ, लौकिकप्रत्यक्ष प्रति समानेन्द्रियजन्य-
 लौकिकग्राह्याभावनियत्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भाव । 'सा चेति
 लौकिकचाक्षुषापीतत्वप्रमा चेत्यर्थ, एतच्चापातत यच्चापीत शङ्ख-
 इति लौकिकचाक्षुषोत्पत्तिसमकाल तदुत्तरकाल वा दोषोत्पत्तिस्तत्र
 तदनन्तर पीत शङ्ख इति भ्रमानुत्पत्तेर्दुर्बलत्वात् । वस्तुतस्तु दोष-
 विशेषाद्यजन्यत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वान्नाय दोष इत्येव तत्त्व ।
 'अभावप्रमामात्रमिति अगृहीताप्रामाण्यकाभावनियत्यमात्रमित्यर्थ,
 'अभावप्रमाया' अगृहीताप्रामाण्यकाभावनियत्ये, 'स चायमिति स
 चाय बाधितो हेतुरित्यर्थ, 'दशविध इति धर्मिग्राहकमानवाधित
 चय, साध्यप्रतिधोगिग्राहकमानवाधित चय, साध्यग्राहकमानजाती-
 यमानवाधितमेक, हेतुग्राहकमानवाधित चय, क्रमेण दशविधमि-
 त्यर्थ, एतदेव विवृणोति, 'धर्मिग्राहकमानवाधितमिति, चयमिति
 शेष, 'धर्मि' पक्ष, तदेव चय क्रमेण दर्शयति, 'घट इत्यादिना आग-
 मेनेत्यन्तेन, 'व्यापक' विभु, 'प्रत्यक्षेणेति धर्मिणो घटस्य ग्राहक यत्प्र-

त्वादित्यनुमानेन मेरुः पापाणमयः पर्वतत्वादिति सु-
 वर्णमयत्वबोधकागमेन, साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितं
 वह्निरनुष्णः छतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रावणो
 गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं
 जातित्वादित्युपमानेन, साध्यग्राहकबाधितं शुचि नर-

त्यच तेनेत्यर्थं, 'बाधितमिति सर्वत्र सम्बध्यते, 'अनुमानेनेति धर्मिण
 परमाणोर्ग्राहकानुमानेनेत्यर्थं, 'पापाणमय' असुवर्णमय, 'सुवर्ण-
 मयत्वबोधकेति धर्मिणो मेरो सुवर्णमयत्वबोधकेत्यर्थं । यद्यपि गव-
 यत्वविशिष्ट गवयादिपदवाच्यत्वं न गवयसम्बन्धि वाच्यतात्वादिति
 धर्मिणग्राहकोपमानबाधितमप्यतिरिक्तं सम्भवति तथाप्युपलक्षणमेत-
 दिति द्रष्टव्यं । 'साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितमिति, चयमिति शेष,
 तदेव चय क्रमेण दर्शयति, 'वह्नीत्यादिना 'उपमानेनेत्यन्तेन, 'प्रत्य-
 क्षेणेति साध्यप्रतियोगिग्राहकप्रत्यक्षेणेत्यर्थं, 'अनुमानेनेति साध्य-
 प्रतियोगिग्राहकानुमानेनेत्यर्थं, 'उपमानेनेति साध्यप्रतियोगिग्रा-
 हकोपमानेनेत्यर्थं । यद्यपि स्वर्गो नाग्निष्टोमकरणक सुखत्वाल्लौकिक-
 सुखवदिति साध्यप्रतियोगिग्राहकागमबाधितमप्यतिरिक्तं सम्भवति,
 तथाप्युपलक्षणमेतदिति द्रष्टव्यं । 'साध्यग्राहकबाधित' साध्यग्राहक-
 जातीयमानबाधित, एकमिति शेष, तदेव दर्शयति, 'शुचीति
 नरशिर कपालं शुचीति योजना, 'आगमेनेति दृष्टान्ते शब्दे
 शुचितारूपसाध्यग्राहक यदाक्यमागमत्वरूपेण तत्त्वजातीयेन नरशिर'

शिरः कपालं^(१) प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन, हेतुग्राहक-
बाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शव-
त्त्वात् तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनोविभु ज्ञानसमवाय्या-
धारत्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्ग-
साधनत्वाद्ग्नियोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबाधकाग-
मेनेति ।

कपालं अगुचीति वाक्यनेत्यर्थः, 'हेतुग्राहकबाधितमिति, चयमिति
शेषः । तदेव चयं दर्शयति, 'जलेत्यादि, 'उष्णौ' उद्भूतोष्णौ, 'प्रत्यक्षे-
णेति हेतुग्राहकप्रत्यक्षणेत्यर्थः, महति वायावुद्भूतरूपसामान्याभाव-
वत् उद्भूतोष्णसर्गसामान्याभावस्यापि प्रत्यक्षत्वसम्भवादिति भावः ।
'अनुमानेनेति मनसि ज्ञानसमवायिसंयोगाधारत्वरूपग्राहकानुमाने-
नेत्यर्थः, 'राजसूयकर्त्तव्यतेति राजसूयस्य चत्रियकर्त्तव्यताबाधक-
हेतुग्राहकागमेनेत्यर्थः, "स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत" इत्यादि-
श्रुत्या चत्रियकर्त्तव्यतां राजसूयस्य बाधयन्त्या अर्थाद्ब्राह्मणकर्त्तव्य-
तानिवेधादिति भावः । उपलक्षणमिदं, गवयपर्दं न पशुवाचकं
गवयत्ववाचकत्वादिति हेतुग्राहकोपमानबाधितमप्यतिरिक्तं द्रष्टव्यं ।
यद्यपि वज्जिरतुष्णः कृतकत्वादित्यादिकं सर्वमेव धर्मिग्राहकमान-

(१) 'नरशिरः कपालं शुचि' इति कचिज्जितपुस्तकपाठः परन्त्वयं न
समीचीनः तथा सति 'नरशिरः कपालं शुचीति योजना' इति
रहस्यसन्दर्भस्यासद्ग्राह्यतेः ।

बाधितं वज्रादावुष्णत्वादियाहकमानस्यापि वज्रादिरूपधर्मियाहक-
त्वात् । न च धर्मियाहकत्व धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मियाहकत्व-
मिति वाच्यं । घटो व्यापक इत्यादावप्यतथात्वात्, तथाप्युद्भावे
कथकसम्प्रदायसिद्धप्रकारभेदोऽनेन दर्शित इति न काप्यनुपपत्ति-
रिति संक्षेपः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये बाधसिद्धान्तरहस्यं(१) ॥

(१) बाधनिरूपणप्रस्तावे हेत्वाभासनिष्ठासाधकतासाधकत्वव्यवस्थापक
'अधेत्यादिसन्दर्भं' यदि रहस्यरुक्ता व्याख्यात तदा एतत्सुमानि-
सूचक वाच्य अत्र लेखकप्रमादादायातमिति सम्भाव्यते ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकता-
साधकत्वनिरूपणं ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं
जात्यादीनाञ्चासाधकतासाधारण्येन परासाधकता-
साधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वं, अथ विरुद्ध-
त्वादिज्ञानादेव स्वार्थानुमितेरिव परार्थानुमितेरपि
प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन यद्वचसि वाद्युक्तदूप-
णावगतिः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ
दूपणमात्रमुद्गाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेत्, न, द्वयं
ह्युद्देश्यं परार्थानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाध-

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्व-
निरूपणव्याख्यानं ।

असाधकतासाधकत्वनिर्वचनाय उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'हेत्वा-
भासानामिति, तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिवये हेत्वा-
भासनिर्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः । नन्वसाधकतासाधकत्वं न
सदुत्तरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभावात् इत्याह, 'अथेति, 'परेति
परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तथा इत्यर्थः, अन्यथा यद-
पेक्षया परत्वं तदीयविरुद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमातेरसङ्गत्यापत्तेः,
विरुद्धत्वाद्युद्भावनस्य तत्रयुक्तानुमानादिविरुद्धत्वादिप्रतिवृत्तात् मेऽनु-
मितिरित्यर्था न वृद्धावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थ इति

कतासाधनत्वञ्च, तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव, द्वितीय-
 यन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि
 रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वा असाधकता-
 साधनं । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा
 न्यूनतापत्तिरिति चेत् । न । दूषणस्यासाधकताव्या-
 प्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति तत्पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात्
 अन्यथा अधिकत्वापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्य-
 त्वानुमानेऽपि व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति
 चेत् । न । कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाध-

भावः, एवमयेऽपि, 'द्वितीयन्विति, असाधकतासाधनं न तावद्-
 यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेन उच्यत इत्यर्थः । ननु
 द्वयमुद्देशमित्यत्रैवात्तेपः स एव च समाधिरित्यसङ्गतेर्दयोरुद्देशत्वे
 वीजमाह, 'प्रतिबन्धकत्ववदिति, 'दूषणस्योद्भाव्यतया' दूषणत्वस्यो-
 भयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देशमित्यर्थः, वस्तुगत्यासाधकेऽसा-
 धकतानुमितावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धकोपन्यास-
 आवश्यकः तेनासाधकतानिर्वाह्यात् असाधकतानुमितिश्च नावश्यकौ
 तदभावेऽपि स्वपक्षसिद्धेः दूषणत्वप्रकारापेक्षया काचित्कस्तदुप-
 न्यासः सामयिक इति सर्व्वतात्पर्य्यार्थः । 'पक्षधर्मताया इति,
 घटयसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षधर्मतापि
 धूमवत्त्वादित्यत्रेवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोऽयमिति प्रथमो-
 द्भावनमभिप्रेत्येतद्द्रष्टव्यं । 'अधिकेति आकाङ्क्षितादधिकमनाकाङ्क्षित-

कताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्ववि-
रोधात् । नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीक-
त्यापि कथासम्भवात् यस्तु कथारम्भे बाधस्यासाधकत्व-

मर्यान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथायुतस्यासङ्गतेरिति ।
'अन्यथेति, नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपदूषणत्वनिश्चयादेव
कथकत्वनिर्वाहात् कथमेवं, न हीदमेवासाधकत्वव्याप्तिः, अपि
विदमसाधकत्वमेव, तथाच तद्व्याप्तिप्रतिबन्धानं कथकत्वेऽतन्त्वमेव ।
न चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्वमनुमित्यभावनियतं यज्-
ज्ञानं तद्वत्त्वं तथाच यत्र विरुद्धत्वादिसत्त्वानुमित्यभाव इति व्याप्ति-
भातिवेति वाच्यं । अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावात् अपि-
त्वानुमित्यभावप्रयोजकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वत्वस्य तत्त्वं तद्व्याप्तिस्था-
प्रतिसंहितै वेति । मैवं । विरुद्धत्वस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तया यत्र विरुद्धत्वं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वत्वमिति सहचार-
धौधौष्येण व्याप्तिग्रहावश्यकत्वादित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव
प्रतीतिरित्युपगमात्, अतएवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चये
पक्षत्वाभावानुमितिः सम्भवतौत्यनुमित्याधीनपक्षतया अनुमिति-
रिति सामयिकमसाधकतासाधनं सर्वमिदमिति । 'अनङ्गीकृत्येति
तथाचाङ्गीकारनियमो नात्रेव तथापीति भावः । नन्वेवं पृथिवी-
त्वेन पक्षतावच्छेदकेनैव इतरभेदानुमानेन पक्षधर्मत्वं न प्रदर्शित
उभयमिद्वत्त्वात् । न च तत्राप्युपगमानियमोऽनुपगमे व्याघाता-
पत्तिरिति दूषणान्तरं न त्वनुपगमनियम इति वाच्यं । तर्ह्येषाण-

व्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्वृषकत्वं प्रसाध्य पञ्चा-
वयवप्रयोगः कर्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्र-
मुद्भाष्यं तत्र, यत्र वादिनेस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चा-
वयवप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् ।
अथासाधकत्वं^(१) न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं । ते-
नापि तच्चेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात्
कदाचिदजनकत्वं सङ्केतावपि । नन्वेतत्काले साध्यवि-
शिष्टपक्षज्ञानाजनकं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां
पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च
हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेत्, न, सङ्केता-

भ्युपगमाभावे व्याघातोऽस्तु दोषो न त्वभ्युपगमनियम इत्यत आह,
‘यस्त्विति यस्तु व्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चाब्जांकादिः, ‘बाधस्य’ दोष-
मात्रस्य, ‘दूषकत्वम्’ असाधकत्वव्याप्यत्वं, ‘प्रसाध्य’ व्याघातेनैव, ‘प्रयोग-
इत्यनन्तरं’ समाचार इति शेषः । तेनासिद्धिरुत्तरं घटते अन्यथा
पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो मोत्तरं घटते
अनर्हताया अत्र युक्तत्वादित्यवधेयं । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेतुत्वेन
प्रसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यं । अन्यथा वक्तिमानयं वक्तिविरहादित्यादौ
हेतुत्वभ्रमस्याप्यभावाद्मङ्गल्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमये सिद्धान्त-
एवेति स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमात्मन्व्य दृषयति, ‘सङ्केताविति ।

(१) नन्वसाधकत्वमिति ख०, ग० ।

वसत्यतिपक्षतादशायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्ट-
पक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे
साध्यभ्रमजनकत्वं तत् बाध विरुद्धयोरपि तच्चाज्ञान-
दशयां भ्रमजनकत्वादिति चेत्, न, सङ्गतौ सत्यतिपक्षे-
ऽसाधारणे च तच्चेन ज्ञानदशयां साध्यभ्रमजनकत्वात्
अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्ति-पक्षधर्म-
तान्यतरराहित्यं, सत्यतिपक्षासाधारणसङ्गतोरभावात्
दशाविशेषे तस्य द्वापत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्य-
व्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतन्त्रं, यत्कि-
ञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिक-
त्वस्याप्रसिद्धत्वेन केवलान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः
सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनै-
तत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वा-
भावः, तत्तत्काल-तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्य-

‘साध्याप्रसिद्धाविति, न च वक्ष्यमाणमयमाधकत्व साध्यगर्भं तत्र न
मन्वत्वतीति तदसङ्गाह्यत्वेन न युक्तमव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवला-
पार्थक्यत्वादिति वाच्यं । साध्याप्रसिद्धेरपि तत्प्रत्ययसिद्धे शक्ति-
रजतप्रत्ययादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणमाधकत्वस्य
प्रकृते समर्थनीयत्वादिति भावः । ‘केवलेत्याद्युपलक्षणं सत्यतिपक्षा-
द्युपहितेऽन्यथाप्यप्रसिद्धिर्दृष्टव्या । ‘अंशतः सिद्धति घटयस्य सिद्ध-

त्वादिप्रमाजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वं । न च प्रति-
योग्यप्रसिद्धिः, एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्व-तत्तत्काल-तत्त-
त्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वादिति । तन्न । सङ्घेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदृशा-
यामपि तादृशप्रमायामकरणभावेनासाधकतापत्तेः ।
नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्याप्रमात्वं तत्, विरुद्धादौ
परामर्शाभावात् सङ्घेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्र-
मात्वाच्च । नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञान-
विषयत्वं तत् सङ्घेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्व-सत्प्र-
तिपक्षत्व-ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अथानु-
मितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं सङ्घेतौ व्य-
भिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च
व्यभिचारादिप्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा
तुल्यबलताविषयतया वेति चेत् । न । सत्प्रतिपक्ष-
योर्विरुद्धयोर्व्यास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रति-
बन्धकत्वात् । न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बोधित-
साध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति
वाच्यं । तुल्यबलताज्ञानमेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञाय-

स्यैव साधनादित्यर्थः । एवमप्येऽपि 'तुल्यबलतेति अत्र वस्तुगत्या
यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषबलं तद्विषयतया उभयविरुद्धबलविषयतया

मानत्वज्ञानं गौरवादसिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्य-
तराङ्गवैकल्यप्रभैव प्रतिबन्धिकेति वाच्यं । अन्यतरत्वं
तदतद्वृत्ति, न च तदतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञाय-
मानस्य दोषत्वं, धर्मभावस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्यु-
च्छेदापत्तेः अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबल-
त्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च । अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध-
न्तर्भावापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनु-
मितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं तथा हीदमनैकान्ति-
कादिज्ञानमेतत्साध्यवत्तयैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्ष-
कानुमितिप्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकादिज्ञानत्वात्
एतदन्यतज्ज्ञानवदिति चेत् । न । एतत्साध्यवत्तयैतत्प-
क्षकानुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्काली-
नैतत्पुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समी-
चीनसाध्य-पक्षविषयानुमित्यजनकत्वं,^(१) बाध-विरु-
द्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्य-

वेत्यर्थः, न तु तुल्यत्वमपि विषय इति ध्येय । नन्वन्यतराङ्गवैकल्य-
संग्रहाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्धमित्यरुचेर्दोषान्तरमाह,
'अन्यतरेति, 'एकेति सास्त्रासून्यायामपि गवि तदारोषाद्गोवा-

(१) समीचीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययजनकत्वमिति ख० ।

प्रसिद्धेः वह्निमति वाप्ये धूमभ्रमात् वज्रानुमितेः
 सत्यत्वाच्च । न चान्य एव वह्निस्तत्र भासते, मानाभा-
 वात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च ।
 न च सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन धूमः, अनुमितौ
 लिङ्गविषयत्वे मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो-
 वोभयथापि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावत्व-
 वति प्रमेयत्वज्ञाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः
 स्यात् । न चान्यतरत्वं लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनु-
 मितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र
 तन्त्रं तत्र च बाधेनास्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गा-
 दनुमितौ वह्निव्याप्यत्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च कि-
 ञ्चित्वास्त्येव । अथ कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रती-
 यते तथाच वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा
 कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको
 वह्नित्वेन भासत इति वज्रानुमितिरसत्यैवेति चेत् ।
 न । वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रा-
 सिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्या-
 पकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिर्विषयोनियमतः पक्ष-

धनुमितावित्यर्थः । 'लिङ्ग' लिङ्गतावच्छेदकं, 'वह्निव्याप्येति, एत-
 द्वाभ्युपेत्य समाहित, वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे वह्निस्तद्व्यापकतया-

धर्मज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् निय-
मेनानुमितिहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्सा-
ध्यवच्च । किञ्चैकविशेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तर-
धीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमवि-
शिष्टएव वह्निवैशिष्ट्यानुमितिरिति । ननु चानुमितौ
व्यापकत्वभावेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञान-
न्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्,
विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न, परामर्शस्य
चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवच्चाच्चेति
चेत् । न । सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लि-
ङ्गांशेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं,
तथाप्युक्तसाधकत्वमस्त्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं, त-

भासते न तु कूटव्यापके वक्तृत्वं सामग्रीविरहादिति धेयं । 'नियमत-
इति श्लिष्टं आवश्यकतया निश्चीयमानतया चेत्यर्थः । तेनाद्येन
आकस्मिकं द्वितीयेन तु व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नमपि सन्दिग्ध-
मुदाहृतभावादि वार्यत इति भावः । मध्यहेतावपि नियमेनेति
पूरणीयं आकस्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशविवक्षयेद-
मसाधकत्वं निरुच्यत इत्याह, 'तथापीति । 'अस्तु तावदेवमिति,
अभ्युपगमवादेऽयं वस्तुतो नोक्तानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येवम्परः
तदसिद्धिवीजन्तु अनुमानं सामर्थ्यभावेन फलाभावाद्वाधितं तथाहि

यापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंगेऽप्यसत्यता । अतएव
 आर्द्रेऽन्यनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः । न च वह्नि-
 त्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि धूम-
 सत्त्वात्, एवं वाप्ये धूमभ्रमाद् धूमव्यापको वह्निर्भा-
 सते स च तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति
 निरस्तं दैवाद्दूमसत्त्वे सत्यत्वादिति । उच्यते । स्वज्ञान-
 दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसाधकत्वं, तथाहि
 विरुद्धत्वादिज्ञानदशावर्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं

किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत् तत्र लिङ्गमपि विषयतया
 कार्यतावच्छेदकं विश्लेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानादीनां हेतुतेति
 मन्यसे, अथवा सामान्य एव प्रमाणमात्रस्य उपनीतभानजनकत्व
 सुरभि चन्दनमित्यादौ क्लृप्तमित्यत्राप्येवमिति । आद्योगौरवानुभव-
 विरोधाभ्यामेव निरसनीयो द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभाशे
 सस्काररूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसन्निकर्षो लिङ्गे-
 नापि भवेत् । अतएव शक्ते शब्दसन्निकर्षस्याभावाच्छब्दो न शब्द-
 ज्ञानविषय विश्लेष्याभाने ससर्गाभाने च विशिष्टबुद्धिसिद्धेरन्यथा-
 तुपपत्त्यैव पक्षससर्गावन्तभाष्यैवानुमितिं शब्दौ प्रति लिङ्ग-शब्दयो-
 र्हेतुतेति व्याप्तिशक्तिविरहेऽपि पक्षससर्गगोचरे ताभ्यां ते जन्येते
 इति सर्वं सुख्य । स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तयति,
 'स्वज्ञानेति, 'साध्यप्रत्ययाजनकत्व' साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूप-
 विरुद्ध, तानि च अव्यभिचरितत्वादीनि अवाधितत्वात्प्रतिपत्ति-

विरुद्धादित्वात् पञ्चविशेषणमहिम्ना तद्दशार्थां पञ्चे

तत्त्वान्तामि तद्भावः कदाचित् सप्रतिपत्तोर्त्तीर्णैःपीति, स्वज्ञान-
कालीनतया सविशेषितः स च न तादृशोऽन्यदा तथा ज्ञानरूप-
विशेषणाभावेन विशिष्टाभावात् । एवञ्च सति स्यभिचारित्वादि-
रेव पर्यवसितः तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेषः तथाकरएव
स्फुटं । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरुद्धादित्या-
दिव्यभिवरितस्य तज्जनकतावच्छेदकरूपविरुद्धरूपत्वेऽपि स्वज्ञान-
विरुद्धकाले विशिष्टाभावात् तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जन-
कतावच्छेदकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साधे स्वज्ञानाप्रवेगे विरुद्धता-
दिति व्यर्थविशेषणं कदाचिदजनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणजनकता-
वच्छेदकरूपविरुद्धात्मकोऽज्ञायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभि-
सम्बिना साध्यं निष्कृत्याह, 'तथाहीति, तथाच ज्ञानकालस्य पञ्च-
तावच्छेदकतया तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साधे प्रवेगी
येन व्यभिचारः । न च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्थ-
विकल्पात्, साध्यसिद्धिजनकतावच्छेदकत्वन्तु तद्व्ययजनकज्ञाने
विषयतावच्छेदकत्वं अतएवासप्रतिपत्तत्वं तुल्यवत्त्वज्ञानाभावरूपं
प्रतिबन्धकाभावतया स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति
मतावकाशेनेदं घटत इत्यह्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञाय-
मानत्वज्ञानमपि यद्यदुतिहेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा
जनकतावच्छेदकं भवेत् चेनाज्ञातत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् एवञ्च
सद्भूतौ सप्रतिपत्ताद्यनवतारे नोक्तावच्छेदकाभावः कोऽपीति न

साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्ध्यति, बाधितादावपि लिङ्ग-
त्वभ्रमात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रति-
योग्यप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धिः ।

यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमसा-

नेवलान्वयित्वमिति न व्यर्थविशेषणता । न च सर्व्वा वक्तव्याष्वान्
वक्तिमान् तत्त्वादित्यनुमाने स न तद्गान् मेयत्वादित्यादिना सत्प्र-
तिपक्षेणैवमन्यचापीति सर्व्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यं । सर्व्वस्य
सर्व्ववैवमवताराभावात् । न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथा-
र्थत्वायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञानमात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायाति-
प्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदकाभावस्वरूपमत्त्वाभावादेवाभावात् । न हि
व्यभिचारिभ्रमे वास्तवः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धव्याप्तादौ
लिङ्गान्तरे कृतो वास्तवमत्वमिति वाच्यं । प्रतीतिबलेन तत्र तत्त्व-
स्वन्धाभ्युपगमात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एव इत्युक्तं हेत्वाभास-
लक्षणे । ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि
साध्ये प्रवेशयन्ति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतायां सद्देतावतिप्रसङ्गः प्रमा-
त्वपर्य्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति, अस्मा-
कन्तु न दोषलेष इति संक्षेपः । ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्य-
यासिद्ध्या तत्त्वजनकतावच्छेदकाभावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह, 'लिङ्गेति
तस्यान्यस्य वा लिङ्गत्वभ्रमदशायामित्यर्थः ।

उक्तास्या लक्षणान्तरमाह, 'यदेति, तत्त्वज्ञात्र तदर्त्तमानत्वं
विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णोऽतिप्रसङ्गः, न हि पूर्व्वेवात्रापि

धकत्वं; तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् अनुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिका-
दित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेषस्यानुमे-
यत्वात् तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूप-
परत्वानुमानवत् ।

स्वज्ञानदशायामित्यस्ति, अतएव तद्वर्तमानत्वस्य तदवच्छिन्नत्वरूपस्य
साम्बन्धिकत्वादिरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशेषणतेति भावः ।

केचित्तु नात्र व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगृहीततया व्याप्ति-
याद्वकसामग्रीसत्यादनाथ हेतुनुपन्यासादपि तु समयबन्धादुपन्यस्तस्य
हेतुत्वप्रतिपादनाथ तद्भाष्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेगोऽपि
नवतिः, प्रतिबन्धप्रयोजकतयोपन्यस्तस्य विशिष्टसोभयसिद्धव्याप्तिकस्य
पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।

ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेऽप्यप्रति-
बन्धादित्यत आह, 'अनुमितीति तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञान-
विषयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । ननु साध्या-
प्रसिद्धावव्यापकमिदमिति चेत्, न, आद्ये स्वज्ञानदशायामिति
विशेषणदानादेव तदसङ्गाह्यत्वलाभात्, अन्येऽपि न पदार्थरूपसाध्य-
स्याप्रसिद्धिः अवगडदशादिवन्निरर्थकत्वात् किन्तु वाक्यार्थरूपसाध्या-
प्रसिद्धिर्याच्या तथाच साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्याप्तिप्रतियोगि-
कत्वाप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः स साधा-

अन्ये त्वनैकान्तिक-बाधित-विरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्या-
प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्ध-सत्प्रतिपक्षासा-
धारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्व-
मसाधकत्वं । न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक इति सह-
प्रयोगानुपपत्तिः, तवाव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात्,
असाधकताननुगमे हेत्वाभासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञा-
नमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति^(१) ।

प्रसिद्धावपि साध्यस्य तद्भमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वाभावा-
दक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थक्यं हेत्वाभासानामेवा-
साधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनान्त्वपार्थक्यं हेत्वर्थान्वय-
योग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानान्तयात्वेऽप्युपजीव्यतया पृथग्दो-
षत्वं । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अतएव
तेषामनाभासत्वे नियहान्तरत्वाभावेऽपि कथायामुद्भावनं, अन्यथा
अपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे चाविशत्यधिकनियहस्थानानामभावे
तदुद्भावनं न स्यादेव । “हेत्वाभासाद्य यथोक्ताः” इत्यत्रातुक्तमनुचय-

- (१) बाधनिरूपणप्रस्तावे ‘अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेनेत्या-
दिना ‘तस्य हेत्वाभासत्वादित्यन्तेन चन्दर्भस्य मयि कृता हेत्वाभा-
सस्यासाधकतासाधकत्व व्यवस्थापितं, तादृशमखिलसन्दर्भस्य मधु-
रानाथकृतव्याख्याया सप्तसु मधुरानाथकृतटीकापुस्तकेषु अदर्श-
नात् तादृशसन्दर्भो मधुरानाथेन न व्याख्यातः अथ वा बद्धका-
लाध्ययनाध्यापनाभावेन मधुरानाथकृततादृशसन्दर्भव्याख्याविभागो
विक्रम इत्यनुमाय जवदेवकृतव्याख्याया संहित तादृशसन्दर्भो मुद्रित-
इति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे हेत्वाभासानामसाधकता-
साधकत्वनिरूपणं ।

॥०॥समाप्तश्च अनुमानखण्डो बाधान्तः ॥०॥

परतया चकारव्याख्यानात् तत्सङ्ग्रहः, अनुक्तप्रकारसमुच्चयार्थत्वेन
तत्र व्याख्यानात् । न हि धर्म्यैवानुक्तोऽपि त्कस्य व्याप्तिसिद्धादे-
रनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारस्त्वाभाय चकारकरणात् तदपि
तथोद्भावनाय, तेन व्याप्तिसिद्धिवदृष्टान्तवैकल्यं तेनैव रूपेणोद्भाव्यत-
इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्रसिद्धिलिङ्गाशङ्कानाद्यपार्थक्यान्त-
स्तमेव साध्याप्रसिद्धत्वादिनैव उद्भाव्यं न त्वन्यथेति सर्व्वं समञ्जसं ।

अनुगतसम्भवेऽननुगतं हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह, 'अन्येत्विति ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकतासाध-
कत्वनिरूपणश्लोकः ।